

G. BALȘ

BISERICILE LUI ȘTEFAN CEL MARE

MUZEUL BUCOVINEI SUCEAVA

G. BALȘ

BISERICILE LUI ȘTEFAN CEL MARE

Ed. îngrijită de Tereza Sinigalia și Paraschiva-Victoria Batariuc.

Ed. a 2-a, rev.

**EDITURA KARL A. ROMSTORFER
SUCEAVA, 2012**

Lucrare finanțată de Muzeul Bucovinei din Suceava

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

BALȘ, G.

Bisericile lui Ștefan cel Mare / G. Balș ; ed. îngrijită de Tereza Sinigalia și Victoria-Paraschiva Batariuc. - Ed. a 2-a, rev. - Suceava : Editura Karl A. Romstorfer, 2012

Bibliogr.

ISBN 978-606-93329-2-4

I. Sinigalia, Tereza (ed.)

II. Batariuc, Victoria Paraschiva (ed.)

726.54(498.3)

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

În prefața cărții sale, **Bisericile lui Ștefan el Mare**, G. Balș scria: „Alte cercetări vor putea completa acest inventar cu elemente nouă, acum necunoscute. Se vor putea elucida unele puncte neclare și corecta alte greșeli.

Zugrăveala ar merita să fie studiată deosebit și în amănunte” (p. 8).

Este ceea ce încearcă, cu venerație și modestie să facă și partea a doua a ediției de față.

*

Pentru realizarea acestei ediții a fost adoptată o dublă soluție.

Textul publicat de G. Balș în numărul din 1925 (fasciculele 43 – 46) al *Buletinului Comisiunii Monumentelor Istorice*, tipărit în 1926 la București, este redat ca ediție anastatică, în integralitatea sa.

Pentru a răspunde gândului lui G. Balș, citat la începutul acestei note, editorii au decis să adauge textului original, la sfârșitul volumului, un grupaj de texte care să prezinte situația actuală a monumentelor analizate de eruditul cercetător din deceniul trei al secolului XX. Acest grupaj are două părți, fiecare cu structura sa proprie. Această diferență rezultă din analiza însăși a lucrării lui Balș.

Prima parte tratează un aspect pe care G. Balș nu l-a cunoscut, întrucât monumentele din timpul lui Ștefan el Mare nu fuseseră efectiv cercetate arheologic, însăși disciplina „Arheologie medievală” neexistând în vremea sa, la noi. Textul deci este unul analitic discursiv, bazat pe rezumarea rezultatelor cercetărilor arheologie la bisericile care fac obiectul acestui volum, completate cu introducerea unor noi monumente aduse la lumină de investigațiile din ultimii 65 de ani.

Partea a doua - care respectă structura pe capitole propusă de Balș și paginația sa - are o tratare punctuală, care și-a propus să actualizeze, atât cât a fost cu putință, informația veche, prin introducerea în contextul cărții retipărite a noilor achiziții rezultate din cercetarea și restaurarea majorității bisericilor, în intervalul scurs din 1925 până astăzi. Comentariile păstrează ordinea monumentelor indicată de autor și cuprind referiri la bibliografia ulterioară.

Pentru a răspunde dezideratului lui Balș de a avea și pentru pictură descrieri similare celei oferite de el pentru arhitectură (Repertoriu și analize tematice), ar trebui scrisă o altă carte, care își așteaptă încă autorii. Pentru moment, ne-am mulțumit cu semnalarea cercetărilor în domeniu ale istoricilor de artă de după 1925 și a unor restaurări, ca și cu publicarea unei serii de imagini care să prezinte fața actuală a monumentelor și detalii ale picturilor murale restaurate.

Sperăm ca oricine va lua în mână acest volum să îi mulțumească încă o dată lui G. Balș pentru un dar a cărui valoare nu s-a perimat.

Editorii

BULETINUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

ANUL XVIII

43 — 46

1 9 2 5

BUCUREȘTI

„CARTEA ROMÂNEASCA“, S. A.

1 9 2 6

BISERICILE LUI ȘTEFAN CEL MARE

— CCC —

Pentru studial arhitectarei bisericesti moldovenești, studial vremii lui Ștefan cel Mare este nu numai de cea mai mare importanță, dar este chiar cheia problemei. Intr'adevăr

parte din aceste clădiri trebuie să fi fost de lemn, iar de zid cele mai puține. Dar cele rămase din acest timp, două sau trei — ori care ar fi interesul lor, nu ne pot fi de mare

Fig. 1. Milișăuți

s'au ridicat de înaintașii lui multe lăcașuri sfinte — mai ca seamă sub domniile lui Petru Mușat și lui Alexandru cel Bun, precum dovedesc multe documente. — Cea mai mare

folos pentru studial arhitectarei moldovenești.

În vremea lui Ștefan cel Mare însă, acest stil se găsește alcătuit gata în liniile lui

principale și dacă n'are încă dezvoltarea lui desăvârșită, a căpătat deja formele sale caracteristice. Aceste forme au urmat mai pe urmă o evoluție firească, dar nu li s'au mai adăugat de cât elemente de natură secundară, până târziu în ajunul începerii decadenței.

În cercetările ce urmează va fi vorba în mod aproape exclusiv de biserici, căci, pe lângă ele, — excepție făcută pentru câte-va clopotnițe — nu mai avem alte clădiri religioase care să le putem atribui acestei epoci.

Mănăstirile au fost așa de des arse, distruse, dărâmate, încât — chiar dacă în ceea ce vedem azi mai sunt câteva crâmpii din zidurile făcute de mâna meșterilor lui Ștefan cel Mare, nu le mai putem deosebi și nu putem spune că monumentul este din această vreme.

Acest studiu se va împărți, în mod firesc

în două părți principale: *a)* cercetarea înrâurilor — absolut necesară înțelegerii alcătuirii și evoluției artei noastre și *b)* studiul formelor.

Deci, pentru a putea înțelege aceste forme trebuie să fim mai întâi în curent cu originile, dar dintr'altă parte analiza detaliilor constructive ne luminează asupra unor puncte nelămurite, încât nici deslășirea influențelor nu poate fi completă până nu cercetăm formele.

De aceea vom examina întâi înrâurile așa cum rezultă din izvoarele istorice și din prima vedere a monumentelor și pe urmă, după studierea formelor constructive și scrutarea detaliilor, vom reveni — cu riscul de a repeta unele lucruri — căutând a vedea până la ce punct sunt îndreptățite cele spuse la început și în ce măsură, trebuie să le întregim sau să le rectificăm.

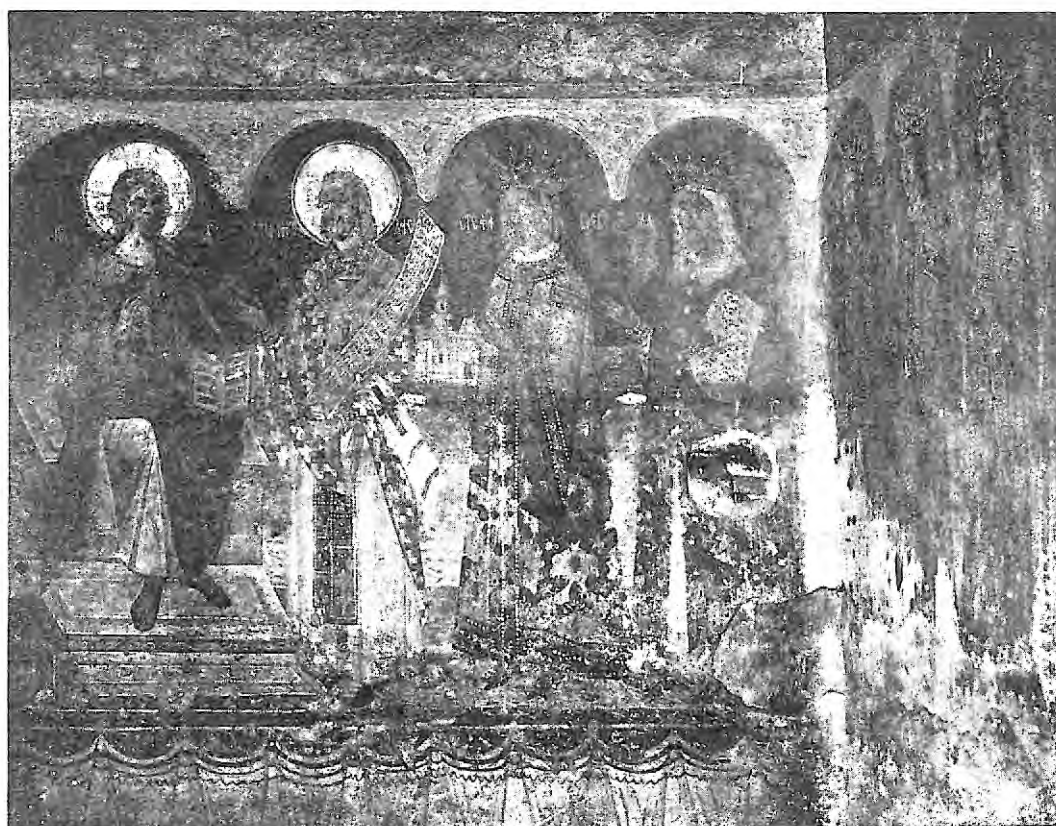

Fig. 2. Sf. Nicolae din Dorohoi
Tabloul votiv

CAPITOLUL I. CERCETAREA INRĂURIRILOR

Pentru deplina înțelegere a înrăuririlor, e nevoie în primul rând să cercetăm arta constructivă a țărilor nu numai vecine nouă dar media mai omogen și în relație cu regiuni de tendințe și principii apropiate de ale lor, țările noastre se găsesc la confluență, la

Fig. 3. Sf. Ilie

și a unora câte odată foarte depărtate. Într'adevăr, țările noastre, spre deosebire de cele apasene unde artele au evoluat într'un panetal de ciocnire al unor civilizații foarte diferite. Au primit, din această pricină, pe- cetea unor regiuni îndepărtate și au contopit

în construcțiile ce au înflorit pe acest pământ, elemente foarte diferite, disparate chiar la prima vedere, dar care au ajuns însă, prin banal simț și gustul constructorilor, să alcătuiască un tot armonios și bine legat constituind un stil deosebit, stilul nostru moldovenesc.

O altă țară care s'a găsit în condițiuni asemănătoare cu a noastră din acest punct de vedere este Sicilia, unde conlucrarea artelor bizantine, arabe și gotice a produs minunele ce le știm.

Cu cât mai interesante sunt aceste regiuni unde s'au lovit aceste valuri diverse? Cu cât e mai pasionant studiul artei lor, cercetând care din aceste două curenți s'au potrivit mai bine firei și spiritualității poporului; nedesvăluie tainele sufletului său și gândirea sa adâncă mult mai bine ca în acele țări care au primit în mod pasiv arta altor popoare fără a-i amesteca nimic din ale lor.

Înrâuririle streine de care poate fi vorba în cazul ce ne ocupă sunt în primul rând cele bizantine și cele gotice. Influența bizantină, adusă prin diferite căi, se simte hotărât în planul bisericii, așa cum era firesc să fie, cererile cultului fiind aici predominante. Ele sunt cele ce dau — cum s'ar zice — programul construcției, la care trebuie să se potrivească posibilitățile constructive și tendințele ornamentale.

Separațiunile clasice în altar (cu anexele sale procomidia și diaconical), naos și pronaos se regăsesc la noi ca în tot domeniul arhitecturii bizantine.

De asemenea boltirile decurg din arta constructivă bizantină. Arcurile sunt în plin cintru, nu găsim arcurile frânte — zise ogivale — de cât în detaliile de ornamentație; boltile sunt în calote și nu — afară de foarte rare excepții — construite pe nervure după metoda gotică. Și caracteristica boltirii moldovenești, cu arcuri piezișe suprapuse celor patru arcuri ale naosului — nu are de asemenea nici o relație cu arta gotică.

Influența bizantină se mai vedește prin absidele laterale ale naosului, care împreună cu absida altarului, alcătuiesc așa zisul planul trilobat sau triconch. Această formă, care există mai în tot răsăritul creștinesc, nu se găsește însă ca regulă normală, în afară de țara românească, de cât în trei regiuni din domeniul bizantin: la Muntele Atos, la Meteori și în Serbia. Fiind date relațiile țărilor

noastre cu Sf. Munte dintr'o parte, iar dintr'alta cu Serbia, vom putea conchide ca dintr'una din aceste două regiuni ne-a venit acest plan, care s'a generalizat la noi, atât în Moldova cât și în Țara Românească.

Dar de la care din aceste două provincii arhitectonice, Atosul sau Serbia, ne-a venit oare această dispoziție? Este de observat, însă, că planul triconch se găsește la Sf. Munte mai totdeauna combinat cu tipul bisericii bizantine cu patru coloane, sau stâlpi, pe care se reazămă cupola centrală și foarte rar cu planul în care cupola se sprijină deodreptul pe zidurile exterioare așa cum e la noi în România aproape totdeauna, în Moldova chiar fără excepție. În Serbia din potrivă, există cele două tipuri cam egal reprezentate, cele fără coloane fiind de regulă în bisericile mai mici. Aceasta este un argument pentru venirea prin Serbia a acestei dispoziții atonice. Nu e local aici să cercetăm care e originea ei mai îndepărtată. Chestiunea a dat loc la numeroase studii și îndelungate discuțiuni, care nu sunt încă închise.

Nu avem de altminterlea nici o probă ca meșteri atonici să fi venit vre-o dată să lucreze la noi. Din contră știm că călugării sârbi au adus în Moldova cultura lor bisericească, a cărei arta de clădit era o ramură firească. Și astfel, pe lângă înrâuririle gotice despre care vom vorbi mai departe, s'ar putea explica în parte și tendința spre o mai mare înălțime a bisericilor moldovene, predominanța verticalei, care este în Serbia chiar o deosebire față de arta bizantină mai meridională și de cea atonică în particular.

Serbia dealminterlea, până în acest moment, trecuse printr'o înfloritoare perioadă de zidire și arta ei, gonită din sudul Savei mai trăia în nordul râului, în Frasegora.

Călugării, deci, care au venit în Moldova în vremea lui Petre Mușat, puteau foarte bine aduce principii destul de vivace pentru a se impune construcțiilor țării în care veneau.

Din Bulgaria, din potrivă, n'am putut afla vre-o influență asupra artei noastre moldovenești. Nici nu e de mirat, căci atunce când a început Ștefan cel Mare a zidi, de aproape un veac nu mai era un stat bulgar, ci se făcuse raia turcească fără viață artistică — cel puțin în această privință.

În unele regiuni din țările balcanice, — și în Bulgaria, — a existat în veacurile al XIV-lea și al XV-lea o ornamentație a pereților

exteriori, cu arcade oarbe și alte împodobiri, care, fără a semăna cu fațadele lui Ștefan cel Mare, porcede din aceleași principii — (Messembria, Târnovo și alte). Aceste principii sunt însă mult mai generale — ma-

După arta bizantină, aceea care și-a întipărit mai mult caracterul asupra arhitecturii noastre moldovenești este cea gotică. Relațiile noastre continue cu Polonia și cu Transilvania o explică îndestul. Inlesnirea cu care

Fig. 4. Sf. Gheorghe — Hârșău

teriale mărunte, material aparent, arcade oarbe, ocnite, și nu implică nici o idee de filiațiane. Cred, deci, că nu există o înrăurire a artei constructive bulgare asupra artei noastre moldovenești.

* * *

se putea avea meșteri iscusiți din aceste țări vecine deslășese de ce veneau ei de acolo mai curând de cât din Balcanul acuma supus Turcilor.

Care sunt aceste caractere noi?

În unire cu gândul sârbesc, este mai marea

înălțare a clădirii, această simbolică elansare a bisericilor gotice, în opoziție cu concentrarea în sine — orientală — a proporțiilor bizantine; este apariția contraforturilor exteriori, principia apusean, romanic și gotic, contrar spiritului bizantin care închide în interiorul zidurilor bisericii, toate părțile constructive menite să anuleze împingerea bolților, modul în fine, cum e tratat tot ce e piatră cioplită, profilele soclarilor, tabletele contraforturilor, dar mai cu seamă chenarele ușelor și ale ferestrelor.

Așa încât s'a putut caracteriza biserica moldovenească ca fiind un plan bizantin executat de mâini gotice și după principii în parte gotice.

Care din aceste două țări, Polonia sau Transilvania, ne-a transmis această înrăurire. Documente precise, dacă nu lipsese ea desăvârșire, sunt însă foarte rare și pentru a ne face o idee mai clară asupra acestui panet va fi nevoie de studii de amănunte ce-l vom face mai departe, sprijinit pe cercetarea profilelor, chenarelor și semnelor lapidare din aceste țări.

* * *

S'a constatat o influență însemnată a Armeniei până la Rin, unde a fost semnalată în catedralele romanice din această regiune ¹⁾. Acest neam de arhitecți, de constructori meșteri în artele pietrei, a emigrat în mai multe rânduri în urma pustiirilor țării lor. Se știe cum s'au stabilit în mare număr în Galizia și în Moldova și în alte regiuni vecine, încă din zorile istoriei noastre naționale. O înrăurire a lor asupra artei noastre constructive ar fi deci foarte firească. Din nefericire, cunoaștem încă prea imperfect această artă a lor pentru a putea trage concluzii sigure.

Vom arăta mai departe, când vom vorbi de diferitele particularități constructive, de partea ce ar putea să le revie. Și aici credem în primul rând că lor trebuie să li se atribuie introducerea acestor arcuri piezișe ale capolei naosului care au devenit o caracteristică a stilului moldovenesc.

* * *

Influențe rusești, în această epocă nu se vădese; numai mai târziu se vor ivi, mai cu

seamă în amănuntele decorative, în pictură și în învelitorile acoperișului.

Unele documente, ce le cunoaștem, ne arată cum anii meșteri italieni, în trecere pe la noi în drum spre Rusia, au fost opriți de Ștefan cel Mare. Altă dată îl vedem pe Ștefan cerând meșteri și zugrăvi de la Veneția. Nicăieri nu putem vedea în clădirile ce ne-au rămas mâna acestor meșteri apuseni.

Nu vedem ca arta orientală — otomană, persană sau arabă — să se arate în monumentele din Moldova în vremea lui Ștefan, în mod direct. Dar unele motive de origină răsăriteană ne-au revenit prin intermediul occidentalui, precum vom vedea mai departe.

* * *

Am vorbit până acuma de diversele influențe care au înrăurit sau modificat baza bizantină în cea ce privește construcția și împodobirile de piatră; zugrăvelile însă sunt bizantine. În stadiul încă înapoiat al studiilor asupra pictarei bizantine nu putem încă să ne pronunțăm cu hotărîre asupra școalei regionale la care aparțin, nici nu avem o siguranță deplină dacă toate zugrăvelile din bisericile lui Ștefan cel Mare sunt din vremea lui. Pentru unele faptul e cert, pentru altele foarte probabil. — Cu tot caracterul așa de pronunțat bizantin al acestor frescuri atât prin factura cât și prin iconografia lor, se zărește totuși oare care elemente străine.

Așa la Bălinești unde se găsește zugrăveli care sunt din cele mai de seamă ce le avem în țară și care prin frumusețea figurilor și eleganța execuției se pot clasa prin cele mai frumoase din răsăritul Europei, se vede în chipul ctitorului, logofătul Tăutu, o evidentă influență apuseană.

* * *

Dar înrăurirea artelor vecine nu este singura care trebuia ținută în seamă în stadiul formării formelor arhitectonice.

Cel puțin în regiunile unde meșteșugul de zidit se dezvoltă cu rațiune și nu numai după imitația oarbă sau fantezia meșterilor sau a domnitorului, intervin alți factori cari pot ajunge să fie preponderenți. E vorba de clima și materialele de construcție aflătoare. Cea d'întâi condiționează în primul rând acoper-

¹⁾ Strykowski—Choisy—F. Benoit.

rișurile prin necesitatea de a îndepărta sigar și iute zăpada și apele în regiunile ploioase cum sunt acele de sub munți unde a înflorit, mai cu seamă, stilul ce ne ocupă.

Vom vedea cum, la noi, soluția acestei probleme pare a fi obiectul unor încercări speciale din partea meșterilor noștri cari au căutat să găsească învelitori în raport cu materialele care le aveau la îndemână respectând tot odată forme consacrate din alte pricini.

Aceste considerații au impus în mod firesc pante mari și strașini proeminente menite

gădneau ridicarea unor clădiri mărețe cum se văd prin alte țări mai fericite.

Bisericile se zideau repede, într-o clipă mai liniștită și, firește, ele erau mici, modeste și ca dimensiuni și ca împodobire, dar totuși armonioase de formă, bine echilibrate și foarte potrivite trebuințelor de atunci.

* * *

Când considerăm într-o epocă anumită ori ce artă constructivă din orice țară, primul element de care ne slujim pentru studierea

Fig. 5. Bălinești
Tabloul votiv (după Bal. Com. Mon. Ist.)

să arunce apele departe de ziduri, adică acoperișuri înalte și de o masă importantă în raport cu aceea a clădirii.

Clima schimbăcioasă, extremă, din țara noastră, cu geruri intense iarna și călduri excesive vara, a dus dela început să se caute a lăsa la o parte teneurile, cel puțin în părțile mai expuse și a construi cu materiale aparente, materiale de obicei de dimensiuni mici, din cauza dificultății de a-și procura alte, cărăturile fiind grele și mijloacele reduse.

Dintr'altă parte, nesiguranța vremurilor, războaiele continue, sărăcia vistieriei nu în-

și judecarea lui este arta timpurilor imediat precedente, care mai mult de cât orice altă influență trebuie să ne dea cheia problemelor de deslegat. Am văzut dela început că, printr'un fenomen curios, în cazul nostru, acest element de căpetenie ne lipsește aproape cu totul și ne găsim în Moldova la începutul epocii ce ne interesează în fața unor monumente, unde apar, gata încheiate, mai toate elementele ale stilului nostru fără ca să putem vedea deslașit, în cele câte-va construcții din vremea imediat precedentă, firul conductor al evoluției din care a eșit.

Zidurile ce au fost și au pierit ne-ar fi arătat oare această evoluție? Aici suntem re-dași la simple ipoteze.

Cunoaștem numai biserica din Rădăuți ridicată, se zice, de Bogdan descălicătorul, sau poate numai de Alexandru cel Bun, și mărită și înfrumusețată mult mai târziu de către Lăpașneanu. Această clădire însă e făcută după principii cu totul alte; este o biserică romanică, de o artă foarte modestă, cu o navă principală și două colaterale (bas côtés). Are însă separațiunea în naos și pronaos după datina răsăriteană.

Fig. 6. Sf. Ioan — Siret

Cât de interesantă să fie și de venerabilă, este în afară de direcția arhitectonică ce vream s'o studiam aici.

Altă biserică ce se zice veche din 'naintea lui Ștefan este Sf. Treime din Siret.

Această clădire, de forme simple, de construcție bizantină, cu oare care caractere de plan sârbești și cu oare care înrâurire apuseană, ar putea să fie din epoca arătată; analiza clădirei pare a confirma ce spune tradiția.

Sf. Ioan, tot din Siret, ar fi fost zidită în vremea lui Petru Mușat. Dacă aceasta ar fi adevărat, sub forma în care o vedem azi, atunci întradevăr ar fi un jalon prețios, căci

întrunește mai multe din elementele ce le găsim în bisericile din timpul lui Ștefan.

Dar această clădire, ce o vedem azi nu e cea primitivă ci o construcție din veacul al XVII-lea. Nu odată, bazați numai pe documente sau pe tradiție putem crede o clădire mult mai veche de cât e în realitate. O reconstrucție totală poate să nu fi lăsat nici o urmă în documentele care ne au ajuns, sau pare a rezulta din ele numai o simplă reparație unde a fost o rezidire completă. În cazul ce ne ocupă, chiar dacă biserica nu a fost în întregime refăcută a suferit o transformare așa de

desăvârșită în cât caracterul vechii s'a pierdut cu totul și alte, dintr'o vreme mai recentă, i-au luat locul.

Biserica Mirăuților din Suceava care pare a fi fost și ea zidită la început sub Petru Mușat, nu mai avea nimic din vechea ei înfățișare și era și ea o zidire din veacul al XVII-lea până acuma câțiva ani când a fost refăcută și ea desăvârșire transformată.

Alexandru cel Bun a zidit mănăstirea Bistrița pe al cărui loc se ridică azi biserica lui Lăpașneanu, iar la Moldovița o altă mănăstire care s'a dărâmat astfel în cât azi numai câteva rămășițe de ziduri în ruine mai es din

pământ, prea nedeslășite ca să putem conchide ceva din examinarea lor.

De biserica catolică ce acelaș domnitor a ridicat-o în Baia pentru soția sa și ale cărei ruine se mai văd și azi, nu e locul să se vorbească aici, fiind făcută după alte norme; este o construcție în întregime gotică care ese cu totul din șirul zidirilor ce le cercetăm.

Acest fir condăcător, ce este evoluția formelor din epoca precedentă ne lipsește deci aproape cu totul.

Este deci necesar studial formelor, care împreună cu puținele documente ce le avem ne va putea da deslășirile cerute.

CAPITOLUL II. DESCRIPTIA BISERICILOR

După scurta introducere ce a precedat este nevoie acum de a înfățișa diferitele biserici din vremea lui Ștefan cel Mare, dând de fie care o scurtă descriere. Câte o monografie a lor ar da prea departe și nici nu e necesară pentru scopul ce-l urmărim. Planurile și reproducerea ce le dăm, completate prin comentarea lor, vor fi de ajuns pentru a ne permite, la sfârșit, să punem în evidență trăsăturile caracteristice ale acestor monumente, pentru a le putea grupa și arăta evoluția lor. Iar dintr'altă parte vor fi și elemente suficiente pentru a putea analiza detaliile și a judeca origina lor și înrâuririle ce le denotă.

Pentru ca aceste monumente să fie bine plasate în lumina lor adevărată, și de oarece am fost — în mod firesc — adus să vorbesc de cele câte-va biserici mai vechi de cât cele din vremea lui Ștefan cel Mare, este util să se adauge pe scurt descrierea lor, și anume a Rădăușilor, a Sf-tei Treime din Siret, cele două singure monumente ce ne-au rămas din acest timp. Nu vorbesc de biserica catolică din Baia, căci ese din șirul bisericilor noastre ce le studiam. A fost de altmintrelea descrisă în Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice din 1909.

Tot în scop de a face mai completă ochirea asupra monumentelor lui Ștefan voi spune câte-va vorbe și despre acele din timpul lui Bogdan cel orb și al lui Ștefăniță. Se leagă într'adevăr mult mai bine — precum vom

vedea — cu cele ce le preced, de cât cu acele lui Rareș.

În acest fel acest studiu va cuprinde toate bisericile dela începutul arhitecturii noastre până la Rareș, înfățișând într'o măsură oare care inventarul bisericilor moldovenești dela început și până pe la 1527.

Fig. 7. Biserica Albă — Baia
(după Bul. Com. Mon. Ist.)

B A I A

Biserica albă din Baia cu hramul Sf-tului mare mucenic Gheorghe se presupune a fi fost clădită puțin după 1467¹⁾.

Nici o pisanie, nici un document nu ne-au

¹⁾ Lăpedatu, Bul. com. Mon. Istorice 1909.

rămas în această privință, numai tradiția și ceea ce spune construcția însăși.

Iată cum o descrie autorul restaurării de acum câțiva ani:¹⁾

«Pereții bisericii sunt în întregime de piatră neregulată, având grosimea de 1.80 până la 2 m. Ușile, atât cea de la intrare, cât și cea interioară, care desparte naosul de pronaos, precum și ferestrele și brâul de la soclu sunt de piatră cioplită.

Forma bisericii e caracteristică; ea e compusă din un pronaos dreptunghiular, acoperit cu două bolți sferice, separate printr'un arc

ele prin liniamente drepte. Ușa de intrare e în axa bisericii....

Tarla e în întregime executată în cărămidă ca și bolțile. Ea este concepută după tipicul moldovenesc, adică așezată pe cele patru arcuri principale, cari formează centrul naosului, prin intermediul altor patru arcuri diagonale, rezemate pe cheile celor d'întâi.

În afară, tarla octogonală e așezată pe două baze; prima stelată, cu douăsprezece colțuri, dintre care cele din axa bisericii sunt rotunjite, a doua patrată. Ambele baze sunt decorate prin firide în semi-cerc. Partea inferioară a tarlei este întărită cu patru mici contraforți, așezați pe diagonale. Ea este străpunsă de patru ferestre mici dreptunghiulare în piatră.

Decorația e cea obișnuită: prin mai multe rânduri de firide așezate după modul comun la bisericile din timpul lui Petru Rareș.

După forma și caracteristicile tarlei, biserica ar fi din timpul domniei acestui Voevod. Însă după forma dreptunghiulară a așei și decorația ei rudimentară, unică la bisericile din Moldova din secolul XV și XVI cari sunt toate terminate la partea superioară cu un arc ogival. . . . biserica ar fi anterioară lui Ștefan.

Dacă se consideră, pe de altă parte, diferența între materialul din care e clădit corpul bisericii și tarla, întâiul din piatră brată, a

doza numai din cărămidă, se conchide că tarla actuală e clădită sau reclădită în urmă.

Date precise asupra originii bisericii nu sunt; nici o inscripție, nici un indiciu nu ne-a fost dat să descoperim cu ocazia lucrărilor de restaurare, cu toate că s'a săpat la altar și sub fereastra altarului în speranța de a se găsi ceva. Pe coronamentul așei de la intrare se află sculptată, în mod puțin dibacia, o mică stemă a Moldovei, cu capul de boar, soarele și luna, total cam șters de vremuri. Studiul acestei steme ar putea să servească persoanelor competente pentru a

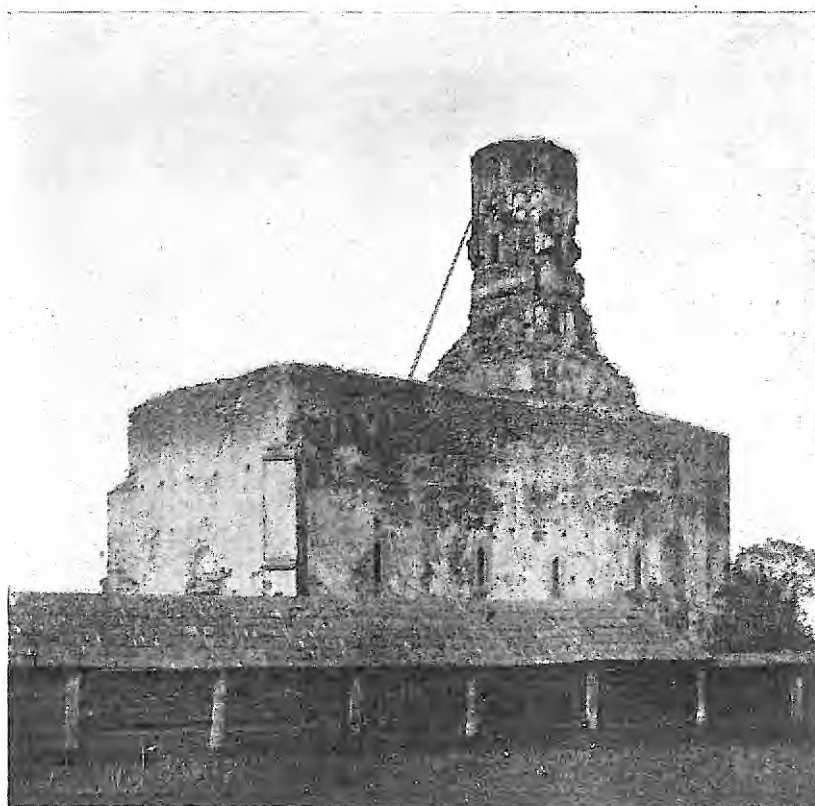

Fig. 8. Baia

Biserica Albă înainte de restaurare (după Bul. Com. Mon. Ist.)

transversal, și din un naos de aceeași formă, acoperit cu sistemul de bolți obișnuit în Moldova. Naosul are două sânnuri mici și e terminat prin altarul semicircular.

Sânnurile sunt luate în grosimea zidului și acuzate în afară prin un contrafort cu două picioare de sprijin, între cari e așezată fereastra. Ferestrele sunt mici și ogivale. Ușile sunt dreptunghiulare și cu chenare decorate cu un motiv compus din cereuri legate între

¹⁾ N. Ghika-Budești, idem.

BISERICILE LUI ȘTEFAN CEL MARE

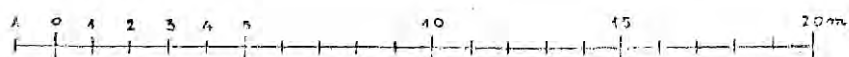
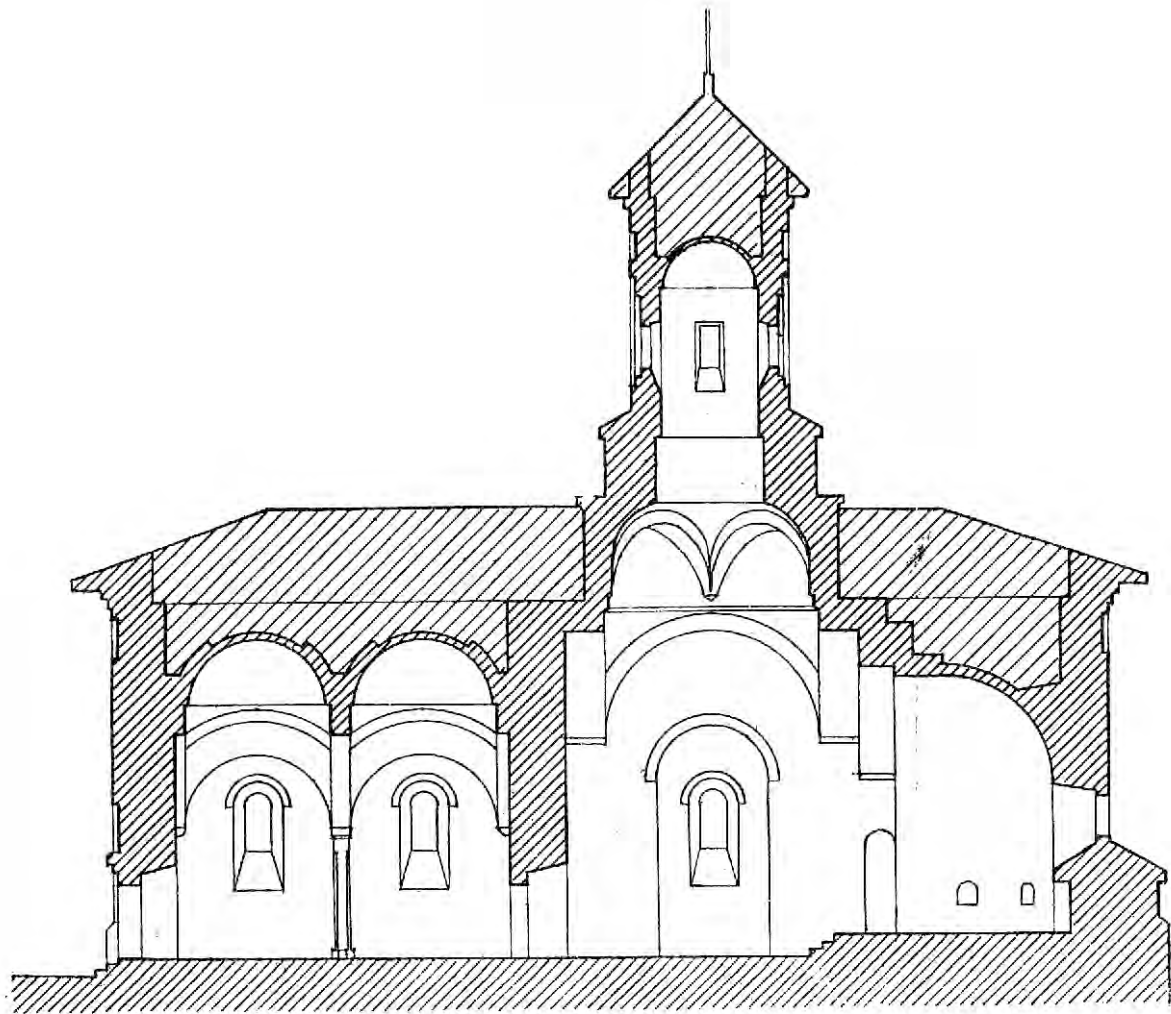

Fig. 9. Baia — Biserica Albă
Secțiune longitudinală (după Bul. Com. Mon. Ist.)

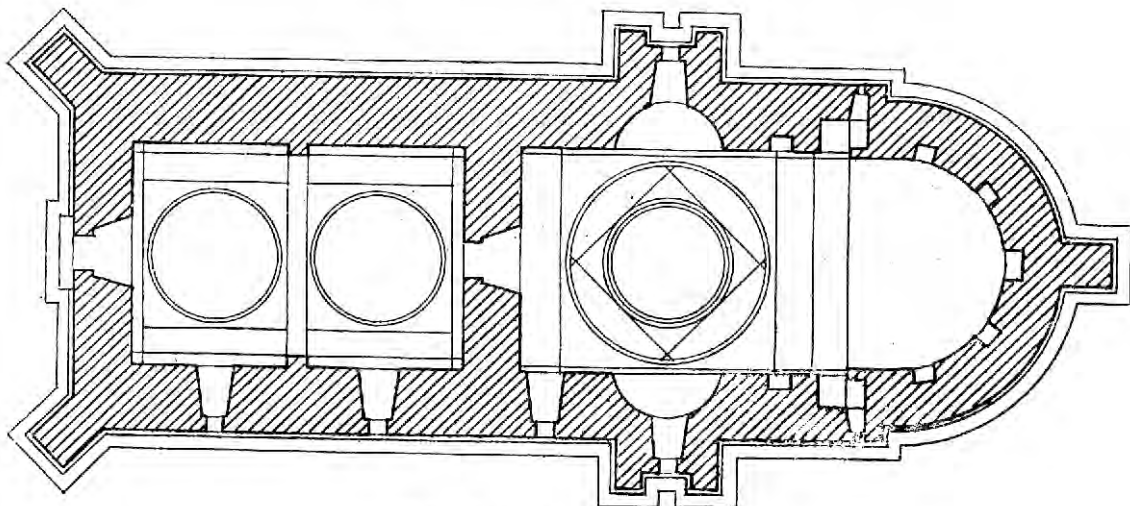

Fig. 10. Baia — Biserica Albă
Plan (după Bul. Com. Mon. Ist.)

lămuri întru câțva epoca de clădire a monumetalai noștră».

Ne găsim deci în fața unei probleme nu

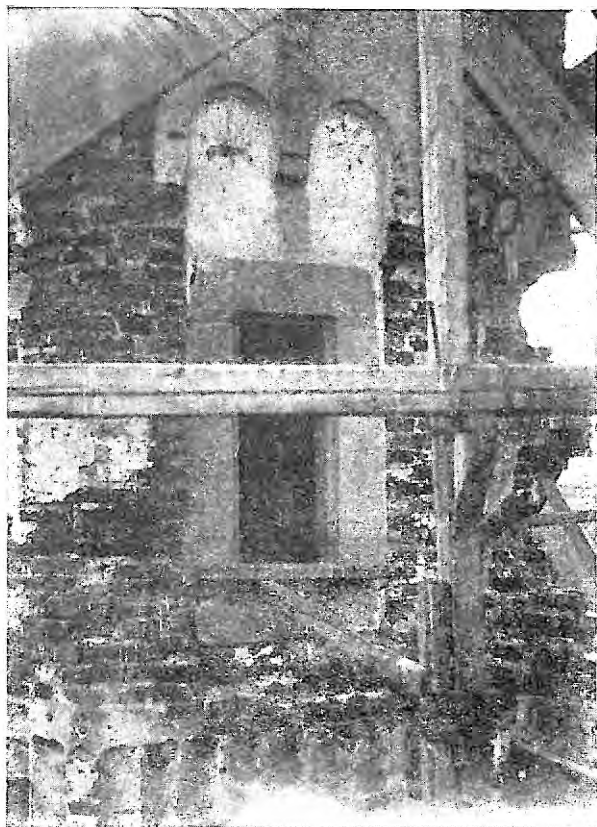

Fig. 11. Baia — Biserica Albă
Detalii la turlă (după Bal. Com. Mon. Ist.)

toemai ușor de deslegat. Exteriorul clădirei și ferestrele înguste și fără nici o ornamentație, altarul fără arcade oarbe, arată sau o epocă mai îndepărtată înainte de încheierea stilului bisericilor lui Ștefan cel Mare, sau o construcție rudimentară.

Cele două uși ne arată și ele un tip foarte îndepărtat de cele cunoscute în timpul și după Ștefan cel Mare. Aceste chenare dreptunghiulare cu o ornamentație primitivă, care ar putea fi socotită ca bizantină, ne aduc la o epocă mai veche.

Dintr'altă parte, pronaosul împărțit în două printr'un arc transversal pare a fi de un tip mai evoluat, decât acel ce îl găsim mai obișnuit, cu o singură calotă și care a precedat în evoluția acestor biserici pronaosul mai complicat cu două bolți.

Mai trebuie notată particularitatea că pronaosul nu are ferestre spre nord și că există una, în naos, tot spre sud, la un loc absolut

neobișnuit adică în dreptul arealului transversal din spre pronaos.

Turla asemenea e de un tip mai înaintat de cât chiar cele mai împodobite din vremea lui Ștefan. Aceste două rânduri de arcaturi duble cu piciorul median oprit la nivelul centralului pe o mică consolă și încoronate cu un alt rând de ocnite sunt elemente ce nu le regăsim de cât sub Rareș, sub Lăpușneanu și mai târziu (cf. Sacevița, Hlincea, Sf. Ioan Botezătorul Suceava.)

Pentru o epocă mai târzie vorbește și friza de cărămizi în dinți care o găsim și la Hlincea pe baza turlei și la Secu, precum și așezarea arcurilor de pe baze în retragere în raport cu planul zidului. Și alte elemente în fine, par a aparține tot unei epoci de refacere mai nouă cum e nișa d'asupra ușii de intrare, cu arcul ceva reintrat din suprafața zidului, caracter bizantin ce apare mai târziu în Moldova.

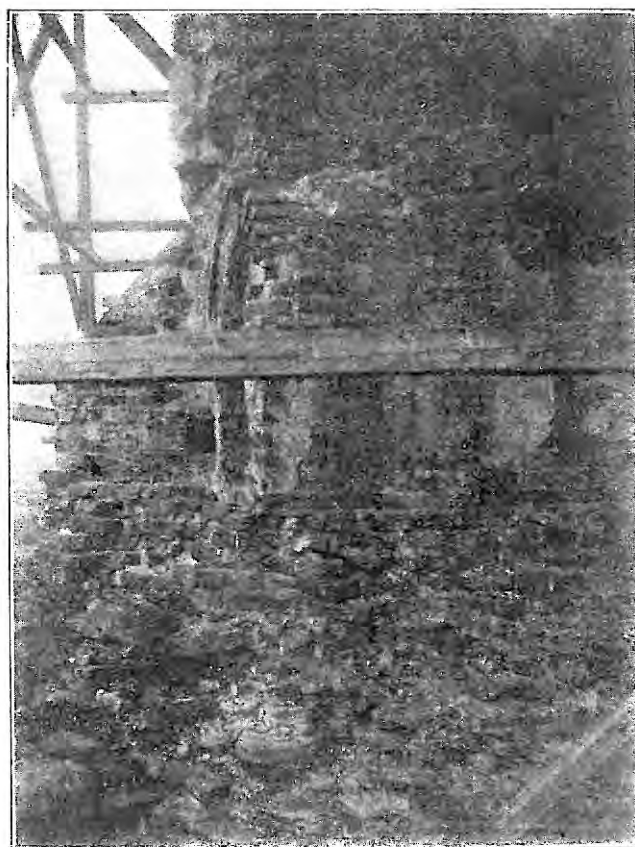

Fig. 12. Baia — Biserica Albă
Detalii la turlă (după Bal. Com. Mon. Ist.)

La ce soluție trebuie să ne oprim? E greu de crezut ca Ștefan cel Mare, după 1467, să fi construit o biserică care să fi

avut chenare de ași și ferestre așa de primitive.

Rândul de ocnite de sub strașină așezate la restaurare în locul unei zidării ce părea refăcută a existat oare în vechime?

Am putea deci risca ipoteza unei biserici mai vechi, refăcută de Ștefan care i-a lungit poate pronaosul, reîntrebuințând spre sud în partea lungită fereastra din mieznoapte. Iar turla ar fi fost adăogată mult mai târziu.

Pentru o adăogire târzie a turlei mai vorbește și lipsa contraforturilor care de obicei se găsesse la toate bisericile lui Ștefan care au turlă. Eșitara din dreptul sinarilor naosului este prea îngustă pentru a rezista împingerilor arcarilor transversale și nu poate avea alt rol de cât de a compensa scobitură interioară a acestor sinari.

PĂTRĂUȚI

Biserica din *Pătrăuți*, cu hramul Sfintei Cruci și zidită la 1487, are asemănare mare cu cea din Sf. Ilie ca plan și elevație. Ii lipsește contraforturile cu toate că are o turlă

tipul cel mai simplu dintre bisericile cu turlă și cu sinari. Este și cea mai mică din toate cele zidite sub domnia lui Ștefan.

Fig. 14. Baia. — Biserica Albă
Ușa exterioară înainte de restaurare
(după Bal. Com. Mon. Ist.)

Fig. 13 — Baia, Biserica Albă
Detalii la turlă (după Bal. Com. Mon. Ist.)

și acest detaliu face din această biserică o excepție în grupul la care o leagă celelalte caractere ale ei. Pătrăuți se prezintă așa ca

Naosul are boltirile obișnuite; nișele altarului care servesc de proscomidie și diaconica sunt fără ferăstruici.

Pronaosul e boltit în calota sferică așezată pe patru arcuri de o lărgime egală care cad pe patru console la fel cu cele dela Sf. Ilie. Toate ferestrele sunt mici și dreptunghiulare. Ușa naosului e dreptunghiulară după tipul curent și simplă, iar așa dela intrare — și ea în axa bisericii — are un chenar format de malure care se termină în arc frânt. Deasupra ei e o pisanie, lungă de 1,44 m. și înaltă de 0,21; e compusă numai din două rânduri:

«Io Ștefan Voevod, Gospodar al Țării moldovenești, fiul lui Bogdan Vodă, a început să clădească acest hram, în numele Sfintei Cruci, în anul 6995 (ana Ianie 13¹)» (1487)

Actualmente biserica e în întregime ten-

) Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

cuită pe dinafară: numai sînurile și turla au un bandou de plăci pătrate de pămînt smălțuit verde fără nici un desen, afară de una care are o figură geometrică simplă gravată sub smalț.

Absidele și turla apar circulare, probabil din cauza tenezelelor care rotunjesc colțurile. Absida mare are șapte latari iar cele laterale câte cinci. Turla are douăsprezece firide ca la Voroneț și un rând de ocnite.

epoca executării pietarei în a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Cel mai vechiu grafit ce l'am găsit e din 1691, din cele așa de dese sgârrieri de nume ale soldaților lui Sobieski. — Totuș Prof. Podlacha spune că pietarile amintesc cele de la Voroneț.¹⁾

Panoul cu tabloul votiv e pe un al doilea strat de picturi, pe cînd în restul bisericii nu se vede de cît un singur strat. Ștefan prezintă biserica lui Christos fiind însoțit de

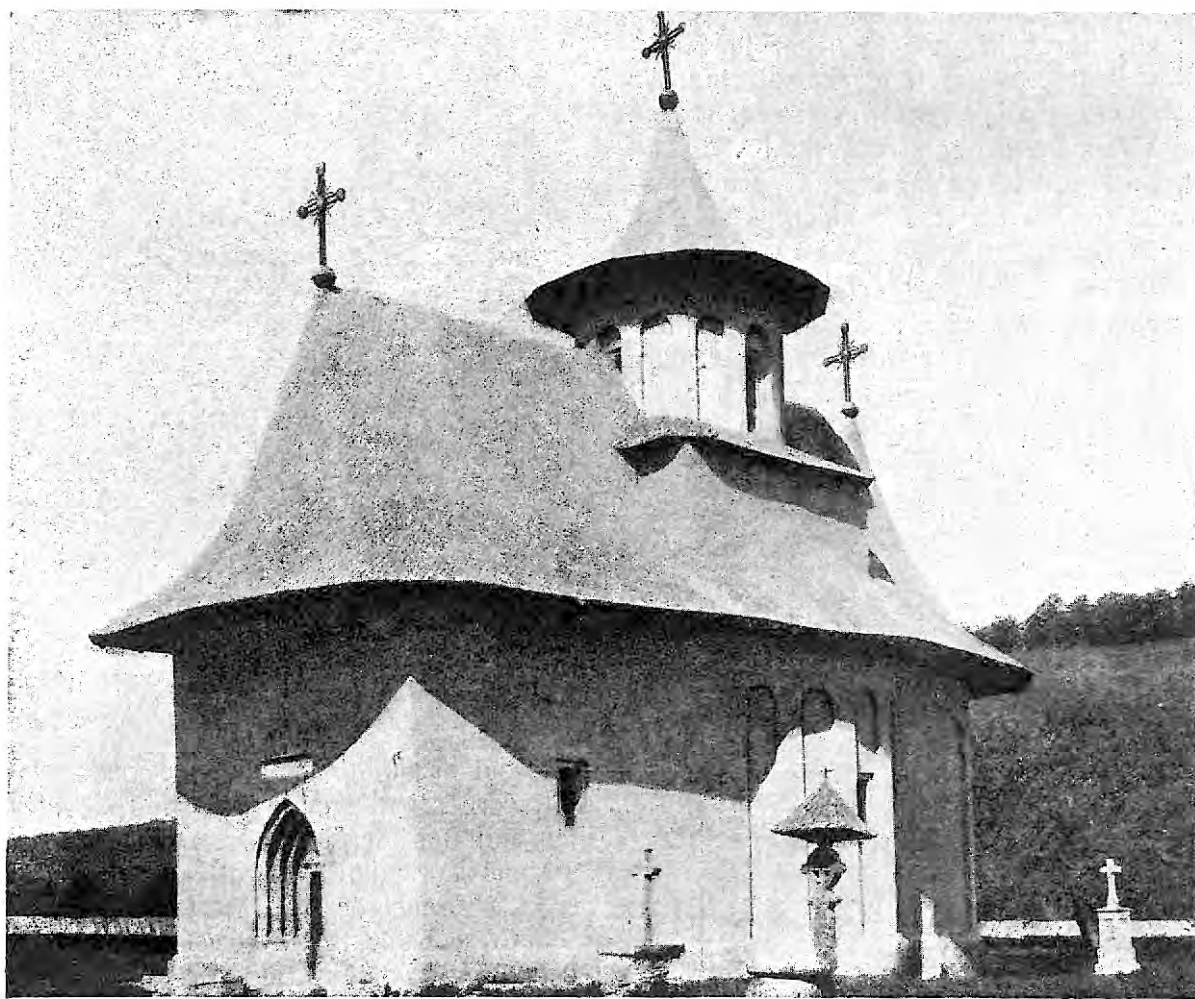

Fig. 15. Pătrăuți

Patru ferestre cu chenar dreptunghiular, mai lungi de cît cele ale bisericii propriu zisă, sunt așezate în axele turlei. Un acoperiș de șindrillă, lat și ascuțit ascende în parte turla care nu are decît o singură bază patrată ce nu ese de cît parțial din masa învelitorii. Și soclul teneuit nu lasă să se vadă vechiul profil; e de altmintrelea puțin pronunțat.

Biserica înăuntru e zugrăvită. Inscripțiile sfinților sunt pe grecește, cea ce ar putea așeza

un sfânt încoronat (Sf. Constantin?). Domnitorul e înfățișat cu părul blond în plețe, și o fină mustață roșcovană. Fața lui e extrem de rotundă, — pare umflată — precum și fețele celor două femei care stau lângă dînsul. Se află oare sub acest tablou un alt mai vechiu?

Se poate presupune.

Biserica ce o ține Ștefan în mâini arată

¹⁾ V. Podlacha, *Malowidla Scienne w cerkwiach Baskowiny*.

forma caracteristică a acoperișului ce lasă tarla degajată. Tarla are două baze. Pe când sînările și tarla arată firide și oenițele ce se mai văd, pronaosul e înfățișat cu un parament de pietre regulate galbene, înconjurare de o bandă albă și separate prin linii roșii, adică un parament obișnuit în arhitectura bizantină, dar care nu se vede în Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare, nici mai târziu. E probabil că zugravul grec a vrut numai să arate că zidăria acestei părți a bisericii era aparentă și în loc să copieze exact ce-a ce era, a înfățișat-o așa cum era obișnuit în țara lui.

Sab rîndurile sfinților, zidul e împodobit cu imitație de plăci de marmoră și de porfir în locul draperiilor obișnuite.

MILIȘĂUȚI

Biserica din Milișăuți (lângă Bădăuți), cu hramul Sf-tului Procopie, era una din cele mai pitorești biserici din vremea lui Ștefan cel Mare. A fost zidită la 1487, în acelaș an cu Pătrăuți. În timpul marelui război a fost distrusă cu dinamită de către armata austriacă și acum nu se mai vede de cît un morman de pietre și de moloz acoperit de bălării și arbuști. Din fericire,

frumoasa pisanie a scăpat aproape nevătămată și se păstrează în mica bisericuță de lemn care s'a ridicat în apropierea celei vechi.

Biserica cu tarlă se compune dintr'un naos cu sînari însemnate și în afară. Boltirile sunt cele două sisteme de arcări cunoscut.

Pronaosul, despărțit printr'un perete de naos, avea o boltă caracteristică și care cred că nu-și găsește alta la fel. Era alcătuită de un semicilindru (berceaa) longitudinal întretăiat de două bolti cu penetrații care se reuneau în axa bisericii.

Ușa de intrare, cu murele ogivale cunoscute, pe latara de miază-zi, avea și un chenar dreptunghiular încadrînd ogiva așa cum se vede și la Tazlău. Ușa interioară era cu chenar dreptunghiular. O ferăstră ogivală în zidul de apas era zidită. Toate celelalte erau de tipul mic cu rama dreptunghiulară și cu baghete încrucișate.

Biserica, tenegită în afară și

cu arme de picturi, a avut sub strașină și la tarlă o decorație de plăci ornamentate cu rozete și nasturi smălțuite. Romstörfer spune¹⁾

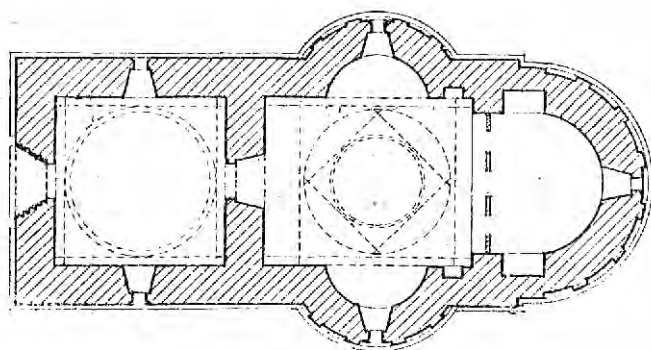
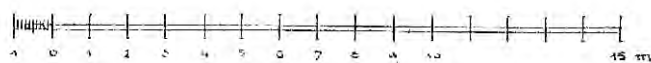
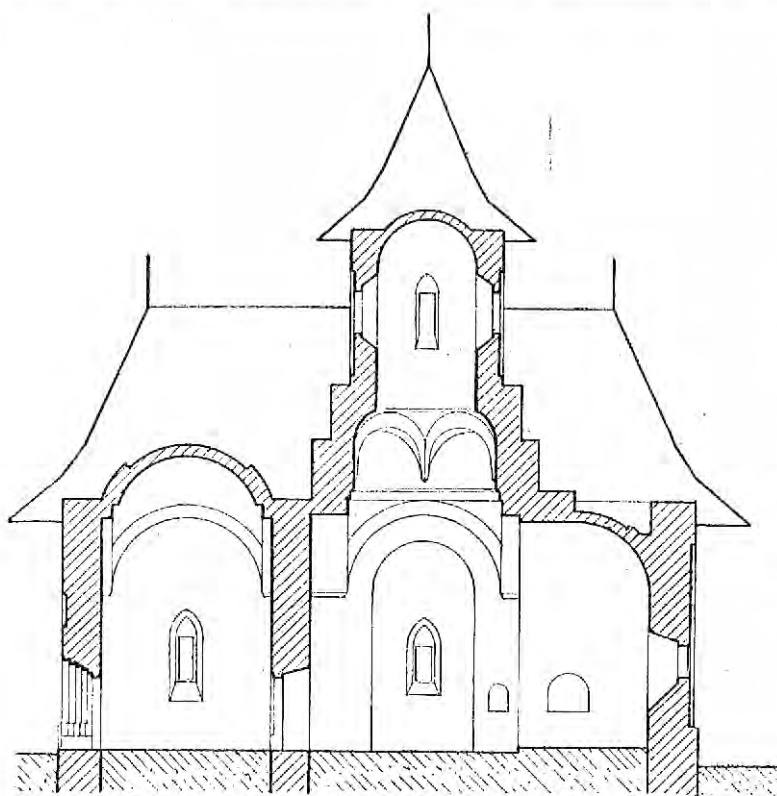

Fig. 16 — 17 Pătrăuți
Secțiune longitudinală. Planul bisericii (după Romstörfer)

¹⁾ Mittheilungen der K. K. Central Commission 1898, pag. 179.

că erau plăci de sobe. Sinurile poligonale mai aveau arcadele lor oarbe, șapte la altar și cinci la cele laterale. Deasupra lor se vedea

era fără contraforturi. Patru ferestre se vedeau în axele principale, dar forma lor primitivă se perduse. Contraforturile cele mari ale cor-

Fig. 18. Pătrăuți. Pisania

un rând de oenițe mici, câte două pentru o firidă, pe când la turlă o singură oeniță corespundea unei firide.

Fig. 19. Pătrăuți, ușa interioară

Turla era ȇsezată pe o bază patrată fără stea. Tamburul avea 16 fețe fiecare cu câte o firidă; deasupra lor venea un rând de oenițe și plăcile smălțuite deja pomenite. Turla

pului bisericii precum și cel mic al altarului erau de cărămidă, ceea ce este o particularitate lemnă de a fi notată, căci este un exemplu unic, fiind toate celelalte cunoscute de piatră. Dar este foarte probabil că erau refăcute, părând a nu se lipi bine cu corpul bisericii. De altminterlea nu mai aveau coronamentele lor profilele obișnuite.

Pisania era la dreapta ușei de intrare; precum am arătat a scăpat de distrugere. Ea sună astfel:

„In anul 6989 în luna Iulie 8, în ziua Sfântului mare măcenic Procopie, Io Ștefan Voevod prin mila lui Dumnezeu Gospodar al țării moldovenesti fiul lui Bogdan Voevod și cu prea iubitul său fiu Alexandru a dat luptă la Ribnic cu tânărul Basarab Voevod Domnul Țării Românești, numit Țapalaș și l'a ajutat pe Ștefan și a învins pe Basarab Voevod: și a fost aici un măcel foarte mare printre Basarabi. De aceea Ștefan Voevod a hotărât din buna sa voință și buna prevedere și a zidit acest hram în numele Sfântului mare măcenic Procopie, în anul 6995, și s'a început în luna Ianie 8 și săvârșit în acelaș an în luna Noembrie 13^a. (1487) ¹⁾

Pictura interioară era încă bine păstrată, ceva ștearsă pe bolți în naos și numai pe pereți în pronaos. Tabloul votiv reprezintă pe Ștefan, însoțit de familia sa și asistat de Sf. Procopie, prezentând biserica lui Christos.

¹⁾ Kozak, Inschriften aus der Bukovina.

Biserica e arătată cu acoperișul țuguiat și învelind separat pronaosul, altarul, sinurile și lăsând turla degajată. Așa s'a și refăcut de șindrila învelitoarea cu prilejul reparațiilor din 1890. Dăm aici în traducere un extras dintr'o notiță a lui Romstörfer. Biserica fiind acuma distrusă nu credem fără interes de a reproduce aceste rânduri :

...«Iconostasul atinge zidurile și în înălțime și în lărgime, între altar și naos. Biserica era, până la 1790, bogat zugrăvită atât pe dinăuntru cât și pe dinafară. Fiind atunce o reparație necesară, s'a spoit total. Biserica a avut patru tarle, s'au scos atunce trei, rămânând numai cea mare dar înecată într'o învelitoare foarte nepotrivită. Din nefericire clădirea a suferit mult în cursul anilor și prin nepriceperea oamenilor, dar este de nădăjdait ca printr'o restaurare pricepută, existența ei va fi asigurată și pentru viitor. În anul 1887, s'a început a se readuce încetul cu încetul frescurile acoperite la lumină. Frescurile altarului au

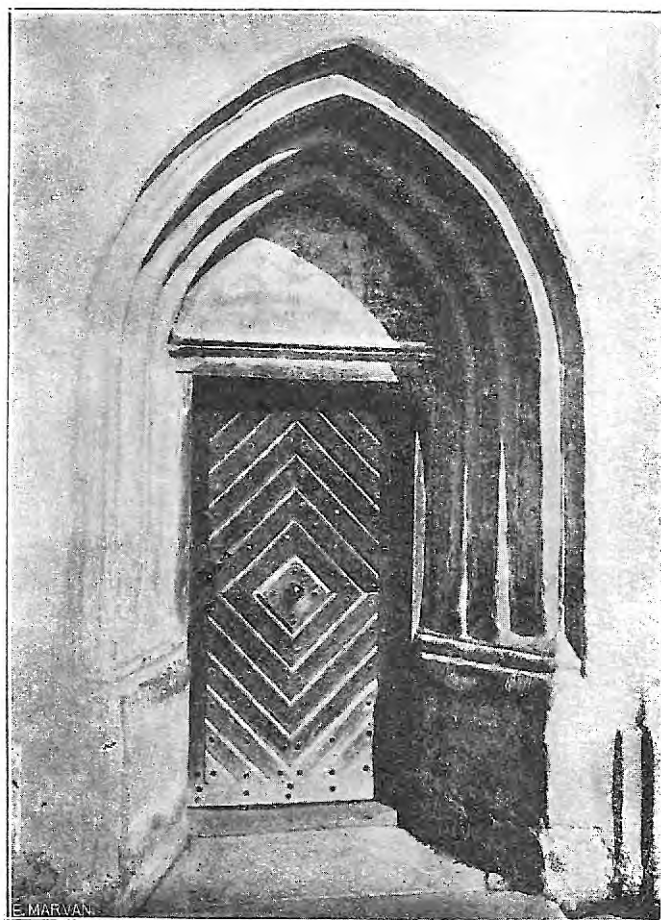

Fig. 20. Pătrăuți, ușa exterioară

¹⁾ Mittheilungen K. K. Central Commission 1889, pag. 215.

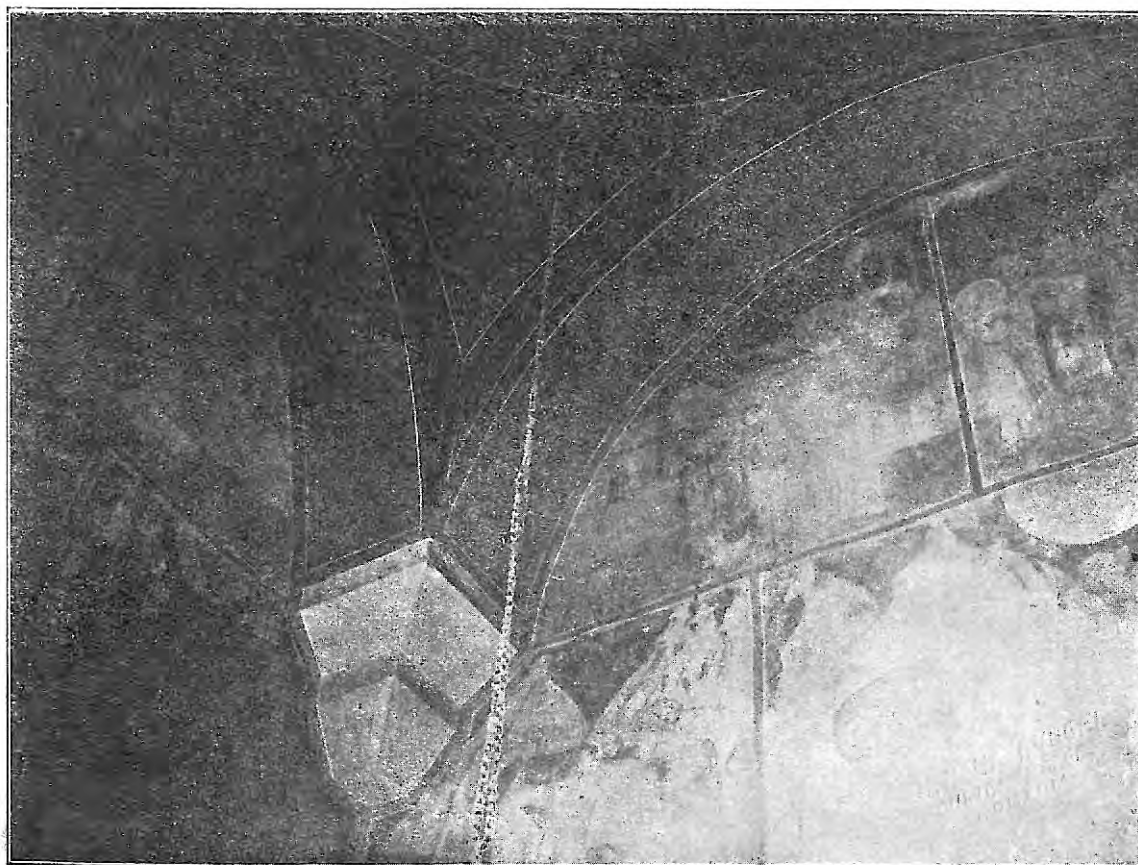

Fig. 21. Pătrăuți, Console în pronaos

rămas foarte clare, mai puțin în boltă. Icoanele se grupează în trei rânduri: între întâiul și al doilea rând, un bandou ornamental. În rândul

În naos sunt de asemenea icoane încă bine păstrate. Vedem spre apas lângă intrare portretul ctitorului Ștefan cel Mare cu familia lui.

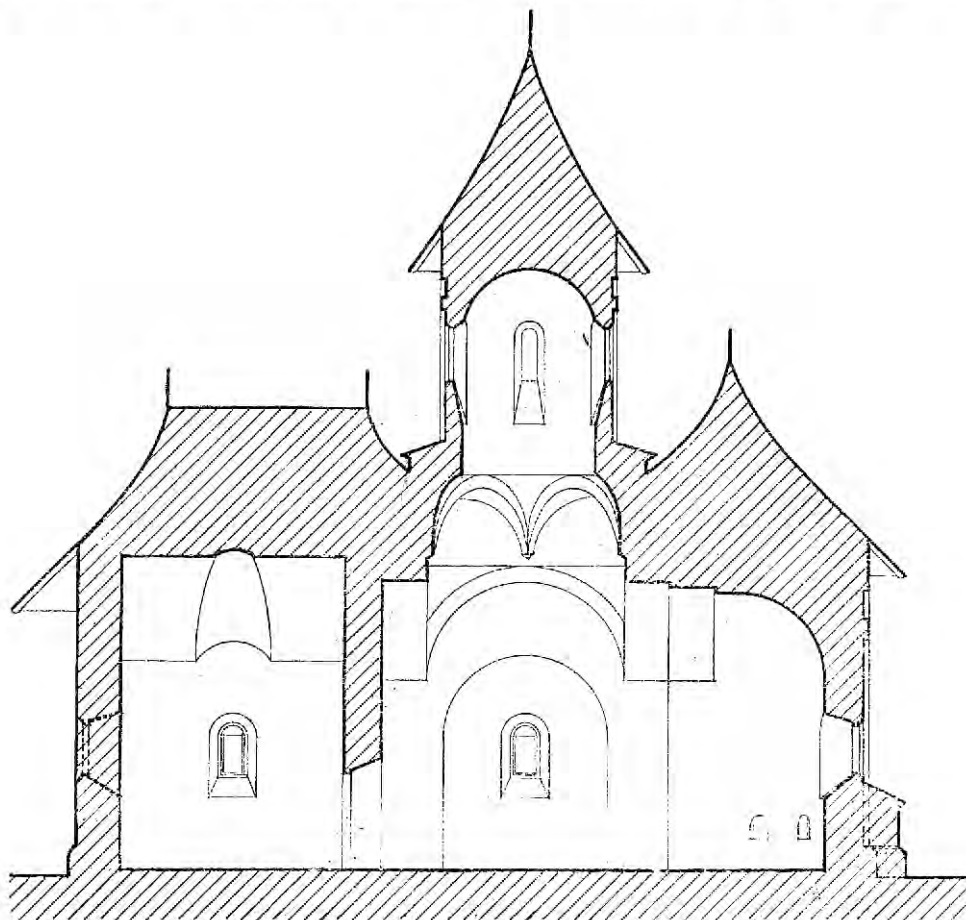

Fig. 22. Milișăuți, secțiunea longitudinală

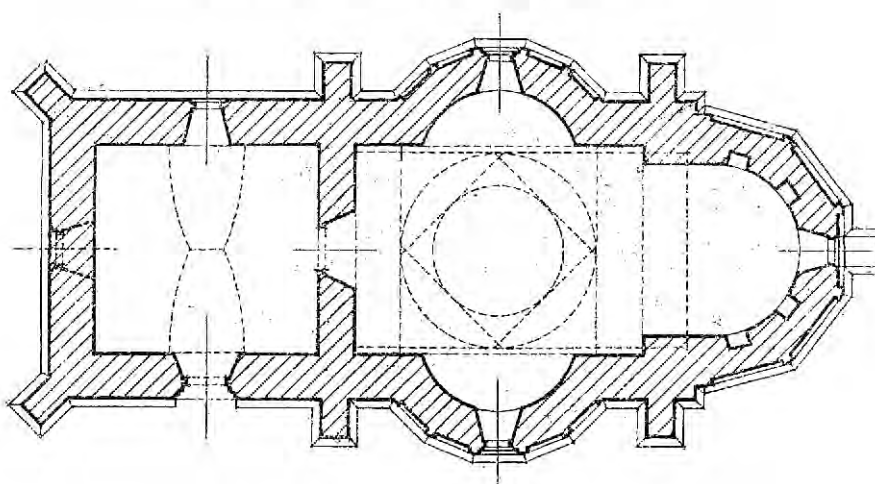

Fig. 23. Milișăuți, Planul bisericii

de jos sunt opt figuri, reprezentând sfinții părinți, în rândul al doilea, cina cea de taină și spălarea picioarelor; în al treilea rând heruvimii.

Ține modelul bisericii în mână prezentându-l sfântului Procopie, care arată spre Christos stând pe tron. Mai departe restignirea. Isus

în fața marelui preot, coborârea de pe cruce. În rândul de deasupra moartea Maicii Domnului, schimbarea la față; mai multe reprezentări nu se mai pot bine determina; spre sad icoanele sfinților martiri, Maica Domnului cu pruncul, ducerea și punerea în mormânt a lui Christos, prinderea lui și alte. În partea femească apar din nou zăgrăvelile de asemenea destul de bine păstrate. Și aici se găsește așezarea pe trei rânduri. Majoritatea scenelor se referă la Sf. Procopie. În afară, picturile sunt iremediabil distruse prin spoiala de var».

Prof. Podlacha a studiat de altminterlea aceste fresce împreună cu cele l'alte ale Bacovinei ¹⁾.

SF. ILIE

Sf. Ilie (lângă Suceava) este clădită în anul 1488. Planul e aproape la fel cu al Voronețului și al Pătrăuților, abstracție făcând de contraforturi care diferă.

Naosul are boltirile moldovenești caracteristice. Pe cele patru arcuri mari, cele două longitudinale înguste și cele două transversale late se ridică prin mijlocirea pendentivelor primul tambur în care este așezat al doilea rând de arcuri piezișe ce cad pe cheile

Fig. 24. Milișăuți, Vederea unei abside laterale

Fig. 25. Milișăuți. Pisania

¹⁾ V. Podlacha, ibid.

Fig. 26. Milișăuți. Intrarea bisericii

primelor arcari. Cu ajutorul altor patru pendentivi mai mici se încheie al doilea cerc pe care se înalță tamburul turlei boltită în calotă semi-sferică.

Un alt arc spre răsărit face legătura cu altarul semi-circular. La miază zi și miază noapte sunt camerele — mai mult nișe — ale proscomidiei și diaconicului.

Pronaosul e patrat. Arcurile egale ce înadrează baza capolei semi-sferice cad pe niște console de piatră de o formă specială.

Ușile sunt după tipul obișnuit; cea dintre naos și pronaos cu chenarul dreptunghiular, iar cea de intrare, care e în axa bisericii, de formă ogivală. Ferestrele toate sunt mici cu chenarul dreptunghiular.

Exteriorul bisericii prezintă particularitatea că rândul de ocnite mari ce vin deasupra firidelor absidelor, în loc ca să fie, ca de obicei, în prelungirea lor, le încalceă, căzând picioarele lor pe vârful arcurilor firidelor. Tot așa și cu al doilea rând de ocnite.

Cărămizile aparente smălțuite sunt verzi, galbene, brune și albastre. Dimensiunile sunt în general $28 \times 13 \times 5,5$ cm. și rosturile dintre ele cam de 2 cm.

Profilul soclului actual pare a fi fost schimbat, precum și tabletele contraforturilor, care nu mai pre-

Fig. 27. Sf. Ilie

zintă profilele obișnuite. Sunt două perechi de aceste contraforturi și unul mic la altar.

Pereții pronaosului, în afară, au fost tencuiți și mai sunt încă zugrăviți. Se vede acolo chipul «arhiepiscopului Varlaam, Mitropolit de Suceava» care a păstorit între 1632 — 1653. Acest lucru e interesant pentru că ne arată că și în această vreme se mai zugrăvea bisericile pe din afară.

În părțile superioare, se vede un rând de ocnite mici cu arcuri de cărămizi smălțuite, care au fost amplate pentru a câștiga o singură suprafață de zugrăvit.

Tarla e așezată pe trei baze, una patrată, de sigă pentru a fi mai ușoară, una oblică — și de asupra o altă stelată — cu 8 vârfuri. Sf. Ilie fiind una din cele mai vechi biserici cu tarlă ce ne au parvenit și cea mai veche cu baza stelată, este interesant de notat că sunt construite aici aceste baze, căci ne deslușesc asupra genezei acestor soclari în formă de stea. (Vezi fig. 285)

Fiecare latură a acestei stele are câte două ocnite mici. Actualmente, din nefericire, aceste baze sunt înecate în învelitoare

de unde nu este de cât parțial baza superioară.

Tamburul tarlei are douăsprezece laturi însemnate fie care de o firidă lungă și câte două ocnite. D'asupra lor se vede un brâu format de plăci de pământ ars smălțuite în verde închis, așa cum e de altminteala și pardoscula altarului.

În interior, sub stratul actual de picturi se găsește în câte va părți o tencuială cu o zugrăveală imitând cărămizi aparente. Același lucru se vede și în alte biserici, ca Băli-nești, Tăzlau, Hamor, și pare a fi fost obișnuit când nu se putea zugrăvi imediat biserica.

Pictura votivă reprezintă pe Ștefan Vodă însoțit de Sf. Ilie, prezintă biserica Mântăitorului; pe lângă dînsul se văd alți doi voievozi, probabil doi din fiii lui, și Doamna. Capetele au fost însă scoase și reîncadrate ulterior.

Biserica reprezintă are acoperișul as-

cutit tipic, cu fie-care parte a clădirii învelită deosebit.

Acoperișul altarului și al pronaosului, precum și al tarlei e roșu, pe când acela al sinurilor laterale e cenușiu albastru; acela al bazei

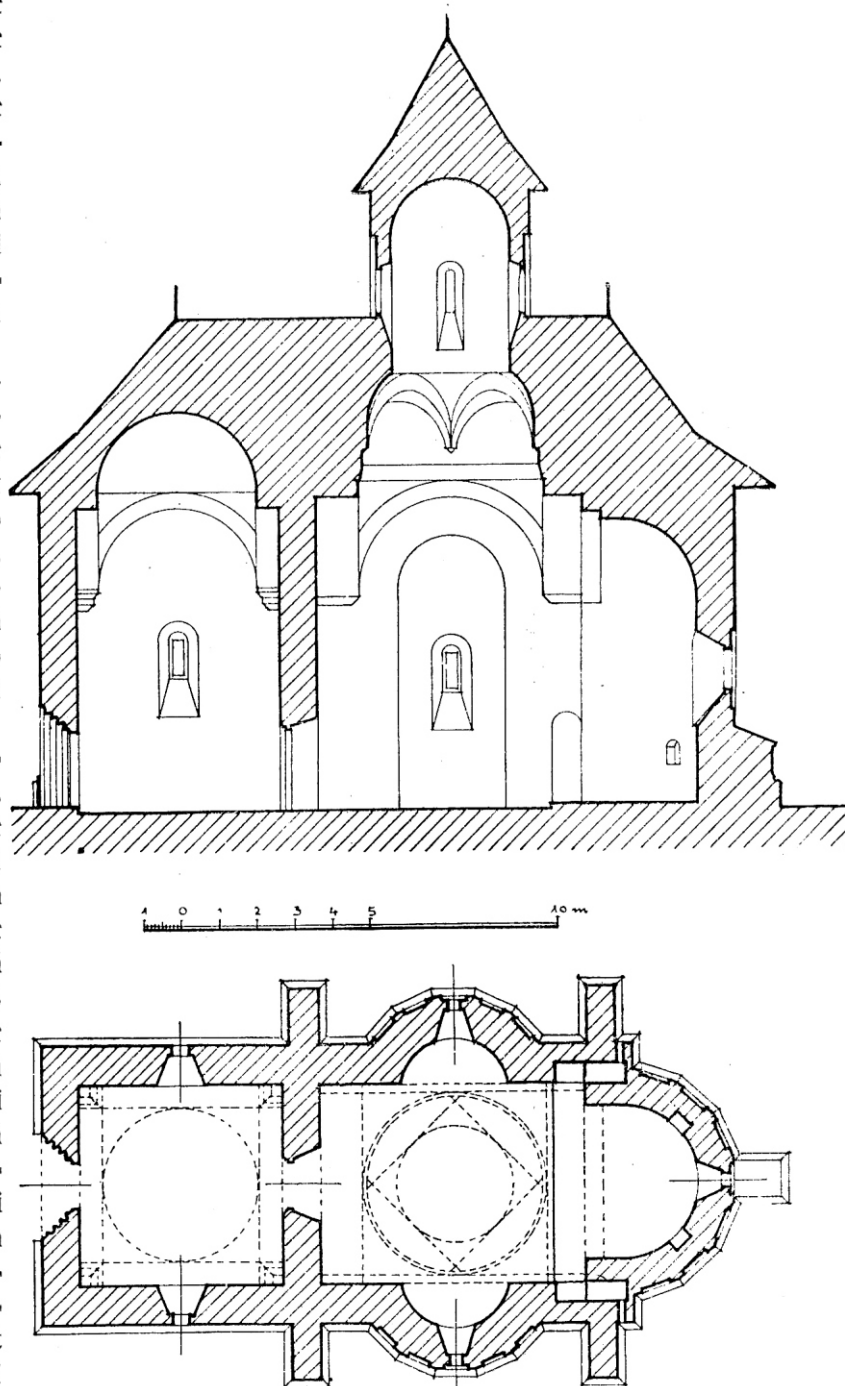

Fig. 28. Sf. Ilie, Secția longitudinală

Fig. 29. Sf. Ilie, Planul bisericii

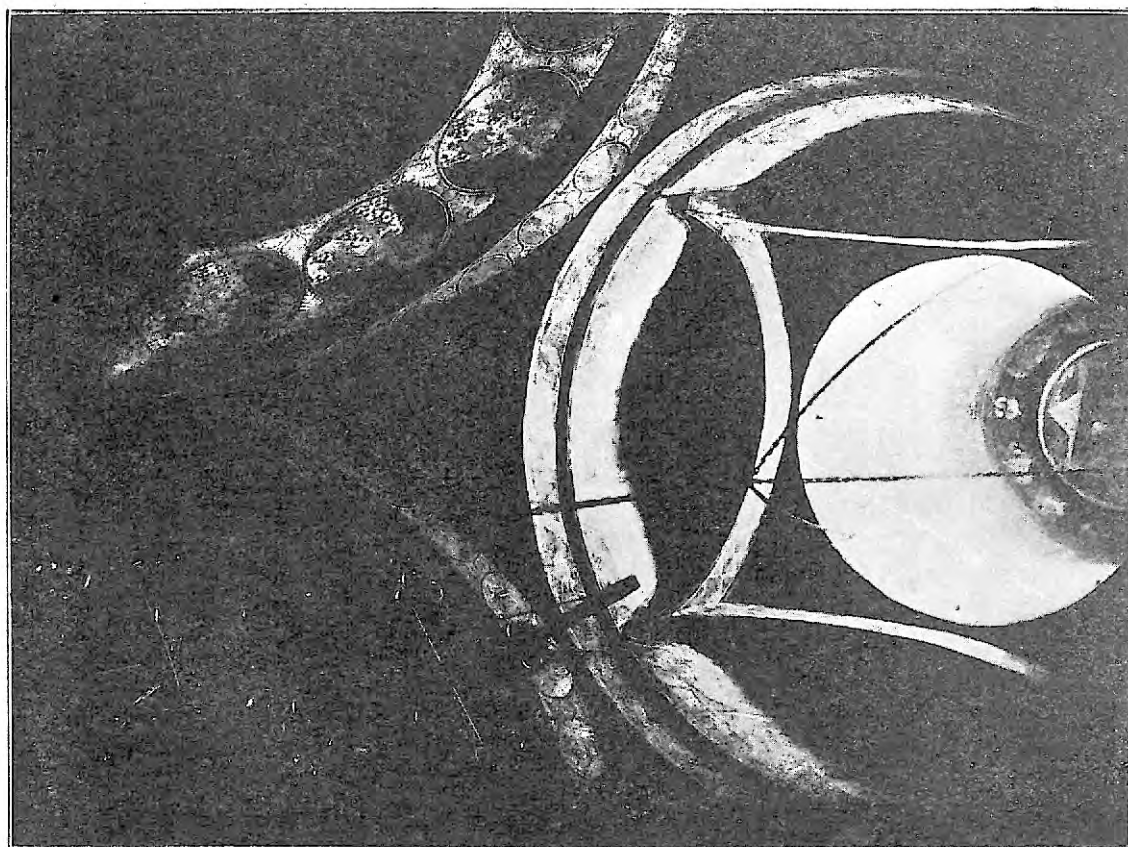

Fig. 30. Sf. Ilie. Bolțile naosului

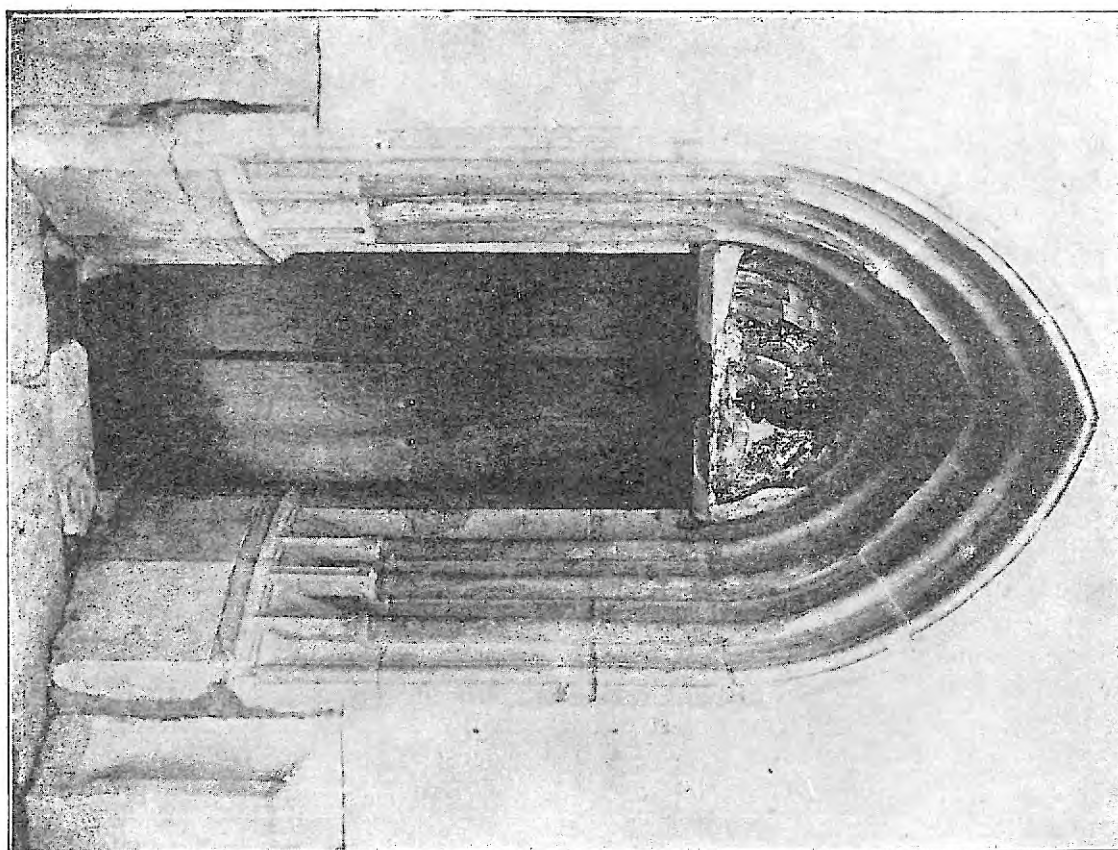

Fig. 31. Sf. Ilie. Ușa exterioară

superioare a turlei e alb și al bazei inferioare galben. Caloarea deci nu ne dă nici o indicație asupra materialului întrebuințat.

Printre frescurile exterioare este de însemnat o scenă pe care se vede reprezentată o biserică tot cu același fel de acoperiș.

Mai găsim la Sf. Ilie, pe lângă ornamentele cu motive vegetale de stil oriental și motivul de caracter românesc, largele franze îndoit, care le găsim și pe mormintele de la Rădăuți și în numeroase alte biserici, de obicei la ocnite și în timpanele arcadelor.

Pisania de piatră de asupra ușii de intrare are o ramă frumoasă; e de 1,05 m. lungime și 0,40 înălțime și e scrisă în foarte frumoase caractere¹⁾.

«Ioan Ștefan Voevod, fiul lui Bogdan Voevod

Și resturile celor l'alte clădiri mănăstirești ce mai există, și dintre care turnul clopotnița e aproape singurele de seamă, sunt de o epocă mai recentă.

Biserica, cu hramul Sf. Gheorghe, a fost clădită la 1488. Ea posedă despărțirile obișnuite. Naosul, cu altarul și cu două abside laterale semicirculare, are boltirile tipice suportând turla cam scundă. În unghiurile pendentivelor se găsesc oale de rezonanță.

Pronaosul, despărțit printr'un perete gros de naos, cu care comunică printr'o ușă cu chenarul gotic canoseat cu vergele încrucișate, este de un plan aproape pătrat și boltit printr'o calotă ceva turtită.

Ușa de intrare are un frumos chenar de colonete ce se întâlnesc în arc frânt. Malarelele

Fig. 32. Sf. Ilie. Pisania

Gospodar al țării moldovenești a zidit acest hram în numele Sfântului prooroc Ilie. S'a început în anul 6996 luna Mai 1 și s'a săvârșit în același an Octomvrie 15». (1488).

VORONEȚ

Voroneț este una din bisericile din vremea lui Ștefan care s'a păstrat mai bine în interior, cu toate că în vremea lui Iliș Vodă, mitropolitul Grigore Roșca i-a adăugat un exonartex și a zugrăvit odată cu aceasta noua clădire și toată biserica pe din afară, ceea ce i-a acoperit podoaba de materiale aparente ce o are de sigur.

se întretae la vârf, iar jos resar dintr'un mic plan înclinat fără mijlocirea bazelor mici ornate, care în această biserică nu se văd nicăieri.

Exonartexul, adăugat în 1547, e boltit în semicilindru (berceag) cu câte o frumoasă fereastră gotică împărțită în două printr'un menou și așezată deasupra ușelor de intrare în părțile de miază zi și miază noapte (această acamă zidită) a pridvorului.

Două contraforturi întăresc arealul cel mare al naosului dinspre altar, iar alte două așezate pieziș la 45° proptesc unghiurile de apus ale bisericii. Ferestrele toate ale părții vechi ale bisericii sunt mici cu chenarul dreptunghiular de baghete încrucișate, și sunt toate la fel.

¹⁾ Kozak, Inschriften aus der Bukowina.

Tarla are acum bazele ei înecate în axele naosului și la fel ca cele ale restaurării acoperișul de șindrilă. Șaseșprezece firide lui bisericii. Acuma tarla apare cilin-

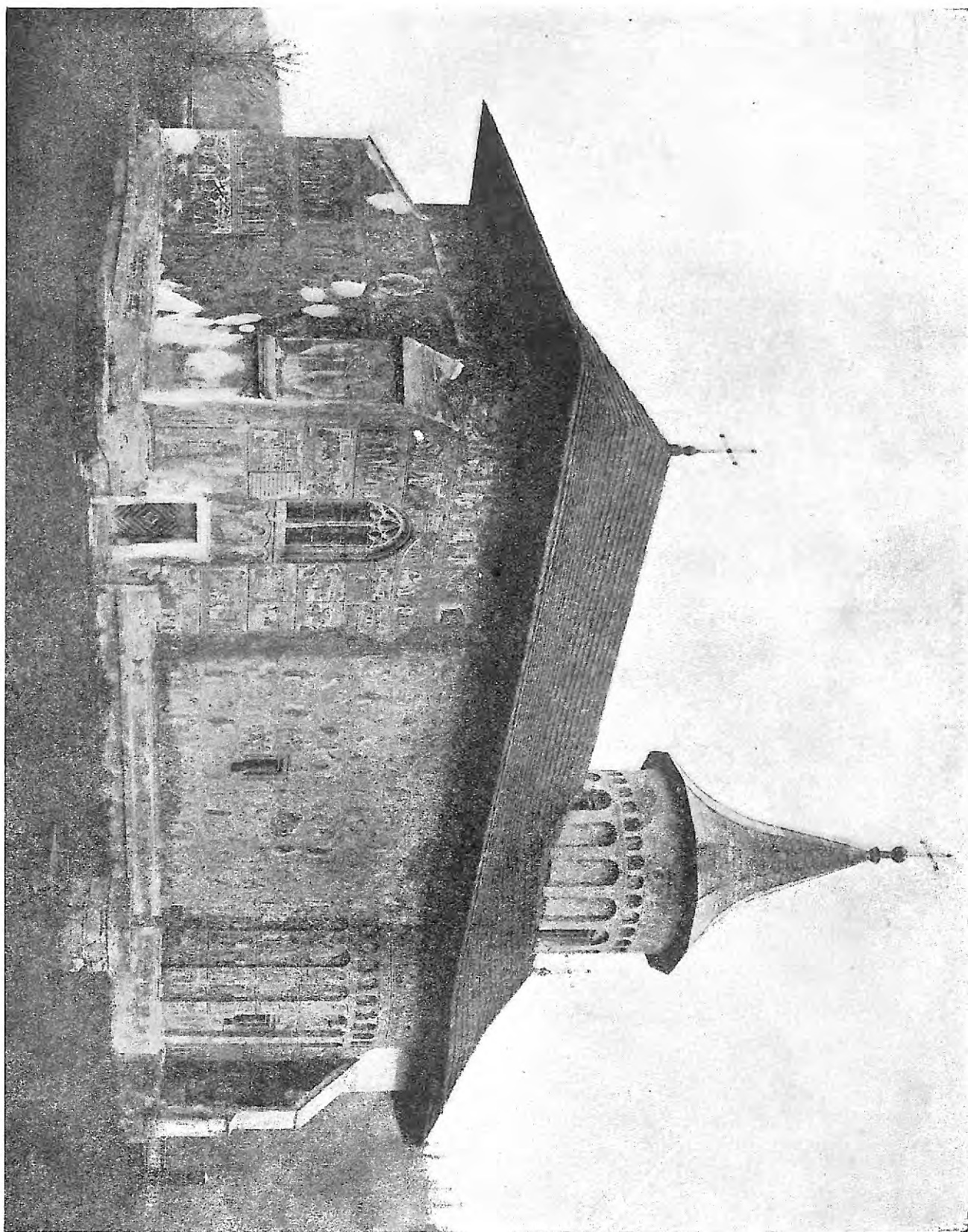

Fig. 33. Voroneț

și un rând de ocnite o împodobesc, și drică, dar această înfățișare este probabil e laminată prin patru ferestre așezate în datorită tencuiei, poligonal având un mare

număr de latari, adică nediferând mult de oenițe și pe din afara pronaosului ? Nu se cere. poate cunoaște din cauza tencuilei pictate

Absidele sunt împodobite și ele prin lan- ce acoperă toată biserica. Tot din această

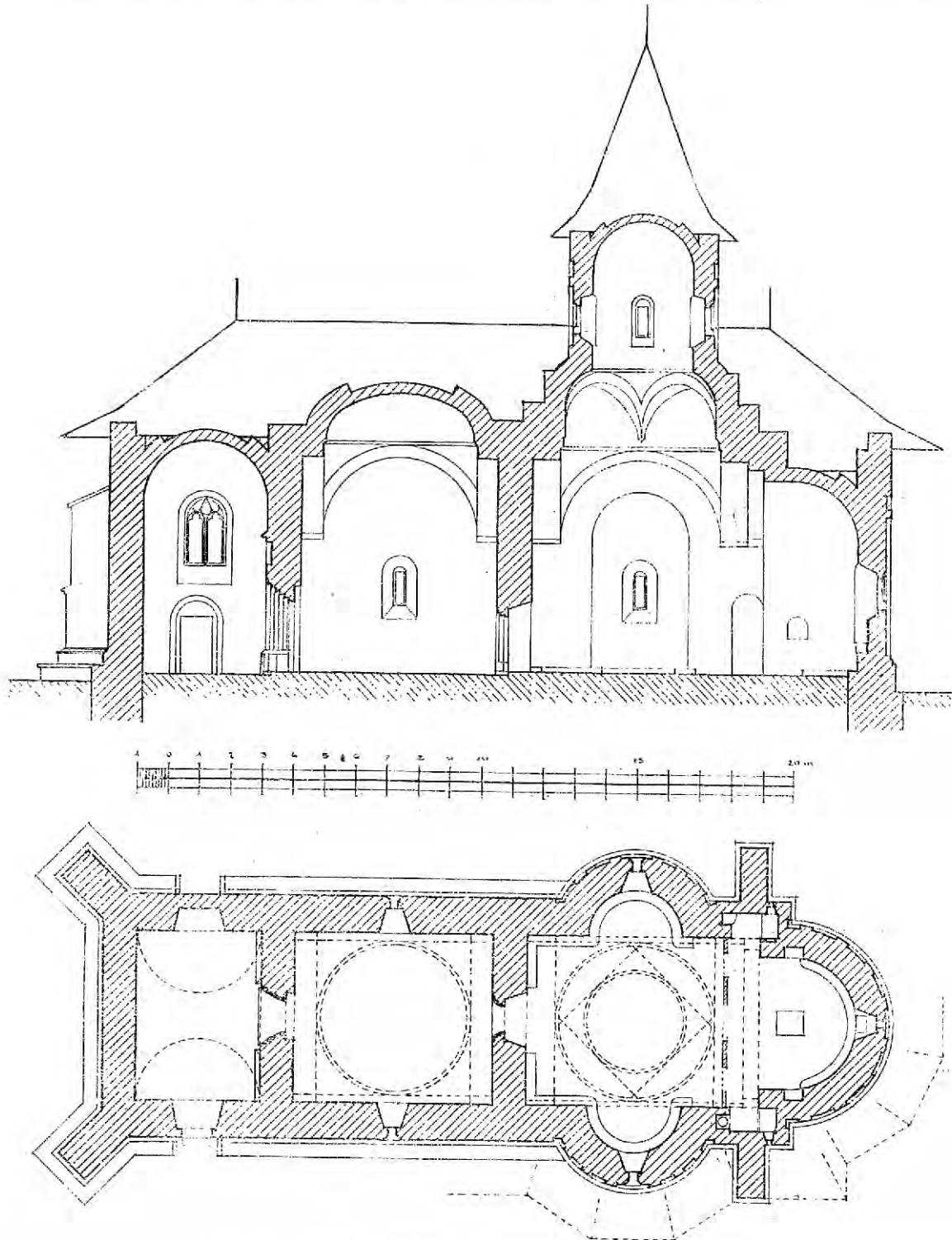

Fig. 34. Voroneț. Secțiune longitudinală (după Romstörfer)

Fig. 35. Voroneț. Planul bisericii (după Romstörfer)

gitele firide canoseate, (adică nouă la altar și șapte la sinurile laterale). și ca un rând de oenițe. Să fi fost un al doilea rând de

pricină nu se poate vedea dacă au fost că- rămizi sau rotocoale smălțuite.

Socul, puțin pronanțat, are un profil destul

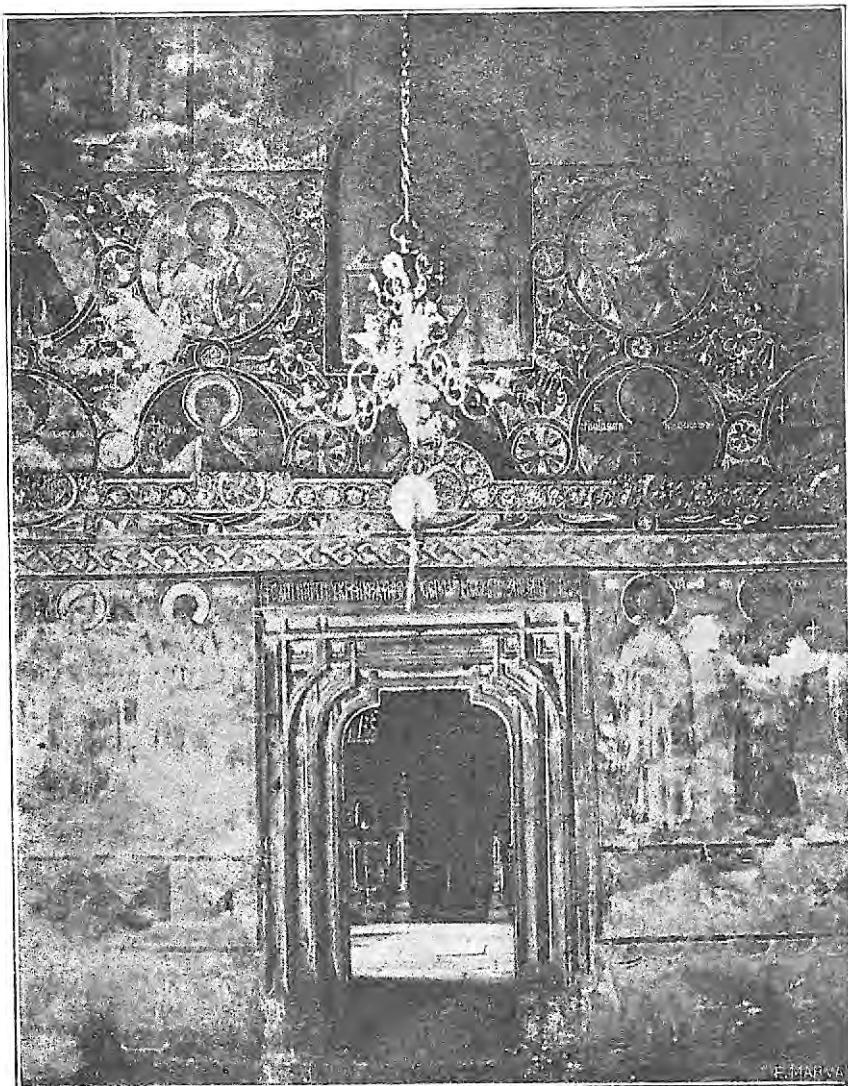

Fig. 35. Voroneț. Peretele este al pronaosului cu ușa interioară după «l'Art Roumain»

an în luna Septembre 14». (1488) ¹⁾.

Cea ce face farmecul cel mare al Voronețului este zugrăveala ce împodobește biserică pe dinăuntru și pe dinafară. Mai cu seamă aceea din naos, cea mai veche, fără îndoială, și cea mai bună, se deosebește atât prin calitățile execuției cât și prin frumusețea expresiunilor, car ea efect general este una din cele mai bune pilde a minunatului efect decorativ și a dulcii tonalități acestor împodobiri, la care au ajuns zugravii noștri. O descriere a picturii nu intră în cadrul acestei lucrări; de aceea mă voi mărgini numai la câte-va indicațiuni, fiind mai cu seamă Voroneț, în această privință cea mai caracteristică din bisericile lui Ștefan.

Precum am mai spus, zugrăveala naosului și a altarului este cea mai veche și foarte probabil din vremea chiar a lui Ștefan.

¹⁾ Kozak, Inschriften aus der Bukovina.

de simplă. E de piatră de talie, o gresie cenușie. Contraforturile au părțile lor esențiale acoperite cu dale cioplite; în axa altarului nu există nici un contrafort.

Lipsește și rândul de contraforturi corespunzând cu peretele median al bisericii ce l-am găsit la Milișăuți și Sf. Ilie (cu care Voroneț seamănă mult), contraforturi de altminterlea de puțină utilitate.

Pisania, aproape patrată, (0,71 m. în lungime și 0,74 m. înălțime), cu litere aurite, e așezată în axa ușii de intrare :

«Io Ștefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu Gospodar al țării moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod, a început a zidi acest hram la mănăstirea Voroneț, în numele sfântului și slăvitului și mare macedonului și birătorului Gheorghe în anul 6996 în luna Mai 26, Luni după pogorirea Sfântului Duh și s'a săvârșit în acelaș

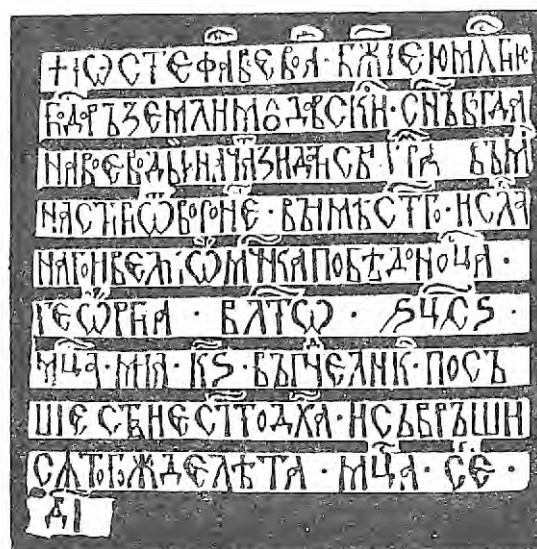

Fig. 36. Voroneț. Pisania (după Kozak)

Altă pictură sub cea actuală nu este; și se deosebește prin diferite detalii și prin calitatea ei de zugrăveală pronaosului datată printr-o inscripție de asupra ușii pronaosului, care arată că mitropolitul (arhiepiscopul) Teofan a făcut-o la 1550.

Zugrăveala exonartexului și a exteriorului, precum arată o altă inscripție, a fost făcută de Mitropolitul Grigore Roșca în 1547.

După o inscripție pictată în afară s'ar putea crede că zugrăveala a fost un anumit Marko «pristav».

Această pictură apare de o calitate mai slabă de cât cea din naos și de cât cea —aproape contemporană— din pronaos.

Tabloul votiv care se găsește la locul obișnuit, adică în naos pe peretele dinspre pronaos și la mâna dreaptă celui care intră, reprezintă pe Ștefan cel Mare dat de Sf. Gheorghe spre Christos stând pe un tron.

Lângă domnitorul e Doamna lui Maria și două fete, una mare și una mai mică.

Costumele sunt de o rară bogăție, brocatele cu motive orientale sunt acoperite cu aur.

Această pictură prezintă cel mai mare interes înfățișându-ne portrete probabil contemporane și permițând și studiul costumelor,

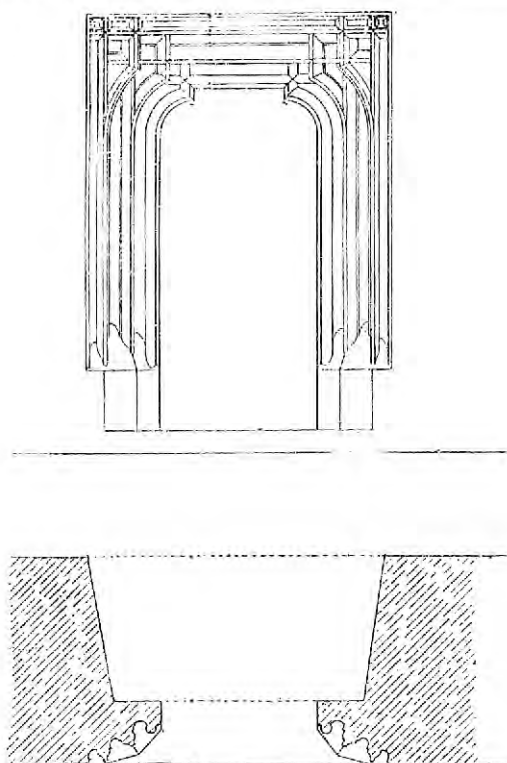

Fig. 37. Voroneț. Ușa interioară (după Romstörfer)

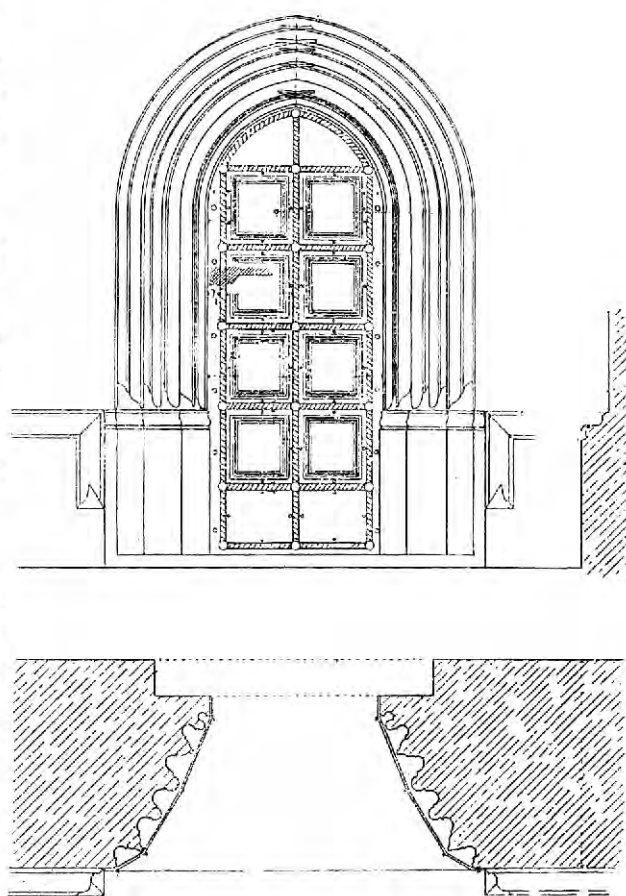

Fig. 38. Voroneț. Ușa exterioară (după Romstörfer)

Ștefan ține în mâinile sale modelul bisericii unde forma acoperișului se vede foarte bine, fie-care parte a bisericii fiind învelită deosebit cu pante rezezi; și forma solzilor de șindrilă (sau de țiglă) se cunoaște foarte clar.

Turla cu baza a doua sunt colorate în albastru cenușiu, iar cele l'alte învelitori cu roșu.

E greu deci de tras de ici vr'o concluzie în privința materialului întrebuintat; e aproape evident că acelaș material a fost utilizat pentru toată învelitoarea; culoarea pare deci a fi fost pusă după fantezia zugrăvului, cea ce o s'avem ocazie să vedem și într'alte părți (și cum se vede și în manuscrise). Din forma solzilor, din pricina acestui fel de apendice ce le au, s'ar putea mai carând conchide la șindrilă, fiind obiceiul răspândit și acum de a da șindrilei diferite forme decorative prin tăcerea colțurilor de jos.

Pictura decorativă este de un caracter pronunțat oriental; sunt peste tot motive vegetale, iar în unele locuri aduc aminte a unor ornamente din manuscrise.

În unele ocnite însă și în jurul lor se găsește un ornament care se găsește atât în

Orient cât și în Occident în vremea romanică; aceste ornamente se înrădesc și cu cele de pe mormintele din Rădăuți și chiar cu acele

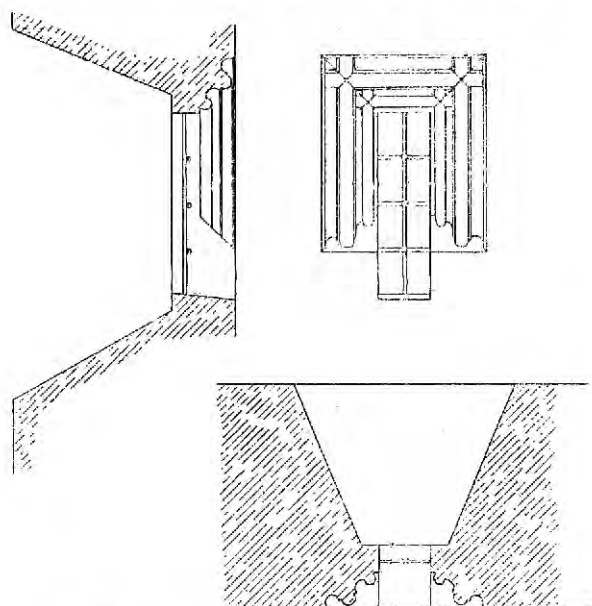

Fig. 39. Voroneț. Fereastră (după Romstörfer)

de pe platra Sfântului Daniil din pronaosul Voronețului.

Acest motiv foarte vechiu, care îl găsim și în manuscrite, arată o persistentă remarcabilă în ornamentația specială a ocnitelor interioare și a timpanelor unor arcuiri și în tot cursul veacului al XVI-lea. Care o fi cauza acestei specializări, care se vede și în Balcani?

Și în privința mormintelor, Voroneț e bogat și păstrează anele pietre de o decorație demnă de luare aminte, printre care aceea a Sfântului Daniil care e din vremea lui Ștefan cel Mare.

Doă clopote din 1488 au fost dăruite mănăstirei de către Ștefan.

Ear ca mobilier, ce găsim mai vechiu, sunt stranele naosului care poartă numele lui Grigore Mitropolitul.

Mai sunt și tetrapoade frumoase și în pronaos rămășițele unei iconostas colorat și poleit, fără indicație de dată, dar care pare în orice caz mai recent.

SF. NICOLAE (Dorohoi)

Sf. Nicolae din Dorohoi, zidit în 1495, a fost restaurat acum câțiva ani ca și Poștași și Sf. Gheorghe din Hârlău.

Se compune dintr'un naos cu altar semicircular cu anexe sale, proscomidia și diaconicul. Sîmurile laterale sunt semicirculare înăuntru și în afară ca și absida cea mare.

O ușă îngustă stabilește comunicarea prin zidul ce separă naosul de pronaos, singurul zid de despărțire din toate bisericile orășenești care a mai scăpat de mania distrugătoare a vandalilor. Chenarul, însă, lipsește.

Naosul e boltit cu boltirile cunoscute, iar pronaosul cu o calotă sferică; arcurile transversale sunt mai late ca cele longitudinale ca și la naos.

În afară, pronaosul e mai lat ca naosul (abstracție făcând, de absidele laterale).

O pereche de contraforturi proptesc arcul transversal de lângă altar.

Tarla e circulară și în exterior. Are 12 firide lungite din care cele patru din axele principale sunt cu ferestre; e așezată pe două socluri; cel inferior e un octogon neregulat iar cel superior înfățișează o stea cu opt

Fig. 40. Voroneț. Ușa exterioră a pronaosului (după Milkowicz)

vârfuri; sunt împodobite cu câte trei ocnice pe fiecare latură. Contraforturi mici nu sunt.

Soeul clădirii a fost prelucrat când s'a restaurat clădirea, și este ceva deformat.

Fațada este una din cele mai tipice din

Imediat deasupra soeului vin trei rânduri de cărămizi aparente smălțuite galben — ocră, verde închis, albastru închis. De asupra așei,

Fig. 40. Sf. Nicolae din Dorohoi

această vreme. E de piatră brută aparentă, cu colțurile și contraforturile de piatră de talie, o gresie cenușie lare.

la jumătatea înălțimei ferestelor absidelor vine a doua fâșie din 3 rânduri. Mai sus o a treia, armată de două rânduri de ocnite, la rândul

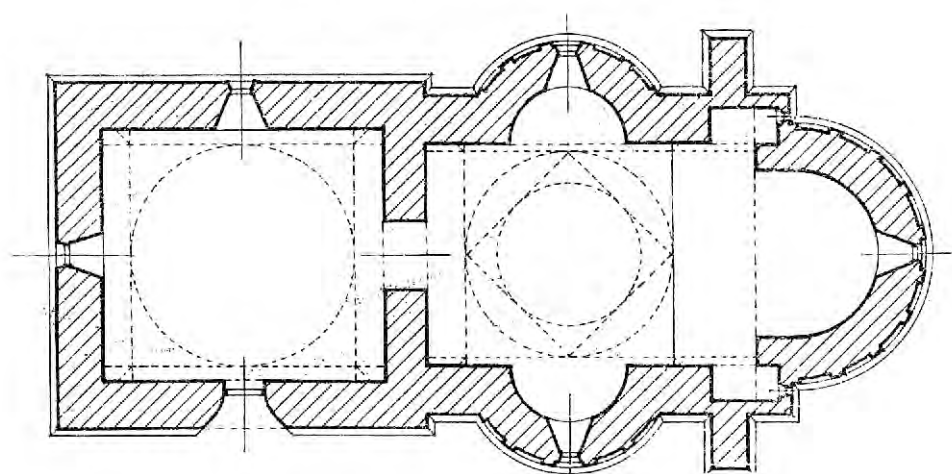
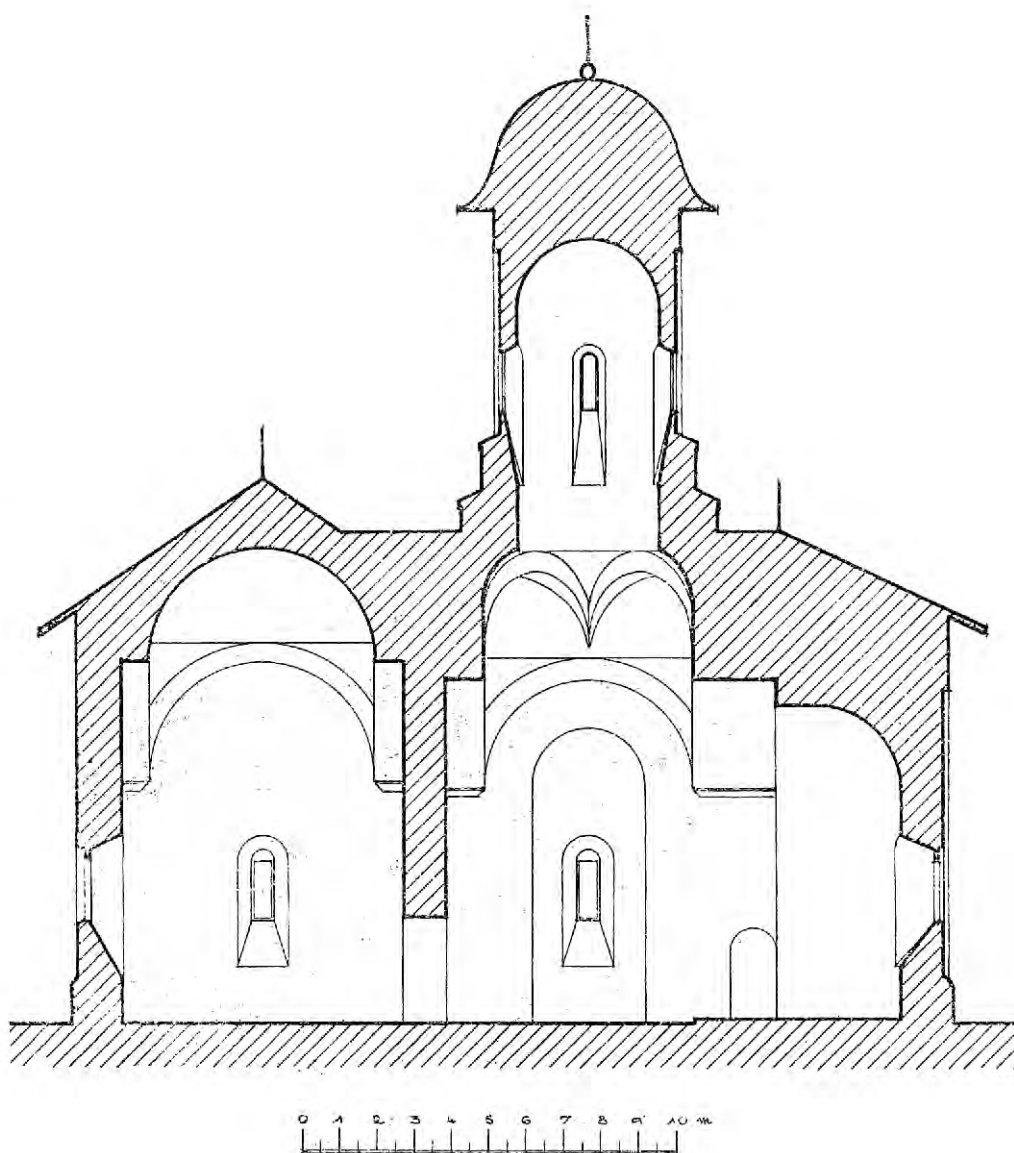

Fig. 42. Sf. Nicolae din Dorohoi, Secțiune longitudinală

Fig. 43. Sf. Nicolae din Dorohoi, Planul bisericii

inferior mai mari, iar mai mici la cel superior, două ocnite mici corespunzând cu una mare.

La absida, de la soclu până la rândul de ocnite se înalță arcade oarbe, ca niște firide lungite. O particularitate, deja văzută la Sf. Ilie, consistă în faptul că ocnitele nu sunt așezate

astfel de discuri și tot astfel sunt și la turlă două.

Pe aceste discuri, în mare parte refăcute ca ocazia restaurării, găsim următoarele reprezentări:

Un leu, un patruped înaripat cu cap uman, încoronat, — un cap de zimbriu cu un personaj

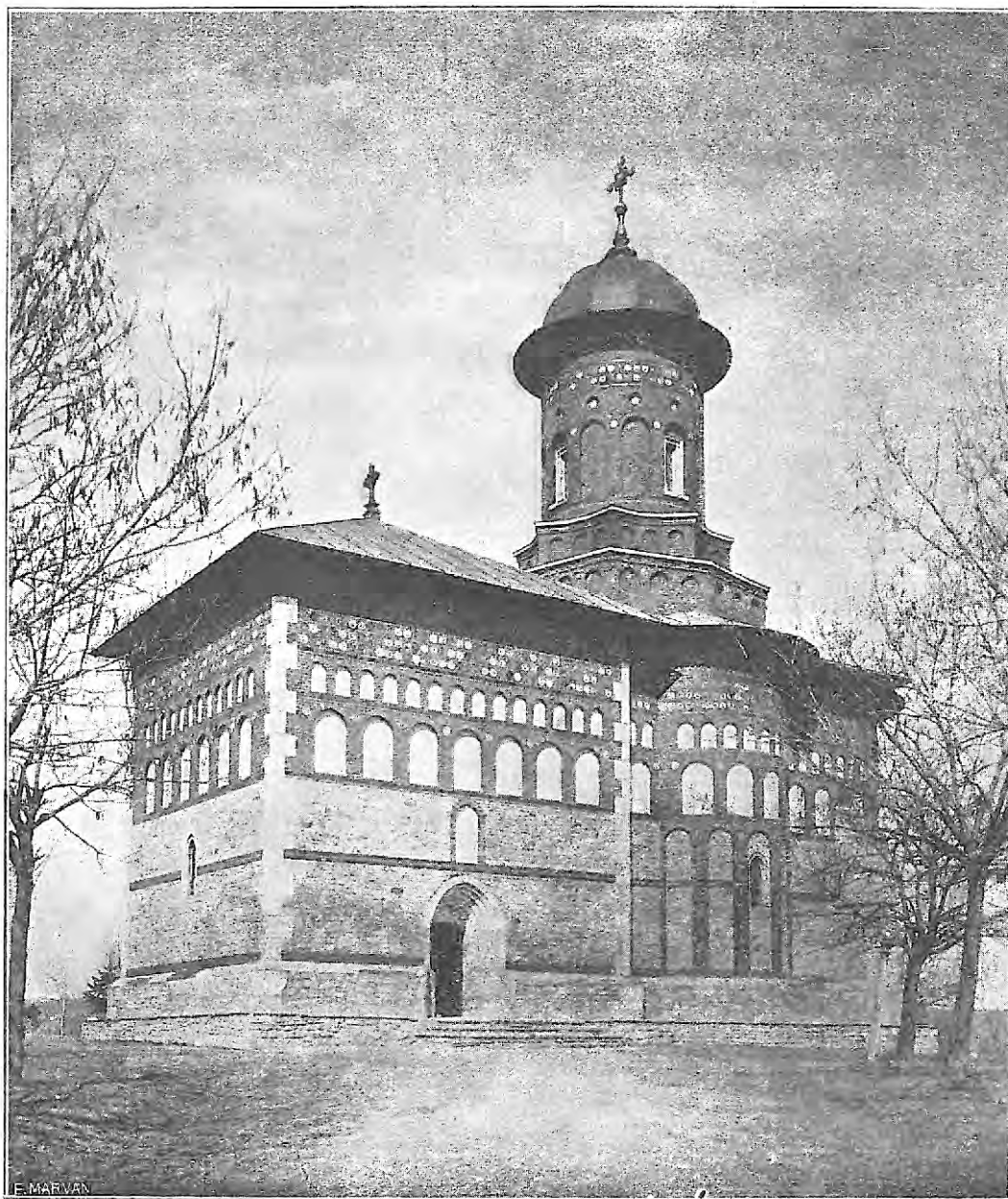

Fig. 44. Sf. Nicolae din Dorohoi, Vedere dinspre Sud

în axa firidelor, ci din contra axa lor corespunde cu pilastrii dintre firidele.

Atât pilastrii cât și areaturele sunt cu cărămizi smălțuite iar în timpene apar rotoacele smălțuite și colorate cu ornamente în relief.

De asupra rândului superior de ocnite, sub strășină, vin așezate trei rânduri de

alături și cu două personaje, o sirenă cu coroană în cap și cu două cozi de pește ce le ține în mâini, în fine o rozasă cu razele încovoiate.

Calorile întrebăințate sunt galben, bistru deschis și închis, galben-ocru de diverse nuanțe, verde de trei patru feluri, verde-gălbui.

Cornișă nu există sub strașină.

Cărămizile întrebuintate sunt destul de groase, semănând cu cele ce le avem azi. Rosturile

lungit cu baghetele canoseate încrucișate la partea superioară. La absida sunt acama ferestre cam la fel ca la pronaos.

Fig. 45. Sf. Nicolae Dorohoi, Ușa exterioră

sunt relativ subțiri. În medie o cărămidă și cu rostul vecin face șapte centimetri.

Ușa de intrare e în arc frînt (ogivală) și are frumoase și caracteristice malure separate prin canelare.

Cele patru colonete astfel formate sunt reze-mate pe mici baze ornate, diferite la fiecare stâlpișor. Timpanul e ampliat lăsând așei un chenar în linii frînte cu colțurile rotunjite.

De asupra așei este o ocnîță.

Ferestrele pronaosului, una spre nord și una spre vest, sunt și ele ogivale și au frumoase maluri întretăiate.

Ferestrele tarlei au chenarul dreptunghiular

Fig. 46. Sf. Nicolae Dorohoi
Fereastra Vest a pronaosului

Toate ferestrele sunt larg evazate spre interior. Deschizăturile proscomidiei și a diaconicului, îndreptate spre răsărit, sunt mici, ogivale și fără ornamente.

Fig. 47. Sf. Nicolae Dorohoi, Pisania

Pisania lungită în sensul orizontal, de 1,25 m. pe 0,60 m. și așezată sus în dreapta așei sacre astfel :

« Blagocestivul și de Hristos iubitul Io Ștefan Voevod, ca mila lui Dumnezeu, Domn al țării moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod, a zidit acest hram în numele sfântului

nostru părinte arhierarhalai și făcătorului de minuni Nicolae, și s'a sfârșit la anul (7003 = 1495) luna Octombrie 18 și-a Dom-

niei lui anul al trei zeci și nouălea cergător».¹⁾

Pietara, rămasă numai în naos, este foarte interesantă și este foarte probabil cea de la început, ca toate că a fost retușată și chiar în unele părți refăcută. Capetele unora dintre sfinți au fost scoase, pe urmă s'a refăcut

velitori înalte și ascuțite care lasă turla cu bazele ei degajată. Pe lângă Ștefan e Doamna sa Maria, Bogdan Voevod, Ștefan Voevod, Petru, — Sf. Nicolae e așezat între Christos și Ștefan.

Unii sfinți sunt de o foarte frumoasă înfățișare și arată o mare frăgezime de factură.

Fig. 48. Sf. Nicolae Popăuți, înainte de restaurare

tencuiala și zugrăveala la o epocă mai târzie.

Capul lui Ștefan cel Mare pe tabloul votiv e în parte refăcut; se poate observa că arată o barbă blondă de abia însemnată, părul e blond. Biserica ce o ține are forma cu în-

velitori înalte și ascuțite care lasă turla cu bazele ei degajată. Pe lângă Ștefan e Doamna sa Maria, Bogdan Voevod, Ștefan Voevod, Petru, — Sf. Nicolae e așezat între Christos și Ștefan.

Unii sfinți sunt de o foarte frumoasă înfățișare și arată o mare frăgezime de factură.

Pe jos este pardosită acum cu lespezi de piatră pătrate; în fața iconostasului ea prezintă o treaptă joasă.

Na se văd oale de rezonanțe în bolți și par

¹⁾ Comunicat de Părintele D. Furtună.

să nu fi fost. În arcu mare transversal al naosului spre zidul despărțitor este o grindă de lemn ca tirant.

Iași, Sf. Ioan din Vaslui și Precista din Bacău.

E zidită la 1496 cu hramul Sf. Nicolae.

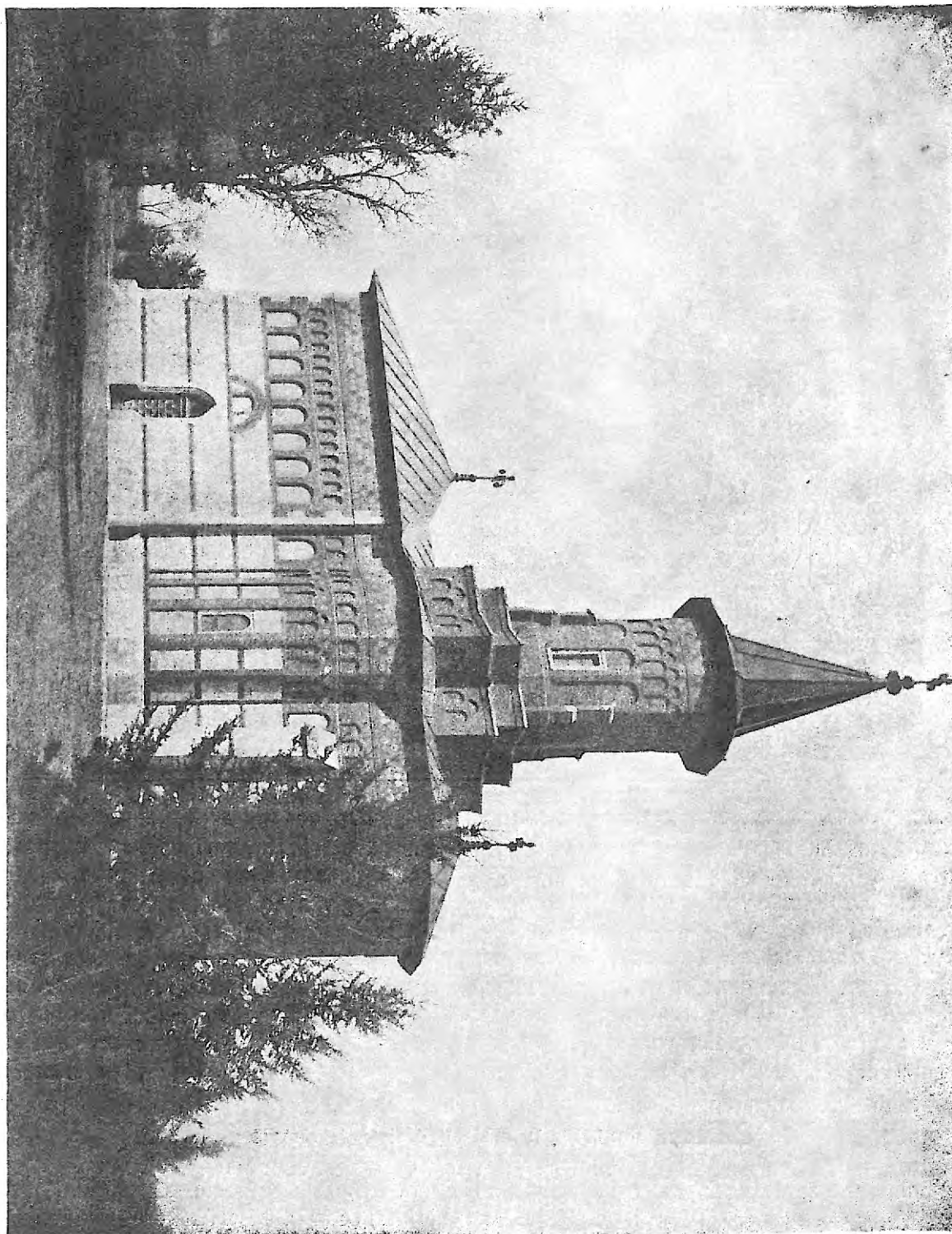

Fig. 48. Sf. Nicolae Popăuți

POPĂUȚI

Biserica din *Popăuți*, lângă *Botoșani*, aparține aceluiaș tip ca și Sf. Nicolae din Dorohoi, Sf. Gheorghe din Hârlău, Sf. Nicolae din

A fost la început biserică de mir și numai în veacul al XVIII-lea a devenit mănăstire ¹⁾.

Ca la Dorohoi, intrarea e acum pe partea de

¹⁾ Bul. Com. Mon. Ist. II. p. 135.

miazăzi a pronaosului; o a doua intrare la miază-noapte e acuma zidită; are în jurul ogivei o ramă dreptunghiulară. Era probabil intrarea principală. De asupra ușelor este câte o ocnită.

Nimic mai de seamă nu deosebește restul interiorului bisericii de cele l'alte de acelaș tip. În exterior însă sunt mai multe diferențe. De asupra soclului profilat se ridică fațada

Fig. 49. Sf. Nicolae Popăuți (Botoșani), Vedere spre altar

Naosul e cu bolțile clasice. Peretele despărțitor din spre pronaos e acum saprimat. Nervuri gotice împodobesc bolta pronaosului.

de piatră aparentă cu colțurile și contraforțurile de piatră de talie. Trei benzi o împodobesc, de câte trei rânduri de cărămizi

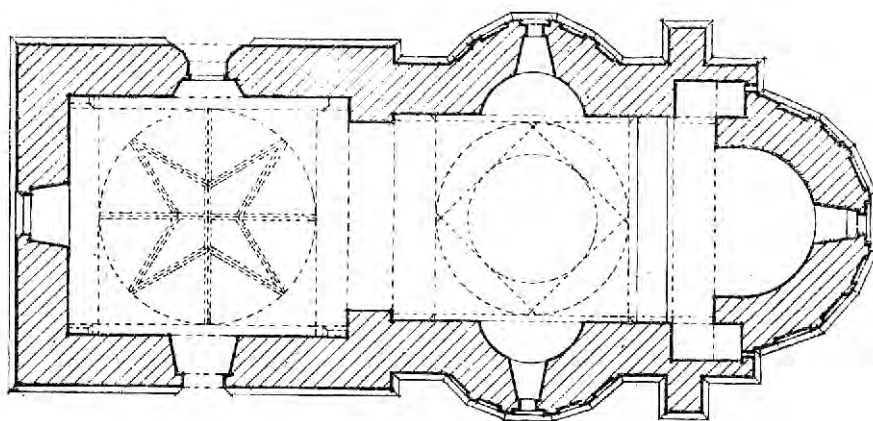
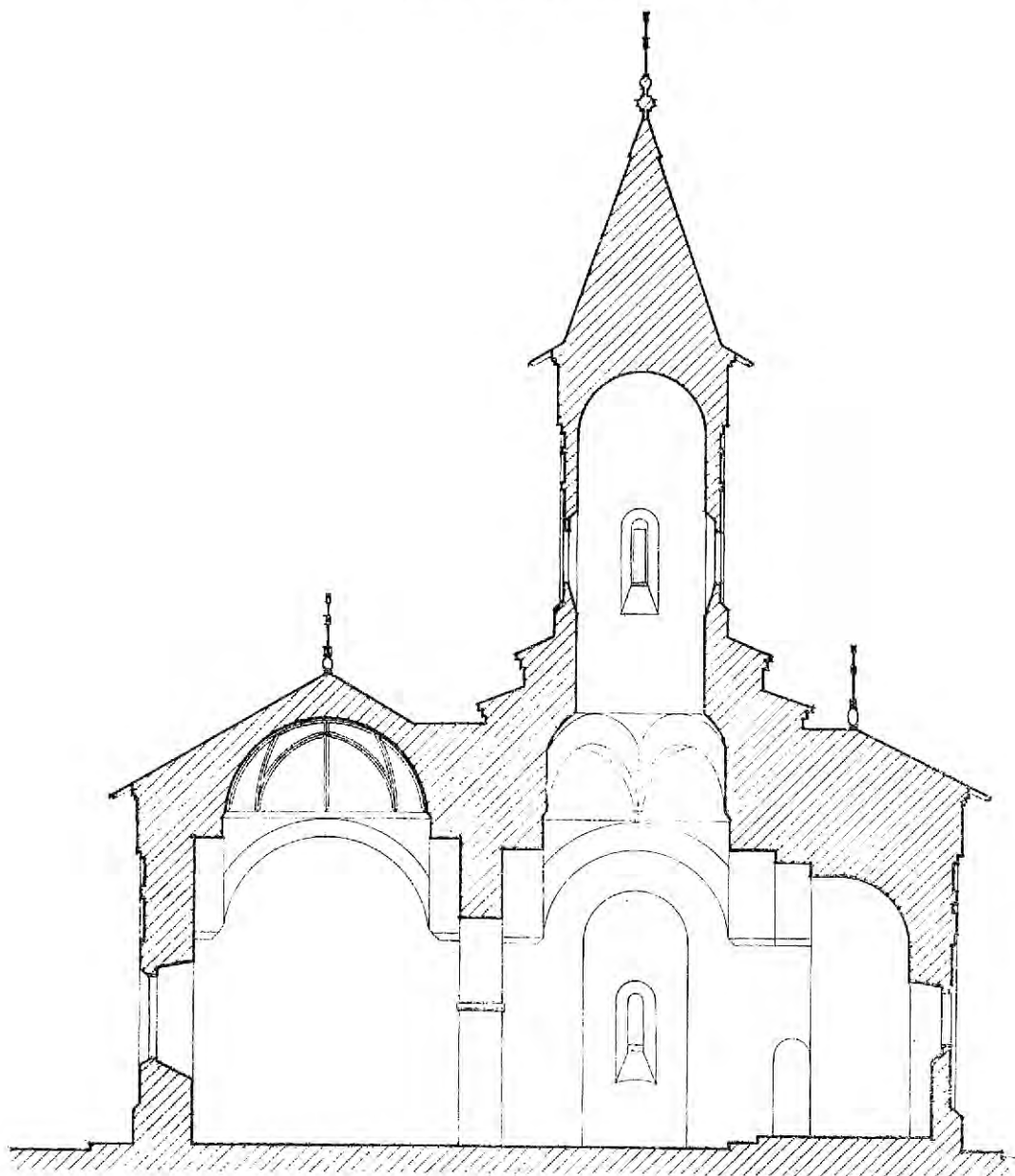

Fig. 51. Sf. Nicolae Popăuți, Secțiune longitudinală
 Fig. 52. Sf. Nicolae Popăuți, Planul bisericei

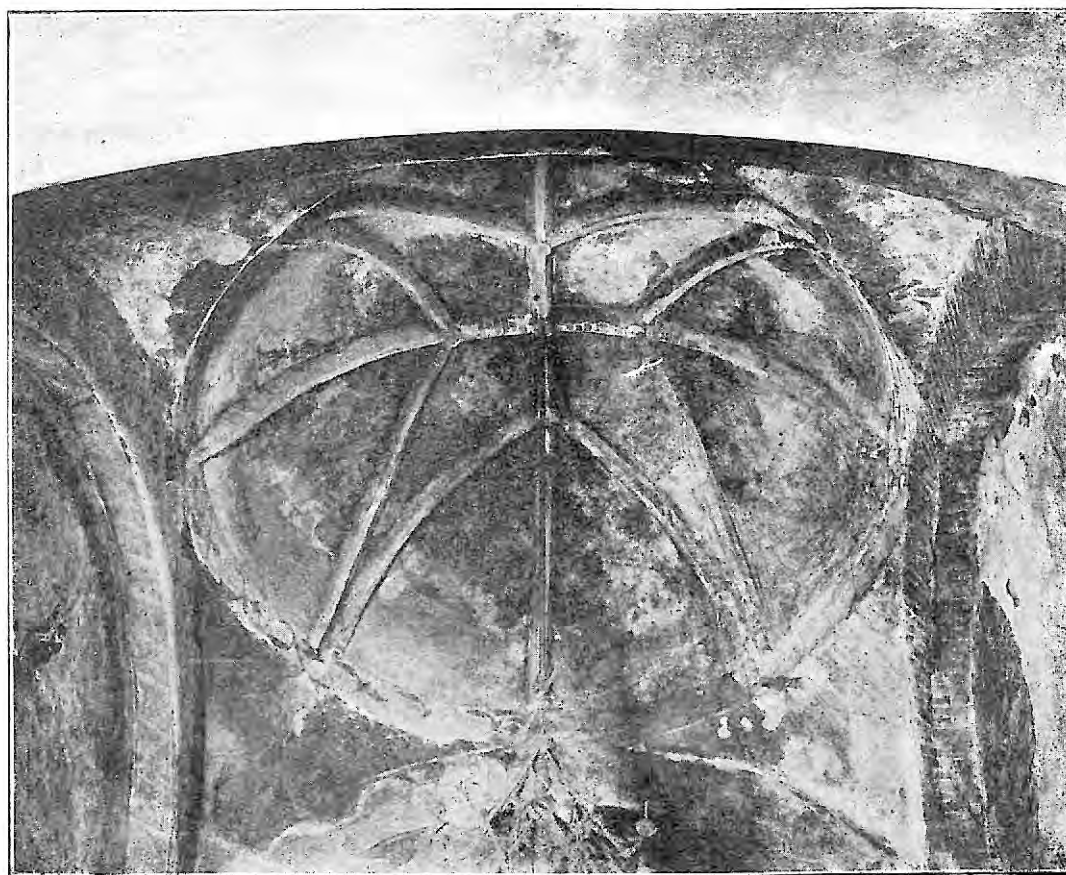

Fig. 53. Sf. Nicolae Popăuți, Bolțile proabsolui

Fig. 54. Sf. Nicolae Popăuți, Ușa Nord

Fig. 55. Sf. Nicolae Popăuți, Fereastra absidei

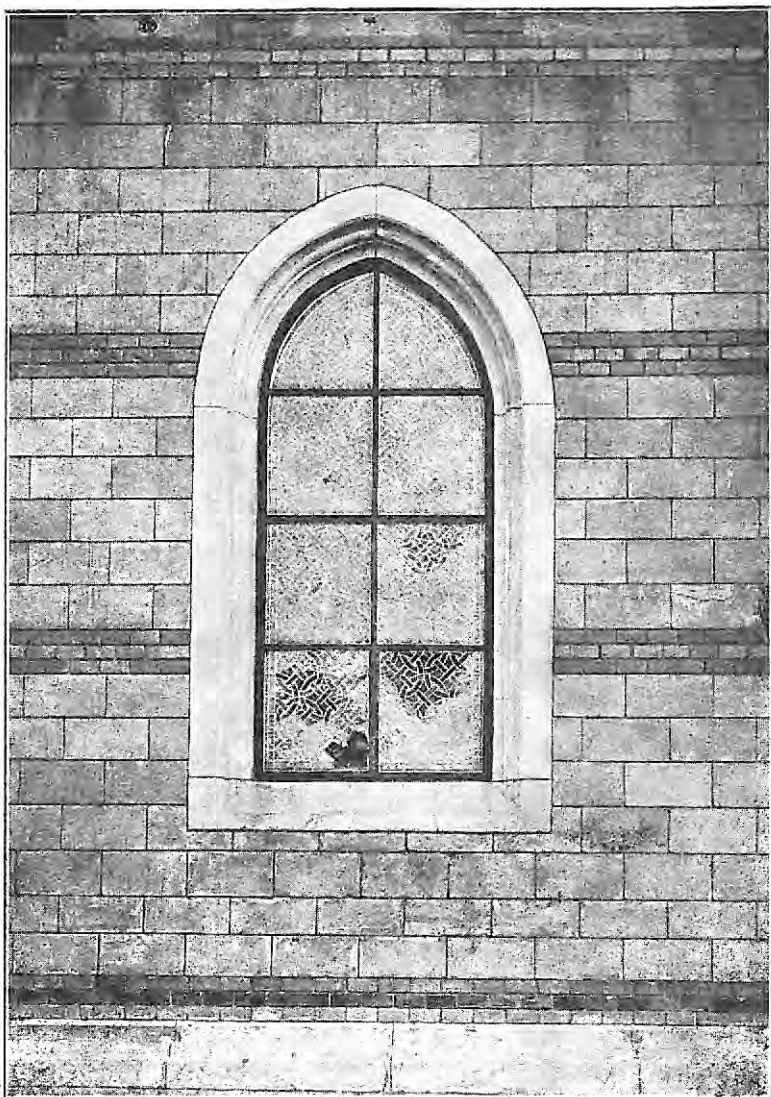

Fig. 56 Sf. Nicolae Popăuți. Fereastra pronaosului

aparente, din care cele din mijloc sunt smălțuite galben și verde de diverse nuanțe. Pe urmă vin două rânduri de ocnite ca cele deja cunoscute. Firidele lungi ale absidelor se încheie însă prin câte două arcade; piciorul din mijlocul lor se oprește la nivelul inferior al rândului de ocnite mari; un mic arc deasupra arcaturilor anește cheile lor. Absida mare are șapte asemenea arcade, iar cele laterale câte cinci.

Ca la Iași, la Dorohoi, la Hârlău sunt și aici rotocoale care împodobesc arcaturile și formează brâu sub strâșină; ele sunt de culorile deja văzute și ne prezintă aceleași subiecte ca la Dorohoi, lipsind doar capul de zimbru cu două personaje.

Tarla e rezemată pe două baze stelate cu câte opt vârfuri; cea infe-

rioară are pe fie care latură câte două ocnite cu un mic arc care le încalecă de asupra. Tarla are douăsprezece latari, patru ferestre și patru mici contraforturi. Fie care latură se încheie printr'o singură arcatură; de asupra lor sunt înșirate două rânduri de ocnite și o friză de rotocoale.

Pronaosul e eșit în raport cu naosul. O fereastră mare, în arc frînt cu malare, îl laminează despre apus.

Ferestrele naosului, înguste și lungite, sunt mici ca și ale tarlei și simple ca ornamentație; la tarla sunt dreptunghiulare iar la sinuri ogivale într'un chenar dreptunghiular.

Cărămizile ce le vedem în interior la arcurile pronaosului, unde tencuiala căzută lasă zidăria goală, sunt de format mare.

În pendentivi se poate observa că rândurile de cărămizi sunt așezate vertical, iar nu orizontale după obiceiul carent bizantin.

În proscomidie au $5\frac{1}{2}$ cm. grosime.

O grindă de lemn de 16 pe 23 cm. anește recăderile arcului de răsărit al pronaosului. Oale de rezonanță nu sunt.

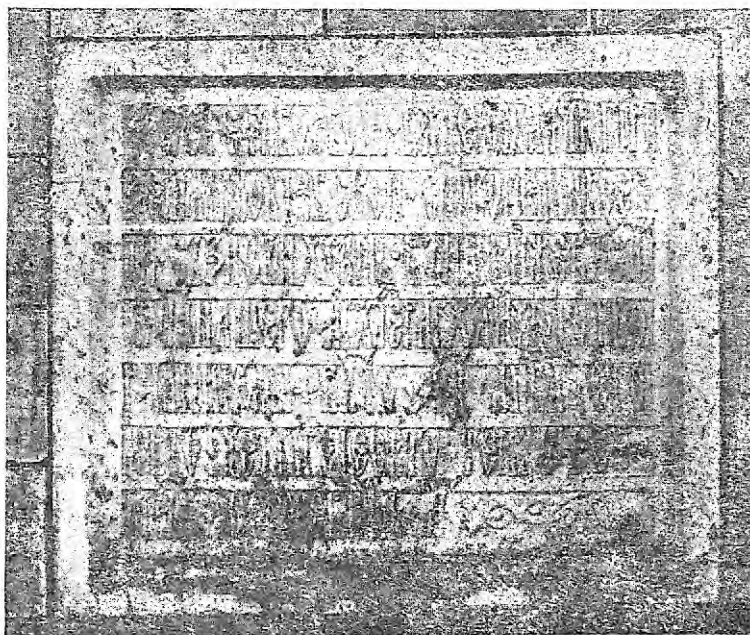

Fig. 57. Sf. Nicolae Popăuți. Pisania

Zugrăvelile, foarte șterse în multe părți, lasă o îndoială asupra vârstei lor.

Grafite se găsesc în pronaos: «Iohanes Mihalky», în caractere latine, — e probabil un soldat din armata lui Sobieski; în sinul sud al naosului găsim data: 1590. Pictura ar fi deci cel puțin din sfârșitul veacului al XVI-lea. Un studiu mai detaliat și mai cu seamă al iconografiei ar putea lămuri chestiunea.

Din pricina dărâmării zidului din mijloc,

Sf. Ilie (care sunt acolo și la turlă) ar fi un argument pentru vechimea lor mai mare.

Pisania e așezată pe partea de Nord a pronaosului lângă colțul bisericii. Marginea așezată în planul zidului e ceva mai în afară de suprafața scrisă: «Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, am zidit acest hram în numele Sfântului părintelui nostru arhierarhal și făcătorul de minuni Nicolae, în anul 7004

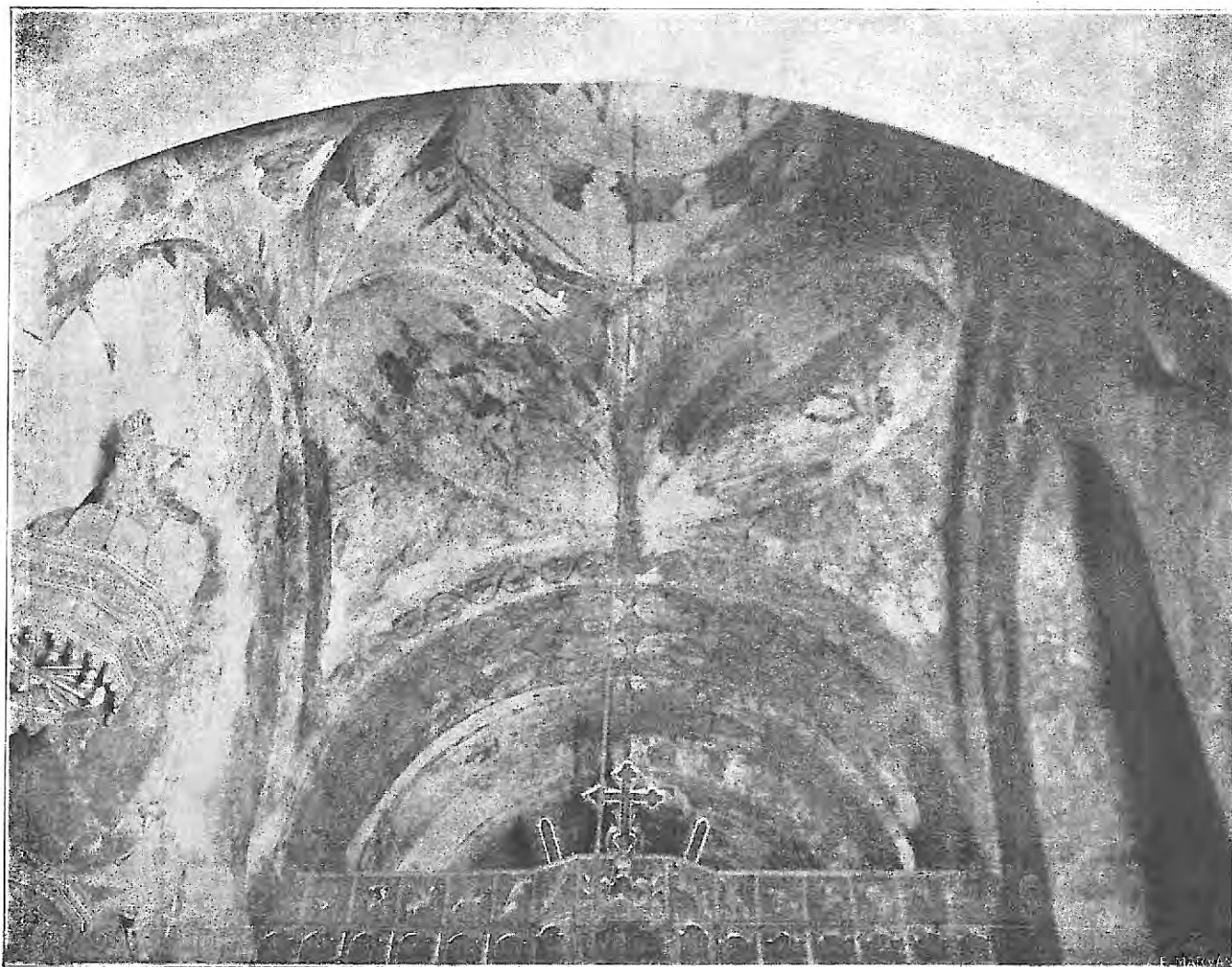

Fig. 58. Sf. Nicolae Popăuți, Bolțile naosului

tabloul votiv a dispărut. Pardoseala este acuma de lespezi de piatră.

În altar este însă de dale romboidale de pământ ars asemănătoare cu cele dela Sf. Ilie. Asemenea dale se văd și pe partea unde a fost zidul median.

S'ar putea de aci conchide că pardoseala de piatră e mai veche ca aceea a altarului care a fost făcută când s'a dărâmat zidul dintre naos și pronaos, — cu toate că asemănarea dalelor de pământ ars cu cele dela

(=1496) iar al Domniei lui al patruzecilea curgător, luna Septembrie 30»¹⁾).

Popăuți este una din rarele biserici din aceea vreme care și-a păstrat clopotnița; este așezată spre Nord-Vestul bisericii și are o oarecare asemănare cu aceea de la Pietra.

SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU

Sf. Gheorghe din Hârlău este, ca Tazlău,

¹⁾ Iorga. Inscriptii.

cea mai mare din bisericile lui Ștefan cel Mare, după Neamțul și Dobrovățul. Ca fațadă și oarecum și ca plan, se aseamănă mai cu seamă cu cele din Popăuți și Dorohoi, dar are totuși unele deosebiri care-i fac un loc special în acest grup, — mai întâi prin faptul că pronaosul nu e supralărgit, o a doua pereche de contraforturi apărând în locul acestei esiri; — este o revenire, o reminiscență, a dispoziției de la Sf. Ilie. — Pe armă, pronaosul e luminat prin patru ferestre mari, deci într'un mod mai larg ca la cele două biserici arătate.

Naosul, cu clasicele arcuri canoscate, poartă o turlă elansată. Trecerea spre altar e bine dezvoltată prin trei arcuri largi; atât naosul cât și altarul sunt iluminate prin ferestre mici; un arc frânt într'un chenar lungit dreptunghiular.

Zidul despărțitor dinspre pronaos e acum desfiat și înlocuit printr'un arc scund.

Pronaosul, care arată pentru prima dată arcurile diagonale combinate în același plan cu alte patru arcuri paralele cu axele principale, e luminat prin patru ferestre la fel, cu lucrătură gotică, mai mari ca de obicei. Ele au câte două menouri ferm profilate care împart fereastră în trei câmpuri; partea superioară, pe lângă obișnuitele împodobiri gotice, arată trei cercuri întretăiate care umplu partea superioară.

Și chenarul așei de intrare e mai bogat lucrat ca la mai toate cele l'alte biserici.

Dreptunghiul așei are un mic chenar pentru sine, încadrat printr'o frumoasă profilatură ogivală, care la rândul ei e coprinsă într'o altă ramă dreptunghiulară.

Se poate compara dintr'o parte cu Milișăuți, Tazlău, Popăuți, iar dintr'altă cu portalul de la mănăstirea Neamțului.

Ca la Popăuți, putem observa în pendentivii pronaosului că rândurile de cărămizi nu sunt orizontale, ca de obicei, ci verticale. Am putea vedea aici o aplicare la pendentivi a modului gotic de a acoperi spațiile dintre nervurile bolților. Dimensiunile cărămizilor e aici de 29 cm. pe 13—15 și 6 cm. grosime.

Fațada este, poate, cea mai ornamentată din toate cele ce le vedem azi (dacă-cumva Neamțul, acoperit acuma de tencuile, n'ar întrece-o).

De asupra unui soclu cu profil de piatră cioplită se ridică un parament de rânduri de cărămizi aparente din care unele sunt smălțuite în felurite culori: galben, verde, brun, vânt, aproape negru. Aceste benzi, alcătuite

jos de trei rânduri, mai sus de patru și pe urmă de șase, sunt separate prin suprafețe de piatră aparentă, — acuma cioplită regulat. Nu era așa înainte de restaurare, ci erau pietre neregulate de dimensiuni mici.

Mai sus vin cele două rânduri de ocnite mari și mici, două mici de sus potrivindu-se la una mare. Sunt tot de cărămidă aparentă și sunt separate prin rânduri de cărămizi roșie și smălțuite galben și verde. În timpenele arcaturilor se vede câte un disc. Sub strășină sunt trei rânduri de asemenea roto-coale smălțuite, separate în rândul inferior, prin cărămizi în picioare. Triunghiurile dintre discuri sunt umplute prin niște mici piese smălțuite în trei colțuri cu un vârful ascuțit în mijloc; sunt așezate astfel ca culorile verzi și galbene să alterneze cât se poate.

Discurile, din care majoritatea au fost refăcute când s'a restaurat biserica, prezintă cea mai mare varietate de tipuri.

Vedem: capul de zimbriu cu un personaj, acela cu două personaje, patrupedul androcefal, două feluri de lei, sirena cu două cozi, o stea cu raze încovoiate, un grifon, un alt fel de grifon, doi balaari încolăciți. Aceste două din armă motive sunt foarte rare. Culorile sunt foarte variate, cu toate că verdea și galbenul dominează alternând; găsim și toate variațiunile acestor culori, brun, verde albastru, vânt și alte.

Absidele poligonale au șapte latari la altar și cinci la cele laterale. Arcadele oarbe — firidele — au arcurile lor mai complicate fiind alcătuite, ca la Popăuți, de o dublă arcatură în arc frânt, piciorul mic intermediar fiind rezemat pe o mică consolă; pe cheile arcaturilor se reazămă un alt arc mic, tot ca la Popăuți și tot ogival, în dreapta și în stânga cărăia apare un disc smălțuit.

Deasupra încep rândurile de ocnite și de roto-coale deja descrise.

În dreapta și în stânga sînarilor găsim câte un contrafort de piatră cioplită cu copertinele cu profilele canoscate. Contraforturile din spre Răsărit sunt însă de o complicație mai mare de cât la celelalte biserici din această vreme. Au în fiecare parte a lor câte un alt picior de sprijin mai mic, așezat perpendicular în raport cu contrafortul cel mare și lipit de zidul clădirii. Colțurile clădirii sunt făcute cu pietre de talie după regula generală. Se văd și aci, ca și la turlă — ciopotniță din Piatra, semnele instrumentalului cu care

au fost ridicate la locul lor. Absidele au ferestre mici cu baghete și cavete simple, fără baze. Intradosul e ușor ogival.

Pronaosul are cele patru ferestre mari des-

Paramental fațadelor e acam de o gresie moale conchiliferă. Părțile noi se deosebesc ușor de cele vechi prin urmele scadelor întrebuințate. Semne lapidare nu se văd.

Fig. 59. Sf. Gheorghe, Hârlău

pre care am vorbit; înainte de restaurare erau astupate cu zidărie.

Piatra întrebuințată e o gresie cenușie verzuie destul de tare; părțile înlocuite sunt de o piatră mai moale și mai grosolană.

Turla, în întregime de cărămidă aparentă, se ridică pe două baze stelate cu opt vârfuri, care amintesc Popăuți. Baza inferioară prezintă un octogon cu o eșitară la fiecare colț; la soclul de sas partea dreaptă dintre

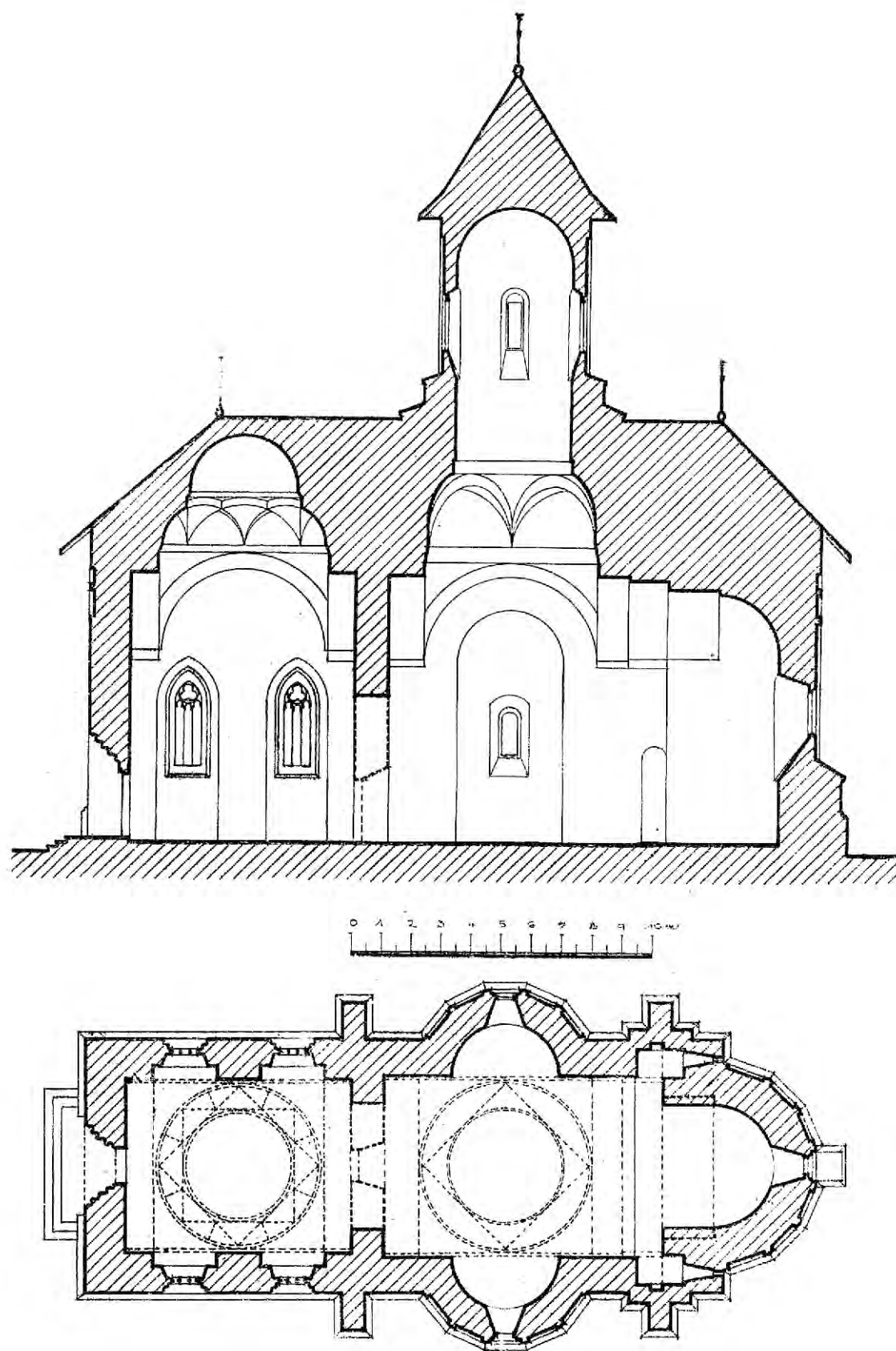

Fig. 60. Sf. Gheorghe din Hârlău, Secțiune longitudinală

Fig. 61. Sf. Gheorghe din Hârlău. Planul bisericii

aceste vârfuri dispăre rămânând steaua cărată.

Ocnite, două pe fiecare parte dreaptă, împodobesc aceste baze precum și rotocoale smălțuite. Aici vedem și o cornișă cu cărămizi în zimți; sunt însă motive puternice de a crede că nu e dela început.

baza lor, vedem câte o friză de ocnițe. Sas în fine, sub strașina, sunt trei rânduri de rotocoale separate prin asize de cărămizi aparente roșie și smălțuite, iar axele sunt însemnate prin cărămizi galbene în picioare.

Biserica e acuma învelită, ca și turla, cu tablă de aramă. Tabloul votiv, fiind dispărut

Fig. 62. Sf. Gheorghe, Hârlău, înainte de restaurare

Turla proprie zisă e octogonală; are, în axele principale, patru ferestre dreptunghiulare într'un chenar la fel, cu malare simple. În diagonale sunt patru contraforturi mici; co-pertina lor superioară diferă de cele văzute până acuma: prezintă în față un fel de mic fronton triunghiular. Pe fiecare față a turlei vine câte o arcatară dublă. Deasupra lor și la

odată cu luarea peretelui median al bisericii, nu avem, în acest caz, indicațiuni asupra formei primitive a acoperișului, dar e evident că nu era altfel de cât celelalte.

Inscripția se găsește, pe latura de apus, la colțul clădirii din spre miază zi. E aproape pătrată, are 65 cm. înălțime pe 70 lungime și coprinde șapte rânduri:

„Blagocestival și de Hristos iubitul Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a făcut acest hram pe numele sfintei și slăvitului marelui mucenic și purtătorului de biruință Gheorghe, care a început a se zidi la anul (7000=1492) luna lui Mai și s'a săvârșit

Interiorul bisericii și-a păstrat în bună stare, podoaba de frescari și e foarte probabil că sânt cele de la început. Alt strat pictat sub cel actual, în tot cazul, nu se găsește. Numai la proscomidie se poate zări o tencuială sub cea actuală pe care e zugrăvită o imitație de cărămizi aparente.

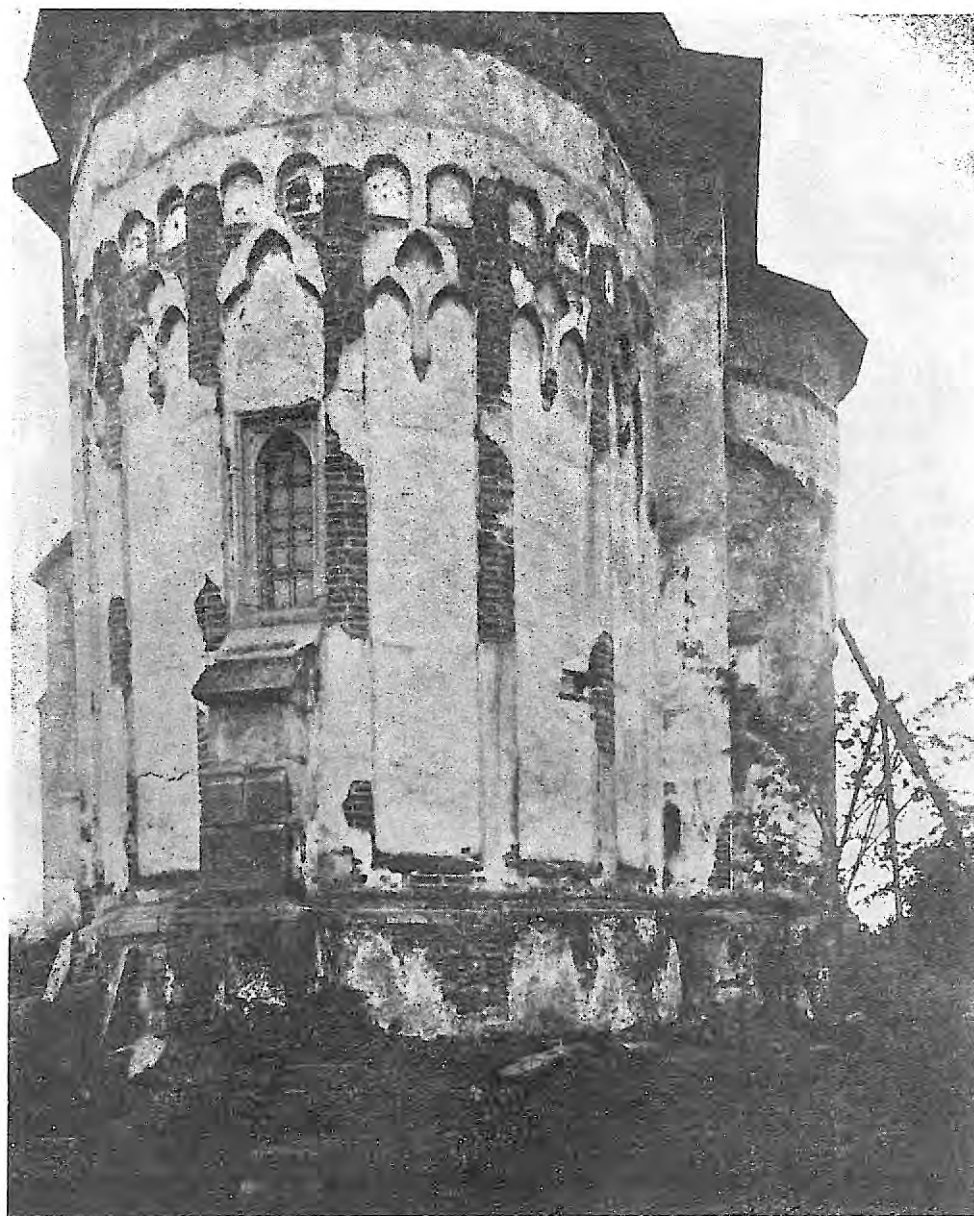

Fig. 63. Sf. Gheorghe, Hârlău, Altarul bisericii înainte de restaurare

în același an, luna lui Octombrie 28, iar al Domniei lui, în anul al treizeci și șaselea curgător¹⁾.

Acceași inscripție, în caractere mai înflorite, se repetă în luneta așei de intrare, mai lungăreață, având numai patru rânduri.

¹⁾ Iorga, Inscripții.

Stilul picturilor și împărțirea lor aduce aminte cu Dorohoi și Voroneț și e cu desăvârșire deosebit de acel al epocelor ce au urmat.

Zugrăveala este de o frumoasă calitate și de un reușit efect decorativ.

Din nefericire, peretele despărțitor dintre naos și pronaos a fost dărâmat și tabloul

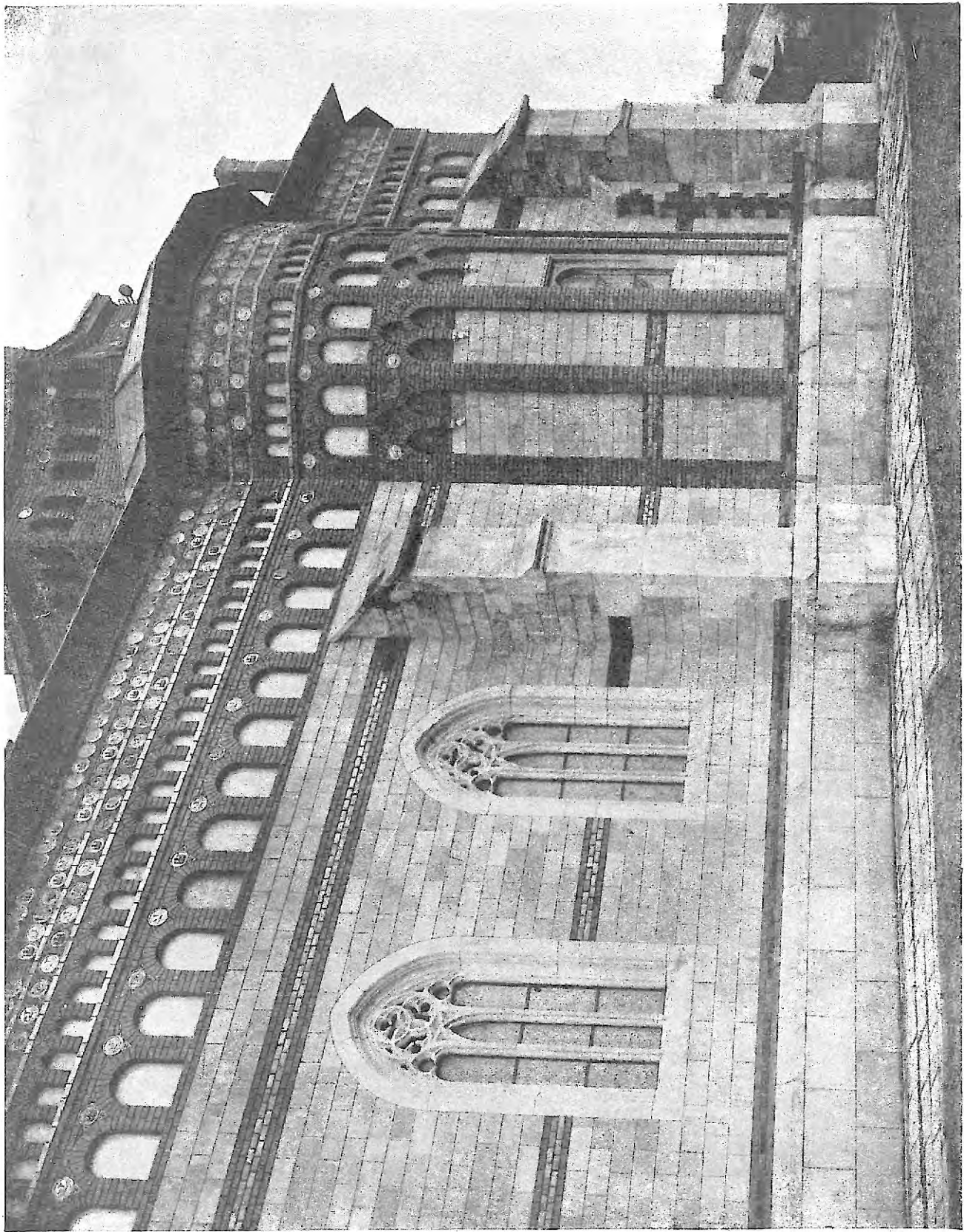

Fig. 64. Sf. Gheorghe, Hârlău, Vedere sud

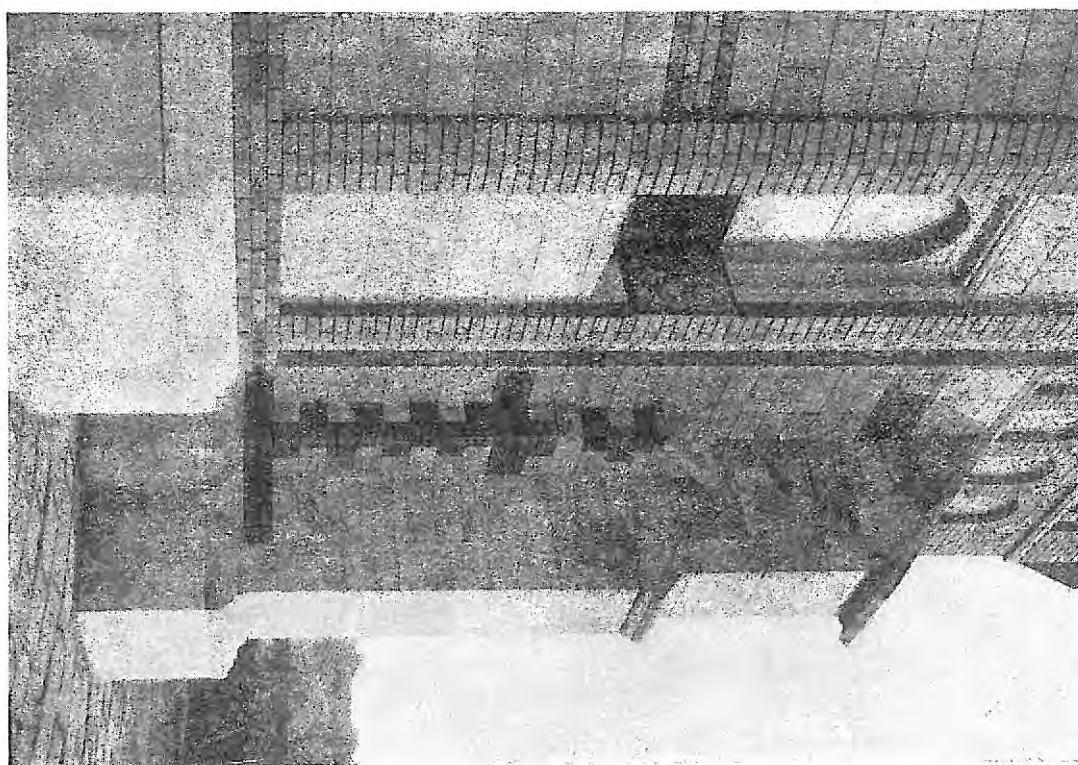

Fig. 65. St. Gheorghe, Hârîa, un contrafort

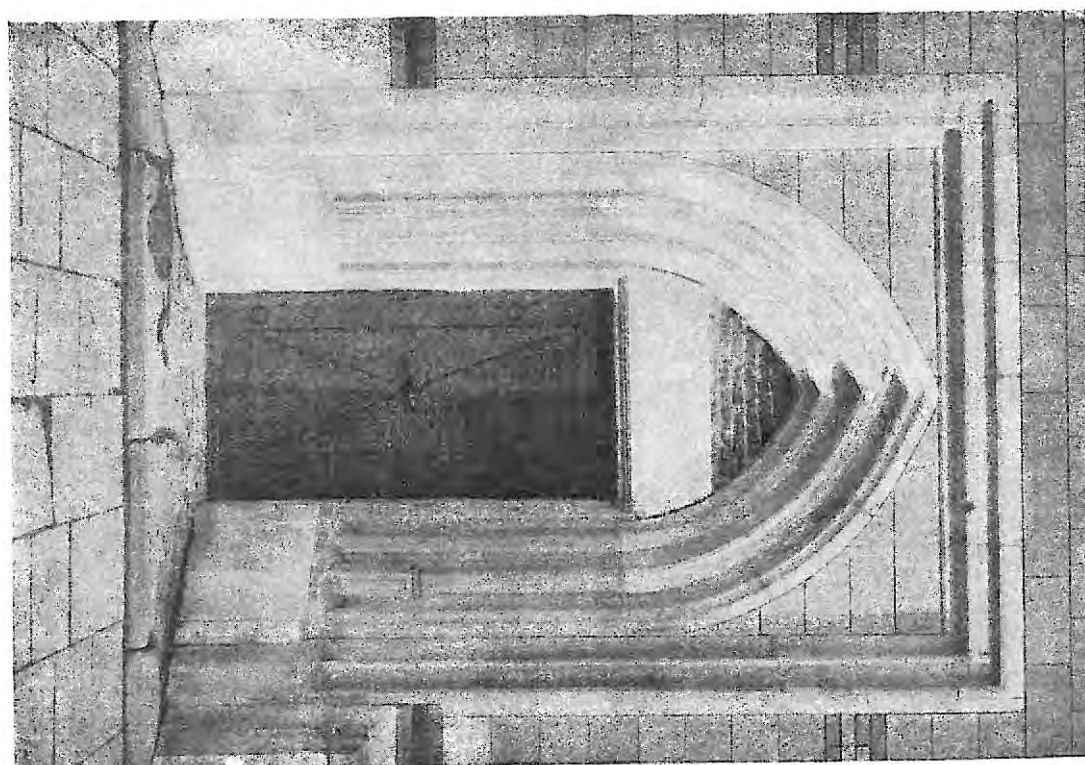

Fig. 66. St. Gheorghe, Hârîa, ușa exterieoră

etitorieese a dispăret rămânând numai chipul
unei domnițe e coroana pe cap așezată peste
o maramă. O îmbracă o manta de brocat cu

gradată și tencuelete căzute ceea ce permite
să se vadă îngrijita construcție a zidăriei.

Pe arcul întors în peretele despărțitor acuma

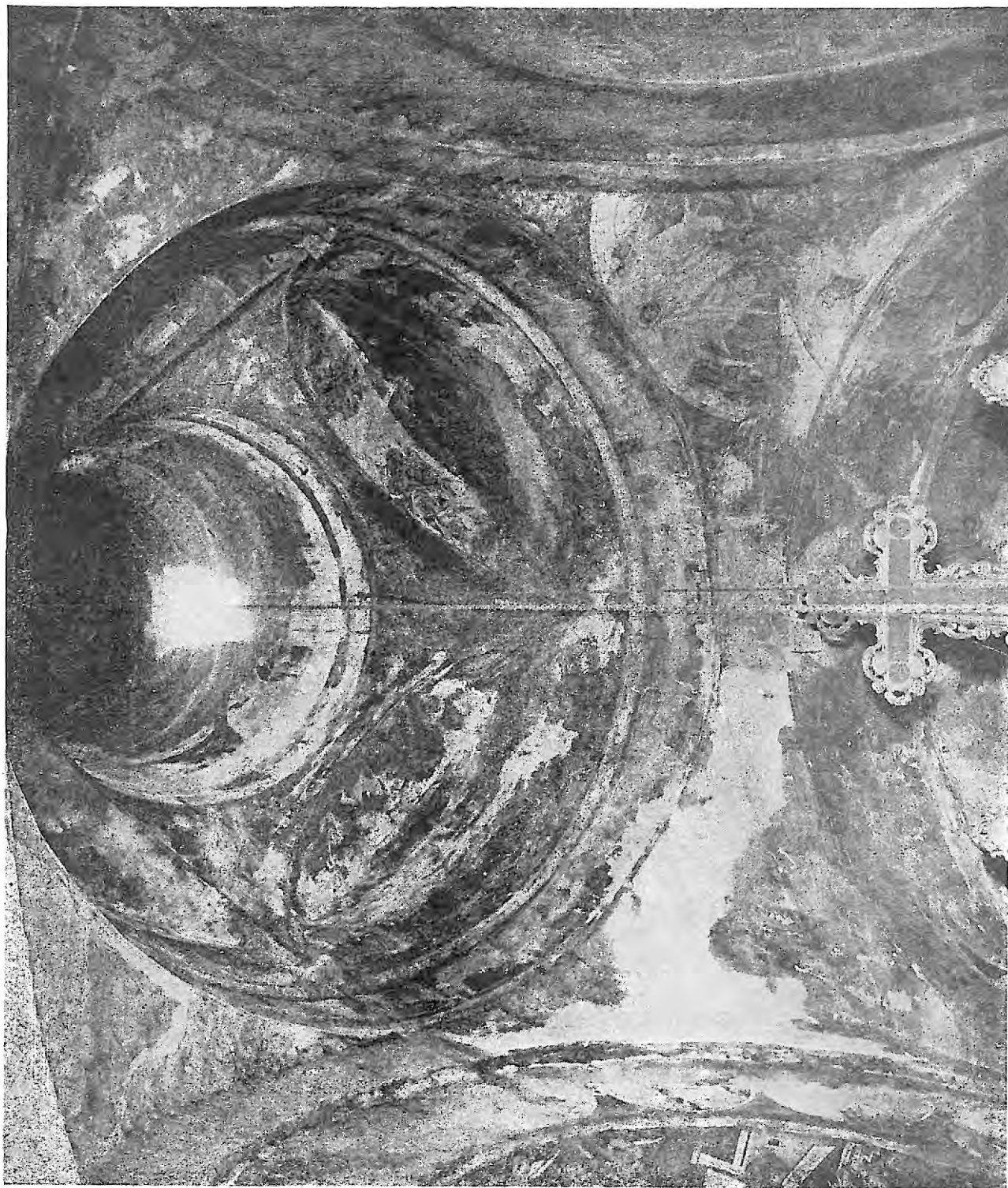

Fig. 67. Sf. Gheorghe, Hârlău, Bolțile naosului

guler de blană din care es largi mâneci bro-
date, strinse la mâini.

În bolțile pronaosului pictura este ceva de-

deschis sunt pictări recente, după stil din
veacul al XIX-lea, care s'au făcut și pe partea
inferioară a peretelui sud din pronaos.

E probabil deci ca peretele a fost scos în prima jumătate a veacului trecut, căci restul bisericii fiind zugrăvit e de crezut că n'a

Regăsim pe zidurile bisericii ornamentele florale de la Popăuți, de la Dolhești, din Bucovina. La o consolă din pronaos și în proscomidie

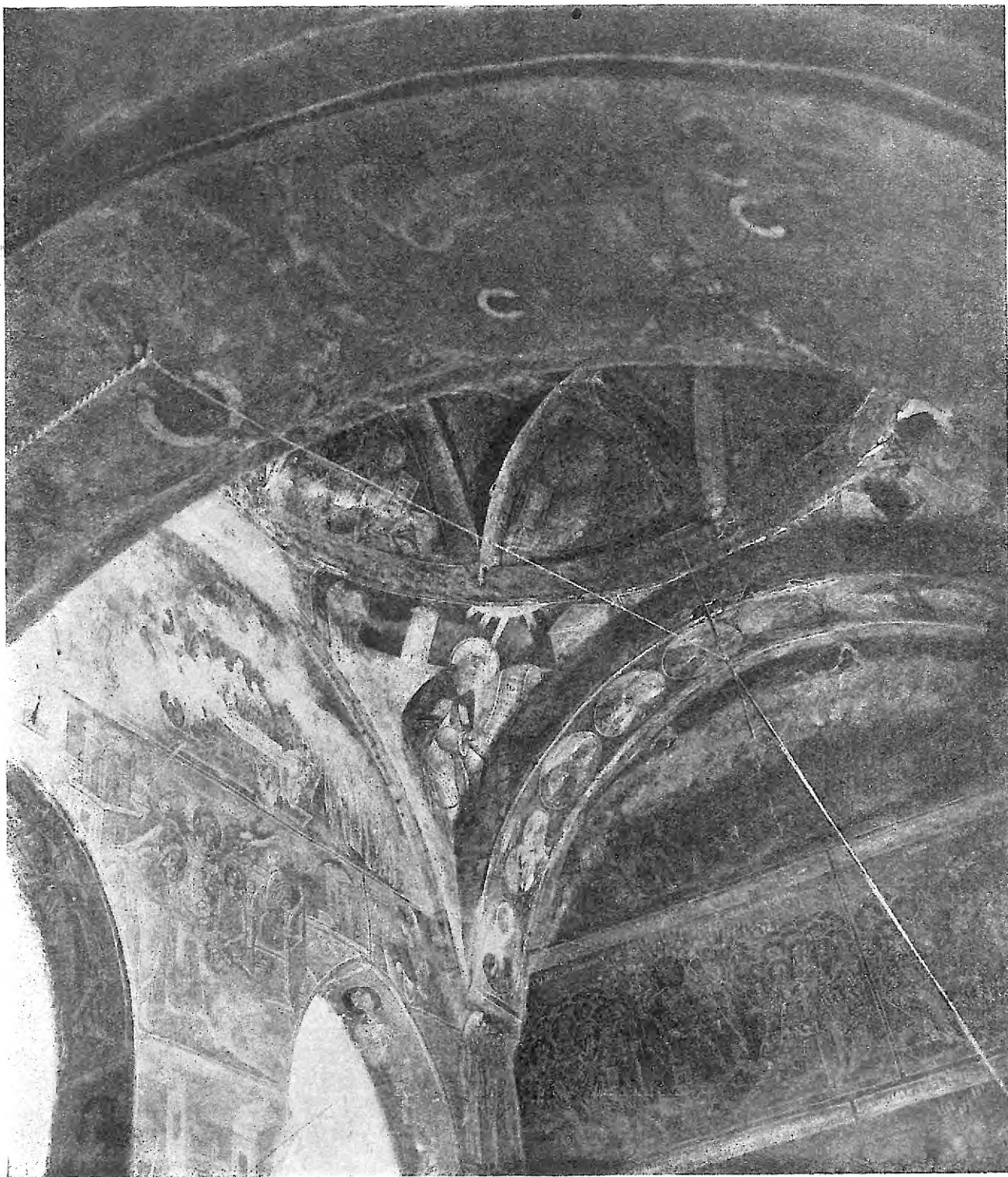

Fig. 68. Sf. Gheorghe, Hârlău, Bolțile pronaosului

fost lăsată această parte albă. Dintr'altă parte în, 1852, Asache descrie biserica cu arcul nou deja făcut și pomeneste de tabloul ctitoricesc distrus.

se află și aceste răscoalări înrudite cu ornamentele mormintelor din Rădăuți, ce le regăsim în mod constant și mai târziu.

Partea inferioară a pereților e împodobită la Sf. Gheorghe (Mitropolia veche). Acest lucru doă rânduri de patrate imitând pietre blou votiv este cel făcut de Antonie Ruset sau panouri de marmore colorate. De desabăt sânt drape- riile care nu lipsese mai niciodată din bisericile noastre.

Sf. NICOLAE DOMNESC DIN IAȘI

Până la ce punct actuala biserică Sf. Nicolae din Iași este la fel cu ceea ce ne-a lăsat Ștefan cel Mare, e greu de precizat. Știm că Lecomte du Nouy a dărâmat ve- chia biserică până la fundație. Nu se re- găsește din releve- urile ce desigur le-a făcut decât o fațadă laterală ce ne arată aceeași dispoziție ce o nălțat un torn clopotniță, prin care era în- vedem pe tabloul votiv actualmente păstrat trarea.

Fig. 69. Sf. Gheorghe, Hârlău, Pisania

Vodă atunceă când a restarat biserica. (fig. 295).

Planul nu se mai găsește, încât nu știm de cât cu o oare care îndoială dacă biserica ce o vedem a respec- tat vechia dispoziție.

Să știe — și rele- veul lui Lecomte du Nouy o arată destul de clar — că, în dreapta și în stânga pronaosului vechi bisericii se zidise două anexe, două para- clise, la stânga al S-Ńtului Ștefan, la dreapta al sfintei Varvara, iar pe la- tura vestică s'a în-

Fig. 70. Sf. Gheorghe, Hârlău, Ferestrele pronaosului

Dar, pe când pe pictura votivă, turla bisericii e înaltă și așezată pe două soclari suprapuse, pe când acoperișul e jăgăiat și învește prin ape deosebite diferitele părți ale clădirii, biserica ce ne-o arată relevul dinaintea dărămării, are o turlă scundă și evident refăcută, pe un singur soclu, și o singură învelitoare joasă pe toată partea veche a bisericii. De asemenea trupul clădirii pare a fi fost înălțat ceva deasupra rândului superior de ocnite, sub strașină.

Biserica arată la abside firide lungite și iar împrejur două rânduri de ocnite. Sunt nouă firide la altar cu opt ocnite în primul rând și șasesprezece la cel de sus; la sîmurile laterale sunt cinci firide cu patru și opt ocnite.

Baza ce se vede a turlei e octogonală cu câte două ocnite pe fie care latură. Pronaosul e ceva eșit iar în dreptul proscomidiei e un contrafort. Ferestrele erau și ele transformate. Se vede câte un rotocol în fiecare timpan al arcatelor, iar o friză întreagă între cele două rânduri de ocnite.

Lecomte du Noy a restabilit al treilea rând de ocnite ce se vede pe tabloul votiv, și care exista probabil sub tencuială, și a așezat alte rânduri de rotocoale. A schimbat ceva distribuția ocnitelor. La turlă a restabilit baza inferioară ce se vede pe tabloul votiv, soclul octogonal a primit din nou cele trei ocnite pe fiecare latură. În fine s'a înălțat o turlă octogonală cum pare a fi fost după acelaș tablou. În linii generale deci se poate conchide că actuala biserică reprezintă destul de bine vechea clădire, diferențe existând însă în detalii.

Pe lângă modificarea în distribuția ocnitelor, despre care am vorbit mai sus, s'au și

săpmat contraforturile laterale și cel al absidei altarului. S'a dat așei de intrare o formă în plin cintru ce de sigur n'a avut-o. S'a înlocuit vechea pisanie (ce mai există în curtea bisericii Trei-Erarhi) printr'una nouă de bronz. Las la o parte alte schimbări mai mărunte.

Planul bisericii este de acelaș tip ca Sf. Nicolae din Dorohoi, Popăuți, Precista din Bacău, Sf. Ioan din Vaslui.

Deosebirea este că peretele despărțitor al pronaosului despre naos, perete cu o ușă îngustă (acolo unde n'a fost săpmat la o epocă mai târzie), e înlocuit printr'un perete cu trei arcade și două coloane de secțiune circulară.

Na avem nici un exemplu de această dispoziție în vremea lui Ștefan și numai, mult mai târziu, prin veacul al XVII-lea se găsește asemenea exemple.

Ar mai fi de observat că arcurile piezișe ale naosului, aceste arcări caracteristice moldovenești, nu sunt în semicerc ca de obicei ci numai în segment de cerc, adică mai întinse, rămânând pe primul tambur un spațiu relativ mare până la nașterea acestor arcări.

Na voi vorbi de detaliile ușelor și ale ferestrelor, ele fiind noi.

În privința discarilor smălțuite însă — ca toate că sunt refăcute, știm că reproduc cele vechi. Căloările sunt tot verzi și galbene, ca toate variațiunile lor, la care se adaogă

albastrul vînat. Subiectele sunt cele cunoscute.

Vechea inscripție păstrată la Trei Erarhi sună astfel:

„În numele Tatălui și al Fiului și al Sfîntului Duh, Ioan Ștefan Voevod, ca mila lui Dumnezeu domnitorul țării Moldovei, fiul Domnului Bogdan Voevod, voi și zidi acest templu întru pomenirea și ruga sfîntului

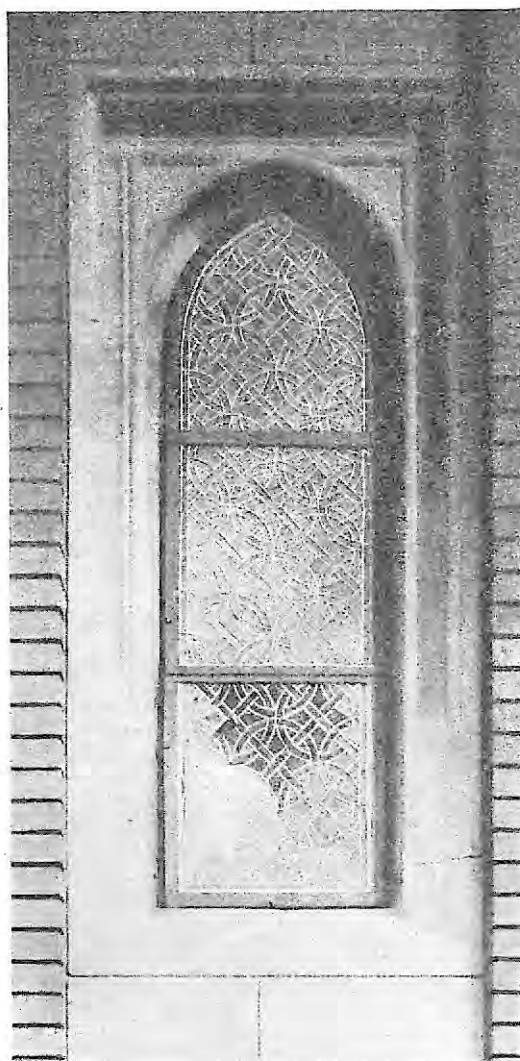

Fig. 71. Sf. Gheorghe Hârlău
O fereastră a naosului

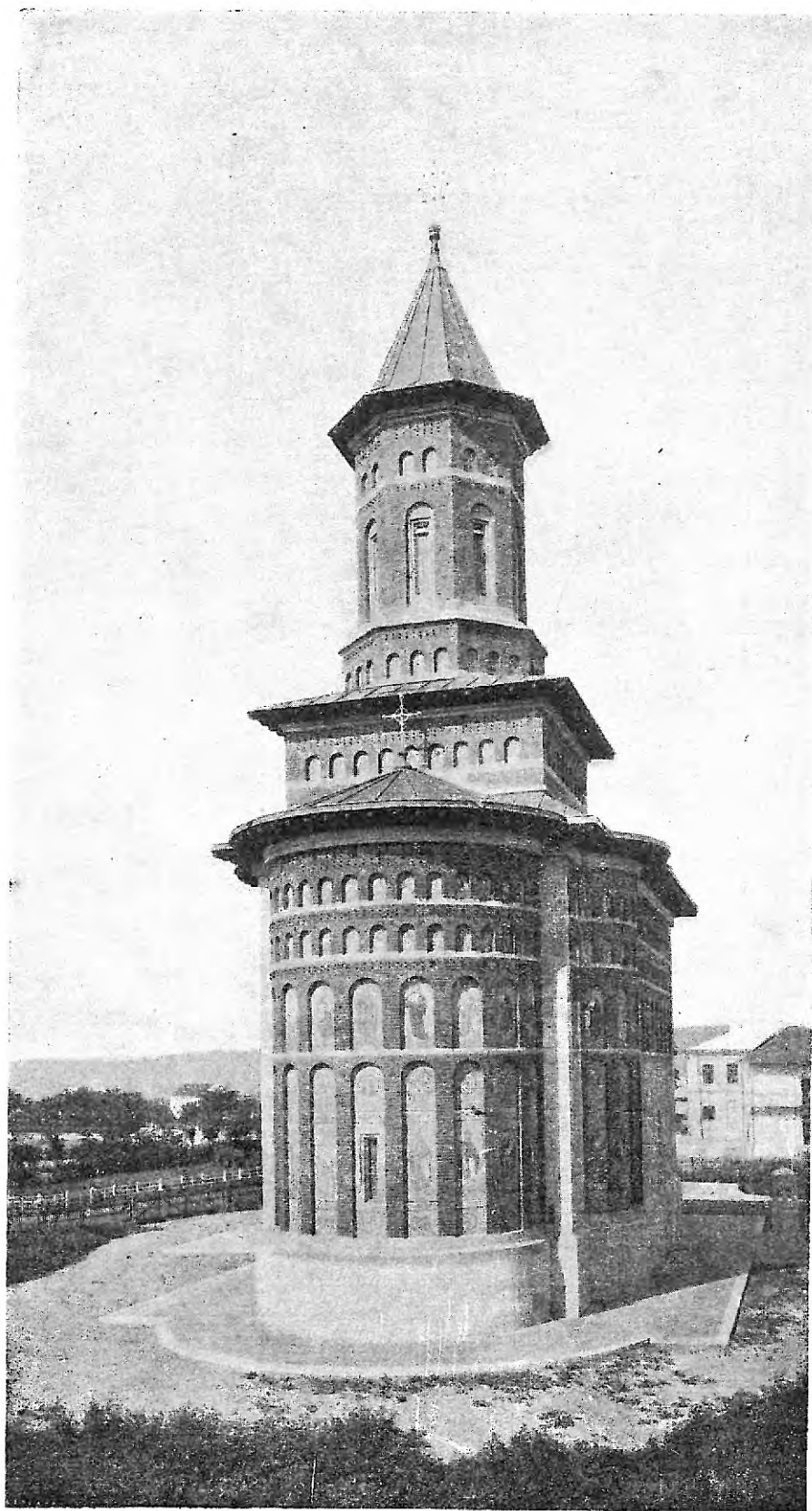
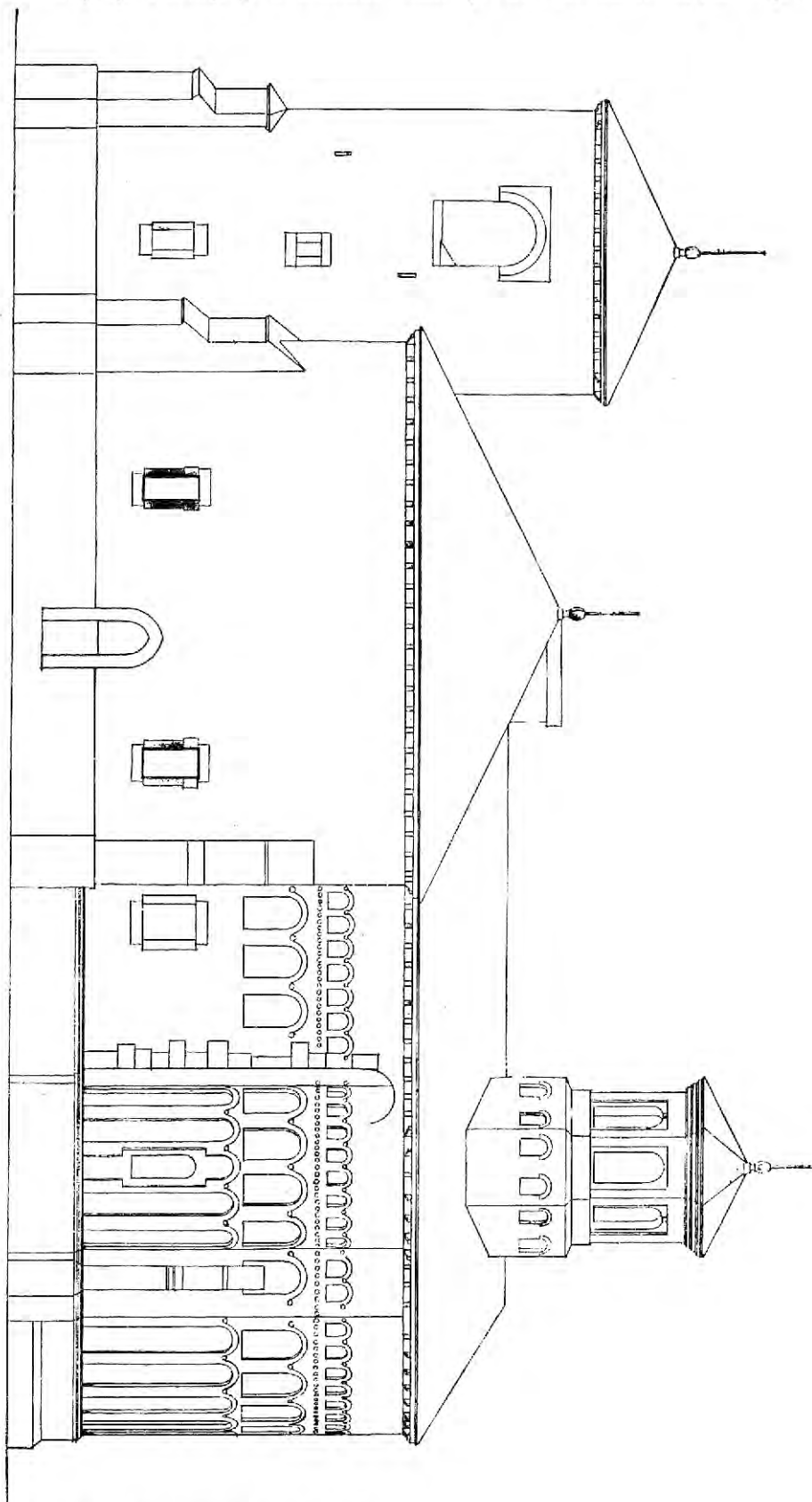

Fig. 72. Sf. Nicolae Domnănești din Iași

ierarh și făcător de minuni Nicola, spre desă- anal 6999 luna Ianie 1 și s'a sevârșit în 7
fleția reposaților moși și părinți și a fratelui mii și un an luna August¹⁾ (1491—1493)

Fig. 73. St. Nicolae Iași, Elevație înainte de restaurare, după Lecomte du Nouy

nostru, și pentru sănătatea Domniei noastre
ș'a fiilor noștri. Și am început a zidi în

¹⁾ Melchisedec. Notițe istorice și archeologice.

Resturi de frescări din vremea lui Anton Ruset, care a restaurat și a mărit biserica, se află, precum am arătat, la Sf. Gheorghe a Mitropoliei. Sunt de o frumoasă factură și

că sunt țigle sau șindriile mari, — dar aceste picturi fiind de obicei destul de schematice, nu se pot lua în seamă decât pentru liniile principale.

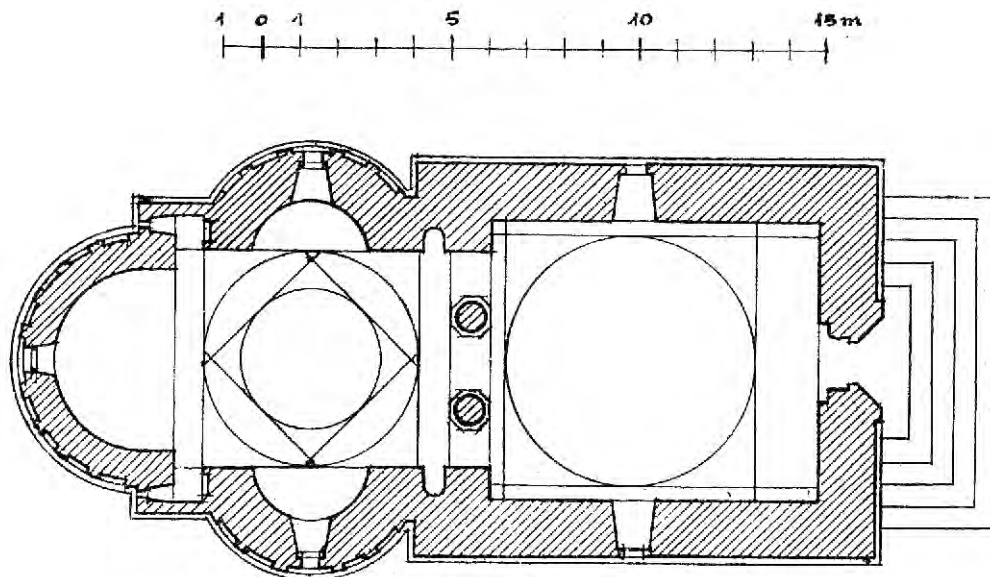

Fig. 74. Sf. Nicolae Iași, Planul bisericii

ancle capete de sfinți sunt de mare interes.

Anton Vodă zugrăvise și vechea biserică și se refăcuse chipurile lui Ștefan, lui Bogdan, fiul său, și al Doamnei lui Evdochia.

PRECISTA DIN BACĂU

Biserica a fost construită în 1491, de Alexandru Vodă, fiul lui Ștefan cel Mare, care era o-rânduit peste partea de Miază-zi a Moldovei.

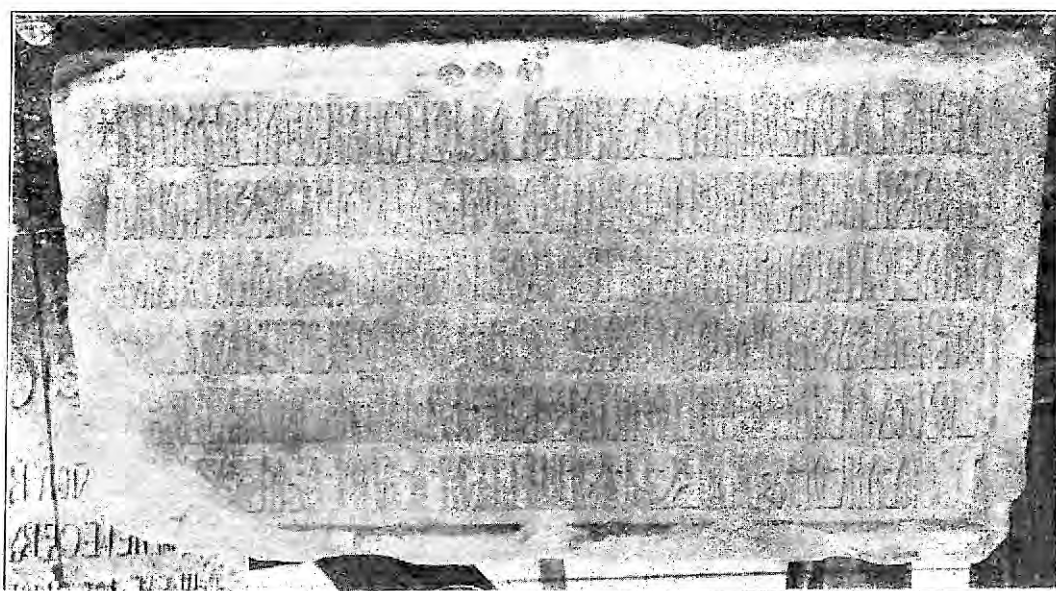

Fig. 75. Sf. Nicolae Iași, Pisania

Tabloul votiv, care ne înfățișează familia noului ctitor, ne arată și biserica. E greu de judecat după această pictură cu care material era acoperită clădirea. S'ar putea crede

Biserica are un naos cu altar și două sinari — și un pronaos boltit în calotă sferică. Boltirile naosului sunt cele obișnuite moldovenești.

Peretele despărțitor dintre naos și pronaos, a dispărut, fiind înlocuit printr'un mare arc. Deasemenea așa exterioară este refăcută. Pe pronaos se înălțase în veacul al XIX-lea, un turn clopotniță, care urmează a fi desființat. Turnul naosului fusese refăcută în exterior într'un stil clasic ca și toată fațada.

În afară, pronaosul apare ceva lărgit ca la Dorohoi, la Vaslui, la Popăuți, la Iași. În dreptul proscomidiei și diaconicului, sunt așezate două contraforturi.

Absida cea mare și sînurile sunt poligonale în afară având obișnuitele firide lungite, nouă la altar și câte cinci la sînuri.

De asupra lor sunt două rânduri de ocnite mici, care se continuă și pe pereții dreپți ai bisericii, cum vedem acum că s'au dat tencuielile jos.

Socla este de piatră brută cu un profil simplu de piatră de talie. Coromentele contraforturilor sunt și ele de piatră cioplită profilată cu formele cunoscute. Piatra e frumos și regulat lucrată.

Paramental pereților e de piatră brută, afară de picioarele firidelor lungi și de ocnite. Cornișă nu este. Nu se văd urme de cărămizi smălțuite sau de discuri.

Baza turnului cea de jos e pătrată și e de zidărie de piatră, iar a doua, stelată cu douăsprezece vârfuri, e în întregime de cărămidă.

Actualmente se află un pridvor modern pe partea de Vest a bisericii, și pronaosul a fost înălțat cu 0,60—0,70 m. în raport cu restul clădirii.

Ferestrele au rame de piatră fără nici o mulară și nici un ornament, numai ferestruica mică a proscomidiei are machile regulate teșite. Nu se găsesc semne lapidare nici grafite interesante.

Pictura interioară e refăcută pe la 1854; făcând două—trei sondaje, nu s'a găsit alta de desăbț; este probabil că la această re-

zugrăvire s'au dat jos toate tencuielile, refăcându-le în întregime.

În pendentivii naosului se văd găurile unor oale de rezonanță.

Actualmente biserica e pardosită cu scânduri, dar erau în vechime, pardoseli de cărămidă și de piatră¹⁾.

În pronaos s'a găsit mormântul făcut de Alexandra, fiul lui Ștefan, anai necunoscut, care ar putea să fi fost un fiu al lui²⁾: (vezi fig.)

Piatra foarte frumos lucrată are o ornamentație gotică unică la noi în această întrebare. Inscripția spune:

«Io Alexandra Voevod, fiul lui Ștefan Voevod domnul țării Moldovii înfrumuseță acest mormânt, care s'a prestăvit spre vecinicie locașuri în anul 7004 (1496) Luna Septembrie 16».

Pisania de piatră, de 1.10 m. lățime și 0.43 m. înălțime, este așezată în afară pe zidul de intrare sus la stânga așei. Ea glăsuiește astfel:

«Cu voința Tatălui și cu conlucrarea Fiului și cu sevărșirea Sfântului Duh, evsevișul și iabitorul de Christos Ioan Alexandra Voevoda, fiul lui Ștefan Voevod, Domnitorul Moldovei, a zidit acest templu în numele Adormirii preacuratei Născătoarei de Dumnezeu

și purarea Fecioarei Marii. Și s'a sevărșit în anul 7999 Luna Genar 1». (= 1491)³⁾.

Cu toate că biserica Precistei arată a fi fost de o execuție simplă, fără ornamentație, este de dimensiuni relativ mari și face o impresie destul de impunătoare; este însă relativ ceva mai joasă ca cele l'alte biserici orășenești din această vreme, fiind și cea mai veche (după Vaslui).

Fost'a zidăria aparentă sau tencuită?

Piatra de talie, unde există, e frumos lu-

Fig. 76. Precista Bacău.

¹⁾ V. Drăghiceanu. *Bul. Com. Mon. Ist.* 1911.

²⁾ V. Drăghiceanu, *ibid.*

³⁾ Melchisedec. *Notițe istorice și arheologice.*

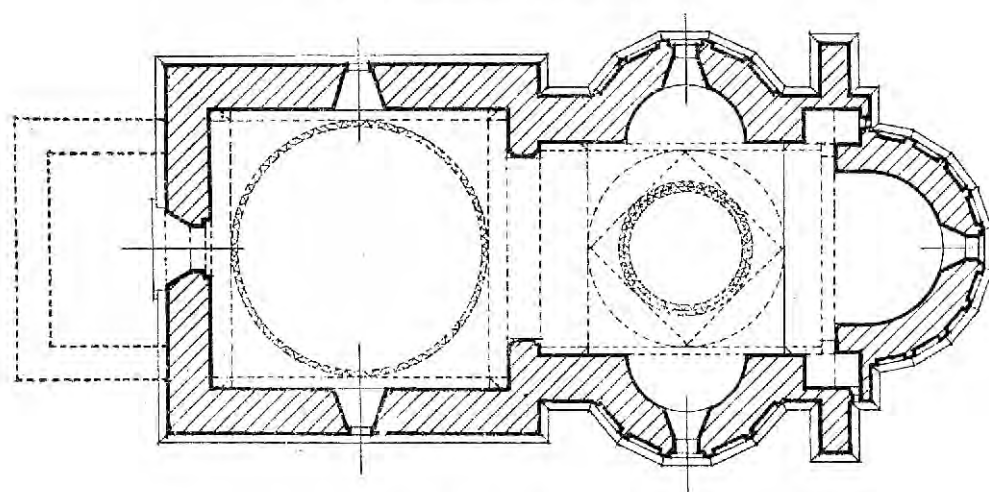
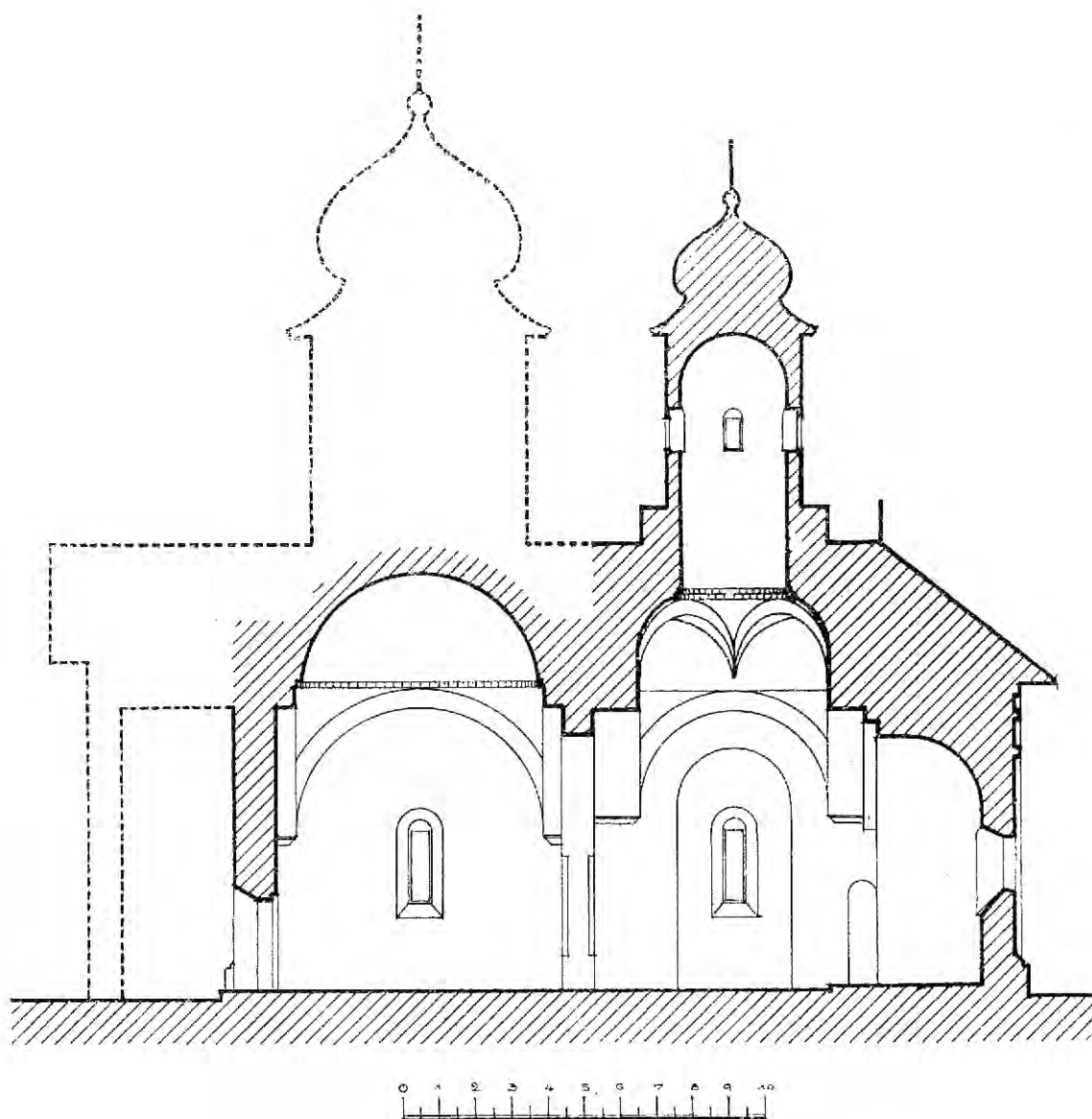

Fig. 77. Precista Bacău, Secțiunea longitudinală
Fig. 78. Precista Bacău, Planul bisericii

crată și restul zidăriei este în același plan. Cum nu se poate concepe că piatra de talie îngrijit lăcrată să fi fost destinată a fi acoperită cu tencuială, nu rămâne altă ipoteză de cât aceea că piatra brută a paramentalui era văzută precum și cărămizile firidelor și ale ocnitelor, precum se obișnuia de altminterlea la toate bisericile acestui timp.

Precista din Bacău ocupa deci un loc mai modest în grupul bisericilor de același plan; cele l'alte sunt bogat decorate cu cărămizi și rotocoale smălțuite, fără a vorbi de sculpta-

latalui lui Ștefan cel Mare, care pare a fi fost de o mare importanță. Paul de Alep, care a trecut în 1650 la Vaslui, vorbește cu admirație de ce a văzut:

»Aici în Vaslui, palatarile, băile, locurile de plăcere sunt toate ale lui Ștefan Vodă, precum și magnifica și superba biserică cu o elegantă cupolă *peste măsură de înaltă*. În ea, jur împrejur, sunt bolți și arcuiri pe cari sunt pictari și imagini ale tatarilor sfinților. La intrare, pe peretele din jos, este un tablou al judecății de pe urmă, lucrat în aer

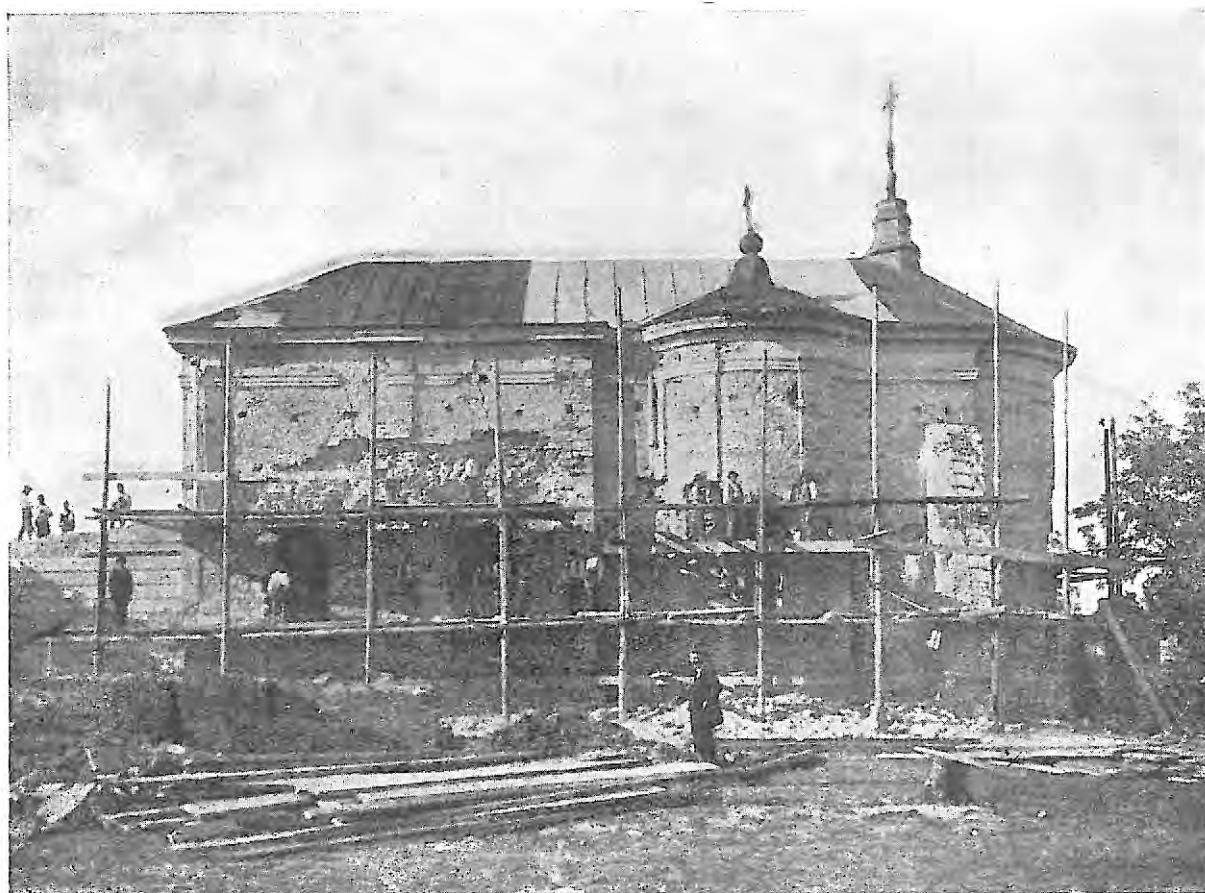

Fig. 79, Sf. Ioan Vaslui în cursul lucrărilor de restaurare

rile gotice ale ușelor și ferestrelor, care au existat poate aici până la o vreme. — Dar lăsând la o parte aceste lipsuri decorative datorite poate faptului că meșterii iscusiți ai lui Ștefan erau ocupați în altă parte pentru Domnitorul însuși, biserica se aseamănă bine cu cele l'alte din aceeași categorie.

BISERICA DOMNEASCĂ DIN VASLUI

Biserica Sfântului Ioan din Vaslui, zidită la 1490, făcea parte din tot complexul pa-

și azur. Reprezintă pe Moise conducând pe Domnul nostru, pe Ana și Caiafa, și pe cei l'alți Ovrei. Persoanele sunt zăgrăvite cu o expresie tristă. În arma lor este o altă trupă: acestea sunt figuri turce, cu șaluri albe și cu turbane cu caltane lungi și verzi târânda-se, cu mâneci alăturate și cu haremurile lor....

Ei sunt însoțiți de dervișii lor. În arma și în mijlocul lor sunt draci împingându-i și înfruntându-i. Kaşidbari este în fruntea lor, cu cealmaa în cap; anul

dintre draci se acață pe umerii lui, trântind-i cealaltă jos.

cătă dar s'a reîntrebuințat o parte din vechiul material; se regăsesc amestecate și cărămizi

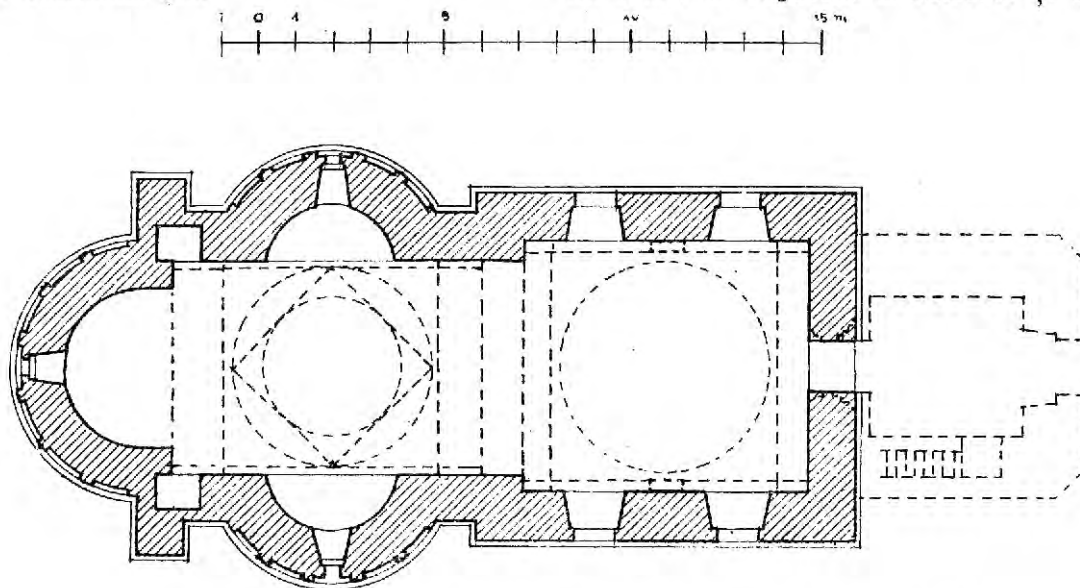

Fig. 80. Sf. Ioan-Vaslui, Planul bisericii (după releveul Com. Mon. Ist.)

Biserica peste tot în interior e acoperită din cele vechi și din când în când câte cu picturi — arhitectura este foarte frumoasă. În vârful interior al capolei, sau în baldachin, sub care se află tronul Beialai este imaginea Domnului nostru Messia.

În partea din afară a tinzei e un mare clopot¹⁾.

Actualmente biserica e ca total prefăcută; „răsăpindu-se“ cea veche, a fost zidită din nou în 1820 de către Maria Cantacuzino, soția marelui logofăt Costache Ghica. Ce a rămas de la Ștefan este numai soclul de piatră cu profil și poate primul rând de cărămizi ce au dimensiuni mari, 29-30 pe 12-14 și pe 6 cm. grosime. Mai sus, toată zidăria e refă-

cută dar s'a reîntrebuințat o parte din vechiul material; se regăsesc amestecate și cărămizi

una smălțuită verde. Contraforturile sunt de piatră cioplită de dimensiuni mari.

Cu ocazia lucrărilor de restaurare începute s'au găsit prinse în zidul pridvorului adăugat, fragmente de piatră cioplită care provin de la ușa principală, de la ușa interioară, de la ferestrele mari ale pronaosului și de la cele mici din naos; aceste fragmente permit să se reconstituie aceste deschizături. Ușa ogivală era cam în felul celei de la Dorohoi, iar ferestrele mici erau în felul celor de la Sf. Ilie și Voroneț, având partea superioară a golului dreptunghiular și nu ogival.

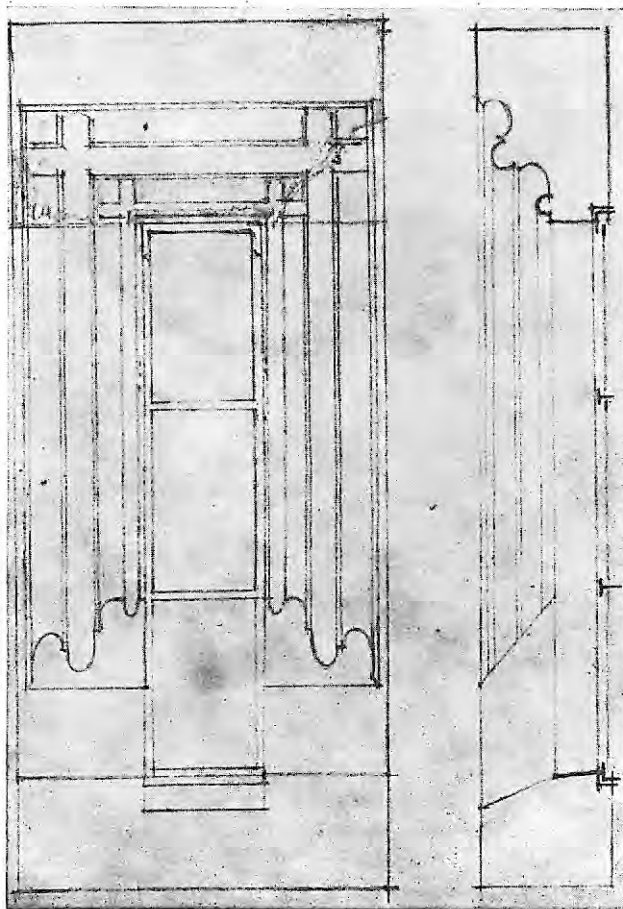

Fig. 81. Sf. Ioan-Vaslui, Fereastra mică reconstituită (Com. Mon. Ist.)

¹⁾ Călătoriile patriarhului Macarie de Paul de Alep — traducere de E. Cioran.

Planul este acela al Sf. Nicolae din Iași, Sf. Nicolae din Bacău, Popăuți și Precista

din Bacău, ca sinari laterale, contrafortari sură de înaltă“ nu lasă nici o îndoială în în dreptul proscomidiei și diaconicalui și această prvință.

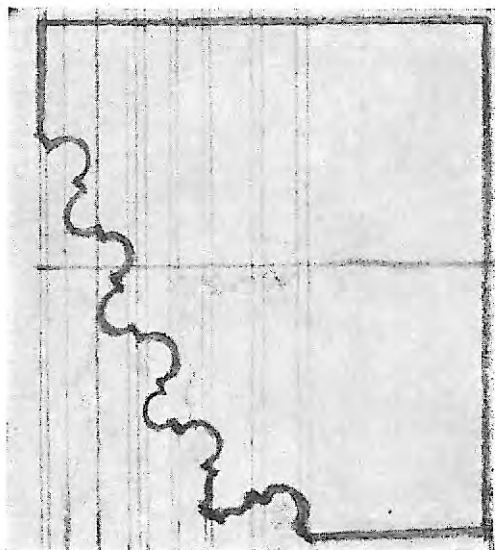

Fig. 82. Sf. Ioan din Vaslui
Profilul chenarului așei exterioare
(com. Mon. Ist.)

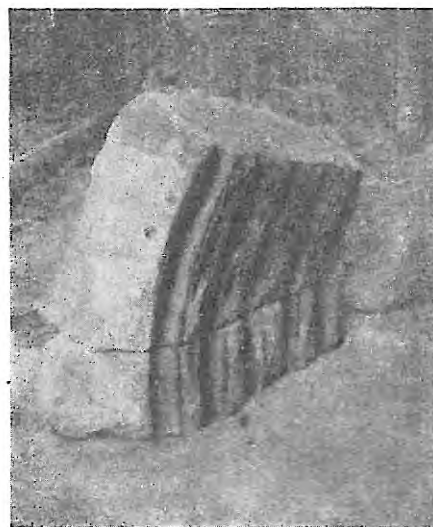

Fig. 83. Sf. Ioan din Vaslui
Bolțar al așei exterioare

pronaosul supralărgit. Acest plan corespunde cu acel cu turlă pe naos, cea ce e

Și inscripția pe piatră dispăruse sub tencușele prefacerii bisericii până acuma vre'o

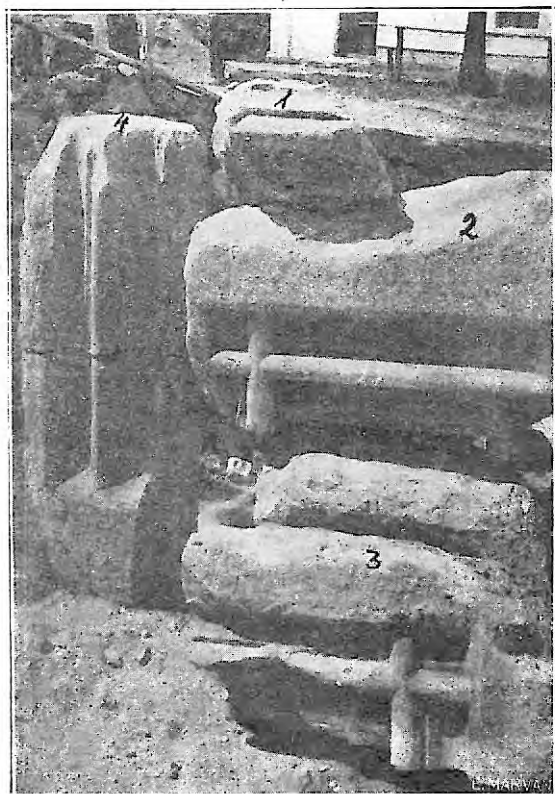

Fig. 84. Sf. Ioan din Vaslui
Chenare de ferestre

Fig. 85. Sf. Ioan din Vaslui
Chea chenarului așei exterioare

confirmat de descripția lui Paul de Alep, care vorbind de „eleganta capolă peste mă-

cinci zeci de ani, când a fost descoperită și scoasă la iveală de D. T. Barada.

Glăsuște astfel:

H U Ș I

„Ioan Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domnitorul țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a zidit acest templu în numele

Biserica episcopală, cu hramul Sfinților Apostoli Petru și Pavel, a fost zidită în 1495.

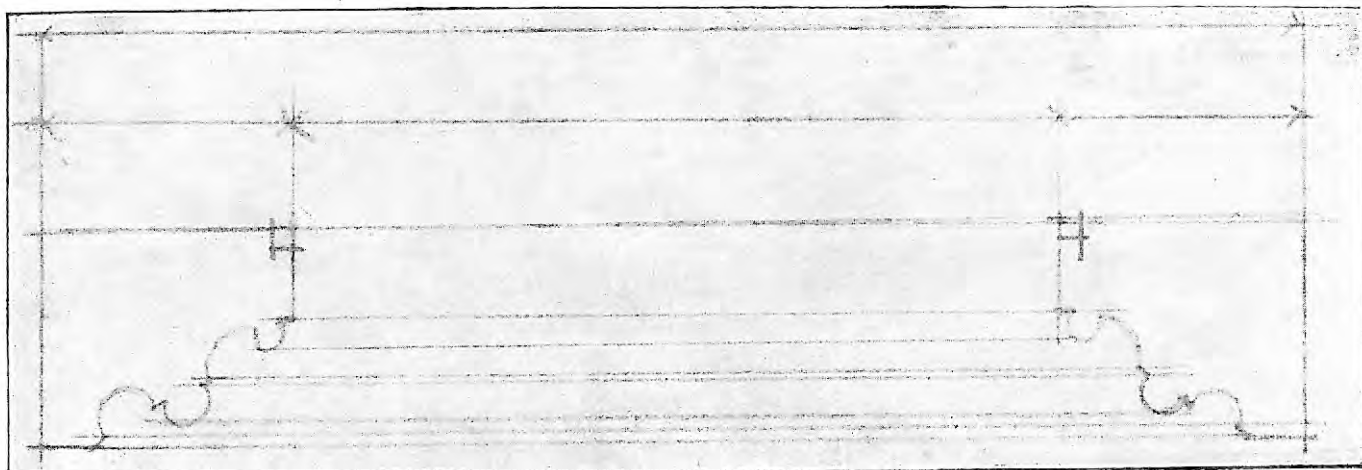

Fig. 86. Sf. Ioan din Vaslui, Profilul ferestrei pronaosului (cintit spre interior).
(Com. Mon. Ist.)

țării cinstului cap al Sfântului și slăvitului prooroc și înainte mergător și botezător Ioan. S'a început în anul 6998 luna Aprilie, și s'a seversit în acelaș an Septembrie 20¹⁾ (= 1490).

Dar a fost așa de des transformată și refăcută — ultimele ori în 1793 și 1910 — în cât nu se mai poate recunoaște nimic din biserica lui Ștefan cel Mare. E cu puțință ca planul (adică fundațiile) să fie cele vechi; se

Fig. 87. Sf. Ioan din Vaslui, Pisania

Biserica Sf. Ioan este cea mai veche din grupul bisericilor orășenești.

mai vede un altar poligonal în afară, cu șapte fețe și abside laterale cu cinci. Dar sunt caractere prea vagi pentru a putea trage vr'o concluzie.

¹⁾ Melchisedec. Notițe istorice și archeologice.

Inscripția de piatră de la Ștefan mai există și este așezată deasupra așei; „Evseviosul și iubitorul de Christos Ioan Ștefan Voevod ca mila lui Dumnezeu Domnitorul țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a început și a zidit acest templu, în numele sfinților și tot lăudaților corifeilor apostoli Petra și Pavel, carele este în Haso ce este pe Drisliveța. Și s'a săvârșit în anul 7003, iar al Domniei Sale anul 38-lea cergătoria, luna Noembrie 30“ (1495) ¹⁾.

de piatră cioplită simplă. Această construcție e relativ recentă.

În colțul nord-vest este un al doilea turn de zid pe care s'a ridicat o construcție de lemn. Și aici, ferestrele au rămas de piatră de talie simplă, și cadrul așei de intrare, cu partea superioară în plin cintră, are muchia teșită.

Biserica, cu hramul Precistei, a fost înălțată în 1496—97. Are un naos cu altar și două sinuri semicirculare, și un pronaos

Fig. 88. Hași, Pisania

TAZLĂUL

Biserica se găsește în curtea dreptunghiulară a mănăstirii. Zidul înconjurător e de piatră brută cu contraforturi pe din afară; partea superioară e mai subțire și cu metereze. Intrarea se face prin tărnușul clopotniței care posedă ferăstraici mici gotice. — Boltă acum nu mai are. Pe latura de miazăzi, mai se văd rainele clădirilor călugărești construite pe pivnițe. Zidăria e tot de piatră brută cu puțină cărămidă. Chenarele ferestrelor sunt

boltit printr'o calotă sferică, pe când boltirile naosului sunt cele moldovenești cunoscut.

Peretele despărțitor a fost desființat, iar așa mutată la intrarea pridvorului mai nou de pe fața de apăs, — precum se vede foarte bine în afară din întreruperea soclului cel vechi, care continuă în pridvor pe zidul cel vechi și prin întreruperea rândurilor de oenițe; se și vede o crăpătură de sus până jos la îmbinarea celor două ziduri pe cele două fețe nord și sud.

Naosul are o pardoseală de exagone de alabastru alb; în axa Pantocratorului, plăcile

¹⁾ Melchisedec. Notițe.

sunt așezate în pătrat. În pronaos, pardoseala e de pătrate de gresie.

Frumosul chenar dreptunghiular al ușei din peretele despărțitor acuma desființat ne înfățișează canosecele baghete încrețite, câte trei pe fiecare latură, pornind de pe niște baze gingaș săpate și ornamentate.

Ușa dintre pronaos și pridvor, ce a fost la început portalul de intrare, are chenarul format din patru baghete separate prin canelure și întâlnindu-se în axă în arc frânt, al-

cartat pe inscripție: Kozm mitra). Această ușă însă nu este de o factură unitară; pe când panoul central este de cel mai frumos gotic „flamboyant“, cele l'alte sunt de un stil floral foarte deosebit și de o înrăurire mai mult orientală. — Spre comparare reproducem unii panouri foarte asemănători a unei mese din ospelul comunal din Bartfeld (Ungaria de sus) din 1510; o ștofă ce se găsește la Hervarto e cam de aceeași inspirație¹⁾.

Totuși nu se poate presupune că aceste

Fig. 89. Mănăstirea Tazlău, Vedere generală

căutând așa zisa ogivă. La rândul lor sunt prinse într'o ramă dreptunghiulară ca la Milișăuți, la Popăuți, la Hârlău, la Mănăstirea Neamțului. — Intrarea proprie zisă, dreptunghiulară, are în lanetă o icoană pictată a Maicii Domnului, iar canalul de lemn de tisă foarte frumos sculptat poartă și o inscripție care o datează: „Această ușă a făcut'o și împodobit'o călugărul Mihai în zilele Domnului Nostru Io Ieremia Movilă Voievod și sab egamenul chir Ghenadie de la mănăstirea Tazlău, la anul 7104 [1596] luna lui Martie 30 de zile: Cozma maistru“¹⁾ (pres-

¹⁾ Iorga — Inscriptii.

panouri provin din diferite părți și că au fost împreunate pe acelaș canat, căci colțurile părții de sus care e dintr'o singură bucată, sunt tot de acelaș stil ca panoul central, și amândouă motive părănd bine a fi de aceeași mână pe toată așa. De altminterlea și inscripția e o probă.

Pe partea de sus figurează stema țării împodită în stilul renașterii și închisă într'un chenar pătrat cu fiecare latură lărgită printr'un segment de cerc.

¹⁾ Mizkowsky. Kunstdenkmale in Ungarn pl. 6 și pl. 90.

În afară biserica se prezintă cu altarul ocnice; pe restul zidului sunt două frize de semicircular ceva lungit, iar sînurile laterale ocnice, cele mari de jos avînd centrele lor

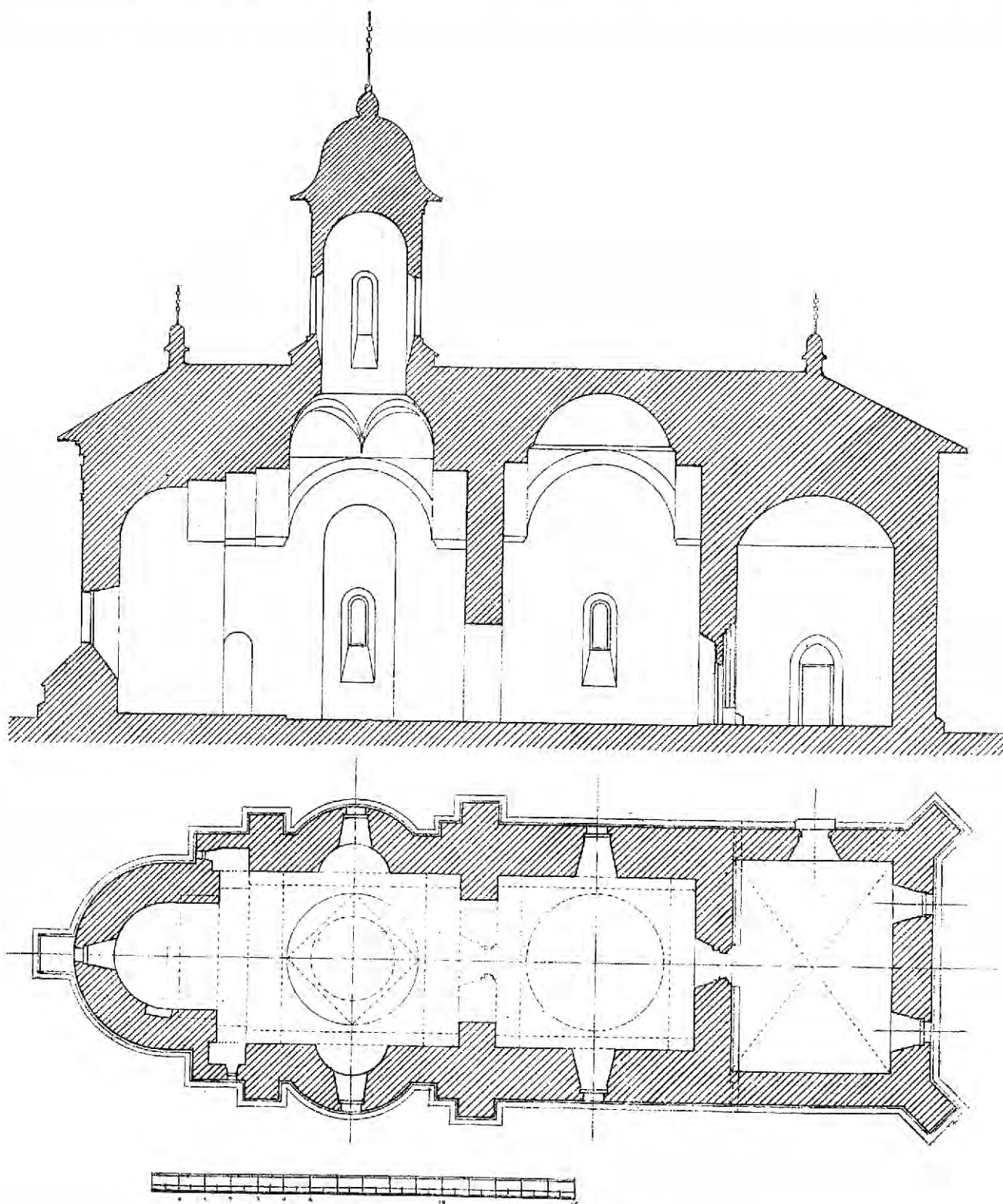

Fig. 90. Tazlău, Secțiune longitudinală

Fig. 91. Tazlău, Planul bisericii

sunt în segment de cerc. Au lîrdele lungite pe aceeași orizontală ca și centrele arcaturelor obișnuite, de asupra cărora este un rînd de lîrdele. Două nișe din rîndul de sus

Fig. 92. Tazlău

corespund cu una din cele de jos, dar numai aproximativ; astfel, pe când la absida altarului sunt nouă firide, sunt numai șasesprezece ocnite; la absidele laterale la cinci firide corespund opt, iar pe peretele pronaosului treisprezece mici la șase mari.

Sunt contraforturi lângă sinurile laterale

Tot de piatră cioplită sunt și contraforturile care și-au pierdut însă vechile cornameante profilate. Tarla, cu fațada refăcută în veacul al XIX-lea, e așezată pe două baze. Cea de jos e octogonală, iar cea de sus în formă de stea cu opt colțuri eșind dintr'un octogon. Ca la Popăuți, fiecare latură e im-

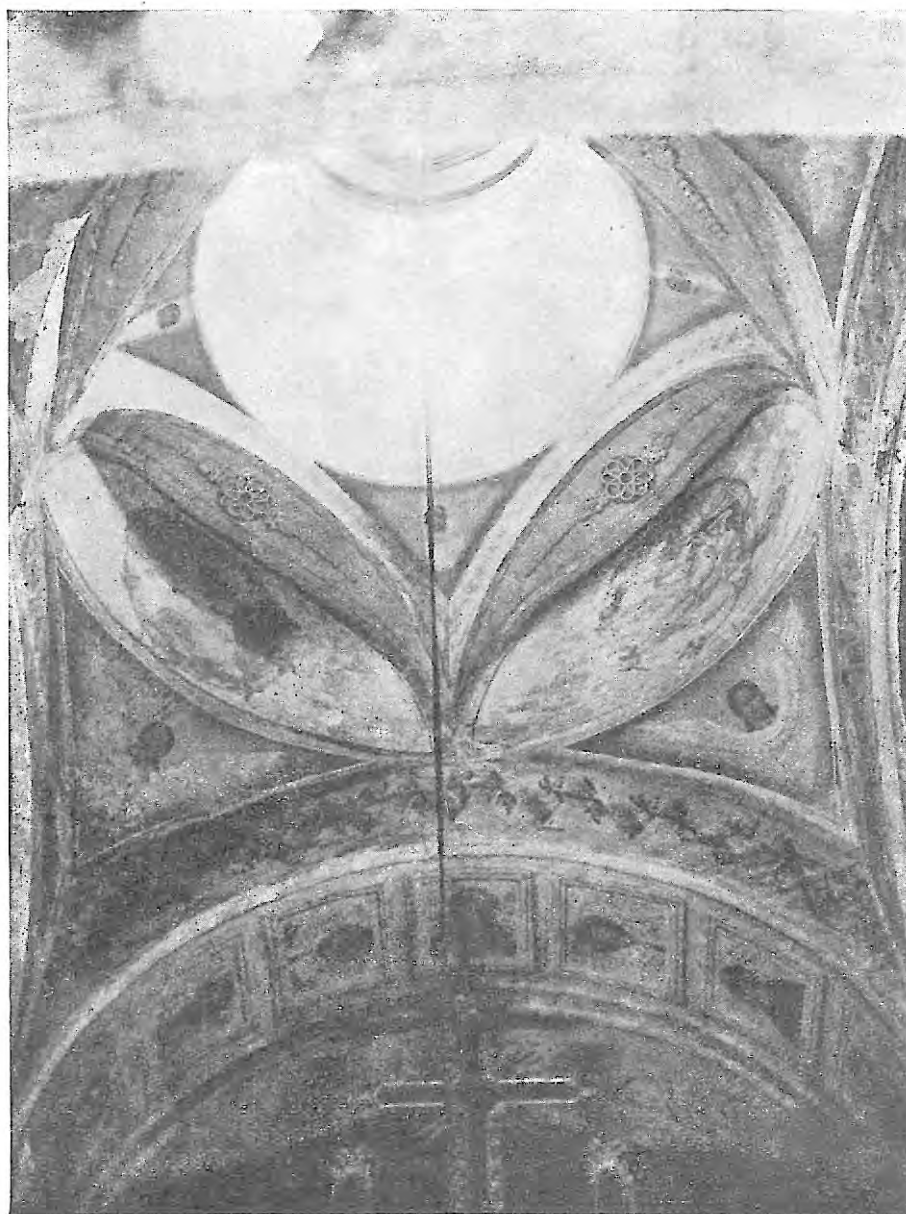

Fig. 93. Tazlău, Bolțile naosului

spre altar, iar alte sprijinesc zidul pronaosului ceva eșit. Și acest punct este de notat căcitoate celelalte biserici cu pronaosul supra-lărgit, nu au contraforturi în această parte.

Sub fereastra altarului este un contrafort mic, iar alte oblice la colțurile pridvorului adăugat. Soclul de piatră de talie are un frumos profil.

podobită prin câte trei ocnite. Zidăria tarlei trebuie să fie însă tot cea veche căci mai are ferestrele ei dreptunghiulare cu chenarul interior în arc de cerc foarte ușor frânt la chee, și mulare gotice încrețite la colțuri. Tarla e poligonală cu două sprezece laturi; contraforturi mici nu are.

Fațada toată e acuma tencuită. Paramen-

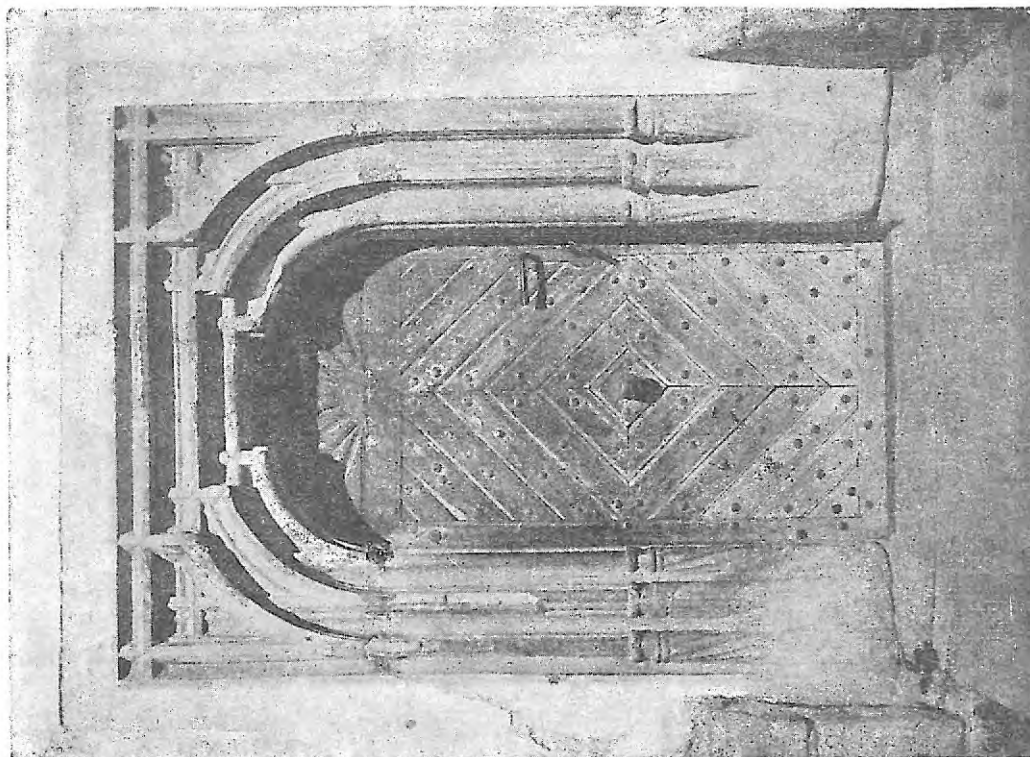

Fig. 94. Tazlău, Ușa interioară (acuma în exterior)

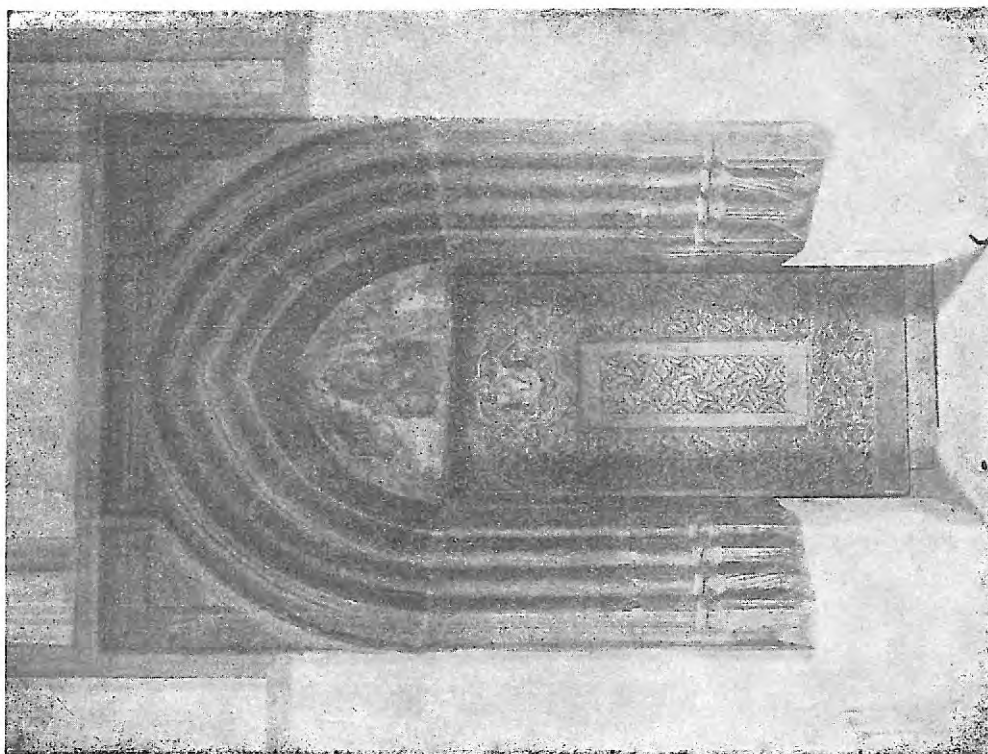

Fig. 95. Tazlău, Ușa exterioară

tal este însă de piatră brută dar se văd și cărămizi. Astfel, imediat deasupra soclului sunt de capole în miniatură.

Fig. 96. Tazlău, Ușa exterioară

trei rânduri, ca la Popăuți, de pildă, dar nu se văd să fie din ele unele smălțuite. Dacă mai sunt alte rânduri mai sus, azi, nu se mai poate vedea.

Ar fi de asemenea foarte interesant de a cerceta ce se găsește pe această zonă largă deasupra rândurilor de ocnite mici și până sub streșină. Cornișă nu se vede.

Ferestrele sunt înguste și lângă rețe și toate în felul cam le am descris la turlă; la proscomidie și diaconic sunt simple deschizături cu ramă de piatră, dar fără nici o împodobire. Actualminte, acoperișul e de șindrilă și destul de jos; totuși ascunde cam mult baza inferioară a turlei. Crucele

sunt așezate pe niște mici ridicături în forme de capole în miniatură.

În rezumat, această biserică este una din cele mai elegante și mai clasate. Cu toate că este o biserică mănăstirească, prezintă particularitatea supralărgirii — foarte mică într'adevăr — a pronaosului, care nu se găsește altminterlea de cât la bisericile orășenești. Nu pare a avea podoaba smălțuită a lor, dar, ca formă, e mai evoluată de cât multe din ele și poate fi pusă alături, din acest punct de vedere, de Popăuți sau Hârlău, fiind de altminterlea chiar mai lungă și mai înaltă, fără totuși a se apropia de dimensiunile bisericii mănăstirii Neamțului.

Rândul inferior de ocnite ale pronaosului, așezate la înălțimea părții superioare a firidelor, nu se regăsește de cât la Sf. Nicolae din Iași.

Și ferestrele sunt de un tip asemănător cu cele ale naosului din Hârlău sau Popăuți, iar pronaosul nu are ferestre mari ca cele altele biserici din această vreme; acest caracter amintește grupul mai vechi de biserici mănăstirești din Pătrăuți, Milișăuți, Sf. Ilie și Voroneț.

Tazlăul are deci caractere amestecate din aceste două categorii de biserici, dar, pe lângă aceasta, arată, ca un caracter special, o

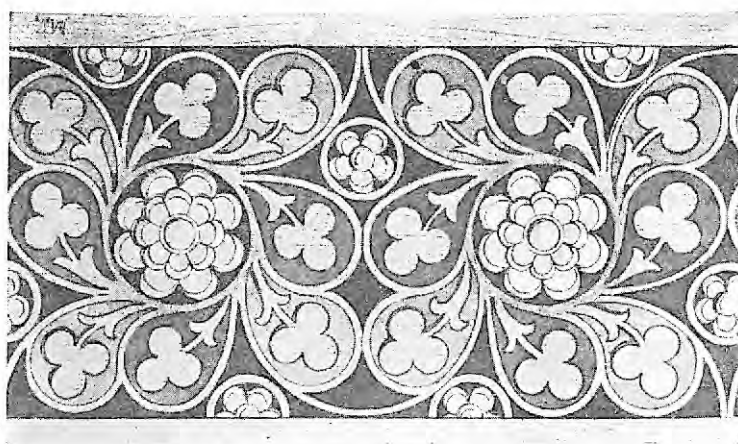

Fig. 97. Panoul unei mese din ospelul comunal din Barthfield (după Myskowszky)

mai mare clasare și o mai mare eleganță de forme.

Pictura actuală dinăuntru a fost refăcută în 1859, așa cum glăsuiește inscripția de asupra ușii interioare. „La anul 1859 s'a refăcut tencuiala și pictorisirea acestei mănăstiri“. Intr'un sondaj făcut sub acest strat, s'a găsit o tencuială cu o zugrăveală imitând un parament de cărămizi, cum e și la Băli-nești în pronaos și la Sf. Ilie. Intr'alte sondaje nu s'a mai găsit nici un alt strat.

Pisania, foarte frumos săpată, e așezată în dreapta ușii pronaosului.

„Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a înălțat acest hram întru numele Precistei Născătoare de Dumnezeu și cinstitei ei Nașterii, ca să fie pentru rugăciunea sa și a soției sale Maria, și a fiilor lui, Alexandra și Bogdan; care a început a se zidi la anul 7004 [1496] luna lui Iulie 4, și s'a săvârșit la anul 7005 [1497] iar al Domniei lui al 41-lea curgător, în luna lui Noembrie în 8¹⁾).

În pridvorul adăugat se găsesc pictre de mormânt destul de șterse. Ele poartă o împletitură ornamentată florală în jurul cărora

RĂZBOENI (VALEA ALBĂ)

Biserica de la Războeni, cu hramul Sfântului Mihail, a fost ridicată în 1496 de Ște-

Fig. 99. Războeni, Vedere generală

fan cel Mare în amintirea celor cari au căzut în lupta de la Pârâul Alb.

Framoasa pisanie, așezată în zid pe perețele din miazăzi, în dreapta ușii, spune:

„În zilele blagocestivului și de Hristos iubitului Domn Io Ștefan Voevod cu mila lui Dumnezeu Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, în anul 6984 [1476] iar al Domniei lui al douăzeci-lea curgător, ridicată s'a paternicul Mahmet Impăratul turcesc cu toată puterea sa răsăritană, încă și Basarab Voevod, căruia i se zicea Laiot, a venit cu dânsul cu toată țara lui basarabească, și au venit să prade și să iea țara Moldovei și au ajuns până aici, la locul ce se zice Pârâul Alb.

Și cu Ștefan Voevod și cu fiul meu Alexandra ieșit'am înaintea lor, unde am și făcut mare război cu dâșii în luna lui Iulie 26, și cu voia lui Dumnezeu, au fost biruiți creștinii de către păgâni, și au

Fig. 98. Tazlău, Pisania

se desfășoară inscripția; sunt din veacul al XVII-lea.

¹⁾ Iorga Inscriptii.

căzut acolo mulțime mare dintre ostașii Moldovei. Tot atunci și Tătarii au lovit Țara Moldovei din acea parte. Drept aceea a bine-

dan și pentru pomenirea și de sufletul tuturor bine credincioșilor creștini care au perit aici; în anul 7004 [= 1496] iar al Domniei

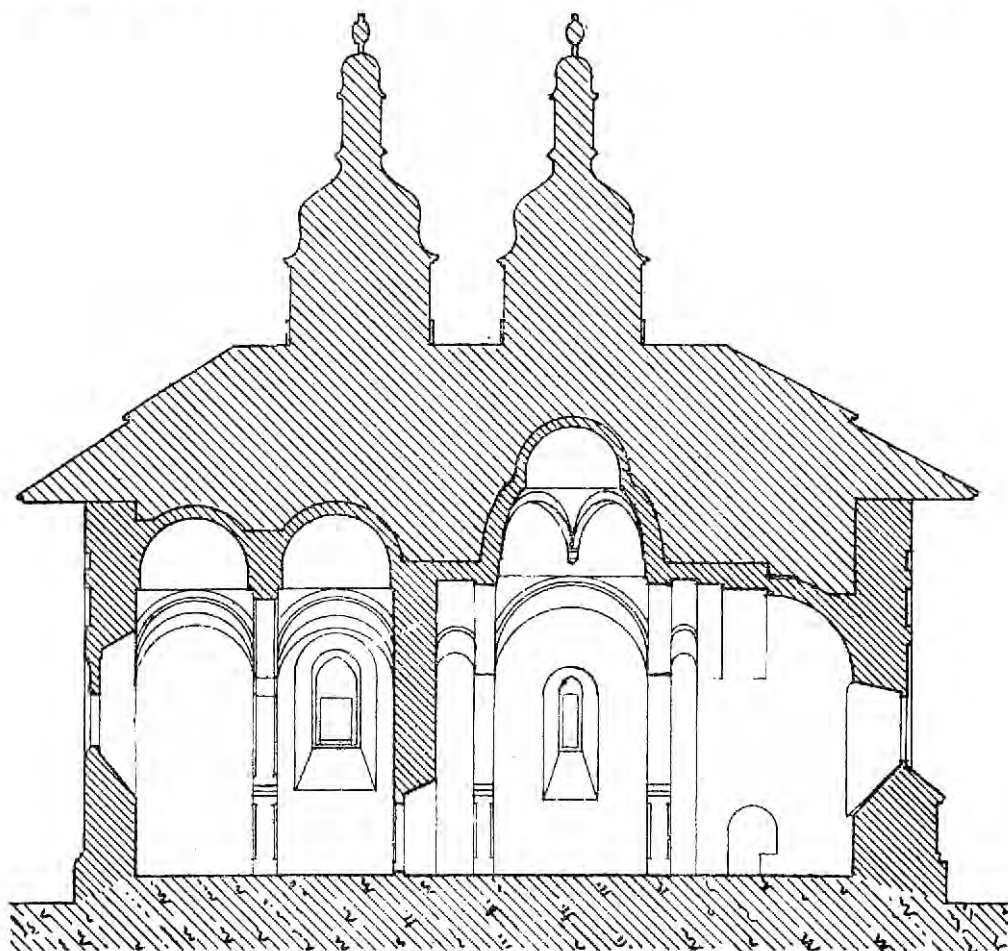

Fig. 100. Războeni, Secțiune longitudinală, (releveul „Arta Românească”)

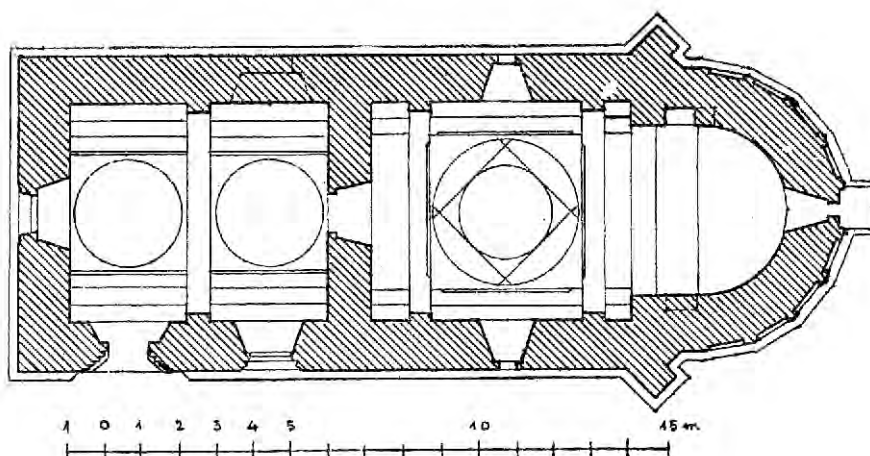

Fig. 101. Războeni, Planul bisericii, (releveul „Arta Românească”)

voit Io Ștefan Voevod cu buna sa vrire și a făcut acest hram întru numele arhistratigului Mihail, și pentru rugăciunea sa și a Doamnei sale Maria și a fiilor săi Alexandra și Bog-

sale al patruzecilea curgător, luna lui Noiembrie 8^a. ¹⁾

¹⁾ Iorga. — Inscriptiil.

Biserica se aseamănă ca plan și elevație cu aceea din Pietra-Neamț și aceea din Bor-

Ca și la cele două biserici pomenite, Războeni ne prezintă un plan mai complicat al

Fig. 102, Războeni, Vedere

zești, cu care pare a forma un grup mai deosebit. naosului; cupola, prin mijlocirea celor patru arcuiri piezișe canoșate, este rezemată pe

un sistem mai dezvoltat de arcări; cele longitudinale sunt câte două la fiecare zid, unul mai sus ca cel l'alt; cele dublouri nu sunt rezemate de arcarile altarului și de zidul

acele din mănăstirea Neamțului și pe urmă cu acele de la Sf. Gheorghe din Suceava precum și cu acele ale mai multor biserici din vremea lui Rareș.

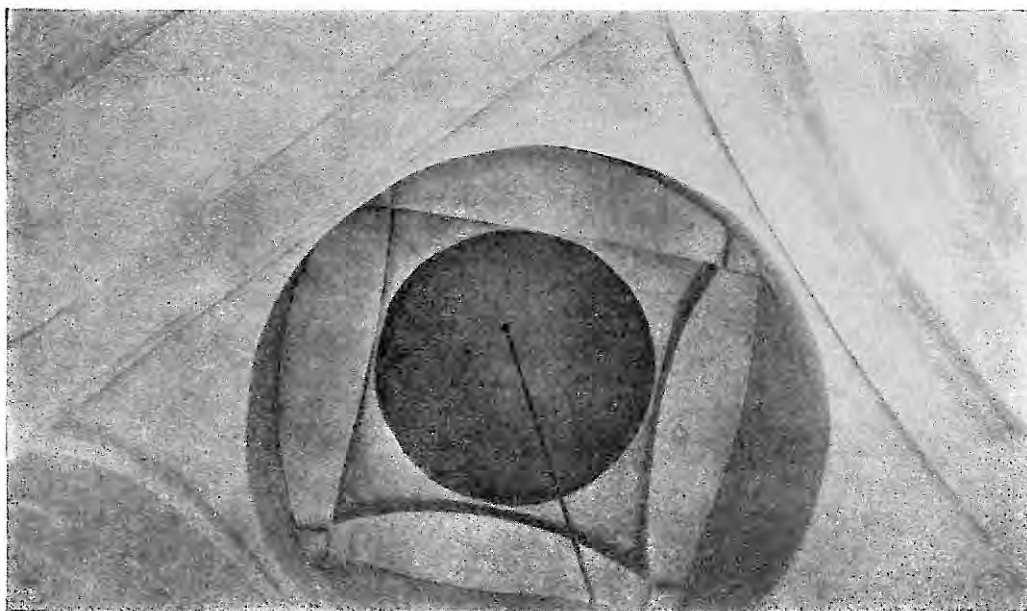

Fig. 103. Războeni, Bolțile naosului

pronaosului ca de obicei, ei sunt separate de ele printr'un mic spațiu boltit și el în cilindră („berceaa“) care se reazămă la nord și sud pe două mici arcări etajate.

Dublourile cad pe pilastri cari prin retrageri succesive, în formă de console, ajung până jos ca un stâlp angajat cu muchiile lește.

Această combinație de boltiri și această etajare de console, care mărește stabilitatea zidurilor exterioare, contribuind ca rezultanta împingerilor să nu easă din bază, sunt demne de a fi însemnate. Se deosebesc și de soluțiile gotice, care așează contraforturi în afară, și de cea pură bizantină care pune pilastri sau coloane înăuntru (Fig. 104). Constituie o perfecționare de același gen ca și aceea gotică care proptește zidul prin contraforturi crescând spre jos, față de zidul plin romanic.

Ca și la Borzești, naosul n'are sinuri. — Pronaosul, ca la Piatra și la Borzești, are două bolți în calote sferice separate printr'un arc dublu rezemat, ca cele din naos, pe o serie de console etajate, care susțin trei serii de arcări longitudinale de a lungul zidurilor exterioare.

Aceste boltiri cu două calote a pronaosului se pot compara și cu acele dela Baia și cu

Altarul e relativ lung; proscomidia și diaconical lipsese ca totul; sunt numai două mici nișe în zid fără nici o fereastră spre afară.

Zidul de separație între naos și pronaos e gros. Ușa de comunicație e după tipul

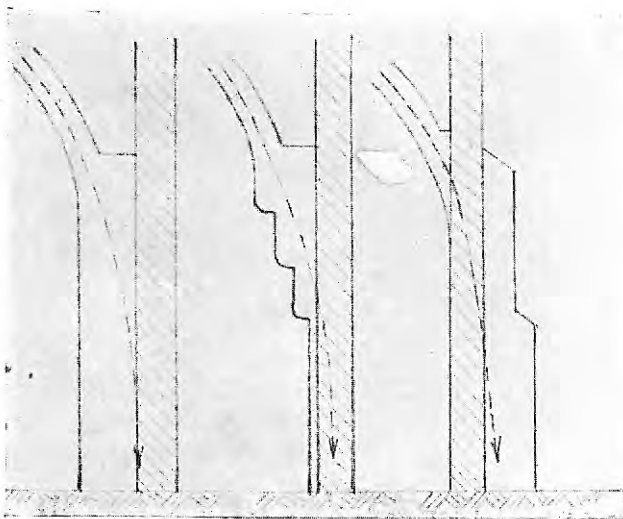

Fig. 104. Schema împingerii arcurilor

curent cu chenar dreptunghiular și cu baghete încrucișate, pe baze mici ornate.

Ușa de intrare, în arc frânt, cu toruri și cavete după tipul obișnuit, e pe peretele de

miazăzi; — sunt baze mici împodobite. În lunetă, în loc de vr'o icoană, era o piatră cu ornamente gotice „raionante“ cum se vede și la Piatra. Aceste ornamente sunt numai în relief adânc și piatra nu e în întregime perforată cum se obișnuiește; aceeași observație se aplică și la ferestre.

Pe acelaș perete al pronaosului se vede o fereastră mare cu ornamente gotice; ea mai totdeauna, menovată o împărțea în două lipsește, fiind scos la o reparație ulterioară. O altă fereastră simetrică pe partea de miazănoapte a fost zidită. Pietre sculptate se vedeau acum câțiva ani prin curte și au fost zidite în pridvorașul adăugat în 1913.

O altă fereastră de acelaș fel luminează pronaosul din spre apus. În afară, biserica zidită de piatră e în întregime tencuită. Soclul de piatră cioplită are un profil simplu. Sas sunt două rânduri de ocnite; ca de obicei, la rândul superior sunt două ocnite pentru una din rândul inferior. Absida altarului e poligonală și are nouă firide lungi.

O particularitate rară e prezența

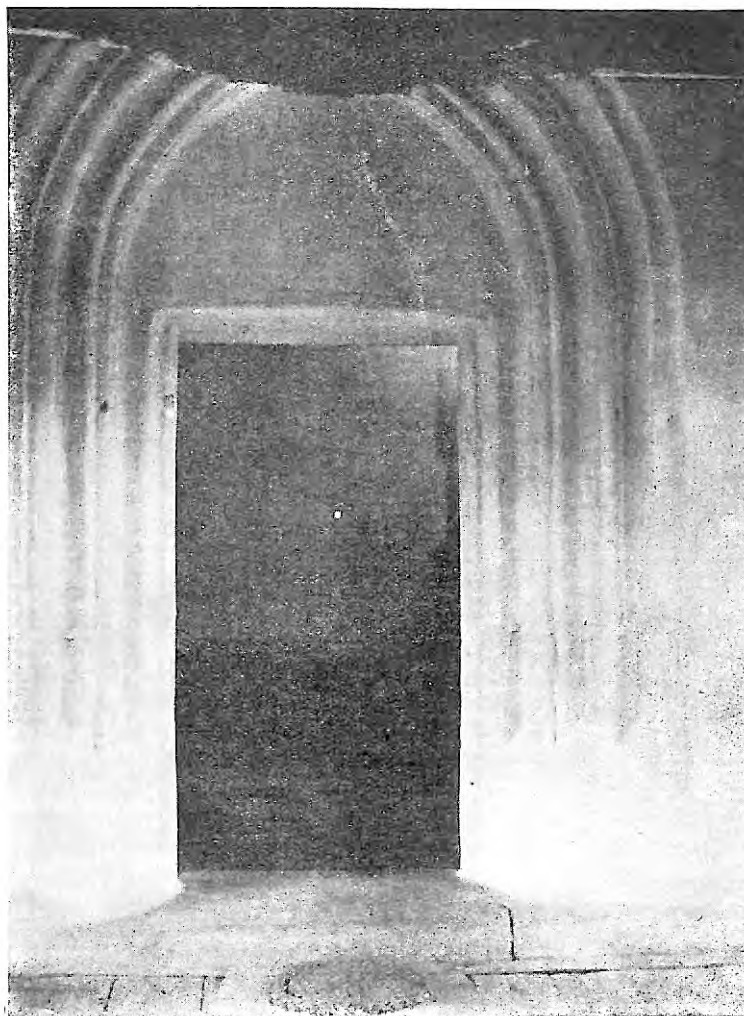

Fig. 106. Războeni
Ușa exterioră

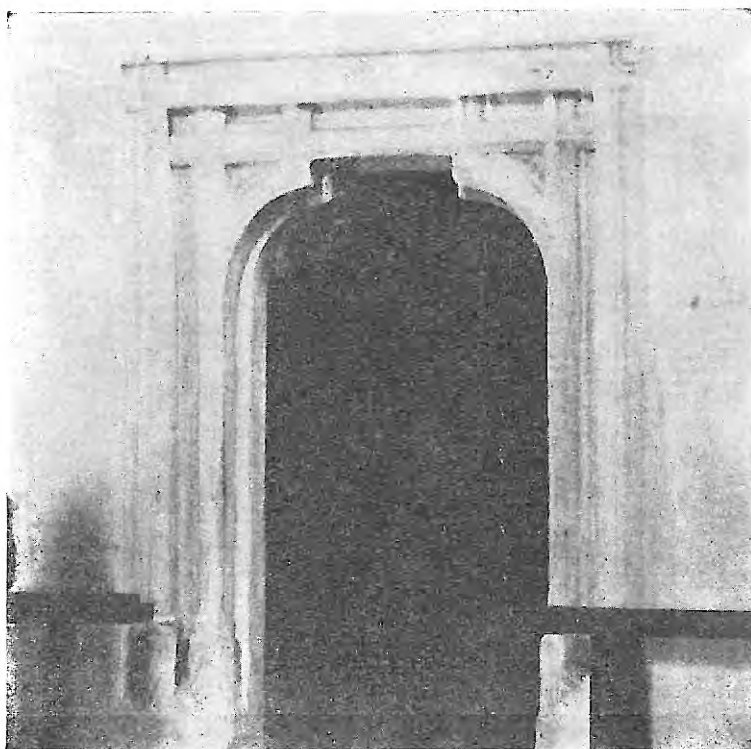

Fig. 105. Războeni, Ușa interioară

unor contraforturi, oblice așezate la începutul acestei abside, poziție care nu prea are rațiune de a fi. Aceste contraforturi de piatră de talie au profilele obișnuite, iar sub fereastra altarului se mai găsește un mic picior de sprijin.

Afară de ferestrele mari de care am vorbit, mai sunt două ferestre mici, la altar și la naos; a treia, cea de miazăzi e schimbată. Aceste ferestre sunt cu chenar dreptunghiular îngust, cu baghete încrucișate la colțurile exterioare iar înăuntru închise sus în ogivă. Sculptura în piatră a acestei biserici nu este în general prea frumos executată; de altminterlea straturile de spoială, de care n'a scăpat, mai contribuie la aspectul lor mai puțin elegant.

Ca la Piatra și la Volovăț, se

află răsăflătoare, câte două în fiecare parte, care aerisesc spațiul deasupra bolților; diametrul lor e de cam 20 centimetri.

Nu se poate vedea, din cauza tenezelei, dacă se află cărămizi smălțuite sau rotocoale,

care are acelaș profil ca copertinele mediane ale contraforturilor.

Cornișă sub strașină nu se vede. Acoperișul e înalt și învelit cu șindrilă; poartă două turnulețe de lemn adăogate în veacul al XIX-lea.

Fig. 107. Râzboeni, O fereastră a naosului

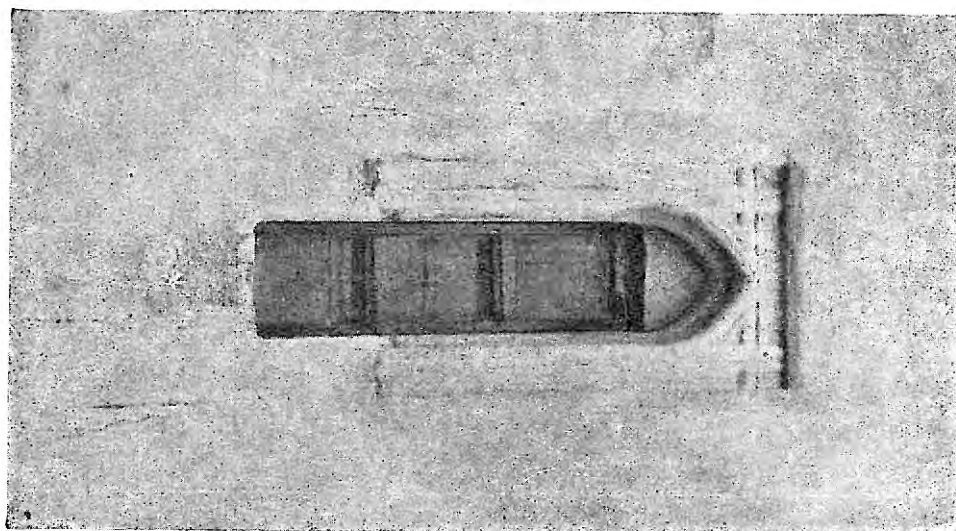
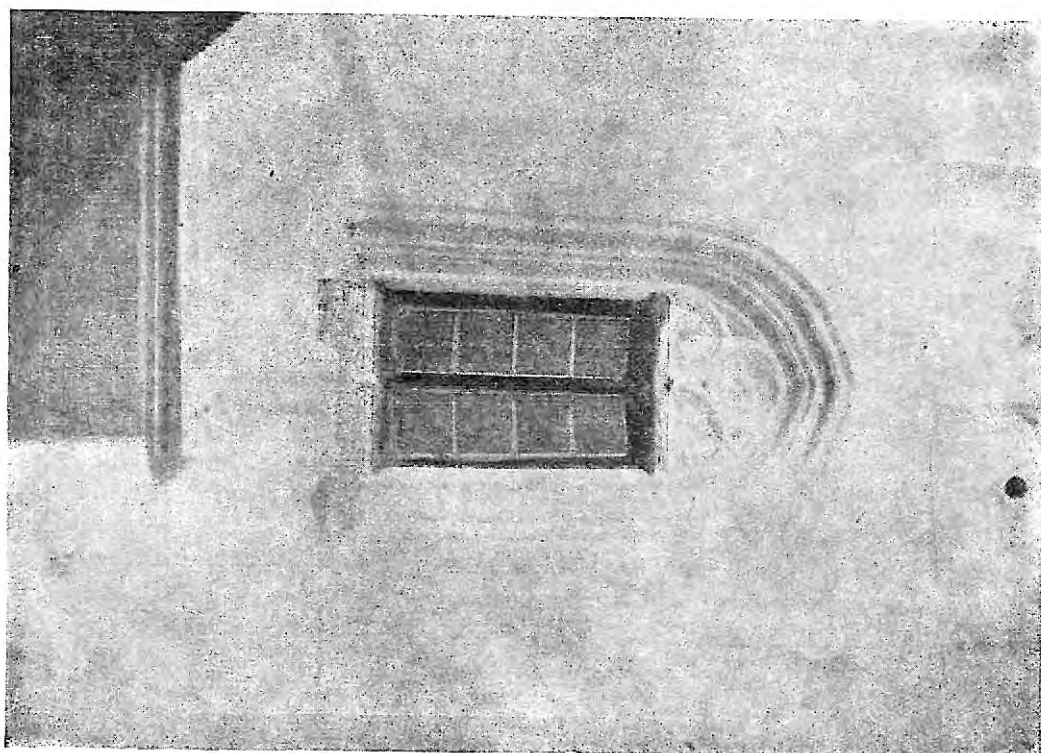

Fig. 108. Râzboeni, Fereastra pronaosului

cam e foarte probabil că sunt, fiind dată marca asemănare a bisericii noastre cu cele din Piatra și din Borzești.

Pisania despre care am vorbit e acoperită, pentru a o feri de ploae, de o mică cornișă

În interior nu se văd arme de pictură.

Acuma câți va ani (în 1913), s'a făcut o urâtă zugrăveală cu șablon. Cei care au prezidat la această artistică reparație au crezut de cuviință să-și immortalizeze numele, punân-

du-le, precum și ale antreprenorilor, pe o placă de marmură așezată în pronaos, de asupra ușei naosului, astupând firida icoanei.

Ștefan cel Mare, mai modest, și-a așezat în afară pisania, aceasta așa de frumoasă și de mișcătoare pisanie.

BORZEȘTI

Biserica din Borzești, cu hramul Adormirii Maicii Domnului, a fost zidită în anii 1493 — 1494.

Este de un tip care pare, pe din afară, mai simplă neavând nici sînuri laterale, nici contraforturi, nici turlă. Seamănă cu bisericile din

Piatra și din Războeni; este totuși, în simplitatea ei, elansată și elegantă, atât în afară cât și înăuntru. Se compune dintr'un naos cu altar și un pronaos separat printr'un zid.

dreaptă înainte de carbura poligonală a absidei.

Jar împrejur sunt două rânduri de ocnite, iar la absidă treisprezece firide lungite. Picioarele ocnitelor care sunt patrasprezece, nu corespund cu ale firidelor, iar la rândul de sus sunt câte două nișe pentru una la rândul de jos.

Fațada este de piatră brută, iar picioarele și arcurile firidelor lungi și ale ocnitelor, de cărămidă; împrejurul toată clădiri sunt câte trei rânduri de cărămizi sub ferestrele mari ale pronaosului, și câte trei rânduri deasupra lor, imediat sub rândul inferior de ocnite. Aceste cărămizi sunt smălțuite verde, în două sau trei tonuri.

De asupra ocnitelor mari mai vine un rând de

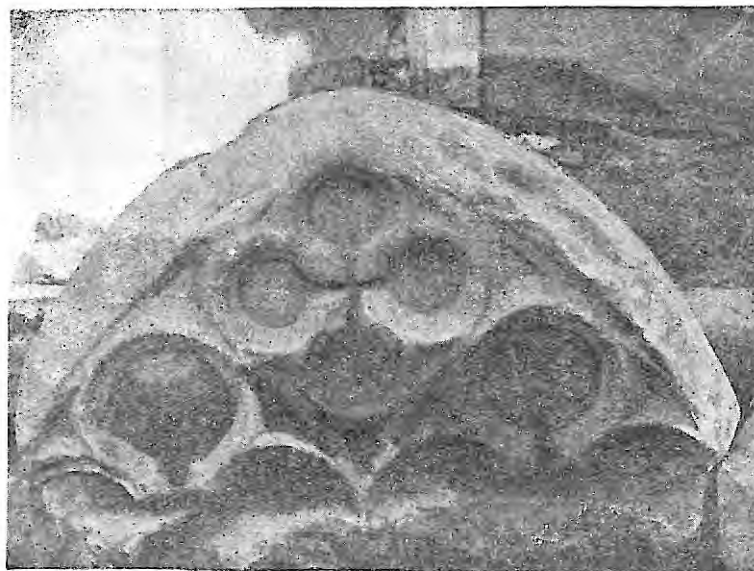

Fig. 109. Războeni, Fragment al ușei exterioare

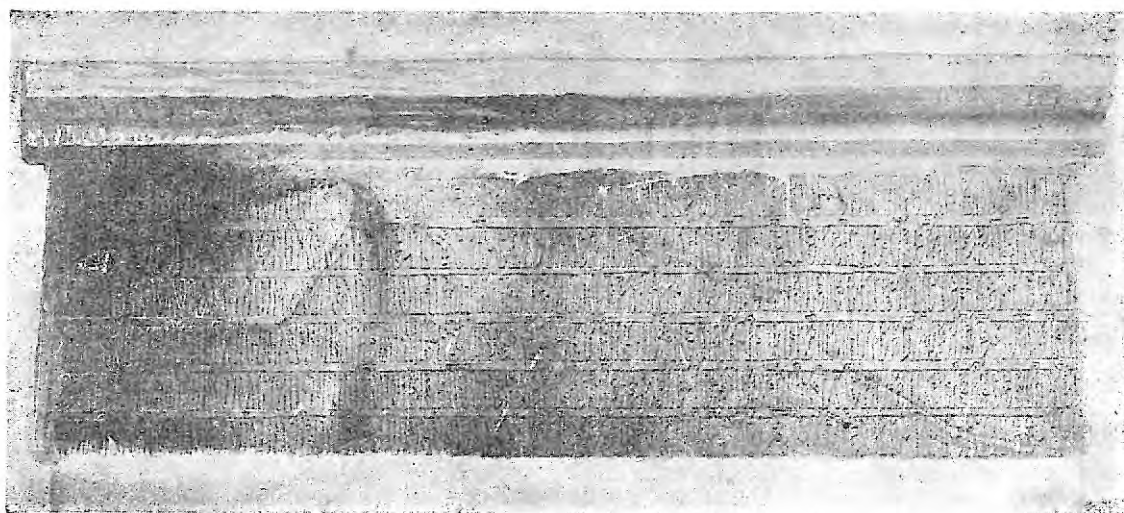

Fig. 110. Războeni, Pisania

Proscomidia și diaconical nu există, ci simple nișe mici în zidul altarului, fără ferestre.

În afară, în dreptul pronaosului și al naosului, zidul merge drept până la absidă; după o mică retragere, urmează o scurtă parte

cărămizi smălțuite. În timpanele arcurilor sunt așezate câte trei discuri smălțuite de o formă simplă, ca niște farfarii ceva adâncite cu un bumb la mijloc, așa cum se vede și la Piatra, la Neamț și la sf. Gheorghe din Suceava.

Sunt verzi, galbene, cafeniu deschis și portocalii. Între ele se găsesc mici piese în trei colțuri care umplă locul gol și care sunt tot colorate ca și rotocoalele.

Un soela, cu un profil de o piatră tare cenușie, înconjoară biserica. Fiecare colț e însemnat printr-o piatră cioplită mai mare. De la soela în sus colțurile sunt alcătuite de pietre cioplite regulat afară de coada lor care rămâne neregulată. Sub streșină e o cornișă de piatră simplă.

și ușor ogival înăuntru, are cunoscutele baghete încrucișate. Sunt la fel ca cele de la Războeni, de la Piatra și asemănătoare cu cele de la Popăuți, Hârlău, Dorohoi.

Între naos și pronaos este o ușă, ca de obicei cu chenarul dreptunghiular și murelele încrucișate. Sunt de un tip ceva mai simplă, dar foarte asemănător cu așa interioară de la Războeni, ca toate că nu sunt aici baze mici la colonete.

Bolta naosului nu prezintă arcurile diagonale

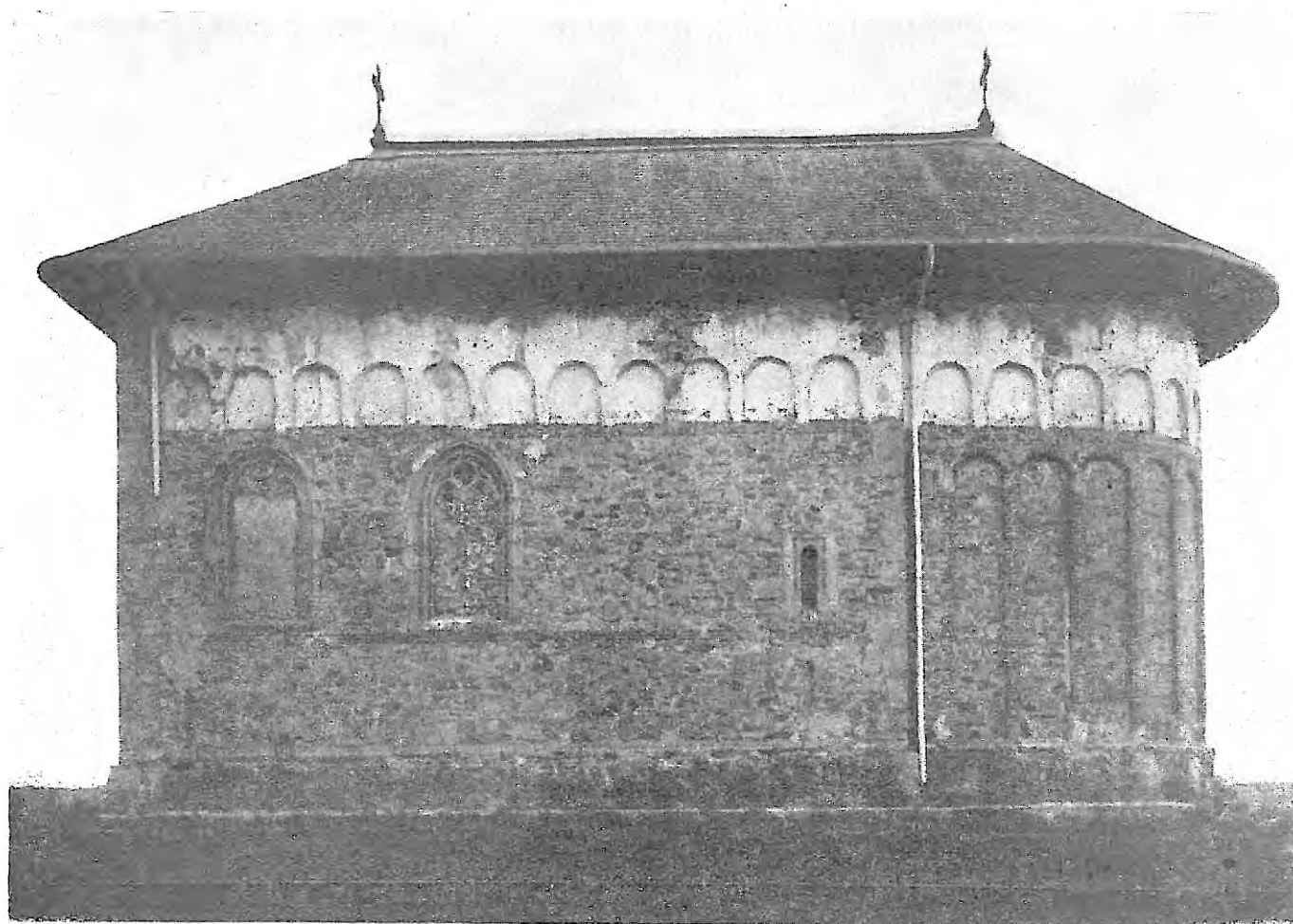

Fig. 111, Borzești

Ușa de intrare în axa bisericii, pe latura de apas, are murele gotice în arc frânt, care se opresc jos pe un plan înclinat fără baze mici; de asupra ei este o ocnă în plin cintru. Ferestrele mari ale pronaosului sunt în număr de patru, au în partea lor de sus o ornamentație „raionantă” cu cercuri încrucișate; aveau câte un menou care le împărțea în două. Sculptura e destul de mediocră. Ferestrele naosului și a altarului sunt înguste și lungite. Chenarul, dreptunghiular în exterior

obișnuite în această vreme peste arcurile mari, iar bolta e în calotă sferică.

Este de observat că, în loc ca arcurile dublouri să fie alipite spre răsărit de acele ale absidei, iar spre apas de zidul median despărțitor, cum se vede la mai toate bisericile din timpul ce ne ocupă, se mai intercalează arcuri transversale care cad pe un mic arc lipit pe pereții nord și sud ai naosului. Se formează așa câte un fel de mic compartiment la Est și la Vest al naosului.

Acest adaos contribuie la lungirea bisericii precum și împărțirea boltelor pronaosului printr'un arc transversal.

Fiecare dreptunghiul astfel format este redus, prin câte două arcuri largi în fiecare parte, la un pătrat boltit cu o calotă.

Picioarele arcurilor transversale (dablouari),

plieitatei lui aparentă, ca un tip mai evoluat față de bisericile bucovinene și de cele orășenești ca Bacău, Dorohoi, Popăuți, Hârlău, și mai bine gândit în privința combinațiilor de echilibru. Marele ferestre ale pronaosului sunt și ele o indicație în acelaș sens.

Sarprinde lipsa arcurilor transversale piezișe

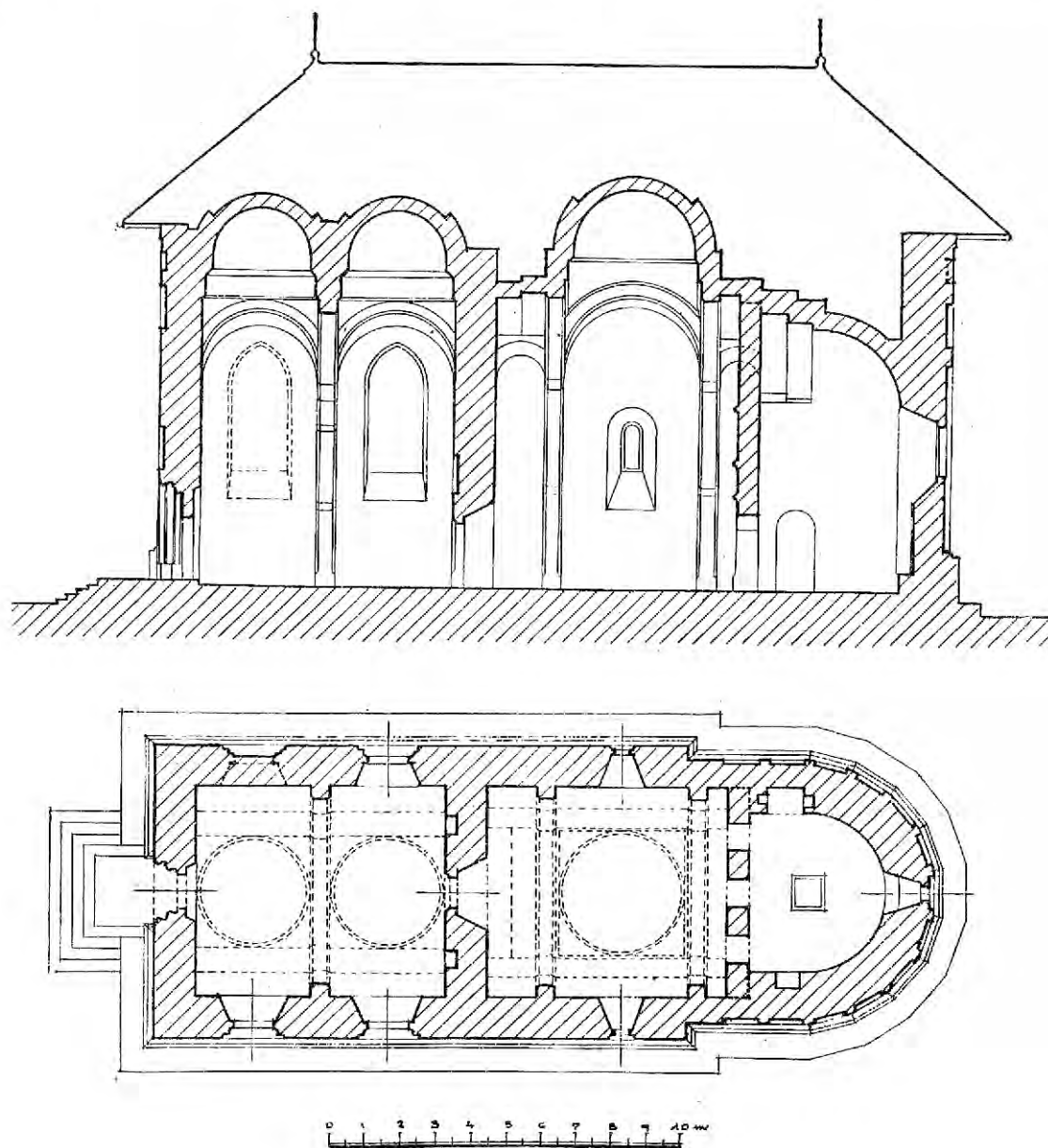

Fig. 112. Borzești, Secțiune longitudinală

Fig. 113. Borzești, Planul bisericii

atât în naos cât și în pronaos, sunt de piatră frumos cioplită cu muchiile teșite și ajung până jos printr'o succesiune de console de forme diverse, reducând astfel lărgimile de boltit. O combinație la fel se vede la Războeni și la Piatra.

Borzești se prezintă astfel, cu toată sim-

ale boltei naosului, caracteristice moldovenești. Poate să fi fost și să fi dispărut? Numai un studiu amănunțit al acestor bolți ne ar putea da un răspuns. Este totuși de observat că, în general bisericile lui Ștefan cel Mare ce au avut tarle au avut și sinuri laterale și contraforturi. Putem deci admite ca siguranță

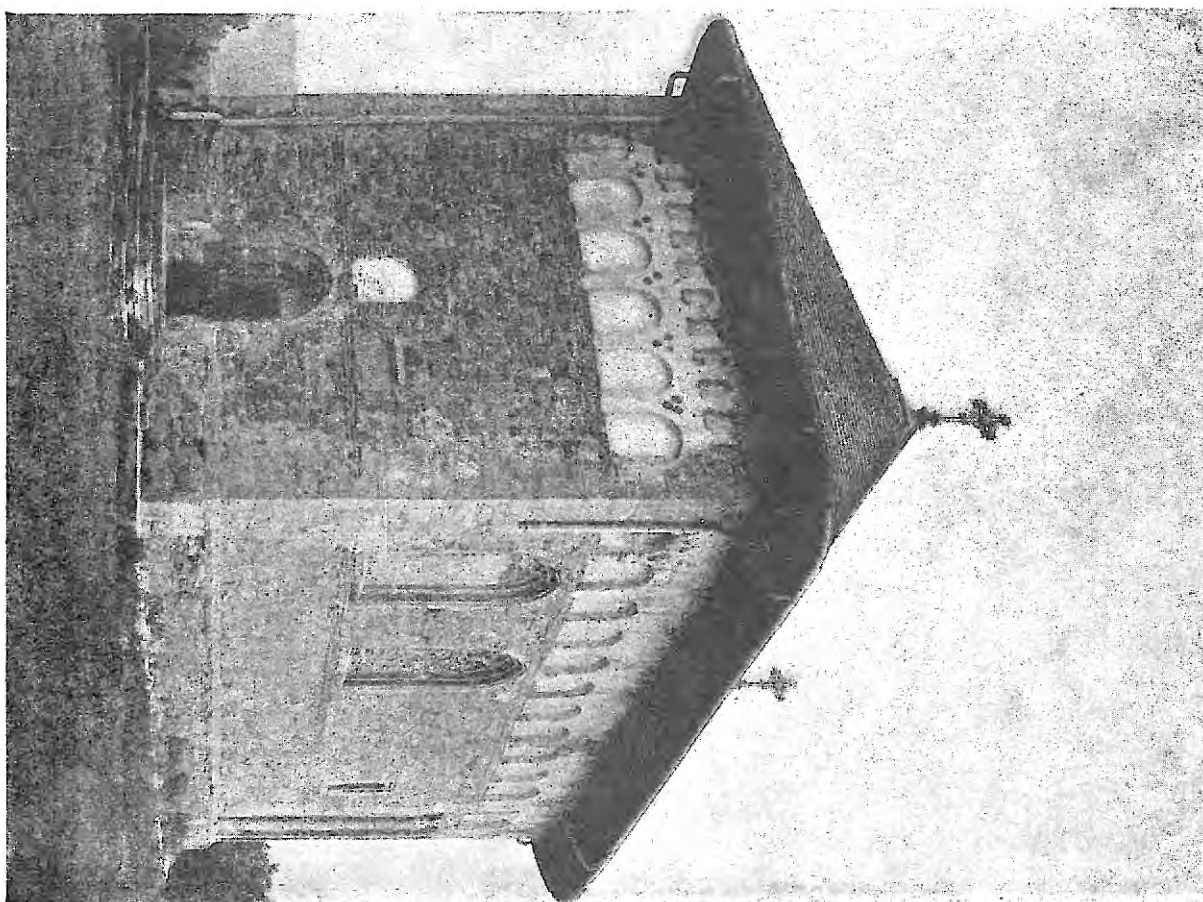

Fig. 114. Borzești, Vedere din spre Vest

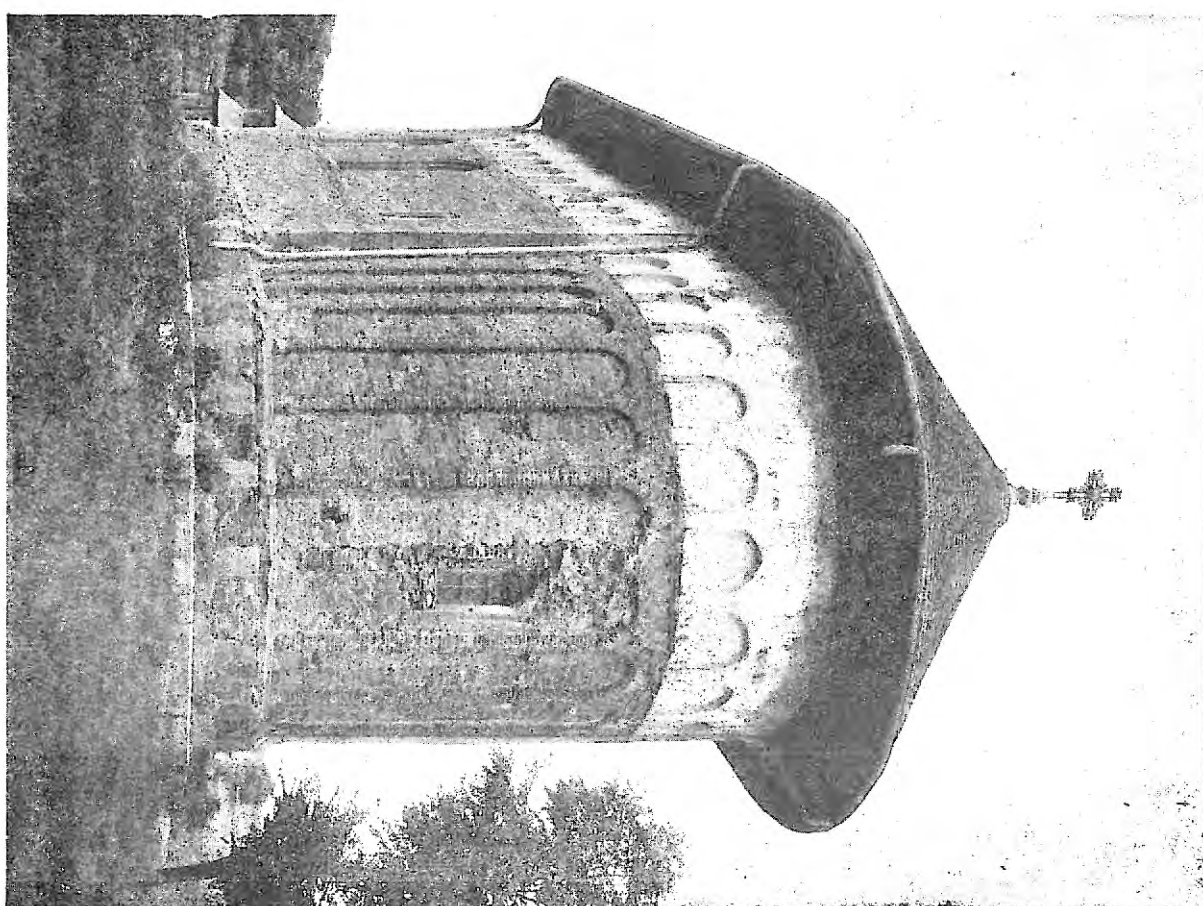

Fig. 115. Borzești, Vedere din spre Est

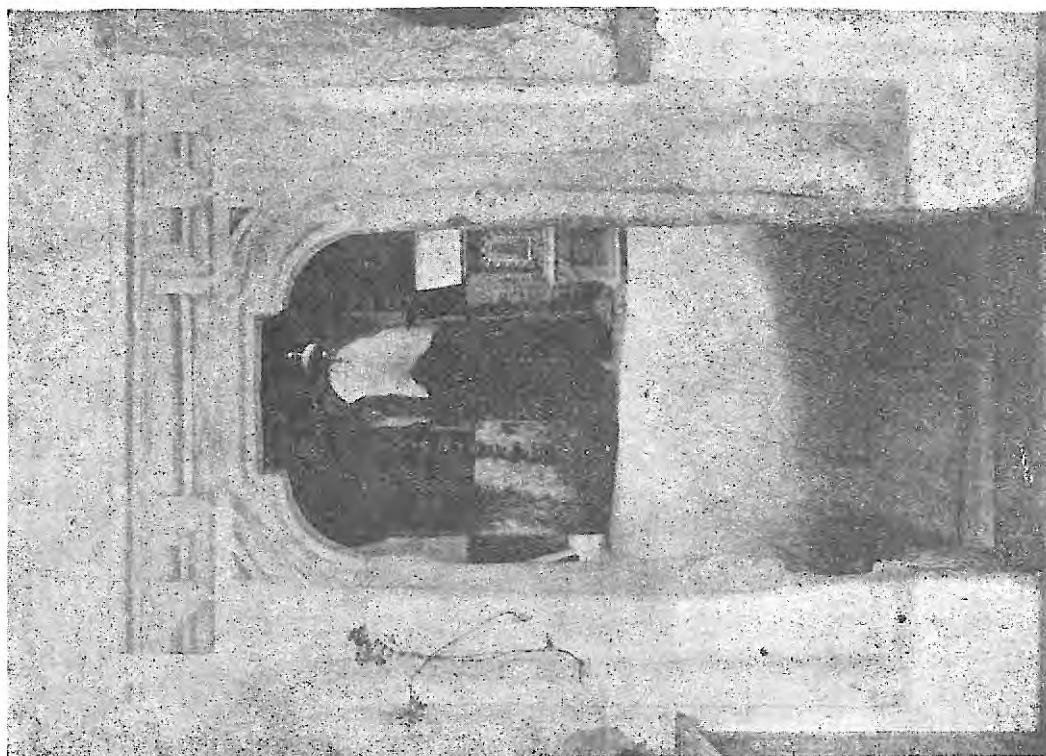

Fig. 117. Borzești, Ușa interioară

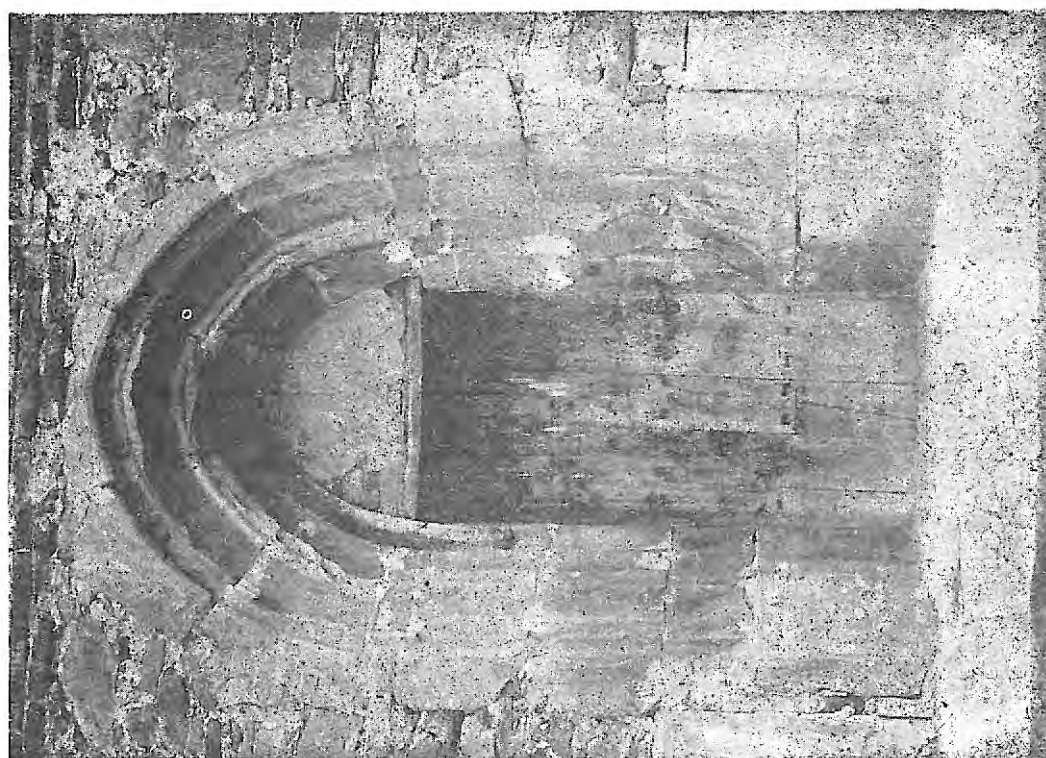

Fig. 116. Borzești, Ușa exterioară

Fig. 118. Borzești, Ferestrele pronaosului

Fig. 119. Borzești, Pisania

că Borzești nu a avut turlă și deci constructorul nu a simțit nevoia să reducă mai mult diametrul calotei ușoare, oblicitatea împingerilor fiind în deajuns compensată prin arcurile laterale și consolele pilastrilor.

Pe ascensorii intrării se văd niște semne care sunt probabil semne lapidare; asemenea și pe un stâlp din înăuntru. Pe zidurile exterioare sunt și multe grafito și însemnări de nume cu date: 1680-1702; sunt și caricature.

La dreapta intrării, sas, pe zidul de apus se vede pisania cu o mică cornișă de apărare și care spune: „Io Ștefan Voievod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țării Moldovei, și cu prea iubitul fiu al său Alexandra, a zidit acest hram, care este în Borzești pe Totruș, Adormirea Precistei de Dumnezeu Născătoare, pentru rugăciunile sale și pentru pomenirea sfânt răposăților moșilor săi și părinților săi; și care a început a se zidi în anul

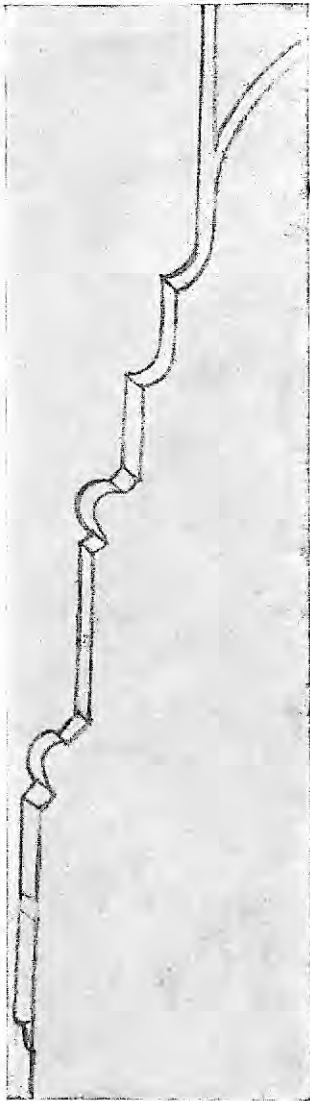

Fig. 120. Borzești,
Pilastru interior

7001 (=1493) Iulie 9 și s'a săvârșit în anul 7002 (=1494) iar al Domniei lui anul al treizeci și opta-lea curgător luna lui Octombrie 12^{ca}. ¹⁾

N'au rămas urme de pictari în biserica care e albă înăuntru; numai două icoane de o dată mai recentă sunt zugrăvite în dreapta și în stânga așei naosului; se mai vede și pictura tâmplei, care este de zid. Mai sunt în biserică pietre de mormânt de o vârstă mai nouă.

PIATRA (NEAMȚ)

Biserica din Piatra, cu hramul Sfântului Ioan Botezătorul, este una din rarele biserici din vremea lui Ștefan cel Mare care să ne fi ajuns cu paramental ei intact. A fost zidită în anii 1497—8.

Ca bisericile din Borzești și din Războeni, formează un grup aparte, precum am mai arătat când am vorbit de aceste clădiri, din pricina sistemului de pilastri angajați cu console etajate care servesc a primi împingerea boltilor, și din pricina distribuției speciale din interior care e aproape la fel la cele trei biserici. Naosul are, numai în interior, mici abside laterale care nu există la celelalte două biserici. E acoperit printr'o calotă sferică superpusă sistemului de arcuri piezișe bine cunoscute.

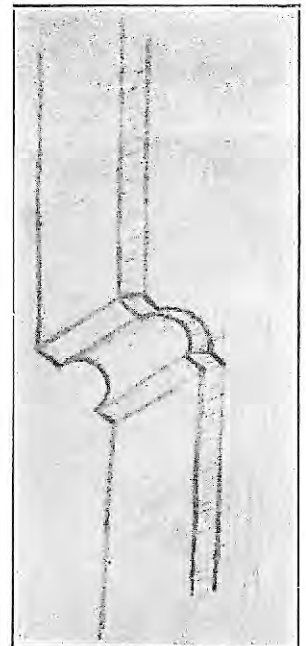
Pronaosul are aceeași împărțală în două, printr'un arc mare transversal, ce am văzut'o, și e boltit prin două calote sferice. Atât în pronaos cât și în naos, găsim două etaje de arcuri longitudinale dealungul zidurilor și rezemate pe consolele pilastrilor.

Acești pilastri cu console sunt de piatră de talie bine lucrată, cu muchiile teșite și sunt în general ceva mai simpli ca cei de la Borzești și Războeni.

S'au mai găsit pe părțile neacoperite de vopsea, semne lapidare. Zidul despărțitor a fost scos la o epocă ce n'o cunoaștem; așa ca chenarul dreptunghiular se găsește acuma reîntrebuințată în mica clădire adăosă în fața așei de intrare.

Ușa de intrare, în arc frânt și cu cunoscutele toruri și cavete eșind de pe mici baze ornate, e așezată pe zidul de miazănoapte. Altarul e însoțit aici de anexe sale obișnuite.

Fig. 121. Borzești, O consolă Proscomidia are o mică ferăstruică spre răsărit, dar diaconicul a fost transformat și întrebuintat spre a se face o intrare pe latara sudică, într'o vreme

¹⁾ Iorga. — Inscipții.

modernă. Tot așa s'a făcut oscară (care dăce dreptul naosului zidul e de o grosime mai la un amvon), semicirculară în plan, săpată mare până la înălțimea nașterilor bolților și

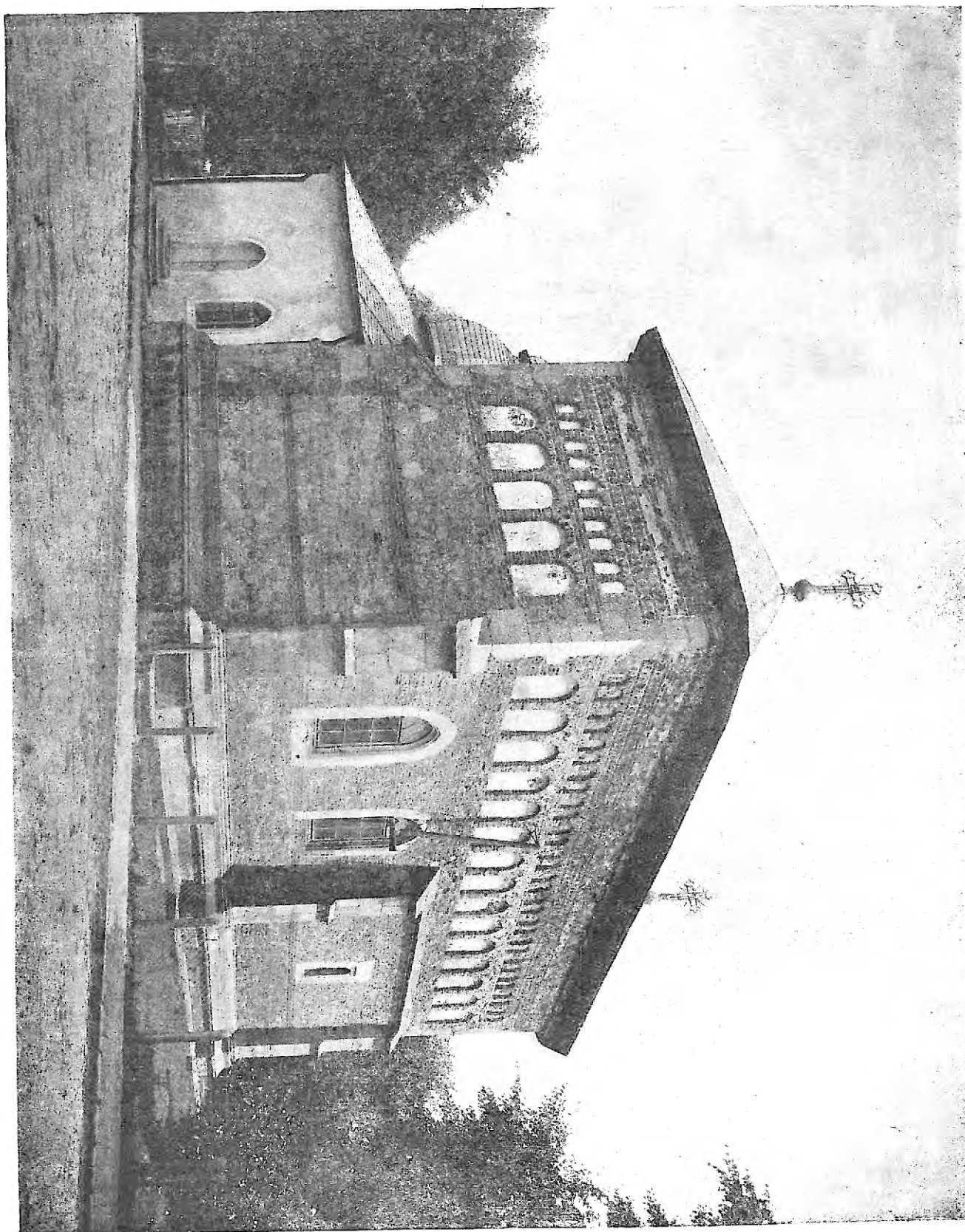

Fig. 122. Sf. Ioan din Piatra

în zidul de nord al naosului. Pe din afară, e încadrat între două contraforturi, căștara toată biserica diferă de cele lalte canoscute; în fiind acoperită de o copertină de piatră de talie.

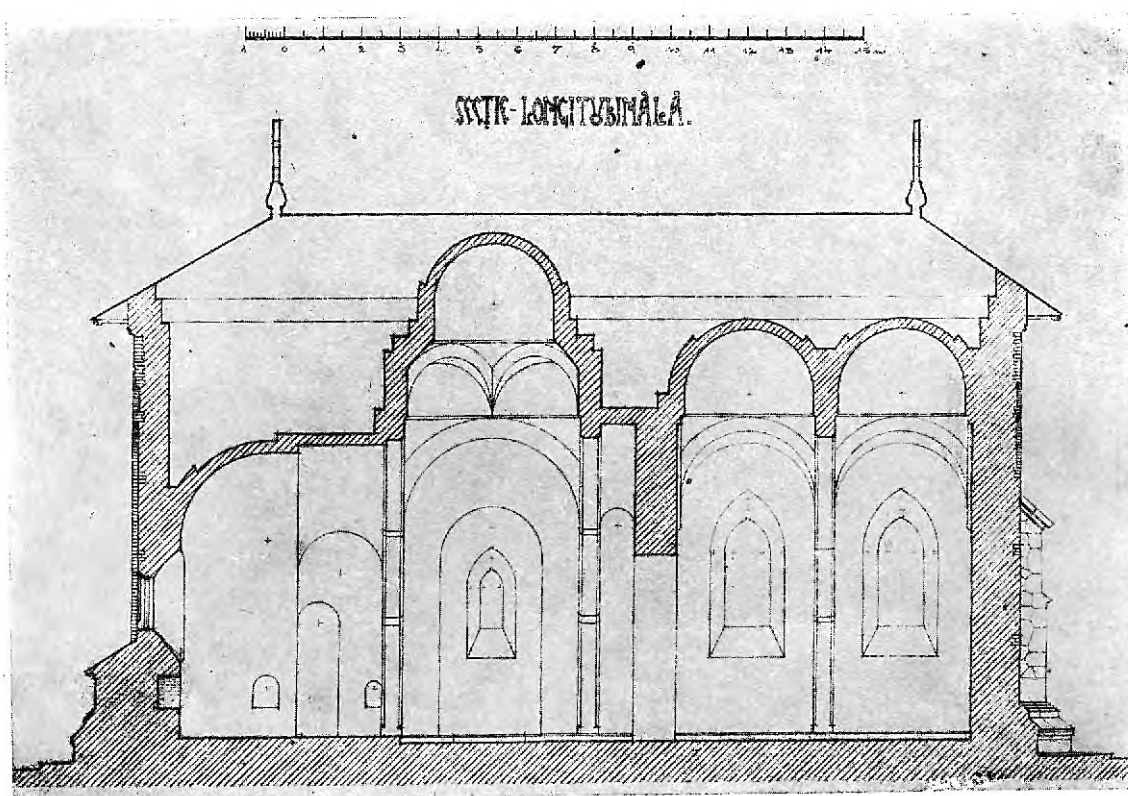

Fig. 123. Sf. Ioan-Piatra, Secțiune longitudinală (Relevoul școalei de arhitectură)

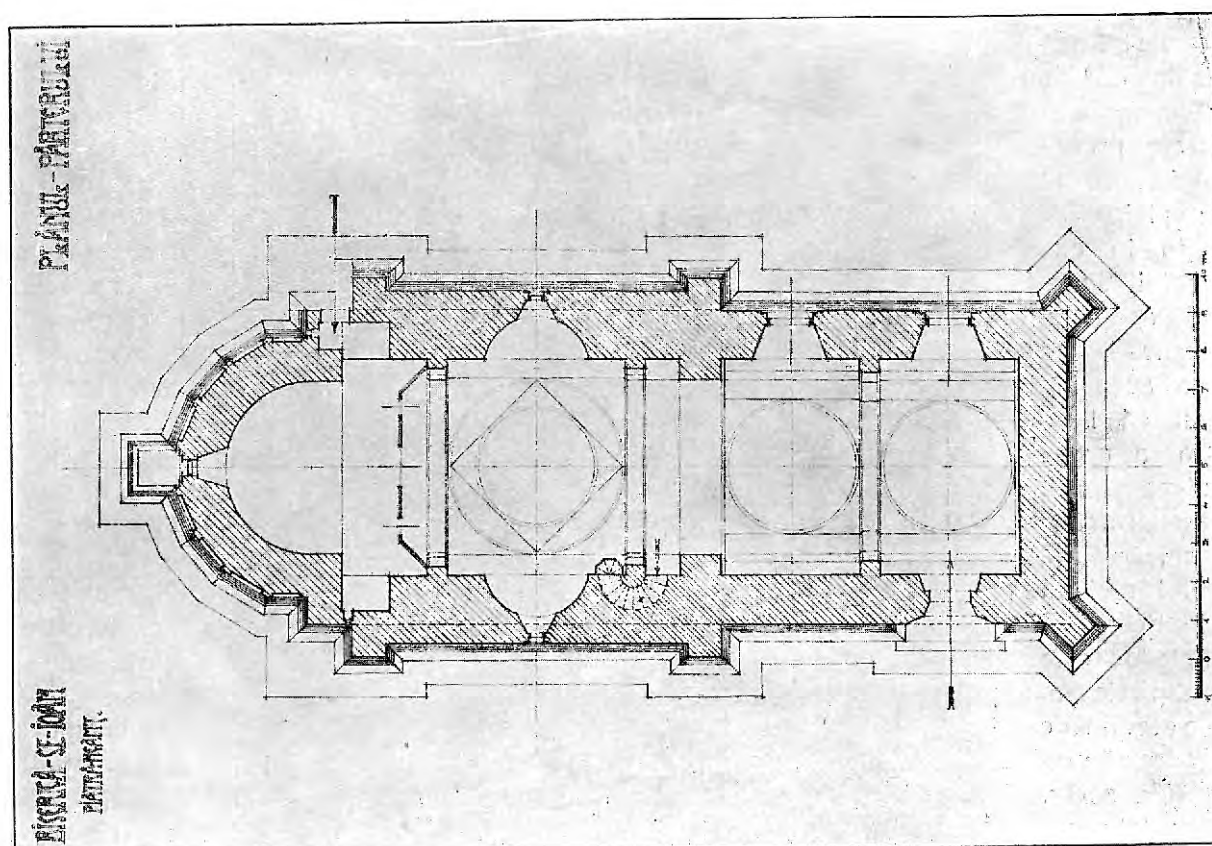

Fig. 124. Sf. Ioan Piatra, Planul bisericii (Relevoul școalei de arhitectură)

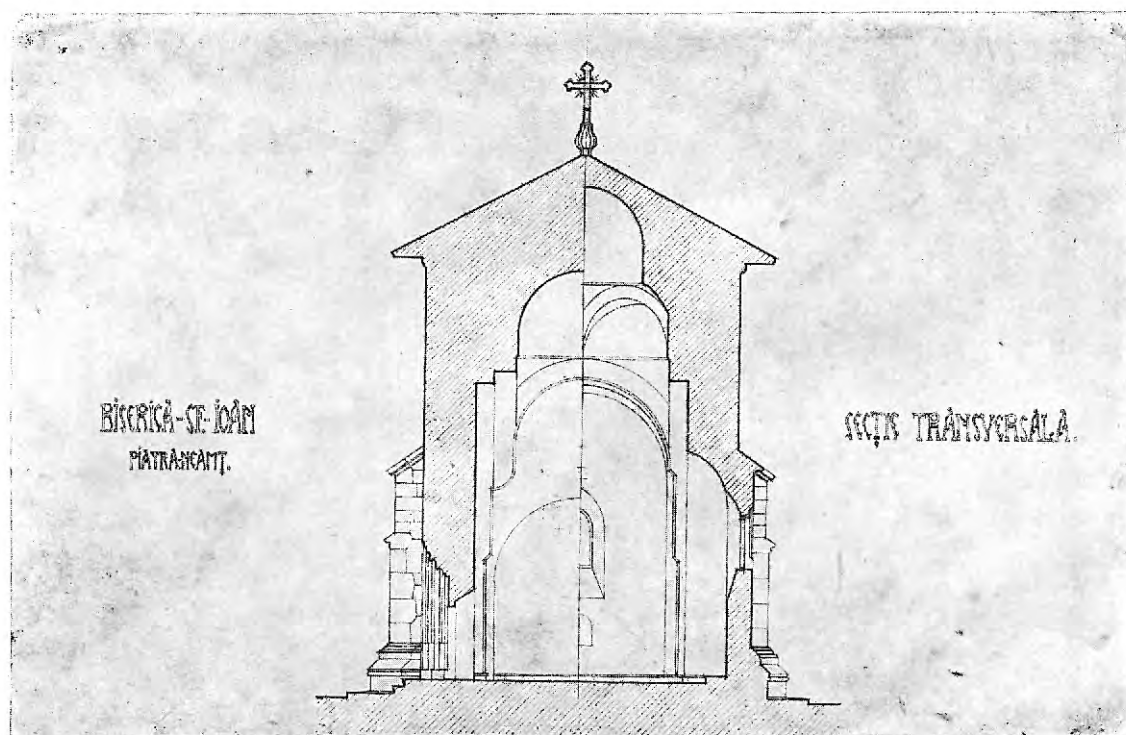

Fig. 125. Sf. Ioan Piatra, Secțiuni transversale. (Relevéul școlii de arhitectură)

Găsim și o pereche de contraforturi așezate la 45° la anghiurile de apus ale pronaosului și un alt mic picior de sprijin în axa altarului. Jăde când după aceste criterii, am putea avea bănuiala că biserica a avut când-va o turlă. Aceasta rămâne o simplă ipoteză, nefiind nici un alt indiciu.

Fațada este una din cele mai caracteristice din această vreme. Un soclu, larg tratat, cu o frumoasă profilatură formează

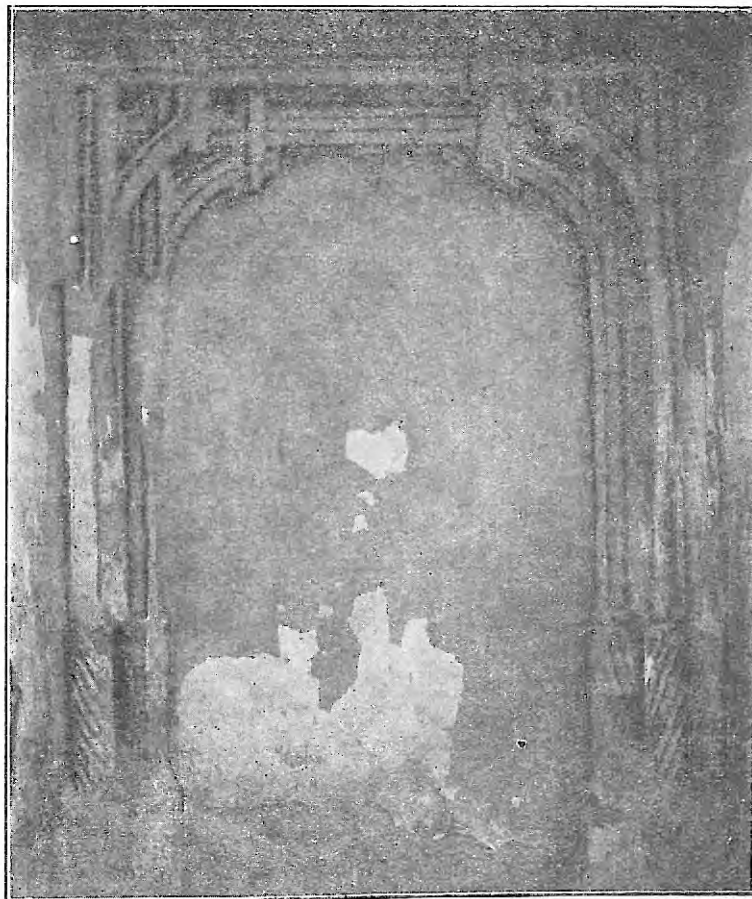

Fig. 126. Sf. Ioan Piatra, Ușa interioară (acuma matată la noal pridvor)

în jurul edificiului un paterni-subasment. Perețele e de piatră brută; din distanță în distanță, câte trei rânduri de cărămizi alcătuiesc, jur împrejurul bisericii, o bandă continuă: o dată sub ferestrele mici ale naosului, pe armă deasupra lor, cea ce corespunde cu nașterea arcurilor ferestrelor mari ale pronaosului și în fine imediat sub întâiul rând de ocnite. Sunt două rânduri de aceste ocnite; după obiceiul

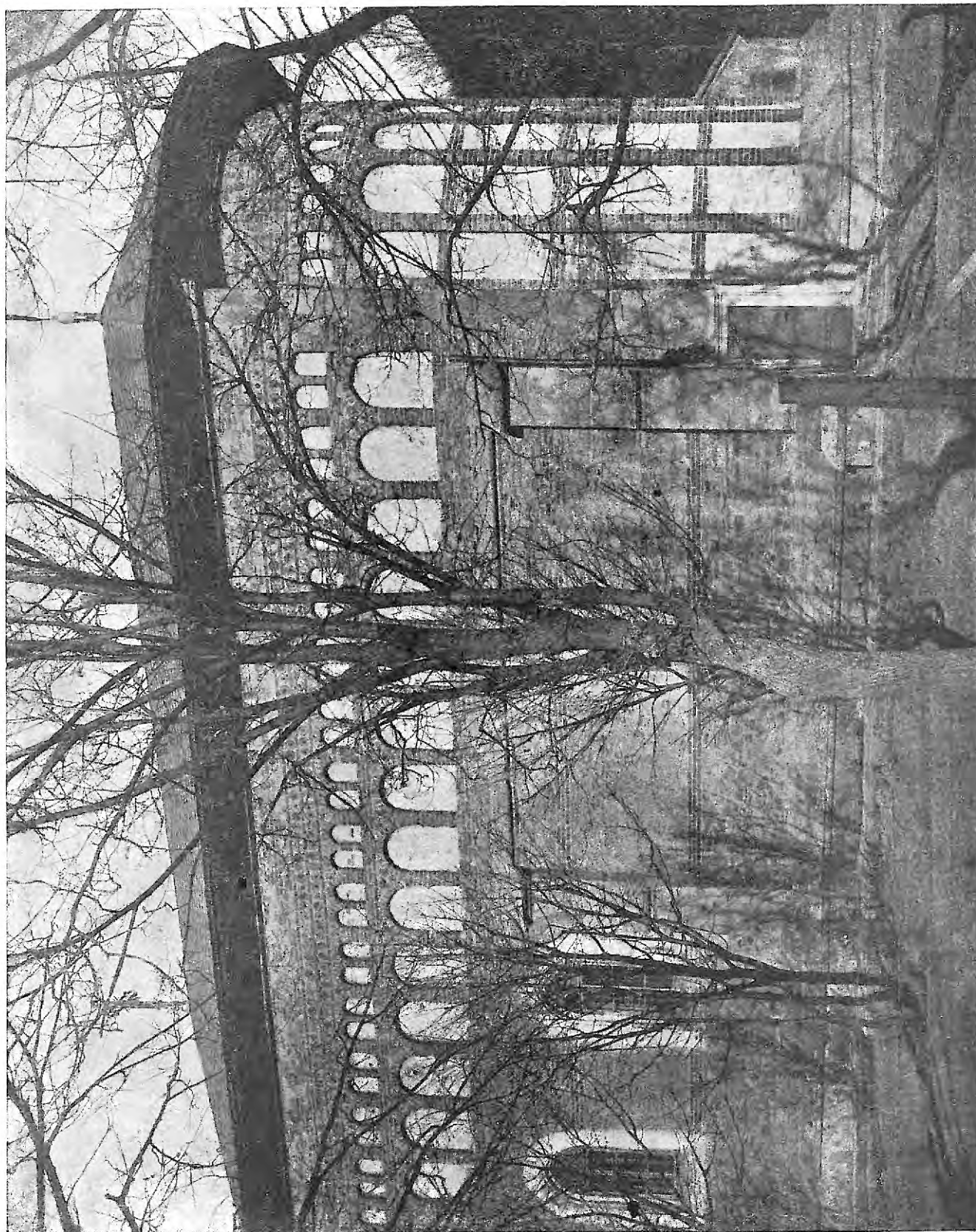

Fig. 127. Sf. Ioan Piatra, altă vedere

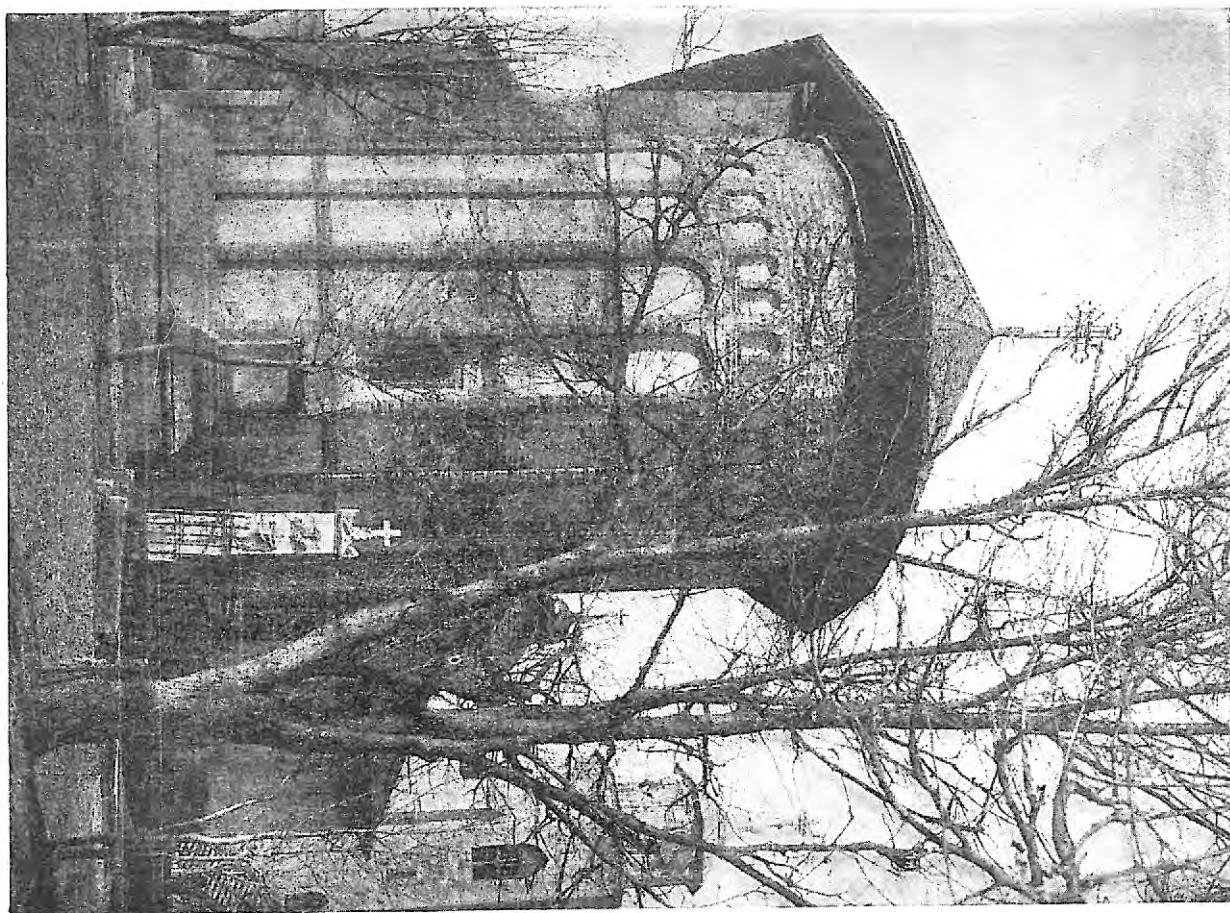

Fig. 128. Sf. Ioan Piatra, Vedere spre altar

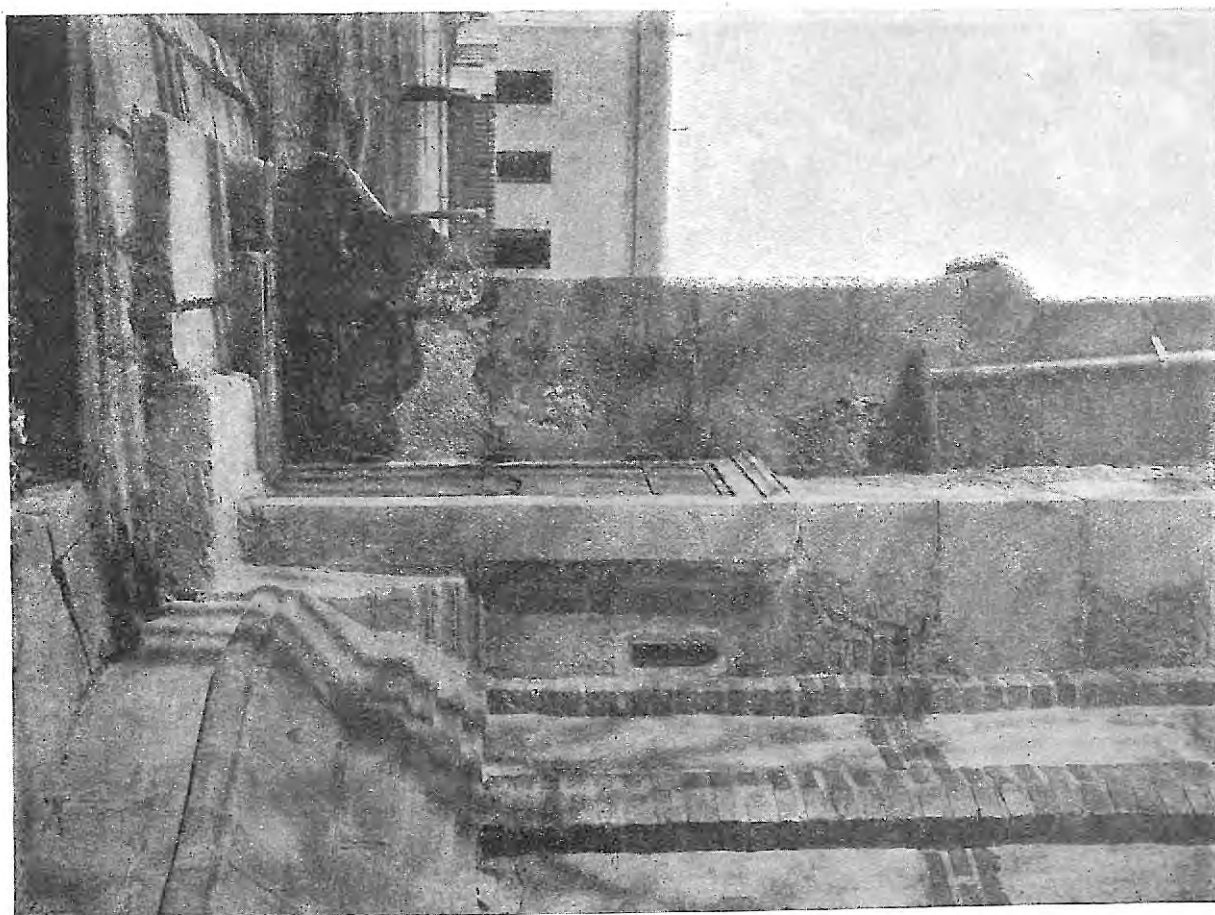

Fig. 129. Sf. Ioan Piatra, Detalii

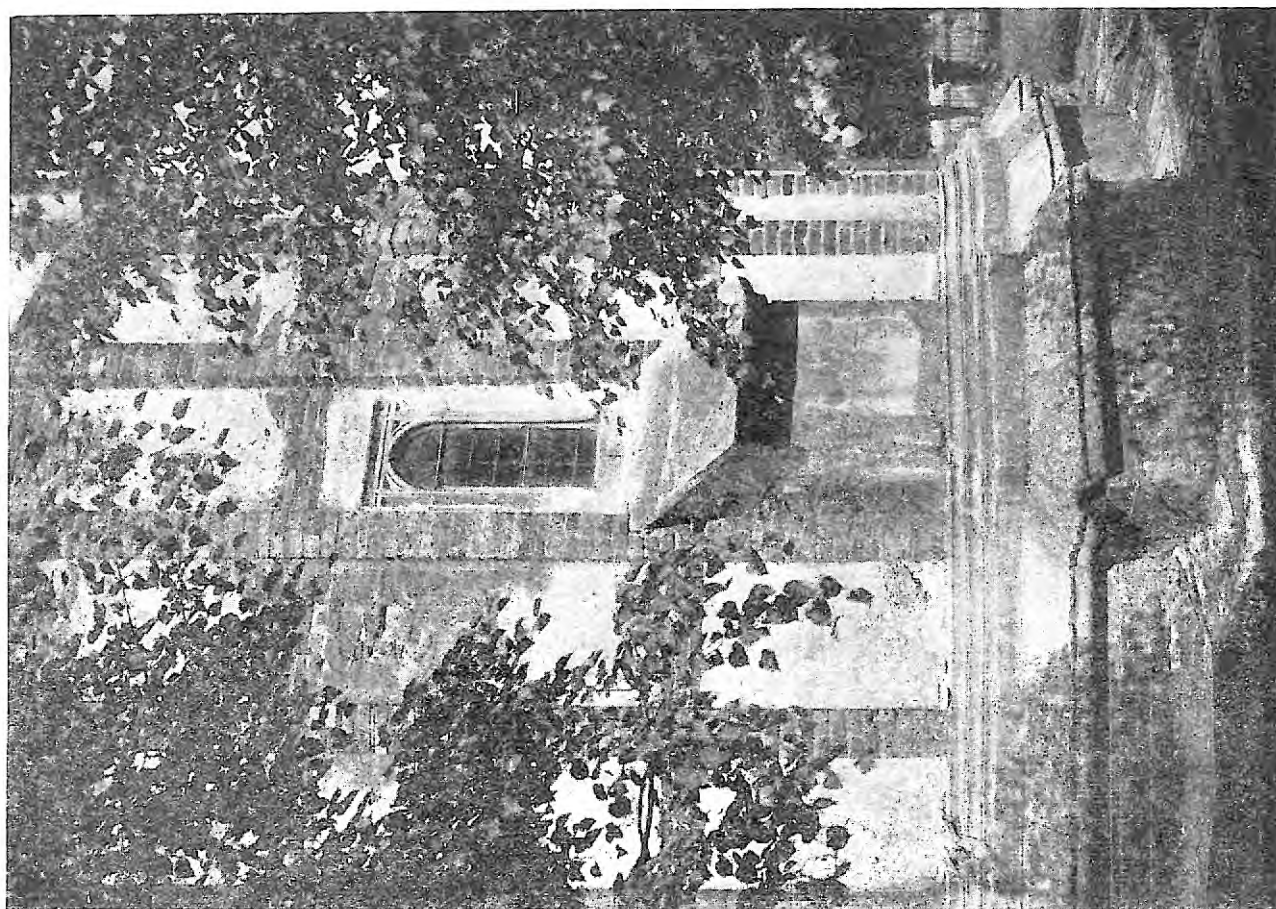

Fig. 131. Sf. Ioan Piatra, Fereastră mică

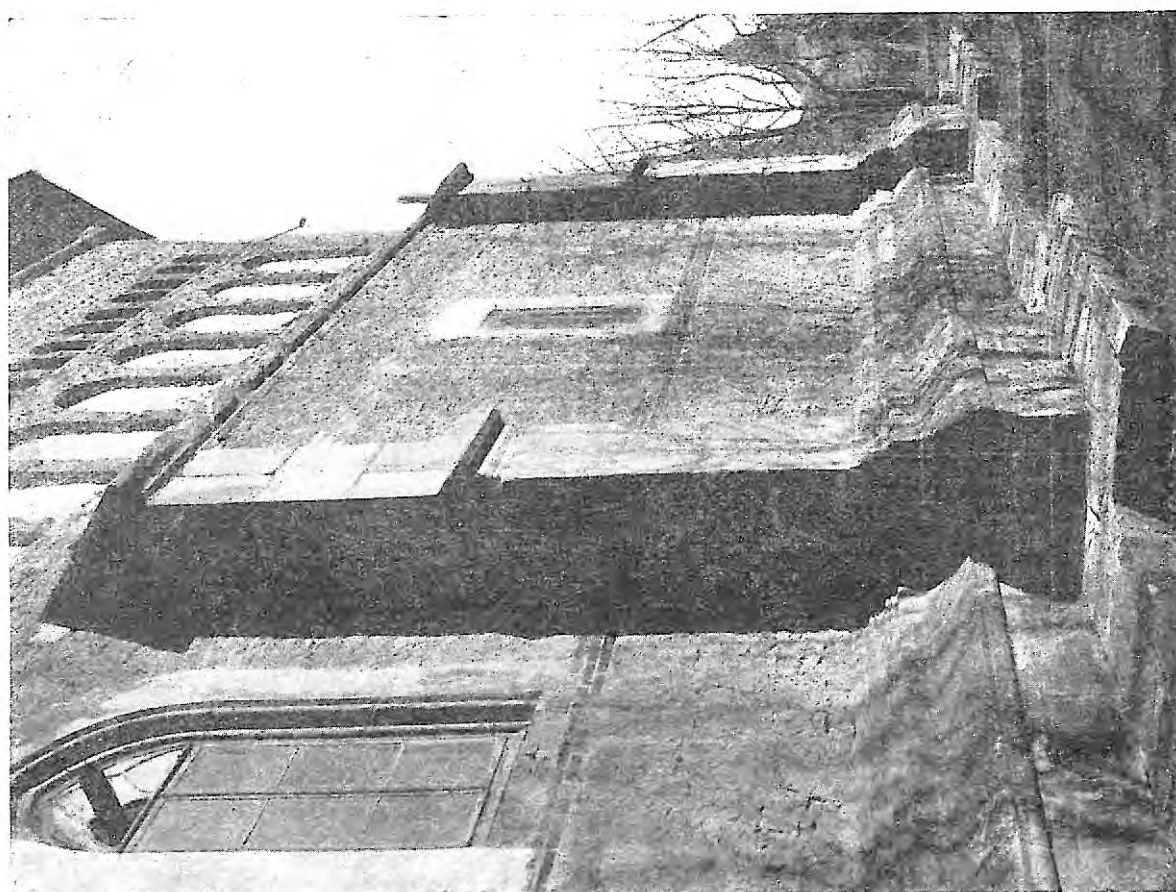

Fig. 130. Sf. Ioan Piatra, Contraforturi

Fig. 132. Sf. Ioan Piatra, Pisania

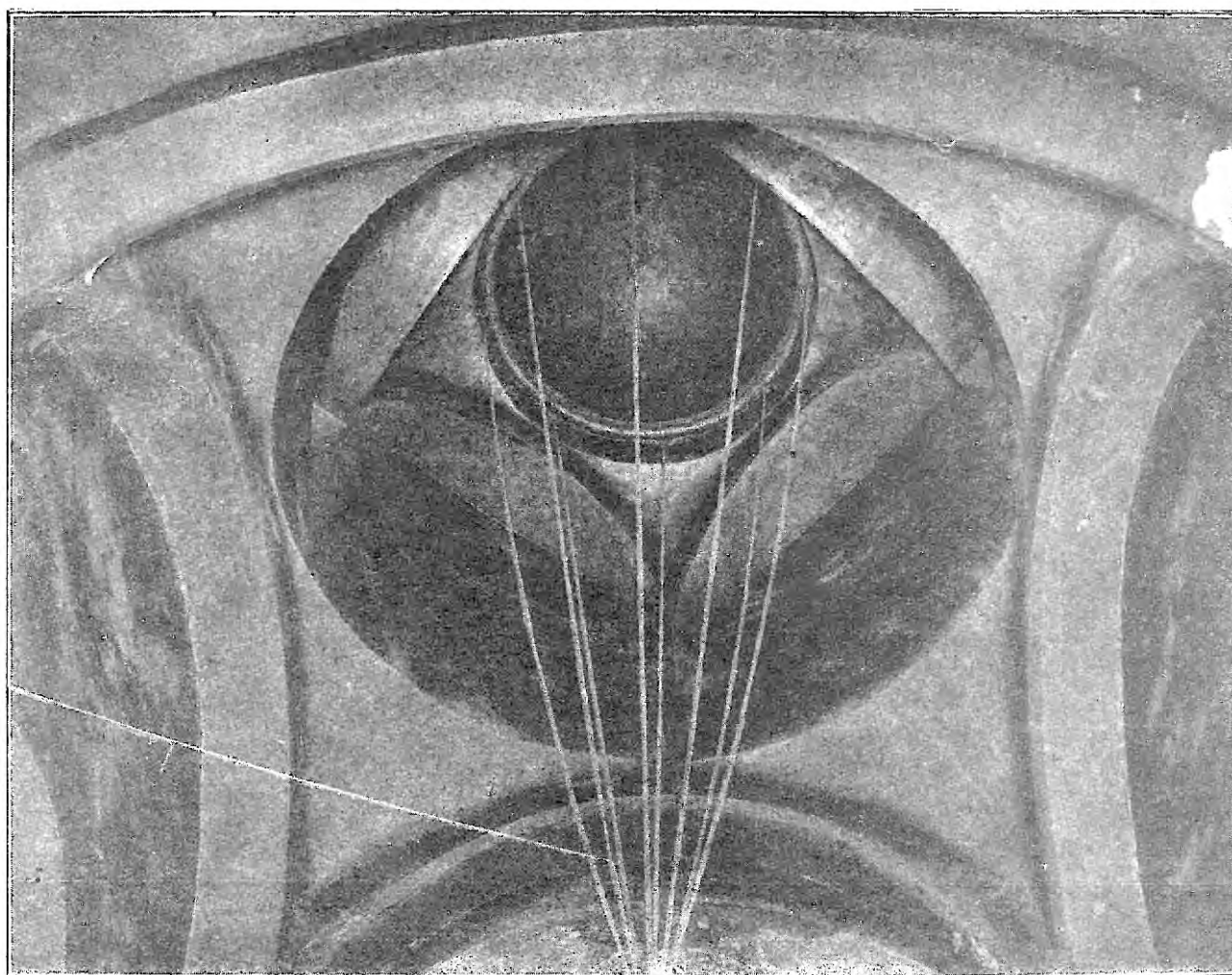

Fig. 133. Sf. Ioan Piatra. Bolțile naosului

constant, cel inferior e mai mare și pentru o ocnță de jos avem două din rândul de sus.

În timpanele arcaturelor se găsesc roto-coale smălțuite de acelaș tip ca la Borzești

bene, cu câte un rând de cărămizi de de-sub, între ele și deasupra lor. Nu vedem aici aceste mici triunghiuri smălțuite ce le gă-sim la Borzești și la Hârlău. — Deasa-pra frizei smălțuite mai vin câte-va rânduri

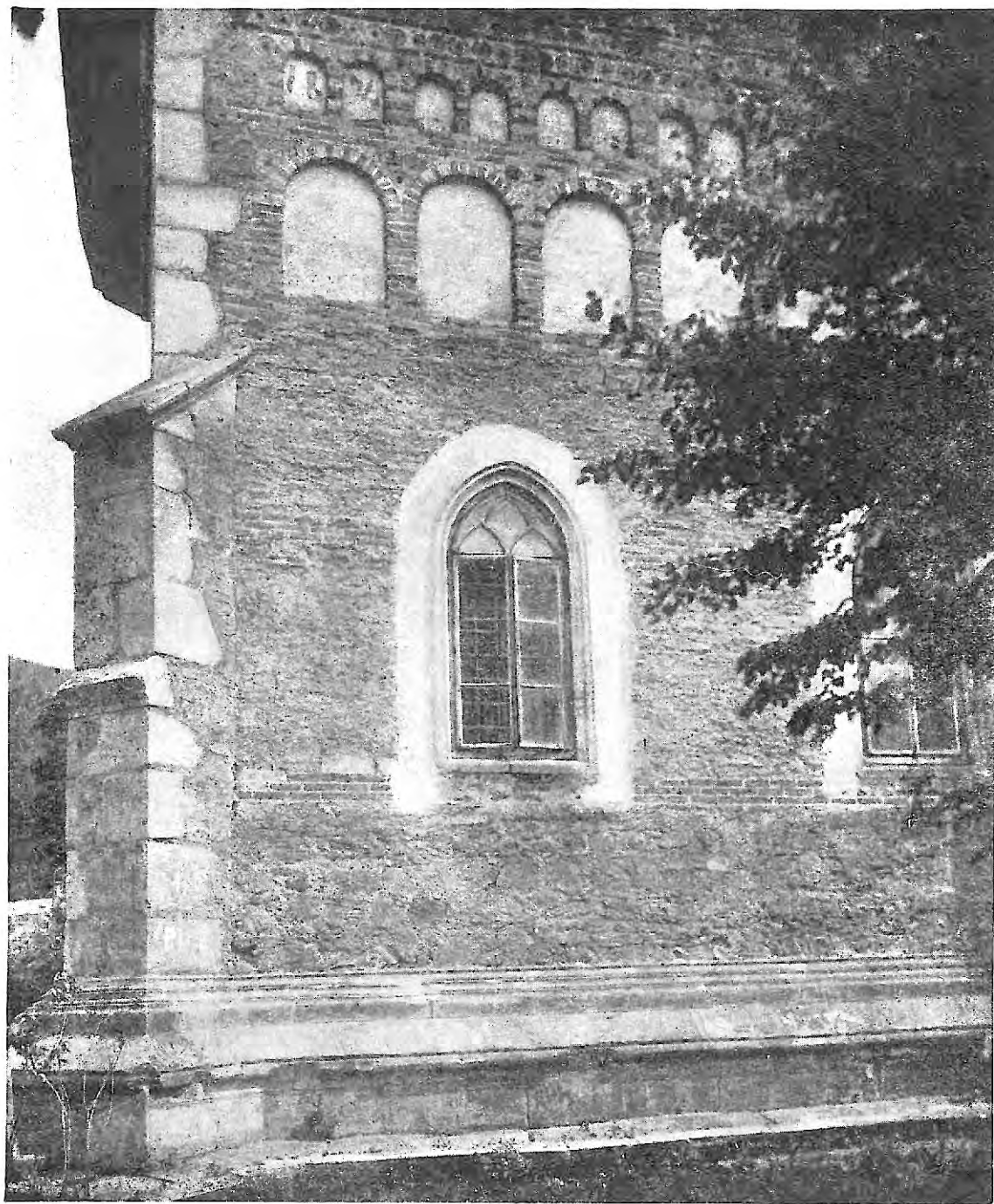

Fig. 134. Sf. Ioan Piatra. Fereastră la pronaos

(și la mănăstirea Neamțului). Sunt câte trei rotocoale în rândul inferior de ocnțe, iar numai câte unul în timpanele rândului de sus. Pe urmă vine o friză compusă de două rânduri de discuri, alternativ verzi și gal-

de cărămizi și o cornișă de piatră profilată, imediat sub streșină.

Cărămizile aparente smălțuite sunt verzi și galbene de diferite tonalități. Se vede grija de a alterna în mod regulat colorile.

Este o chestiune de a se ştie dacă au fost şi cărămizi aparente roşii de la început, aşa cum e acum, sau dacă au fost toate colorate şi le a căzut smălţul.

Unghiurile clădirii sunt de o piatră cioplită cu grijă; coada lor însă e neregulată,

liber. Aceaşi observaţie se poate face şi la Borzeşti.

Faptul că paramental pietrelor cioplite şi a cărămizelor şi rotocoalelor smălţuite sânt în planul zidăriei, arată că nici părţile neîmpodobite nu au fost tencuite, căci în acest

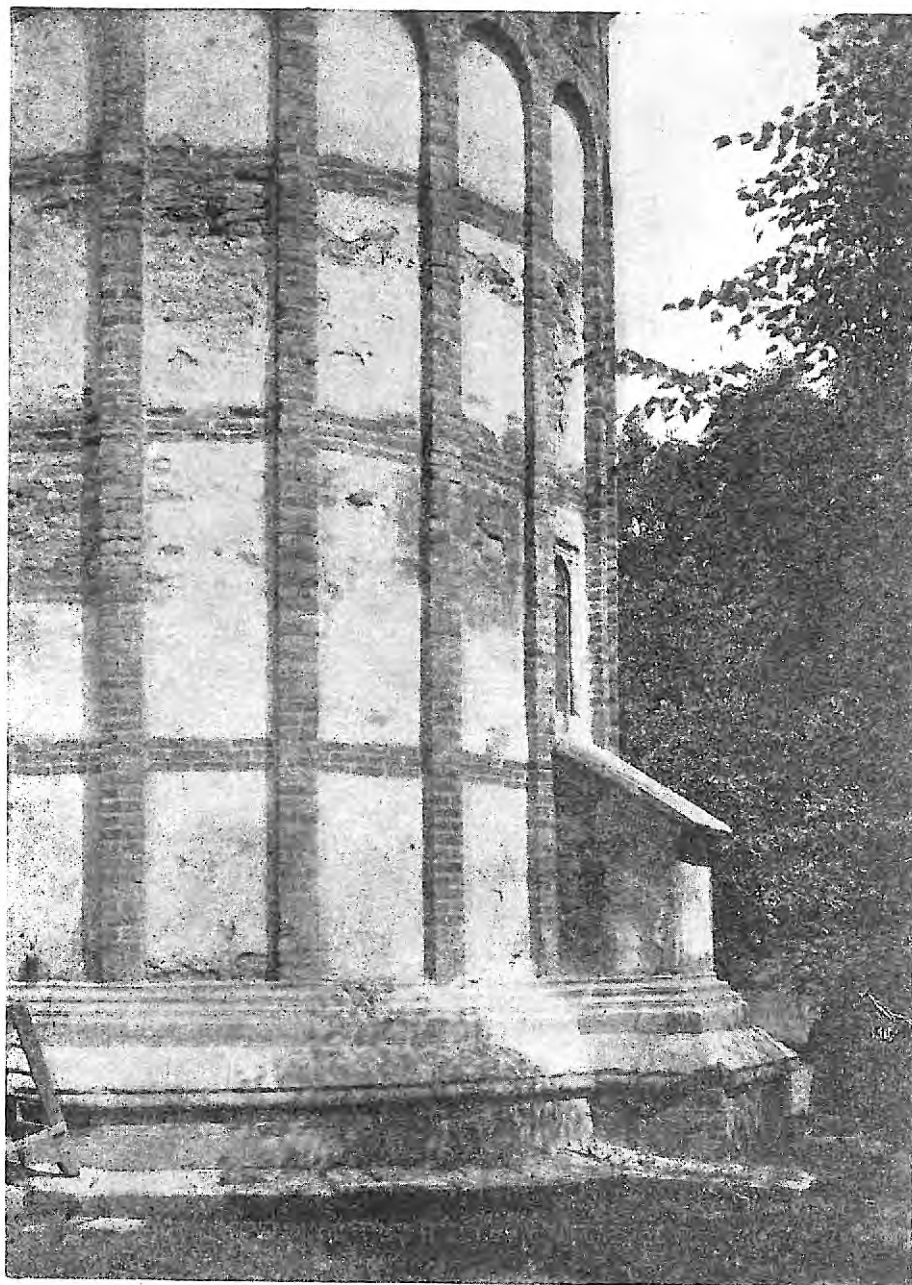

Fig. 135. Sf. Ioan Piatra, Contrafortul mic al altarului

şi avem aici o probă că aceste neregularităţi nu prezentau nici un inconvenient pentru constructorii din această vreme, căci vedem cum rotocoale smălţuite sânt aşezate până la piatră cioplită, vârându-se prin neregularităţile cozilor pentru a întrebăina tot spaţial

caz ar fi fost ținute ceva în retragere, aşa ca suprafaţa tencuelei să fie cel puţin în planul paramentalui aparent.

Contraforturile despre care am vorbit sânt lucrate cu îngrijire; partea lor superioară e acoperită printr'o tablă de piatră profilată

după profilele cunoscute. De asemenea, resalitul median are acest profil de piatră cioplită ce'l întâlnim, aproape fără excepție, la contraforturi.

Absida mare are nouă firide lungite, care nu întrerup rândurile orizontale de cărămizi aparente ce fac înconjurul bisericii. Aceasta este un argument în contra presupunerii că aceste arcaturi oarbe erau zugrăvite.

La altar și la naos avem ferestre mici cu chenarul dreptunghiular și cu baghete

mijloace decorative, fără nici un artificiu înșelător, totul fiind potrivit cu clima țării, biserica Sf. Ioan este o excelentă pildă de rațianca și de adevăratul bun gust de care au dat probă arhitecții din vremea lui Ștefan cel Mare.

Interiorul, din nefericire, și-a pierdut podoaba de zugrăveli ce de sigur a avut-o; azi nu mai regăsim nimic sub urâta vopsea înnegrită ce acoperă toate zidurile.

Semne lapidare să găsească pe ici pe colo.

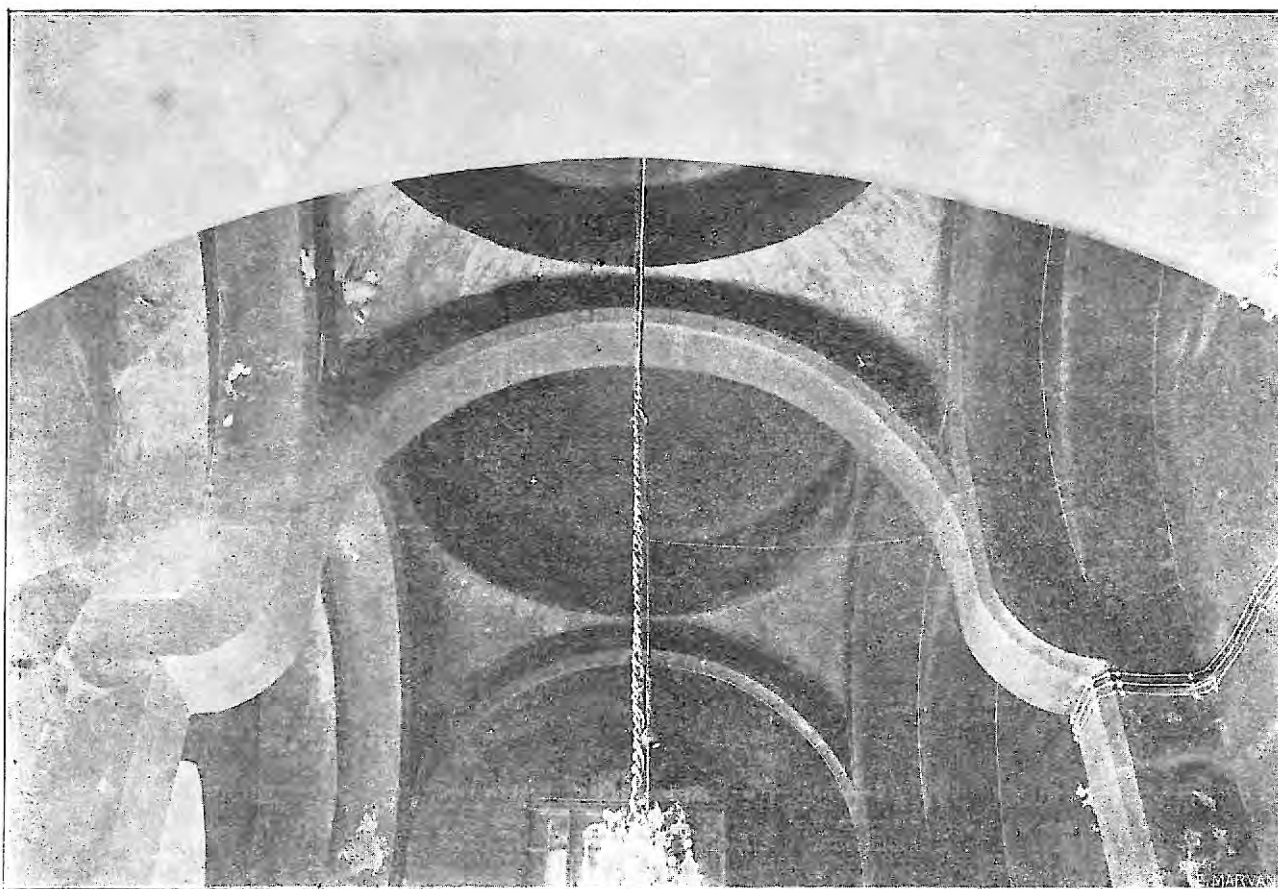

Fig. 136. Sf. Ioan Piatra. Bolțile pronaosului

încrucișate care formează înăuntru un arc ușor frânt ca la Borzești și la Războeni.

Pronaosul are pe latura de miazăzi două ferestre mari cu malure, însă fără ornamente (cel puțin în ziua de azi); pe partea de Nord, pe lângă ușă, nu mai sunt deschideri în pronaos.

În nișele ocnitelor mari se văd câte-va găuri, așa numite răsuflători, care ventilează podul bisericii.

Elegantă în simplitatea ei de linie și de

Afară de cele ce am semnalat pe pilastrii interiori, mai sunt și pe soclu, ca și câte-va grafito fără dată.

Pisania e așezată pe peretele de Nord lângă ușa de intrare:

„Evsevișul și iubitul de Christos Ioan Ștefan Voevod cu mila lui Dumnezeu Domnitorul țării Moldovei fiul lui Bogdan Vodă, a început a zidi și a seversit templul acesta în numele născerii cinstitei și slăvitei prooroc și înainte — mergător și botezătorului

Ioan, spre ruga șie și Doamnei sale Mariei și iubitului lor fiu Bogdan. Carele a început a se zidi în anul 7005 Iulie 15 (=1497) și s'a sevârșit la 7006; iar al Domnirii lui, anul al 42-lea cergător, luna Noembrie unsprezece zile". (=1498) ¹⁾

MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI

Biserica mare a Mănăstirii Neamțului se deosebește de toate celelalte din vremea lui Ștefan cel Mare prin dimensiunile ei mai mari, prin înălțimea ei, dar mai cu seamă prin noua distribuire în plan.

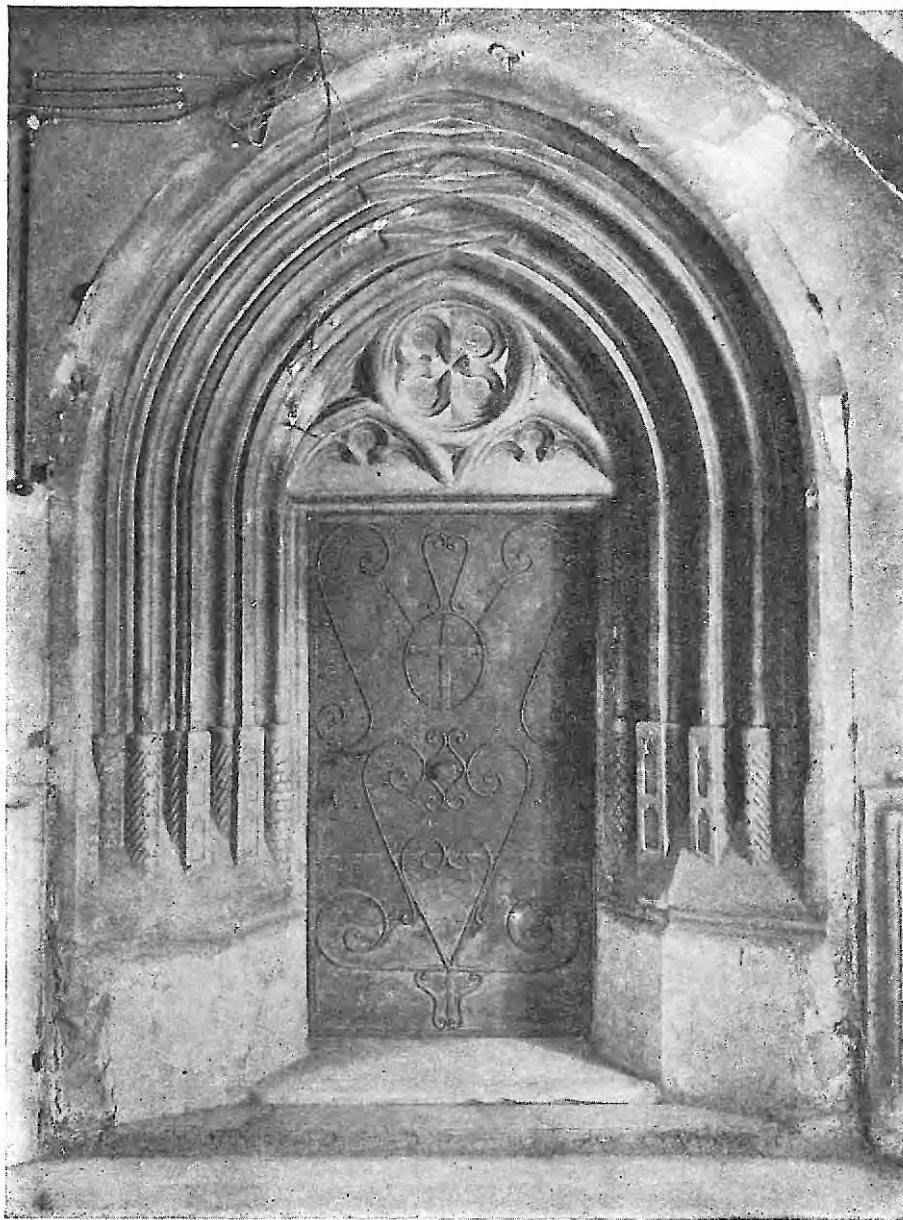

Fig. 137. Sf. Ioan Piatra, Ușa exterioră

Și Piatra ca și Popăuți și-a păstrat clopotnița, despre care vom vorbi mai la urmă.

Intr'adevăr nu mai găsim aici simpla împărțire în naos (cu altar) și pronaos.

Găsim o încăpere intermediară unde sunt așezate mormintele, încăpere care era separată de naos printr'un perete acuma dispărut și înlocuit printr'un arc mare. Aceasta dispoziție este aceea a bisericilor din vremea

¹⁾ Melchisedec. — Notițe istorice și arheologice.

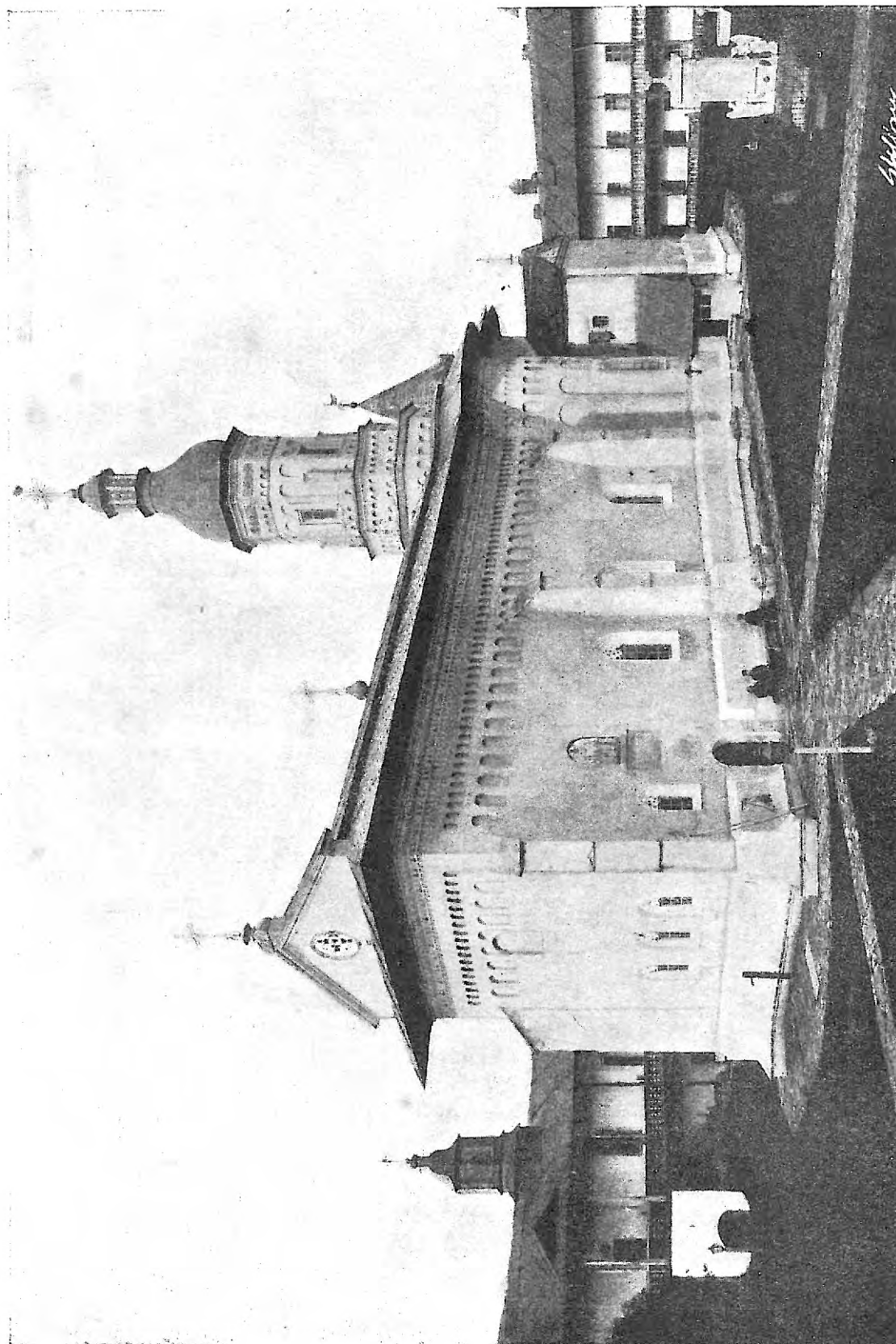

Fig. 138. Biserica Mănăstirei Neamțului

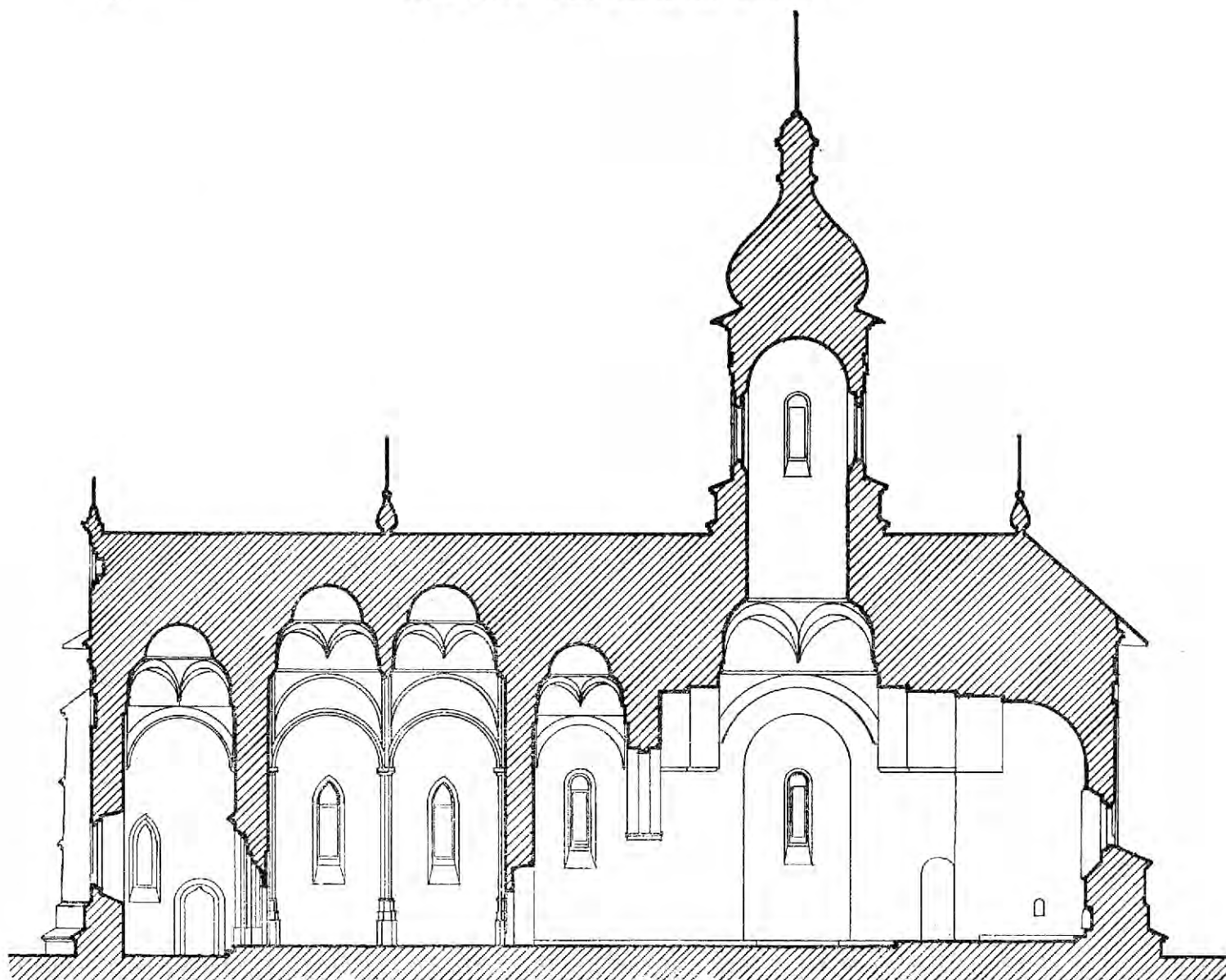

Fig. 139. Biserica Mănăstirei Neamțului, Secție longitudinală (După Romstörfer)

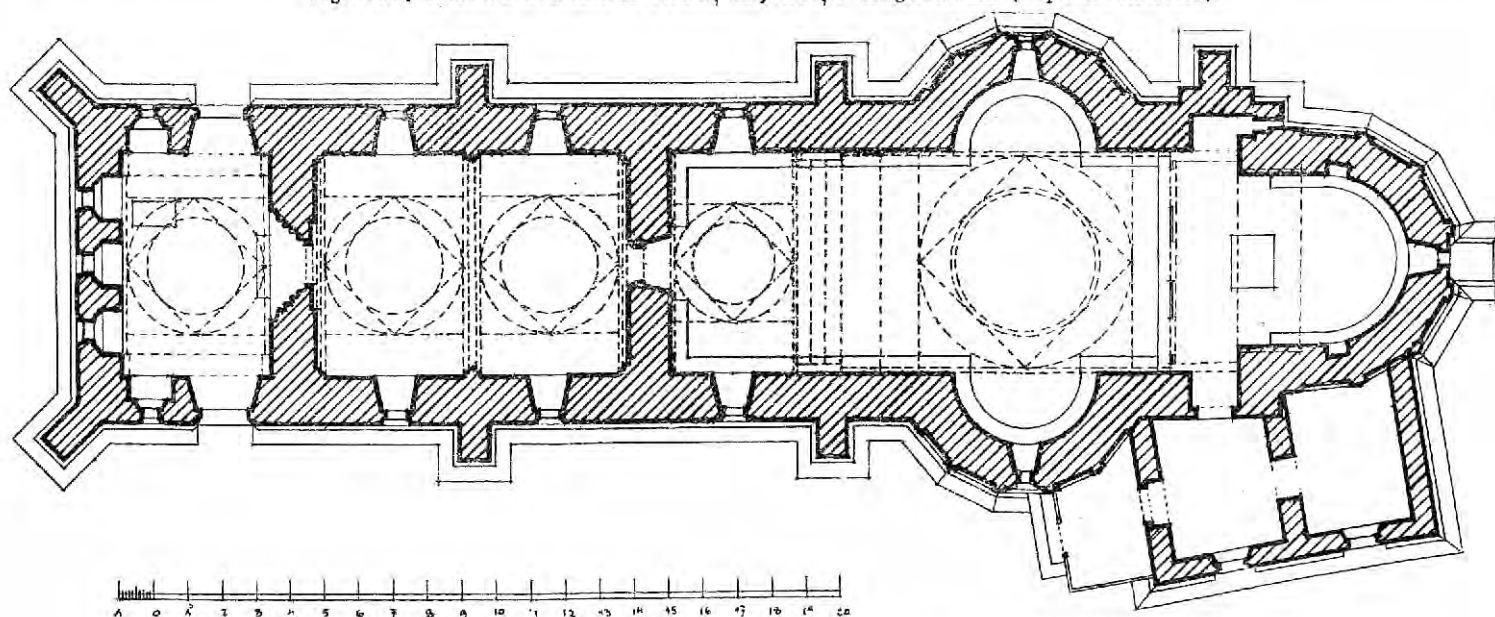

Fig. 140. Mănăstirea Neamțului, Planul bisericii (După Romstörfer)

Fig. 141. Mănăstirea Neamțului, Ferestrele Sud ale pronaosului

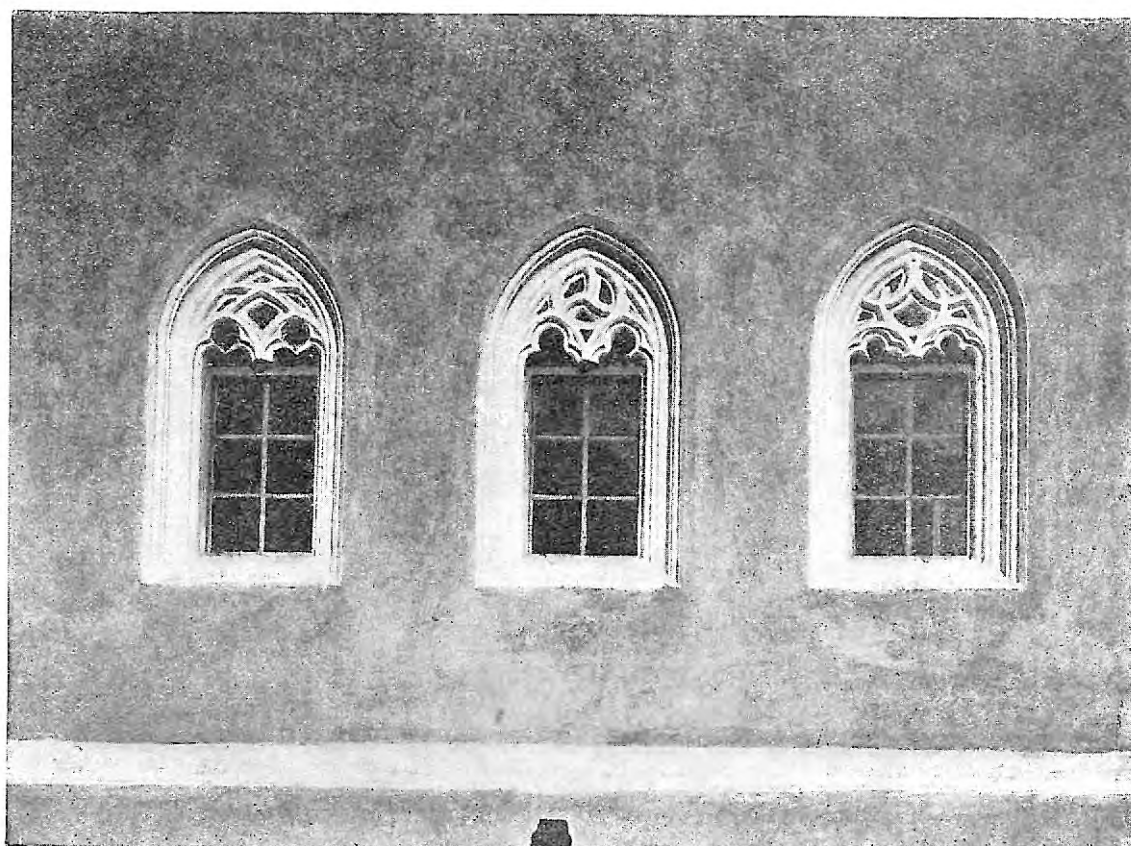

Fig. 142. Neamț, Ferestrele Vest ale exonartexului

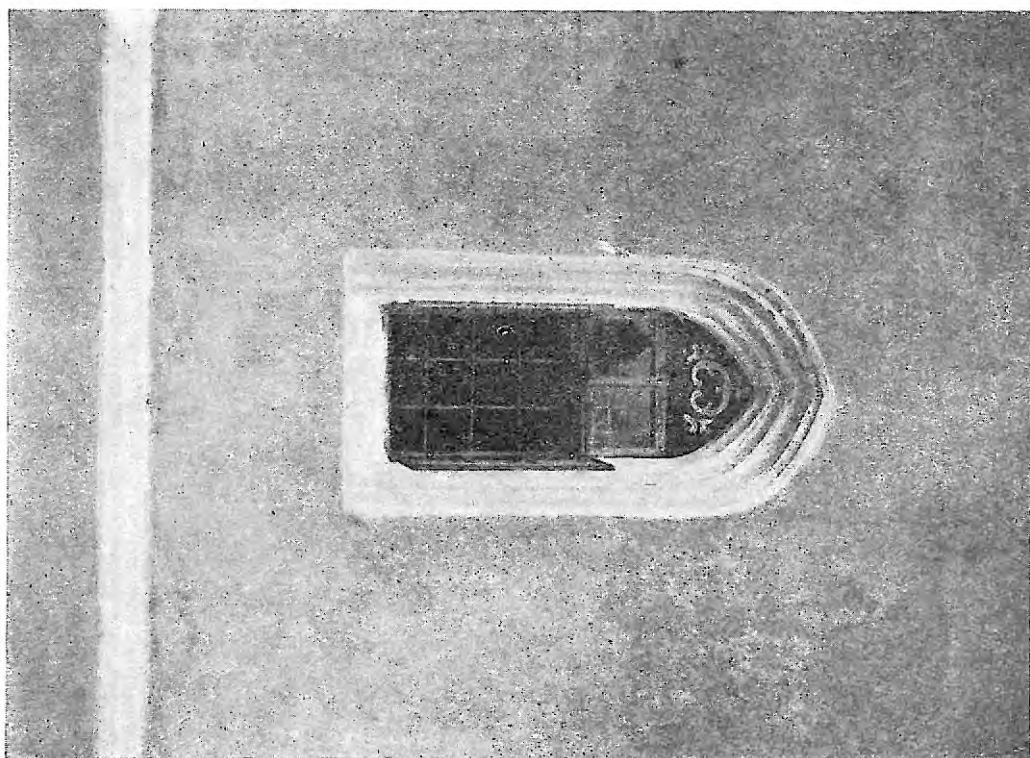

Fig. 143. Neamț, Fereastră

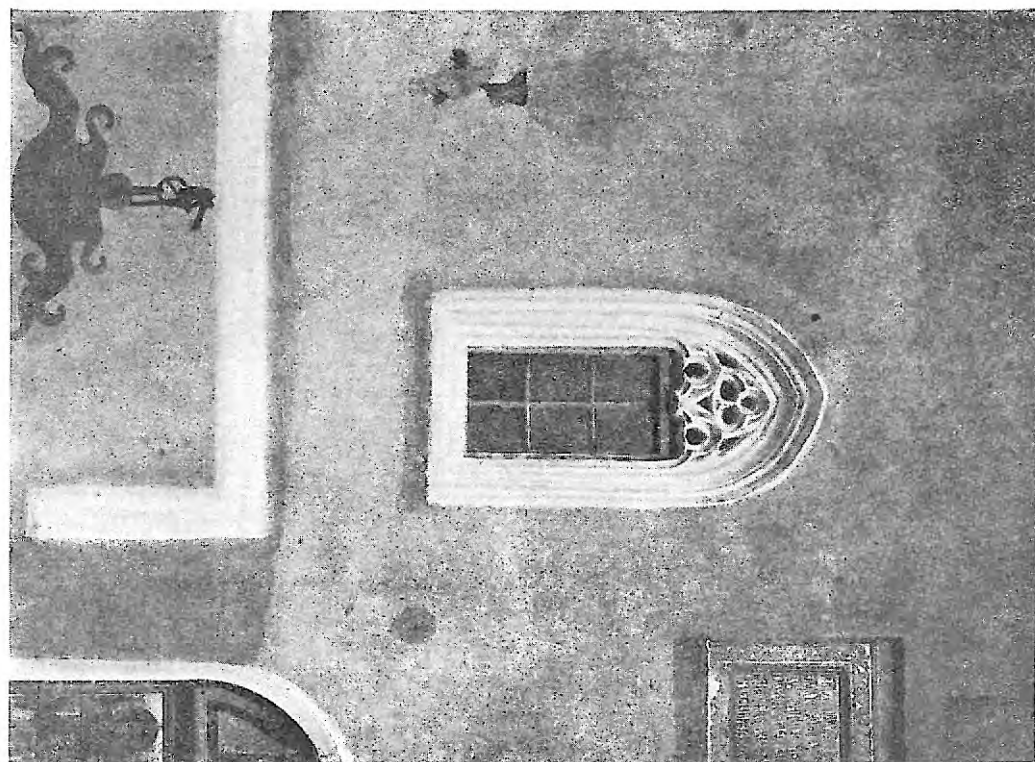

Fig. 144. Neamț, Fereastră Sud a exonartexului

lui Petru Rareș și dacă considerăm planul bisericii cu pridvorul adăugat ulterior și îl comparăm cu planul Probotei, care poate fi considerat ca planul tip al epocii lui Rareș, vom constata o asemănare perfectă, diferențele ne mai fiind decât în detalii.

Iar comparațiunea secțiunilor longitudinale și a elevației

— a vederei — clădirii ne va confirma în această impresie.

Adăugirea compartimentului mormintelor — care o considerasem odinioară ca una din caracteristicile vremii lui Rareș — s'a înfăptuit deci la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare. Cea-laltă mare clădire a unei vremi mai apropiate, Sf. Gheorghe din Suceava — asemănătoare ca mărime — nu are această dispoziție, cu toate că are și dânsa caracteristici nouă; lărgirea foarte mare a arcarilor mari din Est și Vest ale naosului în locul succesiunii de arcări mai înguste ce o găsim la Neamț, și care au ace-

eași menire, aceea de a lungi nava. De altminterlea și Sf. Gheorghe are mai multe puncte de apropiere cu Neamț, și împreună cu Probota, formează un grup care — studiat deosebit — ne permite să urmărim transformarea ce s'a operat în acest restimp de cam treizeci și cinci ani.

Avem deci, în rezumat, un naos mai lung

ca în bisericile până acuma studiate și un altar de asemenea mai lung; absidele laterale sunt în semicerc complet. Boltirile și nașterea turlei sunt cele obișnuite. Pe urmă vine compartimentul mormintelor boltit cu o singură calotă așezată pe arcări oblice și pe două largi arcări longitudinale rezemate de pereți.

Pronaosul e împărțit în două, ca la Piatra, la Borzești, la Războeni, printr'un arc cu nervare sprijinit, prin mijlocirea unui capitel, pe un mănunchiu de colonete angajate. Arcări longitudinale largi redue și aici spațiul care e boltit prin calote sferice ca în compartimentul de alături.

Arcările longitudinale cele mai dinăuntru sunt rezemate pe nervurile transversale prin ajutorul unor console împodobite cu mici scuturi. Aceași dispoziție o vom găsi la Probota. Biserica se termină actualmente, spre apas, prin pridvorul adăugat probabil de Lăpușneanu¹⁾.

Această opinie este întărită prin faptul că ușa de intrare despre Sud este în acoladă, fără altminterlea de nici o ornamentație. Ar fi fost de altminterlea destul de straniu ca la o biserică — cea mai mare din câte le-a făcut Ștefan — să fie rămasă ușa de intrare așa de

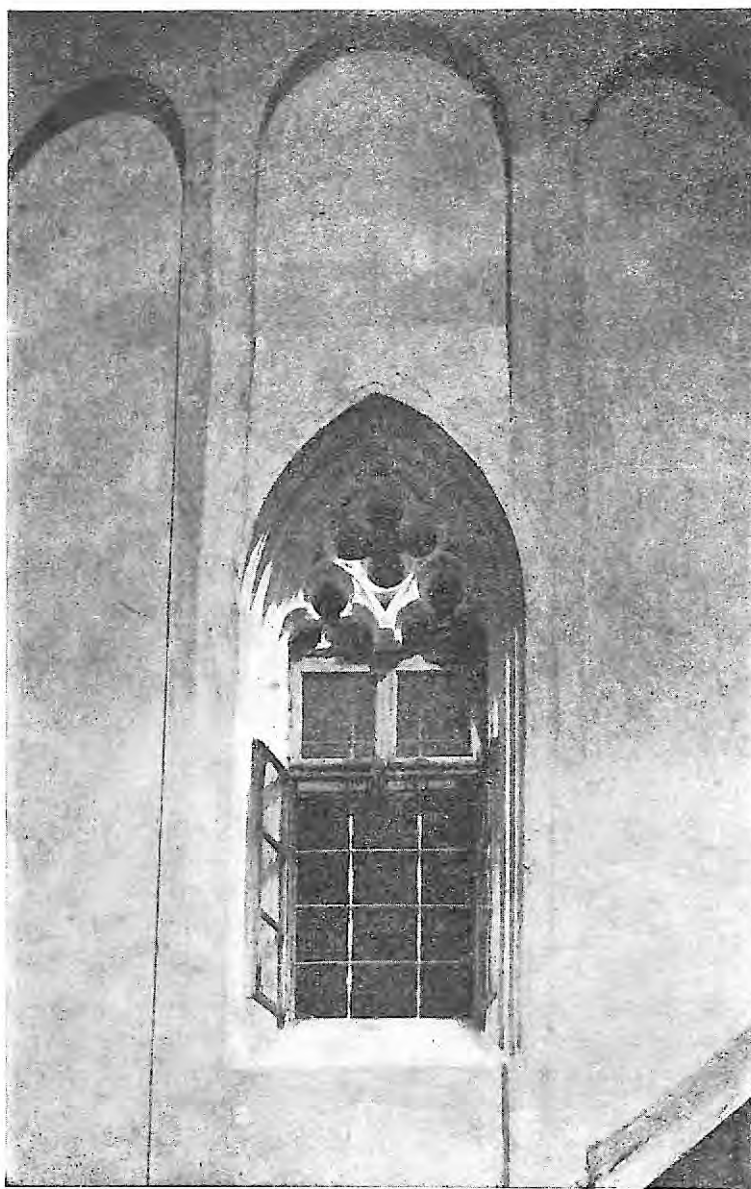

Fig. 145. Neamț, Fereastra absidei Sud

¹⁾ Iorgu — Mănăstirea Neamțului pag. 86.

simplă. Este mult mai firese de a crede că somptuosul portal în ogivă care dă în pro-naos și care e mai ornamentat și mai mare decât cele ale celorlalte biserici, a fost făcut ea intrare principală despre exterior. Areal în acoladă nu'l găsim nicăeri în vremea lui Ștefan cel Mare și de abia după moartea lui Petru Rareș, îl vedem la Episcopia din Roman (1550), pe armă la Bistrița (1554), la Slatina (1558) așezat tot la intrarea în pridvor.

E adevărat că pisania se găsește așezată lângă ușa pridvorului, dar față de probele celorlalte nu încapem nici o îndoială că pisania a fost matată din local ei primitiv. Doar la Vaslui și la Huși am regăsit pisanile lui Ștefan pe ziduri noi sau refăcute.

S'ar mai putea presupune că pisania nu e contemporană cu construcția bisericii. D-nul Iorga¹⁾ observă că forma literară e neobișnuită, alta de cât cea întrebuintată până atunci și sub o formă retorică nouă.

Are și un chenar de franze stilizate, de un motiv canoseat într'adevăr atât în secolul al XV-lea cât și în al XVI-lea, dar cam nu găsim la nici o altă pisanie din vremea lui Ștefan.

Un alt element actual al planului e vestmintăria care comanică cu diaconicul și are o intrare directă din afară.

Această vestmintărie este adăogală sub domnia lui Iliaș și refăcută mai târziu²⁾.

¹⁾ Iorga — Mănăstirea Neamțului.

²⁾ Melchisedec — Notițe istorice pag. 4.

Melchisedec spune :

„Lângă biserica a doua a Sfântului Gheorghe, s'a găsit, îngropată în pământ, o bucată de piatră cu o inscripțiune frumos lăcrată, cealaltă parte ruptă s'a pierdut. Din partea conservată se vede că ea fusese pusă la vechea ecelisarie de elitorul ei; dar refăcându-se aceea ecelisarie, piatra cu inscripția ei s'a neglijat. Partea rămasă din inscripțiune sună așa :

«(Cu voința Tatălui) cu conlucrarea Fiului, și cu severșirea Sântului Duh, eată eu... am făcut aceasta clișiarnița în zilele evseviosului Domnului nostru Ioan (Iliaș, fiul lui Petru Voevod) cu mila lui Dumnezeu Domnitorul țerii Moldovei în anul 7057 (= 1549) luna Ianie 7".

Chenarul gotic al ușei, dreptunghiular cu baghete încrucișate dar fără carbara din colțurile interioare ce găsim totdeauna, nu se regăsește, în acest mod, într'altă parte.

Execuția însă a chenarului (cu toate că azi e îmbăesit de cu-

loare) e la fel ca la chenarele celorlalte; aceeași decizie de faclură, aceleași muchii ascuțiți și nete, aceleași baze ornamentate.

Este deci extrem de probabil că acest chenar e din vremea lui Ștefan cel Mare, și este de asemenea probabil că provine din perețele ce separă naosul de camera mormintelor.

Areal ce'l înlocăște azi e rezemat, pe pereții de Nord și Sud, pe largi console cu un profil, care nu are nimic gotic, dar e

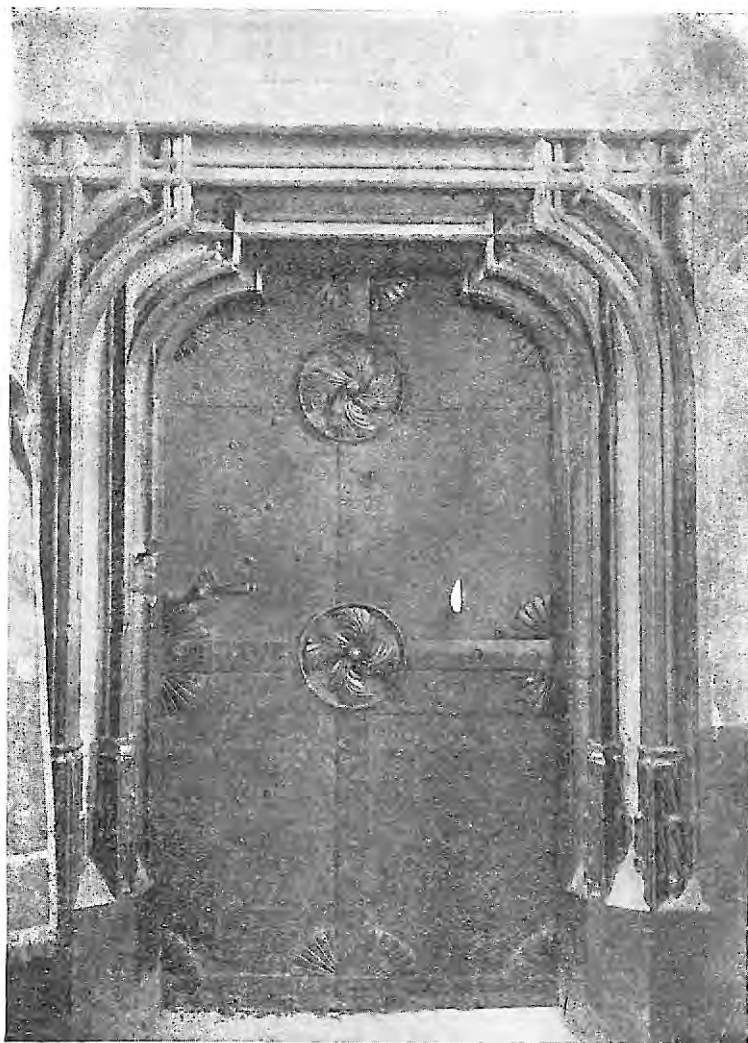

Fig. 146. Neamț, Ușa interioară

executat după principiile renașterii italiene, aduse nouă tot prin Ardeal; asemenea înfrârire nu se dovedește sub Ștefan, dar sub Rares în mai multe rânduri.

principală de intrare în pronaos pe peretele de Apas și în axa bisericii; e mai lată și mai înaltă de cât de obicei; ușa propriu zisă, cu rama ei dreptunghiulară, e prinsă într'un

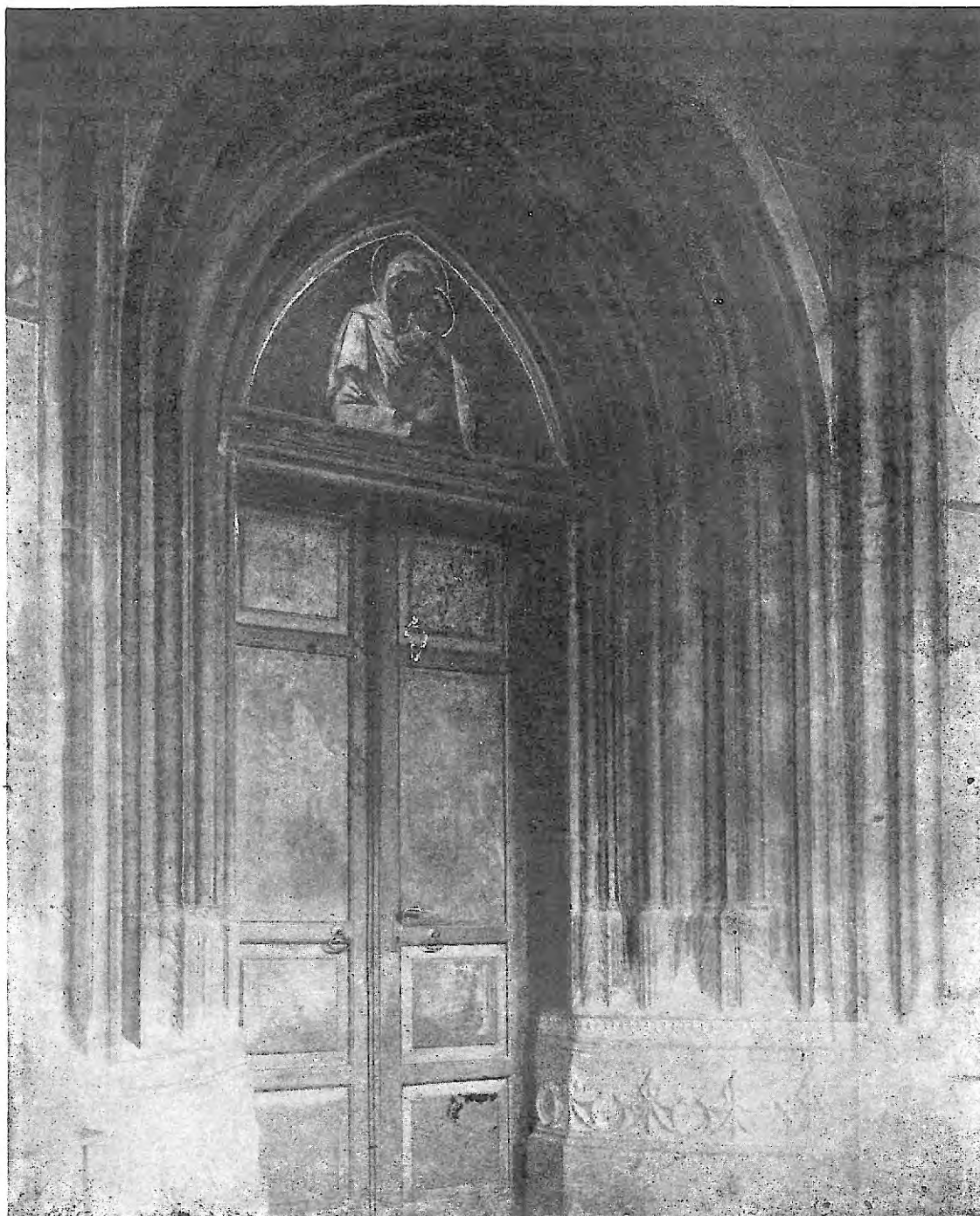

Fig. 147. Neamț, Ușa principală a pronaosului

Trebue semnalat încă în interior foarte frumoasa ușa de trecere din pronaos în naos, care arată, pe lângă bogăția bazelor și a coloanelor, o execuție perfectă, și marea ușa

chenar bogat mălurat în ogivă, evazat spre exterior; iar un al doilea chenar dreptunghiular cuprinde tot portalul. În lunetă este icoana zugrăvită a Maicii Domnului.

Pe postamentul ce suspoartă bazele frumos lăcrate ale colonetelor, e săpată o ornamentație gotică, un rând superior mai mic și mai gingaș și un rând de jos mai mare; această împodobire compusă de semicercări întretăiate și cu flori de erin la vârful lor, e de un motiv ce'l găsim pe tărul catedralelor gotice din Cluj, din Bistrița în Ardeal, și la tărul catedralei din Brașov; — nu'l mai vedem într'altă parte la noi.

Pe din afară, biserica are o înfățișare mult mai impunătoare decât toate cele ce le zidise Ștefan până atunci, atât prin dimensiile planului mai mare, cât prin înălțarea ei. Unele prefaceri mai moderne — din veacul al 19-lea — i-au schimbat puțin înfățișarea prin adăugirea unui fronton cu o rozasă cu împodobiri gotice, prin acoperirea turlei cu o învelitoare bulbucată încoronată de un lanterou, și prin o ornamentație nouă sub cornișă.

Aceste prefaceri, însă, nu strică decât puțin aspectul general și impresia generală de măreție.

Fațada este acuma în întregime teneală. Într'anele locuri, însă, unde această îmbrăcare a început a se degrada și cade, se văd cărămizile smălțuite, verzi, galbene, brune, ale picioarelor arcadelor sinarilor și rotocoalele dela turlă. Soclul puternic și cu o a doua eșitură mai aproape de pământ este și el acoperit de o tenețială, care îi ascunde în mare

parte profilul. Sinarile poligonale au rândurile obișnuite de firide, șapte la altar și câte cinci la absidele laterale. De asupra lor, și jar împrejurul bisericii, vin două rânduri de oenițe, cel inferior mai mare, cele de asupra mai mici, două mici pentru una mare.

Contrafortari înalte se ridică în trepte, în dreapta și în stânga sinarilor; construcția vestminteriei a suprimat anul din ele. Alte două proptesc arealul median al pronaosului — precum se va vedea și la Sf. Gheorghe din Suceava — și încă alte două piezișe sunt așezate la colțurile pridvorului adăugat.

În fine, sub fereastra altarului, un alt picior de sprijin se adăugază eșezat în axa bisericii.

Cele patru ferestre ale pronaosului sunt de o frumoasă ornamentație gotică (raionant în trecere spre flamboiant); menoul despărțitor este din nefericire scos, așa cum se întâmplă mai totdeauna în Moldova. Fe-

Fig. 148. Neamț, Ușa vestminteriei

restrele camerei cu morminte au suferit și mai mult, toate ornamentele fiind scoase.

De altminterlea, golarile dintre încolăciturile și razele de piatră ale acestor rozase au fost sistematic amplate, probabil pentru a evita dificultatea de a fixa geamuri în ele, atunci când — pentru a așeza cercevele dreptunghiulare — s'a scos și menoul din mijloc, așa cum am arătat mai sus.

Ferestrele celor trei abside au fost adăugate

ulterior, așa cum se vede din faptul că marginile lor tac picioarele firidelor în mijlocul cărora sunt așezate. Când s'a făcut acest adaos, s'a scos și ferestrele vechi, care erau de sigur mici, cu chenare dreptunghiulare așa cum

bit și care poartă în mijlocul său o rozasă cu ornamentație gotică. Asemenea și la turnul de intrare în mănăstire, în partea exterioară.

N'ar fi deci exclus ca — tot atunci —

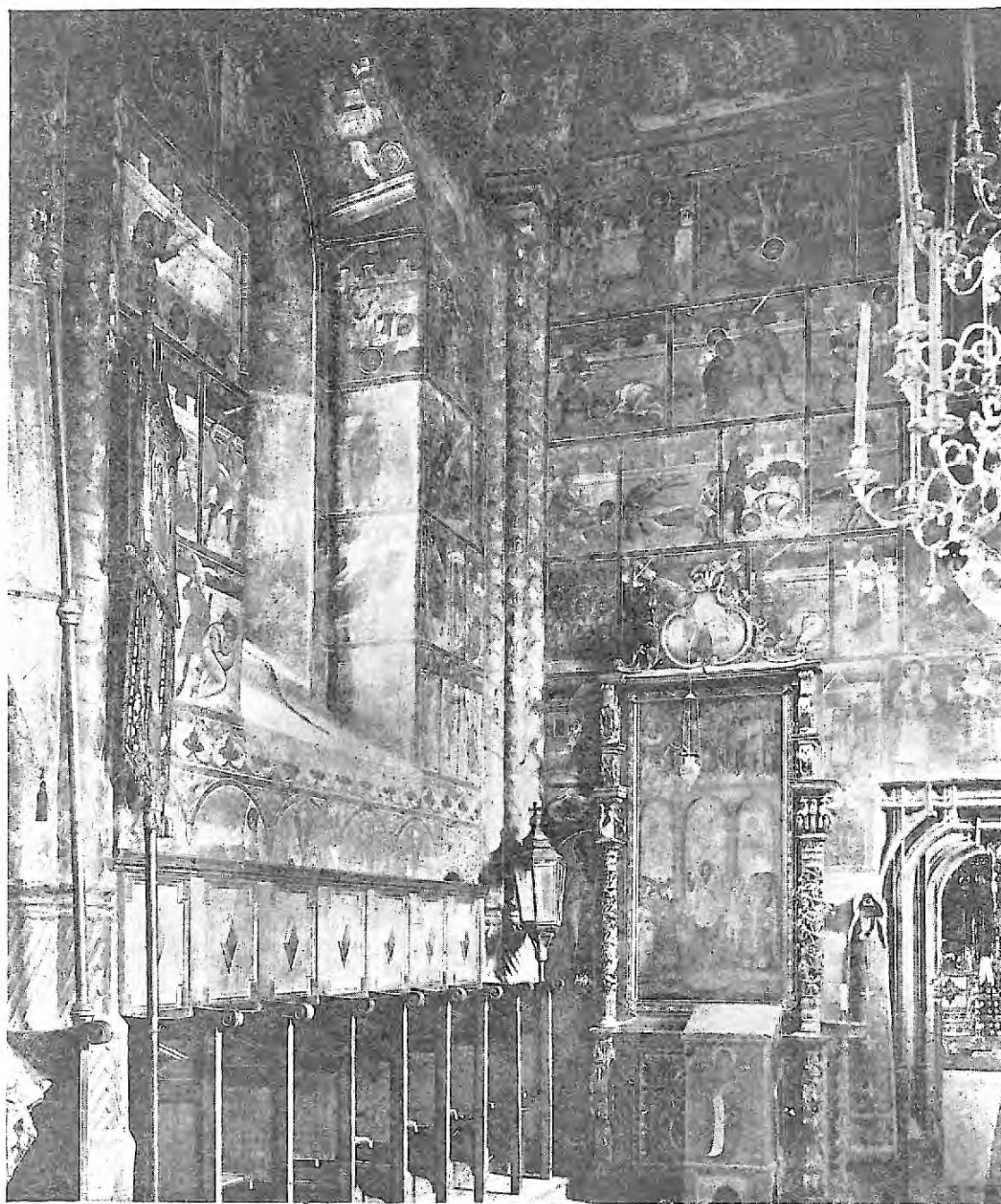

Fig. 149. Neamț, Vedere în pronaos

le au toate bisericile lui Ștefan și așa precum le au și bisericile făcute și mai în urmă, de pildă Sf. Gheorghe din Suceava, Probota și alte.

S'a așezat în anul 1824, pe partea de Apus al acoperișului, frontonul despre care am vor-

să se fi așezat și aceste ferestre mai mari și mai largi la sîmurile naosului. Sunt numeroase exemple, în veacul al XIX-lea, de această tendință de a lămina mai mult interiorul bisericilor.

Mai este de observat că aceste ferestre

sunt foarte bine lucrate, cu mănă regularitate și mai corect decât celelalte. Și proporțiile sunt altele, centrul cercului cu care s'a descris ogiva, cade pe verticala opusă a

Această formă mai largă, cu ogiva mai puțin pronunțată, corespunde cu sfârșitul goticului, în tranziție spre renaștere. Din contra «tiers point» adevărat este caracteristica a

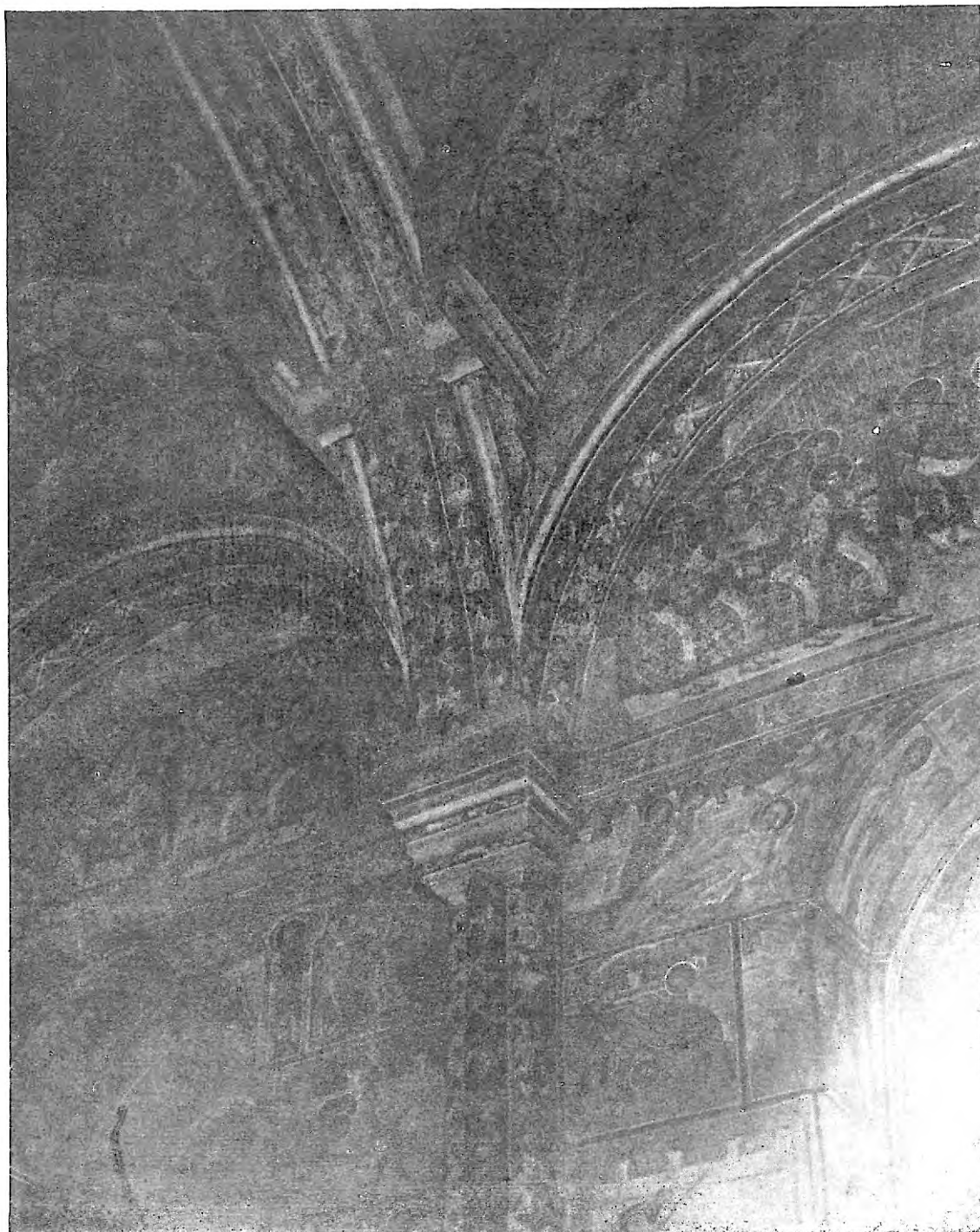

Fig. 150. Neamț, Arcuri în pronaos

ferestrei, pe când la celelalte ferestre sunt aproximativ în «tiers point»; adică centrul se găsește aproximativ la $\frac{2}{3}$ din lărgimea deschizăturii.

epocii cele mai pure — am putea zice — a goticului.

În decursul veacului al XIX-lea, în momentul când goticul a revenit la modă și când

Fig. 151. Neamț, Biserica mare Pisania

a început a fi studiat cu deamănuntal, s'au executat în Occident, în Austria și la noi, unele lucrări în acest stil cu multă știință și corectitudine precum și cu o mare abilitate de execuție. Vedem astfel încă azi, frumoasele pietre, unele cioplite gata, altele numai începute, ale bisericii în stil gotic începută la Florești (Tutova) pe la anul 1850.

Și, bine înțeles, se caută să se lucreze în modul ce părea a fi goticul cel mai clasic.

Ferestrele absidelor de la Neamț sunt executate în stilul raionant pe când cele l'alte ferestre sunt de o epocă mai înaintată și unde fantezia cioplitorilor își dădea mai liber curs.

Nu este deci o ipoteză riscată de a presupune că ferestrele absidelor au fost făcute în veacul al XIX-lea odată cu rozasele frontonului și a turnului de intrare.

Contraforturile sunt înalte și ajung până la rândul inferior de ocnțe; resalitele lor succesive sunt mai puțin pronanțate. Cel median are profilul obișnuit ce-l găsim pretutindeni la bisericile lui Ștefan, dar cel de mai sus prezintă o înfățișare mai deosebită și care, nu se găsește într'altă parte, cel puțin

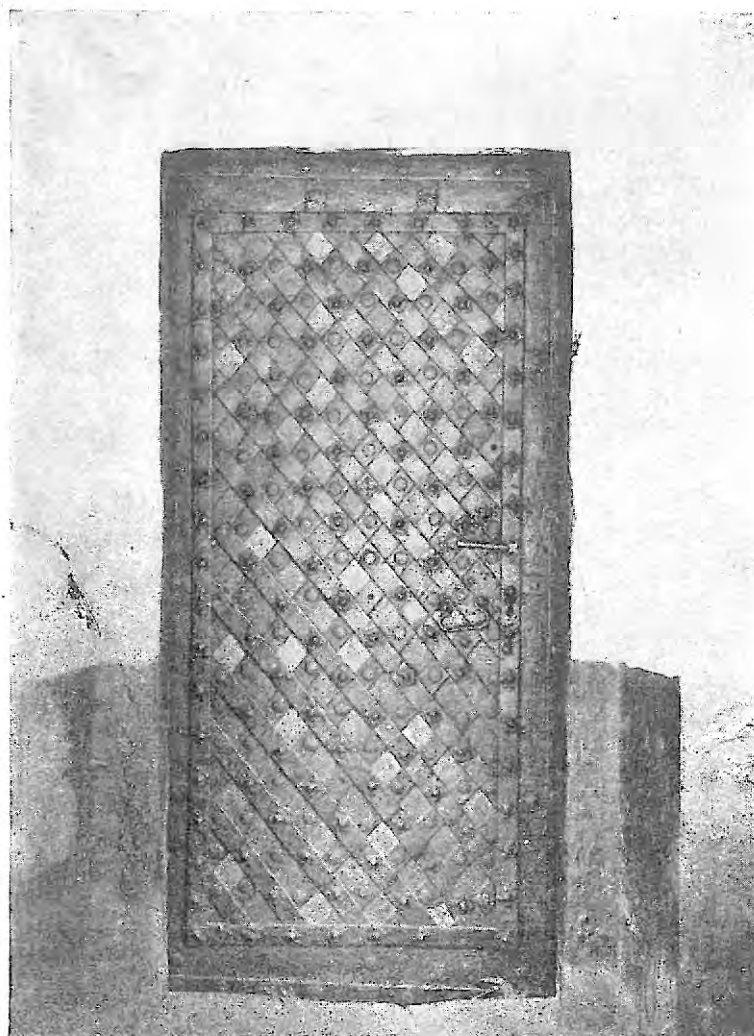

Fig. 152. Neamț, Ușă de fer

în această vreme. Piatra copertinei e ridicată în mijlocul ei în scop evident decorativ. În fine, acoperirea de sus e mai simplă ca cele obișnuite; se naște întrebarea dacă n'au fost cumva remaniate aceste contraforturi, dacă n'au fost înălțate și lărgite în partea lor superioară?

Cornișa e de piatră de talie profilată, după un tip destul de simplu.

Tarla octogonală este așezată pe două baze, una inferioară tot octogonală și având câte patru ocnite pe fie care latură, iar baza superioară e stelată, în formă de octogon cu fie care unghi eșit, ca la Popăuți și la Tazlău. Aci sunt două rânduri de ocnite câte patru jos și șase sus pe fie care latură. Tarla are în axele principale patru ferestre dreptunghiulare cu malare simple gotice care se întretac, ca la toate bisericile lui Ștefan cel Mare. Așa trebuie să fi fost și ferestrele naosului și ale altarului.

Pe laturile celelalte sunt contraforturi mici; fie care latură e împodobită cu firide duble. Jos și sus mai e câte un rând de ocnite, patru pe fie care latură. De asupra lor și sub streșină se văd patru rânduri de rotocoale smălțuite în felul celor de la Sf. Ioan din Piatra, adică în formă de taler cu un bumb la mijloc și fără figuri; la rândul de sus sunt așezate între ele cărămizi; la rândul de jos se văd între ele bucăți smălțuite triunghiulare (în felul celor de la Borzești) și alte ca patru latari care amplă spațiile dintre discuri, cum se vede și la Sf. Gheorghe din Suceava. — Rotocoalele sunt verzi și galbene.

Cărămizi smălțuite de aceleași culori se văd și la pilaștrii firidelor tarlei și sub ferestre. Sunt și unele roșii, dar s'ar putea să fi fost și ele smălțuite și smalțul să fi căzut.

Actualmente învelitoarea e de tablă, cu pante mici, și degajează bine tarla. Știm că pe la 1859 biserica a fost acoperită cu tablă de aramă și se proiectase facerea a două tarle de zid în locul unora de lemn.¹⁾

Dar și aici acoperișul trebuie să fi fost de

formă înaltă și învelind deosebit pronaosul și altarul, tarla naosului rămânând degajată. În bolta turlului de intrare al mănăstirii, printre frescurile ce o împodobesc, se vede de două ori biserica înfățișată așa cum o vedem azi, dar cu acoperișul ascuțit așa cum l'am descris. Din aceste picturi nu se poate conchide însă nimic în privința materialului cu care era învelită biserica, fiind prea schematic însemnată, iar culoarea este într-o parte neagră și într'alta roșie, în cât nici de aci nu putem trage nici o concluzie. Un manuscris de la Neamț, arată aceeași înfățișare tipică.¹⁾

Pictura dinăuntru e de dată recentă. De asupra așei pronaosului, o inscripție zugrăvită arată că toată pictura a fost refăcută la 1830 în vremea lui Veniamin Costache.

Cu toată această epocă recentă unde meșteșugul de zugrăvire bizantin era în plină decadentă, pictura pronaosului (un calendar) e departe de a fi lipsită de calități, și pare cert că a reprodus fidel subiectele cele vechi, respectând și costumele personajelor și toate detaliile, căci prea se aseamănă cu cele ale frescurilor din veacul al XVI-lea. Studiul iconografiei ar putea preciza acest punct.

Pictura naosului este de o calitate mai inferioară precum și aceea a altarului unde o parte chiar, în registrul mijlociu, nu mai este bizantină.

Au lucrat deci mai mulți zugravi de odată.

Modal cum această zugrăveală din veacul al XIX-lea seamănă cu aceea din secolul al XVI-lea ne face să presupunem că cea veche există încă de desubt, cea se s'a și constatat în unele locuri. O încercare de spălare ar putea să ne dea lămuriri în această privință.

Dintre multele pietre de mormânt ce se găsesse în biserica mănăstirii Neamțului, sunt două care sunt mai interesante din punctul de vedere al acestui studiu. Sunt aceea a pârcălabului Micotă și a lui Ștefan Vodă, fiul lui Alexandra cel Bun, amândouă puse de Ștefan cel Mare.

Pisania e așezată pe zidul de miazăzi

¹⁾ N. Iorga. Mănăstirea Neamțului.

R. Rosetti. Conflictul dintre guvernul Moldovei și Mănăstirea Neamțului.

¹⁾ Iorga. — Bul. Com. Mon. Ist. 1910.

lângă intrarea bisericii; piatra are un framos în cât aceste trei lăcașuri alcătuiesc împre-
chenar de franze stilizate, amintind și piatra ană un grup special în rândul celor din
lui Bogdan cel d'întâiul de la Rădăuți
și chenarul imaginii lui Sf. Mare
din evangheliarul din 1429 de la
Neamț:

„Doamne Isuse Hristoase, pri-
mește acest hram care s'a zidit,
ca ajutorul tău, întru slava sfintei
și slăvitei de la pământ la cer
Înălțarea ta, și tu, stăpâne, acopere
ne cu mila ta, de acum și până în
veac. Ioan Ștefan Voevod cu mila
lui Dumnezeu, Domn al țării Mol-
dovei, fiul lui Bogdan Voevod a
binevoit și a început ș'a zidit acest
hram, pentru rugăciunea sa ș'a
Doamnei sale Maria ș'a fiului său
Bogdan și a celor l'alți fii ai săi
și s'a săvârșit la anul 7005 (=1497),
iar al Domniei Sale anul patruzeci și
cel d'antei cergător Iana lui Noem-
vrie în 14¹).

Mai păstrează Mănăstirea Neam-
țului și un clopot de la Ștefan cel
Mare, dăruit la 1485, deci înainte
de zidirea sa terminarea bisericii.

ARBORA ȘI REUSENI

Aceste două biserici sunt aproape
identice și prezintă și o mare a-
semănare cu aceea din Dobrovăț,
dacă se face abstracție de noul nartex al ei,

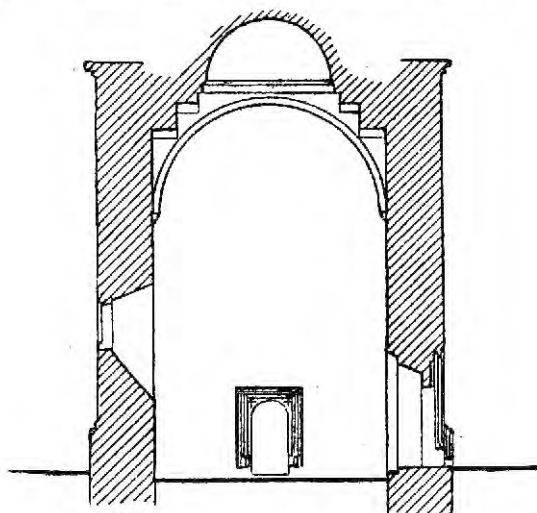

Fig. 153. Reuseni, Secțiune transversală
(după Romstörfer)

¹) Iorga. — Ștefan cel Mare și Mănăstirea Neamțului
Bul. Com. Mon. Ist. 1910.

Fig. 154. Arbora, Ușa exterioară

vreamea lui Ștefan cel Mare. Sunt toate trei
construite în 1502 și 1504, adică sunt cele
din armă din domnia lui Ștefan.

Bisericile sunt fără turlă și fără sinuri
exterioare. Înăuntru, două scobituri în zida-
rile naosului arată locul lor; ele sunt înca-
drate prin câte două mănunchiuri de colo-
nete angajate, de piatră framos cioplită, cu
bazele și capitele lucrare ca postamentele
colonetelor așelor din această epocă. Proseco-
midia și diaconicul lipsese; în locul lor se
găsese mici nișe în zidul altarului. Naosul e
boltit după metoda moldovenească, și de asu-
pra arcarilor oblice vine o calotă sferică.
Arcurile naosului și ale altarului sunt de
piatră de talie bine cioplită.

La Arbora, zidul despărțitor dintre naos
și pronaos are ușa după tipul obișnuit. La
Reuseni chenarul e dreptunghiular în exte-
rior, cu malare încrucișate la colțul de sus
și pornind de pe baze mici ornamentate;

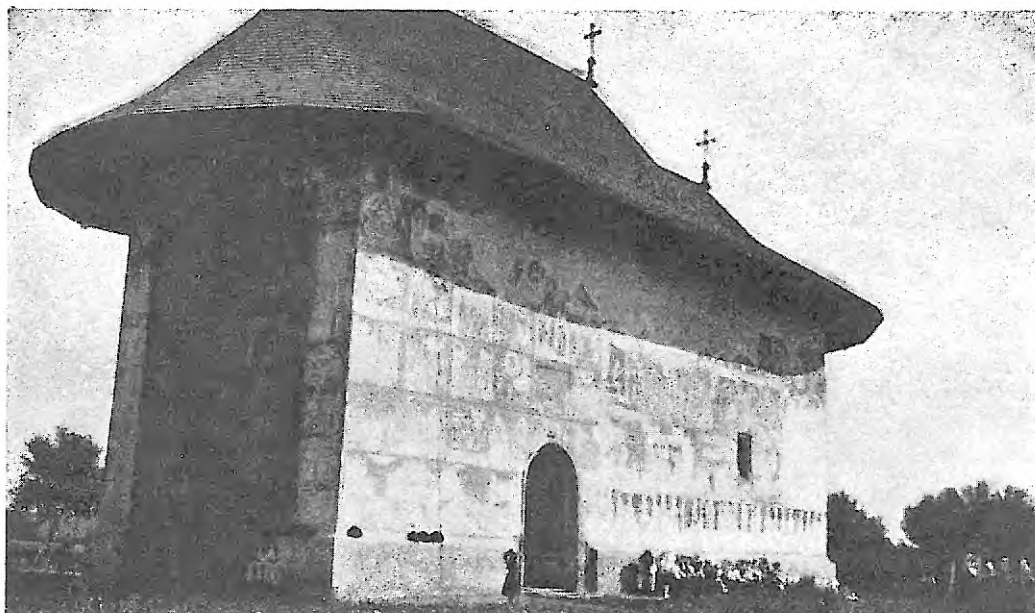

Fig. 155. Arbera

Fig. 156. Reuseni

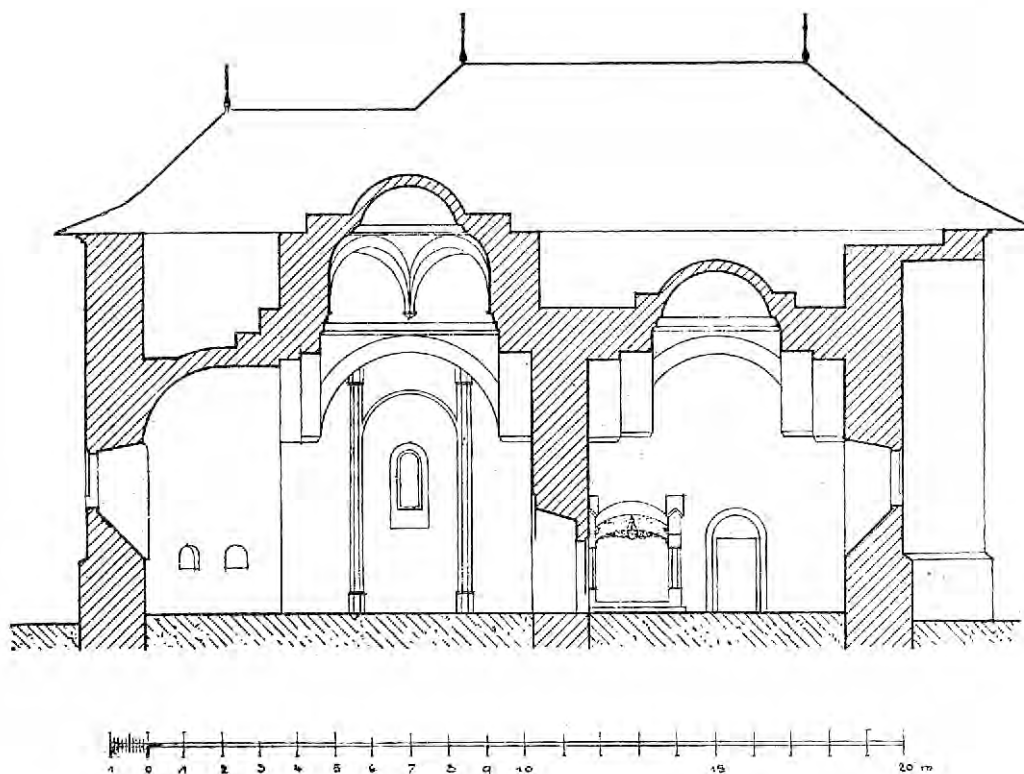

Fig. 157. Arbora, Secție longitudinală (după Romstörfer)

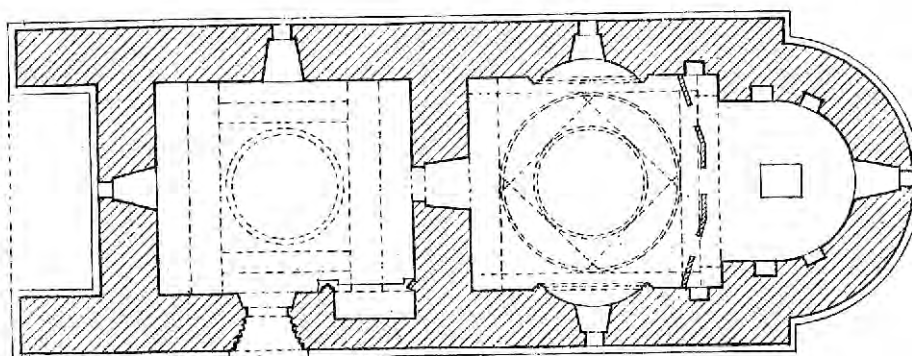

Fig. 158. Arbora, Planul bisericii (după Romstörfer)

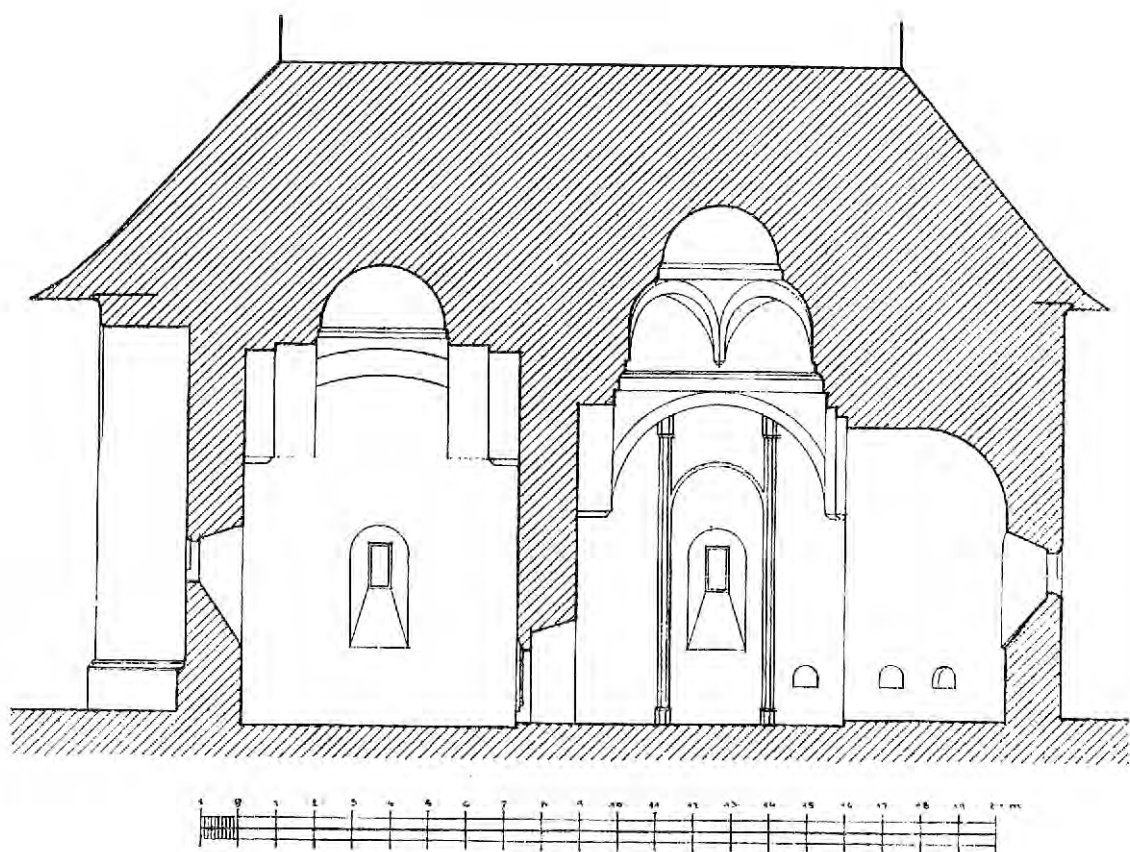

Fig. 162. Reusen, Secțiune longitudinală (după Romstörfer)

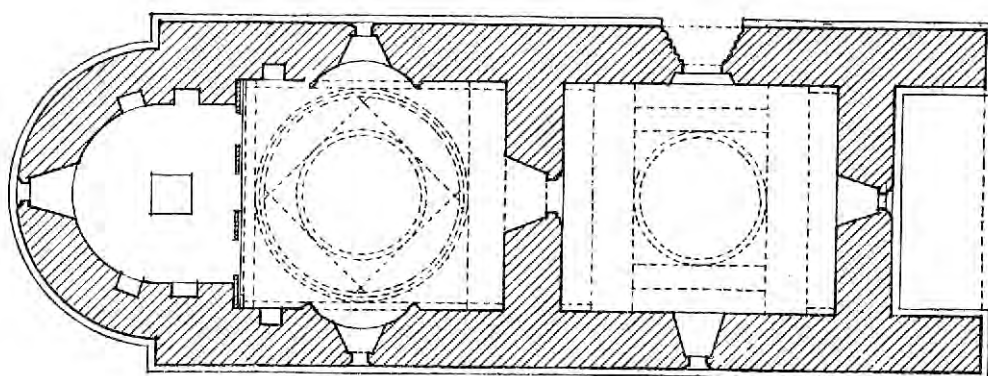

Fig. 163. Reusen, Planul bisericii (după Romstörfer)

malara cea mai dinăuntru se desface în două închizând așa într'un semicerc. Se poate simți aicea prima influență a renașterii. Ușa de intrare pe zidul Sud are malare gotice puternice în ogivă. Însă la Arbora frântura arcului e puțin accentuată. Colonetele acestor uși de intrare nu au baze ci es de-a dreptul din soclul lor.

Fig. 159. Reuseni, Fereastră

Pronaosul e boltit într'un mod caracteristic printr'o calotă mică sferică așezată pe patratul obținut prin două perechi de arcari late longitudinale sprijinite la rândul lor printr'o altă pereche de arcari transversale.

Toate ferestrele sunt mici și cu chenarul dreptunghiular, având partea interioară în

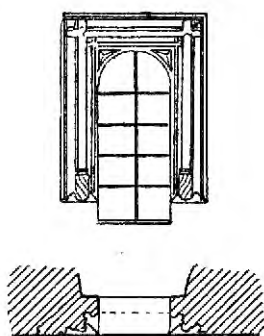

Fig. 160. Reuseni, Fereastră
(după Romstörfer)

semicerc ca la ușa interioară de la Reuseni. Toate sunt la fel sau aproape la fel, fiind mici diferențe numai la bazele colonetelor.

Zidurile longitudinale ale bisericii se prelungește în afară de pronaos cu vr'o 2,50 metri și sunt unite printr'o boltă. Această parte servea până mai deunăzi de clopotniță, clopotele fiind atârinate de o grindă de lemn transversală.

Recăderile arcurilor oblice ale naosului sunt rezemate pe niște mici console destul de proeminente. Nu se văd oale de rezonanță.

Jos sunt dale pătrate peste tot, iar central naosului — precum este regula aproape generală, — este însemnat, în verticala Pantocratorului, printr'o lespede specială.

Soclul e tencuit, dar atât la Reuseni cât și la Arbore și-a păstrat profilul, de altminterlea destul de modest.

Nu se văd oenițe, amândouă biserici fiind tencuite; dar pe când la Reuseni nu mai sunt arme de zăgrăveli, Arbora a păstrat această podoabă și înăuntru și în afară, cea ce i dă

Fig. 161. Reuseni, Ușa exterioară

un interes deosebit și o înfățișare foarte pitorească.

Pereții din pronaos sunt foarte șterși în partea superioară; pe partea de miază noapte chiar nu se mai vede nimica. Zăgrăveala bolților e foarte stricăță ne mai fiind decât arme. Și în naos e foarte stricăță și înegrită de fum ca și în altar. Interesant însă este peretele votiv unde se văd ctitorul Luca Arbore cu soția lui Iuliana și cinci copii, o fată și patru băieți. El ține biserica cu acoperișul țuguit. Arbore are o figură plină, o barbă scurtă, mustăți mici brun roșate.

Biserica ce o ține hatmanul în mâini arată

o formă de acoperiș ceva deosebită de cea de azi. Invelitoarea e poleită, iar unde aural a căzut se vede dedesubt într-o parte o culoare roșie și în altă galbenă.

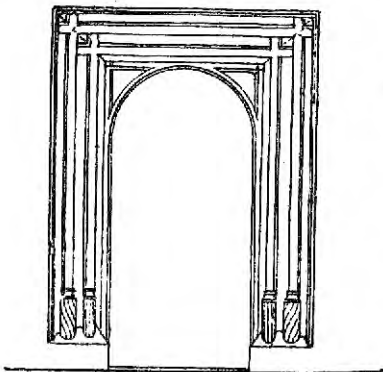

Fig. 164. Reuseni, Ușa exterioară (după Romstörfer)

E nouă probă că nu ne putem lăsa după culoarea ce o dă pictorial învelitoarei pentru a trage concluzie în privința materialului cu care erau învelite bisericile. E evident că Arborea — care e o biserică destul de modestă n'a avut, nici odată un acoperiș aurit, așa cum sunt banioară capolele bisericilor rusești.

Mulți sfinți și înăuntrul bisericii și în afară au aureole în relief. Dealtminte, e mult aur întrebuintat în toată biserică.

Partea inferioară a pereților e ornată cu o friză compusă de două rânduri de pătrate colorate în roșu, galben și verde; de desubt atârnă draperiile cunoscute.

În pronaos, însă, se vede, foarte bine păstrat frumosul chivot de piatră ce acoperă lespedea mormintală a lui Arbore

E lucrat în stil gotic terțiar. Între doi stâlpi, ce sânt în dreapta și în stânga, se întinde

acoperișul cu o bordură lucrată „à joir“ de mână unui meșter sigar de daltă lui. Deasupra, între două scuturi cu stemă se desfașoară inscripția care pomenește, pe lângă ctitorul, hatmanul Luca Arbore părcălab de Saceava, și pe tatăl său bătrânul Arbore, părcălab de Neamț.

În fund, e zugrăvit un al doilea tablou votiv. Arbore prezintă lui Christos biserica; e precedat de Sf. Ion și însoțit de soția sa și numai de doi copii de astădată. Hainele sânt de o mare bogăție; Arbore are o manta de brocat verde cu flori de aur. Mănecele negre strânse ale hainei, es

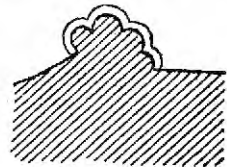

Fig. 166. Reuseni, Profil de colonetă (după Romstörfer)

din aceasta manta ale cărei mănece sânt scurte și larg deschise dela amăr.

Soția lui Arbore poartă aceeași pălărie cu margini late și cu vâl ce se regăsește pe chiparile de femei în toată vremea lui Ștefan cel Mare și a lui Petru Rareș și aceeași podoabă grea, ca niste cercei, îi atârnă până pe umeri. Fata, pe perețele din naos are un fel de diademă cu pendentivi lucrat la fel ca și la mama ei; băieții au, ca și tatăl lor, un fel de mică bonetă strânsă, o calotă simplă.

Toate figurile, afară de ale co-

Fig. 165. Reuseni, Vedere în naos

piilor, au fost scoase și refăcute cu tencuială cu tot. S'ar crede că — la o năvălire —

dușmanii au ținut să scoată armele care aduceau aminte de paternicii țării și că, odată furtuna trecută, s'a reparat stricăciunea.

Dealtmintelea figurele de pe cele două tablouri se aseamănă.

În naos, lângă ușă, s'a găsit o inscripție zugrăvită, arătând un nume de zugrav „Drăgoșie“¹⁾ și data de 7049 (=1541)¹⁾.

E vorba de sigur de o reparație, căci faptul că vedem pe tablourile votive familia lui Arbore, odată cu doi copii și o altădată cu cinci, arată încă mici, probează grija de adevăr și că desigur zugrăveala a fost terminată înainte ca acest copii să fie atins măcar vârsta adolescenței. — Fata lui Arbore, Ana, căsătorită cu Gavril Totrușan, a murit în 1521.

În 1541, copiii lui Luca Arbore, dacă trăiau

„Ca vrerea Tatălui, și ca ajutorul Fiului și ca săvârșirea Sfântului Duh, în zilele blagocestivului și de Christos iubitului Domn Io Ștefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu, Gospodar al țării moldovenești, pan Luca Arbore, pârălabul Sucevei, fiul bătrânului Arbore, pârălabul Neamțului, a bine voit cu buna sa vrere și cu cinstită și lăminată inimă și cu ajutorul lui Dumnezeu și cu sprijinul Domnului său, a început și a făcut acest hram în numele țării capului cinstitului și slăvitului prooroc și înainte mergător și botezător Ioan; și s'a început în anul 7010 (= 1502) în luna Aprilie 2, și s'a săvârșit în acelaș an, în luna August 29“¹⁾.

Iar la Reuseni, piatra așezată tot deasupra ușii de intrare și de 1,05 m. lungime

Fig. 167. Reuseni, Pisania

trebuiau să fie cam de 40—50 ani, dacă ne gândim că tatăl lor apare deja în 1499, ca pârălab de Suceava, adică cea mai înaltă funcție militară.

Este deci extrem de probabil că pictura cea dintâi este din vremea zidirii bisericii sau dintr'o vreme apropiată, și că lucrarea nu a fost făcută de o dată, sau că a fost parțial refăcută.

Zugrăveala este însă de o calitate, care nu ajunge aceea din bisericile ale Domnului, nici aceea din Dolhești sau Bălinești.

Pisania așezată deasupra ușii de intrare, pe peretele din afară, lungă de 1,24 m. și înaltă de 0,40 m. spune:

și 0,30 m. înălțime, zice: „În anul 7011, Septembrie 8. Io Ștefan Voevod prin mila lui Dumnezeu, Gospodarul țării moldovenești, a binevoit și a început să zidească acest hram în numele țării cinstitului cap al cinstitului și slăvitului prooroc înaintemergător, botezător Ioan, în acest loc unde a fost tăiat capul tatălui său Bogdan Voevod și pe Ștefan Voevod l'a ajans moartea—veșnica lui pomenire — și fiul său Bogdan Voevod a dus înainte ce fusese început de tatăl său și a săvârșit hramul în anul 7012 (= 1504) în luna Septembrie 18“²⁾.

Construcția a ținut deci mai mult de an

¹⁾ V. Greca. — Eine Belagerung Konstantinopels — Byzantion 1923.

¹⁾ Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

²⁾ Idem. Idem.

an, și a fost terminată de Bogdan, două luni după moartea lui Ștefan.

Piatra de mormânt a lui Bogdan al doilea care s'ar fi putut găsi aici, nu există și nu se vede acuma decât o lespede din veacul al XVII-lea.

DOBROVĂȚ

Biserica mare a Dobrovățului, cu hramul Pogorîrei Sfântului Duh, este penultima din cele zidite sub domnia lui Ștefan cel Mare și, precum arată inscripția, a fost isprăvită

Această biserică, ca aceea a Mănăstirii Neamțului, constituie o excepție în șirul celorlalte lăcașuri din vremea lui Ștefan prin mărimea lor neobișnuită; toate celelalte, — dacă se face abstracție de unele pridvoare adăogite ulterior — nu au decât cele două încăperi obișnuite: naosul (cu altarul) și pronaosul, dar Neamțul și Dobrovățul au trei.

Actualmente aceasta din urmă se prezintă cu trei turle, dar au fost adăogite într-o vreme mult mai recentă — în veacul al XVIII-lea.

În plan — dacă lăsăm de o camdată pro-

Fig. 168. Dobrovăț

doză luni abia înaintea încetării lui din viață:

„Bine cinstitorul Domn Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al țerii Moldovei, fiu al lui Bogdan Voevod, a înălțat acest hram întru numele Pogorîrii Sf. Duh; care a început a se zidi la anul 7011 (= 1503), luna lui Aprilie în 27 de zile, și s'a săvârșit în anul 7012 (= 1504), iar al Domniei lui, anul patru zeci și o lană din al optalea curgător¹⁾).

¹⁾ Iorga. Inscripții

naosul — vedem o foarte mare asemănare cu Reuseni și cu Arbora, încât aceste biserici pot forma un singur grup.

Naosul este aproape identic și ca formă și ca dimensiuni. Sîmurile laterale, de abia însemnate în grosimea zidului, sunt încadrate de aceleași mănunchi de colonete, care pornesc de pe niște mici baze ornate.

Calota sferică așezată pe arcurile moldovenești cunoscute, a fost spartă pentru a se face turla actuală. Ferestrele ce luminează altarul naosului sînt aproape la fel ca cele dela Reuseni și dela Arbora.

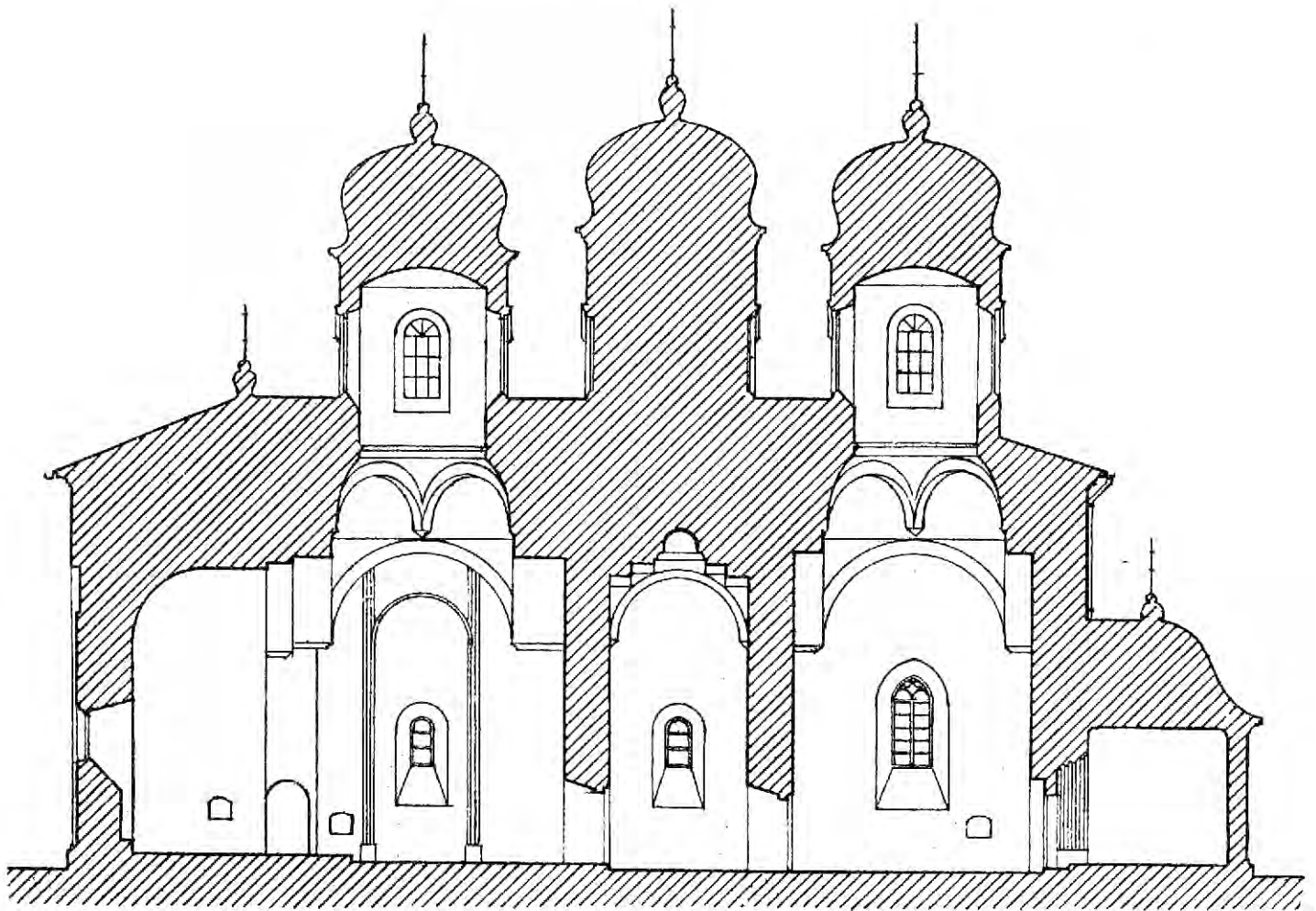

Fig. 169. Dobrovăț, Secțiune longitudinală (Relevéul «Arta Românească»)

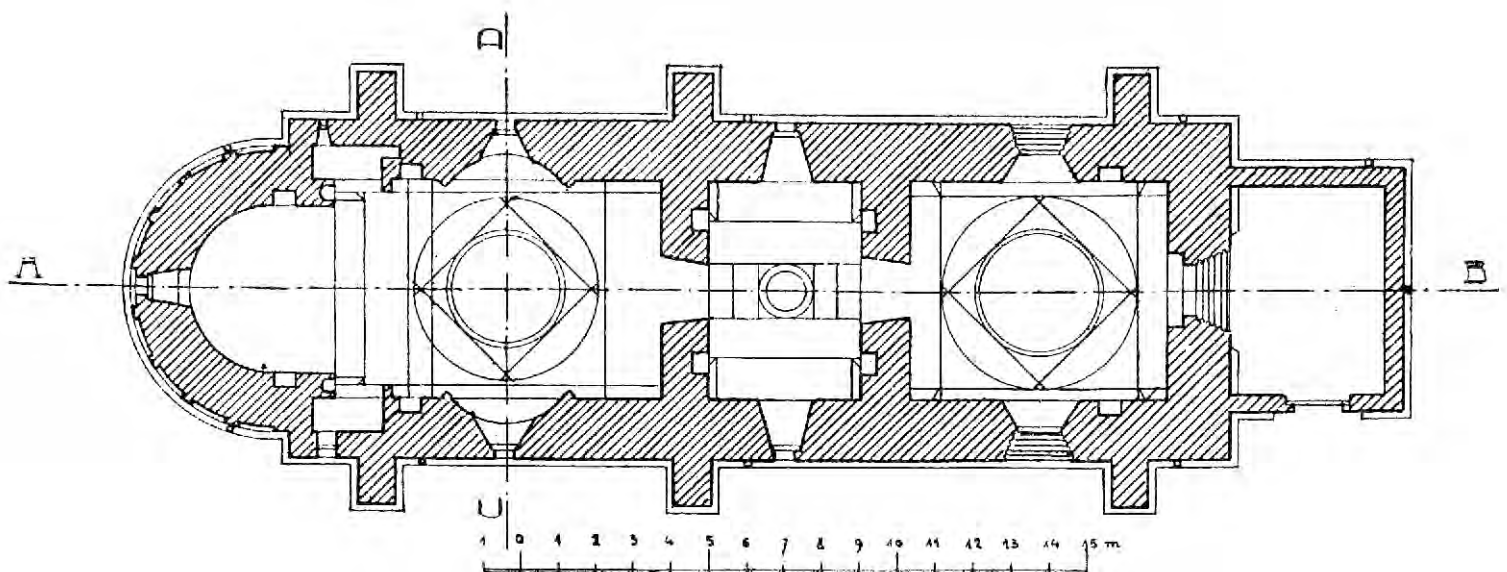

Fig. 170. Dobrovăț, Planul bisericii (Relevéul «Arta Românească»)

A două încăpere, care este intercalată între naos și pronaos are boltiri ca pronaosul acestor două biserici și ferestre iar la fel. Întâlnim însă aici și o mică deosebire. Pe când la Arbora și la Reaseni pronaosul este ceva mai lung în sensul axei bisericii de cât în lățime, aici e sensibil mai scurt, ceea ce explică pentru ce cele două perechi de arcuri care restrâng spațial capolei sunt longitudinale, pe când la cele alte două biserici din aceeași familie, sunt transversale — de oarece e evident că se așează aceste arcuri pe lungimea cea mai scurtă.

Aceste arcuri sunt anite printr'o altă pereche de arcuri și calota sferică ce încheie bolta e mai mică ca la bisericile surori.

Urmează pronaosul boltit după tipul naosului (ca la Neamț), și care e laminat la Nord și la Sud prin câte o frumoasă și înaltă fereastră gotică cu menoul ei încă intact și cu o lucrătură gotică ce a fost "à jour" dar care e acuma astapată, ceea ce-i strică cumva înfățișarea când o vezi pe din afară. Dinăuntru însă se poate vedea mai bine maestria execuției. Ușa în zidul de apus e în arc frânt cu colonete și scobituri rezămate pe aceleași gen de baze ornamentate așa de răspândite în toată această epocă.

Ușile naosului și ale odăii mormintelor sunt cu chenarul pătrat și baghetele încrețite cunoscute; au fost însă cioplite pentru a se lărgi deschiderea și a se înălța, — mai cu seamă cea din față — încât e greu să se ghicească care a fost profilul primitiv.

A doua ar putea să fi fost în felul celei interioare de la Arbora și Reaseni sau încă ca cea de la Neamț, mutată acuma la vestimentarie. Ce a rămas din rama s'ar potrivi, dar factura nu este așa de curată și cu

machiile ascuțite ca la Neamț, ci mai rotunjite și mai moale.

Ne găsim deci aici — ca la Neamț — în fața unei tendințe sau a unei trebuințe nouă, aceea de a avea între naos și pronaos o a treia încăpere, aceea ce servește, de obicei, ca să adăpostească mormintele ctitorilor.

La Neamț, s'a intercalat pentru acest scop o despărțitură nouă, între naos și pronaos. La Dobrovăț s'a ales un tip de biserică exis-

tent al cărei pronaos a devenit camera mortuară, și s'a adăugat spre apus un pronaos după un tip de asemenea cunoscut.

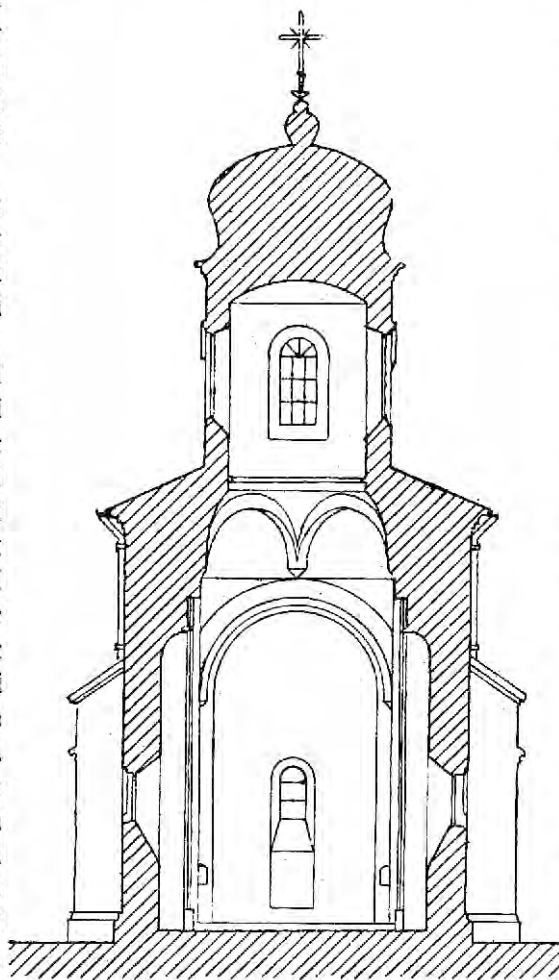
Iată deci ca aceste două biserici, stabilită încă din vremea lui Ștefan cel Mare o dispoziție de plan ce va deveni repede generală pentru clădirile cele mai însemnate din vremea lui Rareș, lui Lăpușneanu și altele.

În afară, tot după tipul Arbora-Reaseni, biserica nu arată sinuri; dar pe când aceste două biserici nu mai arată sub tencuiala lor nici firide nici ocnite și nu au contraforturi, găsim la Dobrovăț și firidele lungite la altar, de cărămizi mari (29 cm. lungime), și două rânduri de ocnite; după obiceiul aproape constant, două din ocnitele mici de sus corespund cu una mare din rândul de jos.

Ocnitele mari dela altar nu corespund cu firidele, ci sunt rezemate pe cheile lor.

Bazați pe asemănarea mare dintre cele trei biserici din acest tip, putem, deci, presupune că, și la Arbore și la Reaseni, sub tencuială, se regăsesse arcaturile oarbe ale firidelor și ocnitelor.

Au existat oare contraforturile de la început? Lucrez e posibil de oarece copertinele retragerilor mediane au profilul din această vreme. Par, în ori ce caz, să fi fost refăcute în partea lor de sus, ceea ce s'ar putea să se fie întâmplat la epoca facerii turelor.

C - D
Fig. 171. Dobrovăț, Secțiune transversală
(Relevu «Arta Românească»)

Soeul e de un profil simplu și de piatră de talie. Zidăria bisericii e de piatră brută, din acest fel de gresie moale a regiunii.

E acoperit cu o tencuială spoită care împiedică de a vedea dacă a avut o ornamentație de pământ ars smălțuit.

Înăuntrul bisericii este în întregime zugrăvită și pictura este de o bună calitate mai

brun căzând în plete pe umeri. După d. Iorga, sânt Ștefan cu fiii lui Bogdan și Petra; biserica ce întind lui Christos e înfățișată fără tarle. Acoperișul țiguiat are linii care pot arată țigle sau șindrila și e zugrăvit cu culoare roșie; am văzut însă, dintr'alte exemple, că nu se poate baza pe aceasta o judecată în privința materialului cu care erau

Fig. 172. Dobrovăț, Vedere din spre Sud-Vest

cu seamă în naos și camera intermediară. Fundurile au fost rețușate cu o culoare care se spală ușor.

În pronaos, însă, pictura nu pare a fi de aceeași mână și cel puțin în părțile de jos a fost refăcută sau lăcuită ulterior.

Pe peretele votiv se văd trei voievozi, toți trei tineri, cu coroana pe cap și cu părul

învelite aceste biserici. O inscripție zugrăvită spune:

„Blagocestivat și de Christos iubitorel Io Petra Voevod, prin mila lui Dumnezeu, domnul țării moldovenești, fiul bătrânului Ștefan Voevod a zugrăvit și împodobit acest hram în numele pogorîrii sfântului Duh la Mănăstirea dela Dobrovăț la leat 7030 Iana?”

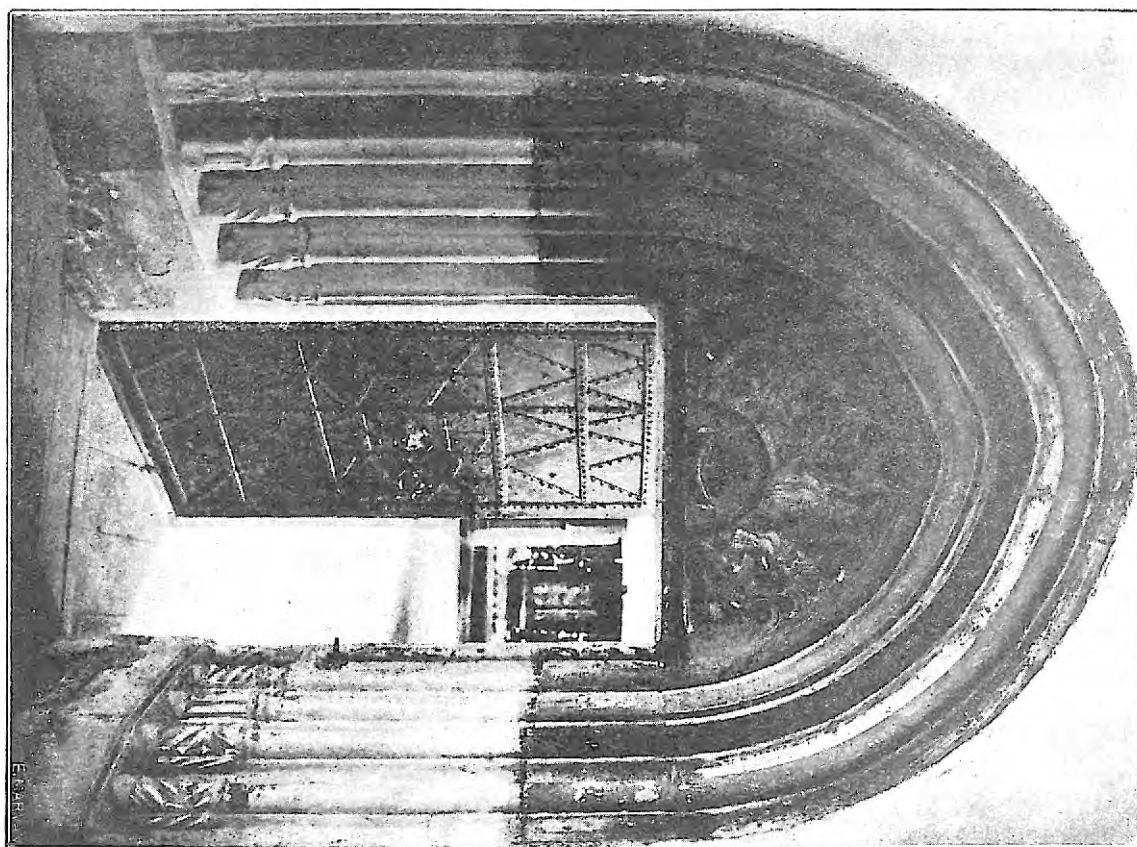

Fig. 173. Dobrovăi, Ușa exterioară

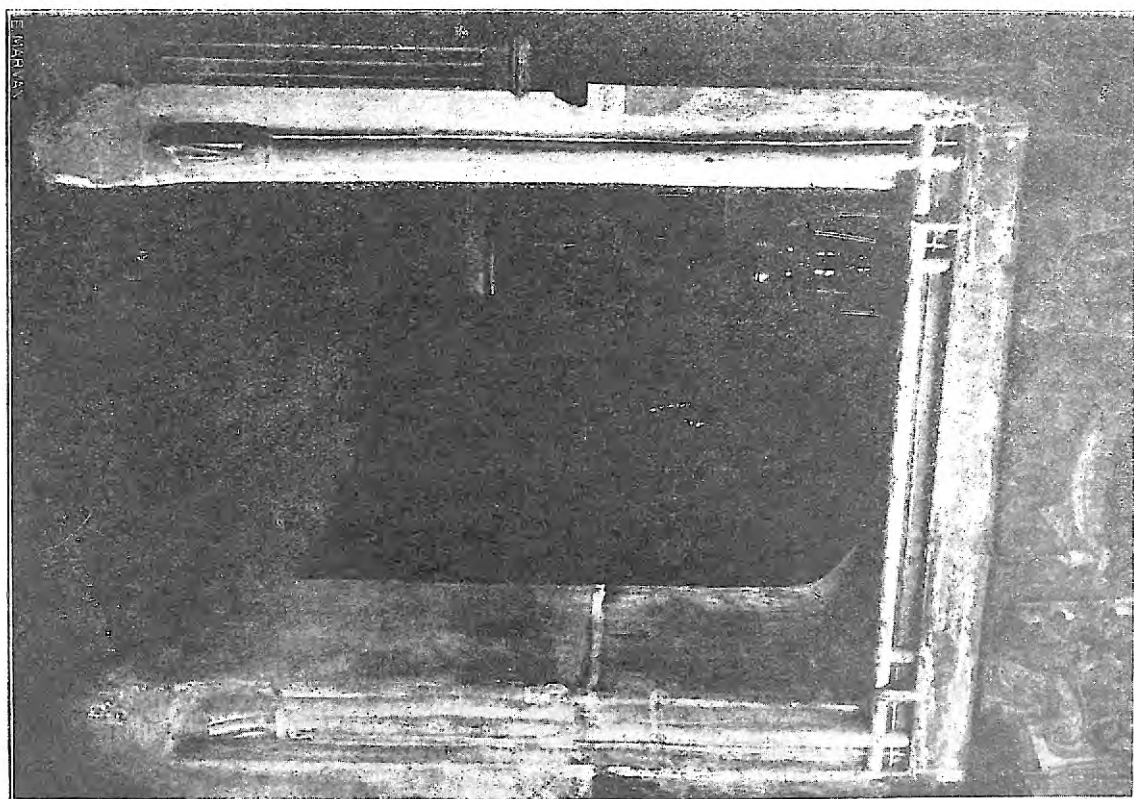

Fig. 174 Dobrovăi, O ușă interioară

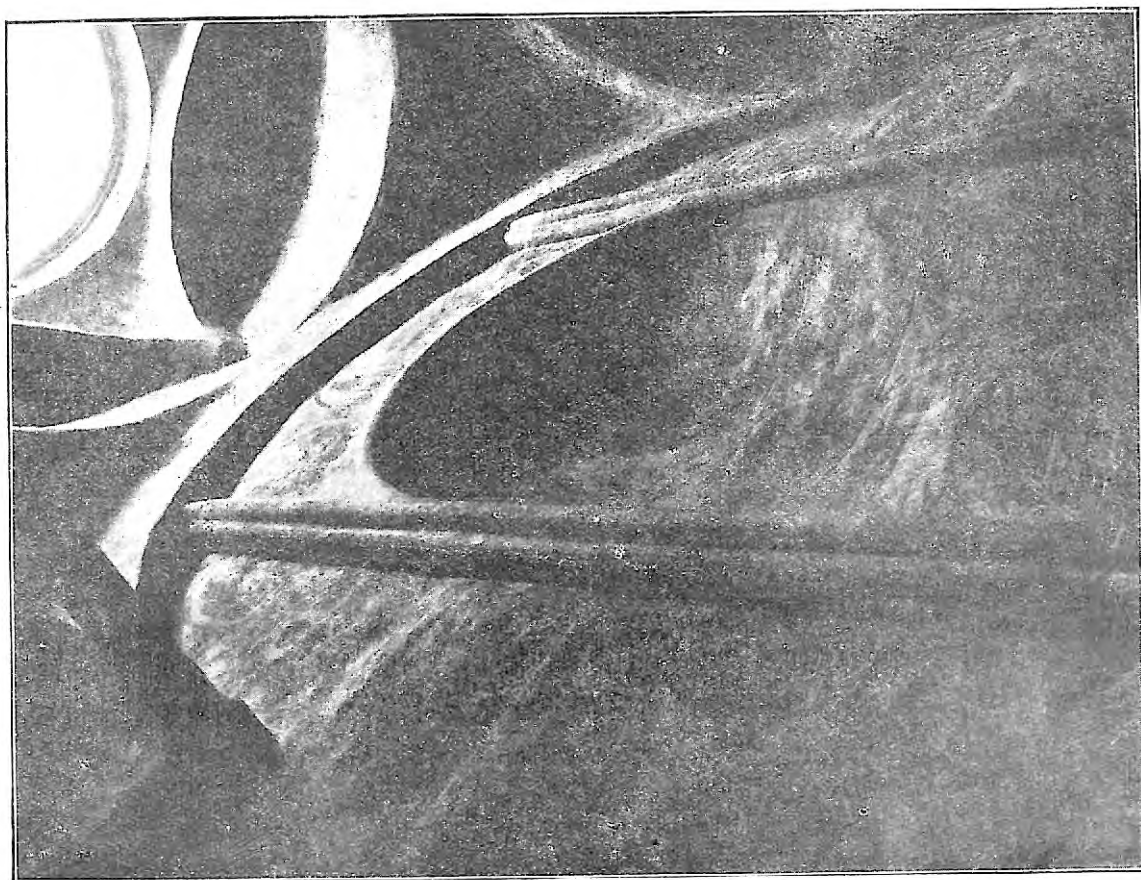

Fig. 176. Dobrovăț, Vedere în naos.

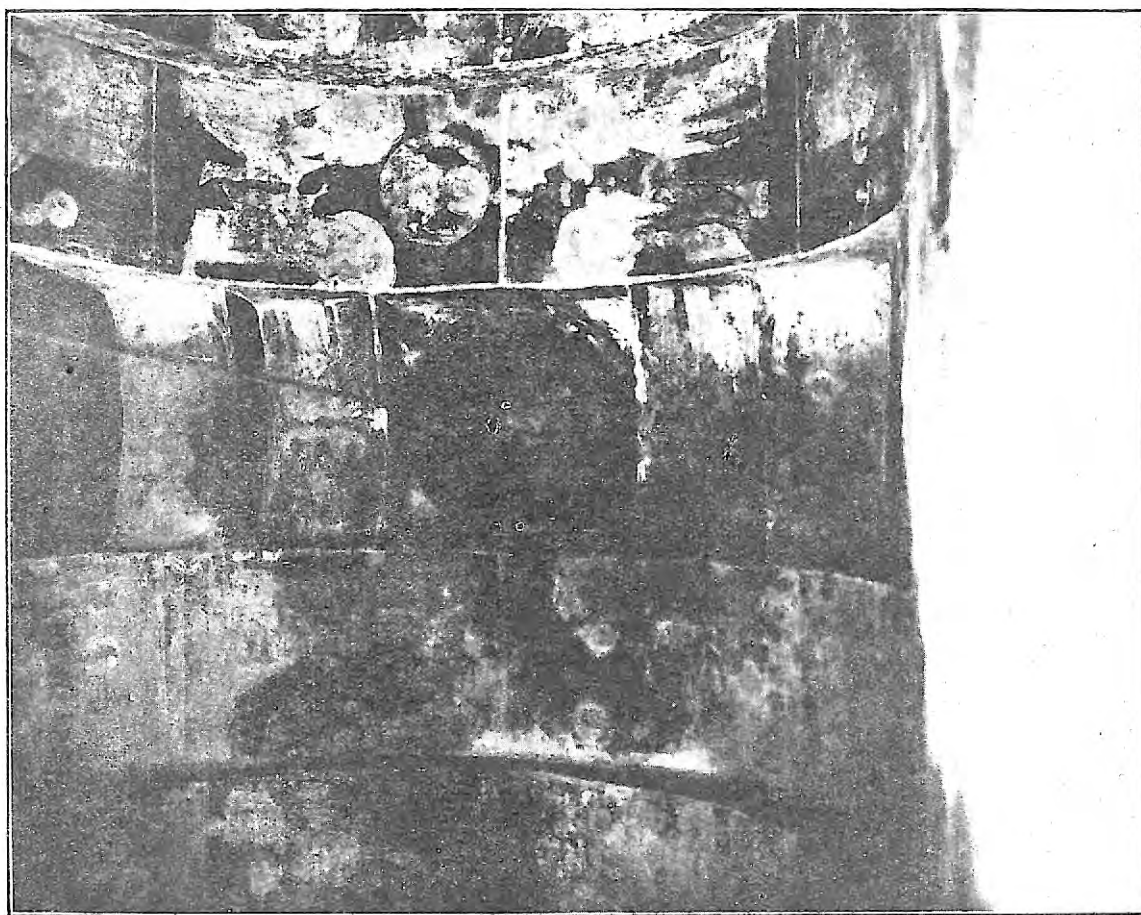

Fig. 175. Dobrovăț, Bolta încăperei din mijloc

Este deci o eroare, sau mai curând o cifră necompletă, de oarece Petru Rareș a început a domni la 1527 și pictura va fi deci datată între $7035 = 1527$ și $7039 = 1531$.

Este de observat că nu vedem, ca de obicei, familia domnitorului ci cei trei voievozi arătați.

La dreapta ușei se văd sfinții Impărați Constantin și Elena, așa cum se găsește în acest loc, dacă nu totdeauna, în orice caz foarte des în aceasta vreme.

Aceste frescuri sunt pe primul strat de

DOLHEȘTI MARI

Dolhești are ca plan și secție longitudinală o mare asemănare cu Volovăț și cu Bălinești ca toate că e mai mică și mai simplă. Principiile constructive sunt însă aceași: în loc de două arcuri dabloari și trei perechi de nișe în naos și un arc dabloa și două perechi de nișe în pronaos sunt numai un dabloa și două perechi de nișe atât în naos cât și în pronaos. Dablourile recad toate pe niște mici console. — Altarul are forma poligonală cu

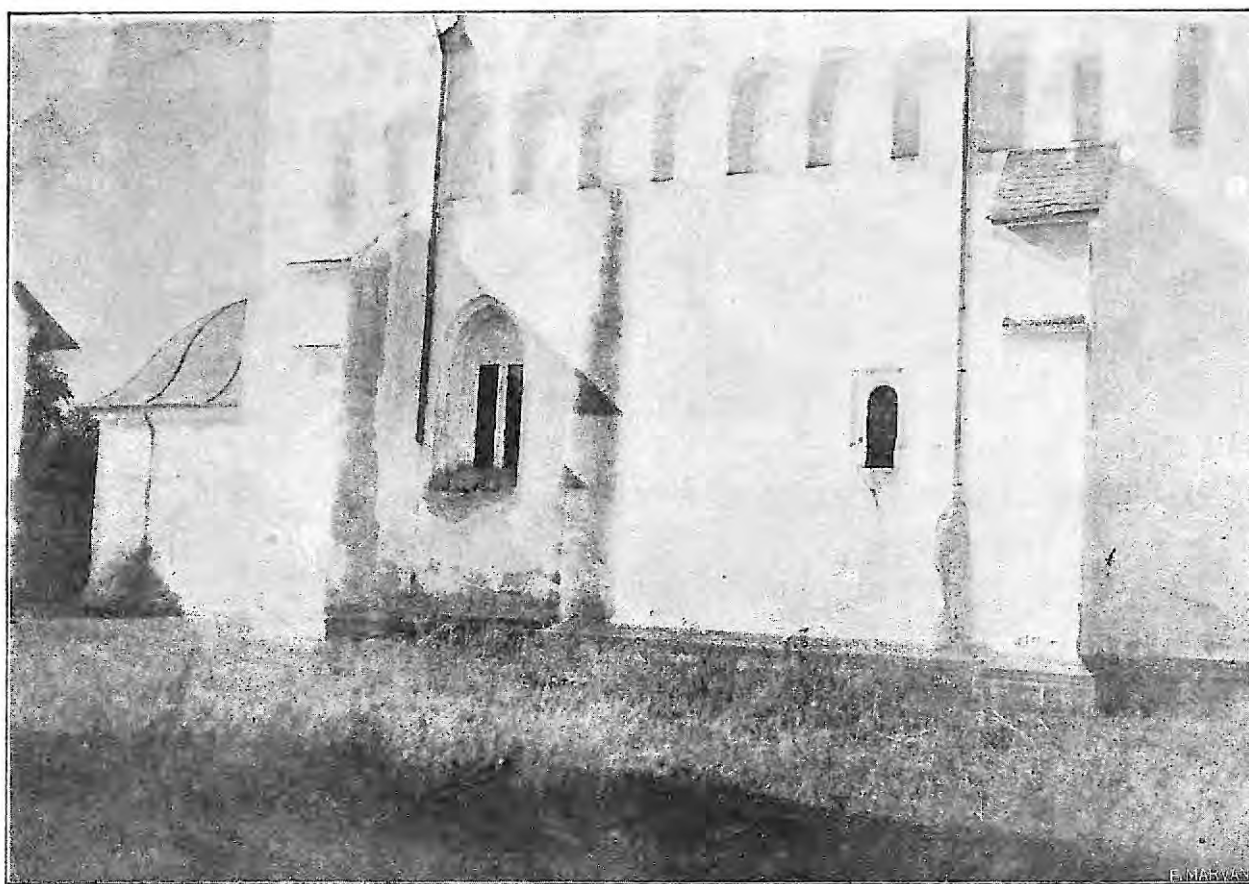

Fig. 177. Dobrovăț, Peretele Sad

tencuiială. Părțile inferioare sunt spoite. Ca în multe biserici moldovenești găsim grafito cu name poloneze din armata lui Sobieski; așa bunioară în pronaos, ceace ce arată că — dacă acest pronaos a fost rezugrăvit, — aceasta lucrare s'a făcut încă în veacul al XVII-lea.

În naos se găsește mai multe pietre de mormânt frumos împodobite dela sfârșitul veacului al XVII-lea.

Celelalte clădiri mănăstirești sunt toate mai recente. Tarnul de intrare e din veacul al 18-lea iar biserica cea mică din veacul al 19-lea.

cinci latari ce o regăsim la Bălinești. Ca la Volovăț, pardoseala naosului e așezată mai jos de cât cea și a altarului și a pronaosului. Tot ca la Volovăț, se găsește o singură fereastră în naos spre miazănoapte și în pronaos nu sunt de loc spre Nord. Pe partea de miază zi sunt două ferestre mici în pronaos și două mai mari în naos, din care numai una și-a păstrat forma mai veche (dar nu cea primitivă). Celelalte ale naosului, precum și cea a altarului sunt mărite.

Ușa din peretele despărțitor al naosului e

ca chenarul dreptunghiular canoseat, dar foarte stricat. Mătara are o bază ornată. Ușa de intrare—în axa pronaosului—și-a pierdut forma primitivă; are acum un linteol de piatră simplă cu muchia teșită.

Tâmpla e de zid. Firidele proscomidiei și a diaconicalai nu sunt deschise până jos (ca la Volovăț și la Bălinești), ci sunt niște simple nișe.

Bolțile «berceau» alai sunt construite de sigă pentru a-i da o mai mică greutate (cum e și la Rădăuți)

Fig. 178. Dobrovăț, Fereastră Nord a pronaosului

Biserica nu mai are zugrăveli de cât pe pereții pronaosului unde sunt mormintele familiei lui Sendrea, portar de Suceava și cam-natul lui Ștefan cel Mare. Aici s'au descoperit de curând sub straturile de spoială un frumos fresce care reprezintă un bărbat în haine de brocat de aur — probabil Șendrea — cu soția lui cu părul bălan, o fetiță și un copil. Maica Domnului îi arată lui Christos pe tron; la stânga e Sfântul Nicolae. Aceste frescuri sunt destul de vătămate; pe alocuri ochii și chiar o parte din obraji lipsesc.

Fig. 179. Dobrovăț, Fereastră Sud a pronaosului

Fig. 180. Dobrovăț, O fereastră mică

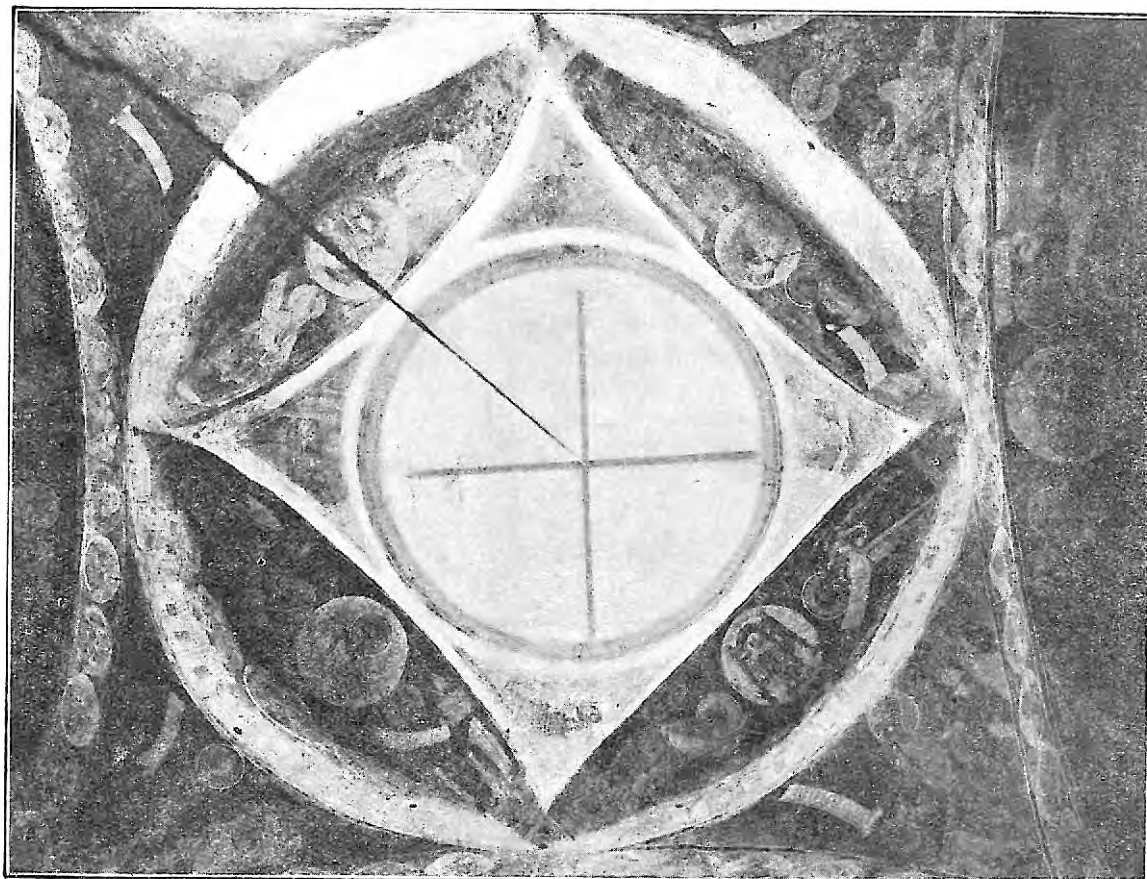

Fig. 181. Dobrovă, Bolta naosului

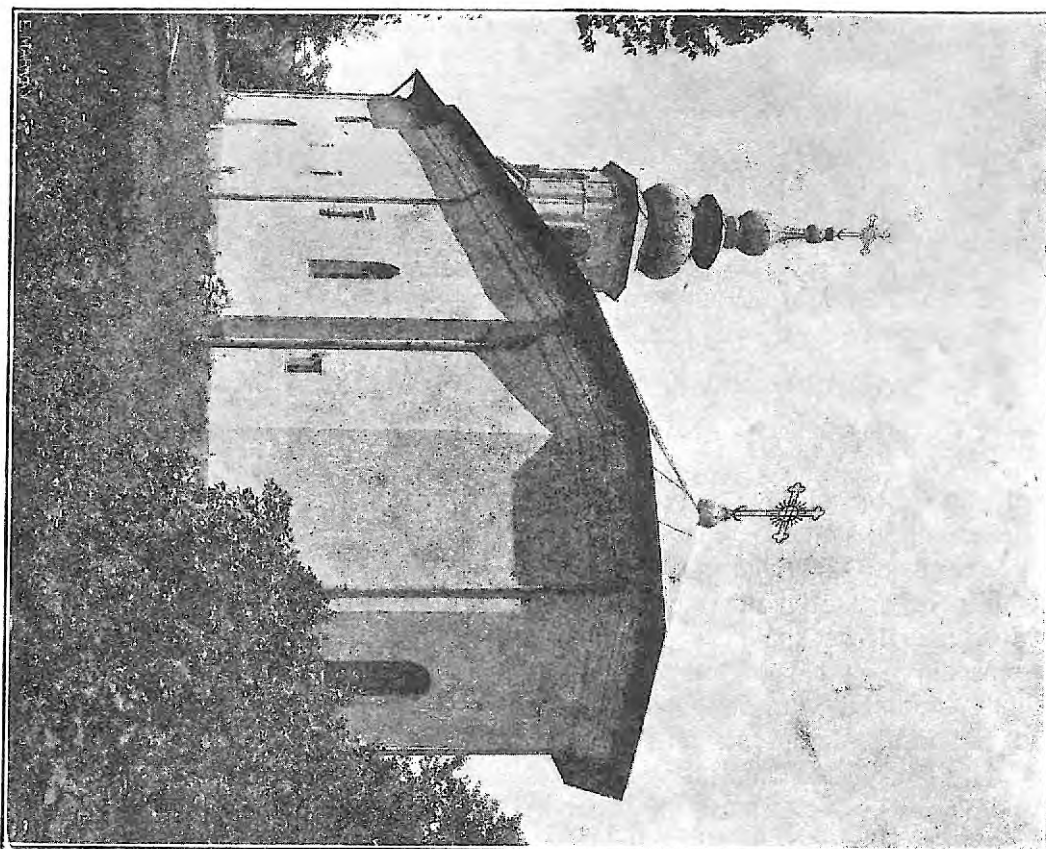

Fig. 182. Dolhești mari

Nici o inscripție n'a mai rămas. Alți sfinți se văd cu aureole poleite, cu cartele cu inscripții, și o ornamentație florală asemănătoare cu cea de la Hârlău și Popăuți, între alte.

Maria, soția lui Șendrea, e înfățișată cu o pălărie de sub care ese o măramă vărgată, precum sunt arătate pe alte pictari vo-

bisericeii. De asupra așei naosului se mai vede în lanetă un fresc înfățișând Maica Domnului.

S'a adăugat în fața bisericii la o vreme necunoscută, dar evident destul de recentă, un turn elopotniță, care ascunde probabil pisană deslașitoare.

Și exteriorul bisericii a suferit prefaceri;

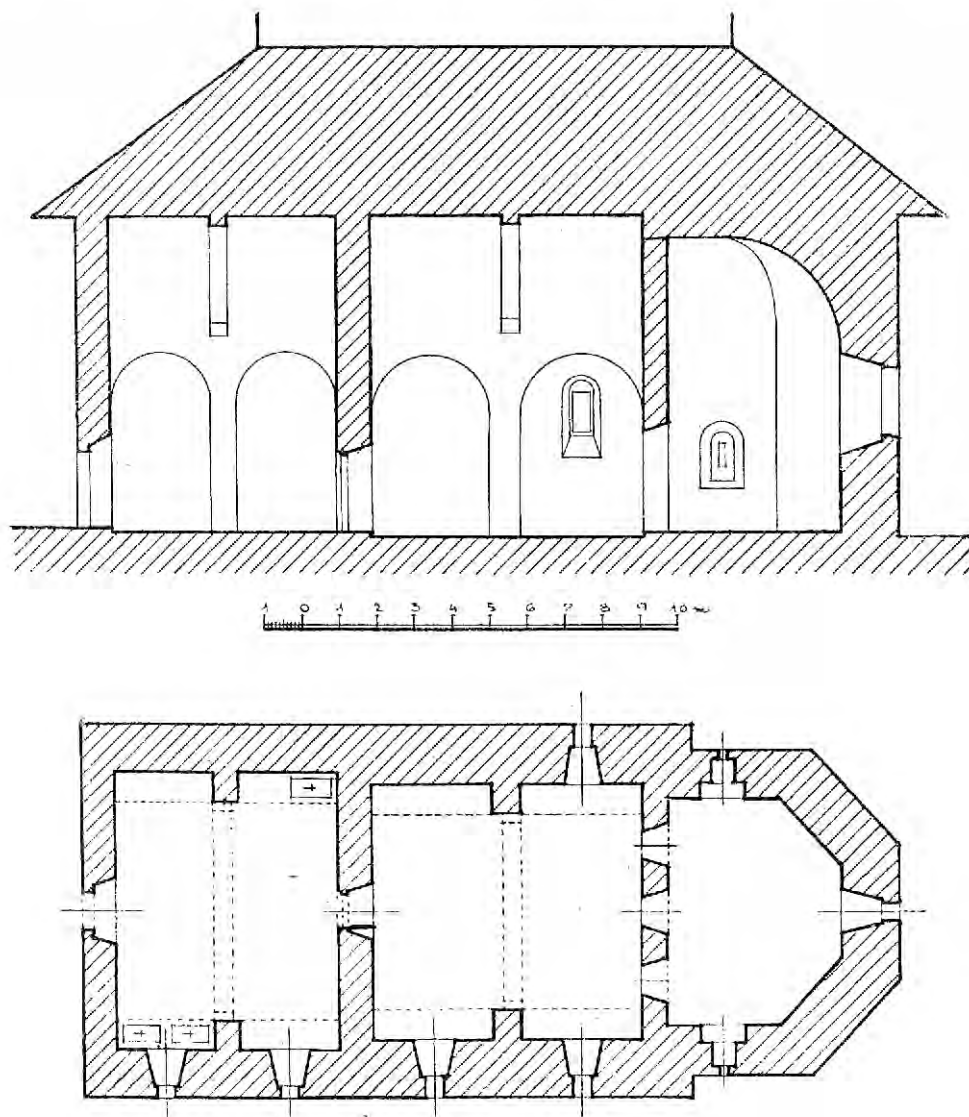

Fig. 183. Dolhești, Secțiune longitudinală

Fig. 184. Dolhești, Planul bisericii

tive și soția lui Arbore, a lui Gavril Trotușan, a logofătului Tăutu, a logofătului Teodor de la Hamor. Șendrea poartă un fel de beretă cu ornamente de aur.

Se văd și anele graiite — fără dată. Comparând aceste picturi cu cele l'alte cunoscute, se poate afirma — fără mare temere de a greși — că sunt din vremea facerii

anale ferestre au chenare profilate care par a fi din veacul al XVII-lea; așa cele două din pronaos și una a naosului de pe latura de miazăzi, care arată un motiv de o vădită înrudire armenească; cele l'alte au fost mărite și mai târziu, scoțându-se și aceste chenare din care se mai văd bucăți în carte.

Zidăria e de piatră brută; la colțuri

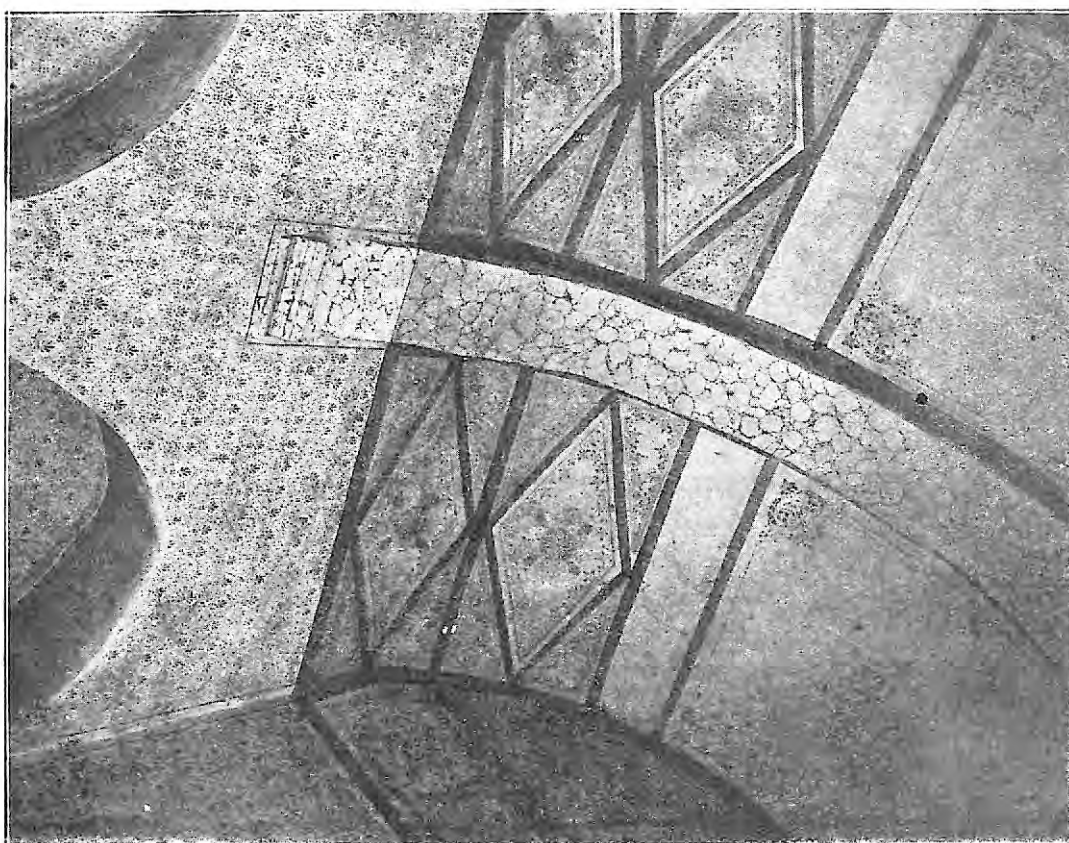

Fig. 185. Dolhești, Vedere interioară

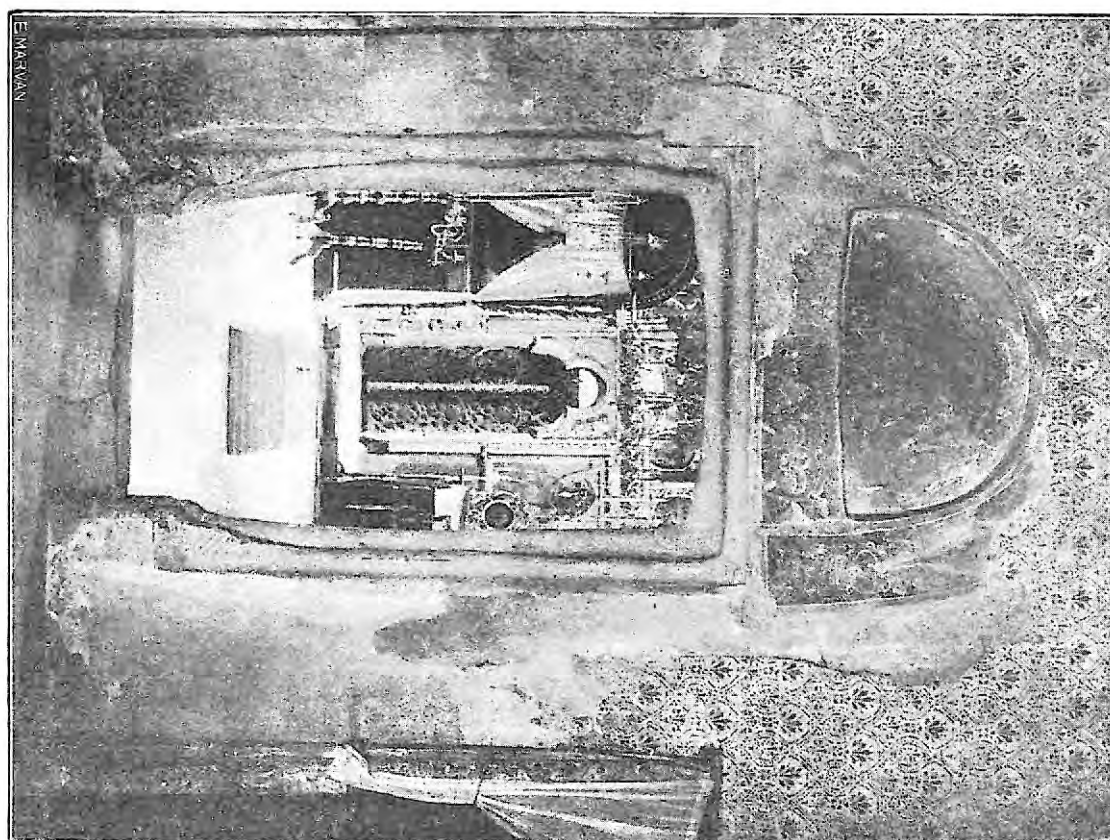

Fig. 186. Dolhești, Ușa interioară

sunt pietre mai mari și mai cu grijă așezate, dar nu sunt cioplite.

Dintre mormintele — printre care se pre-

dar să știe însă că Șendrea, ucis în bătălia de la Râmnic (1481) a fost înmormântat la Dolhești, unde era îngropat și tatăl său.

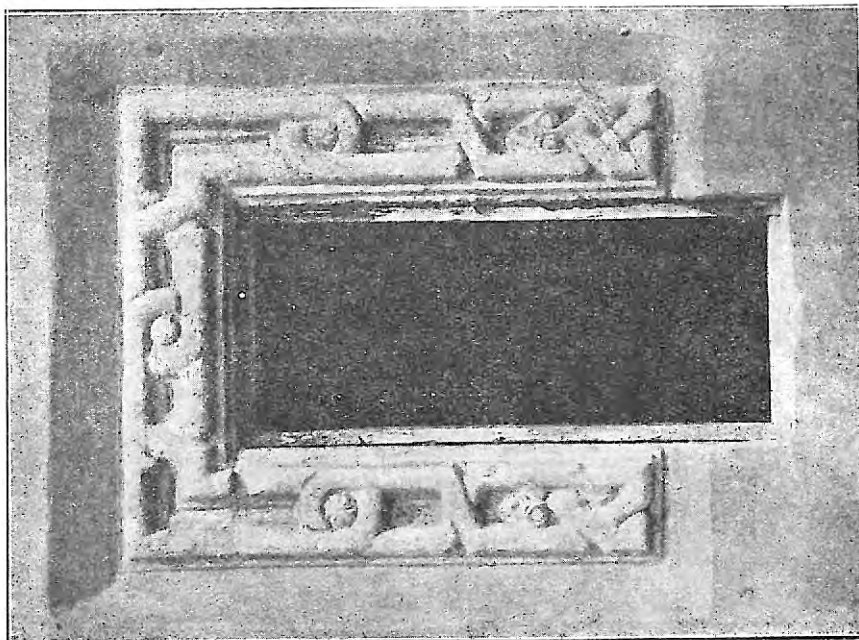

Fig. 188. Dolhești, Fereastră mare

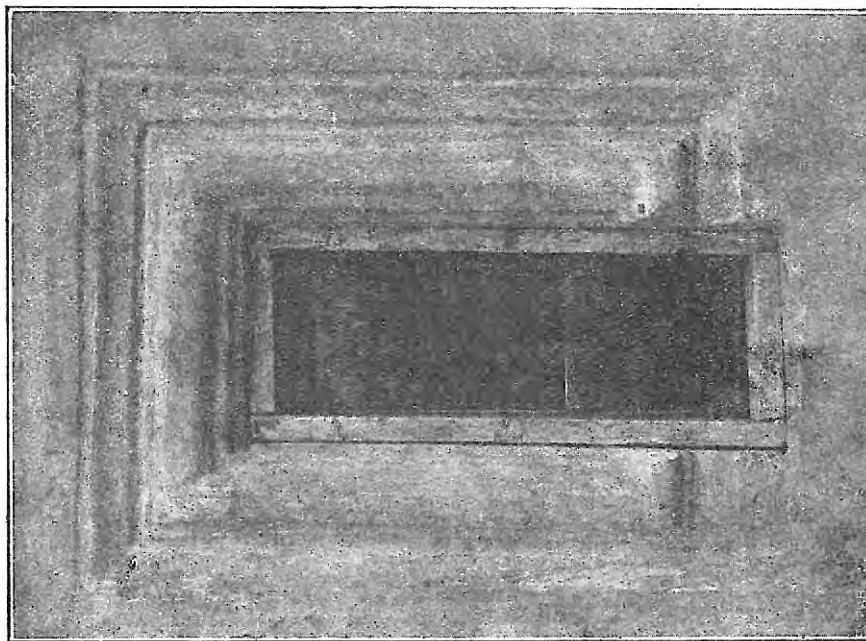

Fig. 187. Dolhești, Fereastră mică

supune că sunt acele a lui Șendrea și a tatălui său, — piatra Mariei e foarte frumos săpată.

Data zidirii bisericii nu ne este cunoscută,

Ar urma deci că Dolhești a fost zidită înainte de 1481 și ar fi deci cea mai veche din bisericile lui Ștefan, (după Baia ?) dintre cele ce ne au rămas.

VOLOVĂȚ

Volovățul, cu hramul Înălțării Sfintei Cruci, zidit la 1500—1502, formează cu Bălinești și Dolhești un grup deosebit. Boltirile, dacă vroim să facem o comparație cu stilarile cunoscute, trebuie denumite romanice.

Sunt într'adevăr boltite în semicilindric (berceau), întărite prin arcari dabloari. Aceste trei biserici citate prezintă aceeași dispoziție; și trebuie căutată idea primitivă în biserica de la Rădăuți. Dacă facem abstracție de navele laterale (și bine înțeles și de pridvorul

tele din Rădăuți a atras din nou atenția asupra acestui locaș și a putut crea momentan un curent deosebit de cel obișnuit, curent de altminterlea repede stâns. Dar comparația datelor facerii mormintelor și a zidirii probabilă a Dolheștilor și a Volovățului nu se potrivește cu această ipoteză.

Volovățul posedă tot cele două compartimente principale: pronaosul și naosul cu altarul; amândouă despărțite printr'un zid cu așa dreptunghiulară. Câte trei firide înalte și late sunt înșirate pe fiecare parte din cele două încăperi, sau — mai bine zis, — câte

Fig. 189. Volovăț

adăogat de Lapașneanu) vedem că este o foarte mare asemănare, — doar în local boltelor în «berceau» transversale (ce se văd bine în secție vezi Rădăuți), sunt numai nișe adânci. Chiar și poziția contraforturilor absidei de la Rădăuți se regăsește la Volovăț, în cât filiațiunea pare foarte probabilă; și în acest mod vechea biserică de la Rădăuți nu mai apare așa de izolată în istoria arhitecturii din Moldova.

Fost au alte monumente azi dispărute care ar stabili continuitatea? Sau să admitem că grija specială a lui Ștefan pentru mormin-

două perechi de pilaștri angajați susțin arcade de asupra cărora începe bolta semicilindrică, întărită în dreptul pilaștrilor, de arcari dabloari rezemate pe console.

Sinuri nu sunt.

Firidele proscomidiei și a diaconicalui sunt destul de largi și au câte o ferestruică.

Notăm particularitatea care se mai regăsește la Dolhești, că pardoseala naosului e mai joasă ca aceea a altarului și a pronaosului, cu două trepte. Și chiar partea de apas a acestei din urmă încăperei e încă ridicată cu alte două trepte. Această dispoziție

are poate ca rațiune de a fi de a permite celor din fund să vadă peste capetele celor din fața lor.

Toată pardoseala e de dale pătrate de piatră.

reastră mai mare cu o ornamentație golică, tot pe aceeași latură e așa de intrare cu mulurele obișnuite în arc frînt, fără baze, care seamănă cu portalul de la Arbora. Pe partea

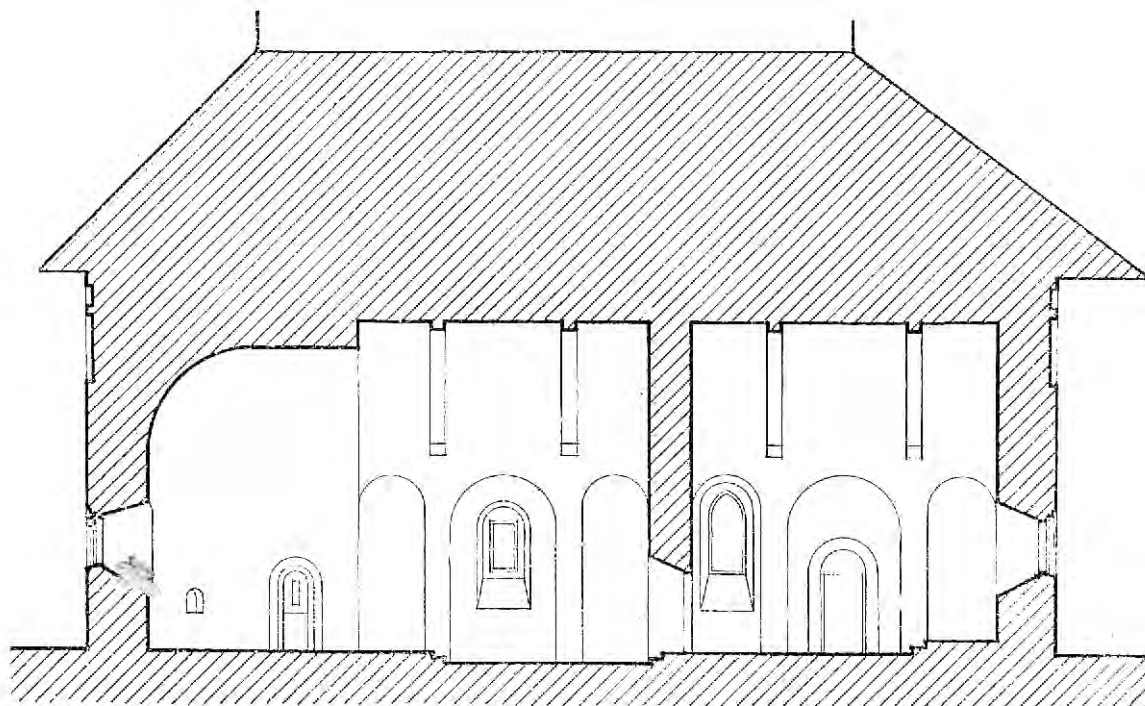

Fig. 190. Volovăț, Secțiune longitudinală

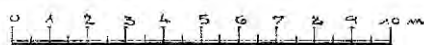
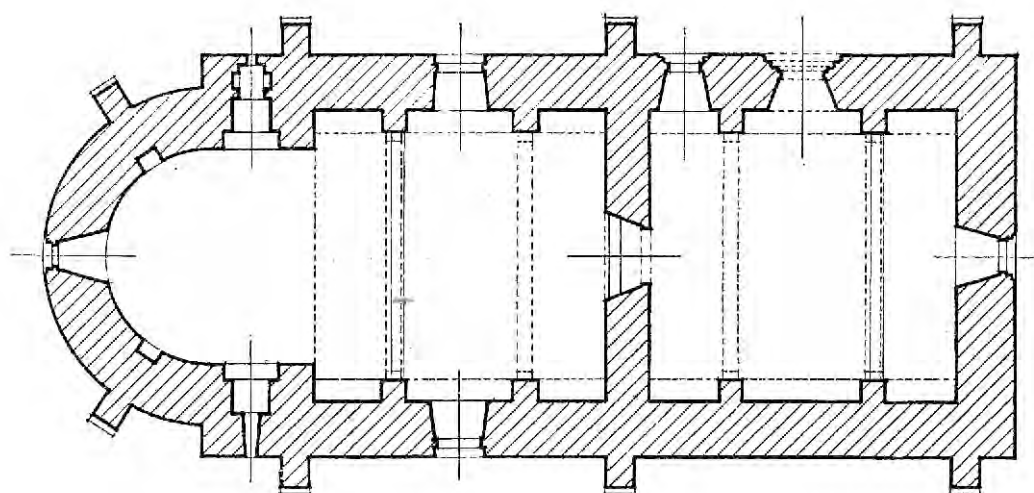

Fig. 191. Volovăț, Planul bisericii

În naos sunt două ferestre (acuma lărgite); în axa altarului e o fereastră mică cu chenar de piatră cu partea superioară semicirculară. În pronaos, pe latura sudică se vede o fe-

vestigă găsim o fereastră la fel ca aceea de la miazăzi; la nord însă nu e nici una.

Înăuntru nu se mai vede nici o zugrăveală, nici sondajele făcute nu au dat la iveală exis-

Fig. 192. Volovăț, Vedere spre altar

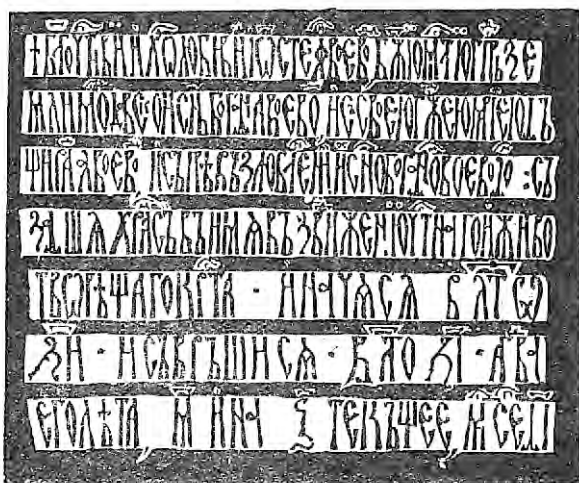

Fig. 193. Volovăț, Pisanie (după Kozak)

tența vr'unui strat pictat sub actualele tencuieli. Totuși Romstörfer spanea, acum trei zeci de ani, că se mai zăreau resturi de picturi.

Sub strășina lată a acoperișului paternic și înalt, două rânduri de ocnite fac înconjurul bisericii. Răsufătoare sunt așezate pentru ventilarea podului.

Doă contraforturi sprijinesc altarul, iar alte patru corpul clădirii.

Coranamentul lor, de piatră de talie, e mai simplu ca de obicei, pe când copertina resalitalui median are profitul obișnuit. Soclul există numai la contraforturi

Piatra pisaniei, de 0.80 m. lățime și

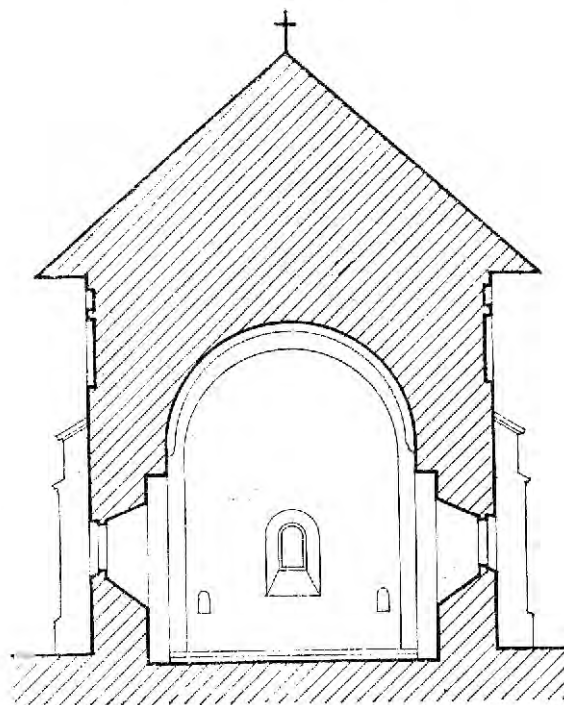

Fig. 194. Volovăț, Secțiune transversală

0,67 m. înălțime se găsește la stânga ușii de intrare, în sus, și glăsuște :

„† Blagoeștiu și de Christos iabitorul Io Ștefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu Gospodar al țării moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod și cu Doamna sa fiica lui Rada Voevod și cu prea iabitorul lor fiu Bogdan Voevod au zidit acest hram în numele înălțării cinstitei și de viață dătătoare crucei. Și s'a început în anul 7008 (=1500) și s'a săvârșit în anul 7010 (=1502) și a domniei sale în anul al patruzec și șaselea curgător, în luna Septembrie 14“¹⁾.

¹⁾ Kozak, Inschriften

BĂLINEȘTI

Biserica din Bălinești, cu hramul Sfântului Nicolae, a fost clădită de logofătul Tăutu și terminată în anul 1499, așa cum arată pisania așezată în zidul despre miazăzi.

S'a consacrat acestei biserici o monografie în buletinul Comisiei Monumentelor Istorice. (1911). Eată cum o descrie D-l N. Ghika-Budești.

„Planul bisericii prezintă particularitatea, de a avea poligonale pe dinafară atât altarul cât și pronaosul. Clopotnița este alipită de

în câte trei travee egale, prin arcuiri dublouri, cari se reazămă pe stâlpi de piatră angajați în zid și decorați cu capitele și soclari sculptate. În partea din spre apas a bolței pronaosului se află menajată o deschidere pe unde se poate pătrunde în pod și la camera clopotelor, prin o scară de lemn. Alt acces la clopotniță există prin o deschidere ce se vede în zidul clopotniței spre apas, desigur prin o scară mobilă. Aceasta este și dispoziția clopotniței dela biserica Popăuți din Botoșani, care nu este accesibilă decât prin o scară mobilă, probabil spre a feri

Fig. 195. Bălinești, (după Bul. Com. Mon. Ist.)

biserica în fațada despre miazăzi și chiar la ușa bisericii, formând un fel de pridvor boltit la intrare. Bolțile atât la naos cât și la pronaos sunt cilindrice «berceaux» și întărite cu nervari formând arcuiri dublouri paralele între ele. Acest sistem de boltă derivă din cele medievale și prezintă asemănare cu bolțile bisericii domnești din Rădăuți. Interiorul se compune din pronaos și naos despărțite prin un zid plin, cu o ușă de comunicație în axul lui. Altarul are în interior forma semicirculară obișnuită și este acoperit cu o boltă în sferă de sferă. Atât naosul cât și pronaosul au bolțile lor cilindrice, împărțite

clopotele de o comunicație directă cu exteriorul.

Fațadele sunt decorate după normele bisericilor lui Ștefan cel Mare. Soclul puternic în piatră de dimensiuni mari este foarte prominent și cu fața teșită. Muchiile verticale ale zidurilor sunt de asemenea de piatră cioplită; restul zidăriei pare a fi parte în piatră neregulată și parte în cărămidă. Cea mai mare parte a fațadelor este acoperită cu tencueli foarte deteriorate, cari par a fi fost pietate pe toată suprafața lor la o epocă oarecare; partea superioară a fațadelor este de cărămidă, formând două etaje suprapuse de

firide semicirculare; rândul inferior de firide mai mari, cel superior mai mic și de două ori mai numeroase.

Nicolae Domnesc din Dorohoi. Total e încon-
ronat cu o cornișă de piatră cioplită.

Partea cea mai caracteristică și cea mai

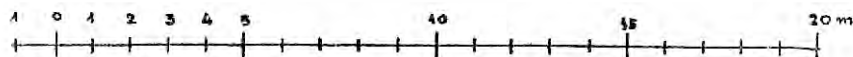
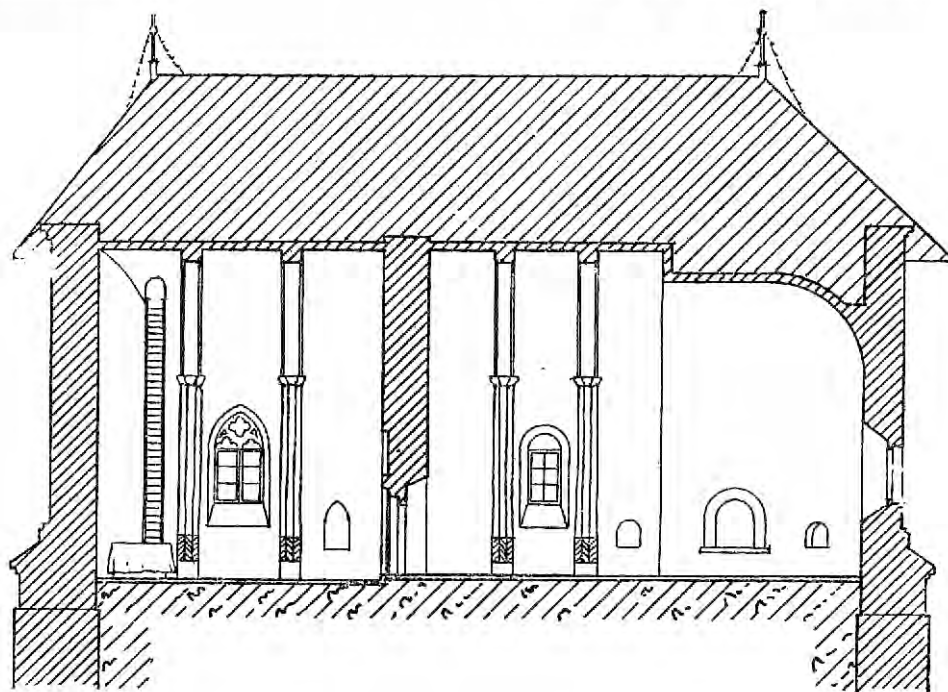

Fig. 196. Bălinești, Secțiune longitudinală (după Bul. Com. Mon. Ist.)

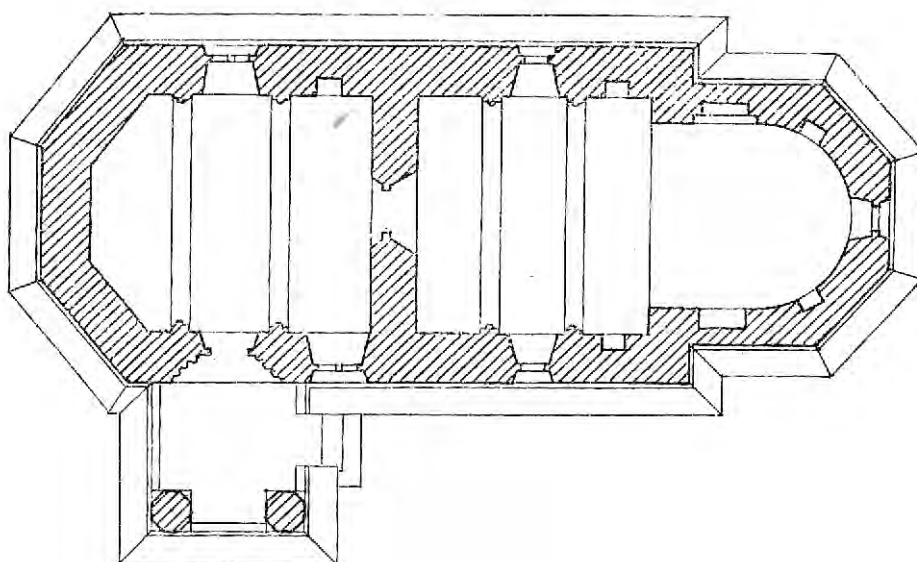

Fig. 197. Bălinești, Planul bisericii (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Peste aceste firide să întinde de jar împrejurul bisericii mai multe rânduri de discari smălțuite, colorate în mai multe nuanțe și la fel ca cele dela Popăuți, Hârlău și Sf.

bogată este însă clopotnița bisericii; ea este mai înaltă decât corpul bisericii și împărțită în două etaje printr'un brâu de piatră; este pătrată în plan și se reazimă pe o parte pe

zidul bisericii, iar pe de altă parte pe doi stâlpii de piatră puternici, de secțiune octogonală; arcuri de piatră cioplită și cu profilatură gotică transmit presiunile superioare pe cei doi stâlpi și pe zidul bisericii; aceste arcuri se rezază pe console de piatră, cioplite și sculptate bogat... Pridvorul format de clopotniță la intrarea bisericii este încoronat cu o boltă cu nervuri de piatră cioplită, decorate cu rozete tot de piatră și rezemate pe frumoase console situate la cele patru unghiuri ale boltii.

Socul pridvorului este decorat pe trei fețe cu o balustradă de piatră în blocuri mari

alte două biserici din aceeași familie, se poate cita lipsa diaconicului și a proscomidiei care sunt reduse la simple nișe în zidul altarului.

Se mai poate observa că pilastrii arcurilor dubloari sunt ceva modificate în raport cu cei dela Volovăț și Dolhești; sunt mai eleganți și ornați, fiind desfăcați într'un mănunchiu de colonete angajate ca la Arbora.

Ferestrele naosului și aceea a altarului sunt de tipul dreptunghiular, și înăuntru și în afară, care se găsește la bisericile dela început al lui Ștefan, dar care dela Voroneț nu se mai întâlnește. Sunt însă cu baze ornate. La Bălinești apar mai puțin lungite, mai largi. Și

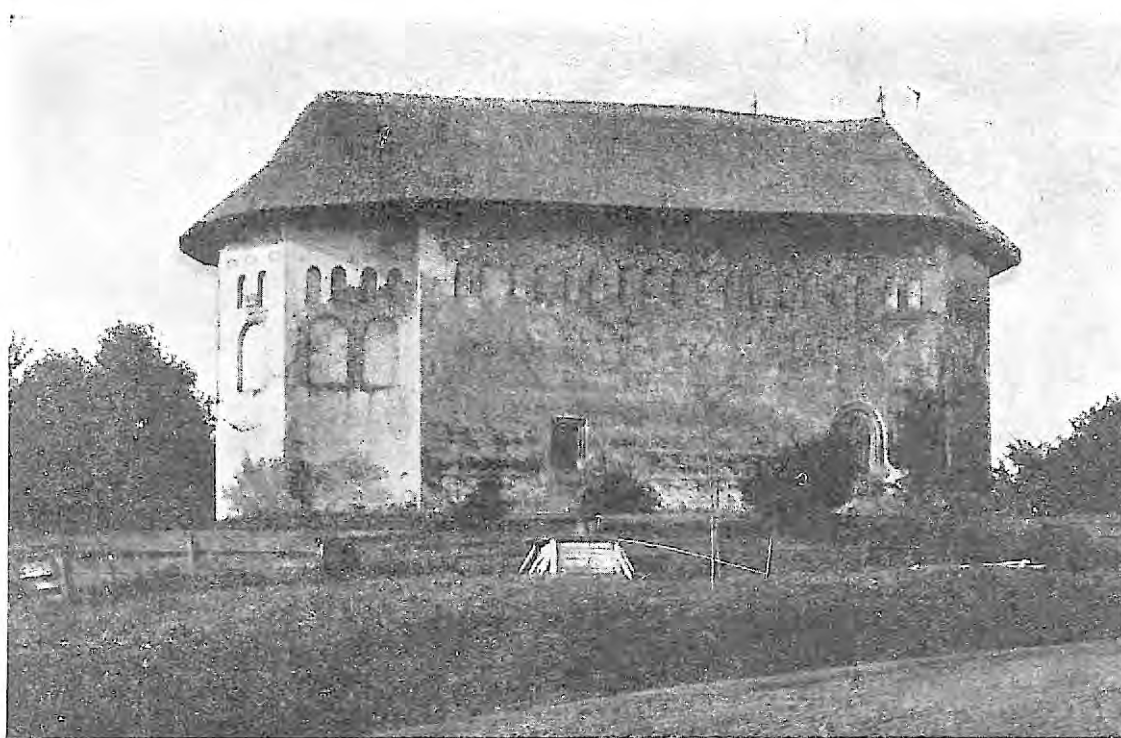

Fig. 198. Bălinești, Vedere din spre Nord (după Bul. Com. Mon. Ist.)

sculptate cu flori în stil gotic. În interior, pridvorul are, pe două din fețele lui, o bancă din piatră. Partea superioară a clopotniței, unde se află clopotele e deschisă prin trei mari ferestre ogivale de piatră pe deasupra cărora trece un brâu larg de discuri de teracotă, încoronat cu o cornișă de piatră».

La aceste rânduri n'o să am decât puțin de adăugat.

Boltirile bisericii, așa de rare în arhitectura moldovenească le mai regăsim, cam am văzut, la Dolhești, la Volovăț și la Radăuți, sub o formă foarte vecină.

Ca particularitate a planului, comună și la cele

cele două ferestre ale pronaosului, ca frumoasa lucrătură gotică și ca menouri, sunt largi. Ușa de intrare este cam de tipul celei dela Arbora, fără baze ornate; numai lintoal de sus e mai împodobit.

La absida, care are în afară cinci laturi ca la Dolhești, nu sunt arcade oarbe până jos, ci același fel de oenite mari ca și pe restul bisericii. Sunt însă, ca și cele mici din rândul de sus, mai lungite decât de obicei.

Au fost la o epocă ulterioară zidite și toată frumoasa fațadă a fost tencuită și zugrăvită.

Se mai zărește resturi din această zugră-

veală acolo unde tencuiala adăogată nu a căzut.

Discurile smălțuite au figurele celor dela Dorohoi; culorile sunt cele canosente. Cărămizi smălțuite însă nu se ved. Rostarile cără-

Frumosul profil al soclului se înradește cu cel dela Sf. Ioan din Piatra.

Turnul clopotniței a fost adăogată după construcția corpului bisericii, căci se vede foarte bine cum friza de rotocoale și cără-

Fig. 199. Bălinești, Intrare. (după Bul. Com. Mon. Ist.)

mizelor aparente sunt mai strânse decât celelalte; dimensiunile sunt în general de 27—28 pe 13 și 5 până la 7 cm grosime; la socla găsim însă cărămizi de un format mai mic 24—25 pe 11, 5—12 cm, dar foarte groase: 7 până la 7.5 cm.

mizile aparente ale paramentalui se continuă sub zidăria turnului alipit.

Această construcție nu trebuie însă să fi întârziat mult, căci turnul poartă aceeași decorație de rotocoale smălțuite ca și restul bisericii; să știe că aceste discuri ornate nu

se mai întâlnește mai târziu ; cele neornate după modelul dela Platra se mai văd pentru ultima data la Sf. Gheorghe din Suceava din 1514—1522.

căci afară de faptul ca felul picturii este ca cel dela Voroneț, Sf. Ilie, Dorohoi, ne reprezintă pe Anastasia fata lui Tăata — (și viitoarea

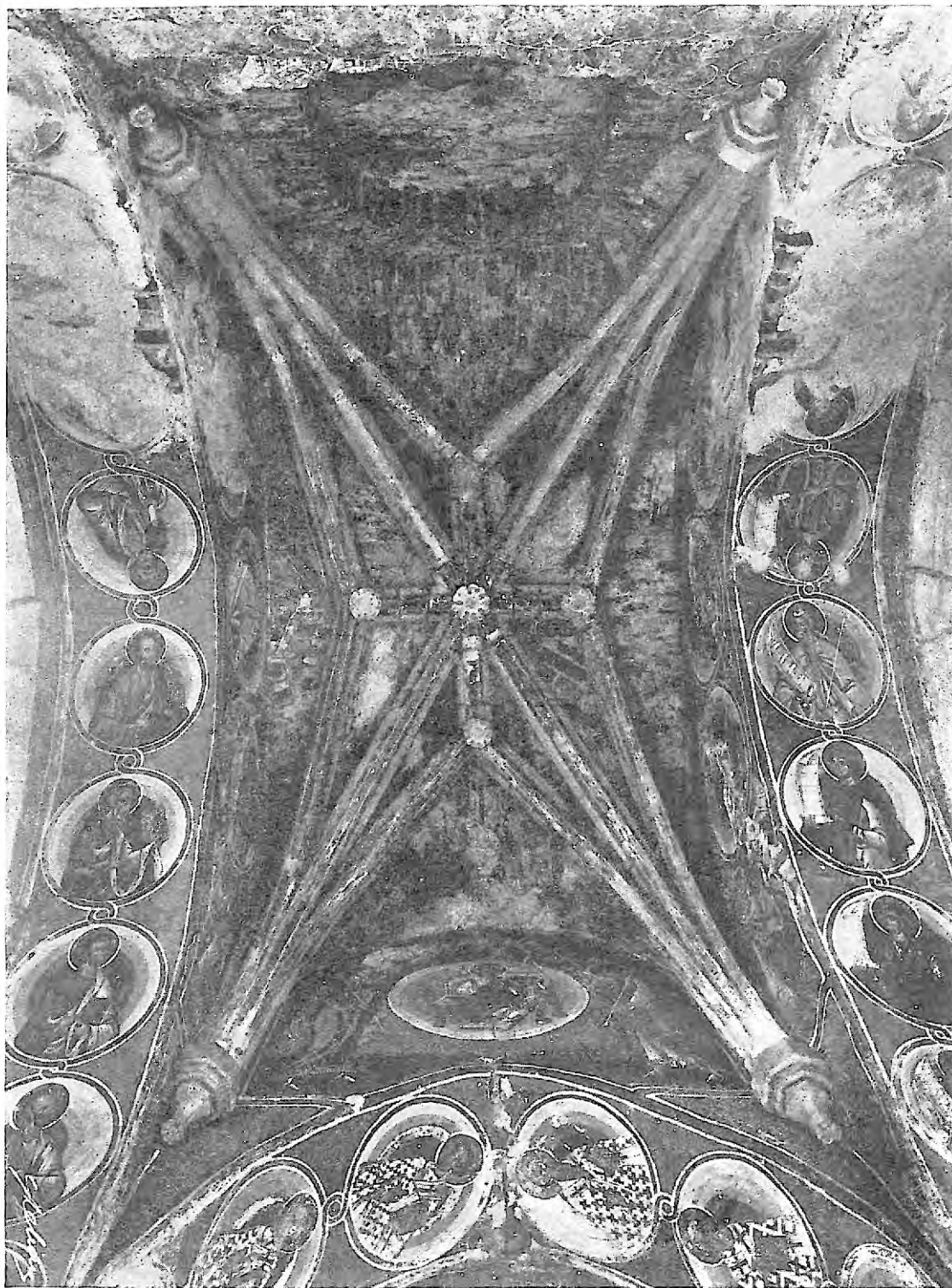

Fig. 200. Bălinești, Bolta pridvorului (după Bal, Com. Mon Ist)

Pe armă, pe tabloul votiv vedem biserica cu acoperiș țaguiat aratăta cu clopotnița ei. Ori nici această pictura nu poate fi târzie,

soție a logofătului Toader al lui Rareș) — ca o fetiță mică precum și doi băceți și mai mici, Pătrașcu și Ion.

Tăata a murit pe la 1511. A mai avut alți copii născuți pe tabloul votiv, dintre cari doi feciori și două fete sunt îngropați în biserica din Bălinești și au murit între anii 1494 și 1500¹⁾.

Se poate deci conchide că și pictura votivă e aproape contemporană (între 1500 și 1511) urmând că foarte puțin ani zidirea bisericii.

Fresecurile naosului sunt de o foarte frumoasă calitate și trebuie clasate printre cea ce avem mai de seamă în țară în această privință.

Tabloul votiv, despre care am mai vorbit, e foarte interesant din pricina chipurilor etitorilor ce ni le înfățișează.

E compus aproape la fel ca tabloul votiv dela Arbora, dar diferența e foarte mare în privința execuției.

Partea inferioară a zidurilor ne prezintă

Sunt multe grafito din care unele datate; așa bunăoară s'a găsit: Eremia biv. logofăt Greul (?) 1598, — într'altă parte 1619 — 1630.

Sub stratul actual de picturi se găsește pe alocurea un alt strat tencuit cu o imitație de rânduri de cărămizi aparente, cea ce arată că biserica nu a fost imediat zăgărită cel puțin în întregime, precum am mai văzut și într'alte părți.

Biserica din Bălinești, deci, construită după un plan neobișnuit și arhaic, are totuși, în cea ce privește împodobirea sa mai cu seamă, caracterele epocii sale, cu toate că sunt cam amestecate. Așa am regăsit mănunchiul de colonete din naos ce'l vedem și la Arbora, Reuseni și Dobrovăț, — ogivele lărgite și puțin accentuate ale ultimelor biserici lui Ștefan, dar regăsim sub o formă vecină și feres-

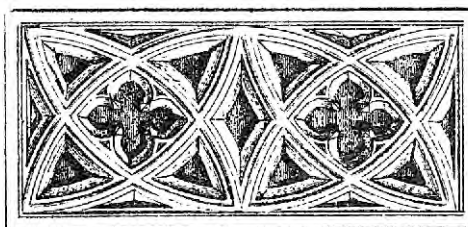

Fig. 201. Logia refectorului mănăstirii Franciscanilor din Cluj după «Archaeologiai Közlemenyek» (1873)

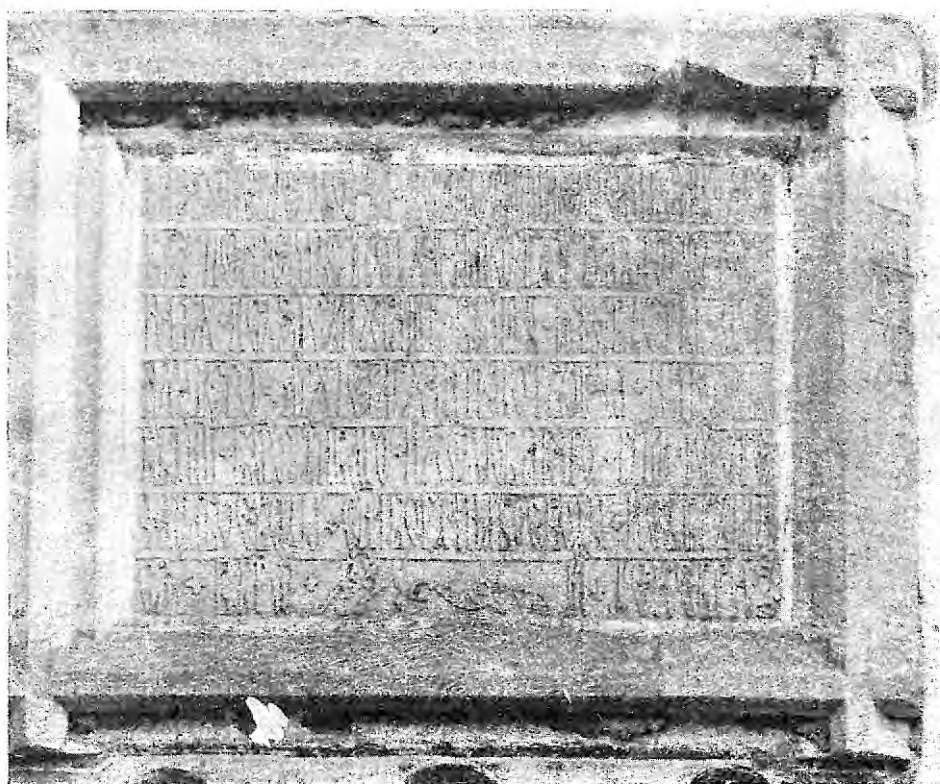

Fig. 202. Bălinești, Pisania (după Bul. Com. Mon. Ist.)

patratele cu diagonale colorate în diferite tonuri despre care am vorbit, și sub care vin draperii.

trele mici cu chenar dreptunghiular și înăuntru, părăsite deja de câți-va ani.

Dar mai presus, regăsim frumoasa împodobire de discuri smălțuite cu ornamente figurate, ce nu le găsim decât la biserici orășenești.

¹⁾ Lăpedatu, Bul. Com. Mon. Ist., 1911.

În fine, să adăugăm elemente originale, pronasul poligonal și turla-clopotniță alipit de corpul bisericii, cu bogată ornamentație gotică mai accentuată de cât într'altă parte. Ornamentația balustradei se aseamănă mult cu aceea a logiei refectorului mănăstirii Franciscanilor din Cluj — (din veacul al XV-lea).¹⁾

Pe lângă mormântul logofătului etitor sunt alte multe morminte ale familiei lui, cea ce ne arată că mult timp încă biserica a ținut de coborâtorii lui.

Pisania de piatră așezată mai departe de ușă, pe peretele de miazăzi, are un chenar

COTNAR

Biserica domnească din Cotnar, cu hramul Sf. ta Parasciva, este una din bisericile cele mai simple din această vreme. Nu mai are (cel puțin vizibilă sub tencuiala ce o acoperă) nici o pisanie; este o tradiție că ar fi fost zidită de Ștefan cel Mare; iar analizând clădirea nu se văd motive ca să se contrazică această tradiție, ca toate — precum vom vedea — că ușa și ferestrele par să fi fost schimbate într-o vreme mai recentă.

Planul cuprinde un naos fără turlă, însă cu arcurile moldovenești piezișe la 45° care

Fig. 205. Cotnar

alcătuit de o baghetă relativ groasă, și destul de proeminentă:

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, Dumnezeu al lui Ioan Tăutul logofăt a început și a zidit acest hram întru numele celui între sfinți părintelui nostru arhierarhal și făcătorul de minuni Nicolae, în zilele bine credinciosului și de Hristos iubitului Domn Io Ștefan Voevod, fiul lui Bogdan Voevod — și s'a săvârșit în anul 7007 (=1499) luna Decembrie 6», — Pe margine: Dragota al Tatălui.²⁾

susțin calota sferică a capolei. Sînuri nu sunt; se văd două ferestre mici în axa transversală; evazarea interioară e ușor ogivală. Altarul e laminat printr'o fereastră la fel; nișe menajate în grosimea zidului servesc pentru trebăntele cultului.

Peretele ce desparte naosul de pronas a fost dărâmat și înlocuit printr'un arc mare. Pronasul e boltit în calotă sferică rezămată pe arcurile obișnuite, cele longitudinale înguste și cele transversale late. Și aici găsim două ferestre mici în genul celorlalte.

Simplicitatea acestui plan se va regăsi ulterior la Șipote, la Văleni lui Șarpe, la Baia lui Petru Rareș și alte.

¹⁾ Archaeologiai Közlemények. 1873 pag. 70 pl. I.

²⁾ Al. Lăpedatu, — ibid.

În exterior, pe un soclu ca o simplă țesătură de piatră cioplită, în loc de obișnuitele mulari, — la fel ca cel de la Feleac —, se ridică peretele de piatră brută tencuită, în cât nu se mai poate vedea ce fel de parament a fost, nici dacă au fost ocnite. Pe piatra soclului se găsesc câte va semne lapidare care

chenarele așei și ale ferestrelor, se găsesc chiar numai în veacul al XVII-lea.

Mularile nu sunt încrucișate la anghiarile de sus și în loc să se oprească în partea lor de jos pe un plan înclinat — ca sau fără baze mici — se găsesc întoarse în jos ca pentru a forma a patra latură a chenarului, latură

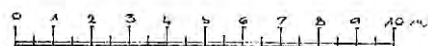
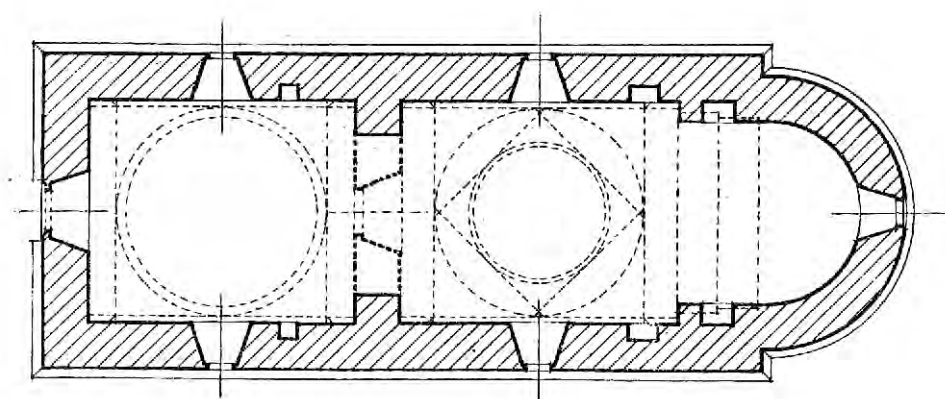
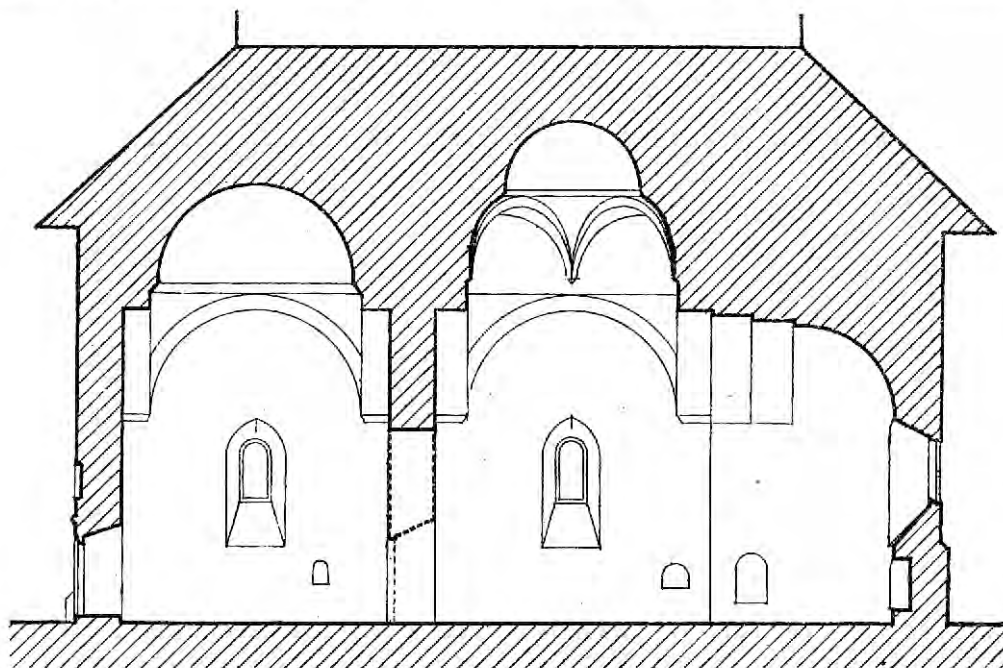

Fig. 204. Cotnar, Secțiune longitudinală
Fig. 205. Cotnar, Planul bisericii

se pot readuce la veacul al XV-lea sau al XVI-lea.

Așa nu mai e ca profilul gotic, dar are o mulară fără caracter bine definit, ca un relief slab și amintind clasicul. Deasupra e un linoiu cu un profil de același stil. Acest profil însă nu se găsește la noi înainte de Petru Rareș iar

întreruptă de deschiderea ferestrelor. Această dispoziție n'o găsim decât mai târziu. Vedem în colțurile de sus ale ferestrelor de la Cotnar, mici ornamente care se regăsesc în secolul al XVII-lea (Barnovschi—Iasi).

Trebuie să conchidem deci că așa și ferestrele au fost prefăcute cam la această epocă,

fără, bine înțeles, să fi fost nevoie pentru aceste ca toată biserica să se fi reconstruită.

Biserica, deci, se și aseamănă, mai mult sau

Fig. 206. Cotnar, Ușa exterioară

mai puțin, cu cele din Arborea și Reușeni; deosebiriile principale sunt absența ușoarelor scobituri cu colonete ce se găsesc în locul sinurilor. Bolta pronaosului e de un alt tip și lipsește

Fig. 207. Cotnar, O fereastră

prelungirea zidurilor spre apus, dar ferestrele, oricare ar fi fost detaliile lor, au fost foarte probabil toate mici; lipsește diaconiconul și proscomidia.

Înăuntru, biserica e fără zugrăvială și

simplică spoită în alb; sub această spoială nu se găsește urme de picturi.

Mai multe pietre de mormânt mai zăc în jurul bisericii, unele cu ornamente florale de stil oriental destul de frumoase. Sunt pietre dela 1590, — 1637 și mai recente ¹⁾

SCÂNTEIA

Biserica din Scânteia (Vaslui), cu hramul Sfinților Mihail și Gavril, este una din cele mai simple biserici din vremea lui Ștefan cel Mare sau din cele atribuite lui.

Se compune dintr'un naos cu absidă. Două sinuri laterale mici sunt însemnate în afară printr'un risalit care nu se arcă până la cornișă formând astfel un fel de larg contrafort, care nu și găsește echivalentul în vremea lui Ștefan de cât la Baia sub o formă învecinată.

Bolta e semisferică și nu se văd arcurile caracteristice piezișe moldovenești, fie că n'au fost, fie — cea ce aș fi înclinat să cred — că o reconstrucție le-a făcut să dispară. Bolta e așezată pe un fel de cornișă circulară cam stângacie.

Pronaosul, boltit la fel, este separat de naos printr'un perete cu o ușă care are un chenar dreptunghiular în exterior, în segment de cerc înăuntru, cu baghete încrucișate

Fig. 208. Scânteia

și îndoită în arc de cerc la unghiurile superioare.

¹⁾ Vezi Iorga. — Inscriptii

În spațiul liber de sus se văd niște rozete care sunt caracteristice de veacul al XVII-lea. A fost adăugat un pridvor; răspunde în

încăperea de asupra pridvorului, la care se ajunge printr-o scară menajată în grosimea zidului de apăs a pronaosului.

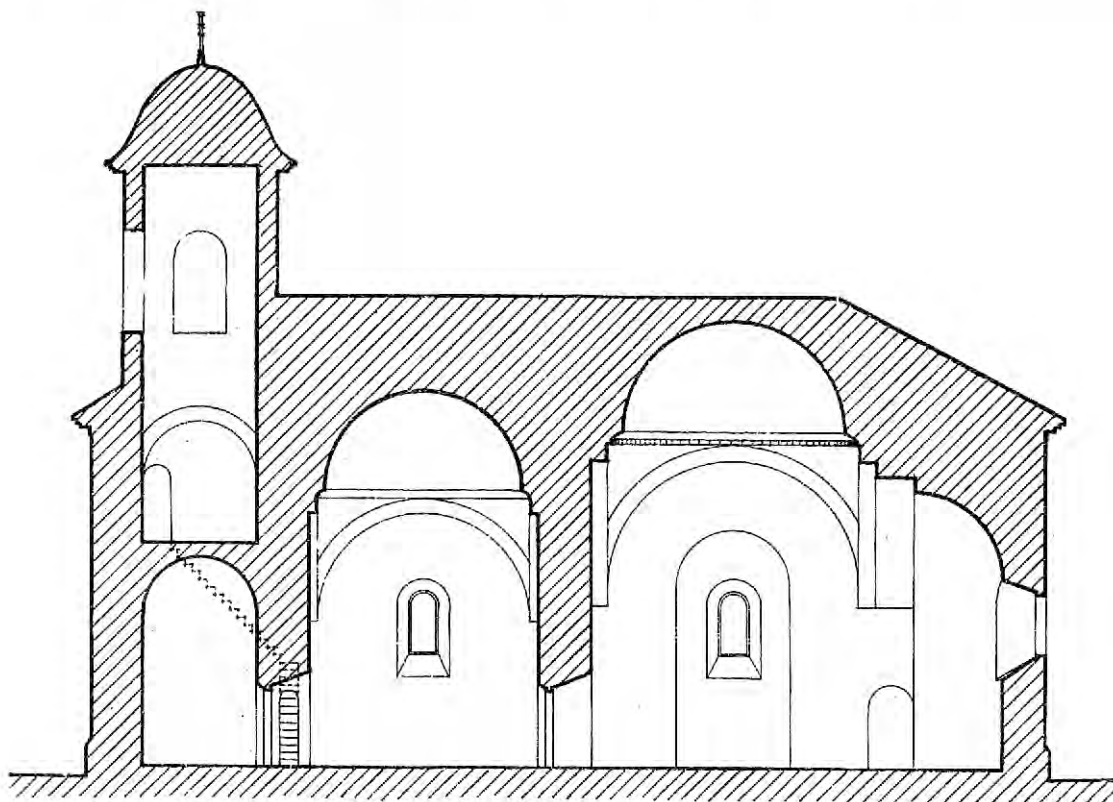
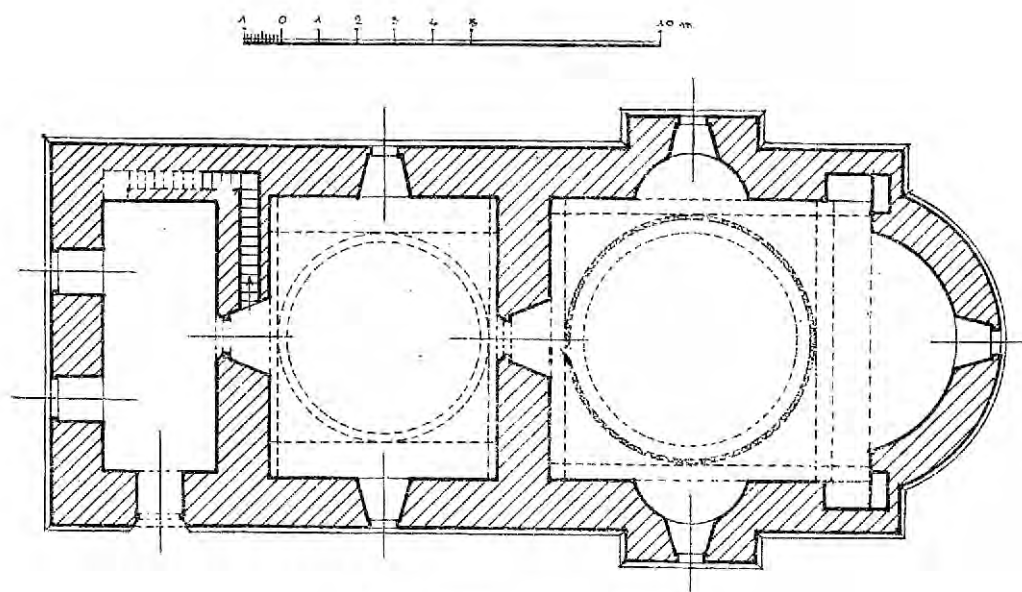

Fig. 209. Scânteia, Secțiune longitudinală

210. Scânteia, Planul bisericii

pronaos printr-o ușă cu chenar aproape la fel ca la naos, dar însă fără rozete. Această parte a bisericii poartă o turlă joasă cu o

Ușa de intrare în pridvor are, după obiceiul bizantin introdus în Moldova de abia la sfârșitul veacului al XVI-lea, arcul de deas-

pra în retragere din planul zidului. Soclul e simplu, fără profil, deasemenea nici ferestrele nici eșitarile sînarilor nu mai au nici un chenar.

Fațada e teneuită peste tot, afară de soclul care e de piatră brută. O cornișă simplă de tencuială o încheie la partea de sus.

În interior a fost foarte arăt rezagrăvită acum câți-va ani,

O curioasă particularitate este repetirea celor două chenare ale ușelor interioare, în loc ca cea exterioară (sau care a fost exterioară până la facerea pridvorului) să fie ogivală.

Santem deci aduși la convingerea că această biserică a fost adânc prefăcută. Bolțile naosului nu sunt cele de la început, scara țarlei adăogată era greu de săpat într'un zid masiv și deci e probabil că zidul a fost refăcut. Eșitarile naosului se aseamănă cu acele ale unor biserici din veacul al XVII-lea.

Chenarele ușelor au fost schimbate, ferestrele de asemenea; în cazul cel mai bun nu

cu aceea a lui Ștefan cel Mare, ci datează din veacul al XVII-lea.

Cea ce coroborează această părere este armătoarea inscripție ce se citește pe un

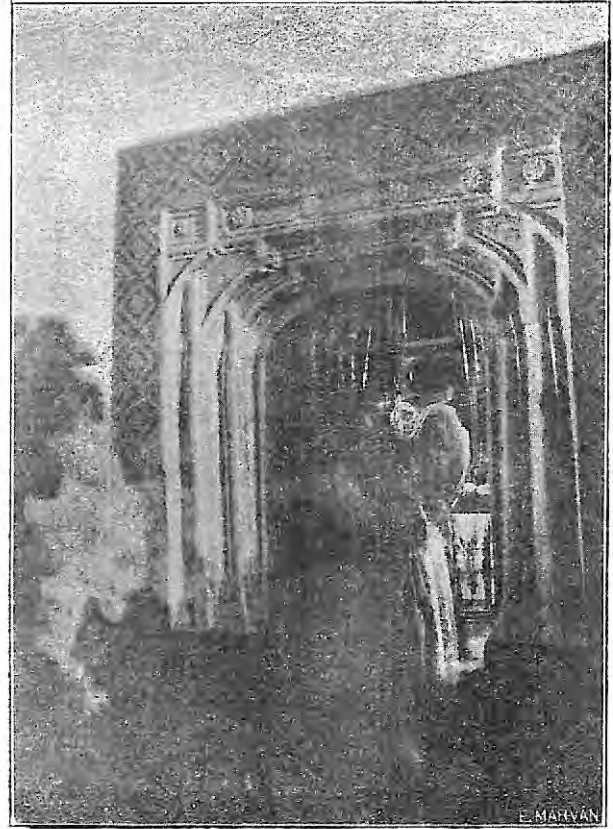

Fig. 212. Scânteia, Ușa naosului

tablou pictat în ulei din interiorul bisericii:

„Acest sfânt locaș cu hramul sfinților mai mari voievozi Mihail și Gavril din temelie ridicat înteiul de fericitul întru pomenire de Ștefan Voievod cel Mare și apoi de Duce Voievod înfrumusețat, iar acum în zilele de pre înălțata Domn Mihail Grigorie Sturdza Voievod din nou întocmit și s'au împodobit din porunca prea fericitului patriarh al Ierusalimalui Chirie Chirio Chiri fiind stăruitor și îngrijitor precavioșea sa arhimandritul Paisie, Exarha logofăt și cavaler, Alexandru Ghica efor și comisar Panait Papazoglu epitrop asupra averilor sfântului mormânt în Moldavia; la anul 1846 Noembrie 13.“

Înfrumusețarea din vremea lui Duce Vodă, despre care se vorbește, a fost mult mai radicală de cât o spune inscripția.

P U T N A

Biserica mănăstirii Putna a fost ridicată de Ștefan cel Mare între anii 1466—69 așa

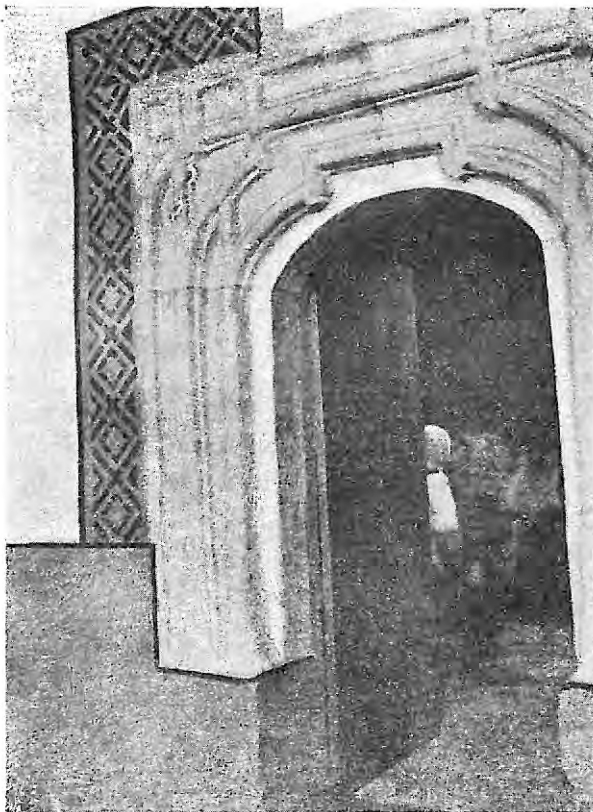

Fig. 211. Scânteia, Ușa pronaosului

pare a fi rămas din biserică veche de cât fundația și câte va părți din pereți.

O altă ipoteză ar fi că santem în fața unei biserici mai nouă care nu are nimic coman

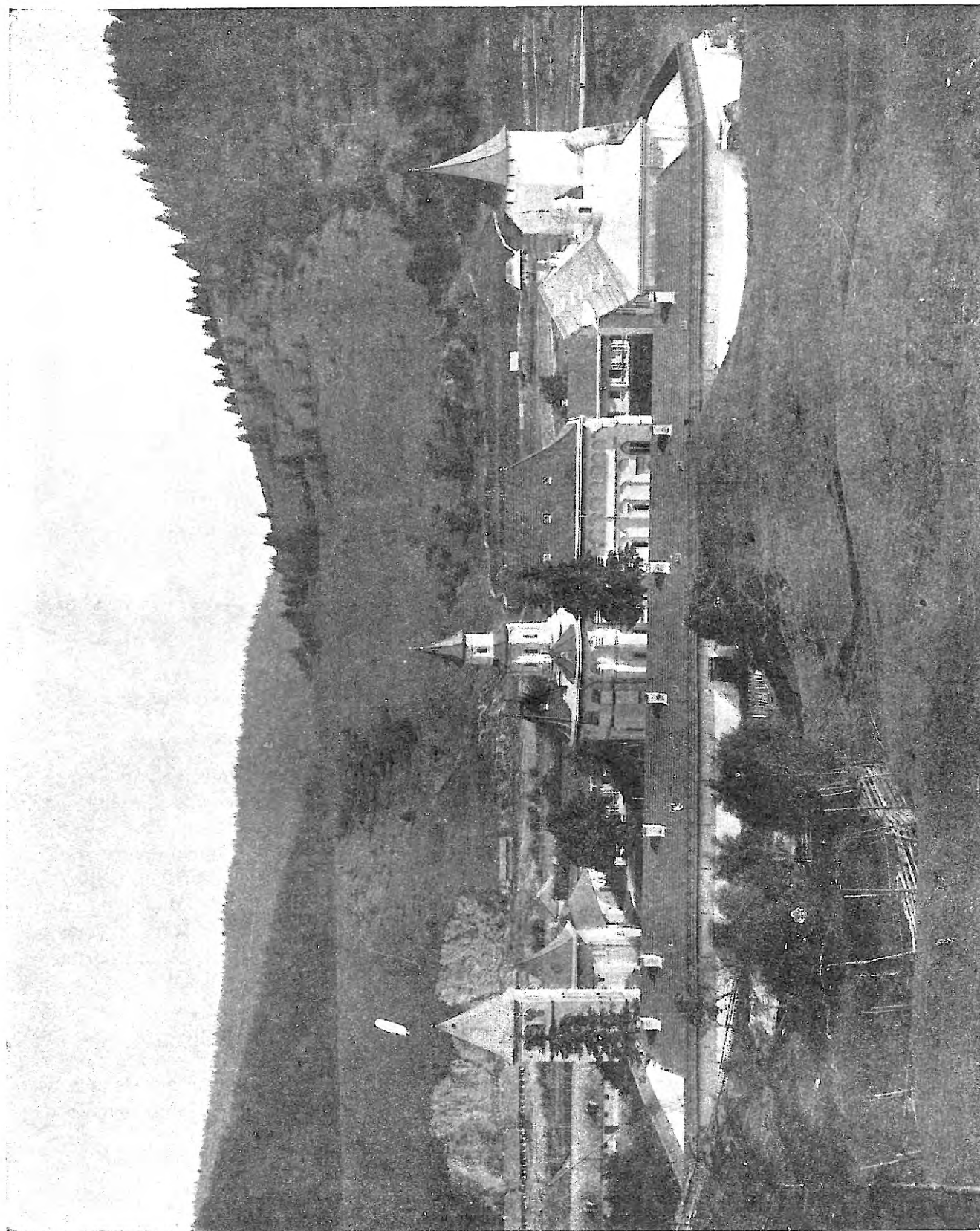

Fig. 213. Mănăstirea Putna, Vedere generală

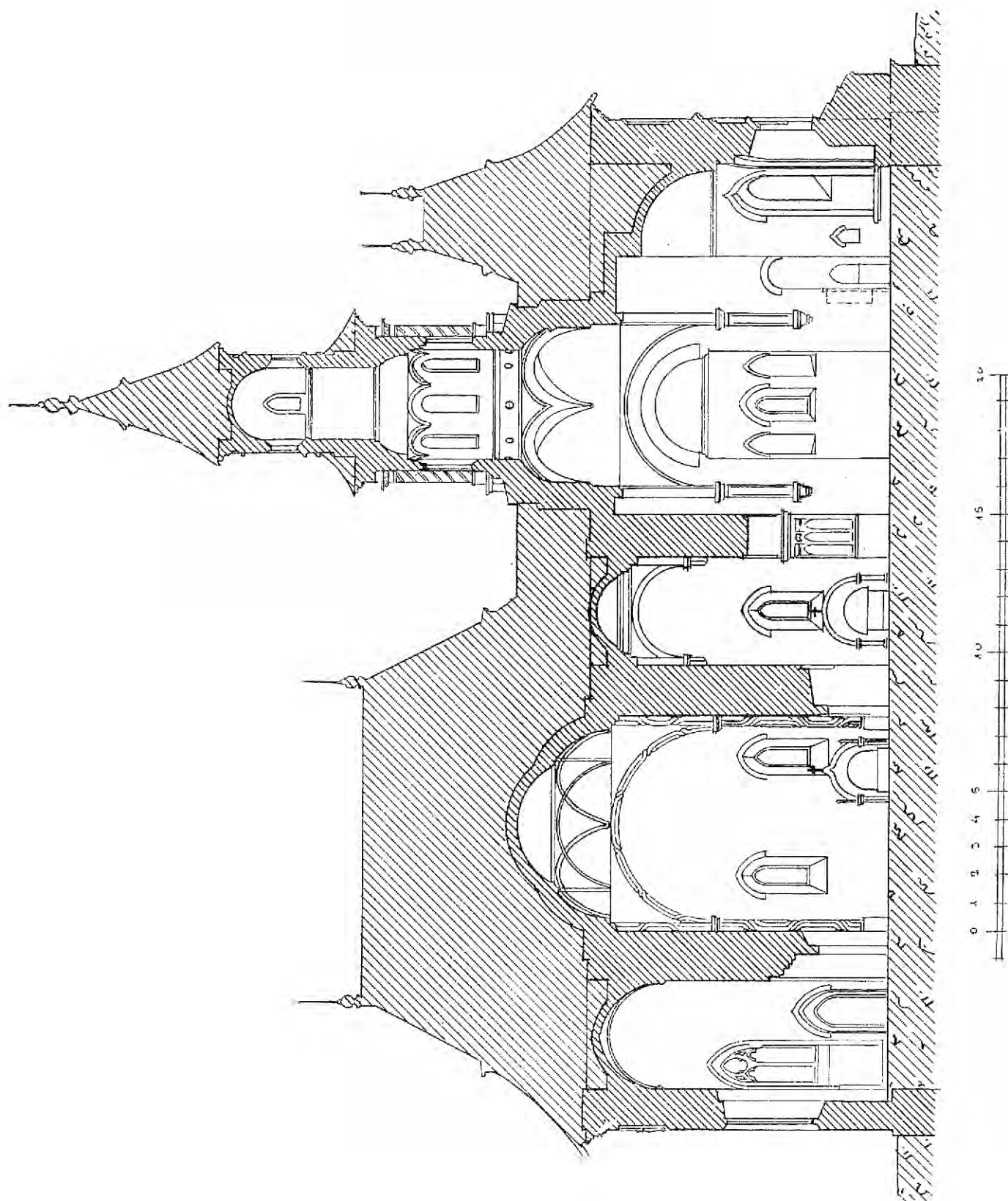

Fig. 214. Putna, Secțiune longitudinală (după Romstörler)

precum reese din documentele cunoscute și a fost sfințită la 1470 ¹⁾

Biserica actuală însă nu este aceea de la început. Se știe că a fost dărâmată de Vasile

„Vasile Vodă, aproape de mazilie, au greșit lui Dumnezeu că i s'au întăneac mintea spre lăcomie de au stricat mănăstirea Putna, gândindu-se că va găsi bani și n'au găsit. Și s'au apucat să o facă din nou iarăși precum au fost și nu i au ajutat Dumnezeu să o facă, că au zidit numai din temelie, din pământ până la ferestri, și i au luat Dumnezeu domnia. Că s'au sculat Gheorghe Ștefan Logofătul cu oaste asupra lui și l'au seos din Domnie. Iar plumbul cu care erau acoperită mănăstirea Putna l'au luat Cazacii lui Timăși a ginerului lui Vasile Vodă de l'au dus la cetate la Suceava de au făcut glonțuri de pașcă, să apere cetatea Suceava despre Gheorghe Ștefan. Și pre armă au gătit mănăstirea Putna Gheorghe Ștefan Vodă, după ce au luat domnia de este zidită precum se vede acum ²⁾“.

Inscripția ce se găsește deasupra uși pronosolului spune:

„Această biserică a înălțat-o Io Georgie Ștefan Voevod și s'a săvârșit în zilele lui Io Istrati Dabija Voevod în anul 7170“ = 1652 ²⁾.

Reconstrucția a ținut deciopt ani.

Mai târziu biserica a avut de suferit în urma unui cutremur, în 1739, și mitropolitul Iacov a restaurat-o, se pare într'un mod foarte desăvârșit precum și tot restul mănăstirii.

Analiza monumentală de azi confirmă cele spuse de istorie.

Intr'adevăr, toate elementele clădirii, atât în afară cât și înăuntru, arată o epocă mai târzie. Nici măcar soclul (dealmintrelea refăcut de Romstörfer) nu arată profilele din vremea lui Ștefan cel Mare.

Arcadele oarbe care împodobesc partea de jos a fațadei nu se cunosc în epoca lui; cele din vremea lui Ștefan se văd numai la absida; ele nu au capitele mici, nu se termină jos pe console

ornamentale, nici nu au arhivoltele lor mai intrate ca planul zidului, și nu sunt nici-

Lupa, fie că amenința să se prăbușească, fie pentru alte motive (1654). Eată ce spune Nicolae în această privință:

¹⁾ D. Dan, Mănăstirea Putna, pag. 13.

²⁾ Letopisetul Țării Moldovei de Ion Neculce.

³⁾ Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

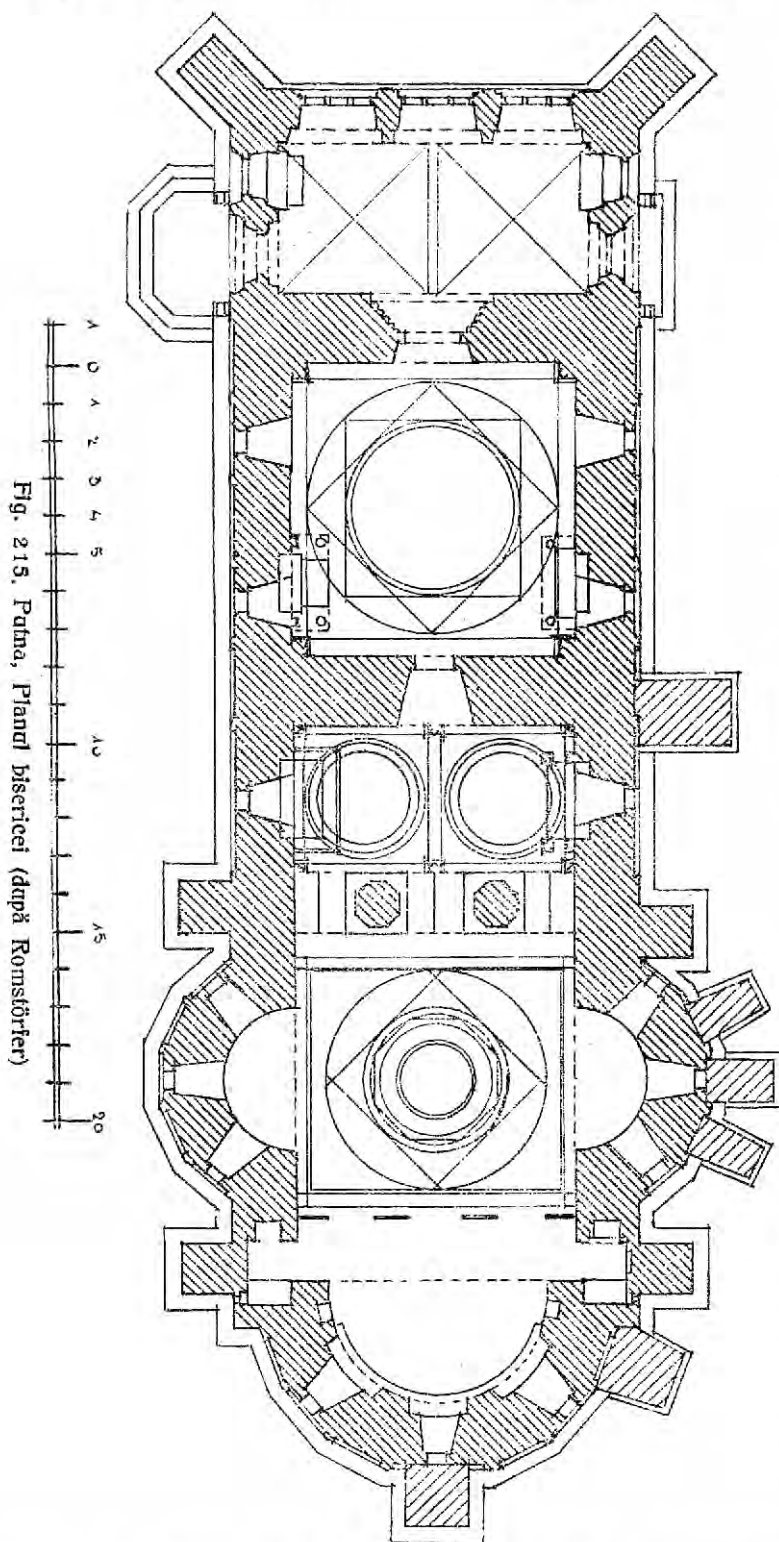

Fig. 215. Putna, Planul bisericii (după Romstörfer)

odată în arc frânt. Mai sus biserica e înconjurată de acest brâu cu toruri împletite care este caracteristic al arhitecturii moldovenești din veacul al XVII-lea, căci îl vedem pentru prima oară la Dragomirna, clădită pe la 1608.

Ferestrele mici, de asemenea, ce se termină în ușoară acoladă seamănă cu cele de la Dragomirna, de la Trei Erarhi, de la Cetățuia, și aa — tot ca acolo — ceva mai sus, acest mic linteol ca un fragment de cornișă care a devenit și el caracteristic al veacului al XVII-lea: de asemenea și banchina dedesubt, profilată, ca un mic scaun în mijlocul ei. Deasupra brâului, găsim un rând de ocnite; dar și aci caracterul este ca total alt decât la bisericile lui Ștefan cel Mare. Sunt și aici în retragere în raport cu planul paramenta-

Fig. 217. Putna (după Romstörfer).

lui, semn al unei epoci mai târzie, și între ele sunt niște mici colonete cu forme ciudate care par a se înrădi cu cele ce le vedem la Trei Erarhi, vădind, ca și acolo, o influență rusească.

Sub strășină este o cornișă susținută de mici console cu forme apasene, cum se văd la mai multe biserici din Iași din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, cu forme decadente.

Exonartexul e luminat prin trei mari ferestre gotice pe latara de apas, dar acest gotic este bastard; în timpanele se văd niște capitele înflorite așezate fără rost și servind numai de ornament; caracterul lor italianizant arată de asemenea sfârșitul veacului al XVII-lea, sau veacul al XVIII-lea.

Turla are caractere și mai târzii; baza stelată nu mai are vârfuri ci sinuozități care arată influența barocului, iar coloanele torse cu capitele lor de un corintian decadent, precum și ornamentele baroce care împodobesc câmpul de asupra ferestrelor ne aduce de asemenea în veacul al XVIII-lea. Tot ce se vede mai sus, datează de la restaurația terminată în 1902 de arhitectul Romstörfer.

Dacă ne uităm acuma în interior vom face aceeași constatare.

Și aici arhivolte intrate în planul peretelui, arcuri în acolade ca la Dragomirna, coloanele în frângie resucite care subliniază arcaturile ca la Dragomirna, la Trei Erarhi, la Cetățuia, cu mici plăci ornamentate lipite de ele în bolțile pronaosului;

Fig. 216. Putna (după Romstörfer)

car pilastrii angajați ce suspoartă arcatările naosului au console și capitele care vor să fie clasice și arată, prin stângaciile lor deformări, vremea de decadență a arhitecturii moldovenești.

Analiza deci a clădirii ne arată în toate detaliile că, într'adevăr, ceea ce avem în fața noastră nu mai e biserica lui Ștefan cel Mare ci aceea începută de Vasile Lupa, continuată de Gheorghe Ștefan și de Dabija, și relucrată de mitropolitul Iacov.

Dar s'ar putea presupune că măcar planul

Este un argument suficient pentru ca să credem că nu mai avem planul primitiv.

Dar—mai mult—Putna prezintă dispoziția peretelui de apas a naosului înlocuit prin trei arcade cu doi pilastri groși, care este totemai una din cele caracteristice al veacului al XVII-lea (Dragomirna, Trei Erarhi, Cetățuia, Bărnova, Solca, Ițcani vechi, Aro-nanu, Sf. Onufrie, Sf. Ioan Botezătorul din Suceava). Ear Galata, care este poate prototipul acestei dispoziție, are chiar un plan

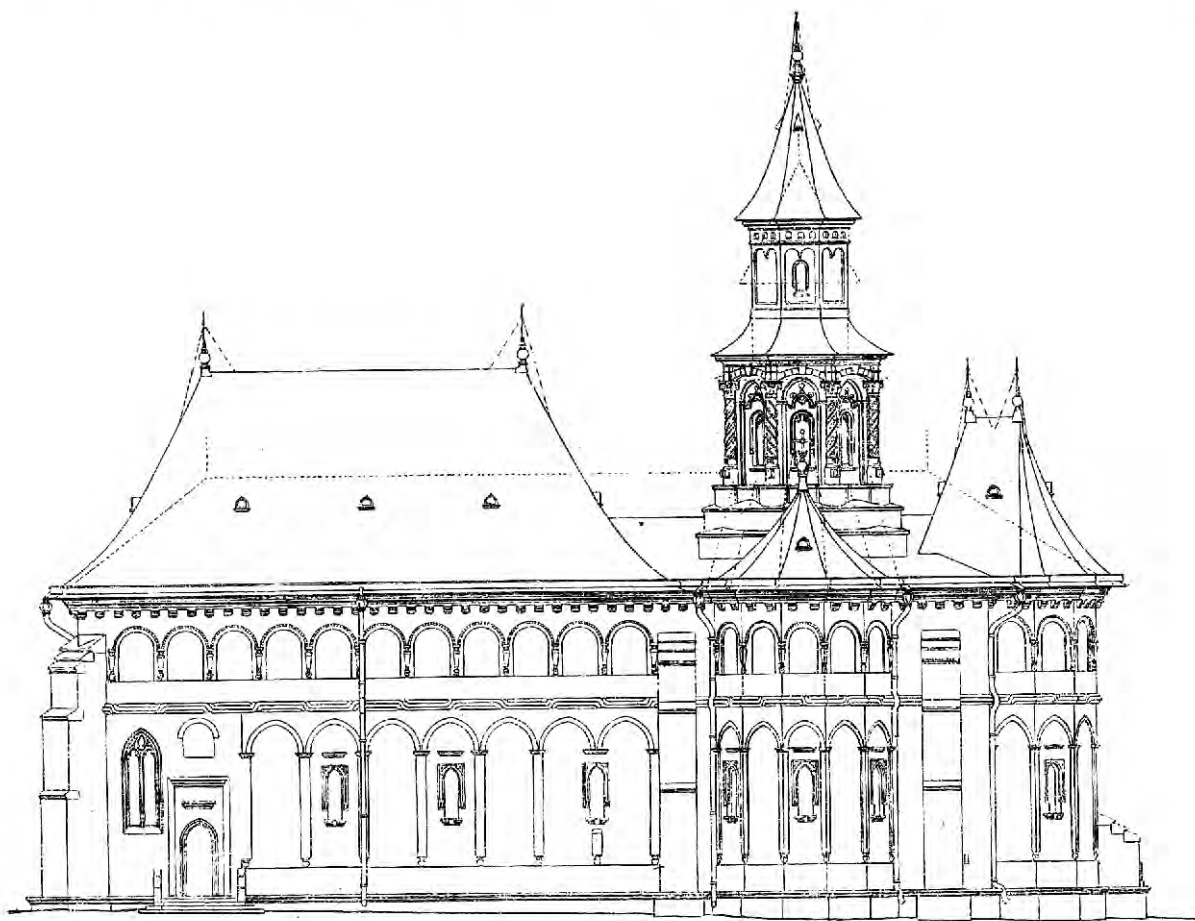

Fig. 218. Putna, Elevație, (după Romstörfer).

cel vechiu s'a respectat și ea noua clădire se înalță pe vechea temelie. Putna are un plan care se deosebește de toate cele l'alte bisericele clădite după 1487, chiar făcând abstracție de exonartex, și ar trebui să ajungem la Neamț, zidit în 1496—7, ca să avem, nu acelaș plan, dar un plan oare cum asemănător.

Dacă biserica cea veche, aceea din 1469, ar fi avut acest plan, cred că din toate bisericile care au urmat (și din care unele sunt destul de mari) s'ar fi găsit o imitație, precum Neamțul a găsit mai târziu.

foarte asemănător cu acel al Putnei, în privința distribuirii compartimentelor.

La Putna, ca la Trei Erarhi, la Cetățuia, la Dragomirna, la Sf. Onufrie sunt câte trei ferestre la cele trei abside în loc de una singură, așa cum a fost regula până atunci.

Sab aceeași influență, aceeași dorință de a da mai mult aer și mai multă vedere în interior, adică această tendință a veacului al XVII-lea s'a refăcut noml plan al Putnei. Deci, nici planul cel vechiu din vremea lui Ștefan nu mai există.

Pe contrafortul ce se găsește acuma sub fereastra absidei altarului se vede o cruce săpată. Nu arată cumva aceeași cruce local vechiului altar?

O obiecțiune s'ar mai putea aduce, și anume prezența vechilor morminte într'o biserică mai recentă. Dar nu prezintă nici o dificultate lăsarea la loc sau deplasarea a unor morminte; astfel găsim la Bistrița mormântul Anei, soția lui Alexandru cel Ban, la Neamț acela al lui Ștefan fiul lui Alexandru cel Ban, la Parhăuți din 1522, piatra lui Ajinea Vameșul din 1494, și aceea a mamei lui Gavril Totrușan din 1506. S'ar putea aduce ușor alte pilde. O nouă obiecție ce s'ar putea ridica ar fi că acuma judecăm după restaurarea lui Romstörfer din 1902 și că schimbările ar putea provine din acest timp. Dar din descripția lucrărilor de restaurare se vede că arhitectul n'a făcut schimbări de cât prea mici până la nivelul coloanelor turlei; de almintrelea sunt și desene mai vechi ale bisericii care confirmă aceasta, precum și părerile unor cercetători dinaintea restaurării, ca Wickenhauser și Melchisedec.

Ce știm noi despre clădirea veche a lui Ștefan din punctul de vedere arhitectonic? foarte puțin; știm doar că era acoperită cu plumb în vremea lui Vasile Lupa. Când mitropolitul Iacov și-a terminat restaurarea a dat învălitoarei forma țagăiată și împărțită în mai multe trapeuri ce o știm. Așa e reprezentată pe o pictură ce se păstrează și azi în muzeul mănăstirii.

Pietrele de mormânt sunt foarte frumoase și măiestrit executate. Ornamentația lor e din cele mai interesante și ar merita, împreună cu celelalte pietre săpate din vremea lui Ștefan cel Mare, un studiu amănunțit.

Unele sunt acoperite printr'un baldachin de piatră, un chivot; așa era și al lui Ștefan până acuma câți-va ani. Acuma el zace desfăcut în pridvorul bisericii; e de marmoră albă și nimic nu ne împiedică să credem că este dela început. Asemenea chivot este și la Arbore, fără a vorbi de alte mai recente.

Dacă biserica mănăstirii nu mai este a lui Ștefan, totuși ne-aa rămas dela dânsul

multe odoare și țeșături, lucruri aproape fără perechie, care alcătuiesc o colecție minunată de cea mai mare valoare. Nu este însă aici local de a vorbi de ele ¹⁾.

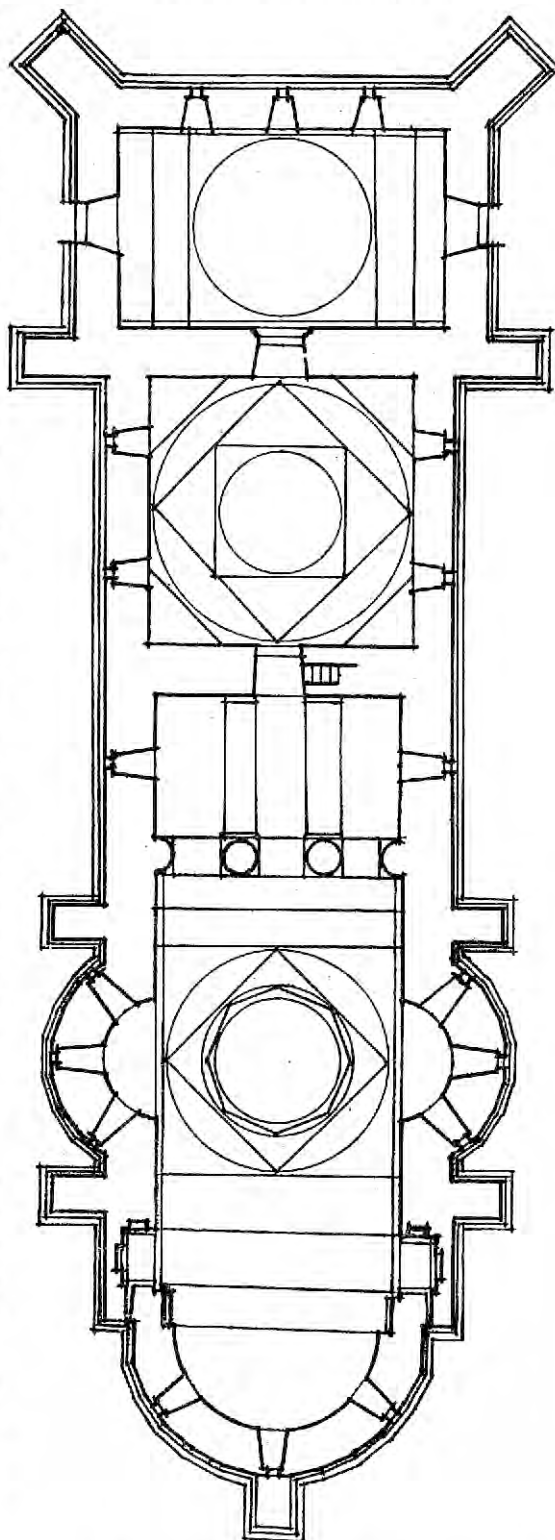

Fig. 219. Planul bisericii din Galata (Iasi)

Pe lângă bisericile descrise, s'au zidit în vremea lui Ștefan cel Mare încă mai multe

1) Tafrali. — Le trésor de Putna.

alte biserici și mănăstiri și s'au reparat din schiva, care o cred mulți dela Ștefan cel Mare, cele făcute înaintea lui. Dintre cele dispărute prezintă caracterele bisericilor dela începutul veacului al XVII-lea și a fost remaniată chiar ulterior²⁾.

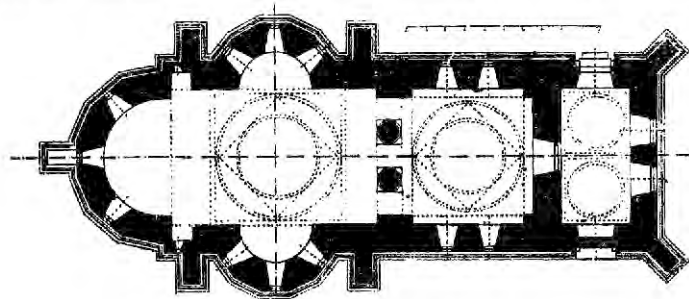

Fig. 220. Planul bisericii mănăstirei Cetățuia (după Bul. Com. Mon. Ist)

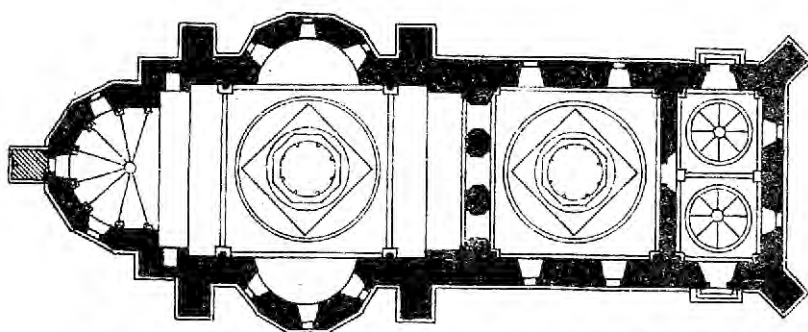

Fig. 221. Planul bisericii Trei Erarhi din Iași (după Romstörfer)

de mult și necunoscut din punctul de vedere mai cu seamă cele dântăi care până deunăzi al construcției nu vom vorbi. se mai zăreau.

Biserica **Sf-ta Paraschiva** din **Râmnicul - Sărat** a fost desigur de mai multe ori refăcută, căci aceea care era încă în ființă la 1896, și a fost dărâmată, nu părea, după comisiunea ce a cercetat-o, să mai prezinte vr'un caracter special¹⁾.

Biserica din **Florești** (Tutova) este acuma o construcție nouă și chiar neterminată, din veacul al 19-lea.

Biserica din **Ștefănești** (Botoșani) cu hramul Sf-ta Para-

Mai toate bisericile lui Ștefan cel Mare faceau parte dintr'o mănăstire sau dintr'o curte domnească. Din aceste curți n'a rămas decât ruinele cetății din Suceava unde nu se poate deosebi ce a fost din vremea lui, ce a fost înainte și mai cu seamă după dânsul.

Existența unei biserici sau paraclis ne este învedereată prin găsirea unor discuri smălțuite caracteristice ale ultimilor ani ai domniei lui Ștefan; dar atâta se poate spune.

Paraclisul cetății Hotinului este desigur mai recent. Ruinele curților din Hârlău și Vaslui s'ar putea probabil desgropa,

se mai zăreau.

Fig. 222. Pisania caselor Domnești din Hârlău (acuma la Muzeul din București).

Inscripția ce a fost la curtea domnească

¹⁾ Vezi Bul. Com. Mon. Istoriei anul 1910.

²⁾ Vezi Bul. Com. Mon. Istoriei anul 1925.

din Hârlău se găsește acum la Muzeul național de antichități din Bacărești; a fost găsită, la 1871, în pământ cu ocazia facerii unei case în Hârlău. Piatra are 0.65 m înălțime, 0.97 m. lățime și are o grosime de 0.20 m.¹⁾.

„Blagocestival și de Hristos iubit, Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domnul țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a făcut aceste case care începăt'au a se zidi la anul 6904 (luna lui.... în) 20 și s'au săvârșit în aceleași an Septembrie 15²⁾. = 1496.

Din celelalte construcțiuni care formează aglomerațiunea mănăstirească sau anexele bisericești nu ne mai rămâne ca siguranță decât turnul tezaurului din Piatra și turnurile-clopotnițe din Piatra, Popăuți și Bistrița; acest din urmă cu un paraclis.

E foarte probabil ca și anele din zidurile ce le mai vedem azi să fie din vremea lui Ștefan, dar au fost de atâtea ori prefăcute și clădirile transformate, încă nu e cu patință ca să se știe ce se poate atribui vremii lui.

Numai lucrări radicale ar permite, poate, să-și facă cineva o părere.

TURNUL-CLOPOTNIȚĂ AL LUI SF. IOAN DIN PIATRA.

Acest turn așezat pe partea N.

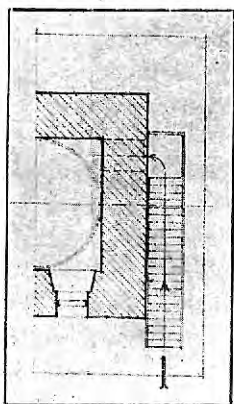

Fig. 223. Turnul clopotnița din Piatra. Planul (Relevéul Scoalei de arhitectură)

Vestică a bisericești — ea și acele

¹⁾ Odobescu în Revista pentru Istorie, Archeologie și Filologie I. ²⁾ Iorga Inscriptii.

dela Popăuți și Bistrița — e în plan pătrat, de 3.80 m. latură și devine octogonal cu în-

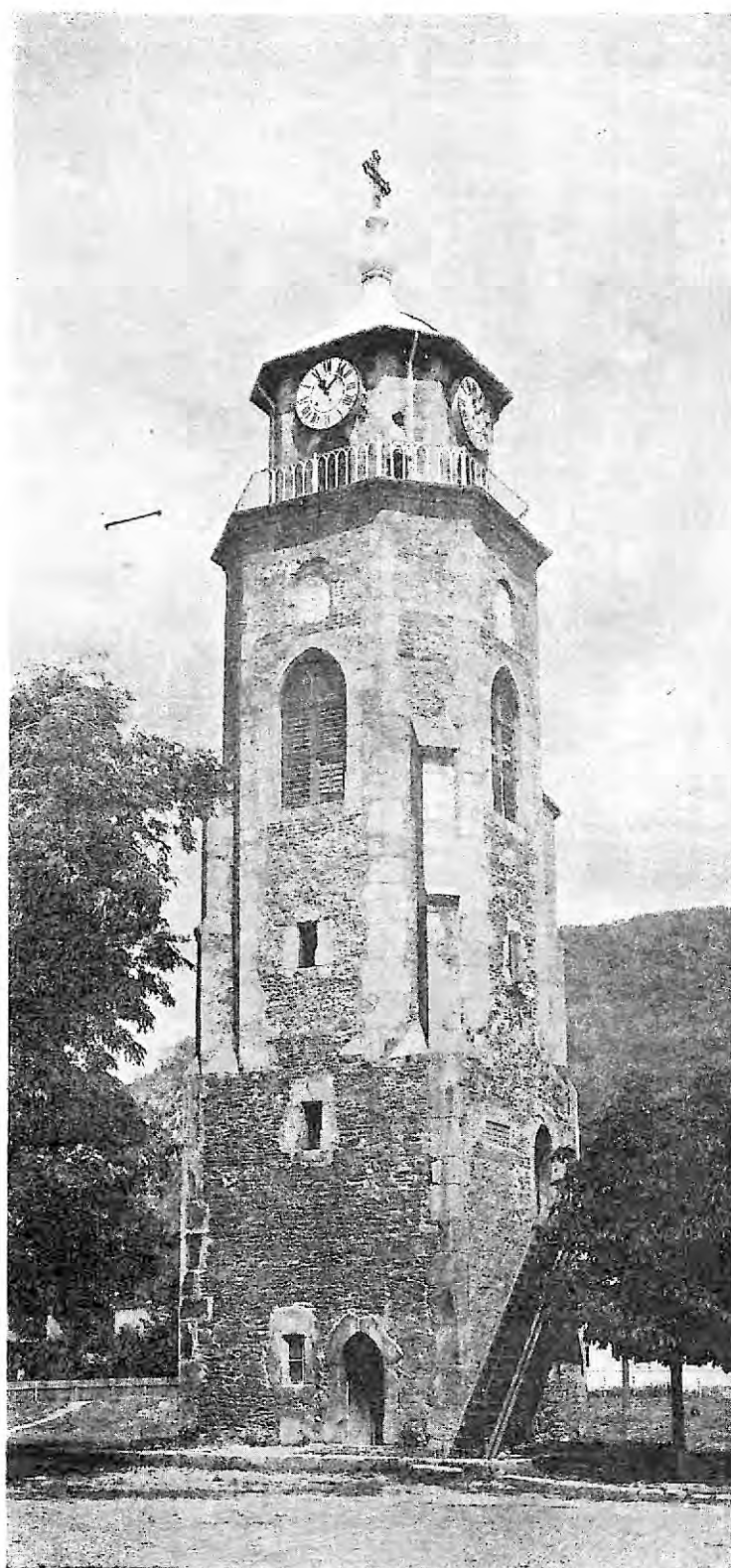

Fig. 224. Turnul-clopotniță al bisericești Sf. Ioan din Piatra

cepere dela 7 m. înălțime; patru contraforturi prelungesc colțurile pătratului inferior.

Aceste contraforturi sunt asemănătoare celor ale bisericii și au profile la fel.

nari din Galiția. — (Sf-ta Maria și Sanctum Sacramentum din Cracovia).

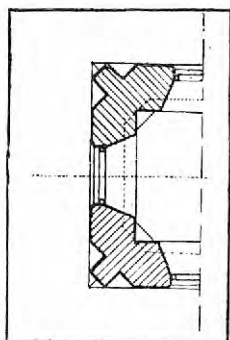

Fig. 225. Turnul-clopotniță din Piatra,
Secțiune orizontală (Relevéul Școalei de
arhitectură)

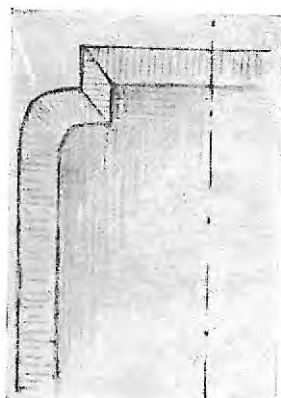

Fig. 226. Tarnul din Piatra
Ușa interioară

Inălțimea turnului este de 19.00 m. socotită până la platforma pe care s'a adăogat, acum câțiva ani, un pavilion de pază.

Zidăria a aparentă, de piatră brută cu câteva brae de rânduri de cărămizi. Colțurile sunt de piatră de talie precum și chenarele ușilor și ferestrelor. Ușile, precum și deschizăturile cele mari ale catalai clopotelor (care au 1,50 pe 3,00 m.) sunt ogivale, fără profile, dar

Această schimbare din planul patrat în numai muchia luată; se vede însă că aa plan octogonal se vede și la mai multe tur- fost prelucrate; ferestrele celelalte sunt

Fig. 227. Turnul-clopotniță al bisericii Sf. Ioan din Piatra înainte de restaurare

mici, dreptunghiulare, cu machia țesută terminându-se în partea de jos pe un mic plan înclinat.

La nivelul solului este o încăpere având o comunicație directă cu exterior, dar nici una cu etajele suprapuse; e boltită în semi-cilindru. La înălțimea de 4,50 m., pe latura de răsărit, este o altă ușă de 0.90 pe 1.90 m. la care nu se poate ajunge decât prin exterior cu o scară (actualmente de fier). Lângă această ușă, sus la stânga, se vede piatra pisaniei:

„Ioan Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domnitorul țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a zidit această câmpănare, având Doamna a sa pre Maria, fata lui Rada Voevod și fiul lor iubit Bogdan Voevod în anul 7007,

iar al Domnirii lui anul al 43-lea curgător Octombrie 24 zile“ (=1499)¹⁾.

Dela acest nivel, scara urmează în interior. Ușa interioară dela etaj are o formă foarte de răspândită în toate țările gotice (vezi la fig.). Deasupra celor patru ferestre mari se ved patru ochițe în plin cîntu.

Pietrele colțarilor și ale contraforturilor mai poartă semnele cleștelor cu care au fost ridicate.

TURNUL CLOPOTNIȚĂ DE LA POPĂUȚI.

Acest turn are o destul de mare asemănare cu cel de la Piatra, dar are o siluetă mai

¹⁾ *Melchisedec*. Notițe istorice și arheologice.

Fig. 228. Turnul-clopotniță al bisericii de la Popăuți.

puțin elegantă datorită mai cu seamă faptului că, după ce planul (ca la Piatra) a trecut de la pătrat la octogon, redevine mai sus ear pătrat. Pe laturile mici ale octogonului nu sunt nici contraforturile ce dedeau turnului de la Piatra și mai multă elansare,

De altminterlea, dispoziția e cea descrisă la Piatra. Baza e de 6.20 m. latură, ear la

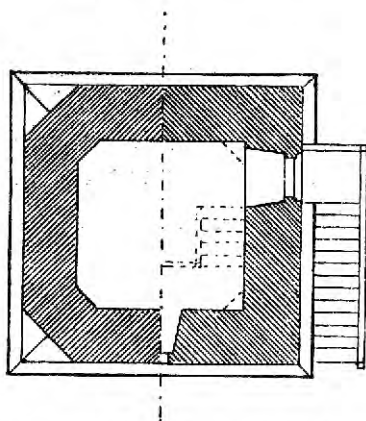

Fig. 229. Turnul-clopotniță de la Popăuți, Planul, după Bul. Com. Mon. Ist.

înălțimea clopotelor, patratul nu mai are de cât 5.83 m.: zidurile au deci o ușoară înclinare. Înălțimea până sub strașină este de 17.00 metri. Se poate presupune, fiind dată marea asemănare între cele două turnuri și în privința distribuirii deschizăturilor, că a fost de asupra ferestrelor mari ale clopotelor încă vr'o 2—3 metri înălțare și câte o ocnită oarbă

pe fie care latură — (precum se vede de altminterlea și la Bistrița). — Actualminte nu există cornișă.

Spre deosebire de Piatra, este numai un singur brâu de cărămidă aparentă, imediat după retragerea soclului. Se ved încă printre cărămizile vechi, unele smălțuite verzi.

Dimensiunile cărămizilor sunt mari și ajung la 35 cm. pe 18 cm. și 7 cm. grosime.

Consolele pe care se reazămă colțurile părții superioare a turnului sunt de piatră și erau sculptate; se mai vede pe una un balaur în relief.

Actualmente sunt sub strașină și rânduri, de discuri smălțuite, care au fost așezate cu ocazia restaurării bisericii și a clopotniței, dar este îndoios dacă au existat în vechime.

TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DE LA BISTRIȚA

Acesta e de un alt tip de cât acele din Piatra și Popăuți. E mai puțin înalt în proporție cu baza. E tot pătrat în plan, până sus, și are contraforturi la cele patru unghiuri.

Profilele sunt tot cele canoscate. Acoperimentul e acel balbuciat care s'a răspândit în veacurile târzii, după influența rusească.

Deschizăturile mari, mai late și mai înalte de cât la Piatra, au chenare cu mături, ear ferestrele mici sunt dreptunghiulare cu baghete, încercuite la colțuri, de acest tip ce'l găsim la toate bisericile acestei vremi.

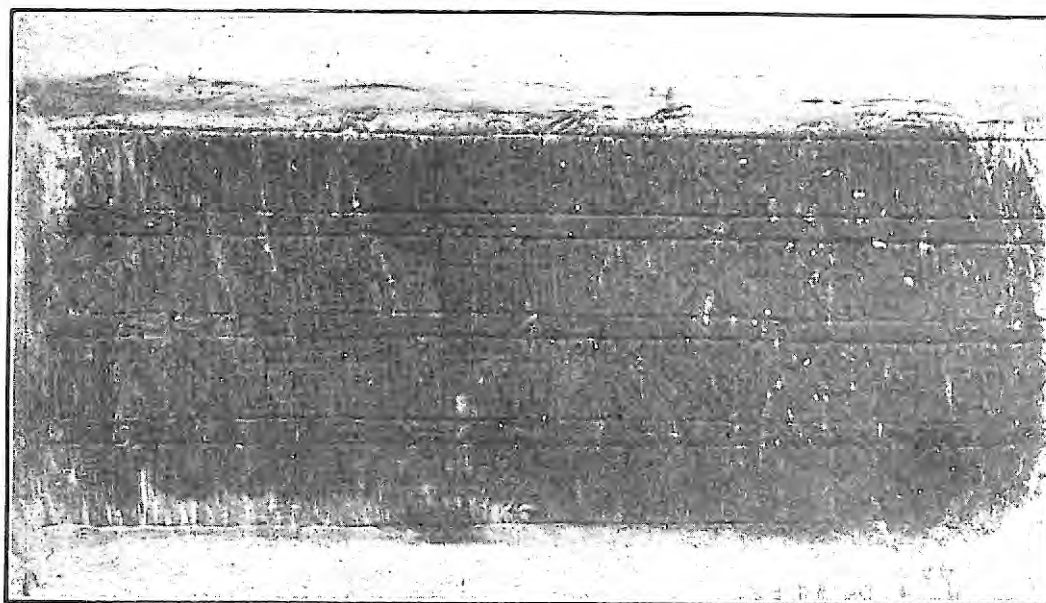

Fig. 230. Turnul dela Bistrița, Pisania,

Deasupra celor patru deschizături mari de sunet este câte o ocnită oarbă în plin cintra ca la Piatra. Actualminte, turnul este tencuit și are deasupra pisaniei o pictură modernă —

un mic paraclis, boltit în calotă sferică pe patru arcuiri lipite de pereți și căzând pe console.

E luminat prin două ferestre larg evazate

Fig. 231. Turnul-clopotniță al Mănăstirii Bistrița (Neamț).

sau refăcută — arătând pe ctitorii. Incăperea de jos (— deasupra ușei este pisană —) nu comunică cu etajele de sus care au fiecare intrarea lor deosebită. La primul cat găsim

spre interior pe părțile de miazăzi și răsărit pe această latură mai este o fereastră în felul celor ale proscomidilor.

Spre apas zidul este larg deschis spre clă-

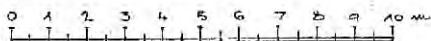
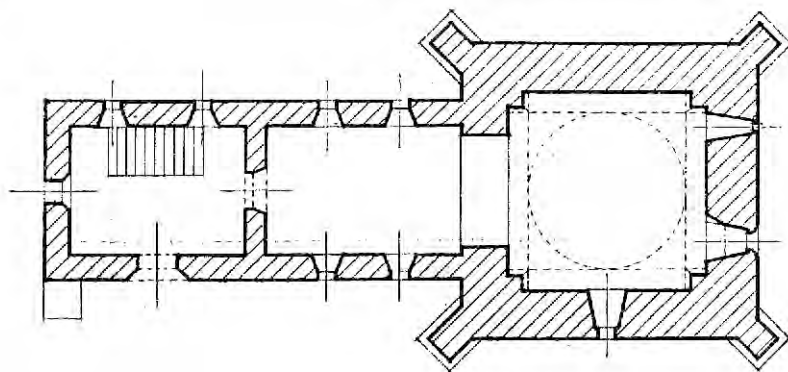

Fig. 232. Mănăstirea Bistrița, Planul turnului

direa anexă care prelungește turnul în această parte.

Clădirea actuală, cu două etaje, a fost de sigar făcută într-o vreme mai nouă, dar e probabil că a fost înainte o altă anexă, cel puțin pentru scară, așa cum o vedem la Putna, sau o simplă scară volantă ca la Piatra și la Popăuți; deschiderea zidului, de aproape 3 metri, este lărgită, așa cum se vede din ciuntirea picturilor.

În acest paraclis s'au descoperit, sub straturile de spoială, frescuri reprezentând sfinți și scene religioase precum și un tablou votiv în parte lăsat de deschiderea ulterioară făcută.

La nivelul clopotelor, încăperea e boltită ca și jos. Acuma se ajunge acolo printr-o scară de piatră exterioară, evident de construcție recentă.

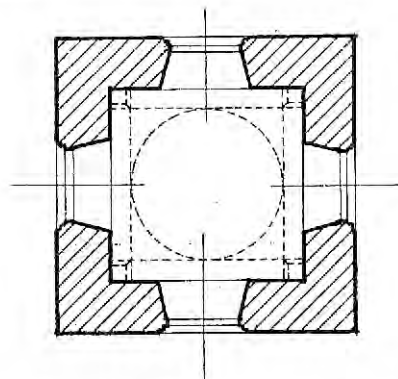
Mai sunt încă două clopote din vremea lui Ștefan cel Mare, unul cu inscripție slavonă din 1494 și altul cu inscripție latină din 1491. Aceste inscripții le dăm în partea acestei lucrări unde am concentrat ce știm despre clopotele din acest timp.

Inscripția pe piatră a turnului sună astfel: „Blagocestival și de Hristos iubitorul Ioan Ștefan Voivod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voivod, a zidit această clopotniță și biserica așezată întru înfața numelui sfântului măcenic Ioan cel mare din Cetatea Albă, pentru rugăciunea sa și a Doamnei sale Maria, și a copiilor lor în anul 7006 (1498) și tot în anul acela le a și săvârșit în luna lui Septembrie 13 zile“¹⁾.

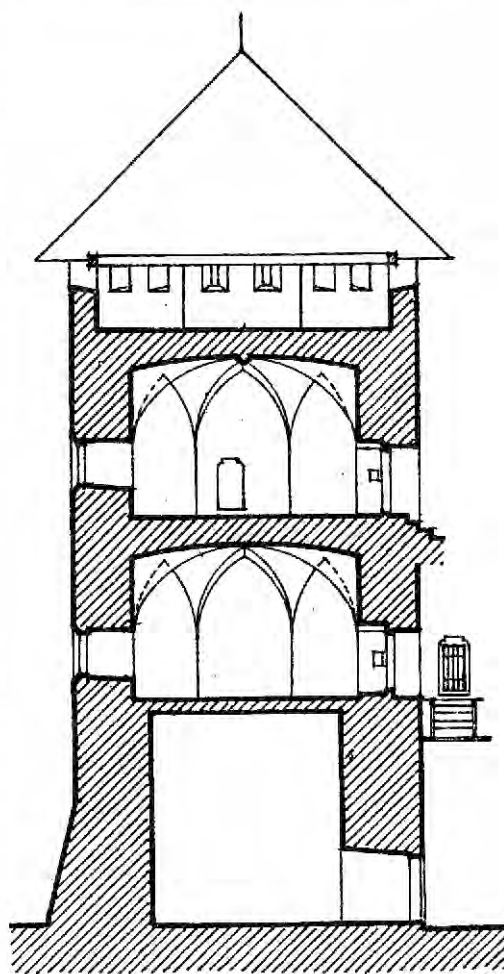
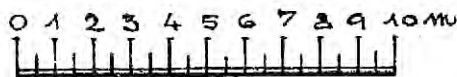
TURNUL ZIS AL TEZĂURULUI LA PUTNA

Dintre toate construcțiile mănăstirii Putna, singura, care a mai rămas din vremea lui Ștefan,

¹⁾ Iorga, Inscriptii.

Fig. 233. Mănăstirea Bistrița
Planul etajului superior al turnului

este turnul (zis al tezaurului) care face parte din complexul sistemului fortificat²⁾.

Fig. 234. Mănăstirea Putna, Turnul tezaurului
Secțiune transversală (după Romstörfer)

²⁾ Vezi Romstörfer, Das alte gr. or. Kloster Putna,

Înălțimea turnului până sub strașină e de 16.00 m. În plan turnul e pătrat; — are 9.10 metri lățime; — iar la primul cat devine octogonal regulat. În parter este o odă care comanică direct afară, iar la fiecare din cele două etaje, e câte o cameră bolită. Sas o terasă cu metereze e acoperită cu o învelitoare țuguată de șindrila.

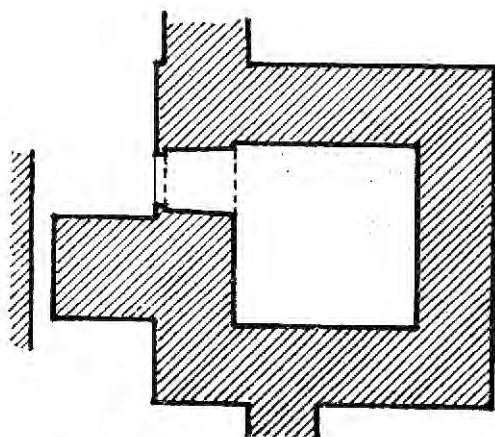

Fig. 235. Mănăstirea Putna, Turnul Tezaurului
Planul parterului (după Romstörfer)

O clădire, alipită de turn, spre interior, adăpostește o scară de zid în spirală, care începe numai dela etajul I; până acolo trebuie ureat cu o scară mobilă. Această era deci, cu siguranță, o regulă generală.

Intrarea se face printr'o ușă îngustă de

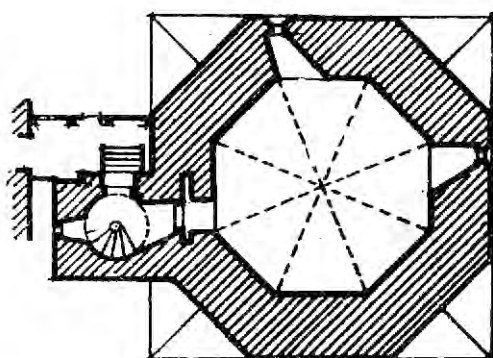

Fig. 236. Putna, Turnul tezaurului, Planul etajului I (după Romstörfer)

0,65 m pe 1,60 m înălțime, de acelaș tip ca aceea interioară dela Piatra.

Boltă etajului al doilea are nervuri de piatră frumos lucrată. Odaile sunt laminate prin ferestre înguste, mai mult metereze; ușele lor sunt la fel ca cea de intrare în scara și se

pot încuia prin grinzi de lemn care intră în locașuri anume lăsate în zid.

Tot era prevăzut deci pentru a înlesni apărarea acestui turn destinat a păstra în vremurile turbare averile mănăstirești.

Era foarte sigur și puternic și în stare să reziste la adevărate asedieri.

Actualmente partea de jos a turnului, în afară, e proptită printr'un fel de „glacis“ de zid destinat a apăra piciorul turnului în contra loviturilor de tun, oferind proiectilelor o suprafață piezisă.

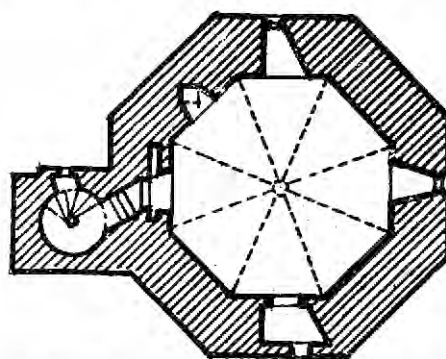

Fig. 237. Putna, Turnul tezaurului, Planul etajului II (după Romstörfer)

Inscripția așezată deasupra ușei pe o placă de piatră de 0,71 m. înălțime și 0,45 lățime, spune ¹⁾:

„Blagocestival Gospodar al toată țării moldovenești Io Ștefan Voievod fiul lui Bogdan Voievod a construit și desăvârșit acest turn

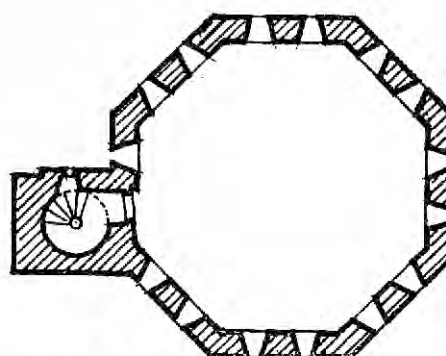

Fig. 238. Putna, Turnul tezaurului, Planul etajului superior (după Romstörfer)

și zidurile împrejurul mănăstirii în anul 6989 (=1481) luna Mai 1°.

¹⁾ Kozak, Inschriften aus der Bukowina p. 70.

* * *
Dăm acum descripția unor biserici mai
vechi.

Are o navă centrală și două nave laterale
(bas-côtés) unite cu cea din mijloc prin bolți
transversale. Arcuri dublouri, în dreptul

Fig. 239. Rădăuți

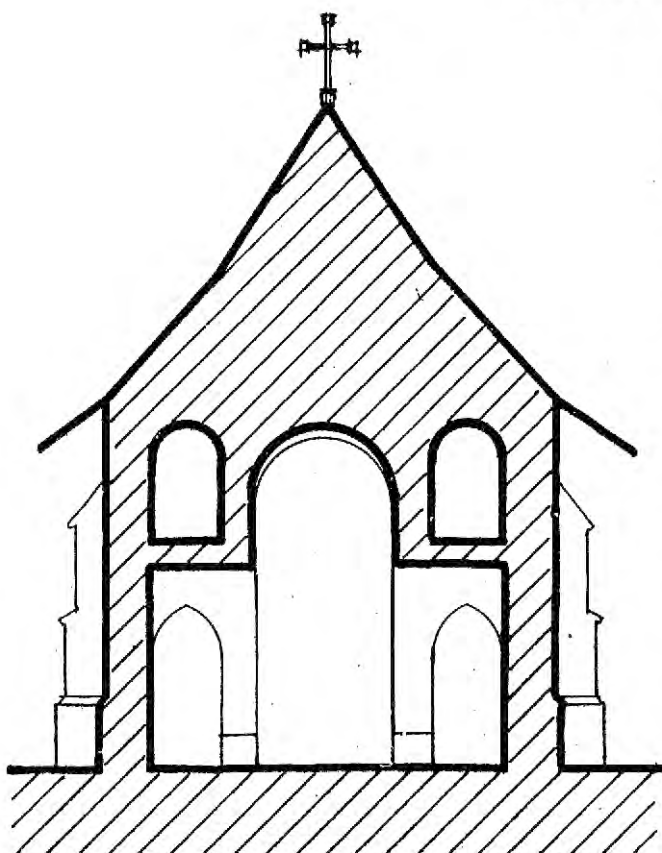

Fig. 240. Rădăuți Secțiunea transversală

RĂDĂUȚI.

Biserica din Rădăuți, cu hramul Sf. Nicolae, e o biserică de construcție romanică.

celor două perechi de picioare, întărește bolta în semicilindru, «berceau», într'anele părți foarte ușor frânt. Totuș, biserica are dispoziția bizantină a separației în naos și pronaos. Pronaosul e boltit la fel ca naos dar cu o singură pereche de stâlpi. Aici se găsește scara în spirală ce dăce la încăperile ce formează deasupra navelor laterale un al doilea rând. Bolțile laterale sunt ușor ogivale precum și cele transversale. Bolta principală, groasă de 40 centimetri, e de sigă — pentru a fi mai ușoară. În afară, două contraforturi proptesc absida și alte două perechi pereți longitudinali.

Colțările exonartexului, adăogit de Lăpușneana — care a prefăcut și ferestrele — sunt sprijinite de alte picioare așezate la 45%.

Biserica nu are țarle; e acoperită cu o înaltă și pitorească învelitoare de șindrilă. E actualmente în întregime tencuită pe din afară.

Proscomidie și diaconic nu sunt. Absida e legată de naos printr'un larg «berceau». O bancă semicirculară înconjoară emiclaul.

Ferestrele toate sunt mici și evasate spre interior.

Pisania, așezată de Lăpușneana, nu pomeneste de primul cititor.

Biserica este zugrăvită înăuntru. Picturile sunt în parte destul de bine păstrate și ar putea fi dintr'o vreme mai veche. Au fost

însă restaurate în cursul veacului al XIX-lea, refăcându-se figurile, mai cu seama la tabloul votiv.

Biserica ar fi fost zidită, după unii, de Bogdan descălicătorul, după alții de Alexandru cel Bun. Construcțiile de stil romanice nu mai apar în

iar în Galiția, biserica cu care a fost comparată Rădăuți, adică Sf. Stanislas din Halici, e și mai veche fiind zidită de Franciscani în veacul al XIII-lea (și modificată mai târziu).

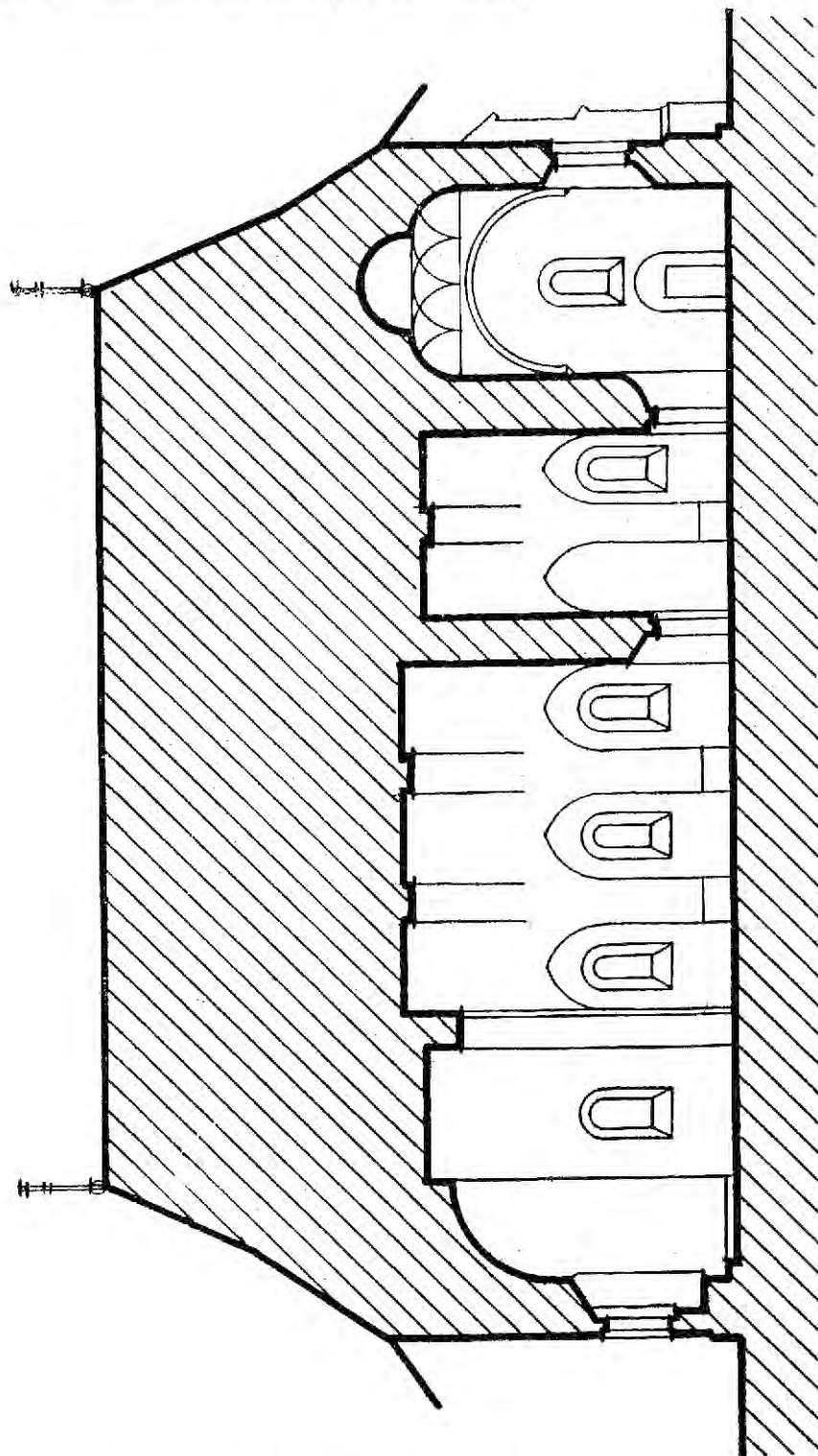

Fig. 240. Rădăuți, Secțiune longitudinală

Ardeal după mijlocul veacului al XIV-lea ¹⁾,

¹⁾ V. Roth, Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenburgen pag. 15, F. Mäler, Die Baukunst des romanischen Styles in Siebenburgen pag. 46.

Este deci logic să așezăm data construirii bisericii noastre cât să poate mai înapoi în cursul vremii, adică sub Bogdan.

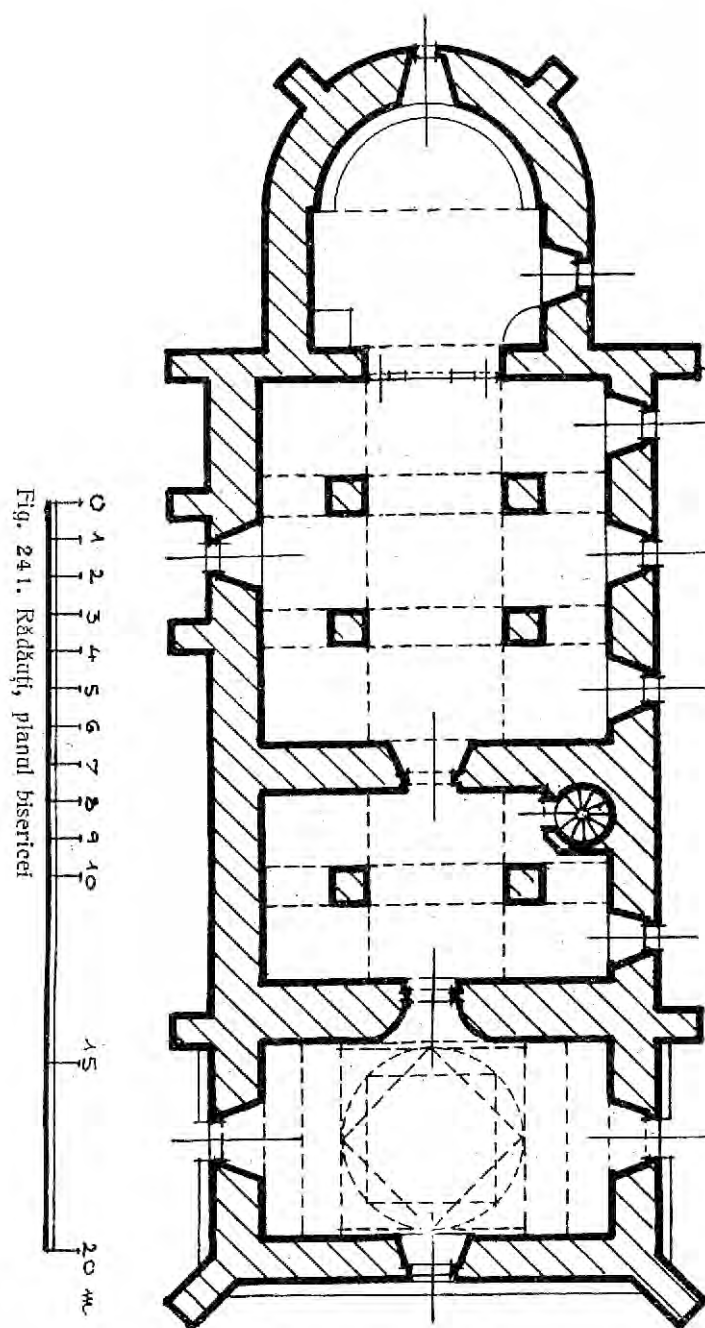
Dealtmintrelea, dacă sub Alexandru cel Bun

ar fi fost vorba să se construiască o biserică așa de seamă, după un calapod occidental, s'ar fi lucrat în stil gotic, așa cum s'a făcut la Baia, la Biserica catolică ridicată la 1410.

La aceste argumente se mai poate adăoga și faptul că Ștefan cel Mare a așezat pietrele

SF. TREIME DIN SIRET.

Sf-ta Treime din Siret are un naos boltit în calotă sferică pe patru pendentivi, un arc mai îngust spre apas, și spre răsărit unul mai lat de care e alipită bolta altarului. Sant și

de mormânt ale predecesorilor lui, începând dela Bogdan, ceea ce îl indică ca cel dintâi ctitor. Trecuse numai un secol și mai puțin dela moartea lor și dacă ar fi fost înmormântați acești voievozi în alte părți, s'ar mai fi știut.

două sinari laterale în segment de cerc. Două nișe servesc de proscomidie și de diaconic. Un perete cu o ușă mică separă naosul de pronaos, care e dreptunghiular, mai lung în sensul lățimei bisericii. E boltit în «berceaa» fiind foarte ușor ogival. Nu se văd

actualmente urme de zugrăveli. În afară absidele au arcaturile oarbe, care vor rămâne în stilul moldovenesc, șapte la altar și câte cinci la cele laterale. Se arcă numai puțin mai sus decât jumătatea înălțimei bisericii. Deasupra lor e un brâu de cărămizi așezate în dinți de ferăstrău, iar mai sus planul zidului con-

unele sunt destul de asemănătoare. Sf. Nicolae din Seres și Sfinții Arahangheli din Căceviște ¹⁾ de pildă, care are însă tipul cu patru stâlpi, pe când Sf-ta Treime nu îi are; bolta pronaosului însă seamănă destul. Și rudenița ²⁾ la o epocă mai recentă, are oarecare înrădire; dacă se suprimă nișele zidurilor de

Fig. 243. Sf. Treime din Siret (fot. Bălan)

tinue până sus, eșit în raport cu partea inferioară, dacă nu camva tencuiala nu acoperă aici vr'o construcție specială.

Planul bisericii este deci bizantin și din toate planurile bizantine, se aseamănă mai mult cu cele macedonene și sârbești, mai cu seamă în ceea ce privește pronaosul scurt și lat. Toemai la fel nu găsim într'adevăr, dar

miază zi și miază noapte ale naosului, dăm de o dispozițiune foarte vecină. Combinând cu acest naos pronaosul Căceviștei, avem aproape planul Sf-tei Treime. Dar caracteristica cea mai apropiată este că Sf. Treime,

¹⁾ Kondakof — Makedonia, pag. 186.

²⁾ Balș — O vizită la câteva biserici din Serbia.

ca și bisericile sârbești, e de tipul de plan ce'l denumește D. Millet planul simplu¹⁾, unde absida mare e imediat alipită de arcul estic al naosului, fără alt arc sau boltă intermediară, așa cum este cazul în planul zis «complex», de origină constantinopolitan. Toate

și în exterior fațade cu oarecare trăsături constantinopolitane (care se regăsesc și la Salonic).

Inrâurirea pare deci a fi macedo-sârbească.

Această dispoziție a planului simplu a rămas însă izolată și fără influență asupra des-

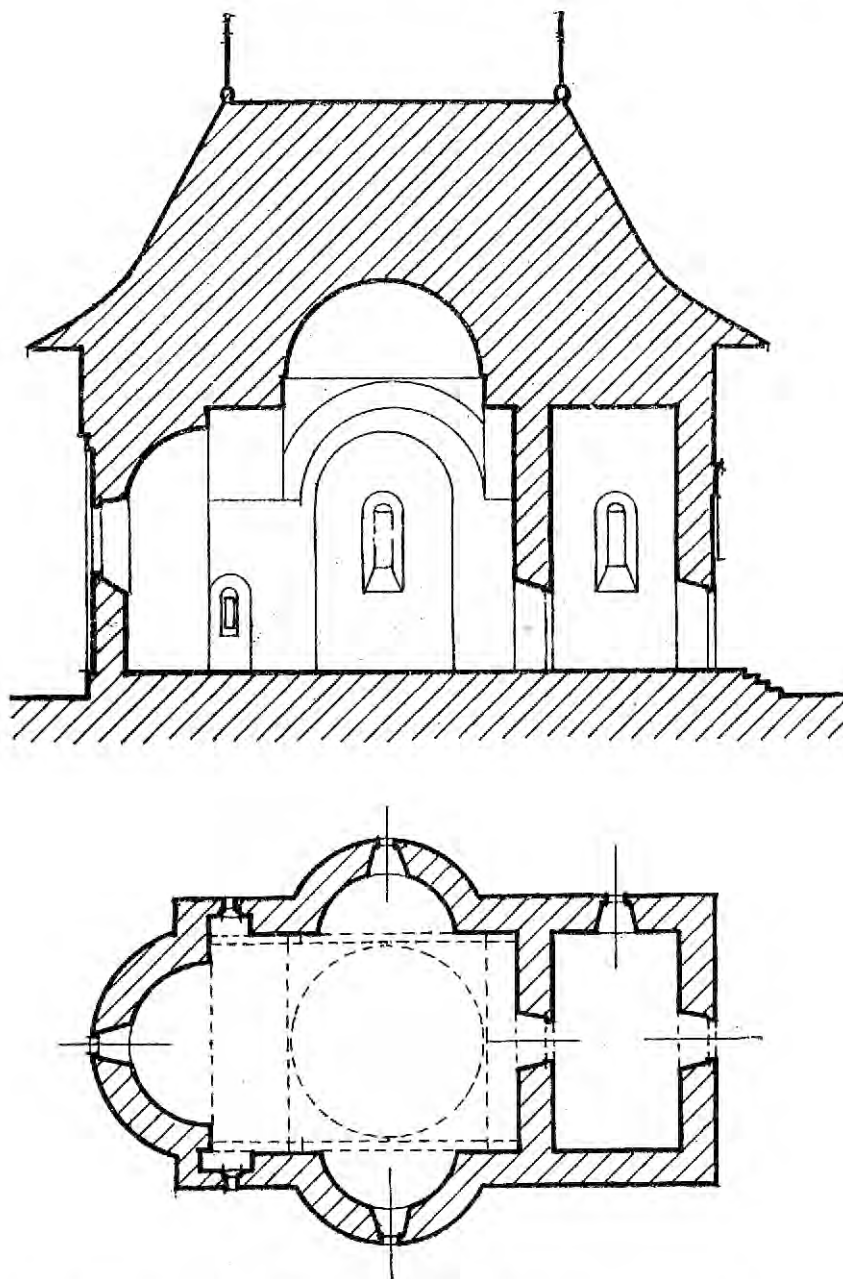

Fig. 224. Biserica Sf. Treime din Siret. Secțiune longitudinală

Fig. 245. Sf. Treime din Siret. Planul bisericii

bisericile moldovenești—aproape fără excepție—aparțin acestei de al doilea tip.

Astfel Sf-ta Treime ne arată, în întregul ei, un plan bizantin cu oarecare caractere sârbești,

voltărei ulterioară a planului moldovenesc. E probabil datorită călugărilor sârbi sau de școala sârbească veniți în Moldova în vremea lui Petru Mușat, încă tradiția că Sf-ta Treime ar fi de la sfârșitul secolului al XIV-lea pare a se adevăra.

¹⁾ G. Millet, L'école grecque pag. 56

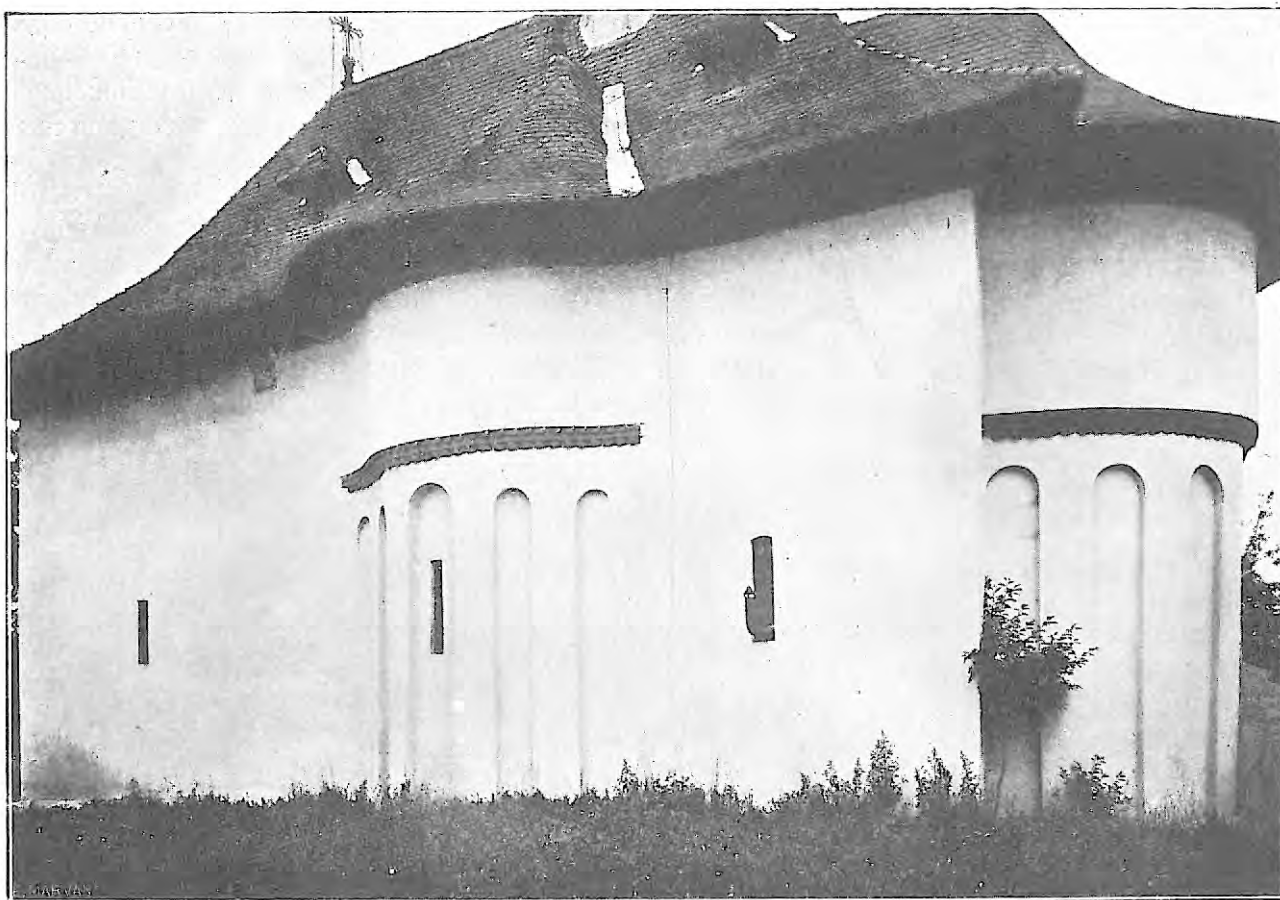

Fig. 246. Sf-ta Treime din Siret (fot. Bălan)

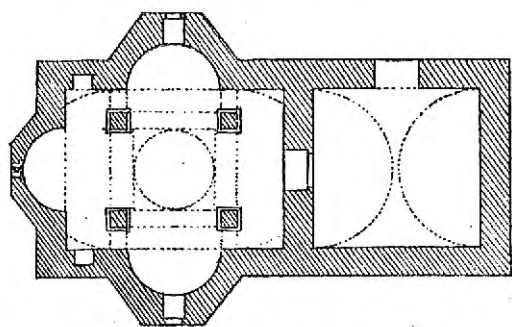
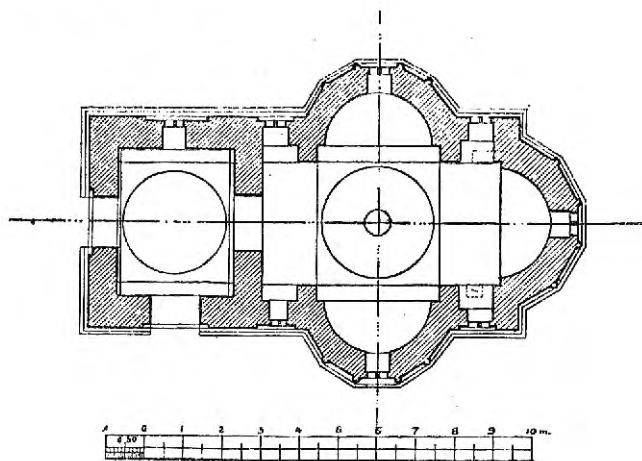
Fig. 247. Cuceviște (după G. Millet)
„l'Art Serbe“

Fig. 248. Radenița

BISERICA MIRĂUȚI DIN SUCEAVĂ *)

Biserica Mirăuților e socotită de mai mulți autori ca una din cele mai vechi biserici moldovenești. După schematismul Episcopatului greco-oriental, citat de Romstörfer¹⁾ ar

fi fost biserica mitropolitană a țării și biserica de încoronare; ar fi fost fondată chiar de Dragoș, după alți de Iuga.

După Grigore Ureche²⁾, sar părea că biserica exista înainte de Alexandra cel Bun, adică înainte de începutul veacului al XV-lea.

*) Publicat în Bul. Com. Mon. Istorică, anul 1924.

1) Romstörfer Die Restaurierung der Mirăuț-kirche.

2) Gr. Ureche. Domnii țerii Moldovei cap. IV.

După Romstörfer¹⁾ probabilitatea cea mai mare e că a fost zidită în ultimul deceniu al veacului al XIV-lea.

La 1402, Alexandru cel Bun a adas și de-
pus la Mirăuți moaștele lui S-f Ion cel nou²⁾.
Pe la 1513, în urma unui eveniment încă
necunoscut, biserica a fost «devastată»³⁾.
Mitropolia a fost atunci mutată în biserica
S-f Gheorghe, începută în 1514 de Bogdan
cel Orb și isprăvită în 1522 de către Ște-
făniță Vodă. Iorga⁴⁾ spune: «și biserica Mi-
răuțului unde slăjea Mitropolia Sucevei a
trebuit să fie refăcută de dânsul (Ștefan cel

inscripțione. Ea servește ca magazin pentru
produsele agricole, închiriată de neguțatori
de la primăria Sucevei»,

Istoriceste deci, biserica Mirăuților ar fi
cam dela 1400, cu o prefacere sau o repa-
rație din vremea lui Ștefan cel Mare.

Până la ce punct biserica de azi — adică
înainte de ultima restaurare de acum câțiva
ani — este aceea dela început? Remanieri
sau prefaceri ulterioare nu i au camva schim-
bat cu desăvârșire caracterul primitiv?

Să știe, că în lucrările de restaurare, între
1898 și 1901, s'a găsit în pod, în resturile

Fig. 249. Mirăuți.

Mare) potrivindu-se — poate — intra câțva
stilul cel nou după acela al lui Alexandru
cel Bun, ctitorul dela început.

Melchisedec⁵⁾ nu pomeneste numele de
Mirăuți, ci spune numai: «Este încă o biserică
antică românească în marginea Sucevei des-
pre cetate. Ea este descoperită, bolțile și pe-
reții sunt foarte deteriorați, nu are nici o

zidărie⁶⁾ monede suedeze cu monograma
G. A. (Gustav Adolf). În pilastrii dintre două
ferestre ale turlei s'a găsit de asemenea, între
două cărămizi, zidită o monedă poloneză din
vremea lui Sigismund al III-lea (1587—1632).
De aci se poate presupune că s'au executat
lucrări la turlă și în părțile superioare ale
zidurilor bisericii în veacul al XVII-lea.

Dacă examinăm planul, vom observa mai
întâi prezența a doi stâlpi cari susțin pere-
tele despărțitor dintre naos și pronaos. Această

1) Romstörfer, *ibid.*

2) N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești* I p. 53.

3) Romstörfer, *ibid.*

4) *Ibid.* p. 95.

5) Melchisedec, *O vizită la câteva mănăstiri din Bu-
covina* p. 76.

6) Romstörfer, *Die Restaurierung der Miroutz-Kirche.*

dispoziție n'o găsim la nici o biserică înainte de sfârșitul secolului al XVI-lea, afară de Putna și Sf. Nicolae Domnesc din Iași în starea lor de azi; dar aceste două biserici, cum am văzut, au fost reconstruite totemai în veacul al XVII-lea. Din contra, în cursul acestei

Tarnul-clopotniță, așezat pe latura de miazăzi la intrare, este de asemenea de un caracter târziu. Există într'adevăr turnul-clopotniță alipit de biserică încă de la începutul veacului al XVI-lea la Bălinești. Este însă o excepție care nu a mai găsit imitație până

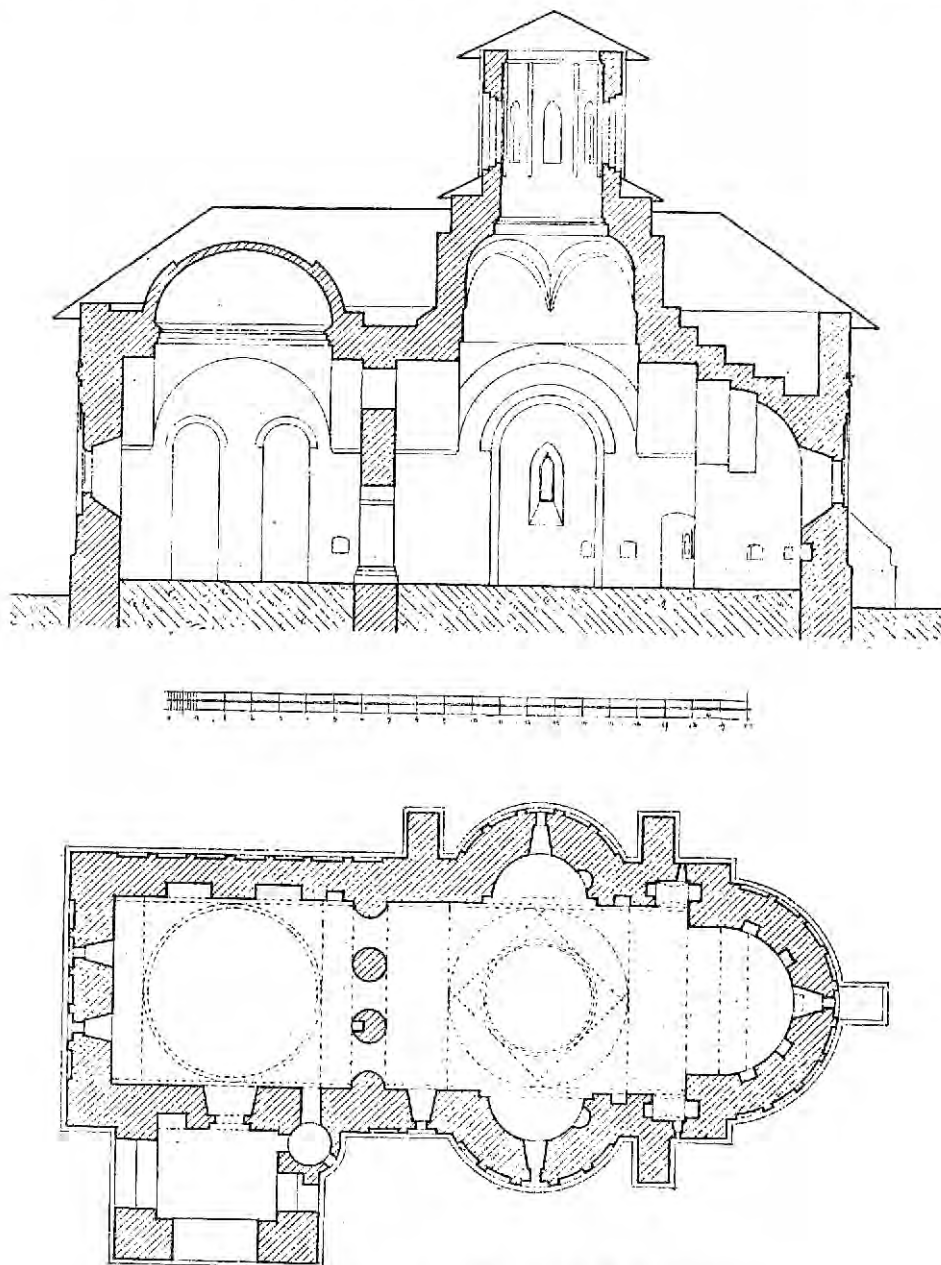

Fig. 250. Biserica Mirăuți. Secțiunea longitudinală
Fig. 251. Mirăuți. Planul bisericii

veac, această dispoziție devine frecventă încât se poate spune că este una din caracteristicile bisericilor moldovenești din acest secol (așa Dragomirna, Aroneanu (1598), Galata, Ițcani vechi, Sf. Ioan Botezătorul din Saccava, Trei Erarhi, Cetățuia, Golia, Bogdana, Bărnova, Sf. Onufrie. (fig. 219, 220, 221, 252).

în veacul al XVII-lea, și mai cu seamă al XVIII-lea, când încep să se construiască clopotnițe fie pe latura vestică fie pe una din cele Nord sau Sud, ajungând să fie pe una din caracteristicile bisericilor moldovenești târzii. În cea ce privește clopotnița de la Mirăuți, bolta ei eliptică, scara în spirală văzută din

exterior și alte detalii despre care vom vorbi mai departe, ne îndreptățesc s'o socotim din secolul al XVII-lea.

Dacă examinăm acum fațada, vom vedea că arcadele oarbe (firide) absidelor au un caracter bizantin, arhivoltele fiind intrate în

la 1590 și care are mai multe caractere mantene.

Vom observa între altele, aceste racordări cam stângace ale arhivolțelor, provenind din lipsa de spațiu necesar, pilaștrii fiind mai înguști ca dubla lărgime a arhivoltei. Acest

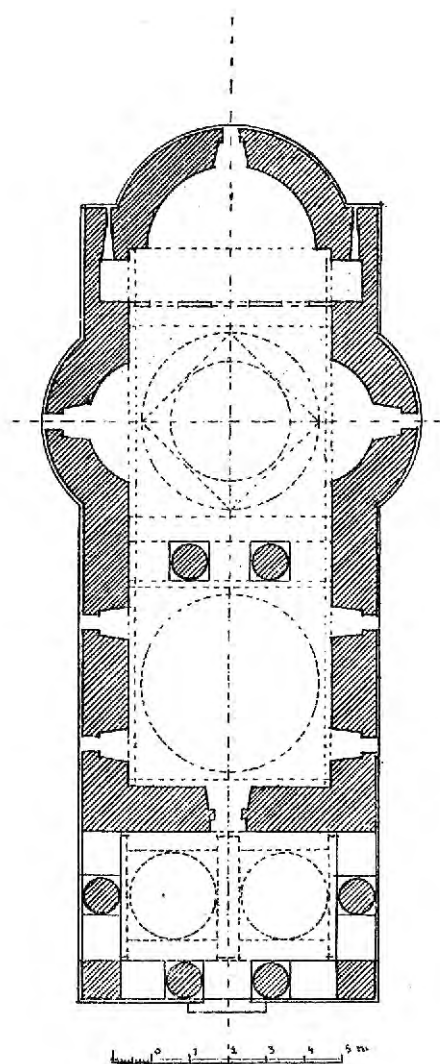

Fig. 252. Aron Vodă (Iași)
Planul bisericii
(după Bul. Com. Mon. Ist.)

Fig. 253. Biserica mănăstirii Galata

raport cu planul zidului. Acest detaliu de construcție nu se întâlnește la vechile biserici din Rădăuți și Sf. Treime din Siret, dar se regăsește la multe biserici începând cu ultimii ani din veacul al XVI-lea și mai întâi la Galata, clădită de Petru Șchiopul

detaliu este aproape regula generală în Mănăstirea în veacul al XVII-lea și mai cu seamă în vremea lui Matei Basarab. De asupra firidelor oarbe, e încinsă biserica cu un brâu compus dintr'un tor între două rânduri late de cărămizi așezate pieziș în dinți (în zimți).

Rândurile de cărămizi așezate în zimți sânt o caracteristică bizantină, răspândită în toate țările balcanice și în Manteia. Brâul însă, compus dintr'un tor (budin) între zimți, este specific muntean, și acolo nu'l găsim înainte de 1582, la Tatana, unde apare pentru prima dată, pe urmă la biserică domnească din Târgoviște (1583), devenind foarte răspândit în cursul veacului al XVII-lea (biserica Sf. Nicolae din Târgoviște, Sfinții Impărați din acelaș oraș, — Cocni, Tarnal Breba și alte).

La turla de pe naos vedem colonete angajate la unghiuri, cea ce nu se vede în Moldova, și pare de asemenea a fi un element muntean.

Și în interior găsim arcurile cu arhivoltele intrate în planul zidului.

În fine, nici ferestrele, nici contraforturile, nici soclul nu ne arată formele și profilele ce le întâlnim în veacul al XV-lea și în XVI-lea în Moldova.

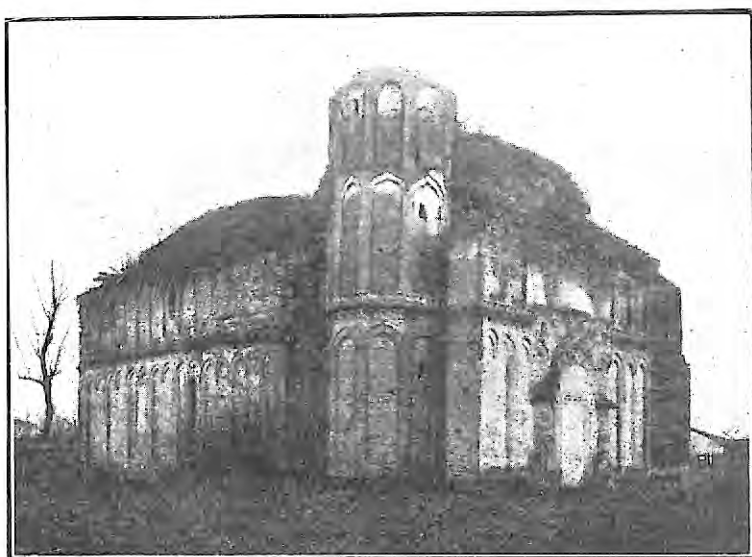

Fig. 254. Sfinții Impărați, Târgoviște (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Toate aceste caractere ne trimit deci în veacul al XVII-lea și concluzia firească a acestei analize este că refacerea bisericii din acest secol s'edre care avem indicii, nu s'a

mărginit la turlă și la părțile de sus ale ziduri, ci a fost o construcție completă din temelie.

Este deci probabil că devastarea Mirăuților

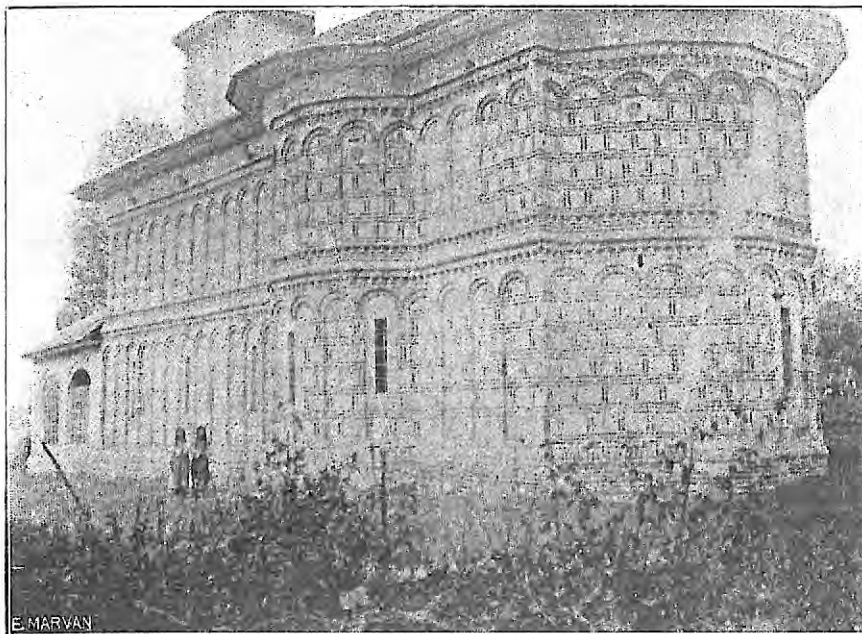

Fig. 255. Biserica din Tatana (Argeș)

în primii ani din veacul al XVI-lea, despre care se vorbește, în urma unui eveniment încă necunoscut, a fost, dacă nu o distrugere completă, cel puțin o vătămare destul de gravă ca să explice de ce Bogdan cel Orb a fost nevoit ca să reconstruiască o mitropolie nouă în loc de a repara cea veche.

Pentru ca să credem că — cu toate caracterele din veacul al XVII-lea ce le am relevat — biserica este din preajma anului 1400, ar trebui admis ca în această epocă, necunoscută nouă în privința monumentelor, a fost o înrâurire și un stil care au dat rezultate la fel ca cele ce le găsim două veacuri și mai bine mai târziu.

Toate aceste caracteristici ar fi dispărut, ne mai văzându-se nimic din ele în tot timpul lui Ștefan cel Mare și al urmașilor

lui, nici în Moldova, nici la vecini, și după această lungă eclipsă de mai bine de 200 ani ar răpărea deodată.

Cred — fără a mai vorbi de evidența

întrărire din arhitectură munteană din veacul al XVII-lea asupra celei moldovenești —

Se mai văd golarile grinzilor de lemn înecate în zidărie, după obiceiul bizantin.

Fig. 256. Biserica din Coeni (Vlașca)

cred că o asemenea presupunere ar fi absurdă, și că concluzia ce se impune este că biserica Mirăuților a fost prefăcută din temelie pe la jumătatea veacului al XVII-lea.

S'ar putea cel mult presupune că planul (afară de clopotniță), s'a respectat. Și dacă aceasta s'ar putea proba, ar fi deja un punct foarte important câștigat.

MOLDOVIȚA.

Biserica veche din Moldovița ar fi fost făcută de Alexandra cel Bun. A fost distrasă de o sarpare a mantelii sau de un cutremur.

Din ruinele actuale e greu să se ghicească planul. Ar fi necesare săpături. În glaful unei ferestre se mai văd rămășițe de frescă.

Printre clădirile de mai înainte de Ștefan cel Mare s'ar putea clasa—poate—și turnul de intrare de la Mănăstirea Neamțului (partea interioară, căci cea din afară a fost zidită la 1824). După tradiție ar fi de la Petru Mușat și de fapt nu e nimic în construcția lui care să fie în contradicție. Arcurile și bolțile intrărei sunt foarte ușor ogivale, ceea ce am observat și la pronaosul de la Sfânta Treime din Siret.

Dacă s'ar adeveri că această biserică este într'adevăr de la Petru Mușat, această similitudine de detalii ar putea fi un argument pentru a fixa la această dată și turnul de la Neamț.

Spre completare, vom descrie aici acuma

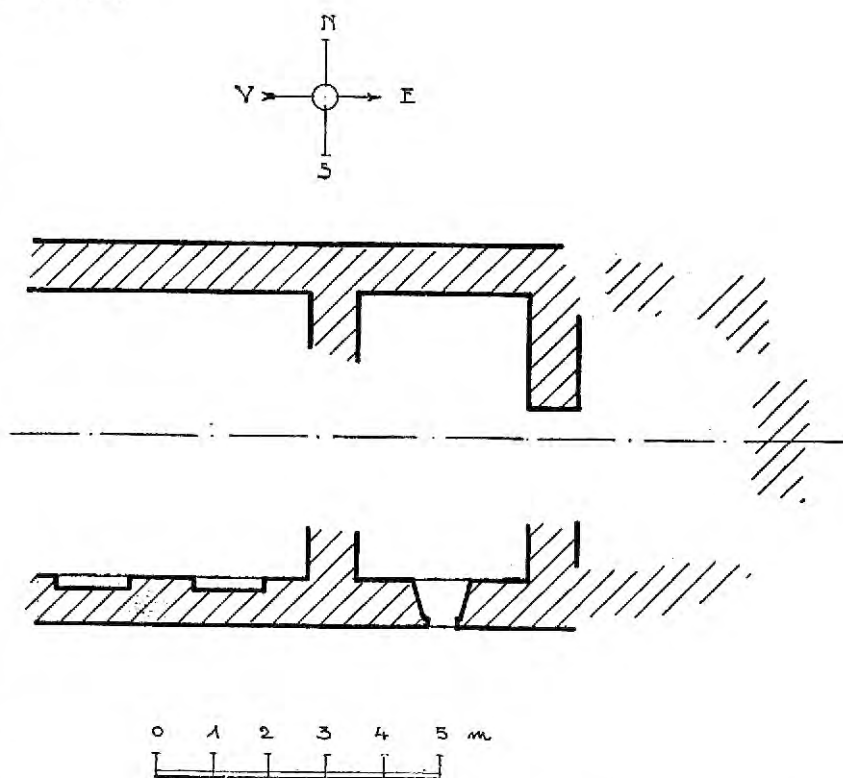

Fig. 257. Ruinele Moldoviței vechi

și bisericile din vremea lui Bogdan cel Orb și a lui Ștefăniță.

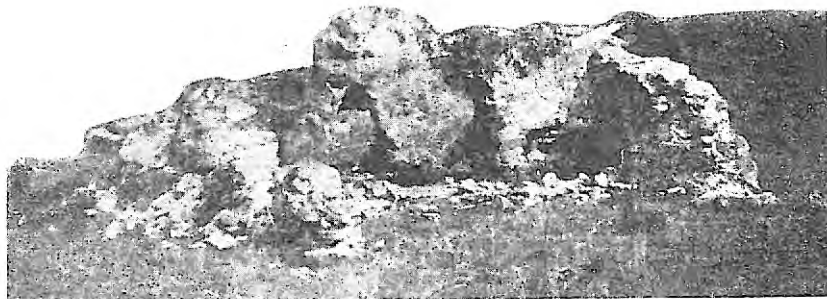

Fig. 238. Ruinele Moldoviței vechi

Fig. 259. Mănăstirea Neamțului, Turnul de intrare (văzut din interior)

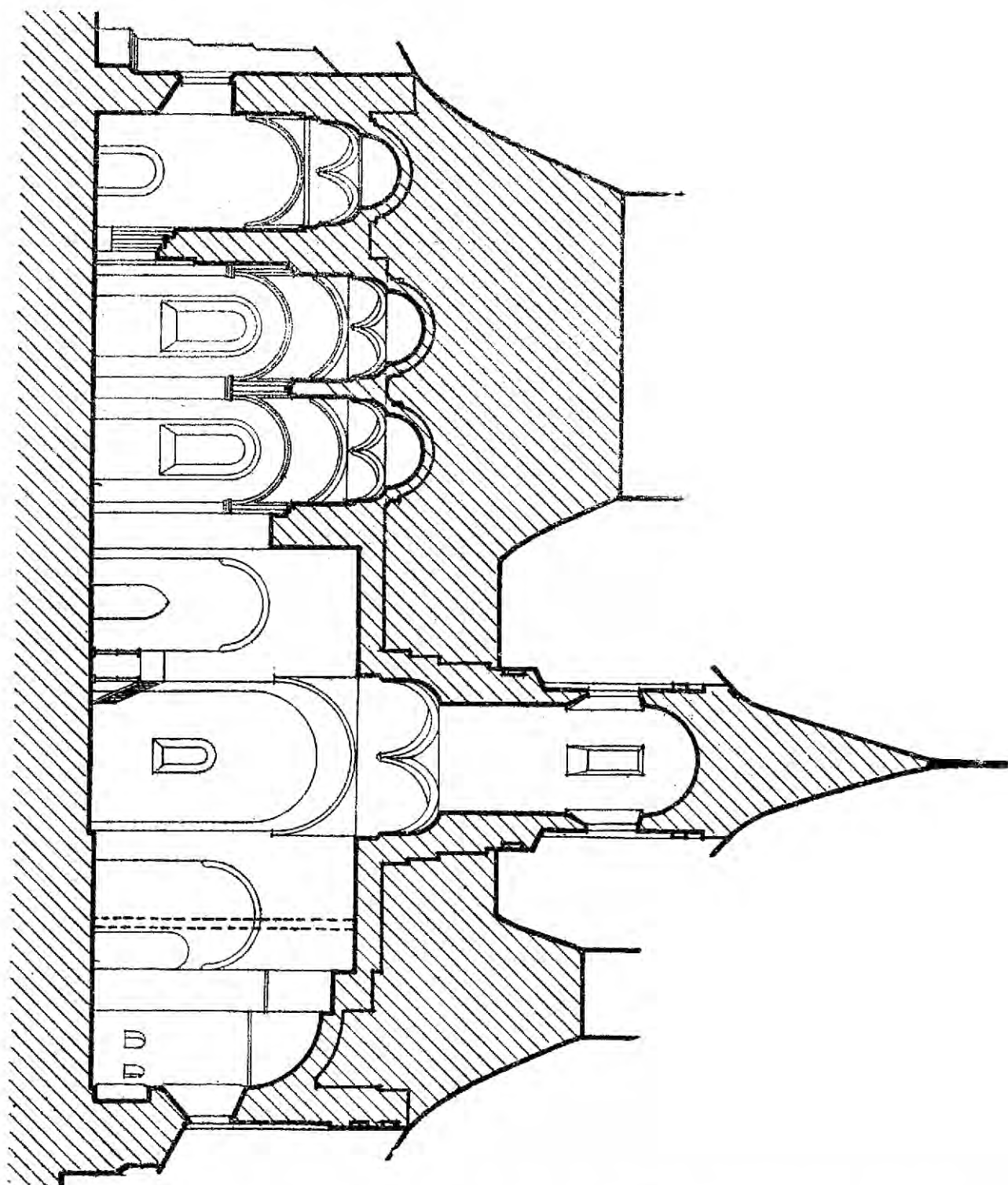
SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA.

Biserica Sf. Gheorghe din Suceava a fost începută de Bogdan cel Orb în anul 1514 și

încât este evident că această din urmă i-a servit de model.

Principala deosebire — precum am spus când am vorbit de Neamț — constă în faptul că,

Fig. 260. Sf. Gheorghe din Suceava, Secțiune longitudinală

isprăvită numai în 1522 de către fiul său Ștefăniță.

E ceva mai mare ca biserica mănăstirii Neamțului cu care seamănă mult, așa mult

în loc de un nou compartiment intercalat între pronaos și naos, boltă vestică a acestuia a fost prelungită, precum și cea de est, câștigându-se astfel mult spațiu în

mijlocul bisericii. Se și înțelege de ce s'a făcut această modificare; pe când Neamțul era mănăstire și locaș de înmormântare, Sf. Gheorghe era făcut pentru a fi mitropolia țării și era nevoie de spațiu în naos pentru curtea domnească. În colo poziționările și chiar dimensiunile sunt aproape la fel, mai cu seamă caracteristicul pronaos ce-l vom regăsi aproape după același tipic și la Probota. În loc însă ca nervurile să se continue până jos, sunt pilaștri de secțiune dreptunghiulară care le suportă. Trebuie semnalate și marele nișe oarbe, câte două pe pereți de miazăzi și de miazănoapte ale naosului, și care amintesc cele de la Piatra, Borzești și Războeni.

Și exonartexul, ca la Neamț, a fost adăugat ulterior, în 1579, de către Mitropolitul Teofan; e boltit la fel ca la Neamț și are tot trei ferestre mari în peretele de apus. S'a regăsit în exterior câte-va semne lapidare.

În afară — abstracție făcând de micul pridvorăș modern și de intrările secundare făcute acum în urmă — diferențele principale provin din faptul că absidele în loc de a fi poligonale ca la Neamț sunt în segment de cerc. Turla e octogonală și are patru ferestre și patru contraforturi. E așezată pe un dablă socla stelat cu opt vârfuri.

Biserica e tencuită în exterior și mai are urme de zugrăveli, făcute probabil în veacul al XVI-lea.

Din nefericire, la restaurarea făcută acum vr'o douăzeci de ani, s'a spart ferestre noi fără a ține seamă nici de forma lor vechie nici de zugrăveli. La turlă apar discuri smălțuite, însă fără figuri ci numai ca un bamb la mijloc cum le vedem la Borzești, la Piatra, la Neamț. E ultima biserică la care găsim această împodobire. Între aceste discuri care au 18,5 cm. diametru, s'a așezat piese speciale triangulare sau în patru latari, pentru a umplea golurile dintre ele. Culoarele sunt ca de obicei galben, brun, verde. Obșnuitele rânduri de mici ocnice se văd și pe corpul bisericii și pe turlă.

Învelitoarea este acum refăcută după cum

arată tablourile votive din această vreme. Romstörfer a regăsit de altminterlea pe soclarile turlei, încate în acoperiș, urme de picturi și chiar discuri care arătau neîn-

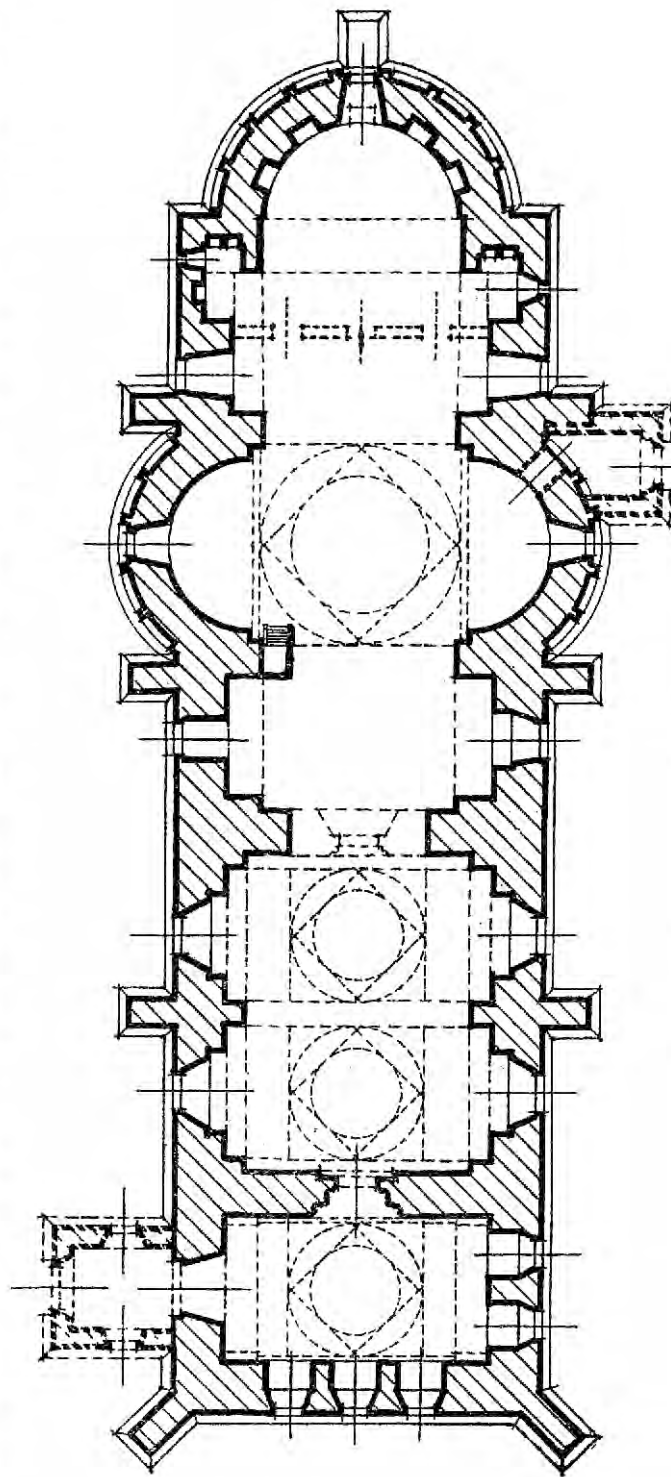

Fig. 261. Sf. Gheorghe din Suceava, Planul bisericii

doios că în vremea construcției erau libere și văzute.

E o probă mai mult că această formă de învelitoare este cea corectă.

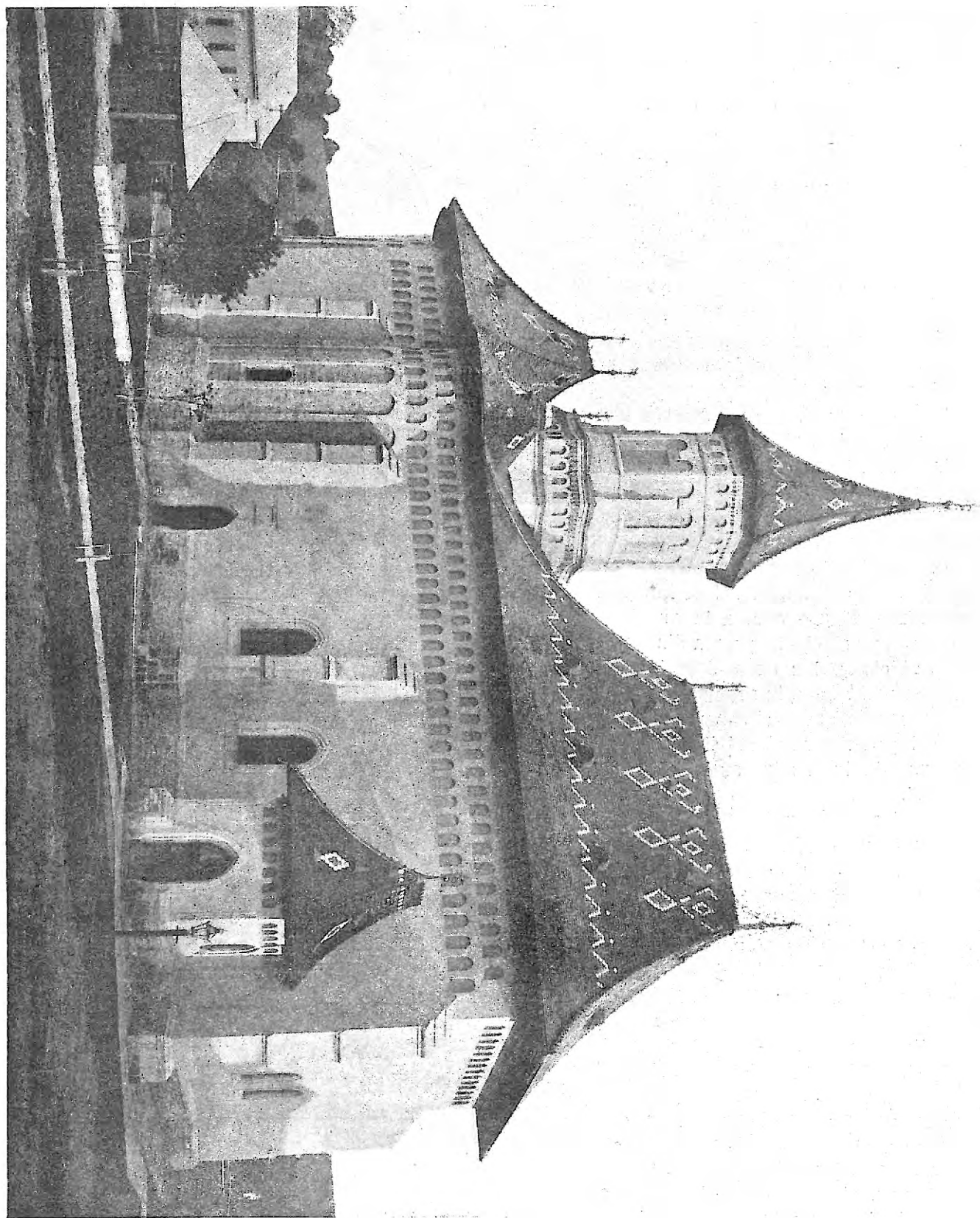

Fig. 262. Sf. Gheorghe din Suceava

Fig. 263. Sf. Gheorghe din Suceava, înainte de restaurare

Fig. 264. Sf. Gheorghe din Suceava, naos

Să știe ce insistență a fost pusă de către Bogdan și pe urmă de către Ștefăniță pentru a putea aduce din Polonia plambul necesar acestei învelitori. Voi discuta mai departe mai pe larg această chestiune.

mai urât; este, pe alocurea o adevărată măzgălire.

Tabloul votiv a dispărut în mare parte odată cu scoterea peretelui despărțitor dintre naos și pronaos. Se mai văd totuși încă trei

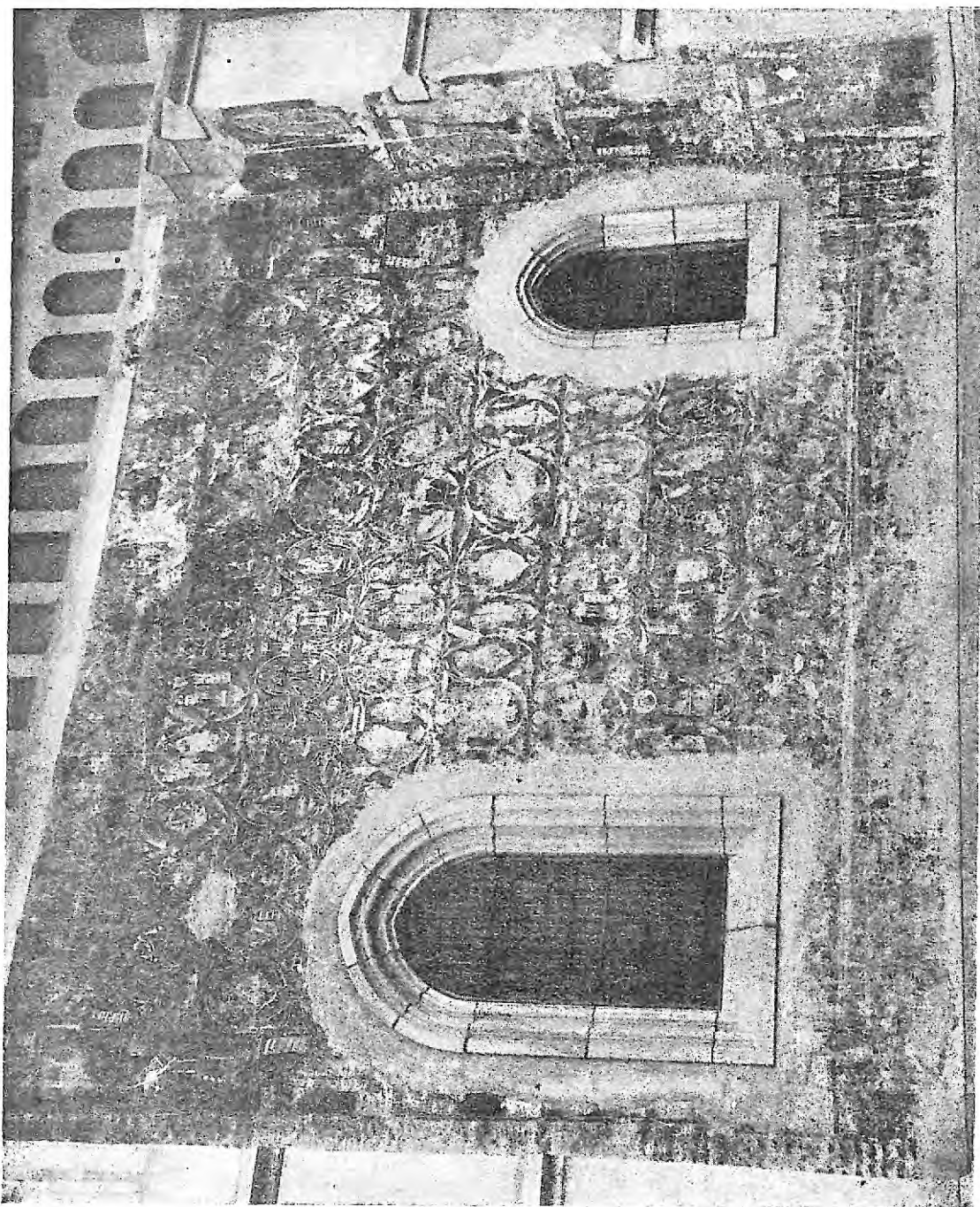

Fig. 265. Sf. Gheorghe din Saccana, Fațada Sud

În interior o pictură frumoasă îmbracă încă pereții, și arată o dulce și stearsă tonalitate. Păcat numai că la ultima restaurare, pictorii nu s'au mulțumit să curețe și să spele, ci au refăcut părțile ce lipseau în modul cel

persoane, Bogdan cel Orb cu fii săi Ștefan și Petru ¹⁾

Până na de mult se mai vedeau trei chipuri

¹⁾ Kozak, înscrisătură.

și încă alte două cu capetele tăiate de marginea nouă a ferestrei.

Atrage luarea aminte frumoasa icoană a Maicei Domnului din luneta portalului de intrare; ea înfățișează vechia temă bizantină a dăioasei Maici „γλυκοφιλοῦσα“.

sfântului și este o foarte frumoasă și interesantă piesă de argintărie; interiorul capetelui e acoperit cu frumoase zugrăveli.

Pisania de 96 cm. lungime și 71 cm. înălțime așezată deasupra intrării în pronaos sună astfel :

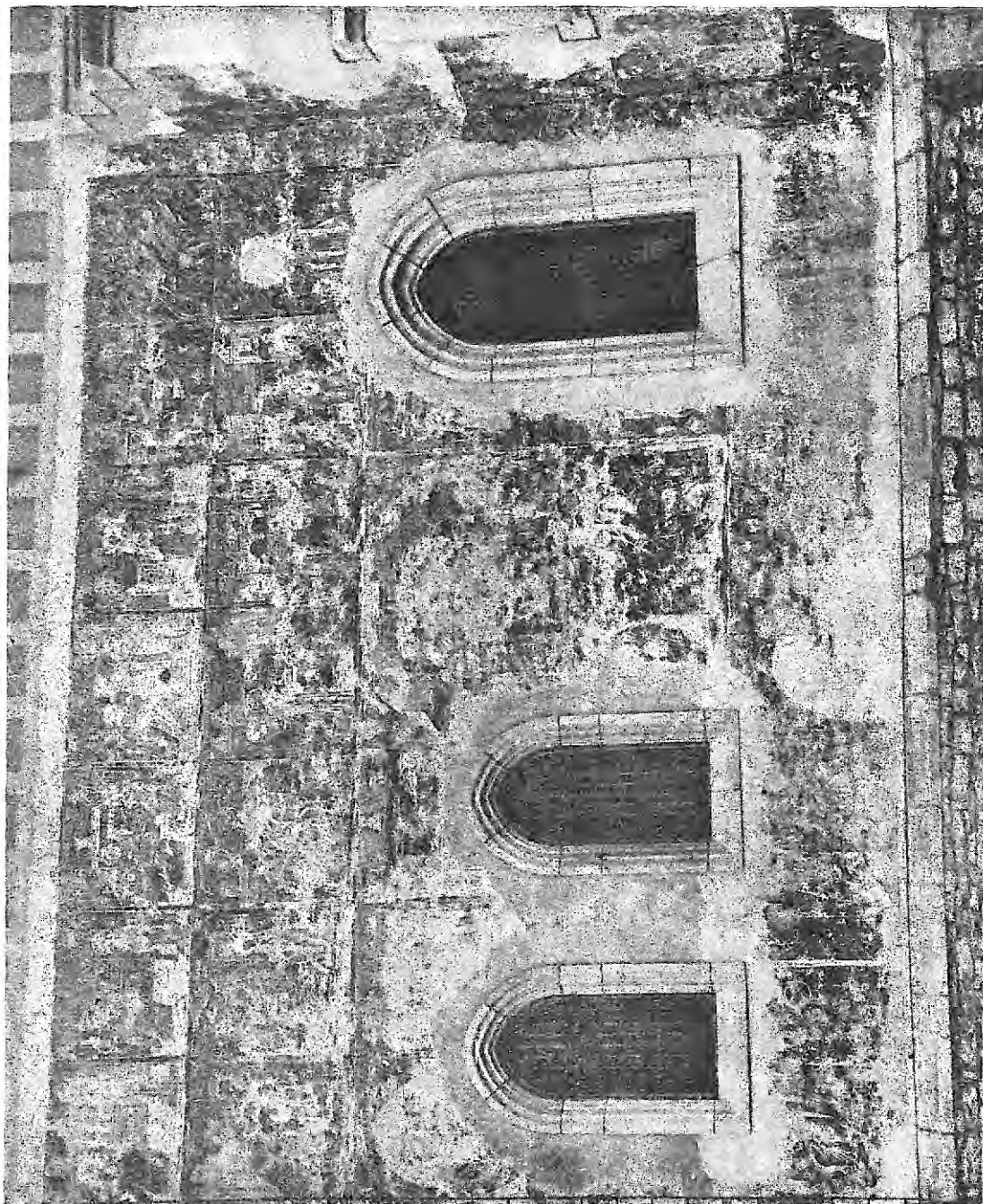

Fig. 266. Sf. Gheorghe din Suceava, Fațada Sud

Să știe că biserica Sf. Gheorghe păstrează racle cu moaștele lui Sf. Ioan cel nou care au fost adăpostite în ea dela fundația ei — lipsind un veac, cât timp au fost la Zolkiew în Galiția, dela 1686 la 1783.

Accasta raclă de argint înfățișează viața

„Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea sfântului Duh, a vrut blagocestival și de Hristos iubitului Ion Bogdan Voevod prin mila lui Dumnezeu, gospodar al țării moldovenești să zidească biserica Mitropoliei din Suceava, unde este hramul sfân-

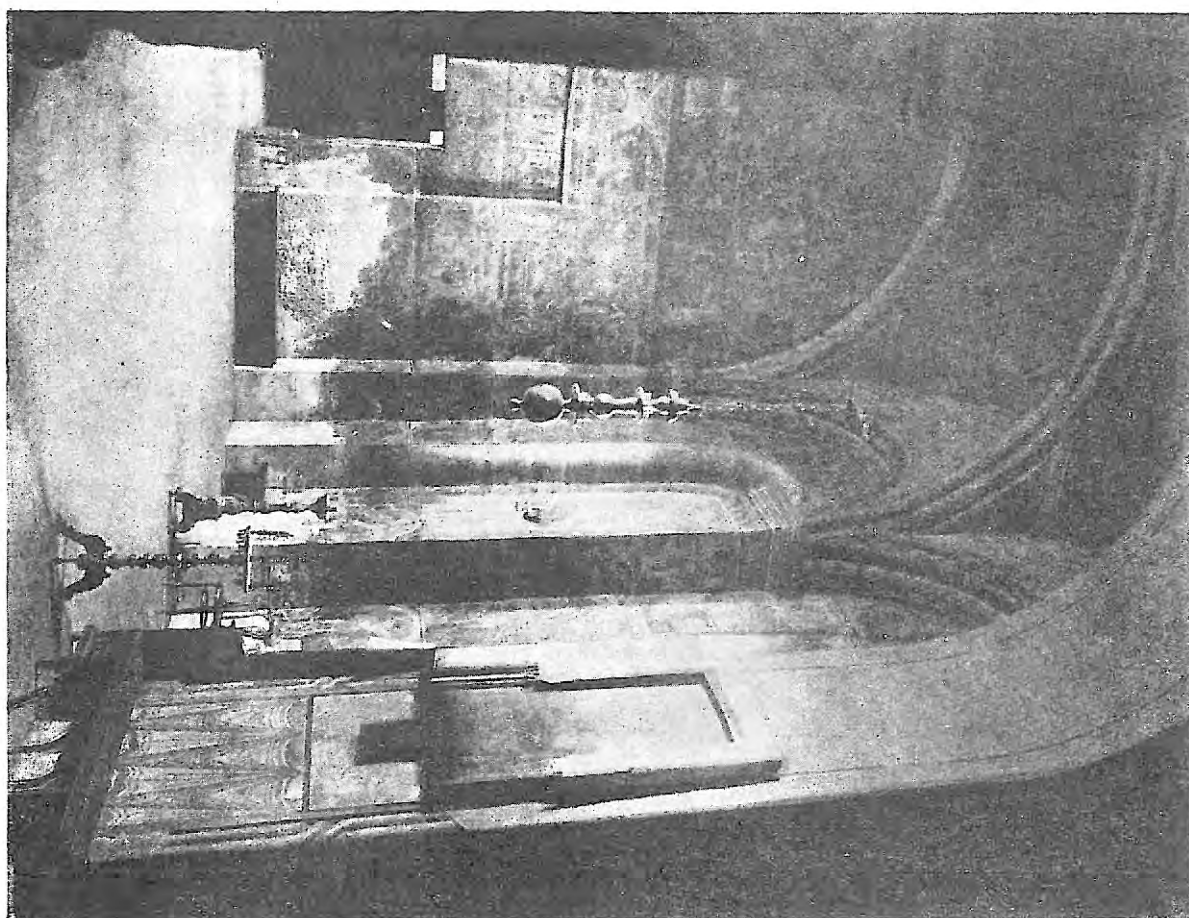

Fig. 267. St. Gheorghe din Suceava, vedere în pronaos

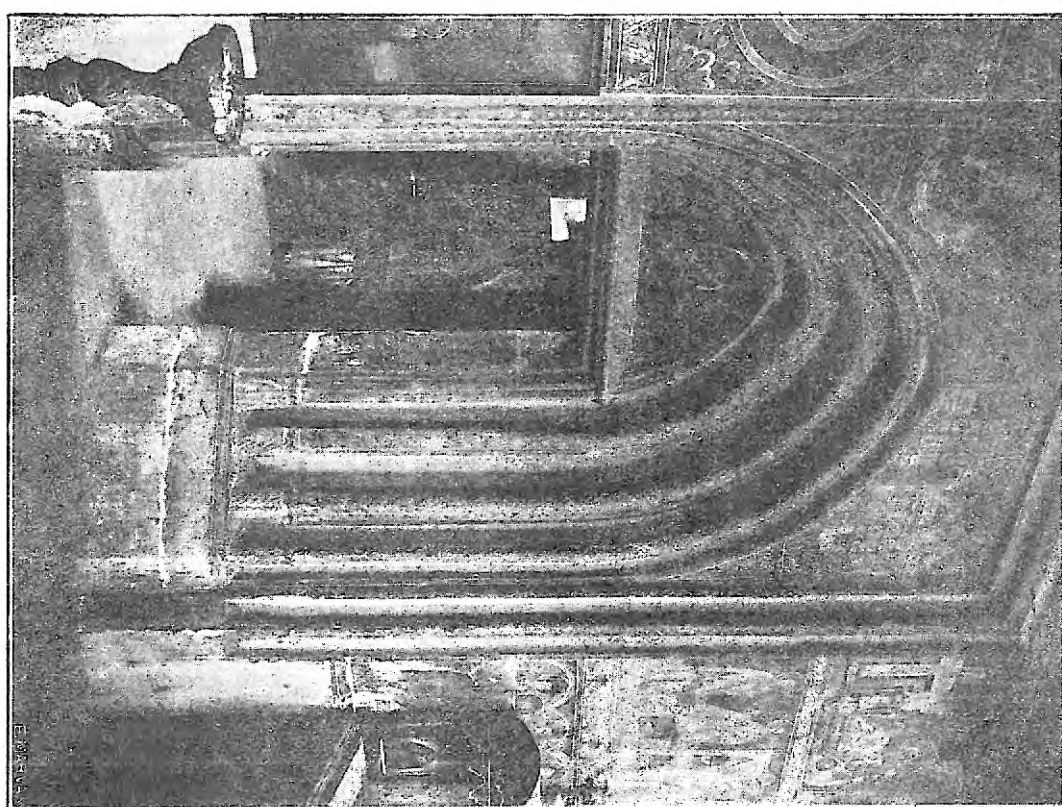

Fig. 268. St. Gheorghe din Suceava, nșă pronaosului

tului marelui mucenic și birătorului Gheorghe. fost făcută de Anastasie Crimca, în vremea
Și a început a o zidi în anul 7022(=1514) la Miron Barnovski (1626 — 1629) pe când

Fig. 269. Sf. Gheorghe din Suceava Maica Domnului la intrarea principală

și n'a putut s'o săvârșească; și fiul lui Io Ștefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu, gospodar al țării moldovenești, cu ajutorul lui Dumnezeu a zidit-o dela ferestre în sus și a săvârșit-o în anul 7030 (=1522) la 6 Noiembrie și a Domniei lui al șaselea an curgător; și a fost sfințită de mâna prea sfântului mitropolit Kir Teoctist¹⁾

O alta inscripție de piatră arată data facerii pridvorului²⁾:

„Acest pridvor l'a făcut Teofan mitropolitul, din mănăstirea Rîșca, în cinstea marelui mucenic Ion cel Nou în zilele blagocestivului nostru domn Io Petre Voevod în anul 7087 (=1579)“.

O inscripție zugrăvită arată că Petru Schiopul a răstăurat și acoperit din nou biserica.

Iar mica capelă (eclesiarnița) din curte a

clopotnița a fost ridicată de Petru Schiopul tot atunci când a acoperit biserica.

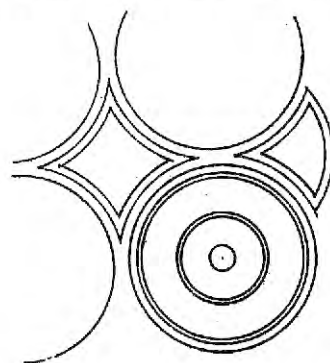

Fig. 270. Sf. Gheorghe din Suceava, Discuri de pământ ars (după Romstörfer)

¹⁾ ²⁾ Kozak, Inschriften aus der Bukowina. Vezi și Romstörfer in Jahrbuch des Bukowiner Landes-museums 1899 pag. 104.

Din cele arătate și din planurile bisericii rezultă clar că Sf. Gheorghe este foarte în-

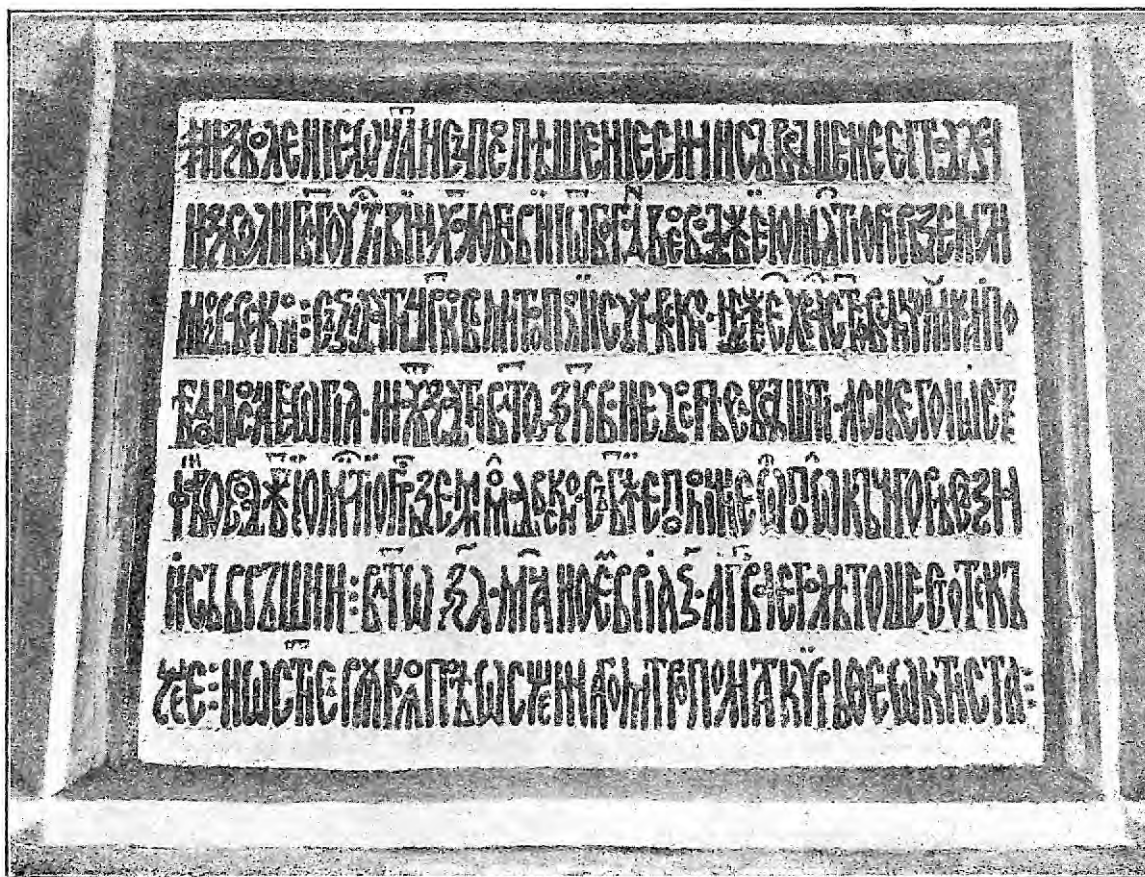

Fig. 271. Sf. Gheorghe din Suceava, Pisania

radită și în mare parte copiată după biserica mănăstirei Neamțului, având ea și aceasta anele trăsături ale grupului Piatra Borzești.

Este motivul pentru care aceasta biserică se grupează cu acele din vremea lui Ștefan mai curând decât cu cele din vremea următoare.

PARHĂUȚI

Biserica din Parhăuți, cu hramul tuturor Sfinților, a fost ridicată în anul 1522 de către logofătul Gavril Totrașan. Asemănarea planului cu acela al Reusenilor este izbitoră. Chiar dimensiunile sunt identice. Una și alta au 25.60 m. lungime, 9.00 m. lățime exterioară și 5.10 m. lățime interioară. Naosul și altarul sunt aproape identice.

Micile concavități care țin loc de sinuri la Reuseni, lipsesc la Parhăuți. Mănunchiurile de colonete ce le încadrează există totuși; ele au dealtminte o mare dezvoltare, le găsim și în pronaos, la uși, la ferestre, la colțuri și se găsesse năvăle la înălțimea nașterilor bolților.

Pronaosul diferă; ca la Dobrovăț, în pro-

naosul cel nou, bolta e aceeași ca aceea a naosului.

În exterior, bolta din spre apas e mai complicată; e separată în două catari, având câte două deschizături în loc de una singură. Catul de sus e deschis și lateral. Este astfel o îndrumare către clopotnițele ce fac corp cu biserica.

În afară, biserica a rămas de piatră brută netencuită, și fără multă grijă lucrată. S'ar crede că intenția a fost de a o țineci. Socla e fără nici o piatră profilată. Ferestrele sunt mici, însă nu mai sunt de tipurile cunoscute înainte; sunt fără malure și să termină în acoladă, însă sunt tot gotice ca înfățișare. Tot așa și rama ușii scării ce duce la clopotniță.

La arcuri, se ved pe ici colo câte o cărămidă smălțată brun. În rezumat, după plan, biserica este o imitație a celei de la Reuseni și Arborea și se poate clasa în același grup. Ca detalii și mod de execuție însă, diferența e mare și desigur nu a mai lăsat același meșter ca la celelalte biserici.

Pictura e frumoasă și foarte bogată în polietară; și aici sub stratul pictat se găsește un alt strat imitând cărămida aparentă.

Intr'o firidă din altar se vede o „pictă“, care ne arată unul din rarele cazuri de influență

Biserica fiind mult timp descoperită, zăgrăvelile au saferit mult și în multe părți din

Fig. 272. Parhăuți

a pictarei italiene. Pe tabloul votiv, care se găsește la locul obișnuit, se vede singur Gaoril Totrașan — capul este refăcut). E înfățișat cu acelaș fel de coafură ca și Șendrea la Dolhești și logofătal Teodor la Hamor;

naos și altar au și căzut; în pridvorul de sub clopotniță pictura boltei a fost refăcută; cea de jos, însă, e frumoasă. Printre grafitile e unul

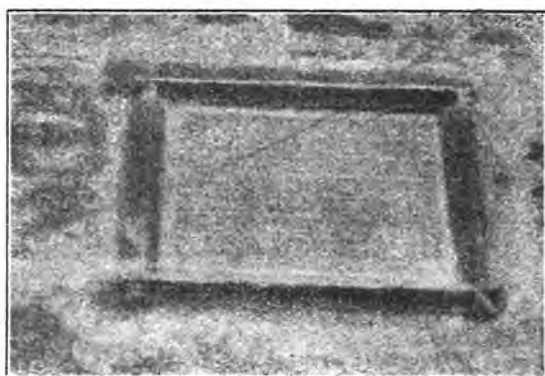

Fig. 274. Parhăuți, Pisania

el poartă o barbă rară. E de observat că nu ține biserica în mâini.

Fig. 274. Parhăuți, Pisania (după Kozak)

din 1631. Pe peretele de apus la intrare, în axa bisericii, se găsește pisania care spune:

«Ca vrerea Tatălui cu ajutorul Fialai și cu săvârșirea sfântului Duh, robul lui Dumnezeu Pan Gavril Totrașan, logofăt, a zidit acest hram în numele tatarilor sfinților, cari au strălucit

Voevod, la anul 7030 (=1522) luna Ianie 15.»¹⁾

În pronaos sunt mai multe pietre de mormânt, printre care aceea a soției lui Totrașan,

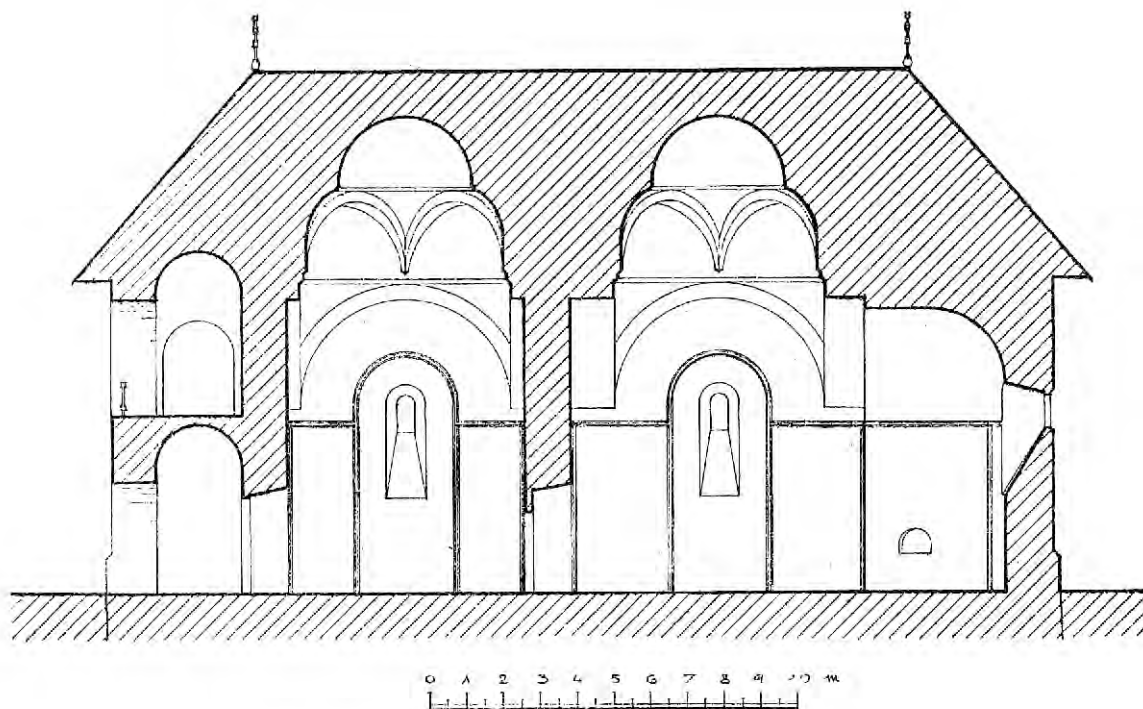

Fig. 275. Biserica din Parhăuți, Secțiune longitudinală

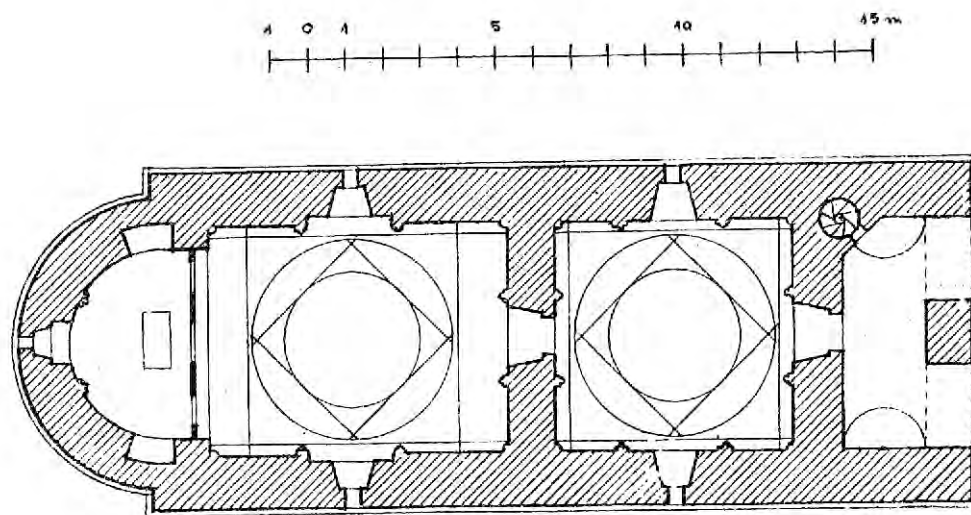

Fig. 276. Parhăuți, Planul bisericii (după Romstörfer)

în toată lumea, pentru rugăciunea sa și a domniței lui Ana, în zilele blagocestivului și de Hristos iubitului Io Ștefan Voevod, Gospodarul țării moldovenești, fiul lui Bogdan

—fata lui Luca Arbure— a mamei lui și altor rude. Piatra lui Totrașan lipsește.

¹⁾ Kozak. Inschriften.

ȘIPOSELE (jud. Iași)

Biserica cu hramul Sf. Ioan cel nou, a fost zidită ca biserică a curții sale de către Luca Arbore, păcălah de Suceava, care

Zidul e drept, și fără sinari și fără contraforturi; zidăria de piatră brută e acoperită de tencuială. Socul e fără nici un profil.

Ferestrele toate au fost schimbate, iar ușa

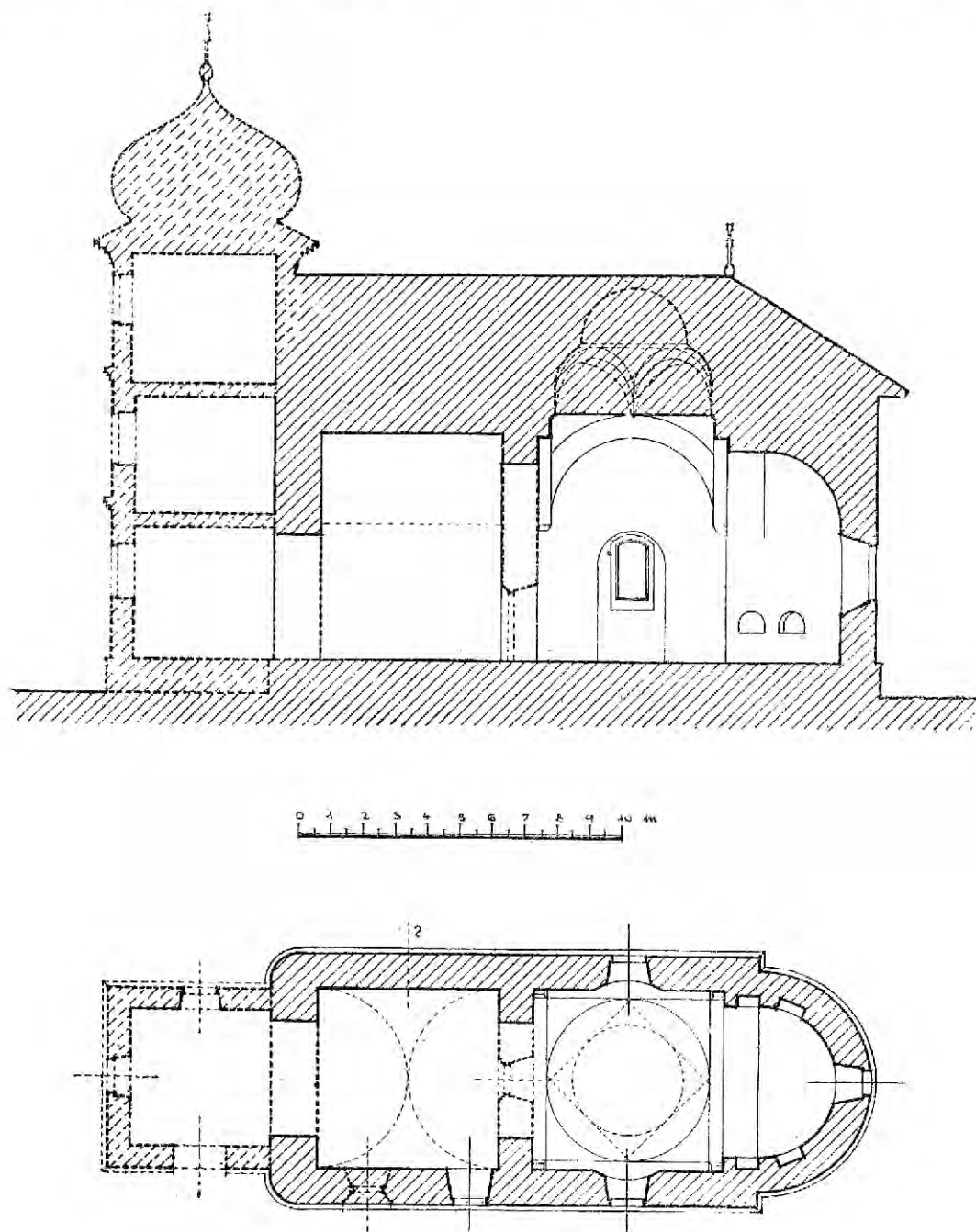

Fig. 277. Biserica din Șipote, Secțiune longitudinală

Fig. 278. Șipotele, Planul bisericii

a zidit cu cinci ani înainte biserica din Arbore.

Biserica e simplă, fără turlă și seamănă ca vedere mai mult cu Cotnar decât cu Arbore.

de intrare de pe latura de miază zi a fost zidită. — Deasupra ei e pisania.

Înăuntră, peretele de separare a naosului de pronaos a fost scos și în loc de ușă s'a deschis un arc mare. Asemenea s'a deschis

zidul de apus spre noua intrare făcută sub clopotnița, zidită la 1890.

Planul seamănă oare cum cu cel de la Arbora; lipsește însă nervurile care încadrează scobiturile absidelor laterale. Bolțile însă sunt alte, Pronaosul e acoperit printr'un simpla semi-cilindru (berceau). Bolta naosului, de la

„Rogăciunea robului lui Dumnezeu Pan Luca Arbore, păcălabul Sucevei, care a zidit acest hram curților sale din Șipote în numele sfântului și slăvitului marele măcenic al lui Christos Ioan cel nou, în zilele blagocestivului Domn Io Bogdan Voevod; care s'a început a se zidi în anul 7015 (=1507) luna Iulie 19

Fig. 279. Biserica din Șipote (Iași)

pendentivi în sus, nu mai există și s'ar putea ca și bolta absidei mare să fi suferit o refacere.

Insemnătatea acestei biserici este mai mult aceea de a fi singura în întregime zidită sub domnia lui Bogdan cel Orb.

Reușeni ce a fost terminată sub domnia

și s'a săvârșit în acelaș an luna Septembrie în a cincea".

Na se mai vede, azi, nici o armă de pietară veche, nici înăuntru, nici în afară.

VĂLENI (Roman)

Biserica, cu hramul celor patru zeci de măcenici, a fost zidită în 1519 de Cozma

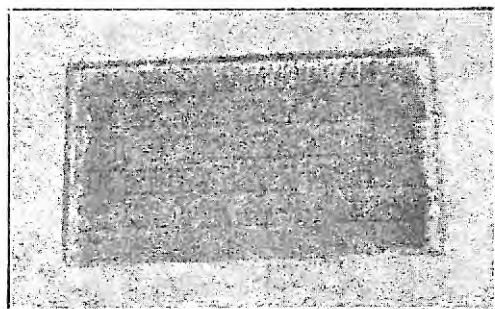

Fig. 280. Șipotele, Pisania

lui—in a doua lună—era începută de aproape un an când a murit Ștefan cel Mare, iar Sf. Gheorghe din Suceava, începută în 1514 de către Bogdan, n'a fost isprăvită de cât în 1522 de către Ștefăniță Vodă, în al șaselea an al domniei lui.

Pe pisania se citesc următoarele:

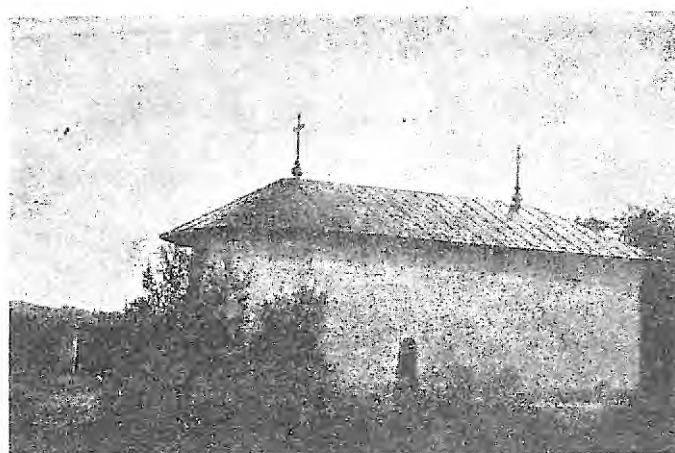

Fig. 281. Biserica din Văleni (Roman)

Șarpe, precum arată pisania așezată la dreapta intrărei:

„Cu vrerea și cu ajutorul Domnului Damnezeu, cu robul lui Damnezeu Damnealul Cozma Șarpe Postelnic a zidit acest hram la cartea sa din Șchiai întru numele Sfinților patruzeci de mucenici din Sevastia pe vremea

Biserica e fără turlă; are un naos boltit în modul obișnuit moldovenesc și un pronaos boltit în semi-cilindru (în «berceau») ca la Șipote. Peretele despărțitor a fost scos.— Local sînarilor e însemnat în interior printr'o

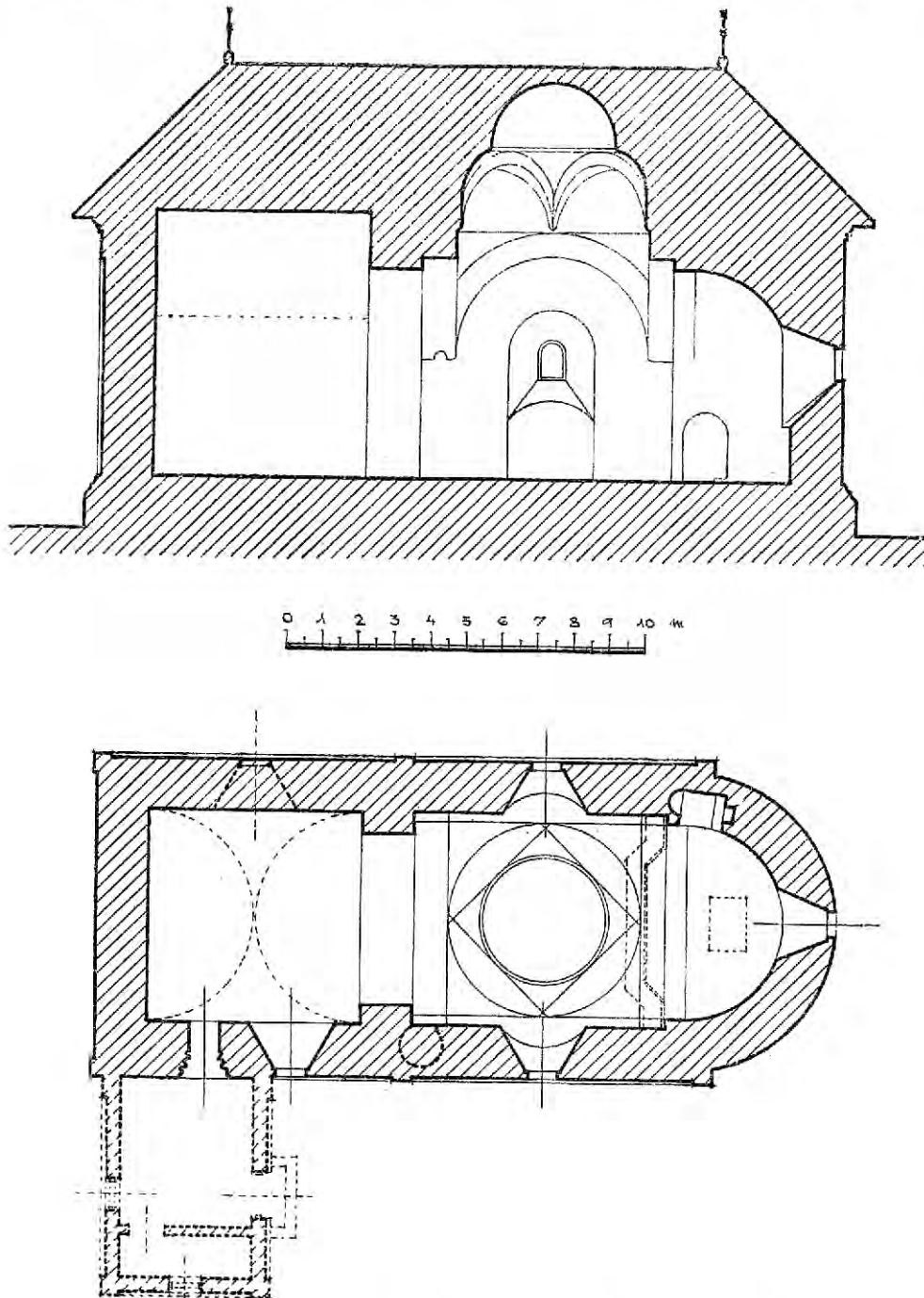

Fig. 282. Biserica din Văleni, Secțiune longitudinală

Fig. 283. Văleni, Planul bisericii

bine credinciosului Io Ștefan Voevod și s'a început a se zidi la anul 7027 (=1519) luna lui Mart 30 și săvârșit în acelaș an, luna lui Ianie 22" ¹⁾

¹⁾ lorga. Inscriptiile

așoară earbură. Ușa de intrare e ogivală, destul de ascuțită, dar de un profil cam stângaci. Toate ferestrele au fost schimbate.

În afară, zidurile sunt drepte, iar absida este semicirculară; nu se mai vede nici un pro-

fil la socla. Tot exteriorul e tencuit. Această exterior se aseamănă și cu Cotnar. Face parte biserică amintește cele din Arbora, Reuseni, din acest grup de biserici simple și modeste

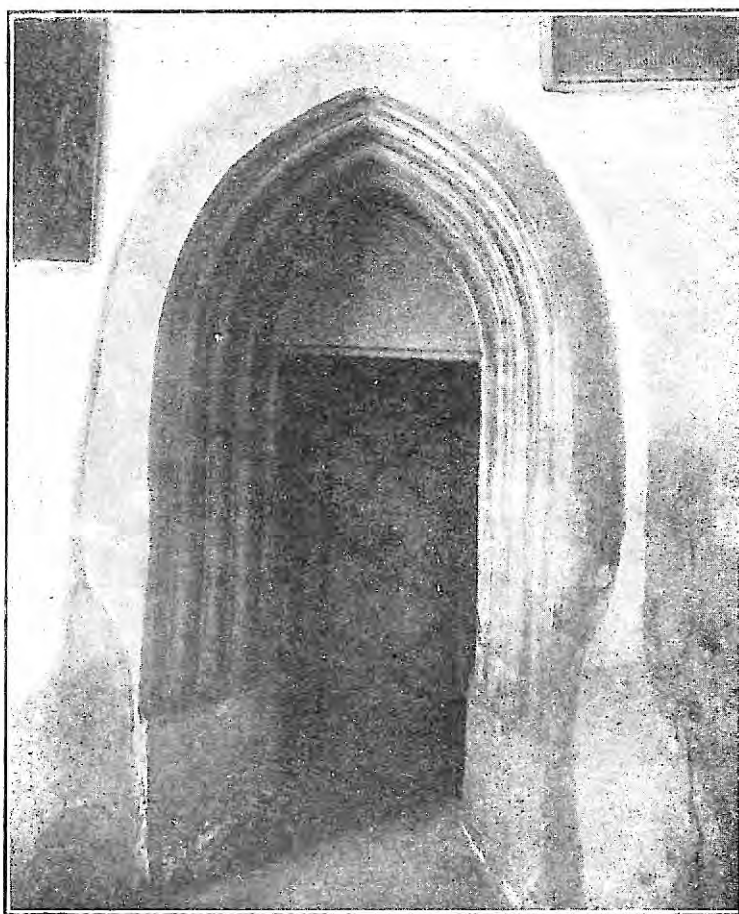

Fig. 284. Văleni (Roman), Ușa de intrare

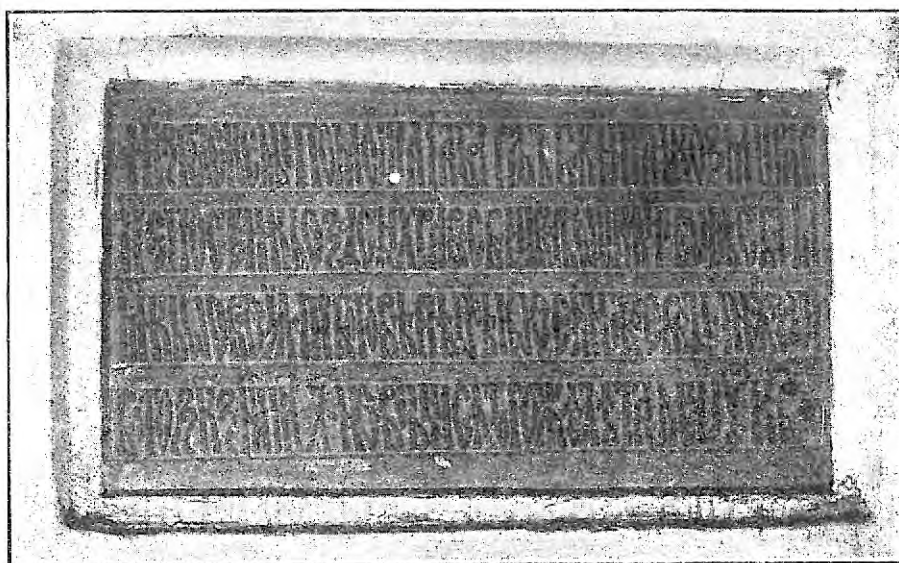

Fig. 285. Văleni (Roman), Pisanie

dar mai cu seamă acta din Șipote a lui Luca care se vor regăsi și mai târziu sub Petru Arbore, care este aproape la fel. Iar în Rareș (Baia și alte).

CAPITOLUL III.

FORMELE

Din cea ce precede, și sintetizând cele ce se desprind din descrierea monumentelor, judecând numai după bisericile ce sunt fără discuție din vremea lui Ștefan cel Mare, vedem că avem aface în linii generale cu un plan compus după tipicul bizantin al evalui media. Aceste clădiri sunt de un plan mai lungăreț de cât cele obișnuite bizantine și mai cu seamă mai înalte. Totuși impresia generală în interior este a unei biserici bizantine numai din liniile constructive, chiar dacă pictura nu ar accentua și mai mult acest caracter. Exteriorul însă, prin prezența contraforturilor și eșirea în evidență a caracterului gotic al ferestrelor și al ușelor, se deosebește de cea ce cunoaștem, prezentând acest amestec de caractere din care a eșit un tip și un stil nou.

Vom intra acum în analiza diferitelor părți constructive ale bisericii tip și pe urmă în aceea a amănunțelor constructive și ornamentale.

A) FORMELE INTERIOARE

(PLANUL ȘI BOLTIRILE)

Biserica se împarte deci în aceste trei părți constitutive indispensabile; altarul, naosul și pronaosul.

Altarul, separat de naos prin iconostas (catapiteazma), e alcătuit de o absidă semicirculară acoperită printr'o boltă în sfert de sferă și prelungită printr'un scurt «berceau». Câte o dată, un al doilea arc așezat ceva mai sus însoțește acest «berceau». Vom vedea la discuția planului importanța acestor elemente arhitectonice.

În stânga și în dreapta se găsește proscomidia (prothesis) și diaconicul, cel dintâi spre miază-noapte, al doilea spre miază-zi. Aceste două anexe se reduc câteodată la simple nișe; niciodată nu întâlnim încăperi net deosebite ca în tipurile clasice bizantine.

Mici nișe menajate în zid servesc pentru așezarea unor obiecte necesare cultului.

Altarul e laminat printr'o singură fereastră așezată în axa principală a bisericii, iar proscomidia și diaconicul prin câte o fereastră, care lipsese chiar câte o dată, și care sunt totdeauna de dimensiuni foarte mici. Se deschid spre partea de răsărit, dar — însă mai rar — și spre Nord și Sud.

Altarul e totdeauna ridicat cu o treaptă sau două față de pardoseala restului bisericii.

* * *

Naosul se compune în plan dintr'un spațiu dreptunghiular ceva mai lungit în sensul axei longitudinale a bisericii. Două arcuri mari transversale late și două arcuri mai înguste, lipite de zidurile exterioare, toate în plin cintru, susțin, prin mijlocirea a patru pendentivi, un tambur cilindric pe care un nou sistem de patru arcuri, așezate la 45° față de cele d'ântâi, susține la rândul său, prin patru pendentivi mai mici, calota sferică a boltei.

În bisericile cu turlă pe naos, cercul format de pendentivii superiori sapoartă cilindrul turlei, laminat prin patru ferestre lungărețe și înguste, și cu glaful de jos larg teșit, pentru a înlesni căderea luminei în biserică.

Cele patru arcuri mari recad pe console înguste totdeauna foarte simple, iar întâlnirea celor patru arcuri oblice alcătuiește, de obicei, de asemenea un fel de mică consolă cu două fețe.

Naosul este lărgit pe părțile de miază-zi și de miază-noapte mai totdeauna prin două abside laterale care dau planului această caracteristică formă triconchă despre care am mai vorbit.

Aceste abside sunt câteodată numai ușor însemnate în interior printr'o ușoară conca-vitate menajată în grosimea zidului, (Arborea, Reasenii, Dobrovăț); dar de obicei sunt des-

tal de accentuate pentru a fi însemnate și în exterior prin abside în segment de cerc sau printr'o îngroșare a peretelui (Baia, Piatra). Rar sînarile lipsesc cu totul. (Borzești, Războeni, Cotnar).

Naosul este luminat prin două ferestre așezate în axa lui transversală. Aceste ferestre mici sînt larg evazate înăuntru mai cu seamă în partea lor inferioară, pentru a lăsa cît mai multă lumină înăuntru.

* * *

Pronaosul, dreptunghiular — cîte o dată pătrat, — este separat de naos printr'un perete plin în care este deschisă o singură ușă. Această ușă are un chenar dreptunghiular cu profile gotice și baghete încrucișate. Deasupra ei, este de obicei o ocnită unde e zugrăvită o icoană, sau în care se așează o icoană. Chenarul e așezat spre pronaos iar spre naos ușa are o evazare pronunțată.

Actualmente peretele este, în mai multe biserici, larg deschis printr'o singură arcadă, care permite celor din pronaos să vadă fără împiedicare naosul.

Aceste deschizături au fost însă totdeauna făcute ulterior (Hârlău, Tazlău, Popăuți, Neamț, Piatra, Bacău).

La o serie de biserici (Sf. Nicolae din Dorohoi, Popăuți, Sf. Nicolae din Iași, Vaslui, Bacău) găsim pronaosul supralărgit în raport cu naosul și această supralărgire se arată și în exterior.

Bolta pronaosului este susținută prin patru arcări în plin centru, cele două transversale de obicei mai late de cît cele longitudinale. Aceste arcări se opresc pe console așezate în cele patru colțuri.

Bolta este în majoritatea cazurilor o simplă calotă hemisferică, cîte o dată ceva tartită. Transiția e făcută prin pendentivi. Altă dată — (la Neamț) — această calotă e așezată pe cele patru arcări prin mijlocirea unui alt sistem de arcări așezate pieziș, așa cum le-am descris la naos.

La Hârlău, această dispoziție este încă complicată prin alte patru arcări paralele cu cele mari și care se încrucișează cu cele oblice.

Avem și la Popăuți bolți pe nervure de un aspect gotic. (fig. 53)

Mai multe biserici, (Arbora, Reasenii, Dobrovăț) au un pronaos boltit printr'o succesiune de arcări așezate fie în lung, fie în lat, care reduc spațiul până la o mică calotă sferică.

În fine, la unele biserici unde pronaosul are o mai mare importanță, (Piatra, Războeni, Borzești, Neamț) îl vedem împărțit în două printr'un arc dublu și fiecare parte e boltită deosebit prin arcări late longitudinale și calote, fie simple, fie susținute de arcări piezișe ca în naos.

Pronaosul este laminat prin câte o fereastră în laturile de miazăzi și de miazănoapte, sau două pe fiecare perete, cum e la Hârlău sau când sînt două bolți. Sînt însă ferestre și pe latura de apus când această parte nu e ocupată de ușă¹⁾. Cîte o dată ferestrele din partea Nordului nu există (Piatra) sau au fost zidite ulterior (ex. Războeni).

Ferestrele sînt la fel ca cele din naos (ex. Pătrăuți, Milișăuți, Sf. Ilie, Voroneț, Arbora, Reasenii) sau mai mari.

Intrarea în pronaos se face printr'o ușă așezată fie în axa bisericii pe partea vestică (ex. Pătrăuți, Sf. Ilie, Voroneț, Bacău, Sf. Nicolae Iași, Vaslui, Dolhești, Hârlău, Tazlău, Borzești, Dobrovăț, Neamț, Cotnar) fie pe latura de sud (ex. Milișăuți, Dorohoi, Războeni, Arbora, Reasenii, Bălinești, Volovăț) fie pe aceea de nord (ex. Piatra). Sau găsim două uși așezate pe aceste două laturi (ex. Popăuți) din care una, cea de Nord a fost zidită ulterior.

Vedem așa că — pe când naosul nu prea se schimbă în înfățișarea sa — pronaosul are o mai mare varietate de forme. Aceasta este de altminterlea o regulă generală în tot domeniul arhitecturii bizantine și mai cu seamă la Atos.

Des, în cursul veacurilor, — s'a adăugat un al doilea pronaos — un exonartex sau pridvor — în fața pronaosului pe partea lui de apus, simțîndu-se — se vede — nevoia de a mări spațiul bisericii sau de a feri iarna pe cei dinăuntru de frigul dela ușă (ex. Voroneț, Tazlău, Mănăstirea Neamțului).

Cîteodată această adăogire s'a făcut în acelaș timp cu deschiderea zidului dintre naos și pronaos, ceea ce se vede prin faptul că rama ușei din acest perete a fost mutată la intrarea cea nouă.

Nu vorbim, bine înțeles, aici, de aceste mici și urâte încăperi adăogate cîteodată în fața ușei în timpuri moderne.

¹⁾ Dorohoi, Popăuți, Milișăuți, Arbora, Reasenii, Volovăț, Războeni.

Sunt însă două biserici din această vreme care fac excepție la planul tip. E vorba de mănăstirea Neamțului și de aceea a Dobrovățului. Aceste două monumente au un plan mai dezvoltat, având o despărțitură mai mult, și anume, între naos și pronaos, despărțitura destinată mormintelor elitorilor.

Aceste două biserici mai importante, ananță deci cele de sub domniile următoare, cu care par a se lega mai mult de cât cu celelalte din vremea lui Ștefan cel Mare. Sunt de altminterlea zidite pe la sfârșitul domniei lui, biserica din mănăstirea Neamțului la 1497 și Dobrovățul la 1504, în ultimul an de viață al lui Ștefan.

descriș, tot așa de mare sau chiar mai important ca naos, nu e de un tip constantinopolitan ci atonic și sârbesc; îl întâlnim mai cu seamă la bisericile școalei din Morava.

La Constantinopol, pronaosul (nartexul) este totdeauna tratat ca un fel de intrare, de dimensiuni reduse față de naos.

Am văzut că și prezența sinurilor laterale e un caracter atonic și sârbesc și nu a Constantinopolului unde o asemenea dispoziție e foarte rară.

Capola sau tarla naosului, în Moldova, e așezată pe pătratul arcarilor mari după modal constantinopolitan ce există și la Atos și în Serbia în bisericile țarului Lazăr și ale fiului

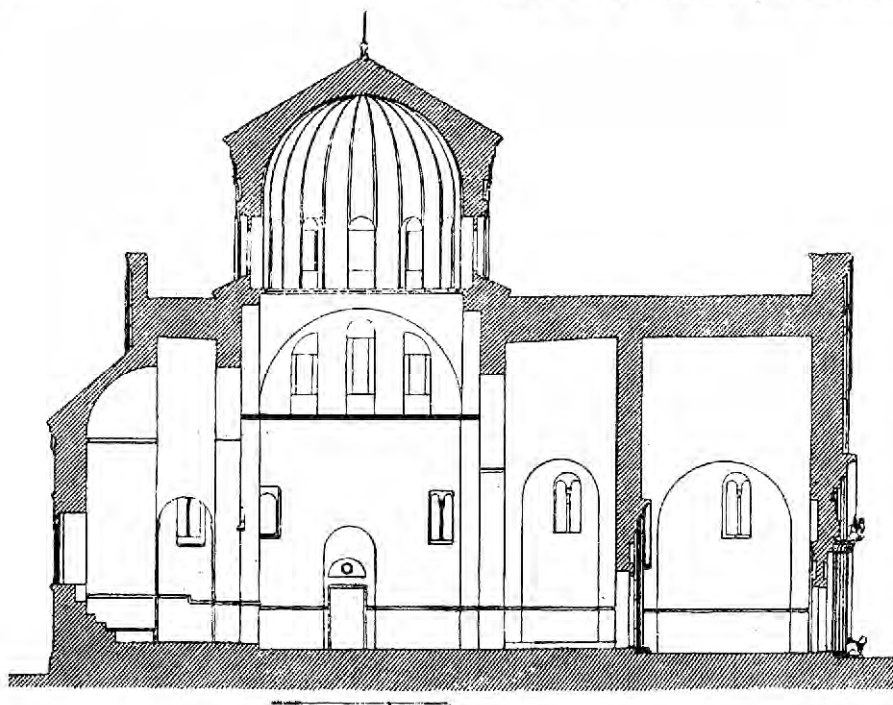

Fig. 286. Studenița (după G. Millet)

* * *

Clopotnița, după uzul oriental și sudic adoptat și la noi mai în vechime, nu este alipită de biserică ci este o construcție deosebită așezată la o oarecare depărtare (ca la Piatra, la Popăuți, la Bistrița); o excepție face Bălănești unde clopotnița este alipită de perețele de miază-zi, alcătuiind un fel de pridvor deschis în fața așei. Bălănești de altminterlea prezintă și alte elemente care-i dau un caracter mai occidental de cât altora.

* * *

Considerat în întregul său, planul bisericilor noastre arată o dublă înrădire.

Naosul unit cu pronaosul așa cum l-am

său Ștefan, adică arcurile mari nu prezintă nici un relief spre interior — nu sunt dablouri — ci formează simple «berceau»-uri, pe când în bisericile sârbești mai vechi, se văd foarte des arcuri acazând înăuntru relieful lor ca niște nervure sau arcuri dablouri ¹⁾. D-na G. Millet vede aici o distincție caracteristică. ²⁾ În acest caz avem un patrat de ziduri găurite prin patru arcade, în celalt caz, sunt patru «berceau»-uri care se întâlnesc. Mai departe, bisericile moldovenești sunt de «tipul complex» al planului, adică acela unde altarul e separat de

1) Prin excepție trei biserici: Piatra, Borzești, Războeni, prezintă în Moldova asemenea arcuri.

2) G. Millet, l'ancien art serbe p. 73

boltirile naosului printr'un «berceau» deosebit¹⁾. Acest mod de construcție e tipul constantino-

bisericele sârbești sunt de tipul simplu, adică absida mare e imediat așezată după arcul cel mare este al naosului, fără nici un intermediar, (ex. Krusevăt, Kalenici și tot grupul Moravei).

În fine, bisericile sârbești prezintă în «berceau¹⁾» de Est și de Vest al naosului, câte o adâncătară, un fel de înalte arcature în zidurile Nord și Sud. Această dispozițiune, care o găsim câteodată în Mantenia, lipsește în Moldova în vremea ce ne ocupă afară de grupul celor trei biserici deja citate, Piatra, Borzești, Războeni și de Sf. Gheorghe din Suceava.

Deci planul moldovenesc arată câte o dată caracteristice atonice și sârbești, care nu sunt constantinopolitane, — altă dată caracteristice constantinopolitane și atonice care nu sunt sârbești, în fine și caracteristice ce se regăsese în cele trei regiuni.

Putem deci conchide ca principiile planului nostru ne-au fost transmise dela muntele Atos prin Serbia, unele caractere sârbești rămânând în evidență, altele însă pierzându-se.

politan și atonit, (Atosul este în general o sacarsală a capitalei în această privință), pe când

Iar în privința boltirii naosului prin mijlocirea unui sistem de arcări așezate pieziș la 45° de arcurile mari, mi-am exprimat părerea că este datorită unei influențe armenesti, posibilă prin venirea la noi, în mai multe rânduri a numeroși imigranți din Armenia. Acest mod de construcție este necunoscut în

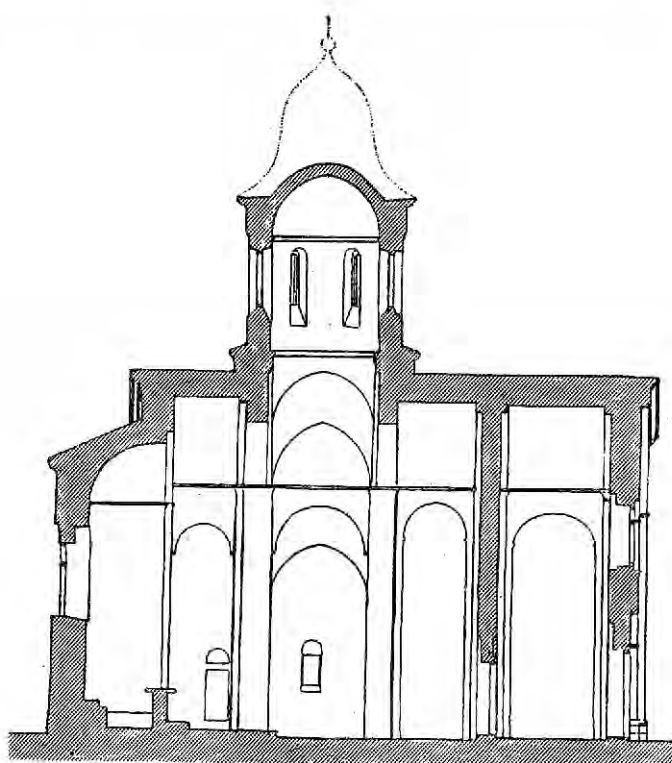

Fig. 287. Arlie (după G. Millet)

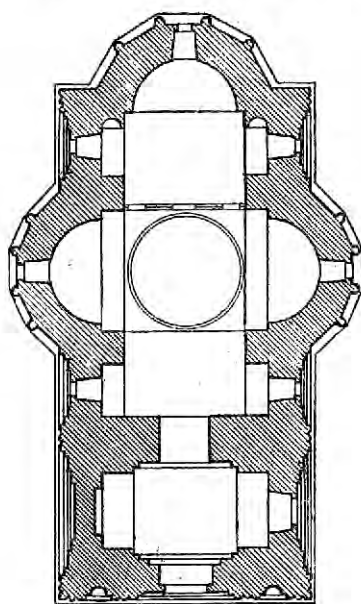

Fig. 288. Krusevăt

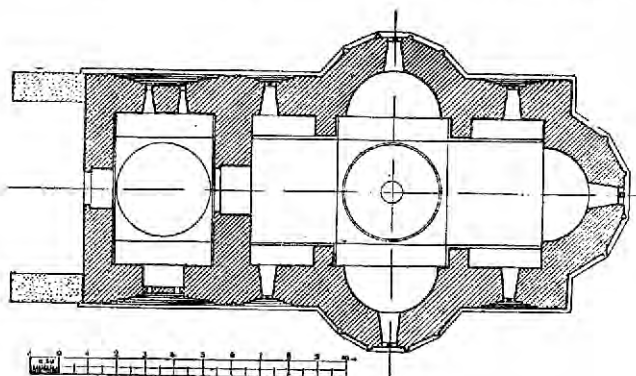

Fig. 289. Kalenici

țările vecine de unde ne-au venit²⁾ diferitele înrâuriri care au determinat modalitatea noastră de a clădi.

Găsim însă¹⁾ soluțiuni vecine în Armenia

¹⁾ G. Millet ibid p. 35-36

²⁾ G. Balș, în *Buletinul secțiunii istorice. Acad. Română*, (Congresul de Studii bizantine) 1924.

și în Iran, precum și în alte țări din sfera de influență a civilizației și a artei acestei centru, ca India, Egiptul și Spania Maaurilor. Am conchis de ici la o înrâurire a Iranului transmisă prin Armeni.

FORMELE EXTERIOARE

(FAȚADELE)

Impărțirea bisericii ce am descris-o se vedeste în exterior prin linii simple. Altarul e mai totdeauna poligonal, cu șapte sau nouă laturi, foarte rar semi-circular (ex. Dorohoi, Voroneț). Absidele laterale, când există, sunt deasemenea poligonale cu cinci laturi (la Voroneț șapte).

Când absida principală e semicirculară și sînurile sunt la fel.

La Baia și la Piatra, în loc de abside laterale, avem o eșitară dreptunghiulară. Precum am arătat, pronaosul reese câte odată, fiind mai larg ca naos (Sf. Nicolae Dorohoi, Popăuți Sf. Nicolae din Iași, Vaslui, Bacău, Tazlău).

Bisericile se prezintă cu sau fără turlă deasupra naosului; turla e rezemată pe două baze suprapuse.

Există o corelație între prezența turlei, a absidelor laterale și a contraforturilor, ceea ce este și firesc. Impingerile mai mari datorite greutatei turlei cer o proptire laterală mai puternică, și sînurile și contraforturile contribuie la aceasta. Dar și fără turlă s'a simțit câte odată nevoia contraforturilor (ex. Piatra, Războeni, Dobrovăț).

Contraforturile sunt de obicei în dreapta și în stînga absidelor laterale (ex. Sf. Ilie, Milișăuți, Hârlău, Tazlău, Neamț, Piatra), înalte până sub rîndul inferior de ocnite, rar mai sus. Ele se redue spre sus, formînd trepte acoperite prin copertine cu profile gotice. Acolo unde pronaosul reese în afară, contrafortul lipsește (exceptînd Tazlăul).

Un alt contrafort mai jos sprijină absida principală până sub fereastră ei. Câte odată alte contraforturi sunt așezate oblic la 45° la colțurile fațadei de apas (Piatra). Contraforturile sunt de piatră, cel puțin în părțile lor exterioare.

Biserica este de piatră aparentă neregulată; e așezată pe un soclu terminat la partea lui superioară printr'un brâu de piatră de talie profilată. Colțurile părților eșite sunt și ele de piatră cioplită.

Rînduri de cărămizi aparente — câte o-

dată smălțuite — împodobesc fațadele înconjurînd biserica, în două sau trei benzi așezate la diferite înălțimi.

Sub strașină găsim două rînduri de nișe mici, de ocnite, cele de jos mai mari, cele de sus mai mici, două ocnite mici corespunzînd în general cu ana mare.

Excepțional, există un singur rînd (ex. Milișăuți, Voroneț) și asemenea foarte rar se găsește și trei (ex. Sf. Nicolae Iași). Tencuielile actuale împiedică însă la multe biserici să se vază adevărata alcătuire.

La abside însă, găsim arcade oarbe înalte care merg dela soclu până la nivelul rîndului inferior de ocnite, ca niște firide lungite, una pe fiecare latură a poligonului absidelor. Între ele se ridică câte un pilastru îngust de cărămizi aparente, uneori smălțuite precum sunt dealtmintrelea și acele ale arcaturilor ocnitelor.

La abside găsim ferestre mici, cu chenar dreptunghiular și cu deschizătura de obicei la fel, câteodată circulară sau în arc frînt. Asemenea ferestre sunt și la turlă, și câteodată la pronaos. Aici însă este o variație mai mare și ca poziție a ferestrelor și ca mărime a lor, care dela o suprafață de o jumătate de metru pătrat lamină, ajunge la câți-va metri pătrați, în aceste ferestre mari cu două și trei menouri gotice cum le vedem de pildă la Hârlău. (fig. 70).

Unele ca și celelalte sunt toate de forme gotice avînd câteodată frumoase chenare, menouri și ornamente în formă de rozace, de trilobari, de pești, din epocile „raionante” și „flamboiante” (Hoch și Spätgotik).

Ușele așezate, precum am văzut, fie lateral, fie pe partea vestică sunt, de obicei, de formă dreptunghiulară și prinse într'un chenar cu malure foarte accentuate în arc frînt (ogival) care câteodată — la rîndul său, — e încadrat într'un alt chenar exterior dreptunghiular. (Milișăuți, Tazlău, Neamț, Hârlău)

Această formă ogivală este regula generală; când găsim, cum se întîmplă câteodată așa cu rama dreptunghiulară și baghete încrucișate cum am descris-o la peretele despărțitor dintre naos și pronaos, așezată în exterior, ne găsim în fața unei remaniere. Ușa a fost luată din locul ei primitiv, odată cu spargerea zidului despărțitor, și pusă la intrarea unui nou exonartex, rămînînd vechia ușă exterioară de formă ogivală ca o ușă interioară între pronaos și exonartex.

Pe lângă ușa din afară sau deasupra ei se găsește pisană lucrată în piatră; câte-o dată deasupra ușei este o nișă, probabil pentru a adăposti zugrăveala unei icoane.

* * *

Fațadele sunt împodobite printr'această ornamentație policromă de cărămizi smălțuite colorate în verde, galben, brun, despre care am vorbit, așezate în benzi orizontale, la picioarele firidelor absidelor, ale ocnitelor, sub strașină și la turlă. Un element însă mult mai important sunt discurile, rotocoalele smălțuite de aceeași coloră ca și cărămizile și care sunt așezate în timpanele arcaturilor, în formă de friză sub strașină și la turlă. Unele au simple nasturi în mijlocul lor, altele reprezintă chipuri de animale fantastice sau ornamente geometrice.

Cornișele de sub strașină lipsesc la cele mai multe biserici, iar când există, sunt totdeauna puțin pronanțate și foarte simple. Nu găsim niciodată aceste cornișe în rânduri de cărămizi, din care unele așezate pieziș ca dinții de ferestre, cum le întâlnim pretutindeni în domeniul artei bizantine și cum le vom găsi mai târziu și în Moldova.

Este de altminterlea natural ca sub un acoperiș cu strașină mare, cornișa, ținută în umbră, să fie simplă, neavând a aștepta de la acest element arhitectonic vr'un mare efect, pe când în construcțiile meridionale, cu acoperișuri plate și fără proeminențe, o cornișă mai puternică devine necesară.

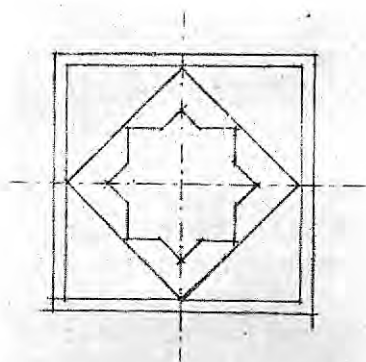

Fig. 290. Dispoziția schematică a bazelor turlei bisericii din Sf. Ilie

Turla mai totdeauna poligonală cu opt latari, câte o dată cu douăsprezece sau șaseșprezece latari, rar cilindrică (ex. Voroneț, Dorohoi), stă pe un soclu stelat cu opt vârfuri

care este așezat la rândul său pe o bază de plan pătrat sau octogonal.

Această dispoziție corespunde, în mod rațional, cu dispoziția arcurilor naosului, soclul

Fig. 291. Biserica de pe pletara votivă din Pătrăuți

pătrat corespunzând cu pătratul celor patru arcuri mari principale, iar steaua cu opt vârfuri patrulaterului arcurilor pieziș completat prin laturile prelungite care întregesc octogonul.

Din această formă tip derivă, prin fantezia meșterului, celelalte cu altă dispoziție sau cu mai multe vârfuri — Precum sunt și arcurile pieziș ale boltirii tot așa și aceste stele constitue un element original al arhitecturii moldovenești care nu se regăsește aiurea.

Atât soclurile cât și turla sunt împodobite (cu rare excepție), ca și sinurile, cu firide lungărețe și cu rânduri de ocnite mici.

În axele principale se ivesc ferestre, patru la număr, la fel ca acele ale naosului; iar pe laturile celelalte ale turlei găsim câteodată (la bisericile mai târzii) contraforturi mici, care întăresc turla și o proptesc în direcția nașterii arcurilor mari.

* * *

Acoperișurile bisericilor fără turle sunt simple; le găsim acuma, fie relativ joase unde sunt acoperite cu materiale noi (ca tablă), sau țuguiate unde sunt acoperite cu șindrillă, panta fiind mai repede mai cu seamă în Bucovina.

Vârfurile coamei sunt, după datină, împodobite cu cruci așezate pe sfere (boldari).

Acoperișul bisericilor cu turlă prezintă forme mai complicate care au fost prilejul unor discațiuni îndelungate.

Prezența turlei, așezată pe soclarile ei de o înălțime potrivită, nu produce nici o dificultate pentru învelitoarea cât timp acest acoperiș rămâne mai jos decât baza pătrată. Cu materialele ce se puteau întrebuința în vremea lui Ștefan-cel-Mare, aceasta era cu puțință numai cu plumbul și cu olanele. Cel d'ănte material a fost poate întrebuințat. Avem documente din vremea

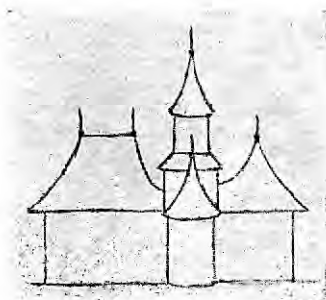

Fig. 292. Biserica de pe tabloul votiv din Milișăuți

succesorilor lui Ștefan din care se vede că era un obicei de a aduce plumb din străinătate pentru învelirea bisericilor domnești. Cazacii lui Timuș, o știm, au luat plumbul mănăstirii Putna pentru a turna din el gloanțe¹⁾; Bogdan cel orb cere, și Ștefăniță aduce plumb pentru biserica Sf. Gheorghe din Saceava²⁾. Plumbul era întrebuințat într'un mod general pentru învelirea bisericilor atât în țările sudice în tot basinal Mediteranei, cât și în vestul Europei. Era deci, cel d'ănte material la care trebuia să se gândească cei care doreau să facă o învelitoare trainică.

Olanele erau întrebuințate încă din antichitate în tot sudul Europei, mai cu seamă în țările grecești. Acest material sigur contra focului, mai eficient, are însă eșecul de a fi mai puțin potrivit pentru țările ca zăpezi multe.

Nu avem nici un indiciu care să ne arate că acest material să fi fost întrebuințat în această vreme în Moldova. Știm că Alexandru Lăpușneanu a cerut,

Fig. 293. Biserica de pe pictura votivă din Sf. Ilie

în 1564, meșteri țiglari de la Bistrița, din Ardeal³⁾ pentru a face țigle la Baia pentru mănăstirea sa din Slatina, în a doua domnie

a lui, căci plumbul ce o acoperise la început fusese scos în vremea lui Despot Vodă. E vorba însă aici de țigle și nu de olane.

Dar chestianea se schimbă când pantele sunt mai rezezi, fie că așa cer formele alese de arhitect, fie că o impune natura materialelor, când construcția, fiind făcută cu mijloace mai reduse, trebuie căutat material mai eficient sau mai ușor de procurat.

Acest material, atunci ca și în zilele noastre, era șindrila. Șindrila cere însă pante rezezi și tot așa și țigla solzi, așa de întrebuințată în Ardeal și în Galiția, și care a fost poate întrebuințată cândva și la noi, precum vedem din cererea lui Lăpușneanu către Bistrițenii.

Cu aceste materiale nu rămâne decât două soluții: cea d'ănte este să se facă o singură învelitoare mai înaltă peste toată biserica din altar la pronaos, cum se face la biserici fără turle, din care învelitoare turle, ca bazele ei pe jumătate cafundate, să nu iasă decât în parte. Această soluție nu a putut niciodată să fie în proiectul meșterului care a conceput monumental.

Intr'adevăr tot efectul de sveltețe și înălțare ce se obține prin construcția turlei e pierdut și nu ajungem decât la o clădire cocoșată.

Planul învelitoarei înălță turle și soclarile ei absolut fără regulă, la întâmplare, ceea ce din punctul de vedere constructiv nu produce decât dificultăți.

Acest mod de construcție al acoperișului, care îl găsim acum răspândit, nu este decât o soluție bastardă, o încercare stângacică din partea unui meșter nepriceput, ca să reînvelească o biserică care a avut alt acoperiș,

Fig. 294. Biserica de pe tabloul votiv din Voroneț

Fig. 295. Biserica figurată pe peretele exterior sud al bisericii din Voroneț

¹⁾ Neculcea — Cronica.

²⁾ Nistor. Die moldavische Ansprüche auf Pokutien și: Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau pg. 55.

³⁾ Lăpedatu, Bul. Com. Mon. Istorice. 1902, p. 27.

ce nu l'a putat sau n'a știut să îl refacă cum se cade.

Cealaltă soluție este de a

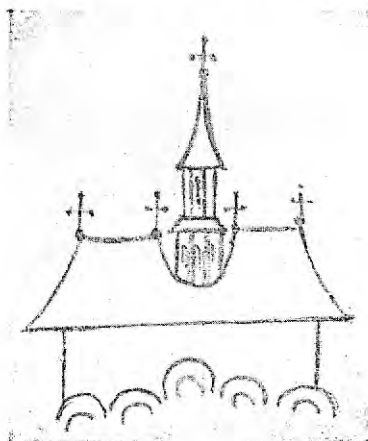

Fig. 296. Biserica figurată pe peretele exterior al bisericii Sf. Ilie

Fig. 297. Biserica de pe tabloul votiv din Dorohot

formă și au adoptat aceea urâtă și greșită descrisă mai sus.

Sunt totuși motive paternice ca să credem că această formă înaltă a fost aceea adoptată în

Fig. 298. Biserica de pe tabloul votiv din Moldovița (după Romstörfer)

înveli fiecare din elementele clădirii pentru sine ca învelitori suficient de repezi. Astfel naosul fiind acoperit prin turlă și bazele ei care poartă fiecare acoperișul lor, se va acoperi pronaosul printr'o învelitoare în patru ape iar altarul și sinurile prin învelitori conice sau piramidale.

Dificultatea consistă în, racordarea lor care trebuie să se facă astfel ca ploile și zăpezile să nu fie aruncate în contra turlei. Această problemă este greu de rezolvat în mod mulțumitor și constituie punctul slab al concepției.

Acestei greutăți trebuie atribuit faptul că reparațiile succesive n'au mai păstrat această

vechime. Romstörfer, fost conservator al monumentelor din Bucovina, care a studiat această

chestie, a arătat că picturile votive ce le găsim în aceste lăcașuri și pe care vedem donatorul oferind biserica lui Christos arată asemenea acoperișuri. S'a obiectat că aceste picturi sunt de dată mai recentă și că nu pot proba nimic pentru vremurile de la început. Știm însă acum că aceste frescuri sunt din timpul construcției sau din epoca imediat următoare.

La Voroneț, pictura naosului — sub care nu se mai vede nici un alt

strat — e mai veche decât cea din pronaos, după toate caracterele ei. Frescurile prona-

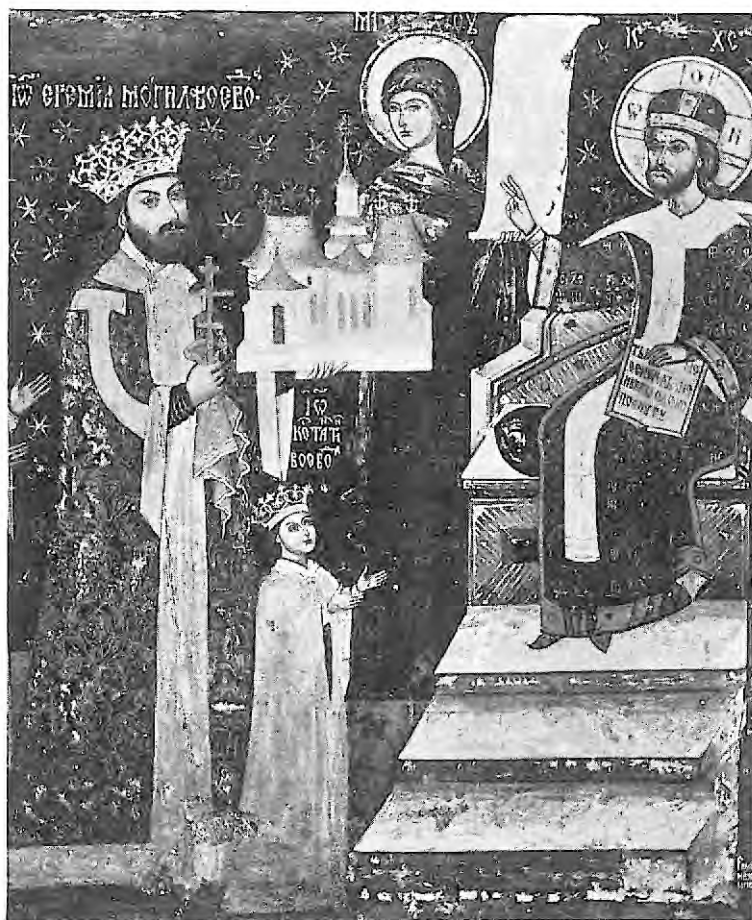

Fig. 299. Tabloul votiv de la Sucevița

osului sunt date printr-o inscripție de la 1550, iar ale exonartexului adăugat și ale exteriorului sunt făcute de Mitropolitul Grigore Roșca, la 1547.

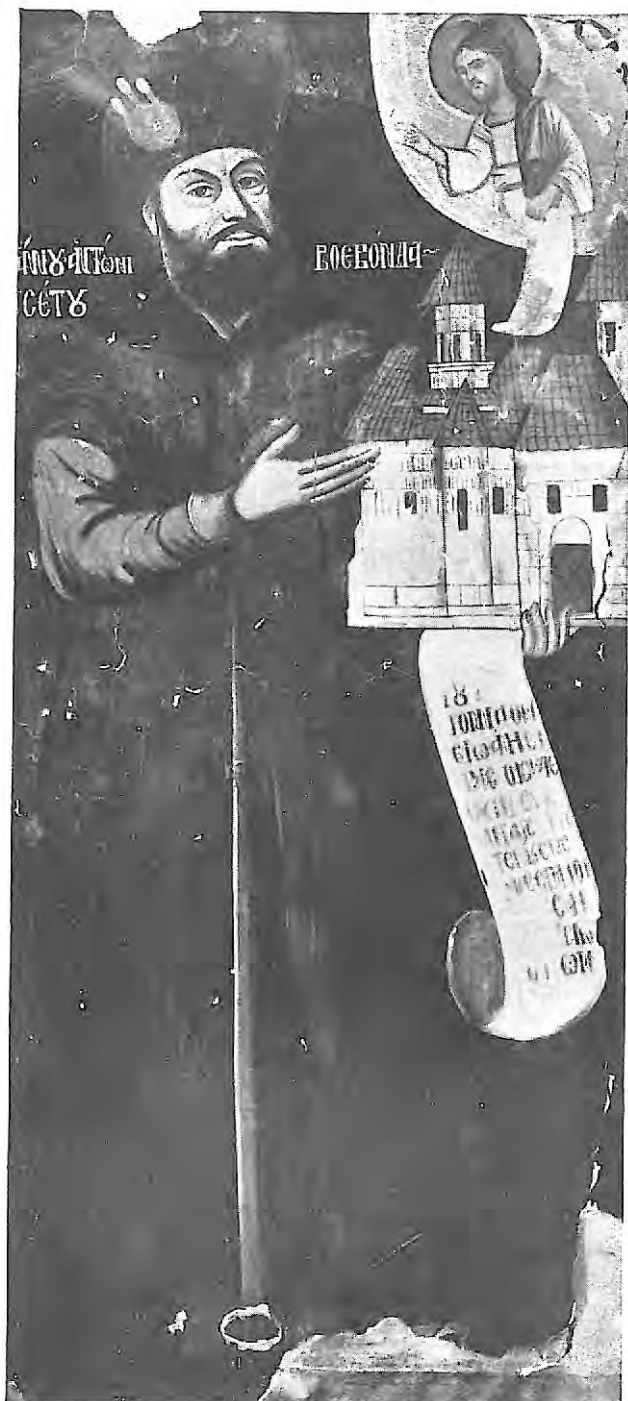

Fig. 300. Tabloul votiv de la Sf. Nicolae din Iași

Pictura de la Sf. Ilie, tot pe primul strat, e de aceeași vreme ca aceia din naosul Voronețului, tot așa și cea de la biserica din Milișăuți (din nefericire distrusă în vremea răz-

boiului). La Sf. Nicolai din Dorohoi tot pe primul strat sunt tot caracterele picturilor de mai sus și ca mod de zugrăvire și ca mod de ornamentare.

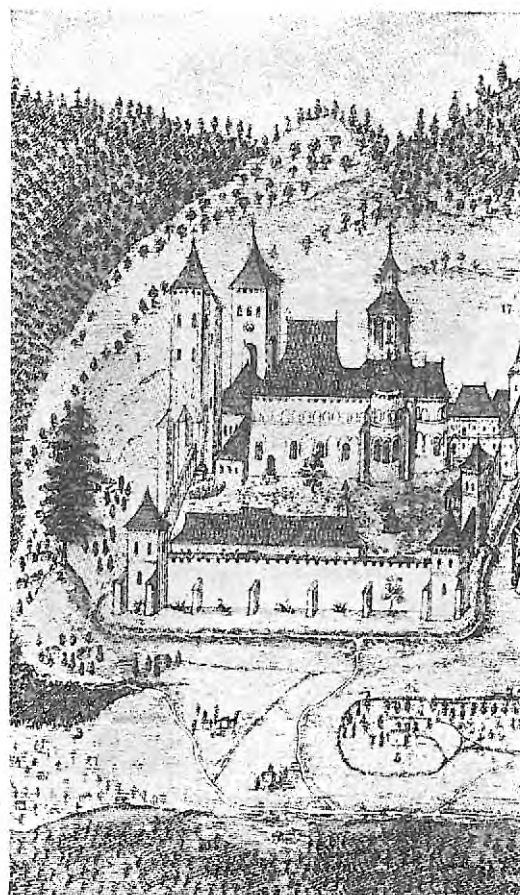

Fig. 301. Mănăstirea Putna, după o pictură păstrată la mănăstire. (Romstörfer)

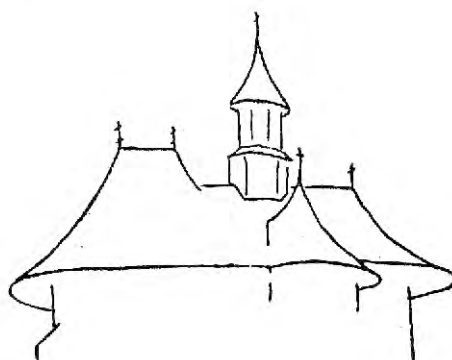

Fig. 302. Putna, după un desen de Zirkel (Romstörfer)

Și la Voroneț, atât înăuntru pe tabloul votiv cât și pe peretele exterior, și la Sf. Ilie, și la Milișăuți și la Sf. Nicolae din Dorohoi găsim biserica zugrăvită cu aceste învelitori

deosebite pe fiecare membru al clădirii și lăsând turla liberă.

La Pătrăuți e la fel, dar este adevărat că pictura pare aici mai recentă. Dar pe alte tablouri votive dintr'o vreme ceva mai recentă

Fig. 303. Biserica mănăstirii Neamțului după o gravură (Bul. Com. Mon. Ist.)

că încă după 1850 Putna își păstra acest acoperiș.

Intr'un cuvânt, peste tot unde găsim imaginea zugrăvită sau și gravată a acestor biserici începând din veacul al XV-lea, în veacul al XVI-lea, al XVII-lea, al XVIII-lea și până în al XIX-lea, în mod constant, biserica e arătată cu

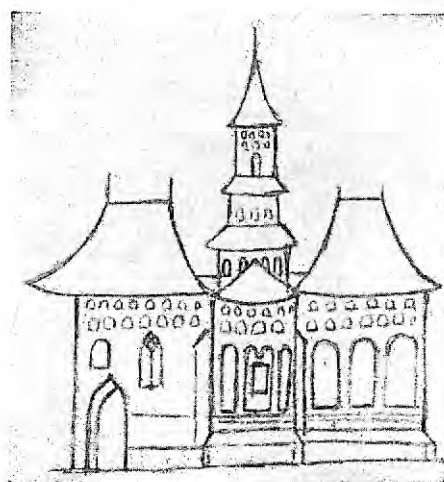

Fig. 305. Biserica mănăstirii Neamțului după un fresc în turla de intrare

le găsim tot așa; la Moldovița la 1537, pe peretele exterior la Sf. Ilie zugrăvit în veacul al XVI-lea, pe peretele votiv de la Sucevița care e din 1596, la sf. Nicolae din Iași refăcut și

acest fel de acoperiș. Și n'o găsim închipaită altfel, de cât în picturi târzii.

Dintr'altă parte, tot Romstörfer a arătat cum se găsește încă în podurile unor biserici

cu acoperișul modificat și turla înecată, vechi linie a înveli-toarei ce se vede pe baza turlei; deasupra ei se regăsese ten-caeli și chiar zugrăveli menite evident să fie văzute; acest lucru s'a putut constata și de alții.

Dealtmintrelea, dacă meșterii cari au condus construcția acestor biserici erau de școală gotică nu e de mirare să se fie gândit la o asemenea soluție, care era cea întrebu-înțată în construcțiile gotice, mai cu seamă cele civile, unde fiecare parte din clădire era învelită pentru sine și unde turnațele și cloșetoanele sunt

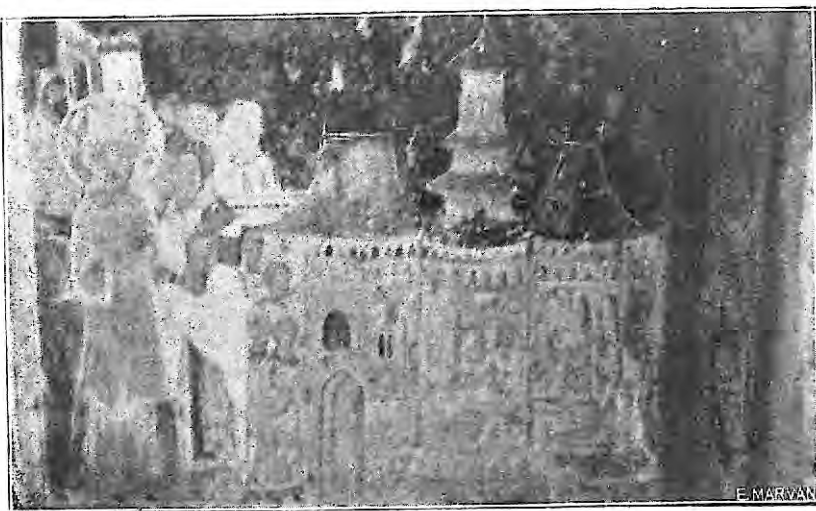

Fig. 304. Alt fresc în turla de intrare al mănăstirii Neamțului

rezugrăvit de Antonie Ruset la 1676. Asemenea și pe reprezentări mai recente ale bisericii din Putna în veacul al XVIII-lea, și acele din Neamț de pe la 1830, repetate de două ori în gongul turnului de intrare. — Desene arată

asa de întrebuințate și dau înfățișări înru-dite cu cea care o capătă bisericile mol-dovenește acoperite în acest fel.

În acelaș spirit vedem acoperite atâta don-joane sau cetăți din Occident (Pierrefonds,

Coucy¹⁾; asemenea și castelul din Hanedioara și cetatea Badei²⁾.

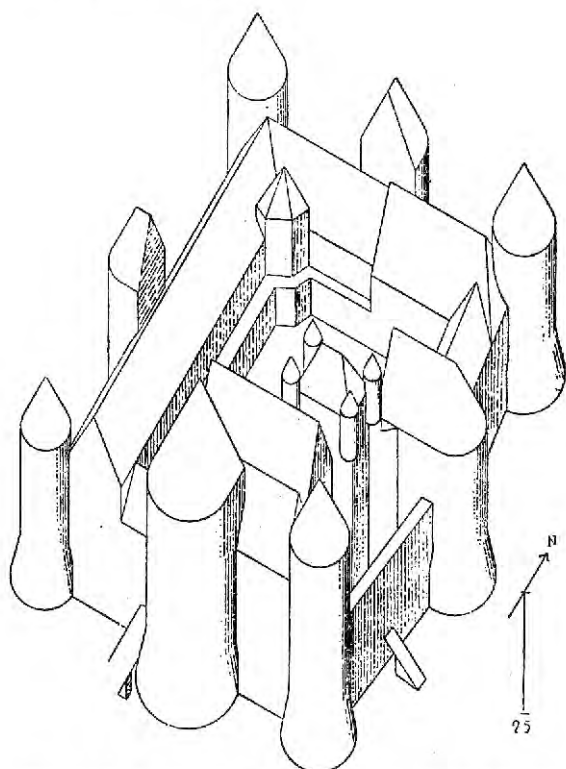

Fig. 306. Castelul din Pierrefonds (după Choisy)

Deci, oricare ar fi obiecțiile ce s'ar putea aduce în contra acestui mod de construcție, fie din punctul de vedere estetic, fie din punctul de vedere practic, cred că rămâne demonstrat, fără îndoială posibilă, că este, nu

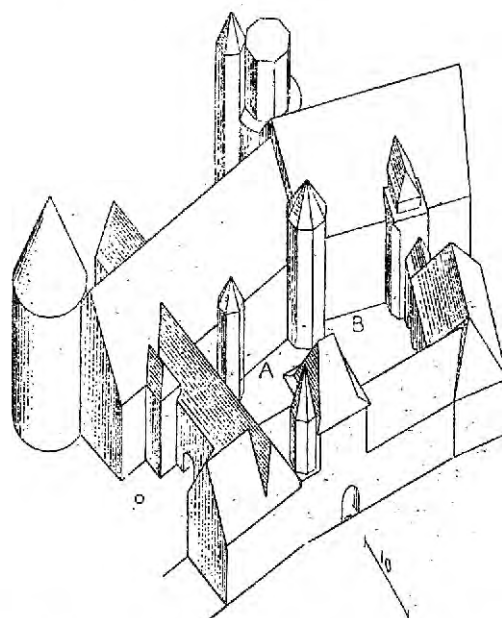

Fig. 307. Hotelul lui Jacques Coeur (după Choisy)

Vorbind de hotelul lui Jacques Coeur, din Bourges, (1440), Choisy³⁾ spune:

„Ca și în plan, nimic în ordonanța fațadelor nu corespunde cu aranjările simetrice ale arhitecturii noastre; alinamentul se rupe după iregularitățile terenului; fiecare corp de clădire are acoperișul său, fiecare colivie de scară turnulețul său“.

Astfel sunt principiile gotice — și aici în contradicție cu cele bizantine și cu cele clasice — și după aceste principii s'au învelit bisericile noastre.

numai forma primitivă a acestor acoperișuri, dar încă că această formă a dăinuit mult

Fig. 308. Cetatea Badei, după I. Szendrei

¹⁾ Choisy. *Histoire de l'architecture* II pag. 590—591.

²⁾ Szendrei J. ³⁾ Choisy *ibid.*, pag. 561.

timp și până în veacul al 19-lea, așa cum ne o arată pictarele dela Putna și cele dela

mănăstirea Neamțului, și aceasta ori care ar fi materialul întrebuintat pentru învelire.

Trebuie să mărturisim că încercările de reconstruire a acestei forme de acoperiș ce le-a încercat Romstörfer la unele biserici, întrebuintând țigla, n'au prea dat rezultate fra-

rale cenușie-albastră. La Arbora, acoperișul e poleit cu aar pe un fond galben la altar și pe un fond roșu pe restul clădirii.

Vedem deci că, din calorile zugrăvelei, nu putem trage nici o concluzie.

Materialele posibile pentru aceste învelitori nu puteau fi decât șindrilă, țiglă solzi, plumb sau aramă.

Forma acoperișului ne îngăduie să excludem dela început olandele care nu pot sta pe pante așa de repezi: de altmintelea — precum am spus-o — nu avem nici o probă documentară despre existența lor în Moldova până mult mai târziu.

În contra țiglei solzi care ar putea să se potrivească cu arătările tablourilor votive se poate invoca cunoscuta scrisoare a lui Lăpușneanu care cerea țiglarii ca să acopere biserica din Sla-

tina cu țigle „cum solent in aliis regionibus“, ceea ce pare bine a indica că acest mod de învelire nu era cunoscut în Moldova. Dacă s'ar fi fabricat în țară în vremea lui Ștefan, e greu de admis că s'ar fi pierdut acest meșteșug până la Lăpușneanu, fiind vorba de o fabricație simplă și fără dificultăți.

moase nici elegante. Aceasta este datorită însă altor cauze și altor erori, căci unele biserici bucovinene învelite în acest fel ca mai multă chibzuială au dat rezultate destul de mulțumitoare. (Vilișăuți — Ruși Mănăstioara).

* * *

Rămâne de cercetat cu ce materiale erau acoperite aceste biserici. Toate picturile votive ni le arată pare-ar fi învelite cu niște solzi mari. Pictura însă e prea schematică și solzii sunt înfățișați la o scară prea mare pentru a putea trage de aici o concluzie; în cea mai mare parte din cazuri sunt numai linii care se încrețesc. Câteodată însă sunt mai bine făcute și ele par atunci a arăta materiale cum ar fi țigle solzi sau șindrilă. Așa la Voroneț (v. fig. 311) partea inferioară a acestor solzi e formată cum se face și acum la șindrilă în mai multe părți din țară.

Nici colorarea întrebuintată nu ne lămurește. La Voroneț, acoperișul turlei și al bazelor e însemnat cu albastru, iar restul cu roșu. La Sf. Ilie, turla își are învelitoarea în roșie, baza superioară albă, cea de jos galbenă, pronaosul și altarul roșie, iar sînurile late-

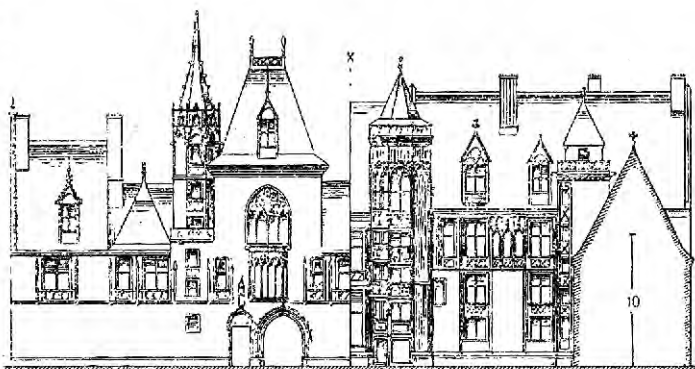

Fig. 310. Hotelul lui Jacques Coeur (după Choisy)

De altmintelega, în săpăturile cetății din Suceava, unde s'au găsit atâtea cioburi și rămășițe de obiecte de pământ ars, nu s'a găsit nici o bucată de țiglă nici de olandă¹⁾.

¹⁾ Romstörfer—Lăpedatu; Cetatea Sucevei.

Fig. 309. Castelul din Hunedoara

Plumbul a fost întrebuințat în toată Europa în timpul evalui media; în țările sudice și orientale acoperirea cupolele direct așezat pe zidărie, iar în Occident era pus pe acoperișe de lemn în plăci destul de mari, așa cum se mai vede la catedrala din Chartres¹⁾ și în multe alte părți.

Documentele ne arată cum Bogdan cel Orb și succesorii lui cer în mai multe rânduri voia să aducă plumb din Polonia pentru învelirea unor biserici și aramă pentru clopote²⁾ — (nu se vorbește de aramă pentru învelitori) — încât nu există îndoială că plumbul a găsit o asemenea întrebuințare.

Plumbul de pe acoperișul Patnei a fost luat, precum am amintit mai sus, de Cazacii lui Timuș, ginerele lui Vasile Lupa. Asemenea, Slatina a avut la început o învelitoare de plumb care a fost scoasă în timpul Domniei lui Despot Vodă.

Panta repede și șarpantele de lemn nu sunt o împiedicare pentru întrebuințarea plumbului căci vedem că astfel se făcea în Occident și cunoaștem chiar în ce mod se executa această învelire³⁾.

Dar totuși un dăbia rămâne. Vedem că Ștefăniță-Vodă a cerut voe să aducă, fără vamă, din Polonia, cincizeci chintale de plumb⁴⁾ pentru biserica Sf. Gheorghe din Suceava. Este de presupus că cerea toată cantitatea ce-i trebuia, căci era o chestie prea anevoioasă și complicată de a obține îndeplinirea

Fig. 311. Voroneț, solzii acoperișului după tabloul votiv

acestei cereri care implica îndelungate formalități diplomatice—o știm prin documente—ca să ne închipuim că ar fi cerut treptat și în mai multe rânduri cantitățile necesare.

Or, dacă socotim de ce greutate e nevoie

pentru această biserică — luând o grosime de tablă de patru milimetri cum se întrebuințează și în Occident¹⁾ și în Sudul Europei ajungem la un total de 45.000 kg. Dar cinci zeci de chintale moldovenești, după arătările D-lui Nistor²⁾ fac 3.200 până la 15.000 kg. Socotind în chintale poloneze găsim de la 3.200 la 4.200 kg. Vedem deci că această

Fig. 312. Biserica din Ruși-Mănăstioară

cantitate era insuficientă pentru scopul propus. Am putea deci deduce de aici că plumbul servea numai pentru unele părți, pentru ce am chema azi tinichigeria («plomberie»), și unele părți mai special primejduite de apa ploilor. Dealtmintrelea nu se înveleau nici bisericile din Galiția cu plumb.

Aramă nu cred să se fi întrebuințat, căci nu se întrebuința în eval media, în Sud și în Occident; nici un document nu ne arată din această vreme această întrebuințare la noi, și numai mai târziu a fost utilizat în Rusia și în Occidental Renașterei.

Fășiile de tablă de aramă găsite la Suceava în cetate arată să fi fost întrebuințate pentru fabricare de monete mărante³⁾.

Rămâne deci șindrila ca material curent de învelire, șindrila de brad sau de stejar cum se întrebuințează încă și azi.

În relația italianului Angiolello care a însoțit armatele lui Mahomet al doilea în campania din 1476⁴⁾ se spune clar că la Suceava orașul avea case și biserici învelite cu șindrila.

În rezumat rezultă că învelitorile bisericilor noastre erau unele de șindrila și altele, cele mai de seamă, de plumb, cel puțin în parte.

¹⁾ Violet le Duc. — Dictionnaire.

²⁾ Nistor, loc citat.

³⁾ Violet Duc. loc. citat.

⁴⁾ Nistor, Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau pag. 55.

¹⁾ Violet le Duc, ibid.

²⁾ Nistor-Handel in der Moldau pag. 154.

³⁾ Cetatea Sucevei pag. 91.

⁴⁾ Iorga, — Istoria armatelor române 161.

DIMENSIUNI ȘI PROPORȚII

Bisericele lui Ștefan cel Mare au mai totdeauna dimensiuni restrânse. Pătrăuți, cea mai mică, are numai 14,50 metri lungime interioară și 4,50 metri lărgime, iar înălțimea ei la cheia arcurilor mari ale naosului e de 6,30 metri, calota turlei fiind la 14 metri deasupra pardoselei. Biserica mănăstirii Neamțului are 37,50 metri lungime interioară, fără a socoti exonartexul adăugat, și 6,50 metri lărgime interioară. Înălțimea la cheia arcurilor mari e de 10 metri și aceea a calotei turlei de 23,30 metri.

Dacă lăsăm la o parte această din armă biserică, care ea și Dobrovățul, reprezintă un tip excepțional, vedem că Sf. Gheorghe din Hârlău, de pildă, care este în acest caz — împreună cu Tazlău — cea mai mare, are 21,50 metri lungime interioară, 5,70 metri lărgime, 9 metri înălțime la cheia arcurilor mari și 21,50 metri la calota turlei. Bolta pronaosului e la 13,50 metri deasupra pardoselei.

Nu am pus în socoteală biserica mănăstirii Putna, clădirea principală a lui Ștefan, căci în înfățișarea ei actuală nu mai este biserica lui. Am văzut că a fost dărâmată și reconstruită, isprăvindă-se sub Istrate Dabija, și este aproape sigur că nici planul cel vechiu nu a fost respectat; obiceiul vremii era de a se zidi sau de a repara cum se credea că e bine, fără a avea considerațiunile ce le avem acum față de construcțiile din trecut. Acest respect, precum și imitația sau pastişajul, sânt sentimente mai moderne. Planul și detaliul bisericii sânt altmintrelea din epoca reconstruirii.

Când examinăm dimensiunile principale ale bisericilor lui Ștefan cel Mare putem vedea că unele sânt mai scurte, altele mai lungărețe, de asemenea înălțimea merge crescând, încât avem biserici de un tip mai scund, mai bizantin, și alte mai svelte, mai gotice, cu toate tranzițiile între ele.

Așa banioară, la Pătrăuți, raportul lungimei bisericii către lărgime este de 3,1 ca și la Sf. Ilie, pe când la Hârlău, la Popăuți și la Piatra acest raport este de 3,7 și mai mult. La Dobrovăț ajunge la 4,5 și la Neamț — fără exonartex — 4,85.

Dintr'altă parte raportul între înălțimea măsurată la cheia arcurilor mari și lărgimea, raport care la Voroneț e de 1,28, ajunge la

Popăuți la 1,58, la Dobrovăț la 1,55, la Hârlău și la Neamț la 1,56.

Mai observăm că raportul lungimei interioare a bisericii către înălțimea interioară a turlei se apropie de unitate.

Or care ar fi categoria în care am pune bisericile noastre din acest punct de vedere proporțiile lor sânt totdeauna reușite și nici odată nu avem impresia de greșală sau de stângăcie. Această armonie de proporție este una din principalele calități ale arhitecturii — dacă nu cea mai mare — și meritul ce revine constructorilor e cu atât mai de însemnat cu cât majoritatea bisericilor din această vreme sau din vremea imediat anterioară în Ardeal, în Ungaria, în Austria, păcătuiesc în această privință. Intr'adevăr se observă mai totdeauna acolo un desacord între altar și nava bisericii, care strică armonia aspectului monamentalui.

CLASIFICARE

Cele spuse până acum ne permit să procedăm la clasarea după categorii a bisericilor lui Ștefan cel Mare.

La prima vedere, orânduirea ce pare cea mai dreaptă și mai rațională este de a face două clase: bisericile cu turlă și cele fără turlă (care de obicei sânt și fără abside laterale).

Această împărțală însă este prea generală și prea vagă și dacă intrăm ceva mai mult în analiza monumentelor noastre, vedem că se poate face o altă clasificare bazată pe diverse deosebiri constructive:

Vom face o primă clasă pentru bisericile din Pătrăuți, Milișăuți, Sf. Ilie și Voroneț (abstracție făcând de exonartexul lui Grigore Roșca). Aceste patru biserici de dimensiuni mai modeste au turlă, sinuri laterale și un pronos pătrat sau aproape pătrat. Au contraforturi la naos pe laturile de Nord și Sud și un altar mic la altar (afară de Pătrăuți).

Au toate ferestrele lor cu chenar dreptunghiular atât la naos cât și la pronos. Milișăuți avea însă o fereastră ogivală în perețele de apas).

Aceste patru biserici, zidite între 1487 și 1488, formează un grup destul de omogen și e probabil că sânt construite de același meșter sau de meșteri de aceeași școală.

Un al doilea grup — care armează și cro-

nologiceste — este acela alcătuit de bisericile domnești așezate în orașe: Sf. Ion din Vaslui ¹⁾, Precista din Bacău, Sf. Nicolae din Dorohoi, Sf. Gheorghe din Hârlău, St. Nicolae din Iași și Sf. Nicolae din Popăuți (Botoșani), toate zidite între anii 1490 și 1496. Aceste biserici sunt mai mari ca cele din grupul precedent, mai înalte. Au toate turle și abside laterale, contraforturi și pronaosul supra-lărgit (exceptând Hârlău) și aproape pătrat. Aceste biserici «domnești» fiind orășenești s'a simțit, nevoia de a putea primi un mai mare număr de credincioși, ceea ce a dus la această soluție. Aceste biserici mai prezintă și o bogată împodobire de cărămizi și de rotocoale smălțuite cu figuri. La Vaslui s'au găsit resturi de cărămizi smălțuite reintrebănuțate. Bacăul pare a fi fost fără această podoabă.

În acest grup ferestrele naosului și ale turlei rămân mici și dreptunghiulare iar cele ale pronaosului — la Dorohoi, Popăuți, Hârlău și Vaslui — sunt mari, ogivale și frumos ornamentate în modul gotic; Sf. Nicolae din Iași și Bacău fiind transformate, nu putem ști dacă această regulă își găsea și aici verificare așa cum e probabil.

Tot în acest grup ar intra, poate, și paraclisul domnesc din cetatea Sucevei, unde s'au găsit numeroase rotocoale cu figuri la fel ca cele ce le găsim pe celelalte biserici ale grupului.

Acest grup pare iar a fi opera aceluiaș meșter, care l'am putea denumi meșterul rotocoalelor figurate și al pronaosului eșit. S'ar putea face o excepție pentru biserica din Bacău care este mai rudimentară făcută ca toate ca dispozițiile generale sunt la fel.

Acest al doilea grup se prezintă deci ca o dezvoltare mai evoluționată a primului grup.

O a treia clasă o formează bisericile din Borzești, Războieni și Piatra (Neamț), 1493—1498. Aceste biserici sunt fără turle și fără sinari; numai la Piatra sunt în interior scobituri în grosimea zidului care în afară prezintă o îngroșare pe toată lungimea naosului.

În acest grup găsim arcuri dablouri în relief sub boltele naosului și care se prelungește ca pilaștri angajați până jos pe pereți de Nord și Sud, printr-o serie de retrageri

succesive în console. E un principiu constructiv ingenios și nou pentru a micșora diametrul bolților și prin urmare împingerea lor. Asemenea la Vest și Est al naosului, pe pereți de Nord și Sud, sunt arcuri mari ca niște nișe, ce nu le găsim în celelalte biserici ale lui Ștefan cel Mare; ceea ce, împreună cu prezența arcurilor dablouri, înfățișează caractere de plan sârbești.

La aceste trei biserici, bolțile pronaosului sunt separate în două printr'un arc dablou cu console ca în naos, devenind așa un dreptunghi lungăreț.

Naosul are ferestre mici, iar pronaosul ferestre ogivale gotice ornamentate.

Războieni are intrarea pe partea de miazăzi, Piatra la miază noapte iar Borzești pe latarea de apus.

Și aceste biserici prezintă o ornamentație de cărămizi smălțuite și de rotocoale. Aceste rotocoale sunt însă fără figuri, au numai un nasture (bumb) la mijloc și o linie sau două concentrice. Astfel se vede acum la Piatra și la Borzești; dacă e tot așa la Războieni nu se poate ști, biserica fiind cu mare îngrijire teneuită și spoită.

Aceste trei biserici alcătuiesc, fără îndoială, un grup bine determinat și foarte original, —și cred că nu greșesc atribuind construcția lor unui singur și acelaș meșter.

S'ar putea considera ca o continuare a acestui grup, biserica mănăstirii Neamțului, zidită în acelaș timp ca Sf. Ioan din Piatra (1497). Aici nu găsim arcurile dablouri și arcurile interioare de caractere sârbești, dar găsim pronaosul împărțit în două și rotocoalele cu bumbi din grupul precedent.

De altminterlea partea naosului din spre apus în grupul Piatra-Borzești-Războieni poate fi considerat ca o primă indicație, o îndrumare spre compartimentul ce'l vom întâlni la Neamț și mai târziu, în vremea lui Petru Rareș.

Neamțul ar fi deci o combinație din cele două grupuri precedente.

După această biserică am putea pune, ca procedând din aceeași înrâurire, Sf. Gheorghe din Suceava, care prezintă de altminterlea multă asemănare cu ea.

Grupul care urmează și care se clasează și cronologiceste imediat după Neamț, cuprinde Arborea, Reașeni și Dobrovăț (1502—1504), cele din urmă biserici ale lui Ștefan.

Sunt biserici fără turle. Nu au sinari exte-

1) Așez Vaslui în acest grup din cauza asemănării planului.

rioare, iar în interior, o ușoară inflexiune arată locul lor, încadrată de către un mănunchiu de colonete angajate care ajung până în boltă, resărind jos de pe niște baze gin-gaș împodobite.

Pronaosul este boltit într'un mod pitoresc și practic prin arcări late, două perechi în lung și două în lat (fig. 175 și planurile fig. 158, 169 și 170) care reduc spațiul boltit la un cerc de mic diametru acoperit cu o calotă sferică.

Toate chenarele ferestrelor sunt dreptunghiulare în exterior și mici. Arbora și Reuseni sunt aproape identice ca dimensiuni, ca dispoziție și ca detalii. Zidurile de miază zi și miază noapte sunt prelungite spre apus și unite printr'o boltă semi-cilindrică care servește de clopotniță.

Dobrovăț diferă numai prin adăogirea la pronaos, în locul acestei bolți, a unei încăperi, un nou pronaos, cel d'înteii devenind o încăpere intermediară. Noul pronaos are și ferestre mai mari ogivale cu obișnuitele împodobiri gotice. (Turnurile ce le are acuma Dobrovățul sunt adăogite).

Aceste trei biserici — cele din urmă din vremea lui Ștefan, — reprezintă un tip și o concepție foarte deosebite de cele aproape contemporane din grupul al treilea și din al doilea. Între Piatra și Neamț dintr'o parte și Arbora sau sears numai cinci ani și șase de la zidirea Popăuților. Cred deci că se pot atribui unui meșter deosebit.

Și Parhăuți — din vremea lui Ștefăniță — aparține acestui grup, cu care arată oarecare înrudire Șipotele și Văleni.

Un grup absolut special, — arhaizant — este acel al bisericilor din Dolhești, Bălinești, Volovăț; acest grup parece ca inspirație din vechea biserică de la Rădăuți.

Este un tip romanic, boltit în berceaa atât pe naos cât și pe pronaos.

În dreptul fiecărui stâlp un arc dublou întărește boltă.

O deosebire este că la Rădăuți sunt nave (sau galerii) laterale, „bas côtés“, care co-

manică cu nava principală prin trei perechi de arcări în naos și două în pronaos. Aceste arcări, și la Dolhești și la Volovăț, sunt reduse la niște arcade oarbe, de oare ce navele laterale au disparut, iar Bălinești a perdut și aceste arcade, rămășițe ale tipului primitiv.

Această clasă arhaică nu e grupată într'un scurt număr de ani ca celelalte. Dolhești e dinaintea de 1481, Bălinești din 1494 și Volovăț de la 1502, iar prototipul din Rădăuți din veacul al XIV-lea.

Aceste biserici prezintă de almintrelea în exterior o oarecare varietate. Absida altarului e semi-circulară la Volovăț cu mai multe contraforturi ca la Rădăuți; la Dolhești și Bălinești absida e poligonală, cu cinci fețe și nu are contraforturi. Decorația lor deasemenea e mai variată și participă de diferite principii.

Cum se explică această supraviețuire a unui tip învechit și demodat?

Se poate presupune ca între Rădăuți și Dolhești au existat alte biserici acuma dispărute și care au transmis tradiția. Se mai poate presupune că aceste clădiri au fost încredințate unor meșteri galițieni întârziți și care au lucrat fără colaborarea meșterilor răsăriteni pentru lucrul bolților. În defavoarea acestei din urmă presupuneri vine însă faptul că, în această vreme, de mult erau părăsite și în Galiția principiile romanice.

Au mai rămas în afară de această clasificare Baia, cea mai veche biserică din câte ne-au rămas de la Ștefan, care a suferit evidente remanieri și care prezintă multe singularități; Tazlău (1497), oarecum asemănător cu grupul al doilea, are totuși caractere deosebite. Cotnar prezintă cel mai simplu tip, care pare a fi avut imitare mai târziu la Șipotele lui Luca Arbore, la biserica lui Rareș din Baia și alte.

În fine, bine înțeles, am lăsat la o parte bisericile ce nu le cred a fi de la Ștefan cel Mare, ca Patna, Mirăuți, Scânteia, Ștefănești. Eată un tablou rezumând cele expuse mai sus:

GRUPUL		DATE	MEȘTERUL	CARACTERE GENERALE
I	Pătrăuți Milișăuți Sf. Ilie Voroneț	1487 1487 1488 1488	Primitiv	Ca tarla și ca sinari laterale exterioare.
II	Vaslui Bacău Hârlău Sf. Nicolae (Iași) Sf. Nicolae (Dorohoi) Popăuți	1490 1491 1492 1492-93 1495 1496	Al discarilor ca figuri și al pronaosului sa- pralărgit.	Ca tarle, sinuri late- rale exterioare, pronaosul supralărgit și discari smăl- țuite ca figuri.
III	Borzești Războieni Piatra	1493-94 1496 1497-99	Al planului cu caractere sâr- bești.	Fără tarlă, fără sinari exterioare laterale. Cu arcuri dabloari, arcade oarbe interioare, — pro- naos cu două bolți, dis- cari smălțuite simple.
	Mănăstirea Neamțului [Sf. Gheorghe (Suceava)]	1497 1514-22		Ca tarlă, sinari exte- rioare laterale, pronaos cu două bolți, discari smălțuite simple.
IV	Arbora Reuseni Dobrovăț [Parhăuți]	1502 1502-04 1504 1522]		Fără tarlă, fără sinari, cu colonete în naos, pro- naosul boltit cu o calotă mică.
V	Dolhești înainte de: Bălinești Volovăț	1481 1499 1502	Arhaizanți	Boltă în «berceaa», cu dabloari de caracter ro- manic.

Înfățișez și un tablou al bisericilor lui Ștefan cel Mare așezate în ordinea cronologică și cu însemnarea grupului la care aparțin:

		DATE	GRUPUL
Putna			
Baia	dapă	1467	
R. Sărat (dărâmată)		1474	
Dolhești	înainte de	1481	V
Pătrăuți		1487	I
Milișăuți		1487	I
Sf. Ilie		1488	I
Voroneț		1488	I
Vaslui		1490	II
Bacău		1491	II
Hârlău	Sf. Gheorghe	1492	II
Iasi	Sf. Nicolae	1491-93	II
Borzești		1493-94	III
Bălinești		1494	V
Dorohoi	Sf. Nicolae	1495	II
Popăuți		1496	II
Războieni		1496	III
Coinar		1496?	—
Tâzlaş		1497	—
Piatra Neamț		1497-98	III
Neamț		1497	III
Volovăț		1502	V
Arborea		1502	IV
Reasenii		1502-04	IV
Dobrovăț		1504	IV

Din comparația acestor tablouri, reiese că clasificarea ce am făcut-o plecând de la considerații pur constructive, concordă destul de bine cu datele cronologice și permite a distinge diferitele maniere, diferenții meșteri sau secole care au lucrat la aceste biserici, pe când clasificarea în două tipuri după prezența sau absența turlei nu ne dă rezultate satisfăcătoare și nu aruncă nici o lumină asupra istoriei constructive și evoluției arhitecturii din epoca lui Ștefan cel Mare.

Din contra, dacă luăm împreună grupurile care reprezintă tipul caracteristic de biserică din timpul lui Ștefan cel Mare, lăsând la o parte grupurile mici ce sunt de tipuri mai speciale, — adică dacă luăm grupul Pătrăuți-Milișăuți, Sf. Ilie, Voroneț — cu cel al bi-

sericelor orășenești și Mănăstirea Neamțului, vedem clar evoluția tipului.

Pătrăuți, cea mai mică, are o turlă joasă, nu are contraforturi, căci împingerea bolților fiind relativ mică, nu se simțea încă nevoa lor. Nu are încă bază stelată la turlă, nici — sub strașină — rânduri de ocnite. ¹⁾

Milișăuți, mai clădită, are tot baza turlei pătrată, are contraforturi care — poate — nu erau de la început, căci cele actuale sunt adăugate. Apare un rând de ocnite și — poate — cele dintâi discuri.

Sf. Ilie arată prima bază stelată și două rânduri de ocnite.

Voronețul a părăsi rândul de contraforturi din dreptul zidului median ca inutil, ceea ce este de almintrelea și logic. Nu vedem acum într'adevăr la Voroneț rândul superior de ocnite, dar se poate judeca, după spațiul ce mai rămâne între rândul existent și strașina că a existat, fiind probabil ampliat pentru zugrăveală.

Pe urmă vine grupul bisericilor domnești din orașele Vaslui, Bacău, Iași, Hârlău, Dorohoi, Popăuți (Botoșani); Apare pronaosul supralărgit care și mai mult scutește de nevoa contrafortului dinapoia sinurilor ²⁾. Ferestrele pronaosului se măresc și se împodobesc. Biserica se înalță și decorația de cărămizi smălțuite și de rotocoale devine regula generală.

În fine, la Neamț, dimensiunile cresc și mai mult. Sub înălțarea planului grupului Piatra-Borzești-Războeni, pronaosul e lungit și împărțit în două bolți. Și naosul, lungit și el, primește pentru prima dată compartimentul mormintelor etoricești.

Sf. Gheorghe din Suceava păstrează aceste dispozițiuni precum și lungirea naosului, lăsând la o parte noul zid despărțitor spre naos, sapărător în mitropolia capitalei unde era nevoie de mai mult spațiu.

Astfel, în scurtul timp de zece ani (1487-1497) s'a desfășurat toată evoluția acestui stil, de la modesta bisericuță de la Pătrăuți până la falnică clădire a mănăstirii Neamțului. Mai reiese de ici ca cele câteva biserici, mai vechi, făcute de Ștefan și care nu le mai cunoștem — chiar și Putna cea veche — au fost clădiri foarte modeste și foarte simple de forme.

1) Dacă nu există sub tencuiala de azi.

2) Hârlău, care nu are pronaosul supralărgit, are o a doua pereche de contraforturi.

CAPITOLUL IV

CERCETAREA AMĂNUNTELOR

După ce am isprăvit cu studial liniilor principale, adică al planului, boltirilor și fațadelor, putem trece acuma la examinarea detaliilor, la analiza lor și la cercetarea proveniențelor începând prin acele amănunte la care s'a întrebuințat piatra cioplită sau sculptată.

Am arătat mai sus locul ce-l ocupă și ușile și ferestrele precum și formele lor generale. Le vom cerceta acuma mai cu de amănunt.

Ușile sunt totdeauna de dimensiuni mici, un metru lățime și mai puțin și 1,90 metru până la 2,20 metri înălțime. Sunt totdeauna într'un singur canat.

Ușile dintre naos și pronaos au un chenar dreptunghiular format de vergele (baghete) încrucișate la colțurile superioare, și desfăcute în două ramuri spre interior așa că colțurile superioare dinăuntru sunt puțin rotunjite, ceea ce le dă o înfățișare caracteristică. Aceste baghete sunt în număr de două trei sau patru, în general de secțiune semicirculară și despărțite prin cavetari. La partea lor inferioară sunt rezemate pe un mic

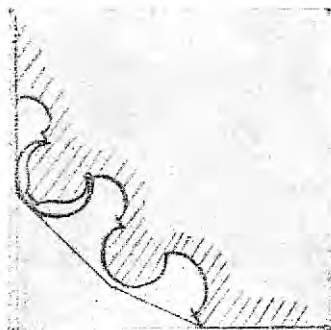

Fig. 313. Profilul chenarului ușii bisericii din Bacău

plan înclinat, de obicei prin mijlocirea unor mici baze împodobite cu diferite motive variate la acelaș chenar. Numai la Voroneț și la Borzești lipsese aceste baze. Baghetele nu se găsesc așezate pe acelaș plan dar înșirate oblice așa

ca cele extreme sunt și cele mai proeminente.

Cele mai frumoase din aceste uși le găsim la Tazlău și la Neamț, iar cele mai sim-

ple sunt acele de la Borzești, de la Războeni, de la Pătrăuți. (Vezi profilul chenarului ușii interioare de la Voroneț. fig. 37).

Aceste uși le găsim în Moldova încă mult

Fig. 314. Feleac, ușa sud, (a doua jumătate a secolului al XV-lea)

timp după vremea lui Ștefan cel Mare; ele au prototipurile lor în Ardeal, așa bunioară la: Feleac (1470), la Dej, la Beclean, la Sintereag (circa 1400), la Bistrița (1487), la Dipșa (Dărbach), la Teaca, la Reghinul Săsesc,¹⁾ la Sibiu, la Cislădia, la Brașov, la Birtalm. (1500 — 1524), la Hetzeldorf (1499) și alte multe.

Este de observat că și în Ardeal ca și la

¹⁾ Aceste exemple provin în majoritate din regiunea învecinată cu Ciceu.

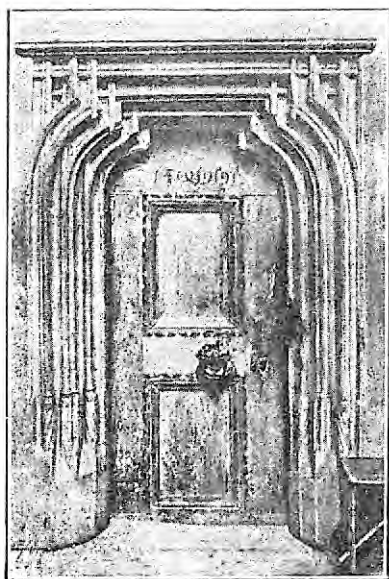

Fig. 315. Hetzeldorf, ușa sacristiei
(din 1499) (după V. Roth)

noi ușile principale — portalele — ale bisericilor sunt în arc frânt; pe când ușile laterale ce le întâlnim aproape totdeauna pe perețele de miazăzi, și cam la jumătatea clădirii au formele și profilele ce le am descris aici. Spre pildă, Bistrița, Brașov, Dej, Beclean (Betlen) Dîpșa (Dărbach), Teaca, Reghinul Săsese, Sintereag, Feleac și alte.

Bisericile despre care vorbim nu au, ca ale noastre, un zid interior de separație. Se pare deci că meșterii ardeleni chemați la noi și având de făcut la bisericile ce le construiau, pe lângă portalul și o ușă într'un zid așezat cam la mijlocul clădirii, au găsit firese de a adopta tipul lor obișnuit de portal la ușa de intrare, iar la cea din zidul din mijloc acela ce-l aplicau și ei cam tot în acest loc la bisericile lor catolice, dar în zidul din afară.

Ușa dinăuntru, de la Reuseni este de un tip ceva diferit — nervura interioară formează un arc în semicerc, (ca și la ferestrele bisericilor acestui grup), ceea ce este un semn de tranziție spre Renaștere.

Ușile de intrare prezintă o varietate mai mare; ca și

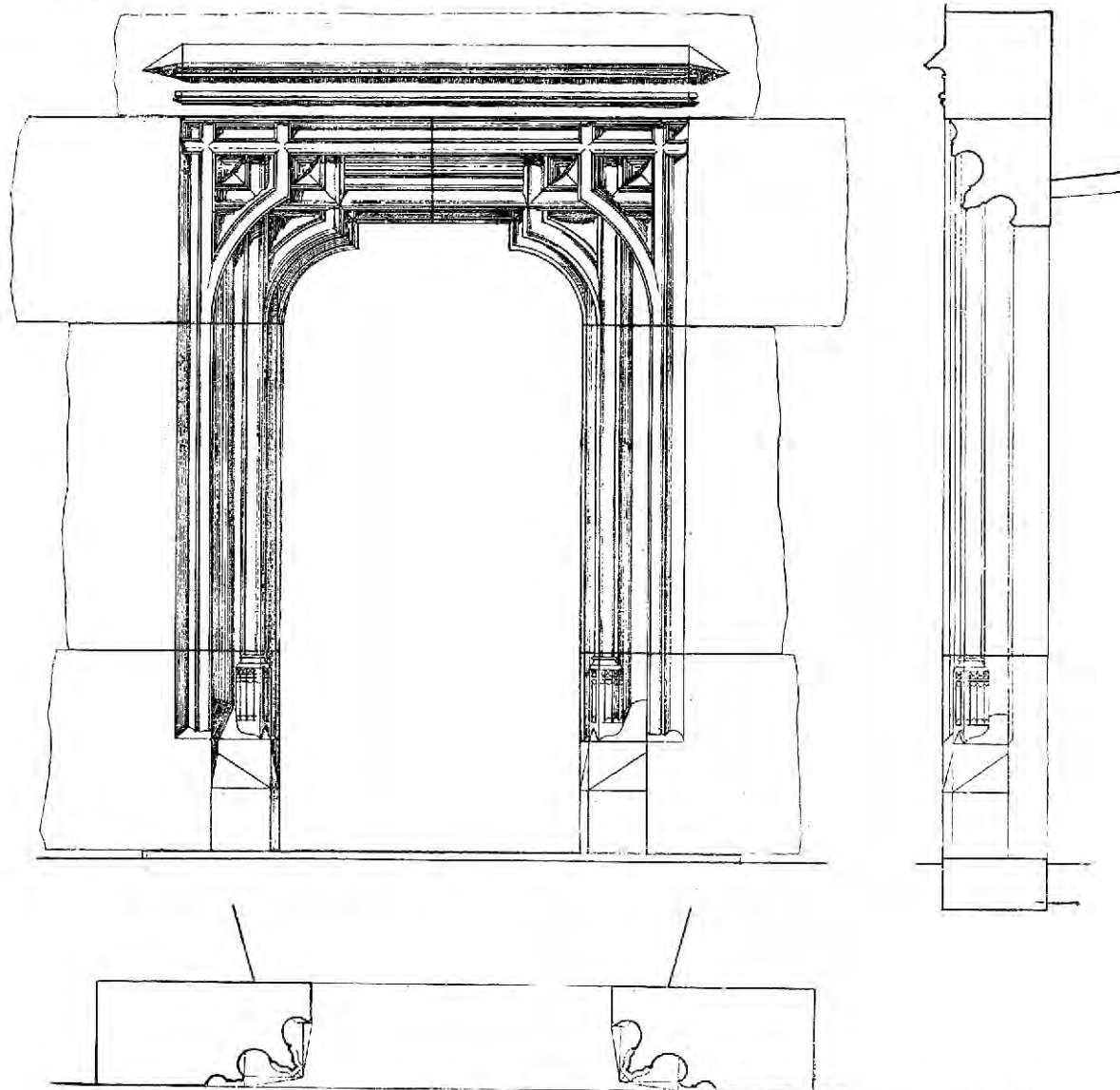

Fig. 316. Cluj, mănăstirea Franciscanilor, ușa relectorului, (a doua jumătate din secolul al XV-lea)
(din colecția muzeului din Cluj).

acele ale naosului sunt evazate spre exterior. Deschizătura ușei propriu zisă este mai totdeauna dreptunghiulară, câte o dată cu colțurile ceva rotunjite. Nu prezintă nici o dată partea ei superioară în plin centru (cum

acest spațiu a fost umplut cu o sculptură gotică.

La Hârlău figurează în acest loc și o pisanie.

La Voroneț această lunetă lipsește cum lipsea la început la Pătrăuți, și probabil la Borzești

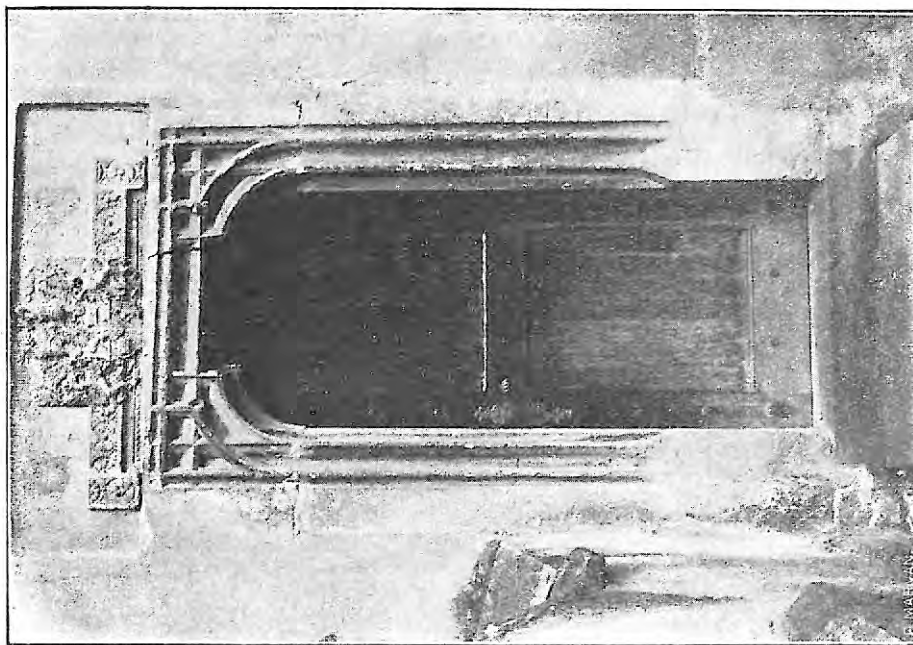

Fig. 318. Sibiu, Catedrala, ușă laterală (secolul al XV-lea)

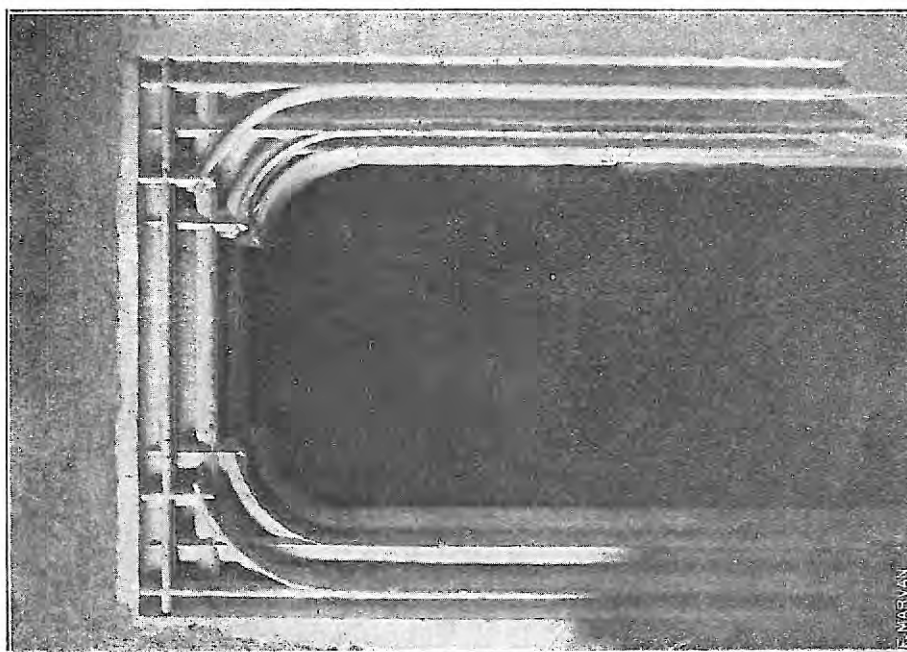

Fig. 317. Catedrala din Sibiu, ușă interioară

a făcut greșit Lecomte du Noy la Sf. Nicolae din Iași).

În luneta ce rămâne deasupra ușei se găsesc de obicei icoane zăgrăvite.

La Războeni, și la Piatra prin excepție,

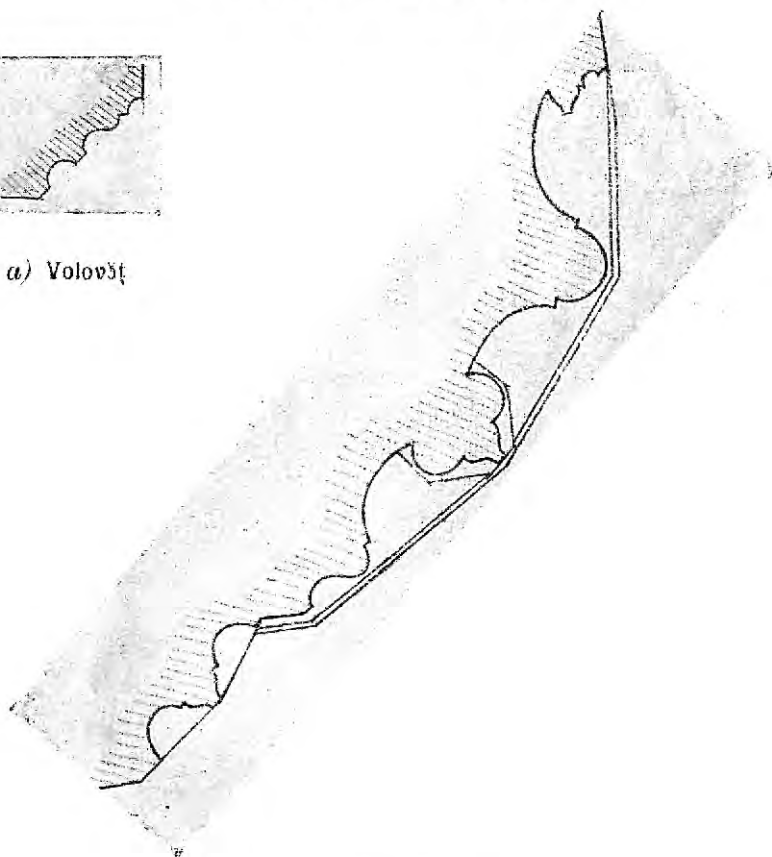
Câte odată, arcul frânt este la rândul său încadrat printr'un alt chenar dreptunghiular (ex.: Milișăuți, Tazlău, Hârlău, Neamț și mai târziu Sf. Gheorghe din Suceava).

Profilele acestor portale sunt mai bogate

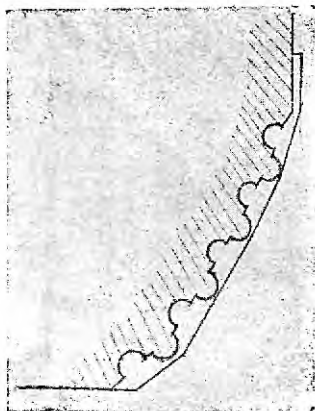
Fig. 319. Profile de uși exterioare

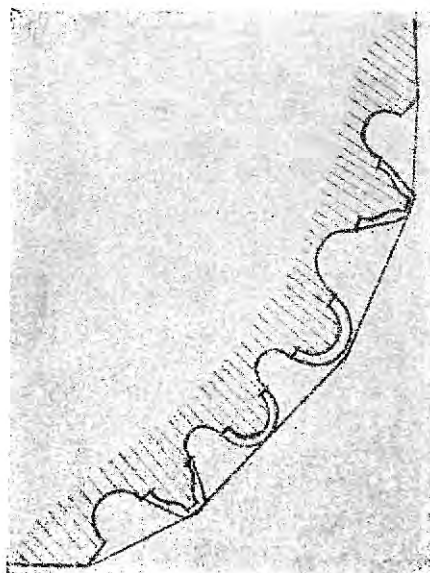
a) Volovșt

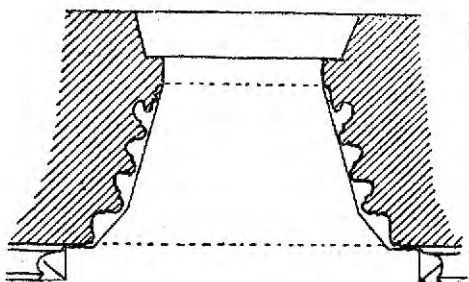
b) Hârlău

c) Dorohoi

d) Tazlău

e) Reuseni, (după Romstörfer)

de cât acele ale ușilor interioare. Se compun din toruri și cavetari formând pănle spre interior, și rezemată jos, ca la naos, pe baze mici ornamentate și un plan înclinat; câte o dată se întretac la chee (vezi fig. 38. Voroneț și fig. 82 Vaslui.) Face parte din ornamentica canoseută gotică și se pot găsi multe pilde la fel, mai cu seamă în Ardeal.

Cele mai bogate din aceste portale se găsesc la Tazlău, la Sf. Gheorghe din Hârlău și mai ales la mănăstirea Neamțului.

Frântura arcului nu este de obicei prea ascuțită. E în general în «tiers-point», adică centrele arcurilor de cerce sunt cam la a treia parte din lărgimea deschiderii. Câte o dată (Arbora) sunt mai învecinate de axa ușii, apropiindu-se ogiva de plin centru. Aceasta vădește o înrâurire târzie — aproape de epoca de tranziție spre Renaștere.

Cheile arcarilor ogivale sunt dintr'o bucată, adică nu se găsește un rost în vârful ogivei. Această observație are o oarecare importanță, de oarecând anii autori au vrut să vadă în această diferență de construcție o caracteristică spre deosebirea ogivelor gotice de cele orientale,¹⁾ ceea ce e departe de a fi general.

În orice caz, în Ardeal, se găsesc chei de ogivă de cele două feluri. Precum se vede, deosebirile sunt mai mari ca la ușile interioare.

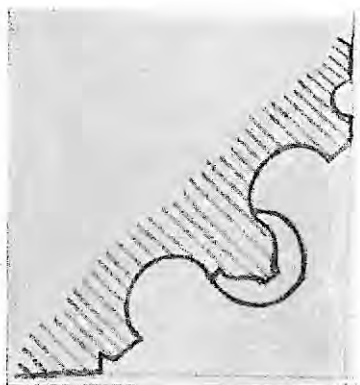
Se vădește deci înrâurirea directă a Ar-

¹⁾ Prisse d'Avesnes-L'art arabe.

dealului asupra Moldovei încă din vremea lui Ștefan cel Mare, căci portalele și ușile bisericilor gotice din celelalte țări — vecine

în arc foarte ușor frânt. (Dorohoi, Popăuți, Hârlău, Borzești, Piatra, Războeni, Tazlău.) La Arbora, Reaseni, Dobrovăț e în semicerc

Fig. 320. Profile de uși exterioare

a) Cracovia — Biblioteca

b) Cracovia, casă particulară

sau mai îndepărtate de Moldova — au și forme mai puțin asemănătoare.

Bazele mici ornamentate ce le-am văzut la chenarele ușilor și ce le vom vedea și la unele ferestre mici sunt o caracteristică a goticului târziu din țările germanice.

În Galiția nu apar, cel puțin cele cu machiile sacite, de cât la sfârșitul veacului al XV-lea, în Ardeal ceva mai de vreme.

Precum vedem, la ușile moldovenești nu prea reese o evoluție în această privință. Într'adevăr la primele biserici, acele din Pătrăuți, Milișăuți și Voroneț, lipsesc la portalele exterioare, dar se găsește la Sf. Ilie care e de aceeași epocă și aparține acelui grup. Și la Pătrăuți și la Sf. Ilie le vedem și la chenarele ușilor interioare. Din contra, mai târziu la Arbora și la Reaseni, care acuză la ușile lor dinăuntru oarecare caractere de tranziție spre Renaștere, chenarele exterioare nu mai arată baze, pe când tocmai atunci apar la ferestrele acestor două biserici.

Ferestrele, precum am arătat, sunt de două feluri; cele mici care luminează totdeauna naosul, altarul și turla și câte o dată pronaosul, și acele mai mari și de dimensiuni mai variate, ale pronaosului.

Cele dintâi sunt totdeauna înguste și lungărețe (cam 1,20—1,50 m. pe 0,50—0,60 m.); chenarele sunt cu colțurile pătrate în afară și înăuntru la bisericile mai vechi, Pătrăuți, Milișăuți, Sf. Ilie, Voroneț; la Bălinești e același tip dar mai lățit. La altele, partea interioară e terminată sus în semicerc și chiar

curat. La Volovăț e un tip special în semicerc (fig. 192).

Chenarele se compun din baghete (torari) separate prin adâncături (cavete). Sant

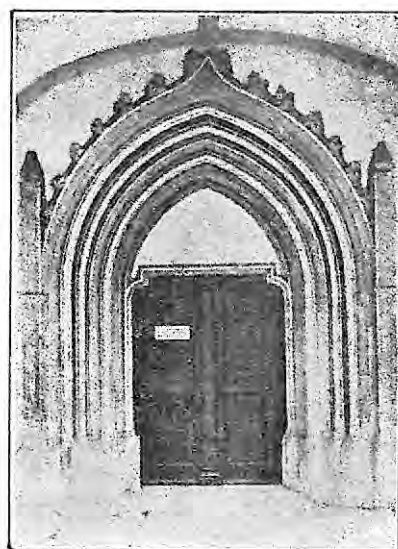

Fig. 321. Sebeșul săsesc, Portalul sud (după V. Roth)

una sau două asemenea baghete și se încrucișează la colțuri. (vezi profilul fig. 39 Voroneț).

La partea lor de jos sunt așezate pe un plan înclinat direct sau, rar, (Arbora, Reaseni), prin mijlocirea unor baze mici ornate, cum le-am văzut și la uși. În cele două cazuri însă, planul înclinat care termină în jos ornamen-

tația chenarului se oprește mai sus de cât pragul deschiderii ferestrei.

prezența arcului interior este o inovație, care se păstrează cu oare care mici modificări la

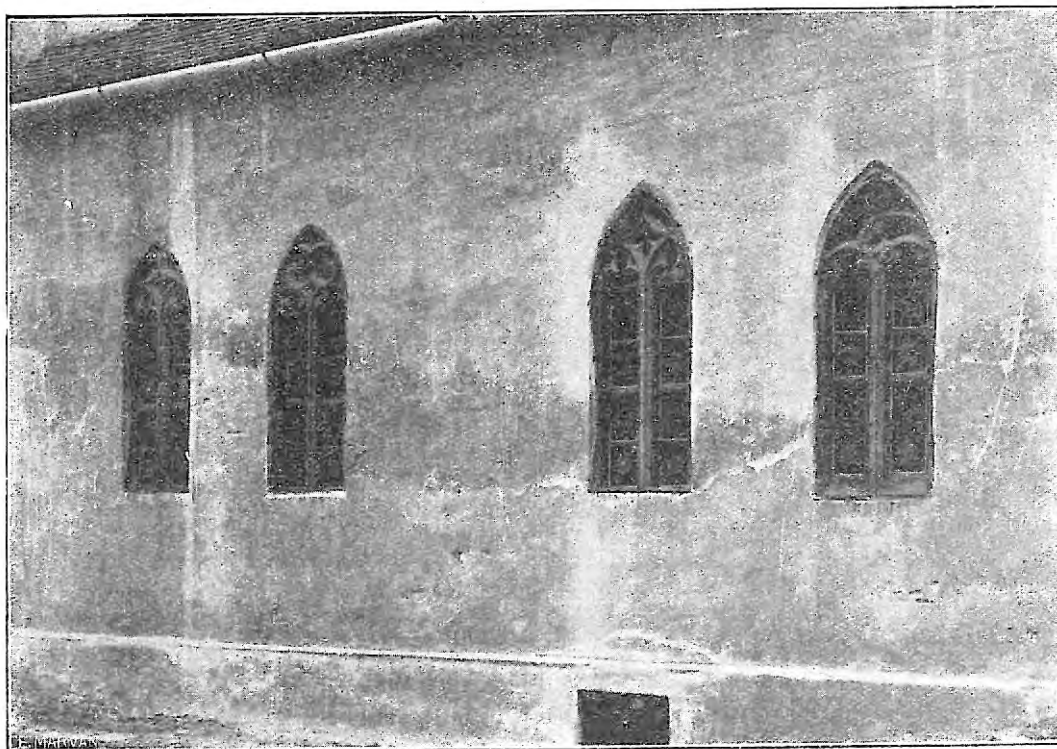
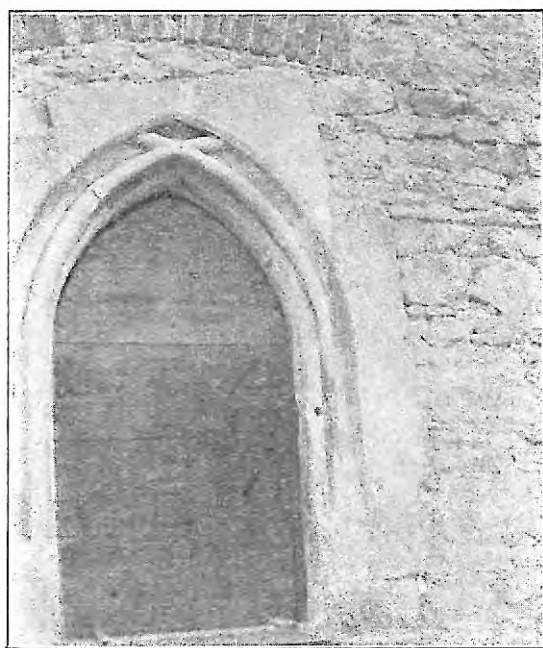

Fig. 322. Sibiu, Biserica Ūrsulinelor

Se poate observa o oare care evoluție în forma acestor ferestre. La bisericile cele

grupul Piatra-Războeni-Borzești și la Tazlău. In grupul Arbora-Reuseni-Dobrovăț apare

323. Feleac, Ūșa de vest (a doua jumătate a seacului al XV-lea)

Fig. 324. Reichesdorf, ūșa sacristiei (1451) (după V. Roth)

dintâi sunt mai simple — dreptunghiulare înăuntru ca și în afară. La grupul orășenesc,

areul în plin cintru, adică o îndrumare spre formele Renașterci.

Na vorbese aici bine înțeles, de cazul în care ferestrele naosului au fost mărite și

Fig. 325. Cisnădia

odată partea interioară de sus rotunjită, cu o singură excepție, la Tazlău.

Ferestrele pronaosului precum am arătat mai sus, sunt sau de același tip ca acele ale naosului sau mai mari și de tipuri mai variate. (Vezi profilul fig. 86, Vaslui). Caracterul lor gotic e și mai accentuat și similitudinea cu unele ferestre ale bisericilor ardelenesti din veacul al XV-lea neîndoioasă, fără a fi totuși la fel.

Unele din aceste ferestre sunt dintr'o sin-

Fig. 327. Cisnădia

schimbate în cursul vremurilor, adică ceea ce s'a întâmplat la mănăstirea Neamțului.

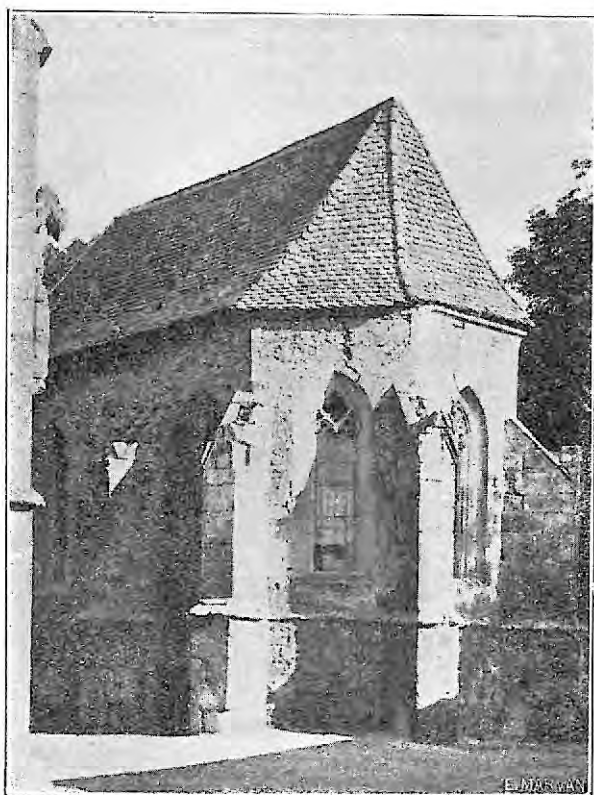

Fig. 326. Sebeșul săsesc, Biserica mică

gură deschizătară, încadrate printr'un arc frînt profilat cu una, două, trei nervare. Alte sunt împărțite în două printr'un menou, iar partea superioară e împodobită prin cercări or-

Fig. 328. Sebeșul săsesc, Fereastră Sud Biserica mare (după V. Roth)

Ferestrele turlilor sunt la fel sau aproape la fel, în general mai lungite, n'au însă nici

namente, triloburi și alte ornamente „raionante” și „flamboianțe”.

Alte în fine, mai bogate, au două menouri (Sf. Gheorghe din Hârlău) au fost des astupate cu tencuială; asemenea și menourile au fost scoase fiind probabil mai ușor la o reparație stângăcie de a așeza un

Fig. 329. Reghinul săsesc

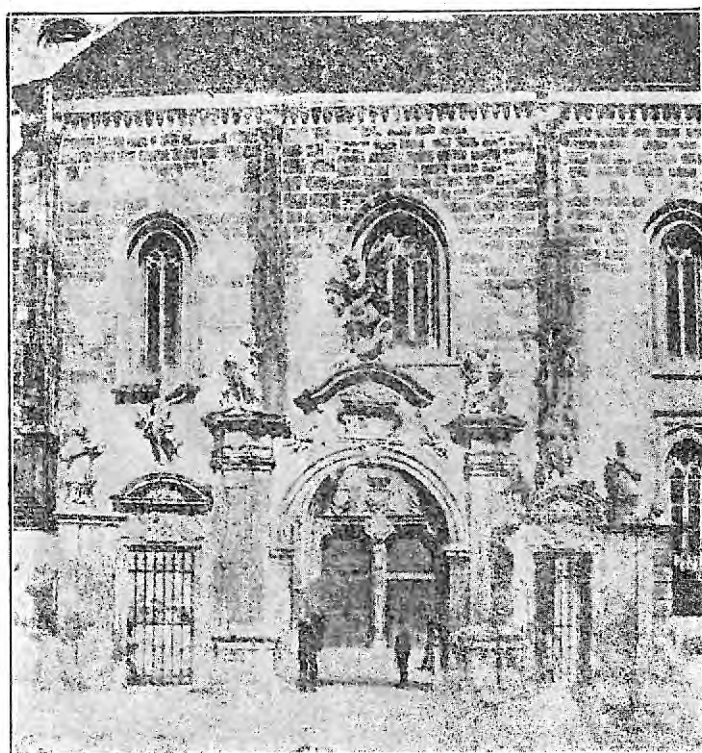

Fig. 330. Biserica Sf. Mihail din Cluj,
(după Glörgy Lajos, Szent Mihály)

tafelor, se întretae câte o dată la che. Ornamentele din partea superioară care sunt des găurite „à jour“, dar nu totdeauna, toc de fereastră dreptunghiular fără aceste supărătoare membre de arhitectură. Arcul frânt e mai totdeauna, ca și la uși,

Fig. 321. Biserica Dominicanilor, Cluj

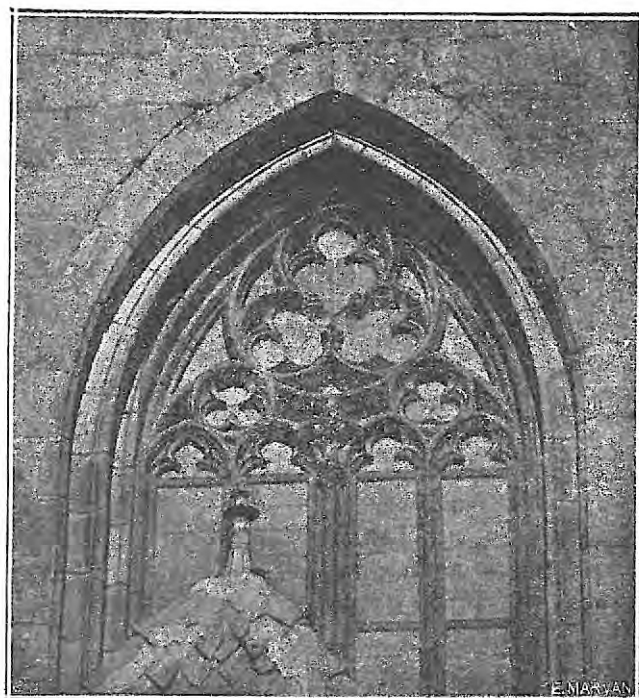

Fig. 332. Biserica neagră, Brașov, (după Kählbrandt)

puțin accentuat. Raza cercului se găsește de obicei cam la două treimi din lărgimea ferestrei.

Dacă se găsește cu ușurință ferestre mari destul de asemănătoare cu acele ale pronaosului nostru la bisericele din Ardeal, din Ungaria de nord, din Galiția și în alte părți vecine, chestiunea nu e așa de simplă pentru ferestrele mici. Aceste ferestre, fie cele cu malare simple

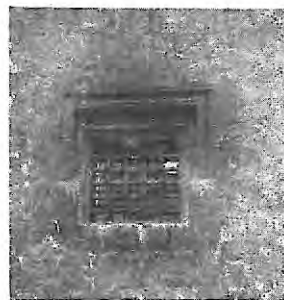

Fig. 333. Cracovia. Fereastră la turnul ospelului comunal

direct răzămăte pe un plan înclinat, fie cele cu baze mici ornamente, nu se găsește nici la bisericile din Ardeal, nici la bisericile galițane.

Care poate fi origina lor?

Le găsim însă cu forme vecine, — mai puțin lungărețe — în construcțiile civile din Cracovia. Așa la turnul Ratazului (Rathhaus, ospelul comunal), unde sunt aproape pătrate și unde este adevărat că mai prezintă o par-

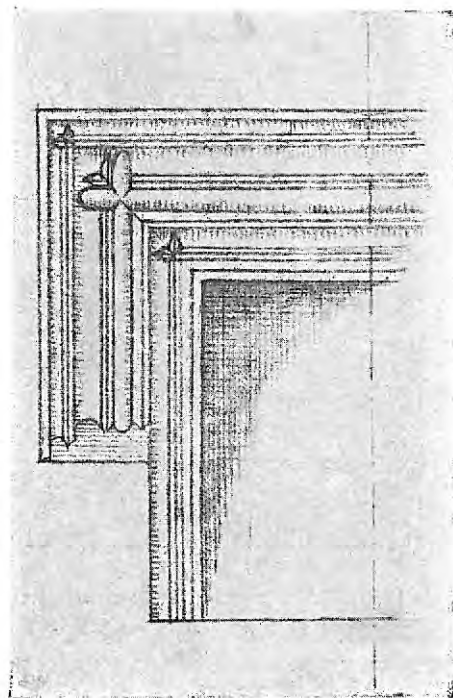

Fig. 334. Cracovia. Fereastră la turnul ospelului comunal

ticalaritate stranic, ce n'o întâlnim la noi. Partea interioară a chenarului e înclinată așa zis pentru a primi mai ușor lumina de sus.

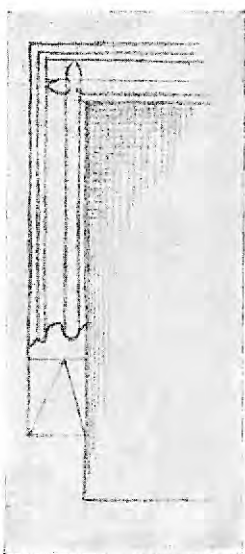

Fig. 335. Spitalul Sf. Duh
Cracovia

La spitalul Sfântului Duh, din veacul al XV-lea, acuma dărâmat, erau ferestre mici și mai vecine de ale noastre. La Wavel, castelul regilor Poloniei, tot în Cracovia, se găsește câte va ferestre dreptunghiulare și cu mulare destul de asemănătoare cu cele dela noi.

La Sucheniță (hala cu postavuri), pe piața centrală a orașului, este o fereastră de proporții lungărețe, cu mulare îndoită în arc de cere la partea de sus și rezămate prin baze mici pe un plan înclinat.

La ospelul comunal din Sibiu (Rathaus) se văd iar ferestre asemănătoare cu cele moldovenești precum și la castelul din Hunedoara a Corvineștilor.

La bisericile gotice din Ardeal însă, din care se cunosc vr'o două sute, nu se găsește¹⁾.

Acest din urmă fapt ne face să înclinăm

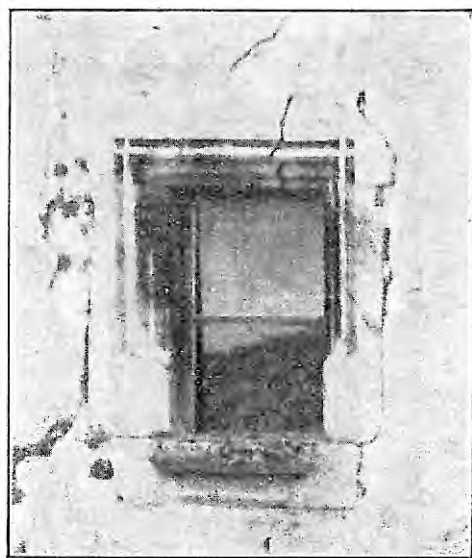

Fig. 336. Fereastră la ospelul comunal
din Sibiu (veacul al XV-lea)

1) Comunicări verbale ale D-lor Dr. V. Roth și Sigerus, amândoi excelenți cunoscători ai clădirilor gotice din Ardeal.

a crede că înrăurirea în această privință, nevenind din Ardeal trebuie să fie venită din Galiția în Moldova.

E adevărat că n'am găsit aceste ferestre nici la bisericile galițiene, dar sunt relativ puține care ne-au rămas și poate să fi fost la unele din cele dispărute.

De oare ce așile bisericilor noastre arată neîndoios o înrăurire din Ardeal — căci se regăsește acolo cu formele de la noi și așezate în mod corespunzător — ajungem astfel la concluzia că ferestrele mici ar fi de influență galițiană, iar așile ardelenesti. Până la găsirea altor elemente pentru rezolvarea acestei chestiuni, se poate numai face ipoteza că ne lipsesc unele monumente intermediare care ne ar fi dat cheia problemei. Am putea așa presupune că au fost biserici făcute de meșteri Galițieni (știm din documente că au venit anii la noi în aceste vremuri), biserici care aveau ferestrele mici ce le știm și așa după tipurile carente în Galiția. Alți meșteri Ardeleni, venind mai târziu, au păstrat ferestrele mici care plăceau sau erau privite ca potrivite cu cerințele locale și au modificat așile după tipurile lor, pierzându-se tipul așelor galițiene.

Nu mai ceva mai târziu a început să se modifice și ferestrele pronaosului, adoptându-se tipurile mari cunoscute care sunt răspândite și în alte părți.

Fig. 337. Fereastră la
castelul din Hunedoara
(veacul al XV-lea)

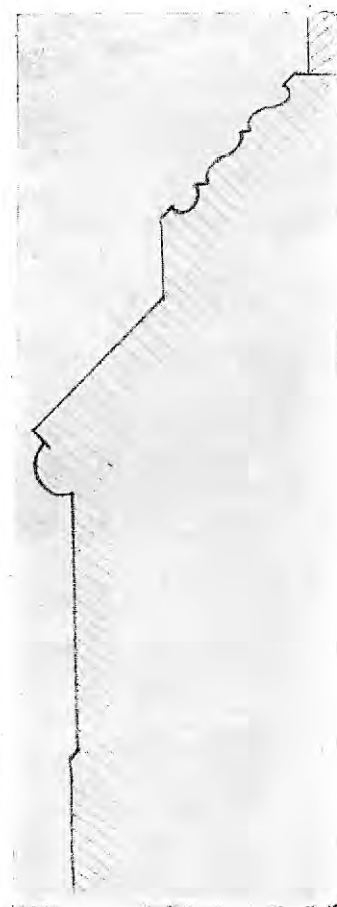

Fig. 338. Profilul soclului Piatra

Socul este de obicei simplă și puțin proeminent, între 15 și 25 cm. Biserica Sf. Ion din Piatra face excepție, având un socla mai bogat și mai eșit. Înălțimea soclului este de obicei de un metru. E construit de piatră brată de dimensiuni mici, poate ceva mai mari ca restul zidului; — câte odată, rar, e în întregime de piatră cioplită (Piatra).

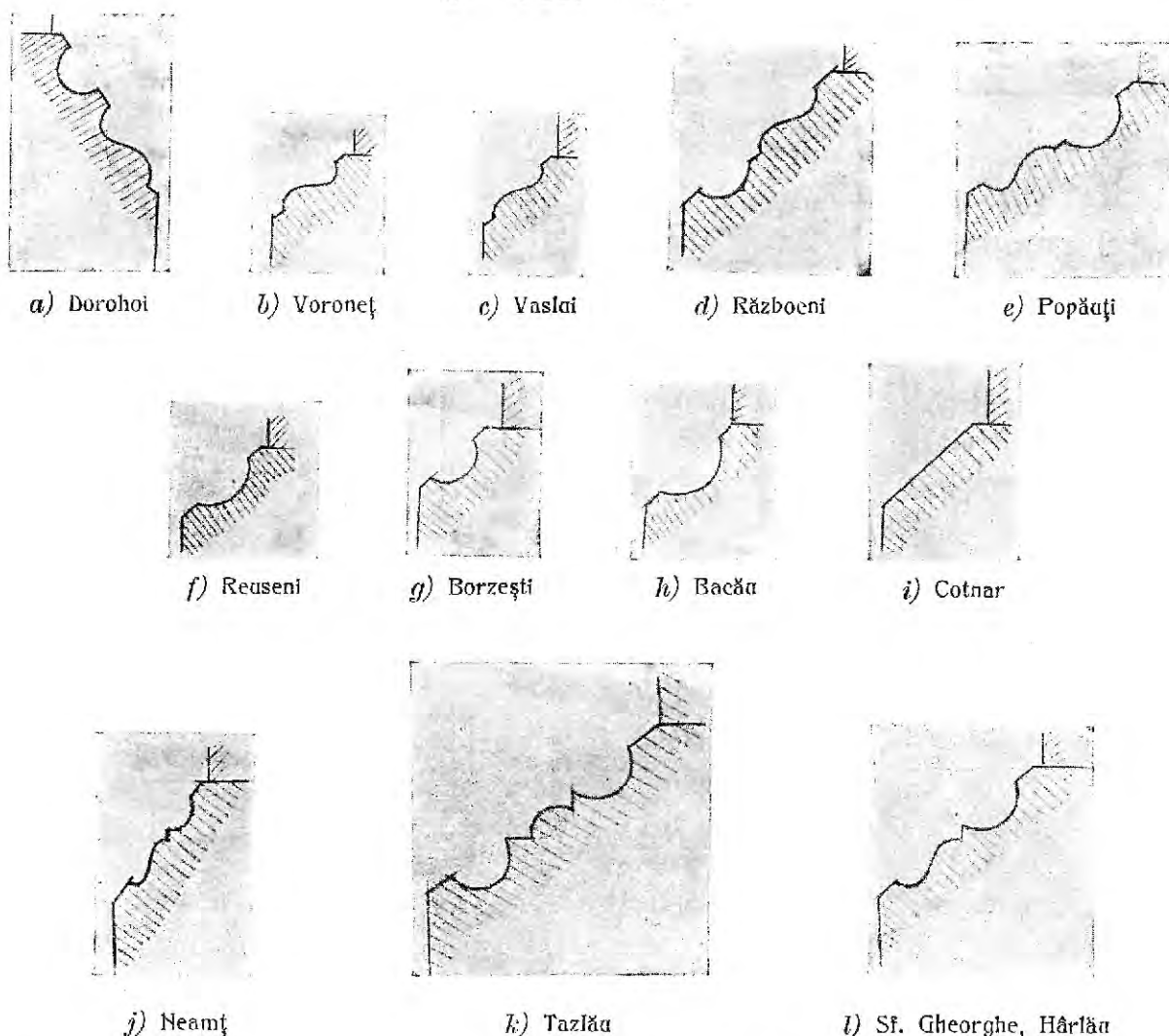
Partea superioară, machia, e de piatră cioplită și profilată.

1,80 m. În Occident asemenea contraforturi reprezintă un tip mai vechiu, dar care s'a menținut în bisericile mai simple.

Atât partea superioară cât și retragerile au un coronament înclinat cam la 45° și acoperit prin pietre de talie de profile care sunt aproape constante la toate bisericile lui Ștefan cel Mare, atât la contraforturile mari cât și la cele mici de la altar.

Aceste profile să regăsim în Galiția și în

Fig. 339. Profile de socluri

La ușa de intrare coronamentul soclului e de obicei întors, continuându-și vertical până la pământ mularile orizontale.

Socul ocolește baza contraforturilor.

Contraforturile așezate precum am văzut mai sus, și construite mai totdeauna de piatră de talie, se arcă, de obicei, până la primul rând de oenițe. Au, de obicei, una sau două retrageri, grosimile fiind de circa 80 până la 90 cm. și lărgimea de aproximativ 1,30 până la

Ardeal și sunt de altminterlea comune în toate țările de construcție gotică.

La Neamț, găsim excepțional o formă diferită, dar nu știm dacă nu este o schimbare târzie.

Contraforturile mici ale turlelor sunt puțin proeminente și au profile simple (ex. fig. 341).

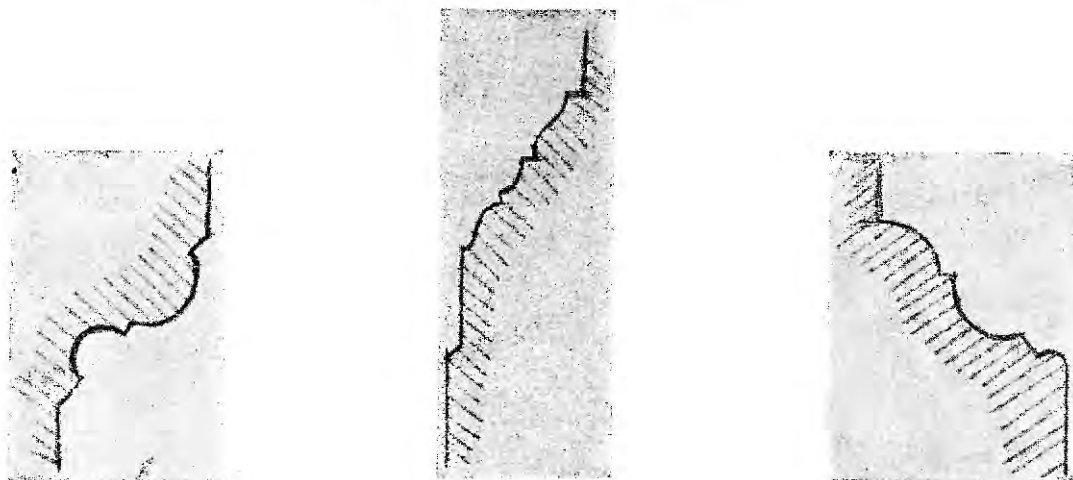
Cornișele — când există — sunt de piatră cioplită și simple; cele mai caracteristice

sunt cele de la Piatra, de la mănăstirea Neam-
țului, de la Bălinești. Nu par a se vedea cor-
nișe înainte de grăul Borzești-Piatra.

În piatră cioplită mai sunt lucrate la unele

unele console la nașterea arcarilor naosului
sau pronaosului, nervurile boltei turnului
de la Bălinești, care de altminterlea ocupă
în privința pietrei cioplite o poziție deosebită,

Fig. 340. Profile de socluri

a) Cracovia, Franciscani

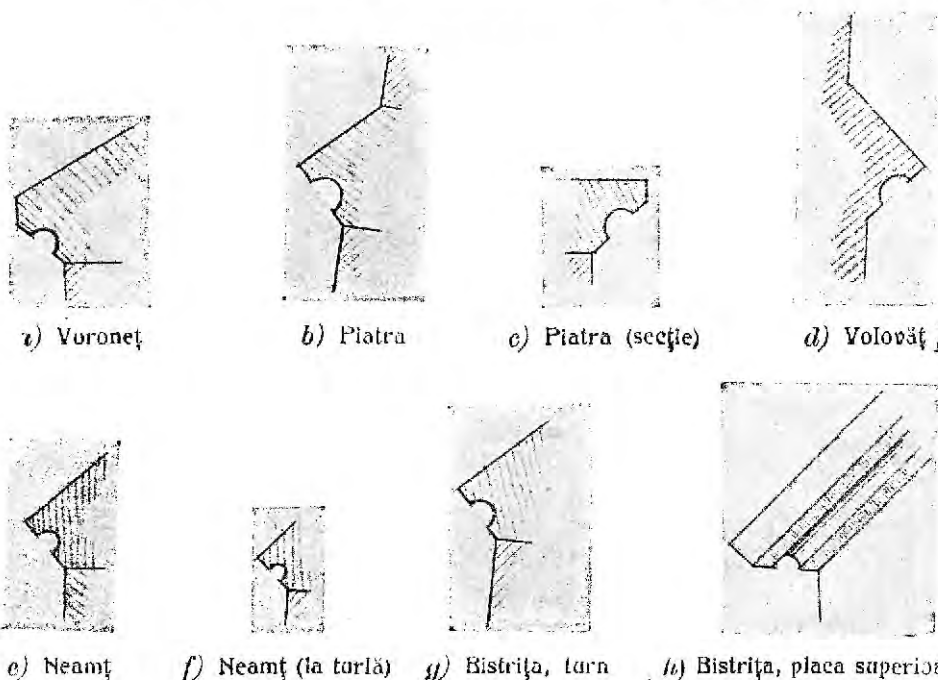
b) Cracovia, Sf. ta Maria

c) Dej

bisericii și arcurile interioare sau cel puțin
muchile lor, precum și unghiurile eșite ale
racordării absidei cu naos; asemenea și pi-

din pricina — mai cu seamă — a împodo-
birei îngrijită și elegantă a detaliilor. Profile
bogate și console înflorite la arcuiri, iar jos

Fig. 341. Profile de coronament al contraforturilor

a) Voroneț

b) Piatra

c) Piatra (secție)

d) Volovăț

e) Neamț

f) Neamț (la torlă)

g) Bistrița, turn

h) Bistrița, placa superioară

lastrii cu console din bisericile tipului Piatra-
Borzești—Războieni.

Pietrele sunt exact cioplită și frumos apa-
relate. De asemenea de piatră cioplită sunt

parapetele cu o ornamentație gotică sunt
executate cu o măiestrie deosebită.

Se vede că călătoriile logofătului Tăutu,
cu ocazia diferitelor solii cu care a fost

însărcinat, n'au rămas fără înrăurire asupra spiritualui său și că cele văzute în țările vecine l'au îndemnat la o mai mare bogăție în împodobirea bisericii sale.

Elementele gotice din Moldova seamănă deci mai mult sau mai puțin cu cele din Ardeal și mai cu seamă cu cele din regiunea Cluj-Bistrița, — și au mai multă analogie cu acele din vremea Corvinestilor, așa cum e și firesc. Dar aceste asemănări și analogii nu înseamnă copiere; dacă sunt semne de înrădire sunt și multe deosebiri, încât pe lângă înrădirea evidentă din Ardeal trebuie admise și alte izvoare; pe lângă meșterii veniți din Transilvania nu e exclus să fi venit și alți din alte părți nu așa imediat vecine.

Pisanile.—Tratând aici despre toate elementele de piatră cioplită, se cuvine să vorbim și de pisanii. Aceste pisanii le găsim de asupra ușii de intrare sau ceva la o parte; la Hârlău e chiar la colțul peretelui. Ele sunt mai totdeauna cu slove foarte frumos săpate și în relief pe un fond scobit, după datina pământească. Chenarul e foarte simplu, — lipsește chiar câte odată. De obicei e o simplă bordură, câte odată o baghetă întretăiată la colțuri. (Sf. Ilie, Bălinești.) Des e adăpostit sub o mică malară de un profil asemănător cu acele ale contraforturilor.

Namăi la Neamț găsim un ornament, — un rinsoa romană — în jurul inscripției.

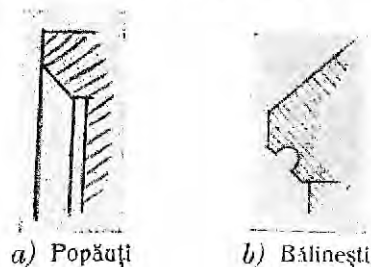
Aceste pisanii sunt de obicei lungărețe; într'un singur caz e una mai înaltă de cât lăță (Voronet), dar exact pătrată niciodată,

Aceste inscripții constituie pentru noi documente din cele mai prețioase pentru datarea

zidării — pietrării, din simpli vecinici (frați) deveneau meșteri (tovarăși — compagnons — Geselle), primeau și un semn distinctiv al lor, deosebit de semnele altora, dar totdeauna derivat de la semnul sau figura geometrică caracteristică a regiunii în care își primeau titlul.

Astfel unele din aceste corporații sau con-

Fig. 343. **Chenare de pisanie**

fraternități (Hutten—logen) aveau pătratul ca figura originală și toate subdiviziunile acestei corporații întrebuințau figuri derivate din pătrat, care figuri, prin derivațiuni succesive, puteau da o infinitate de semne.

După un act de la 1459, Strassburg, care a fost poate cea d'întâi confraternitate, și secolul d-ua rândul cea mai puternică și cea mai considerată, avea ca figură de bază pătratul. Colonia avea triunghiul echilateral, Viena pătratul combinat cu patru cercuri, iar Berna triunghiul combinat cu trei cercuri. Aceste patru loje își împărțeau, cu filialele lor, tot terenul gotic de limbă germană din vestul Franței până în Ungaria și „Danărea în jos“.

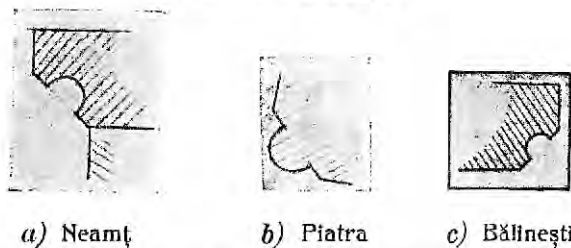
În 1563, după un nou act, le regăsim tot cu aceeași împărțală; semnul Bernei însă a trecut la Zurich și poate mai târziu la Praga.

Din aceste patru figuri tip derivau alte, și așa ca, din subdiviziuni în subdiviziuni, fiecare meșter să-și aibe semnul lui, care era proprietatea sa cât trăia și care se deosebea de celelalte ¹⁾.

Semnele geometrice ce le găsim pe pietrele bisericilor noastre sunt deci în primul rând o probă de origine gotică a meșterilor ce le au cioplit și pe armă ne sunt o indicațiune arătând regiunea de unde proveneau acești meșteri și de care școală țineau, adică care erau înrăurile ce le puteau transmite.

Ržiha. — Studien über Steinmetzzeichen.

Fig. 342. **Cornișe**

monumentelor și înlocuiesc durabil documentele scrise care așa de des ne lipsese.

* * *

Pe mai multe din aceste elemente decorative sau constructive de piatră de talie despre care am vorbit, se găsesc semne lapidare, adică semnele meșterilor pietrari sau cioplituri. În tot domeniul artei gotice, când

În afară de aceste semne geometrice, — iscălitura oficială, cum s'ar putea zice, a meșterului — se mai găsesc și alte semne negeometrice sau necorespunzând unei derivări regulate a figurai tip, câte odată simple inițiale.

Găsim în vremea lui Ștefan cel Mare semne la :

Piatra, la Borzești, la Reuseni, la Cotnar, la Cetatea Sucevei, fără a putea însă știe precis dacă sunt, sau care sunt, din vremea lui Ștefan, și la Sf. Gheorghe din Suceava.

Din comparația acestor semne cu cele ce le găsim în Ardeal și în Galiția (la Bistrița, la Brașov, la Dej, la catedrala din Cracovia), putem vedea că unele sunt aproape la fel

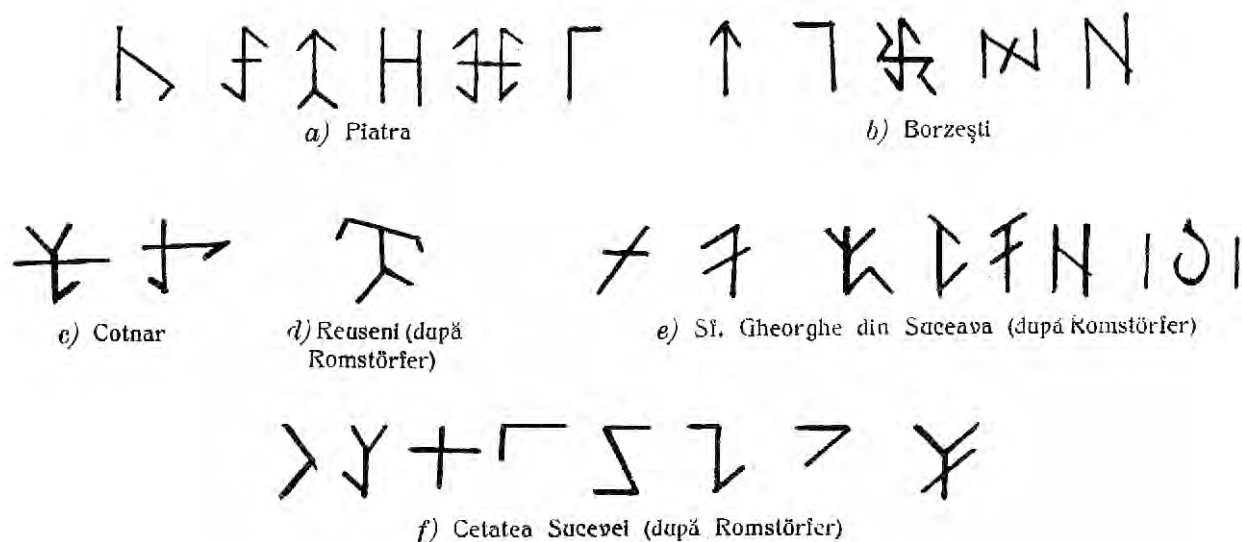
origina gotică a meșterilor pietrari cari au lucrat la noi, și ne arată că erau dintre acei cari au lucrat în toate țările apasene vecine, nu ne lămurește deci asupra punctului, încă nedeslușit, de a ști dacă ei veneau anume din Ardeal sau din Galiția, căci vedem că în aceste două țări se găseau meșteri din aceleași școli; puteau veni prin armare tot așa de bine dintr'una cât și din alta din aceste două părți.

* * *

După a fi examinat elementele de piatră cioplită, trecem acum la cercetarea celor l'alte elemente ale fațadelor.

Paramental, precum am văzut, este de piatră

Fig. 344. Semne lapidare

și alte foarte vecine, în cât putem conchide că meșterii veniți la noi aparțineau aceleași școli, aceleași subdiviziuni de școală, cu cei care au lucrat acolo la Brașov, Bistrița, Dej, Cracovia și alte localități.

De altmintrelea se regăsește în tot domeniul artei gotice semne la fel și chiar unele identice.

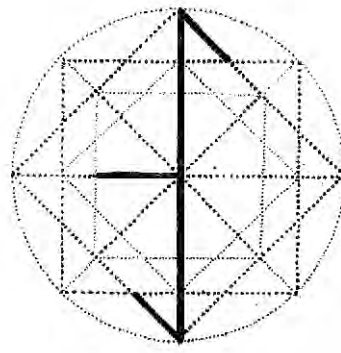
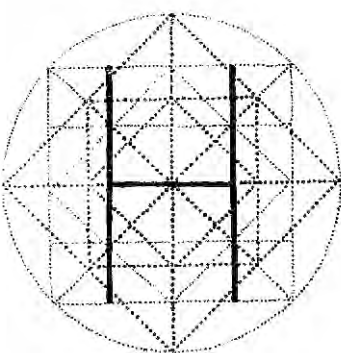
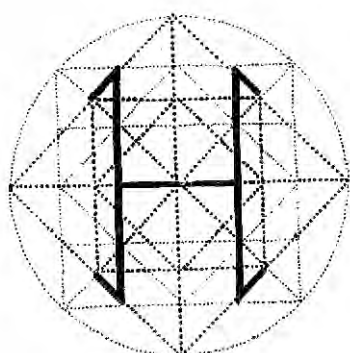
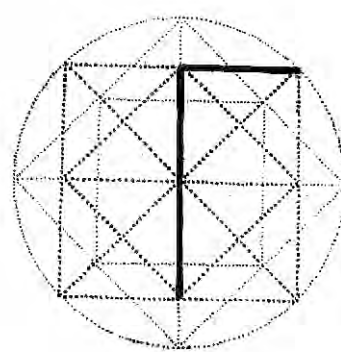
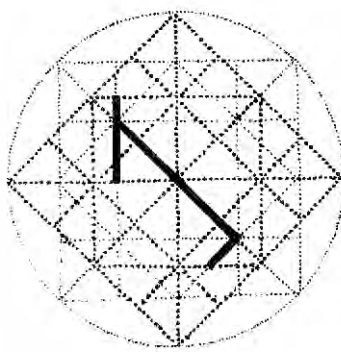
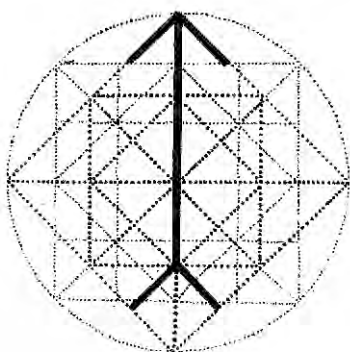
La noi marca majoritate a semnelor derivă din pătrat (loja din Strassburg) și mai puțin din triunghi, (Colonia). De celelalte nu s'au găsit. — La biserica neagră din Brașov mai puțin din jumătatea semnelor derivă din pătrat, la catedrala din Cracovia, se pare că marea majoritate se înscrie în această figură.

Semnele lapidare care ne confirmă astfel

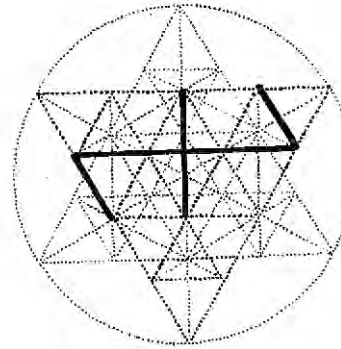
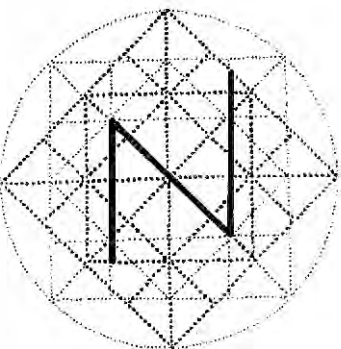
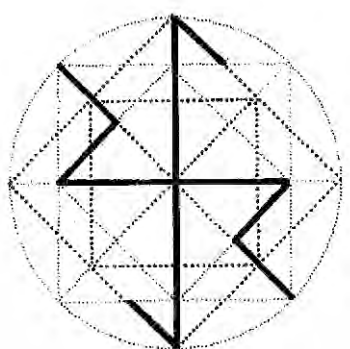
brută de dimensiuni mici. În Moldova, piatra se găsește mai peste tot încăt acest mod de procedare era cu patință și chiar mai ușor de cât de a zidi cu cărămidă. Colțurile clădirii erau de piatră cioplită, fără însă ca cozile aparente să aibă vr'o formă regulată; numai liniile orizontale erau potrivite, cât permitea piatră, iar restul blocului era lăsat așa cum rezulta din forma sa. Acelaș lucru se vede de altmintrelea în Ardeal și în Galiția, chiar la clădiri mai importante.

Ornamentația de cărămidă, pe lângă rândurile orizontale care întrerup monotonia zidului de piatră brută, consistă mai cu seamă în aceste arcade oarbe, aceste firide lungărețe care împodobesc absidele, și în rândurile de ocnțe așezate sub strașină.

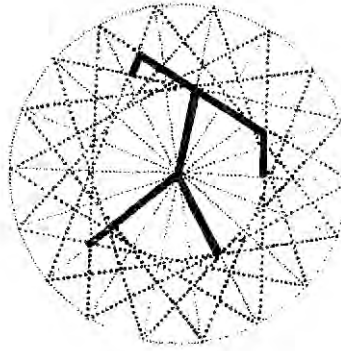
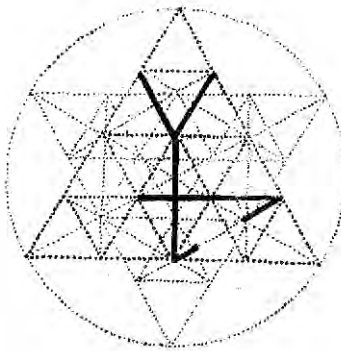
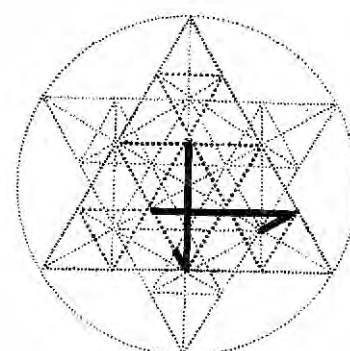
Fig. 345. **Diagramme de semne lapidare**

a) Piatra

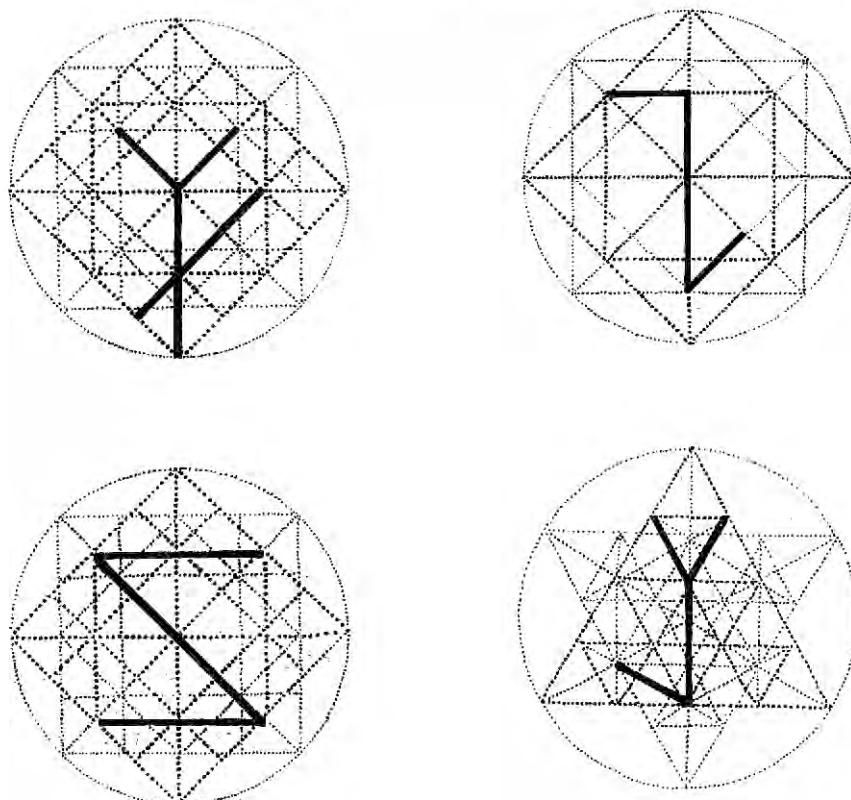
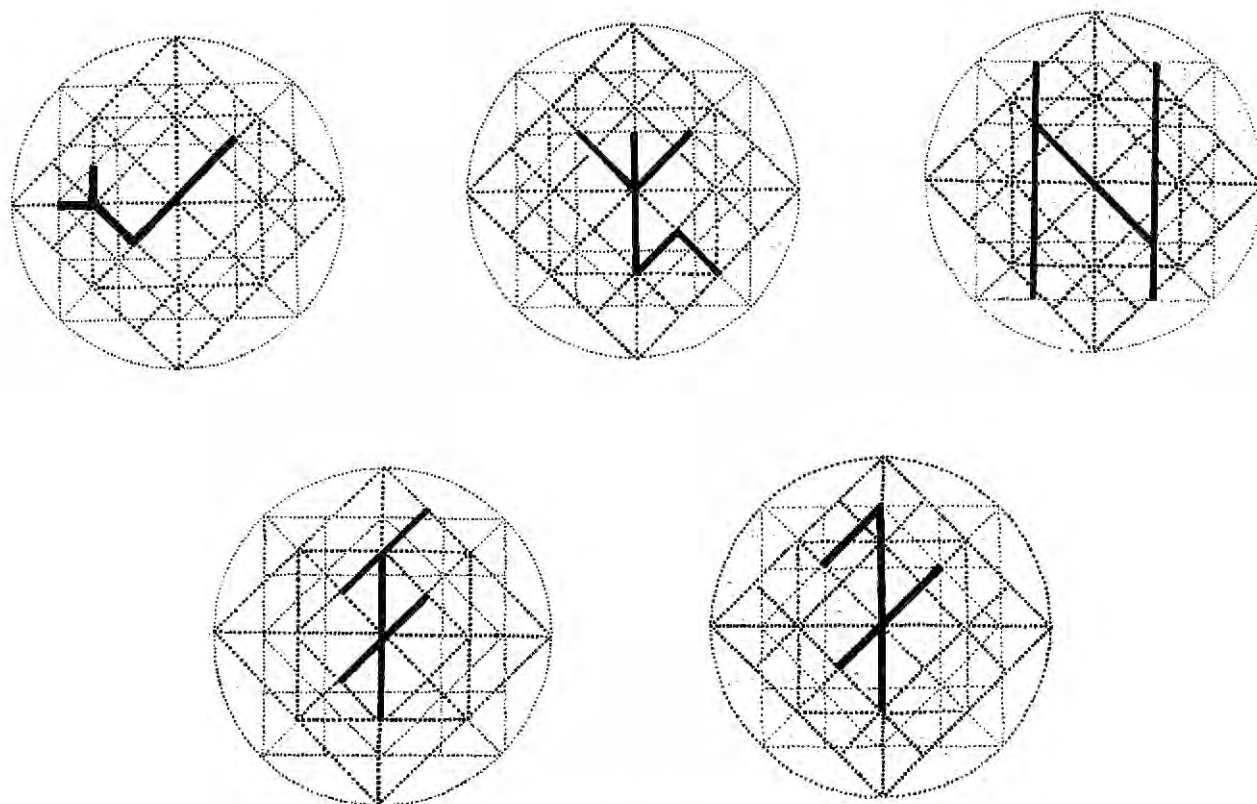

b) Borzești

e) Cotnar

d) Reuseni

Fig. 346. **Diagrame de semne lapidare***a) Cetatea Sucevei**b) Sf. Gheorghe din Suceava*

Care poate fi origina acestor arcade oarbe? Arcuri sau arcături care să împodobească absidele sau fațadele bisericilor se găsesc în multe țări și le găsim foarte des în bisericile romanice din Occident. Le găsim și în Dalmația, în Serbia, în Armenia, precum și în tot domeniul artei bizantine. Găsim și rânduri de arcade mici pe colonete angajate sau libere, formând galerie «à jour» în Italia, în Dalmația, în Germania, mai cu seamă pe Rin.

Modul cum se prezintă aceste membre ornamentale diferă însă foarte mult.

Pentru a ne putea orienta asupra înrăirilor ce s'au manifestat la noi e nevoie să lămurim bine caracterul acestor arcade oarbe ce, în lipsa de termen mai apropiat, le am denumit și firide lungite.

Arcadele oarbe ale bisericilor lui Ștefan cel Mare, se găsesc numai la abside; acesta e primul element ce ne permite să scoatem

bești din Macedonia, cele din Bulgaria și cele armene. Pe urmă observăm că arcadele noastre

Fig. 348. S-ta Teodosia, (Gul-Djami) Constantinopol (după Van Millingen)

Fig. 347. Sf. Teodora Tiron (Kilisse Djami) Constantinopol (după Van Millingen)

din comparație aproape toate bisericile romanice, precum cele din sf. Munte, cele sâr-

sunt simple adâncituri în planul zidului, care lasă între ele pilastri la colțurile poligonului absidelor. Pilastri însă, ca toate să sunt relativ înguști (29—43 cm.), nu au caracterul de colonete angajate, cu sau fără capitele, cum se văd în Serbia (școala de la Morava), în Armenia, și în țările romanice (Italia de Nord, Germania, ș. a.).

Archivolta propria zisă este în planul zidului, nu are nici un bandou ornamental nici eșitari decorative. Arcadele noastre oarbe, fără a fi propria zis constructive, adică fără a fi indispensabile, procedă totuși, cu tot caracterul lor decorativ, dintr'un principiu constructiv.

Arcături asemănătoare cu ale noastre se găsesc în clădirile bizantine din Italia și în Balcani, încă din primele veacuri ale erei creștine. S'a discutat asupra originii lor, dar nu intră în cadrul acestui studiu de a trata această chestie, ci de a căuta origina probabilă cea mai imediată a firidelor noastre. Cele care au caracteristicile cele mai apropiate de ale noastre, — și sunt așezate numai la abside — se găsesc la Constantinopol la clădirile din vremea Comnenilor și a Paleologilor, Sf. Teodor Tiron (sec. al IX-lea)

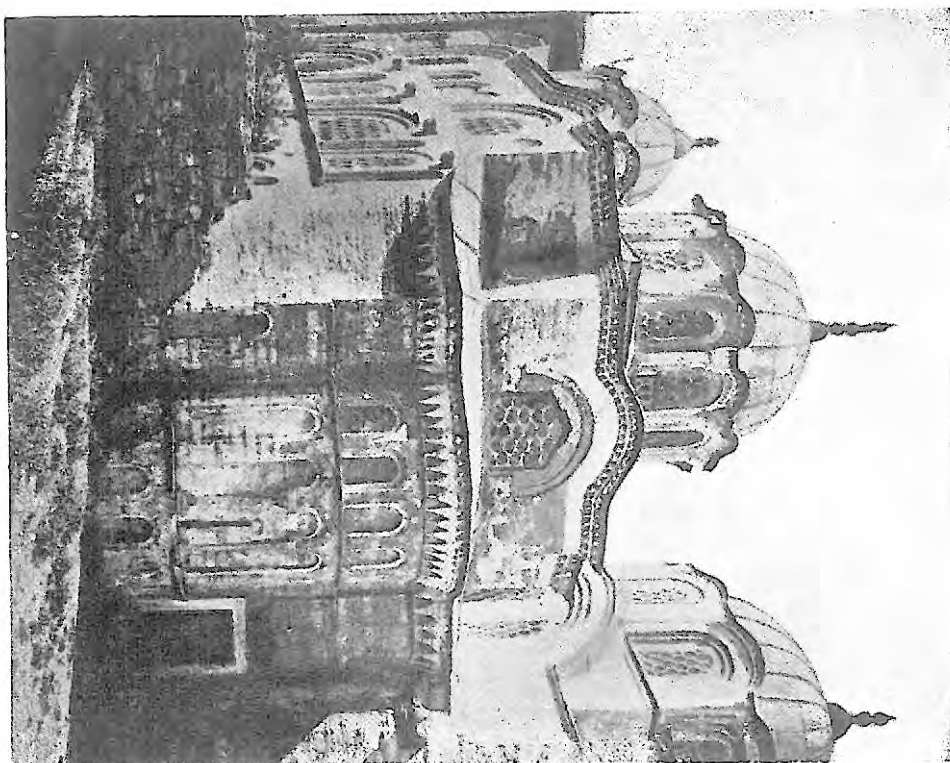

Fig. 349. Pammakaristos (Fetiyeh Djami) Constantinopol
(după Van Millingen)

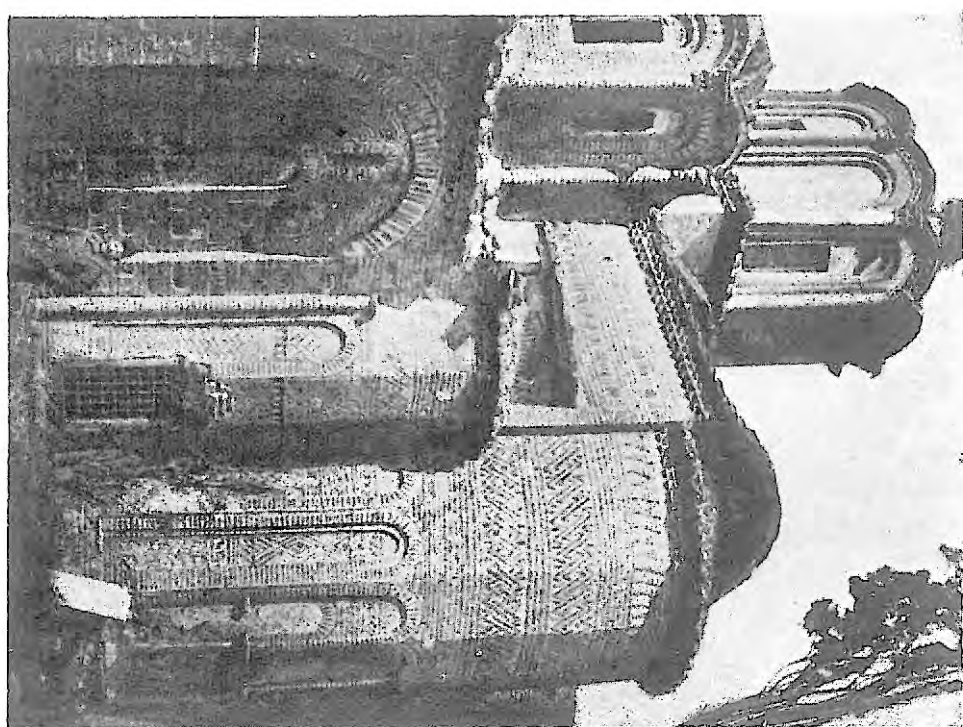

Fig. 350. Cei 12 Apostoli, Salonic, (după Rivoirra)

zisă și Teotokos, Pammakaristos (Fetiyeh) (după 1315), Sf. Teodosia (Gal Djami, al IX-lea sec.), Pantocrator (al XII-lea sec., Zeirek Djami), la Salonic (S-ții Apostoli, Sf. Pantelimon, Sf. Ilie).

Avem la unele din aceste biserici și nișe oarbe deasupra arcadelor, mai lungite într-adevăr ca la noi și de un caracter diferit. La noi continuitatea acestor rânduri de ocnite le dă un caracter de friză, pe când în Macedonia (Marko) au numai caracterul de nișe oarbe, ținând local, în mod decorativ, de ferestre absente.

La Messembria, la mai multe biserici (Mitropolia, Pantocrator, Sf. Ioan Aliturgitos), există o friză de arcaturi mici care nu sunt însă nișe oarbe, ci sunt așezate pe console.

Totuși, la Sf. Ilie din Salonic (Eskiserai), sunt asemenea nișe care iau oarecum aparența de friză, din cauza marelui număr de laturi ale absidei, dar nu fac înconjurul bisericii. — La Sf. Pantelimon (Isakie Djami), din acelaș oraș, laturile clădirii sunt decorate sub cornișă, printr'un rând de arcade oarbe, care nu se văd însă la abside.

La Mistra, la Panaghia Hodegetria din Bronchochion, de asupra firidelor lungite la abside sunt ferestre și deasupra lor un rând de nișe oarbe. Dar nici aici nu fac înconjurul clădirii.

În rezumat, sunt țările din peninsula balcanică unde găsim formele cele mai învecinate de ale noastre, și în spiritul cel mai apropiat.

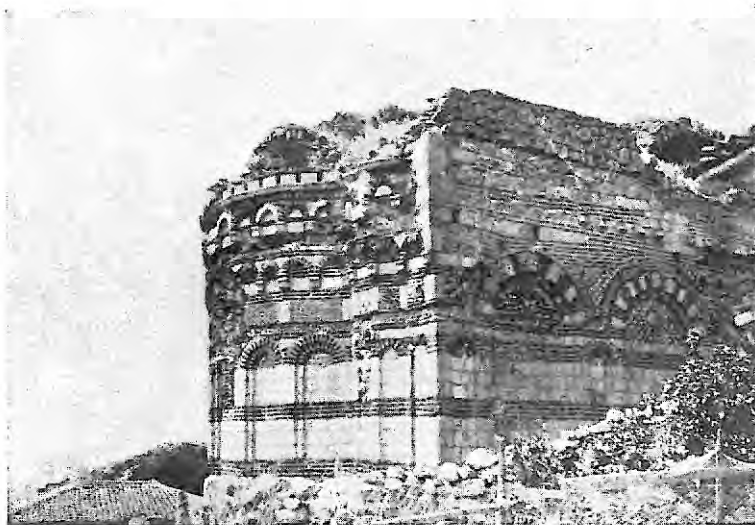

Fig. 251. Sf. Ioan Aliturgitos, Messembria

Găsim firide lungite, câte odată ocnite de asupra lor, dar nicăeri nu le găsim în aceeași întocmire ca la noi, adică arcade oarbe nu-

mai la abside, combinate cu una sau două rânduri de ocnite deasupra lor care înconjoară toată biserica.

Fig. 352. Pantocrator, Messembria.

Vedem deci o influență destul de directă a țărilor balcanice, dar mai cu seamă a Constantinopolului în ceea ce privește arcadele oarbe, iar în privința ocnitelor, chestiunea e mai puțin deslășită. S'ar putea presupune și o înrăurire a bisericilor romanice transmisă prin țările germanice, încă din vremea primelor construcțiuni religioase din Moldova, în perioada dinaintea de 1487 (Pătrăuți, Milișăuți). Totuși o proveniență sudică pare mult mai verosimilă.

* * *

Am arătat că, în rândurile de cărămizi aparente care împodobesc fațadele precum și la pilastri și la arcaturile ocnitelor, sunt cărămizi smălțuite. Culoarele lor sunt verde și galben cu toată gama tonurilor ce pot derivă din aceste două culori,

adică dela verde deschis la verde închis aproape negru și la verde albastru, și chiar vânt, iar de la galbenul cel mai deschis la

bran. De sigur că multe din aceste nuanțe colorate nu sunt așezate fără regulă, ci alterna sunt vroită și sunt variațiuni datorite nează totdeauna cele din familia galbenă cu

Fig. 353. Sf. Pantelimon (Isakie) Salonic (după Rivoira)

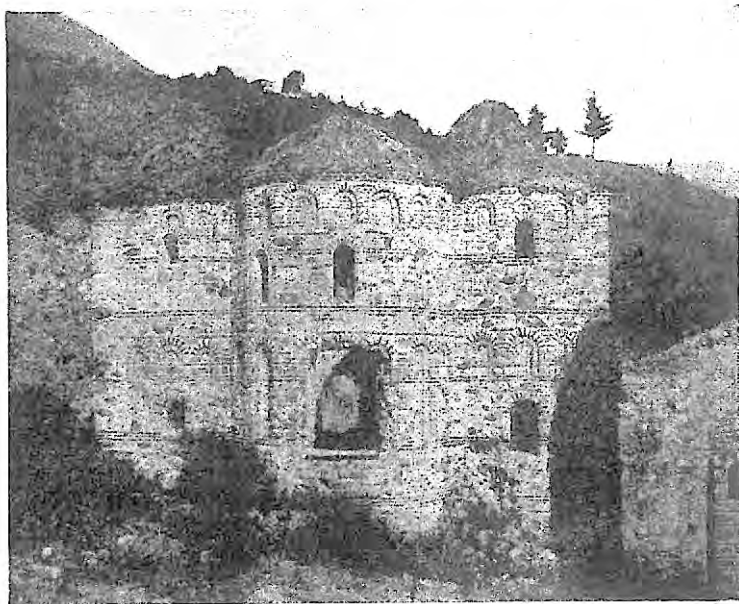

Fig. 354. Hodegetria—Brontochion, Mistra, (după Dichi)

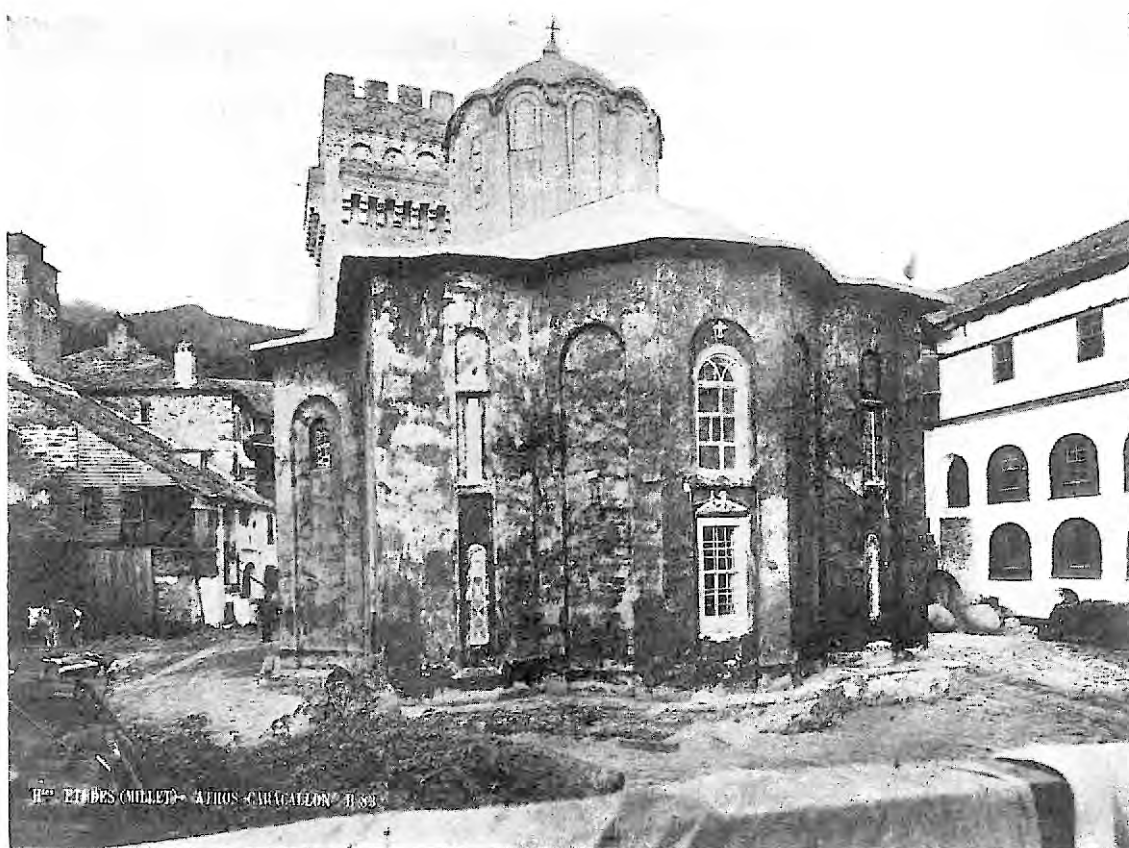

Fig. 355. Caracalu (Atos), (Col. Hautes Etudes)

întâmplărei, nepotrivilor compunerii smălțării lor sau a conducerei focalui. Aceste cărămizi cele din familia verde. Câte odată cărămizi roșii, rămase nesmalțuite, intră și ele în acea-

stă combinație de culori. Cărămizi așa colorate și smălțuite nu găsim în Balcani sau în alte regiuni bizantine ca Muntenia, și nici în Ardeal. Această tehnică a cărămizelor smăl-

de culori sunt diferite și nu credem să existe vr'o legătură sau o înrăurire a smălțurilor turcești asupra alor noastre. Aceste, ce am putea să le calificăm mai curând de

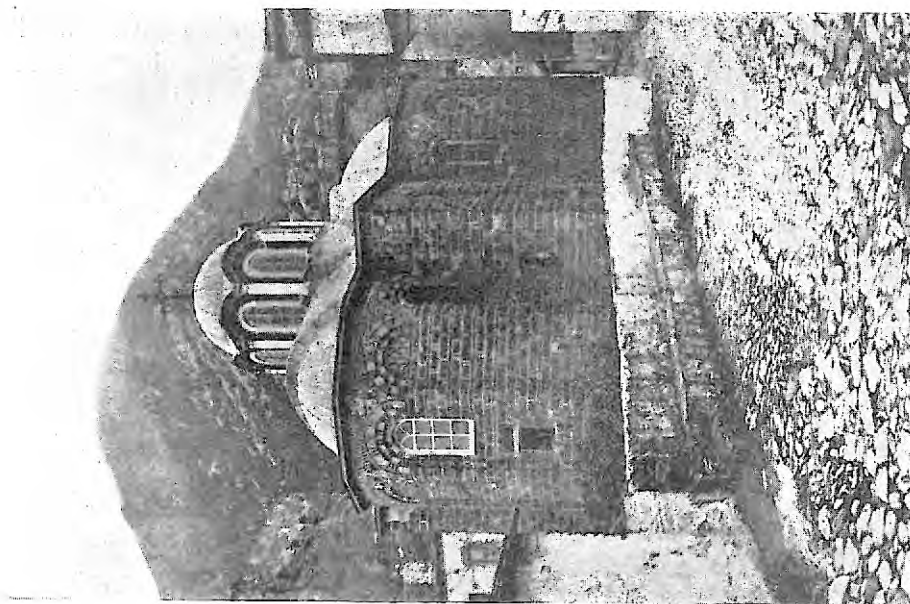

Fig. 357. Paracletul Malcei Domnului la Lavra Muntele Atos

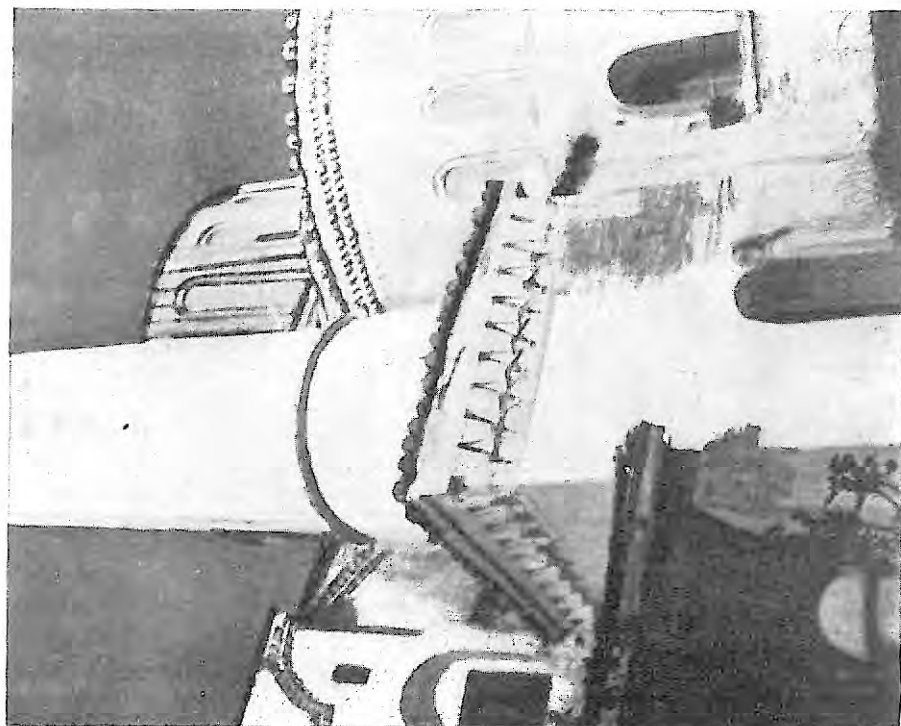

Fig. 356. Sf. Ilie (Eski Sergi) Salonic

țuite se regăsește în Asia mică, în domeniul artei otomane, răsunet întârziat a artelor mesopotamiene și iraniene.

Modul de a smălțui însă, precum și genul

«vernissate» decât emaliat, (cel puțin cele verzi) se apropie mai mult ca aparență de teracotele apusene adică de cele nemțești așa cum vom vedea cum vom vorbi de discurile ornamentale.

Actualmente găsim la Cracovia la un turn la est de poarta Sf. Florian al vechii incinte, cărămizi, nu propiia zis smălțuite, ci arse până la un început de vitrificare, ceea ce le dă aspectul unui smalt negru verzui. Sunt întrebuințate în mod decorativ printre cele obișnuite roșii. Ar fi fost însă la Lwow (Lemberg) clădiri împodobite cu cărămizi smălțuite verde și galben de prin veacul al XIV-lea și al XV-lea, (comunicare verbală a D-lui

zate în timpanele arcaturilor și formând frise sub strașină și la turle. Aceste discuri sunt colorate în verde și galben cu toate variațiunile așa cum am văzut la cărămizile aparente.

Smălțul verde e aplicat direct la pământul oalei, pe când sub smălțul galben e des un strat alb, probabil pentru a împiedica ca roșul pământului, să schimbe tonalitatea galbenului, pe când verdele fiind destul de închis nu necesită această precauție.

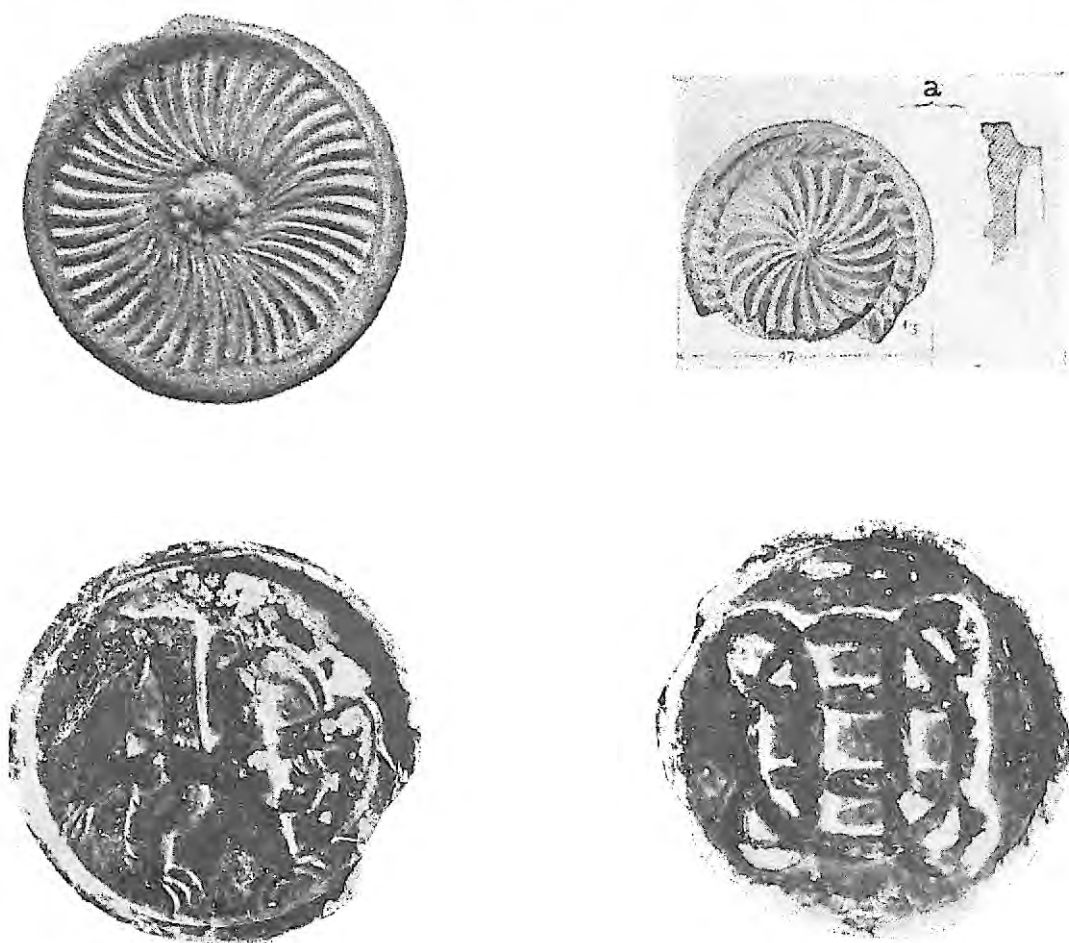

Fig. 358—359—360—361. Discuri smălțuite

Czolowski). O înrăurire a Galiției este deci posibilă și probabilă și cu atât mai mult cu cât cărămizile noastre de fațadă sunt de un format mai lung și mai gros precum sunt și cele ale monumentelor galițiene.

* * *

Împodobirea însă cea mai bogată și mai originală a bisericilor noastre—fiind chiar o caracteristică a lor, — sunt discurile (rotocoalele) și plăcile smălțuite ce se găsesc așezate

Sunt de un diametru de 20 și de 16 cm. și au o coadă goală de formă cilindrică, coadă ce servește pentru fixarea lor în zidărie.

Și în distribuirea acestor rotocoale s'a căutat o alternanță a culorilor. Iar în spațiile care rămân libere între ele, s'a așezat foarte des triunghiuri sau pătrate smălțuite împodobite cu un bamb sau un vârf în mijloc (fig. 372. (Hârlău, Iași, Borzești, Neamț, Sf. Gheorghe din Suceava).

Fig. 362—363—364—365—366—367. Discari smălțuite

Aceste discuri sau rotocoale sânt de diferite tipuri. Pe când unele nu au nici un ornament ci numai un sau două cercuri concentrice și un nasture la mijloc, (Piatra, Borzești, Neamț), altele posedă o ornamentație mai dezvoltată, stele formate de raze îndoit, de două tipuri diferite, sau figuri geometrice încolăcite. Dar cele mai interesante sânt, fără îndoială, cele care înfățișază ființe

Avem: 1. Capul de zimbru între două personaje.

2. Capul de zimbru cu un singur personaj într-o parte și un ornament în partea cealaltă.

3. Un leu «rampant» cu un ornament mic încolăcit la dreaptă.

4. Un alt leu «rampant».

5. Un leu «passant».

Fig. 368—369—370—371. Discuri smălțuite

mai mult sau mai puțin fantastice: pajara țarei, adică capul de zimbru sau animale reale sau închipuite. Din acest fel nu găsim mai puțin de douăsprezece subiecte diferite. De altminterlea același subiect arată variațiuni și toate discurile cu același motiv nu sânt identice; se vede că se copiau fără a se mări totdeauna după același calapod, ceea ce reiese și din diferența de diametru.

6. Un cerb cu patru coarne.

7. Un scripitor sau un grifon cu aripile desfăcute.

8. Un alt tip de grifon (Hârlău și Suceava — ruinele cetății).

9. Un patruped cu aripi și cu cap de om cu coroană.

10. Doi balauri încolăciți (la Hârlău și la mănăstirea din Suceava, provenind din ruinele cetății).

11. O ființă umană cu coroană în cap; are în loc de picioare două cozi de peste ce le ține în mâini în dreapta și în stânga trupului.

12. Un alt subiect asemănător; personajul este fără picioare; în dreapta și în stânga este câte un pește cu capul în jos și dedesupt un mic ornament geometric semănând cu acela care însoțește leul rampant (Sf. Nicolae

în Orient, și bisericile romanice ca și cele gotice arată, în nenănumerate exemplare, aceste figuri fantastice. O enumerație a monumentelor în care le găsim în apas ar fi fastidioasă. Și în Rusia, în regiunea Sazdalului, le găsim sculptate pe zidurile canoscatelor biserici din Vladimir și de Juriew Polski, cu caractere mai evident orientale.

Fig. 372. Triunghiuri smălțuite

din Iași, Suceava). S'a presupus că aceste figuri ar însemna mărcile diferitelor părți ale țării. Este evident că capul de zimbriu este în legătură cu armele Moldovei, dar cred că o generalizare ar fi o eroare.

Fără a vorbi de discurile cu figuri pur ornamentale, cele cu podoabă animală reprezintă tipuri foarte răspândite. Lei, leoparzi, sgrifiori, grifoni, cerbi, animale androcefale se găsesc

Dar, în apas, și eraldica și-a însușit aceste închipuiri și a contribuit la răspândirea lor.

În ceea ce privește discurile noastre, nu e nevoie de a căuta departe semnificarea lor. Ea este pur ornamentală și precum cioplitorii de piatră, cari ne-au venit, erau de școală gotică și ne-au adus modul lor de a sculpta, tot așa și meșteșugarii ai pământului ars și smăl-

Fig. 373. Grifon, Sf. Petru, Angoulême (după André Michel I, 2)

Fig. 374. Grifon-San Martino, Lucca (după l'Art roman en Italie, de C. Martin II 4)

din vremurile cele mai antice și fac parte din ornamentica asiatică, asiriană și taranică; dar încă din timpul imperiului roman au trecut și în Occident, și în evul mediu — încă din primele timpuri — prin aducerea obiectelor prețioase orientale, prin stofele împodobite, prin legende, prin Physiologus, prin bestiarele, au devenit tot așa de canoscate ca și

țuit erau de școală apusană și au reprodus figurile ce le vedeau zilnic în țările lor de origină. În acest moment, arta smălțuirei era în floare, nu numai în tot sudul Germaniei, dar și în toate țările germanice, mai special aplicată la fabricarea sobelor.

La Gabrin, lângă Varșovia, pe zidul exterior al altarului bisericii, se văd plăci dreptunghi-

lare (0.17 pe 0.14 cm) smălțuite, cu animale fantastice.

Malte plăci de sobe împodobite, de factură neîndoios germană s'au regăsit în săpăturile cetății din Suceava. Caracterul occidental al modului cum aceste animale fantastice sunt reprezentate, reese prin ținuta lor eraldică; cu toată slângăcia executărilor aceste at-

Fig. 375. Griffon și leu, Borgo San Donino (după *L'art roman en Italie* de C. Martin I, 40)

tudini consacrate se recunosc la prima vedere.

Lei „rampanți” sau „passanți” cerbul, cele două feluri de grifoni, chiar ciadatul animal înaripat cu cap de om încoronat au un mers și poziții eraldice iar nu atitudinile suple și mlădioase din reprezentările orientale.

Cele două discuri care ne arată capul de zimbbru, privite mai de aproape, ne înfățișează

un coif; la partea lui superioară, ca «cimier», e capul de zimbbru ca «lambrechine» sau văluri care atârnă. Această reprezentare a animalului distinctiv din pajura ca «cimier» e foarte canoseată și într'altel o găsim pe multe steme poloneze¹⁾, austriace²⁾, engleze³⁾, ungare, ardelenesti și altele.

La Cracovia, în sala „Hatmanska”, din Wawel, din veacul al XIV-lea se vede un cap de boi, cu coroana pe cap, ca cimierul unui coif cu văluri care atârnă; sunt armele unei provincii poloneze (Kalicz? ce nu trebuie confundat cu Halici).

Fig. 376. Stema la Cetatea Albă (după Bogdan, *Inscripțiile de la Cetatea Albă*)

Coifuri cu capul de zimbbru și lambrechine vedem și la noi la Cetatea Albă pe piatra cu inscripția de la 1476⁴⁾, asemenea și pe mormântul lui Bogdan și Petra la Putna, fii lui Ștefan cel Mare, morți la 1479 și 1480.

Mai târziu îl vom găsi și pe pajura lui Alexandru Lăpușneanu pe turnul bisericii Sf. Dumitru din Suceava, și pe pecetea lui Petra-Schiopul⁵⁾.

¹⁾ I. Bobrovicz. *Herbarz Polski*.

²⁾ *Mittheilungen der K. u. K. Central Commission*, passim.

³⁾ *Debrett's Peerage*.

⁴⁾ Bogdan, *Inscripțiile de la Cetatea Albă*.

⁵⁾ *Revista arhivelor* 12 Pl. VI.

Pe discurile noastre, stema pe seut chiar, persoane, pe celalt, unul singur. In acele
„l'ecu", lipsește. personaje, D-rul Istrati¹⁾ a vrut să vază Sfinții

Fig. 379. Pecetea lui Petru Schiopul (după Revista Arhivelor)

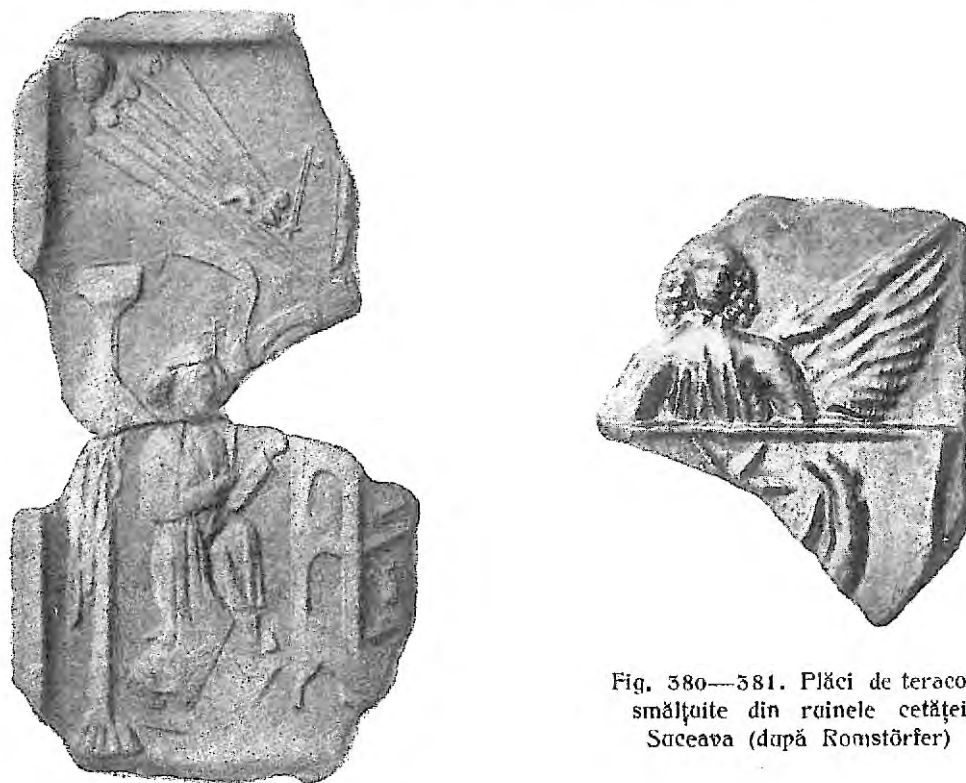

Fig. 380—381. Plăci de teracotă
smălțuite din ruinele cetății
Suceava (după Romstörfer)

Pe lângă vălurile sau lambrechinele ce
împodobesc cimierul, pe un disc se văd două

¹⁾ Istrati. Podul de la Borzești

Constantin și Elena. Dar nu au nici coroane în cap, nici nimburi, nici crucea nu se vede. În realitate sânt „tenanți” (des tenants) eraldici. Și pletele lor și costumul lor în falduri

Fig. 382. Stema de pe tornul de la Sf. Dumitru din Suceava

lungi ridicate ceva la mijloc printr'o cingătoare au un pronunțat caracter gotic.

E locul să amintim ca și pajura ungurească are ca tenanți, doi ingeri cu lungi rochi în falduri mișcate și cu părul în plete.

Și pe fragmente de plăci de teracotă smălțuită, ce s'au găsit în cetatea Sucevei se văd personaje pe lângă capul de zimbbru; iar ca comparație de costume se poate vedea ingerul unei Bane Vestire, de o înfățișare absolut apusană¹⁾.

O altă figură foarte interesantă este aceea ce reprezintă o ființă omenească cu o coroană în cap și cu două cozi de pește în loc de picioare (vezi fig. 368). Această figură reprezintă fără îndoială o sirenă. Sub această formă, cu cele două cozi de pește în această poziție, ea și fără coroana în cap, se găsește reprezentată de mai multe ori în Occident. Așa bunioară, la San Michele din Pavia, la San Martino din Lucca, la catedrala din Parma, la Parize le Châtel în Franța, la Pees (Fünfkirchen) în Ungaria, și la multe alte. O mai

găsim întrebuintată la peseăria din Le Mans, în veacul al XVI-lea ca etalon de greutate.

Asemenea și în Austria, o găsim în ferării ornamentale la Stockerau.

Alte nu au decât o singură coadă reprezentând așa sirena obișnuită (Loches, St. Ours, la Daurade (Toulouse) care, împreună cu sirena pasăre (pasărea cu cap de femeie) — și ea așa de răspândită în ornamentica medievală — alcătuiesc cele două tipuri clasice ale sirenei.

O figură la fel figurează în armele orașului Varșovia sub numele de Melazina²⁾. Mel-

Fig. 383. Stema de pe mormântul voievozilor Bogdan și Petru (Putna)

zina, de obicei, e reprezentată — așa cum spune legenda — ca un trap de femeie ce se

¹⁾ Romstörfer și Lăpedatu, Cetatea Sucevei, pl. V.

²⁾ Martin Kolar. Cekomoravska Heraldica.

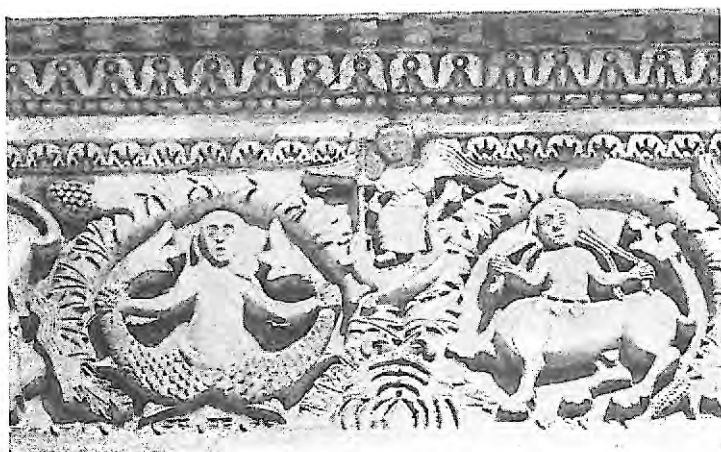
La portalul central, San Michele, Pavia (după l'Art Roman en Italie I, 65 de C. Martin)

La portalul central, San Michele, Pavia (după l'Art Roman en Italie I, 66, de C. Martin)

San Pietro e Paolo, Bologna (după l'Art Roman en Italie I, 29 de C. Martin)

San Michele, Lucca (după l'Art Roman en Italie II, 11 de C. Martin)

Sirenă
Fig. 388. San Michele,
Lucca (după l'Art Ro-
man en Italie I. 7 de C.
Martin)

Sirenă
Fig. 389. Capitel la
Parize le Châtel (după
Caumont - Abécédaire
archéologique p. 273)

termină în șarpe. Sirenele occidentale sunt în general înfățișate cu sinul gol; Totuși se găsește și cu un fel de rochie scurte la San Tomaso di Almeno (Italia¹); cele de pe discurile noastre au de obicei un fel de tunică în falduri strânsă la mijloc; pe unele rotocoale pare însă că această tunică lipsește.

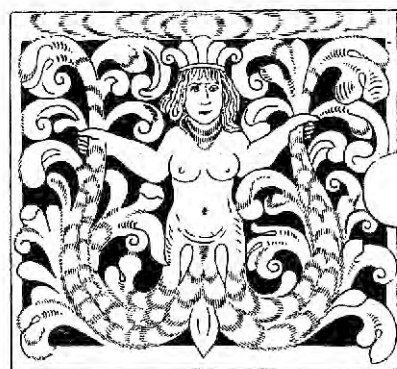
O figură ce se vede la Sf. Nicolae din

Fig. 390. Batisterul din Parma (după l'Art Roman en Italie I. 18, de C. Martin)

ținute cozile de sirena. Jos se găsește un mic ornament încolăcit ca cel ce l'am mai văzut pe discul cu leul rampant.

Accastă figură este de sigur o derivare și

lași și la muzeul din Suceava, provenind din săpăturile cetății, arată un om cu coroană, îmbrăcat cu o tunică, semănând cu figura precedentă.

Partea inferioară a trupului lipsește, (vezi fig. 369), iar cozile de pește sunt înlocuite, în aceeași poziție, prin doi pești cu capul în jos. Acești pești sunt ținuți de personajul central în același fel cum sunt

Fig. 391. Stockerau (după Mitth. der K. K. Centralkommission)

o deformare a sirenei precedent descrisă.

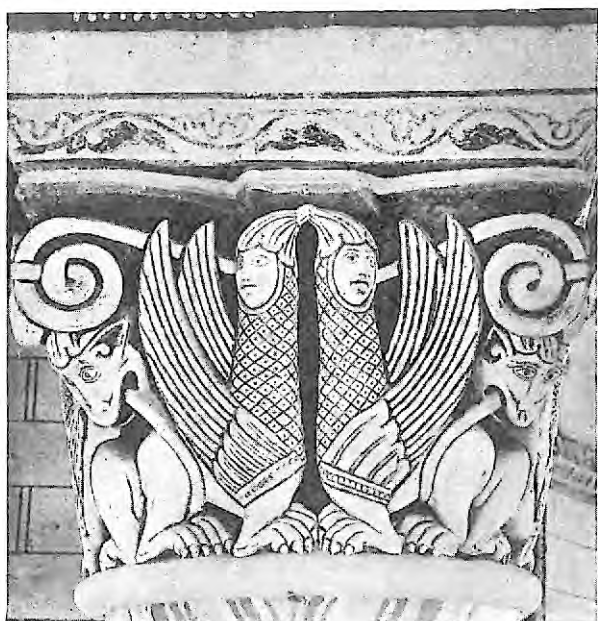
O reprezentare mai rară este aceea a patrapedali androcefal încoronat și cu aripi desfășurate (vezi fig. 370).

Despre acest animal fantastic, Odobescu a scris una din cele mai interesante disertațiuni de ale sale²).

El vede aici un herb, o marcă distinctivă, fără a preciza a cui ar fi sau a cărei regiuni.

¹) Adamy. Architektonik der altchristlichen Zeit pag. 231.

²) Odobescu. — Heraldica la Români,

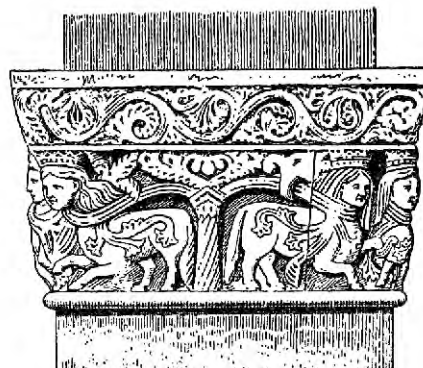
Sf. Petru (Chauvigny) (după L'Art Roman en France III. 58 de C. Martin)

Catedrala din Parma (după L'Art Roman en Italie I. 12)

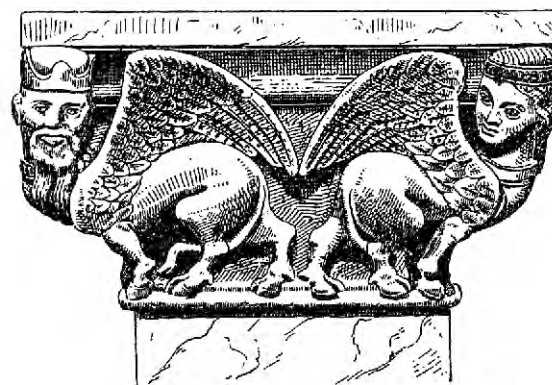
Sf. Petru din Aulnay (după Marcou, Trocadero I. 37)

Sf. Petru din Pavia (după André Michel. Histoire de L'Art I. 2 fig. 466)

St. Ours (Loches) (după L'Art Roman en France III. 20)

Arles (după Dehio și Bezold)

Fig. 398. Toulouse. La Daurade, claustru (după F. Marcou Musée du Trocadéro)

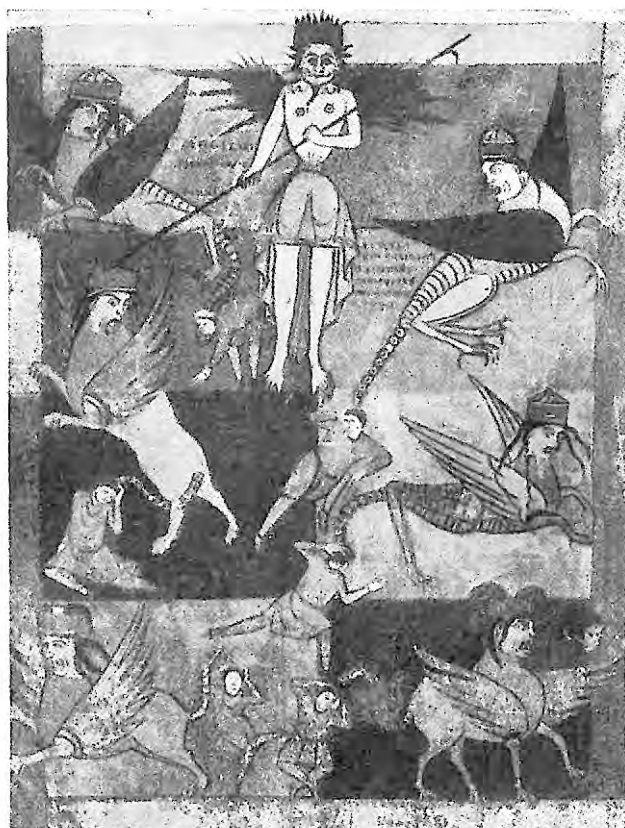

Fig. 399. Apocalipsa din Sf. Sever
(după André Michel Histoire de l'art I, 2 fig. 407)

Fig. 400. St. Savin (după Histoire de l'art de André Michel I, 2 fig. 410)

Fig. 401. Psaltirea din München (după Histoire de l'art, de André Michel II, 1 fig. 269)

Ne arată origina orientală a acestui subiect des întrebuițat în ornamentica iranică și turanică, dar ne spune și el că această înfățișare a patrapedalai cu cap de om se găsește și în Occident.

Fig. 402. Soavigny (după Marcou, Trocadéro I. 42)

Variațiunile culorilor sunt mari, precum au mai spus-o, și probabil datorite în mare parte întâmplărei. Nu se punea preț, se vede, asupra perfecționii executării; în această privință din punctul de vedere artistic, efectul este

Și într'adevăr îl vedem în nemărate rânduri pe monamente romane și gotice, și fără aripi (— fără a-l confunda cu centauri, nici cu sagitari) și cu aripi — deosebindu-se puțin de sfingele înaripate. Il mai găsim în frescurile de la Sf. Savin (Franța) și în manuscrise.

Se va observa ca animalul nostru are ghiare iar nu copite. Astfel nici acest dobitoc fantastic nu e din cadrul celorlalte reprezentări, și putem admite același izvor de inspirație ca și pentru celelalte.

Pentru cei doi balauri înolăciți, ce-i vedem la Hârlău și la Suceava, găsim de asemenea modele în toată ornamentația bisericilor medievale și în manuscrise.

cu atât mai reușit. Nici în orânduirea subiectelor în friză, nu se observă vr'o regulă; numai — precum am arătat — o alternare de culori între discurile din familia verde și acele din familia galbenă.

O întrebare ce vine de la sine este dacă aceste discuri se aduceau sau se făceau pe loc? Romstörfer ne spune că a găsit lângă Suceava rămășițe de fabricație cu sugrile caracteristice ale smălțurilor, ceea ce l'a făcut să creadă că acolo se fabricau.

Este verosimil ca aceste discuri nu se aduceau de departe: nu era o marfă care să suporte un lung transport și nici nu era o marfă destul de luxosă ca să se aducă cu precauțiuni mari și costisitoare cum se putea face pentru sticlăriile și olăriile fine.

Este deci probabil, că erau anul sau două ateliere unde se făceau. Ca să se fi fabricat lângă fiecare clădire nouă, iar nu prea e verosimil, căci ar fi fost prea greu să se refacă de fiecare dată instalațiile necesare pentru un număr relativ mic de discuri.

Un alt argument pentru fabricarea rotocoalelor în țară este modul mai grosolan cum sunt executate în comparație cu multe din plăcile de sobe sau de perete ce s'au găsit în ruinele cetății Sucevei și care — ele — erau probabil în mare parte importate.

Dar dacă execuția reliefurilor rotocoalelor e cam primitivă, și dacă coloritul lor a fost tratat fără regulă prea strânsă, nu e mai puțin adevărată excelența lor calitate, căci, după mai mult de patru veacuri, sunt încă aproape în bună stare. La un asemenea rezultat nu mai ajungem cu fabricația noastră

Fig. 403. Bayeux (după Marcou, Trocadéro I. 8.)

Fig. 404. Sf. Petru (Aulnay) (Trocadéro I. 52.)

modernă, căci vedem cum smălțurile actuale încep să cază după puțini ani.

Triunghiuri sau plăci în patra colțuri amplă golarile dintre rotocoalele, adaptându-se spațiului liber și carburei discurilor. În mijlocul lor sunt niște nasturi sau virfuri. Călorile smălțului sunt ca și acele ale rotocoalelor ca variațiunile cunoscute. Cozile sunt, firește, mai mici și au vr'o 7 centimetri lungime.

Cea ce este de observat în aranjarea rotocoalelor este modul cum pietrele cioplite de la colțuri se leagă cu friza de discuri. Aceste din urmă sunt așezate, așa zice vârate, între cozile pietrelor atât cât permite forma neregulată a lor. Se vede astfel, odată mai mult, că constructorii nu țineau de loc la o regularitate a ciopliturii în această privință nici la o aranjare simetrică și bine ordonată a rotocoalelor.

În legătură cu aceste discuri ornamentale trebuie vorbit și de aceste plăci romboidale, colorate în verde sau albastru, care le găsim înșirate sub strășina turlei la Sf. Ilie, asemenea la Milișăuți unde erau și rotocoale.

În fine la Pătrăuți, sunt plăci pătrate sau dreptunghiulare, verde, brun, neagră, albastru, care formează friză la sinuri și la turle; unele dintre ele au o figură geometrică foarte simplă sub smălț.

E vorba deci de biserică construită în general înaintea celor cu rotocoale figurate. (Milișăuți a avut rotocoale dar cu ornamente geometrice.)

Aceste plăci pot fi deci considerate ca prima încercare a acestei decorațiuni.

După anul 1496 nu mai găsim rotocoale decorate cu figure, ci numai cele cu bamb, până la construirea bisericii Sf. Georghe din Saccava (1517).

Dacă subiectele înfățișate pe aceste rotocoale sunt de o origină mai imediată apusană, precum și modul cum sunt tratate și cum sunt fabricate, din contra obiceiul de a așeza asemenea teracote smălțuite în ziduri e necunoscut în Occident sau foarte rar.

În Polonia asemenea discuri nu sunt cunos-

cute¹⁾, cu excepția plăcilor citate la biserică din Gabrin.

Găsim însă plăci de faianță colorate la unele biserici din Mistra sau din Balcani (Pantanasa, Merbaca, Vorigareli în Pind, Sf. Vasile din Arta, în Diehl).

La Constantinopol și în toată peninsula sunt discuri de teracotă smălțuită, de obicei verzi; ele sunt fără ornamente și de dimensiuni mai mici. Împreună cu cruciulițe de pământ ars, le găsim la TekfarSerai, la Mesembria, la Mistra, în Macedonia, în Serbia, în Bulgaria și în Mantenia (Cotmana, aici fără cruciulițe).

Sunt însă așezate într'un alt mod de cât în Moldova; în loc de a însemna timpanele sublinează arcurile; au și alte dimensiuni și altă formă.

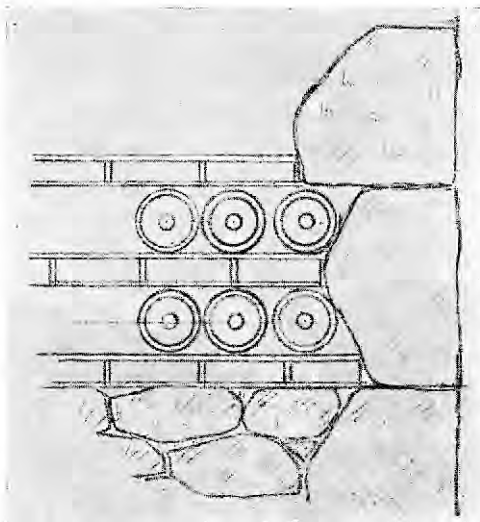

Fig. 405. Piatra, Paramental cu discuri smălțuite

E adevărat că la Mantentele Atos găsim des adevărate farfarii ornamentate așezate în ziduri, dar e vorba de bliduri așa zise de Rodos și sunt de o vârstă posterioară celor ce ne ocupă.

Și în Italia de Nord, găsim asemenea discuri sau farfarii, însă destul de rar, (spre pildă la Pavia și la Milano).

Nu vom vorbi de celebrele faianțe ale Della Robbia, căci e evident că pornesc dintr'un alt sentiment și că nu au nimic comun cu rotocoalele moldovenești.

Cred, în rezumat, că idea primitivă a acestei decorații de pământ ars smălțuit ne vine din peninsula balcanică.

Meșterii olari, de școală occidentală, care îi aveau la îndemână constructorii bisericilor noastre și cari au fost chemați să aplice acest sistem decorativ, s'au inspirat, în alegerea subiectelor, de motivele cunoscute lor în apus și astfel, aceste figuri tratate în piatră în Occident, au fost transpuse la noi în teracotă smălțuită, pentru a răspunde unor dorințe, unor gusturi înrâurite din Orient.

(Am văzut de altminteala că unele din

1) Comunicare verbală. D-nii Tomkoviez, Kallenbach Gebaroviez.

aceste motive, zimbri, lei și alte erau reprezentate și pe plăcile de sobe).

* * *

Din analiza elementelor decorative ce le-am trecut în revistă, reese în mod evident că fațadele erau de materiale aparente. Toate aceste materiale îngrijite, cărămidă aparentă, smălțuită, rotocoale împodobite, nu puteau în nici un caz să fie acoperite cu tencuială.

Iar ca să fi fost restul zidului tencuit și aceste părți decorative lăsate văzute, iar nu se poate admite căci sunt așezate în planul zidului precum sunt și fețele pietrelor cioplite. Și modul neregulat cum se termină cozile colțarilor și cum se întâlnesc cu discurile smălțuite ne arată imposibilitatea unei tencuiri parțiale.

Este deci un fapt care nu se mai poate contesta că fațadele bisericilor din vremea lui Ștefan cel Mare erau cu materiale aparente și că tencușelile și frescurile care acoperă azi unele dintre ele au fost adăugite mai târziu.

Acest lucru e chiar documentat la Voroneț, unde se știe prin inscripție că frescurile exterioare au fost făcute în 1547 de Mitropolitul Grigore Roșca care a și adăugat exonartexul bisericii.

Rămâne de știut dacă ocnitele erau tencuite și chiar zăgrăvite așa cum mulți o cred. Această credință însă, care este aproape generală, nu este justificată prin nimic, căci nu avem nici o probă și nici un document despre aceasta. Chestiunea rămâne deci deocamdată nedeslegată.

Fig. 406. Târnovo, Sf. Dumitru

CAPITOLUL V.

MATERIALELE ÎNTREBUINȚATE ȘI METODELE DE CONSTRUCȚIUNE

Piatra brută ce s'a întrebuințat în mod constant la zidăriile bisericilor noastre se lua din carierile cele mai vecine, unde s'a găsit totdeauna o piatră destul de bună.

În ceea ce privește piatra de talie, pentru care se cerea o calitate mai bună, se vede că a fost adusă din locuri mai îndepărtate, alegându-se cu grijă. Peste tot e o gresie cenușie, tare și negelivă. Semnele lapidare ce le găsim arată că pietrele ce le vedem azi sunt încă cele din vechime.

Cărămida, bine arsă și de o foarte bună calitate — căci a putut, expusă la aer, rezista atâtea veacuri asprei clime din Moldova — e de diferite dimensiuni. Cea aparentă și cea smălțuită este mare și măsoară între 27 cm. pe 13 și 5, până la 30 cm. pe 14 — 15 și 6 și chiar 7 și 8 cm. grosime.

Sunt dimensiuni cam se găsească la clădirile din această epocă în Ardeal și în Galiția, — dimensiuni de altminterlea care se apropie de ale cărămizilor moderne și sunt foarte diferite de cele bizantine, care nu sunt așa lungi și mai cu seamă mult mai subțiri (3½ — 4 centimetri).

Unele cărămizi, acele ale pilastrilor de colț ai absidelor, au forme speciale, însemnând unghiul necesar al poligonului și sunt câte odată mai lungi ca cele obișnuite având lungimea egală cu lărgimea pilastrului, 29—36 cm., ceea ce permitea să se evite un rost.

Cărămizile întrebuințate în interiorul zidului sunt de obicei de dimensiuni ceva mai reduse decât cele aparente; mai cu seamă cele care au intrat în construcția bolților sunt mai mici și mai subțiri, cam era și natural pentru a înlesni executarea carburilor, mai cu seamă dacă zidarii bolților erau de școală bizantină.

Acolo unde bolțile nu sunt făcute de cărămizi, sunt construite cu sigă (tuf calcar),

pentru a fi mai ușoare, iar această sigă era adusă câte odată dela depărtări mai mari.

Mortarul întrebuințat este de var alb amestecat, de obicei, cu cărămidă pisată mai mult sau mai puțin fin. Câte odată se găsească mici pietricele, iar nisip, așa cum îl întrebuințăm acum, nu se găsește. Zidăria e făcută cu îngrijire, cel puțin la bisericile importante.

Pietrele de talie, cum am arătat, sunt cioplite cu îngrijire pe fețele văzute, coada însă, chiar văzută, rămâne neregulată. Piatra aleasă e destul de tare ca să se mai cunoască încă mai totdeauna urmele instrumentelor întrebuințate. Aceste urme sunt în general oblice în raport cu marginile pietrei, dar nu este o regulă constantă, căci se găsească și unele urme paralele. La malare, semnele instrumentului sunt paralele cu direcția lor.

Instrumentul cel mai întrebuințat trebuie să fi fost dalta și panta, pe urmă ciocanul cu tălșul cu dinți vertical (bretteare, laie) sau cel orizontal.

E aproape inutil de a adăuga că nici odată nu se văd urmele instrumentului mai modern numit baciarda care pe aceste vremuri nu exista.

După unele semne ce se mai văd la pietre de talie, ca la tarna lui Sf. Ion din Piatra, sau la contraforturile Sf. Iulian Gheorghe din Hârlău, par că s'a întrebuințat cleștele pentru ridicarea și așezarea lor. Pietrele par a fi fost așezate în general în mortarul întins (à bain de mortier), iar nu tarna altor. S'au găsit și pene mici de lemn de cele ce se obișnuiesc și acuma pentru a așeza pietrele în poziția lor exactă. S'ar putea însă că aceste pene să provie de la o reparație.

După moda bizantină se așază în zidărie și grinzi de lemn la înălțimea nașterilor bolților. Unele se mai văd, ca la Popăuți în pronaos (unde au dimensiunile 16/23 cm.)

și la Dorohoi, asemenea și la turnul Bistriței.

Nu se cunoaște dacă sunt și grinzi înecate în masivele de zidărie, după obiceiul bizantin.

Rosturile cărămizilor aparente sunt relativ subțiri. Rar trec de 2 cm., adică se zideă ca și în Ardeal și în Galiția iar nu după moda bizantină unde rostul e aproape de grosimea cărămizei întrebuintată (3—4 cm.) Unde se lucra cu cărămizi mai subțiri și rostul se făcea mai gros.

Arcurile sunt construite prin asize radiale, cheile închizându-se în mod regulat, carbură fiind obținută prin grosimea mai mare a rostului spre extradados.

Nu găsim niciodată extradadosul arcurilor însemnat printr'un rând de cărămizi pe lat, cum se vede în Muntenia și în țările balcanice, și mai târziu în Moldova.

Calotele bolților sunt de asemenea făcute

ponderentă, chiar dacă au lucrat amestecând zidari din diferite școli. La Popăuți, în această boltă a pronaosului există, — precum am arătat la descrierea bisericii — nervure de caracter gotic care sunt făcute de cărămizi (vezi fig. 53) pe când la bolțile clopotniței de la Bălinești nervurile gotice sunt de piatră frumos cioplită, car amplatara e de cărămizi cam neregulat așezate (vezi fig. 200)

În pendentivii cei mari ai naosului (nici odată în pronaos) și câte odată în rândul superior, deasupra arcurilor piezișe, sunt așezate oale de rezonanță, care apar spre interior ca niște găurele mici cu bazele ceva aparente. Corpul oalei e înecat în zidărie. Desemnul alăturat arată oalele ce se găsesc acuma; e din mazuil din Suceava.

Namărul acestor oale e prea mic ca să presupunem că scopul lor era de a reduce greu-

Fig. 407. Instrumente de cioplit piatră, (după Violet le Duc)

de asize așezate radial sau aproximativ; des partea centrală e mai subțire ca partea mai vecină a nașterii.

Deformări, fie dela început, fie din cauza tasărilor sau a unor refaceri, sunt dese.

Pendentivii sunt construiți, de obicei, cu cărămizi așezate cu fața lor văzută în rânduri orizontale (după metoda obișnuită bizantină), având înclinația necesară după curbura. În două cazuri însă, în pronaosul de la Popăuți și în acela dela Sf. Gheorghe din Hârlău, se văd rândurile de cărămizi verticale; s'ar putea să fie aici o influență occidentală.

Cum însă, din cauza tencuielilor, cazurile unde putem vedea apareaiajul cărămizii sunt rare, e greu de tras o concluzie din puținul ce se vede, dar, în orice caz, se poate deduce că la zidirea acestor părți caracteristice ale boltirilor tot mâna bizantină a fost pre-

tatea pendentivilor, de altminterlea totdeauna mici. Rolul lor, ca în multe alte țări, (în Rusia într'alte) pare bine să fie acela de a întări sunetele, cea ce explică de ce se găsese în naos și nu în pronaos.

Dacă zidurile bisericii propriu zisă sunt de piatră brută fără cărămidă sau cu foarte puțină, turlile din contra sunt de cărămidă. Baza cea de jos — cea pătrată — este câte o dată de piatră; la Sf. Ilie e de sigă. Celelalte sunt de cărămidă, lucru ce este de altminterlea firesc din cauza subțirimeii zidăriei impusă de nevoia de a micșura cât se poate greutatea ce apasă pe arcurile naosului.

Grosimea zidurilor în raport cu lărgimea și cu înălțimea bisericii e considerabilă. Așa banioară :

La Reaseni 1,60 m. pentru 6,00 m. lățime, și 5,50 m. înălțime, socotită la nașterea arcurilor mari.

Arbora	1,55 m.	p- ^{tr} a	5,70 lăț.	și	4,20 înăl.
Dobrovăț	1,55	„	5,80	„	6,00
Pătrăuți	1,00	„	4,50	„	4,00
Voroneț	1,20	„	5,30	„	4,15
Milișăuți	1,25	„	5,50	„	5,00
St. Ilie	1,00	„	5,20	„	5,15
Tazlău	1,40	„	5,50	„	6,85
Hârlău	1,15	„	5,70	„	6,00
Neamț	1,50	„	6,30	„	6,65

Ajung deci la o grosime mai mare de cât sfertul lărgimei bisericii și mai mare ca sfertul înălțimei arcurilor mari la nașterea lor.

* * *

Tencuelile interioare sunt făcute de var alb amestecat, ca și mortarul zidăriei, cu cărămidă pisată și câte o dată pietricle. Nisip propriu zis nu se găsește. Straturile destinate a fi zugrăvite sunt de var alb cu ceva călți tocate. Judecând după omogenitatea acestor mortare, se vede că varul a fost stins cu multă îngrijire, ceea ce n'a fost totdeauna cazul în veacurile următoare,

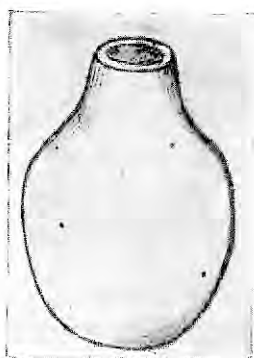

Fig. 408. O oală de rezonanță, găsită în ruinele cetății Sucevei

Despre materialele de învelire am vorbit când am discutat chestiunea formei acoperișului. Numai că, deci, nevoe să revenim. Vom adăoga numai că șarpanta care suspoartă învălitorile era de lemn, precum re-

zultă în mod evident din formele ce le au pe tabloarile votive, cât și din modal cam zidăriile se termin în partea lor superioară.

Am văzut că la unele biserici, în rândul de oenițe mari, se găsește răsuflătoare. Aceste răsuflători apar în fațada ca niște gâturi de oale de diametru mic, cinci până la zece centimetri (ex. Războeni, Volovăț, vezi fig. 189)

Nu au, bine înțeles, nici un scop decorativ ci servesc numai pentru aerisirea podului deasupra boltelor.

Despre **trepte** nu e nimic special de spus. Sunt, bine înțeles, totdeauna de piatră mai mult sau mai puțin bine cioplite, atât cele de la intrare cât și cele interioare, căci, precum am văzut, de obicei pardoseala oferă diferențe de nivel, nu numai la altar dar câte o dată și în interiorul bisericii.

Pardoseala trebuie să fi fost mai totdeauna de lespezi de piatră, dar n'ar fi exclus ca să fi fost câte o dată de dale de pământ ars și smălțuit. Mai găsim azi în altar la Sf. Ilie dale rombeice la fel ca acele care împodobesc turla pe din afară. În altarul bisericii dela Popăuți sunt dale de pământ cam de același formă. S'au găsit și în ruinele cetății dela Suceava, fără a se ști însă data lor.

* * *

Ca această analiză a materialelor de construcție întrebăințate și a modelului cum ereau puse în lucră, am terminat studiul bisericilor propriu zise. Mai rămân însă unele lucrări accesorii, care sunt prea intim legate cu arhitectura clădirii pentru a le putea lăsa la o parte. E vorba de morminte și de zugrăveală în primul rând.

CAPITOLUL VI

MORMINTELE

Mormintele se găsesc așezate de regulă în pronaosul bisericii.

Lespedea acoperitoare e sau la nivelul pardoselii sau la o mică înălțime. Sunt simple dale între 1,32 m. și 1,83 m. lungime, 0,42 la 0,81 m. lățime și 10—20 cm. grosime. Formă lor e dreptunghiulară, sau mai lată spre cap. Jar împrejar, pe o bandă, cam de 5-10 centimetri lățime, este săpată inscripția care pomeneste mortul. La mijloc vedem o împo-

Ștefan cel Mare a avut grija să așeze pietre de mormânt și în alte biserici de cât cele zidite de dânsul și anume pe șapte gropi ale rudelor sau înaintașilor lui, în vechia biserică de la Rădăuți; la Bistrița a așezat piatra pe mormântul Doamnei Ana a lui Alexandru cel bun, la Probota pietrele lui Petra fiul „bătrânului Ștefan Vodă” și aceea a mamei sale Oltea, iar la mănăstirea Neamțului aceea de pe mormântul lui Ștefan, fiul lui Alexandru cel

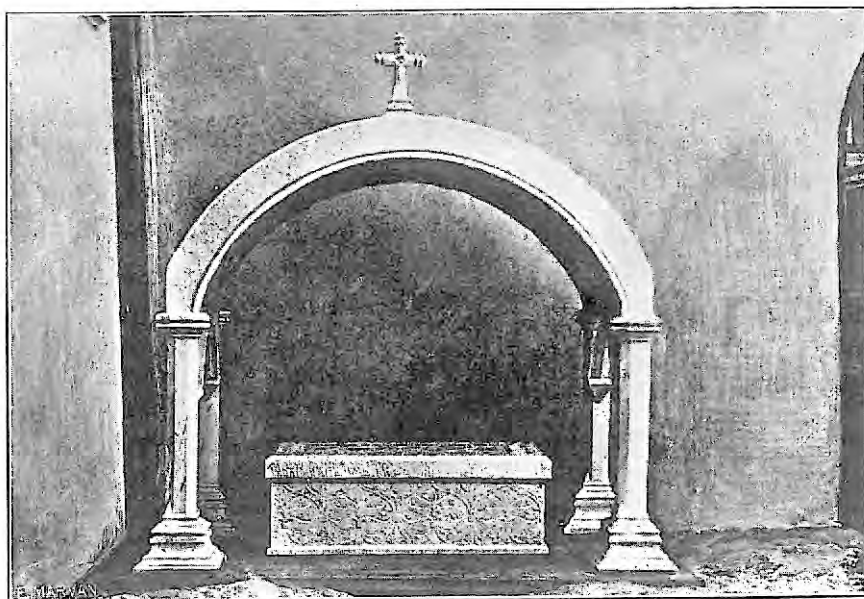

Fig. 409. Putna, Mormântul lui Ștefan cel Mare

dobire aproape totdeauna cu motive vegetale. Prin excepție, pe mormântul fiilor lui Ștefan cel Mare, Bogdan și Petre, la Putna, s'a săpat o stemă cu un coif despre care am mai vorbit. (vezi fig. în anexa).

Nici odată nu găsim reprezentarea mortalui, cum se obișnuia în țările occidentale (și în Polonia și în Ardeal).

Materialul întrebuințat a fost marmora, piatra calcară sau mai în general gresia.

Bun, precum și aceea a părcălabului de Neamț, Micota.

Pe piatra lui Bogdan cel d'ântea, la Rădăuți la sfârșitul inscripției, meșterul și a pus numele: „Mistr Ian“. Dnii N. Iorga și Kozak presupun, bazați pe considerațiuni de fonetică, că acest meșter era ceh, și Dna Kozak pune venirea lui în țară în legătură cu sosirea Hasiților.

În orice caz, ornamentația acestor pietre

are un caracter occidental. E adevărat că motivele întrebuițate mai la toate morminte, aceste largi frunze stilizate, simetric ordonate și cu elegante volute, sunt la început de origină

Fig. 440. Putna, Groapa Mariei de Mangop; jos Ispedeaua Voievozilor Bogdan și Petru

orientală, — (găsim unele aproape la fel ca cele dela Rădăuți, în formă de chenar împrejurul evanghelistului Marcu în evanghelia din 1429 de la mănăstirea Neamțului) — dar erau de mult încetățenite în arta romanică și au devenit unele din motivele ei cele mai caracteristice.

Alte, ca de pildă piatra lui Ștefan cel Mare, însăși sunt mai evoluat, de un caracter gotic în care totuși se pot ușor distinge elementele primordiale răsăritene.

Aceste motive săpate sunt luate după motivele stofelor orientale ale căror somptuozitate a fost totdeauna foarte admirată de Occidentali cari le au întrebuițat în diferite feluri în ornamentica sculpturală a bisericilor lor. Nu numai în apus dar și în răsărit a fost aplicat acest principiu.

Iată ce spune unul dintre cei mai buni

canoseători ai artei evului mediu, D-nul Louis Bréhier, într-o carte recentă: ¹⁾.

„Întrirea artei arabe, paternie simțită în timpul și după cearta pentru icoane, a dus la adoptarea unor tehnici noi de un caracter mai puțin plastic. Sculptorii au căutat să reproducă pe marmoră și pe piatră stofele prețioase și desenurile de gaitan, animale afrontate, palmete stilizate . . . Stofele arabe au servit drept model“

În țările apusene și ale Europei centrale ornamentația figurată a jucat și ea un mare rol și a învins pe cea vegetală.

Ajuns în Moldova ortodoxă, meșterul nu putea, firește, să execute dale de mormânt cu reprezentări umane; a aplicat deci motivele decorative ce i erau cunoscute și modul cum sunt executate arată că Ian era cu desăvârșire stăpân pe daltă sa și într'adevăr un meșter mare.

Săpatul slovelor și al ornamentelor e net, franc; după datină, slovele sunt în relief, fundul fiind săpat; ornamentele sunt de asemenea în relief, dar plate, și aproape fără modelare.

La mai multe din aceste pietre, în afară de rândul de slove al inscripției funerare, mai este o bandă ornamentală care ne înfățișează una din aceste împletituri așa de răspândite mai târziu la noi și în Orient, de unde, de sigur, ne au venit, fie prin calea manuscriptelor fie prin imitarea ornamentației otomane.

Or, este de observat că această fâșie este executată într'un mod mult mai puțin abil ca panoul central. S'ar credea, la prima vedere că este făcută de o altă mână, lucrul, însă, ce ar fi greu de admis. Trebuie deci presupus că această ornamentație răsăritană a fost cerută meșterului, dar, ea fiind pentru dânsul ceva nou și în afară de tehnica sa, n'a putut s'o execute așa de perfect ca ornamentele ce-i erau obișnuite.

Făcutorul meșterului Ian toate pietrele de aceeași factura ce le găsim în vremea domniei lui Ștefan? Nimic nu s'ar opune. Primele pietre de la Rădăuți sunt săpate la 1479. În doi sau trei ani le a săpat toate șapte. La Putna Ispedeaua mitropolitului Teoctist e din 1478. Aceea foarte frumoasă a Mariei

1). L. Bréhier, l'Art Byzantin pag. 178

din Mangop, din 1477, e de un stil foarte diferit: o stofă orientală executată în gustul occidental. Nu știm în ce an a fost pregătită piatra lui Ștefan însuși, dar a fost după 1492.

Lespedea lui Bogdan cel Orb, din 1519, și a surorii lui Maria, din 1518, sunt de același stil.

Piatra Mariei, cea d'ânteii soție a lui Petru Rareș, de la 1529, este o copie mai orientalizată a pietrei lui Ștefan cel Mare.

Lespedea Oltei, mama lui Ștefan cel Mare, executată tot în stilul celor de la Rădăuți, dar cu o margină mai lată de împletituri, arată data de 1465 ca anul morții ei, dar nu știm la ce dată a fost săpată piatra.

Deci între 1478 și 1519, timp de patru zeci de ani, vedem același stil și cam aceeași mână la toate aceste lespezi de mormânt. Meșterul Ian, artist deja desăvârșit la primele lui lucrări, ar fi lucrat deci până la vr'o 65—70 ani. Lucrul e perfect posibil dar am putea tot așa de bine presupune că a format un elev și că cele din urmă din aceste pietre sunt de acest din urmă, mai cu seamă că putem vedea în pietrele mai recente o oarecare fantezie.

În ori ce caz, cam în această vreme, această mână dispare, căci sub Rareș se găsește o altă factură și o altă ornamentică, (afară de foarte rare excepțiuni.)

Mormintele sunt așezate lângă pereți și des adăpostite fie de o adâncitură în forma de nișă, mai rar de un chivot, sau de cele două de o dată. Aceste chivote (baldachine), le găsim în această vreme numai la Putna și la Arbore.

La Putna, chivotul lui Ștefan cel Mare e acum desfiăcut (bacățile sunt în exonartex) și înlocuit printr'un fel de dulap de sticlă. E de marmoră albă și destul de simplă ca formă. Sunt stâlpi subțiri de secțiune octogonală, care susțin acoperimentul boltit, prin capitele cu un profil gotic.

Pe mormântul Mariei din Mangop este un chivot răzămat de perete într-o parte și sus-

ținut în partea cealaltă de două coloane. E de o piatră altă mai moale. Profilele capitelor sunt aproape la fel ca la chivotul lui Ștefan cel Mare.

În pronaos, un alt chivot, tot pe două coloane și care poartă armele țării, acoperă mormintele lui Bogdan cel Orb și lespedea surorii sale Maria. În fine un al patrulea chivot, mai recent, e așezat peste groapa Mariei lui Rareș și a lui Ștefăniță Vodă.

La Arbora, piatra de mormânt fără inscripție a lui Luca Arbore, este acoperită de un frumos chivot cu bogate săpături gotice; se văd și două pajure săpate în partea superioară precum și o inscripție. (vezi figura).

Fundul e zugrăvit cu o frescă reprezentând

Fig. 411. Arbora, Chivotul mormântului lui Luca Arbore

Luca Arbore cu familia sa prezintă biserica, ctitoria sa, Domnului Isus, așa cum e și pe tabloul votiv.

Aceste acoperimente de mormânt repre-

zintă de sigur o înrăurire occidentală. Asemenea baldachine se văd foarte des în Occident, în veacurile al XIV-lea și XV-lea, și e destul să ne amintim acele care acoperă la Wawel din Cracovia mormintele regilor Poloniei, între altele acel al lui Cazimir IV-lea Jagiello, contemporanul lui Ștefan cel Mare, mort în 1492.

Această comparație cu monumente contemporane, precum și trăsăturile gotice observate, ne fac să credem autenticității chivotelor de la Putna, cel puțin unora dintre ele. Reconstrucția bisericii în veacul al XVII-lea și al XVIII-lea era de natură a lăsa un dubiu în această privință.

Fig. 412. Pătrăuți, Tabloul votiv

CAPITOLUL VII

ZUGRĂVEALA

Interiorul bisericilor din vremea lui Ștefan cel Mare trebuia să fie în întregime zugrăvit. Era completarea necesară și firească a lucrărilor, podoabă și învățătură.

Mai multe dintre ele ne-au parvenit cu această îmbrăcăminte datând din vremea zidirii sau din vremuri apropiate.

Iată, în ordinea cronologică, cele care au încă acuma pictari:

Dolhești, Pătrăuți, Milișăuți (Bădăuți ¹⁾, Sf. Ilie, Voroneț, Sf. Gheorghe din Hârlău, Bălinești, Sf. Nicolae din Dorohoi, Popăuți, Mănăstirea Neamțului, Arbora, Dobrovăț — la care se poate adăoga și paraclisul turnului de la Bistrița. — Mai sunt câteva resturi de la Sf. Nicolae din Iași ce se păstrează la Sf. Gheorghe din Iași.

Pentru a putea da, cu oarecare aproximație, aceste frescuri, nu avem decât câteva puncte de reper.

Pronaosul de la Voroneț este zugrăvit sau terminat, la 1550 de către Mitropolitul Teofan, așa cum arată inscripția zugrăvită deasupra ușii naosului: „Acest priprat l'a înfrumusețat și aarit Teofan, arhiepiscopul Moldovei în anul 7058, luna Ianie 21: veșnica lui pomenire.“

Exonartexul a fost adăogat și zugrăvit precum și exteriorul bisericii prin îngrijirile mitropolitului Grigore Roșca în anul 1547, cum arată o altă inscripție.

„Prin vrerea Tatălui, și ajutorul Fiului și săvârșirea Sfântului Duh și prin truda robului lui Dumnezeu Kir Grigore Mitropolitul toate țări moldovenești s'a adăogat și s'a început și s'a construit și s'a săvârșit acest mic priprat și s'a zugrăvit în jurul toatei bisericii pentru sufletul său în zilele blagocestivalului Ion Iliș Voevod, și ale ma-

mei sale Elena în anul 7055 (=1547 luna Septembrie 14 ¹⁾“

Zugrăveala din naos este evident mai veche ca aceea a pronaosului. Dacă s'ar fi făcut în acelaș timp, acest lucru s'ar fi arătat în inscripție; asemenea dacă s'ar fi făcut de Grigore Roșca; și în cazul în care s'ar fi făcut între aceste două date, de altminterlea așa de apropiate, s'ar fi arătat printr'o altă inscripție. Este deci evident că după terminarea pronaosului și a lucrărilor poruncite de mitropolitul Roșca, biserica era complet zugrăvită; nici n'ar fi procedat la pictura exterioară dacă ar fi rămas naosul nezugrăvit — O refacere deci nu ar fi putut veni decât după un șir destul de lung de ani. Mai târziu însă nu se poate admite, căci și stilul picturii și iconografia s'au schimbat, deosebindu-se deja bine picturile din a doua jămătate a veacului al XVI-lea.

De altminterlea, frescurile naosului sunt pe primul strat de tencuială.

Profesorul Podlacha, care a studiat cu amănuntul picturile murale din Bucovina ²⁾, consideră fără îndoială zugrăveala naosului ca mai veche, atât din punctul de vedere al picturii cât și al iconografiei, și o datează de la zidirea bisericii ³⁾. Le crede cele mai vechi împreună cu cele de la Sf. Ilie, și în oare care măsoară și cu cele de la Bădăuți. ⁴⁾

Frescurile de la Dobrovăț, cel puțin cele din naos, sunt datate prin inscripția ce se găsește

¹⁾ Kozak, Inschriften aus der Bukovine.

²⁾ V. Podlacha, Malowidła Sciennie w cerkwiach Bukowiny și alte studii.

³⁾ Bulletin de la Société polonaise pour l'avancement des sciences 1912, pag. 46.

⁴⁾ Id. Das hl. Abendmahl in den Wandgemälden der Kirchen der Bukovina. — Kunstgeschichtliches Jahrbuch der. K. K. Central Kommission, 1910 pag. 148.

¹⁾ Distrusă în ultimul război, dar din fericire stădiată înaltele.

Fig. 413. Pătrăuți, Sf-ții Constantin și Elena

Fig. 414. Pătrăuți, Pictari în pronaos

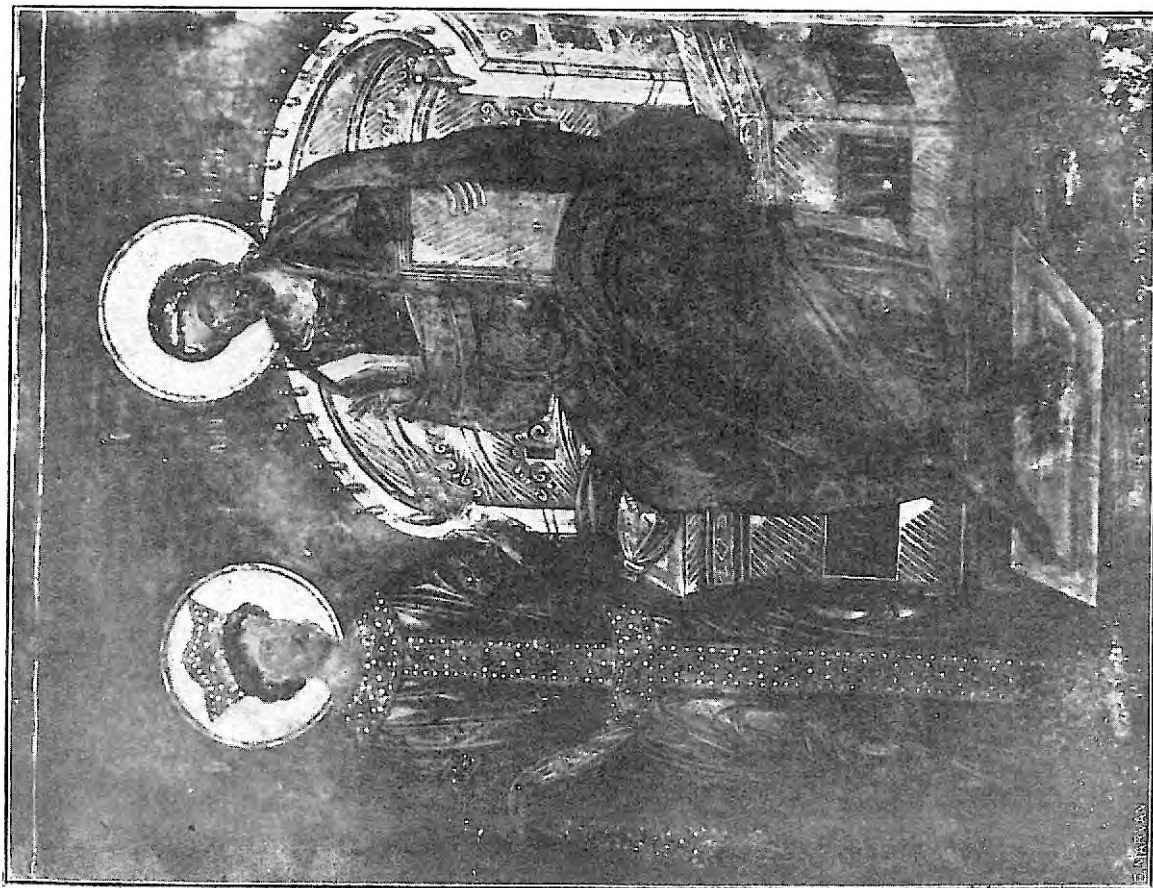

Fig. 415. Pătrăuți, Picturi în naos

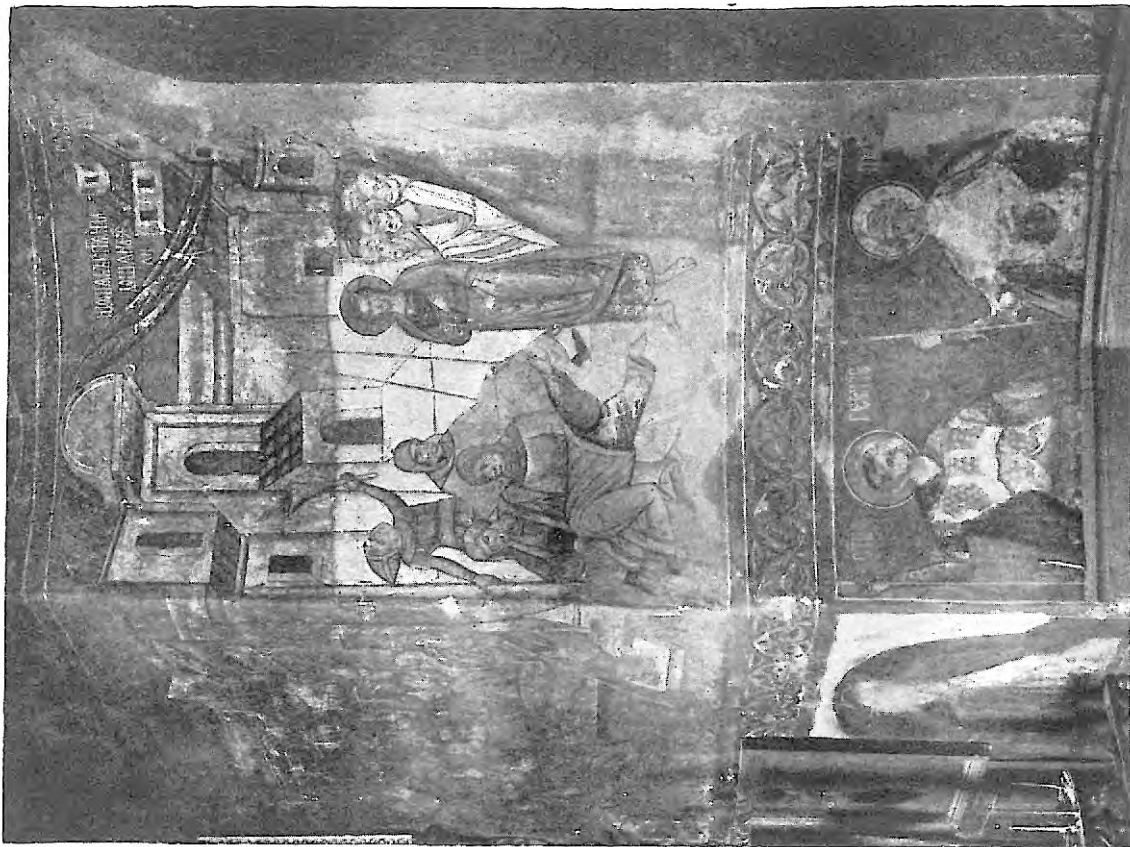

Fig. 416. Popăuți, Picturi în naos

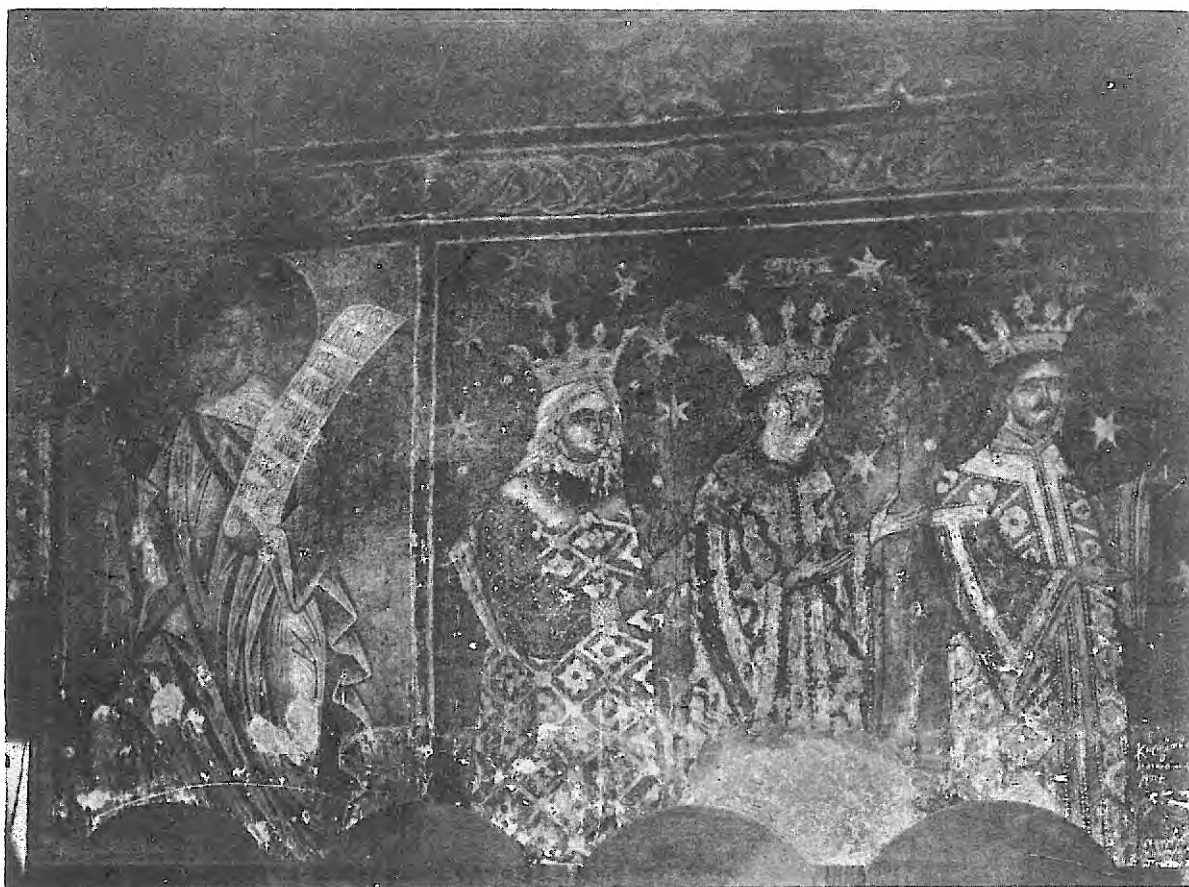

Fig. 417. Sf. Ilie, Tabloul votiv

Fig. 418 Sf. Ilie, Tabloul votiv

Fig. 419. Sf. Ilie, Picturi în naos

Fig. 420. Milișăuți, Caznele Sfintului Procopiu (după Podlașca)

pe tabloul votiv. — pe primul strat de zugrăveli:

Fig. 421. Milișăuți (după Podlacha)

„Blagocestivul și de Christos iubitul Io Petru Voevod, prin mila lui Dumnezeu, gospodar al țării moldovenești, fiul bătrânului Ștefan Voevod, a zugrăvit și înfrumusețat acest hram în numele coborârii sântului Duh — la mănăstirea din Dobrovăț anul 703 . . . luna . . .” Lipsește cifra anităților; de oarece, însă, Petru Rareș s'a creat pe tron la 1527, zugrăveala a fost executată între 1527 și 1531.

Or aceste frescuri prezintă deja mai multă asemănare cu ce vom găsi la Probota, de pildă, și în exonartexul din Voroneț. Aceeași observație se poate face și în privința frescurilor de la Moldovița, executate în 1537, dar într'adevăr, foarte probabil rețesate, dacă nu repictate, peste stratul cel vechiu (cel puțin în parte).

Și cu cât vom înainta în timp, cu atât stilul și iconografia se vor modifica. Aceasta este deci un nou argument pentru a socoti frescurile naosului din Voroneț și cele asemănătoare ca mai vechi și dacă nu din vremea lui Ștefan, cel puțin din anii care au urmat imediat moartea lui.

Iar dacă ne gândim la râvna cu care s'a îngrijit de ridicarea bisericilor și de grija lui evidentă pentru aceste lăcașuri, vom găsi cu neputință să fie lăsat atâta timp bisericile lui goale și lipsite de aceeași podoabă, nu numai desăvârșirea firească a lucrului, dar și o

necesitate pentru cele ale cultului. Și aceasta mai cu seamă cu Voronețul care pare a fi fost una din mănăstirile sale de predilecție. Credem deci a nu greși, spanând ca frescurile naosului din Voroneț, cele de la Milișăuți, de la Sf. Ilie, sunt din vremea lui Ștefan cel Mare, precum și cele care vor prezenta caractere asemănătoare ca iconografie, ca grupare ornamentală și ca factoră picturală.

În acest rând vom pune frescurile de cu-

Fig. 422. Voroneț, Parte din tabloul votiv (după o copie)

rând descoperite la Dolhești, cele de la Băli-
nesti, de la Sf. Nicolae din Dorohoi, de la Sf.

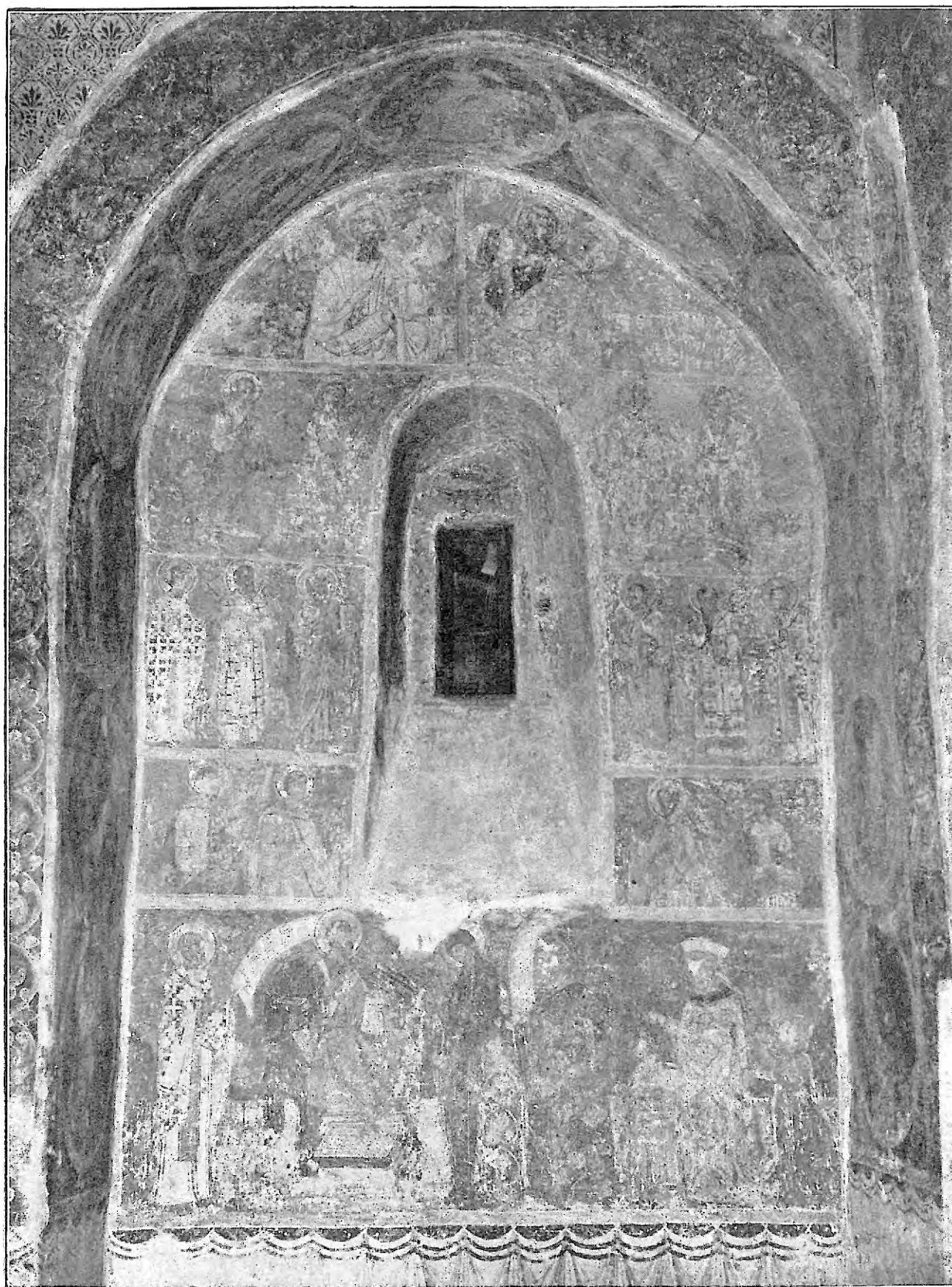

Fig. 423. Dolhești, Peretele votiv

Fig. 424. Sf. Nicolae, Dorohoi, Picturi în naos

Fig. 425, Bălinești, Picturi în naos (după Bol, Com, Mon, Ist.)

Gheorghe din Hârlău. Arbora, paraclisul Bistriței și Popăuți, par a fi de o epocă mai recentă.

1541 ¹⁾. Este prima pictură? sau mai curând o reînnoire; mai cu seamă că și Arbora ca și alte, precum vom vedea mai departe, prezintă

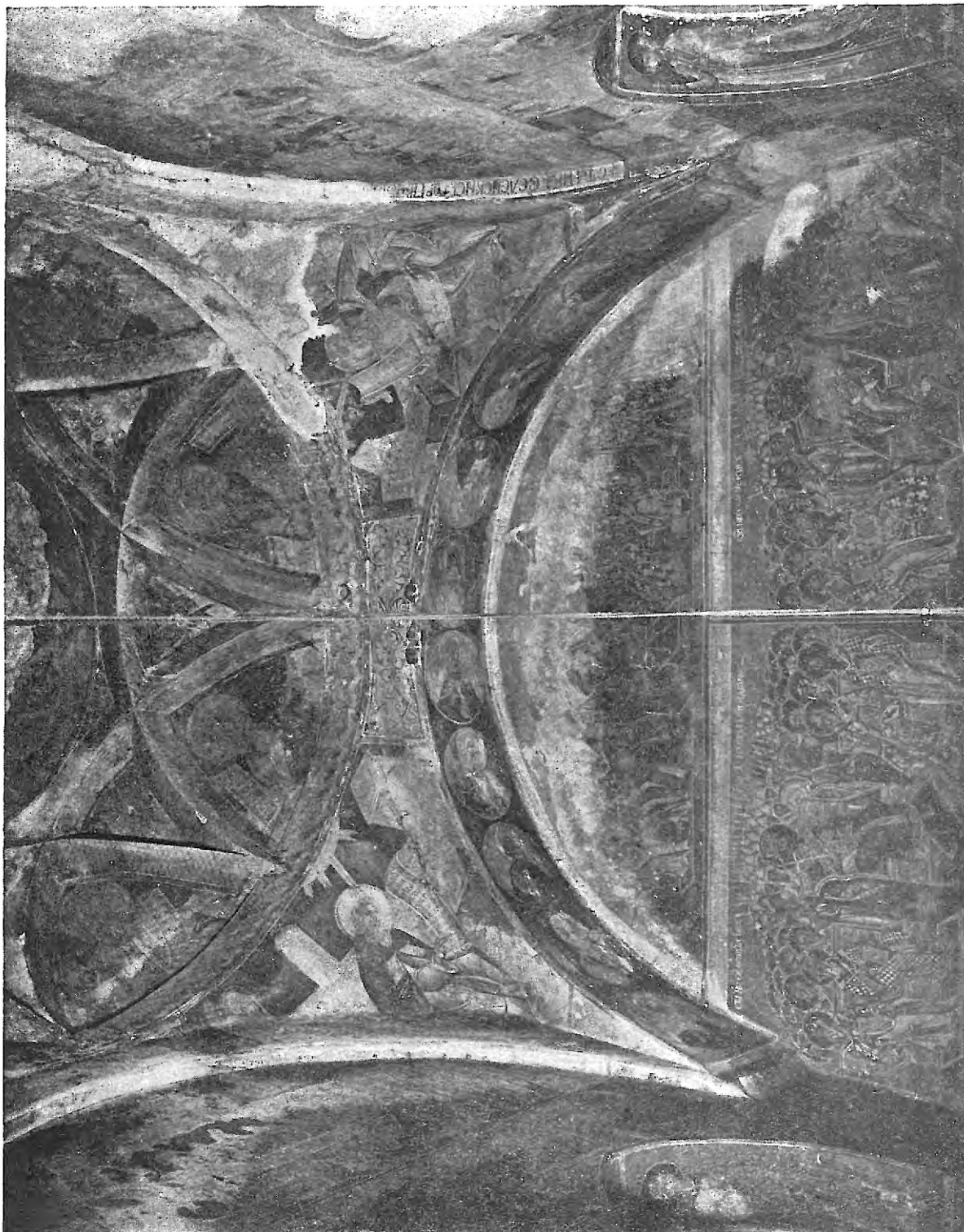

Fig. 426. Sf. Gheorghe din Hârlău, Picturi în pronaos

Precum am văzut, Dobrovățul a fost zugrăvit între 1527 și 1531.—La Arbora o inscripție găsită recent arată o zugrăvire la

arme de reparații. Pătrăuți — de o frumoasă

¹⁾ V. Grecu, în Byzantion I.

Fig. 427. Sf. Gheorghe din Hârlea, Sfânta Varvara și Sfânta Alexandra

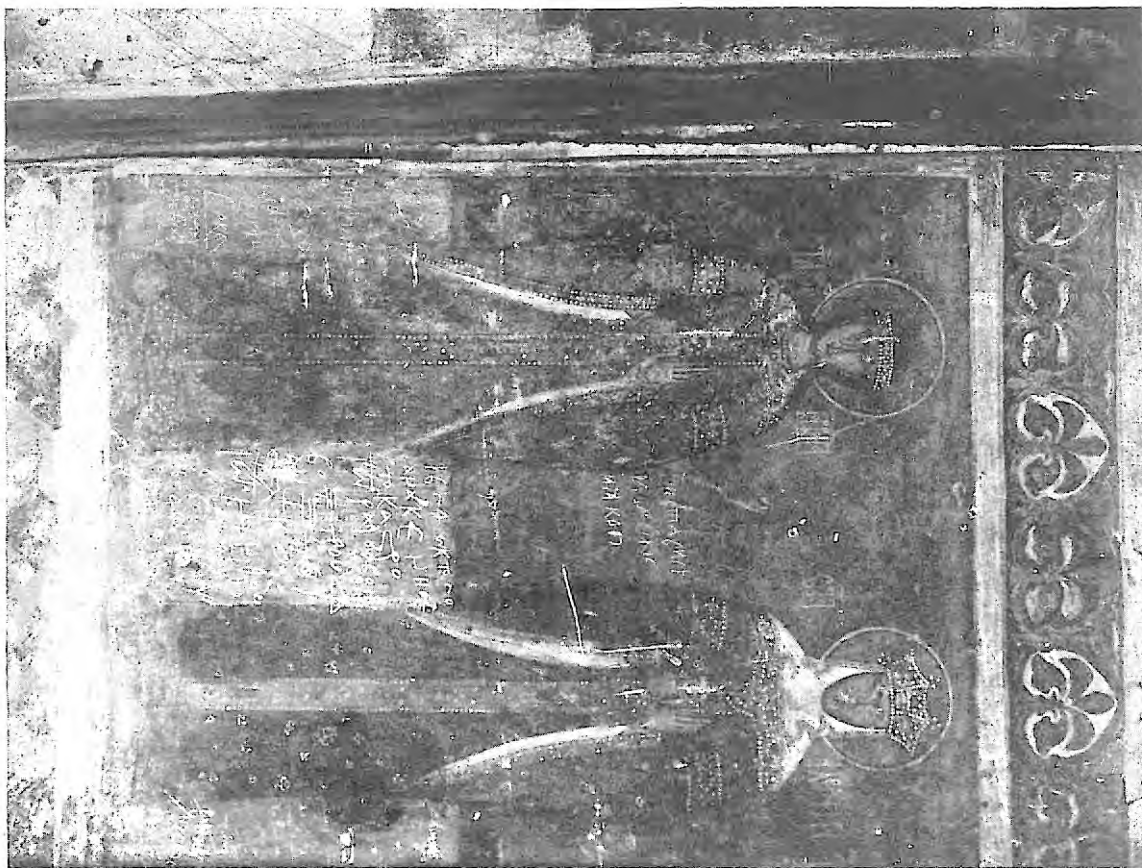
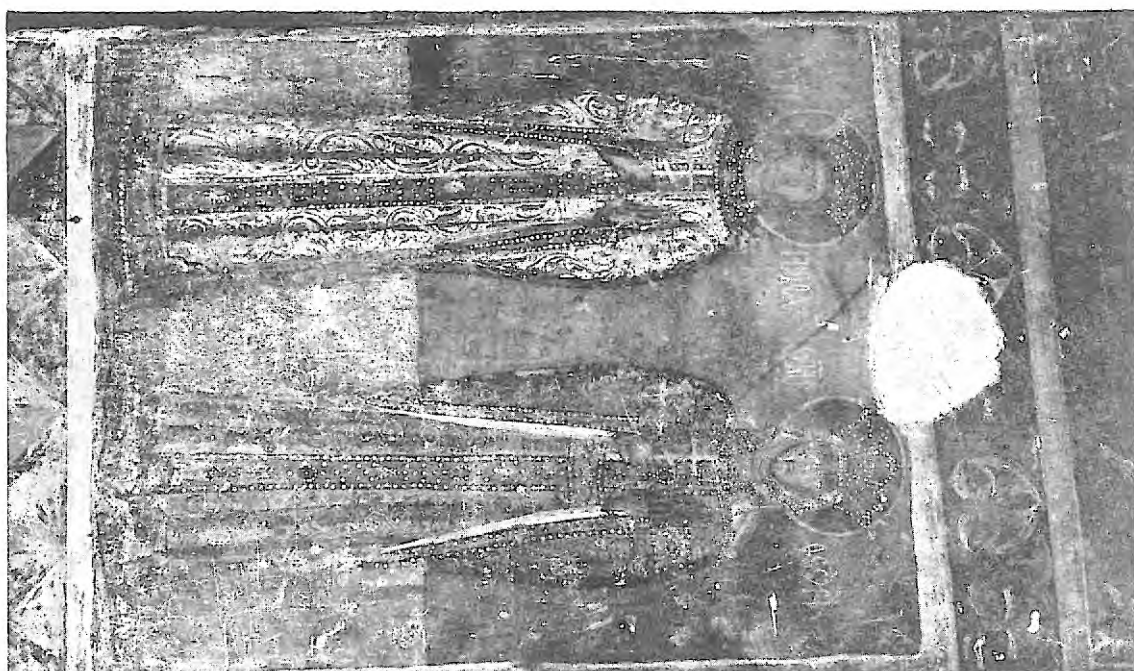

Fig. 428. Sf. Gheorghe din Hârlea, Sf. Teodora și o altă sântă

factură pare însă a fi zugrăvit mai în urmă. E de observat că inscripțiile sunt pe grecești ceea ce ne ar trimite în veacul al XVII-lea.

(Sunt indicii că sub actualul tablou votiv există o altă zugrăveală.)

Sf. Nicolae din Iași a fost repictat ca ocazie re-

stratul de tencuială zugrăvită, în unele părți ale bisericii, se găsește un alt strat nezugrăvit dar pe care s'au imitat cărămizi de format mare, roșie, galbene, verzi. Același lucru se vede la Bălinești, la Popăuți, la Tazlău; în această din urmă biserică nu se regăsește

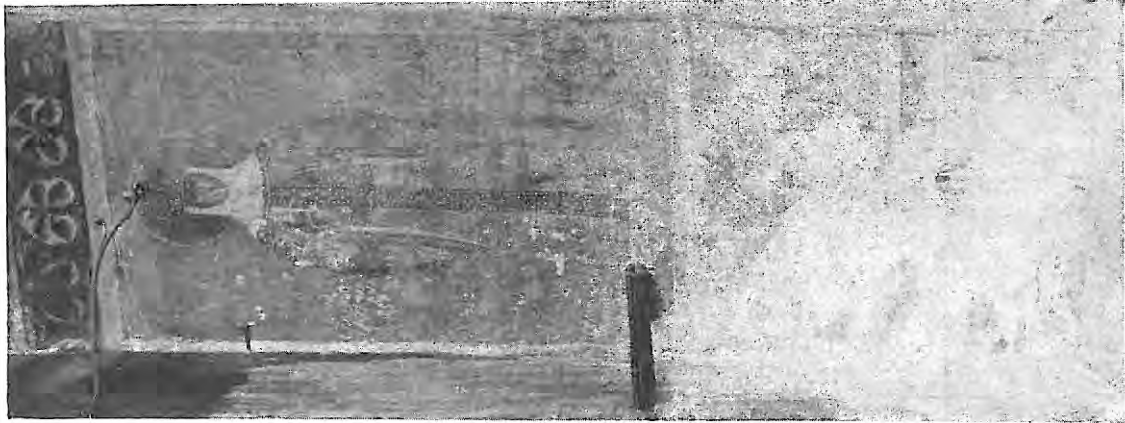

Fig. 430. Sf. Gheorghe din Hârlău, o stântă

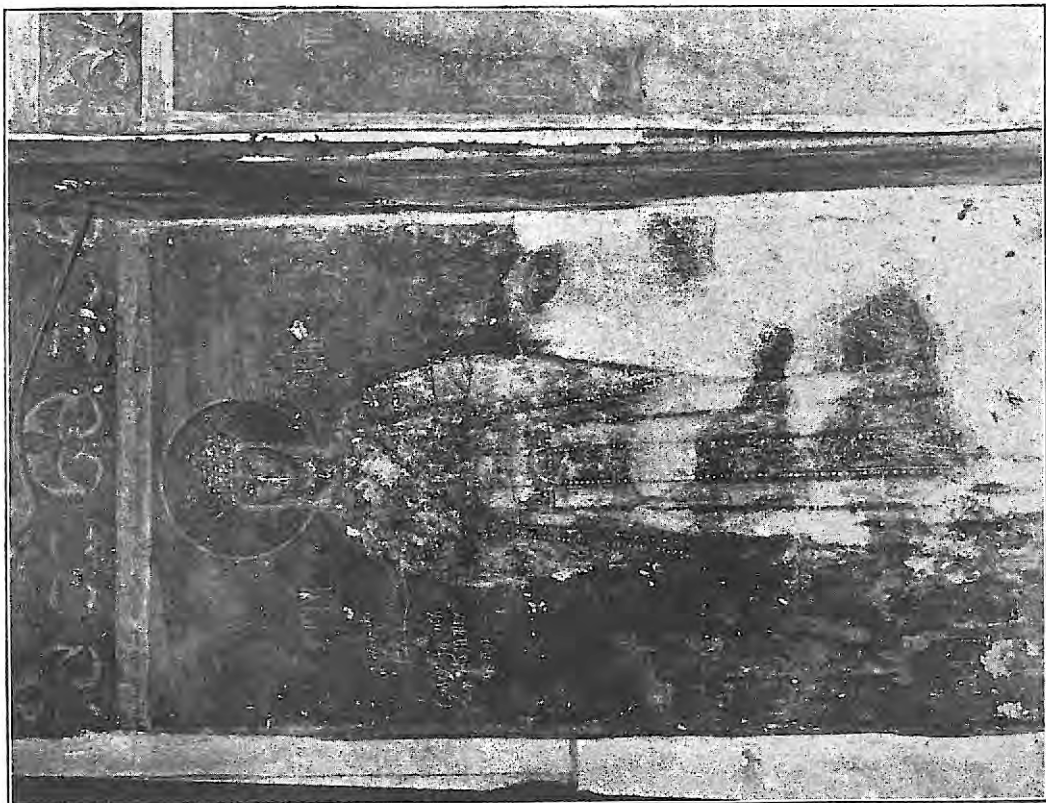

Fig. 429. Sf. Gheorghe din Hârlău, Sf. Irina

facerei și măririi clădirii în veacul al XVII-lea, de către Anton Vodă Ruset. Biserica mănăstirii Neamțului a fost zugrăvită în anul 1830. Este însă foarte probabil că subiectele vechii au fost respectate.

Este de observat aici că la Sf. Ilie sub

deasupra nici o altă zugrăveală de cât aceea făcută în veacul al XIX-lea. E deci probabil că se făcea această zugrăveală, când biserica nu era pictată, ca să nu rămâie zidurile goale până la terminarea frescarilor.

Multe grafite se găsesc pe aceste zugrăveli

dar nu ne pot servi mult în privința datării lor, căci cele mai vechi ce le găsim sunt relativ recente, (sfârșitul veacului al XVI-lea—veacul al XVII-lea.

Fig. 431. Arbora,
Sf-ta Marina

Este de altmintrelea de presupus că, în vremea când zugrăvelile erau mai noi și bisericile bine îngrijite, nu îndrăsnea lumea să se iscălească pe pereți. Chiar și acum vandalii moderni își pun numele pe monumentele vechi, dar în bisericile noi, proaspăt pictate, picturile sunt respectate. Dealtmintrelea prin veacul al XVI-lea numărul persoanelor cu destulă carte ca să știe să-și iscălească numele era de sigur foarte redus și limitat mai mult la preoți.

Este evident că metoda noastră de datare,

nu prezintă deplină siguranță, ce n'ar putea rezulta de cât din aflarea unor documente, dar totuși, sunt destule elemente ca să ne putem face o convingere și nu credem ca studiile viitoare să ajungă la rezultate foarte diferite.

Este de notat ca unele din aceste picturi

Fig. 432. Arbora, Pictură în chivot.

aceasta nu împiedică studierea picturilor și sunt rețușate, mai cu seamă fardurile, dar

Fig. 433. Arbora, Tabloul votiv

Fig. 435. Sf. Gheorghe din Suceava, Sfinții Nistor și Nicetas

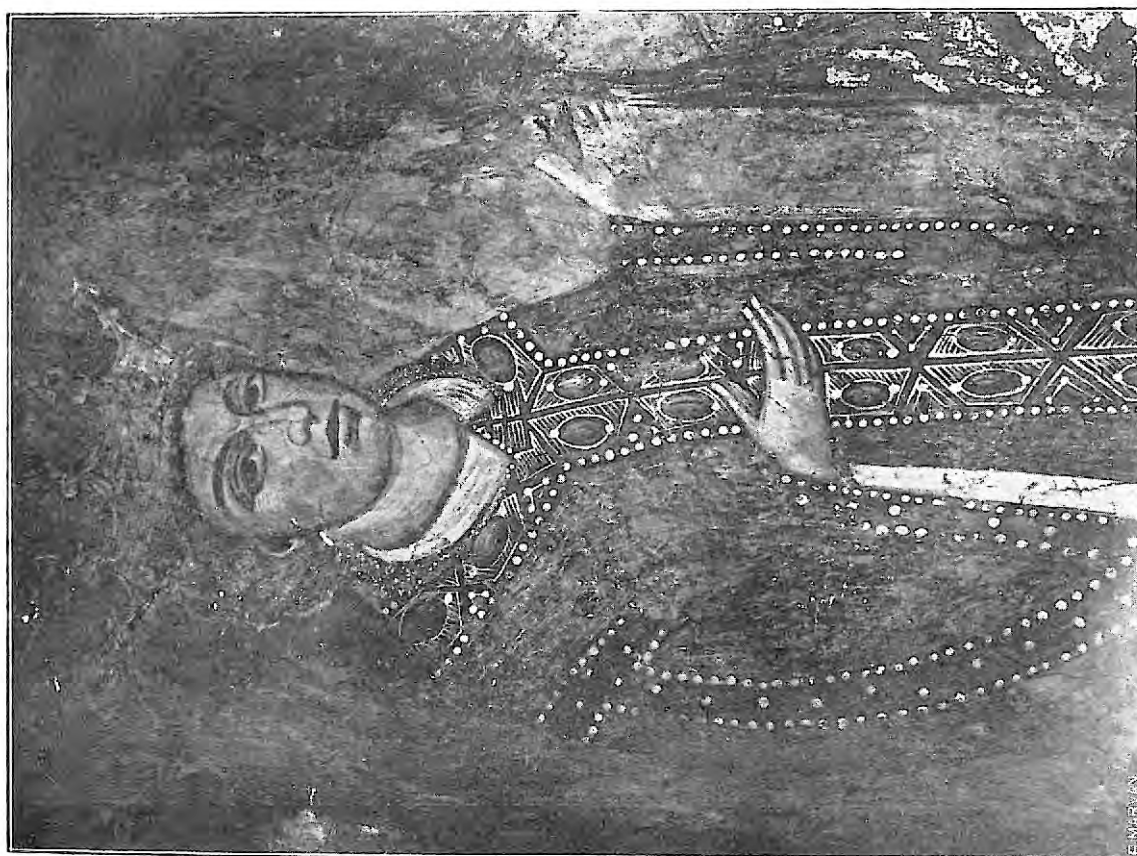

Fig. 434. Sf. Gheorghe din Suceava, Un cititor (Bogdan cel Orb.?)

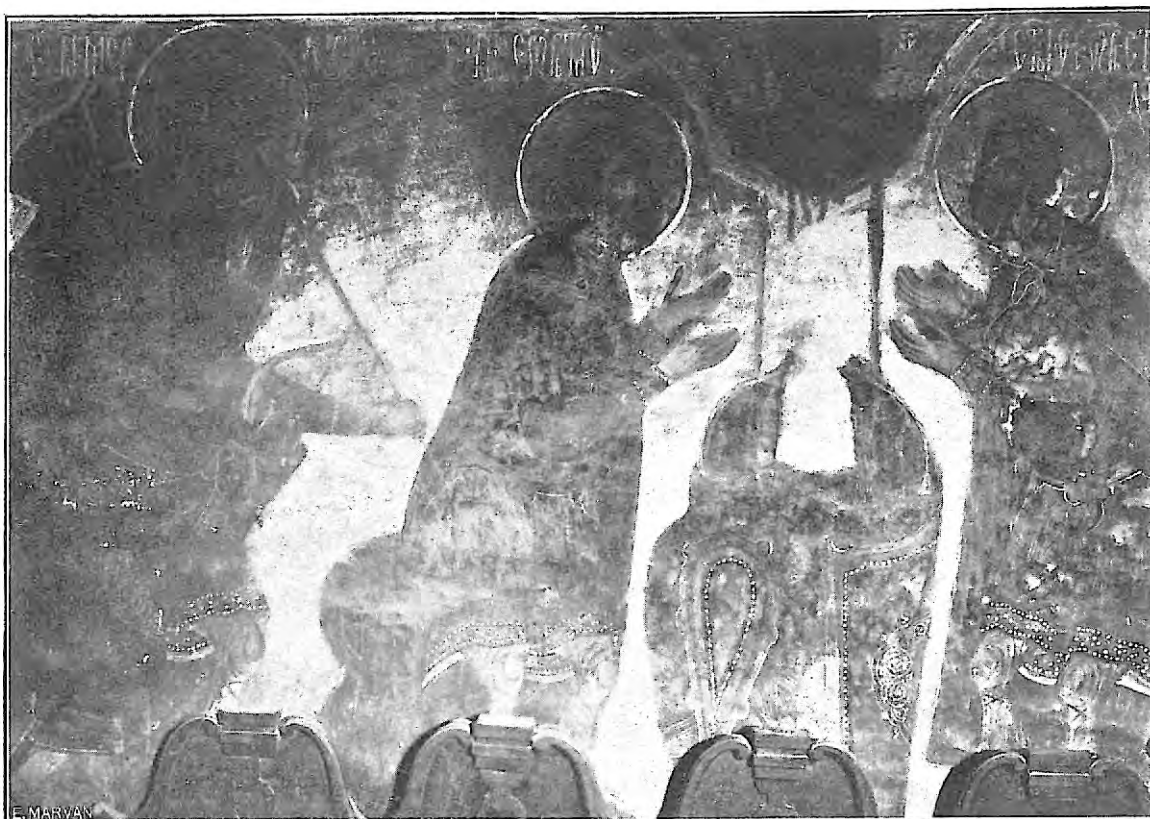

Fig. 436. Sf. Gheorghe din Suceava, Sf-ții Teodori Tiron și Stratilat

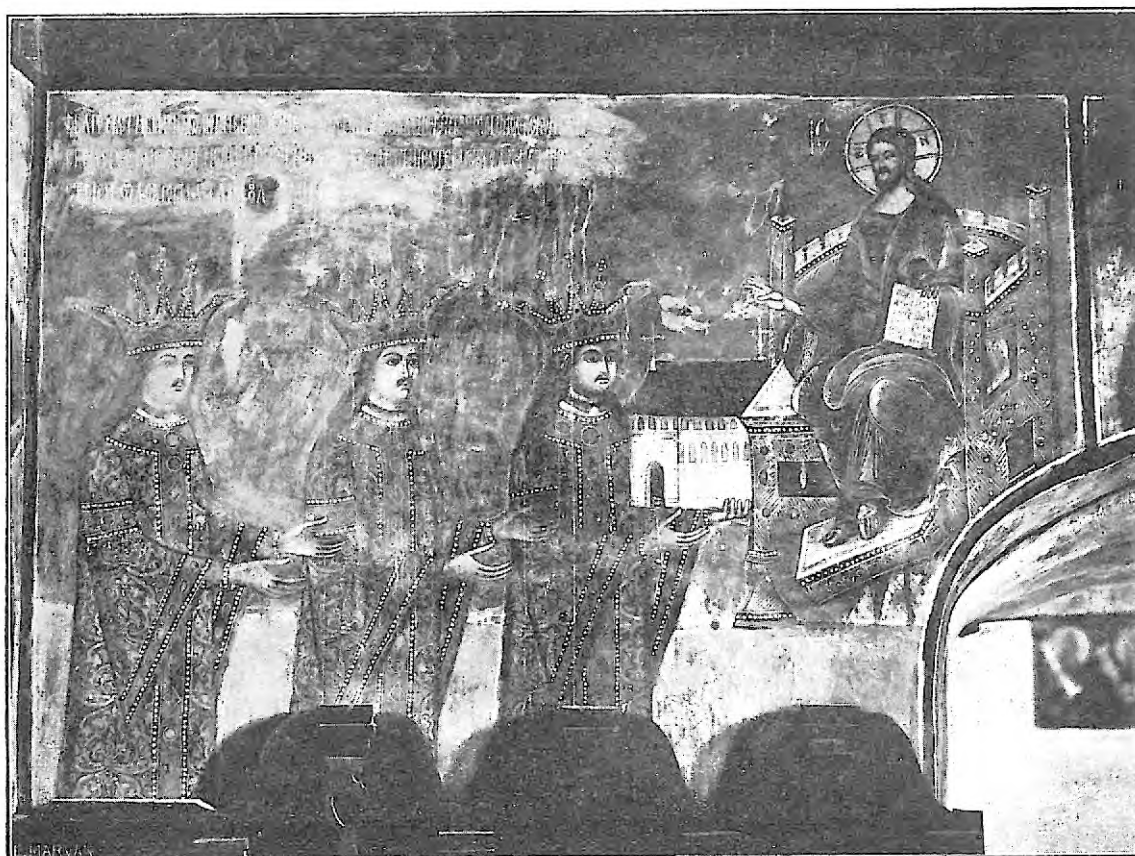

Fig. 437. Dobrovăț, Tabloul votiv

aprecierea calității lor, mai cu seamă că spălarea lor e din cele mai ușoare.

Precum am arătat, când am vorbit de fațade și de materialele aparente ce le împodobesc, exteriorul nu era zugrăvit în vremea lui Ștefan cel Mare și aceeași modă nu a început decât sub Petru Rareș. — (ar fi însă posibil ca Sf. Gheorghe din Suceava să fi fost pictată de la început și în afară.)

De asemenea nu avem nici o indicație ca oenițele să fi fost zugrăvite.

În cele ce vor urma, nu am de gând să vorbesc de iconografie. Aceasta nu mai face parte din arhitectura clădirii, ține de un alt domeniu ce'l las altora mai competenți.

Voi vorbi de pictură în ceea ce privește partea ei decorativă¹⁾.

Partea inferioară a pereților este împodobită cu draperiile cunoscute deasupra cărora se găsește două rânduri de pătrate împărțite în triunghiuri prin diagonale. Sunt colorate în roșu, galben, verde; reprezintă un placaj și sunt probabil o amintire a căptușelilor de marmură ale bisericilor bizantine din epocile de înflorire. La Pătrăuți, sunt chiar imitații de plăci de marmură și de porfir.

Deasupra acestui lambriu, încep rândurile de sfinți și de scene religioase în ordinea cerată de cult și de erminie; totuși grija de a le grapa într'un mod ornamental este evidentă.

Astfel în naos, vedem spațial limitat de cele două cercări concentrice deasupra ferestrelor și sub arcul cel mare, amplat cu o serie de medalioane care se adaptează carburei; spațiile dintre ele sunt împodobite cu ornamente

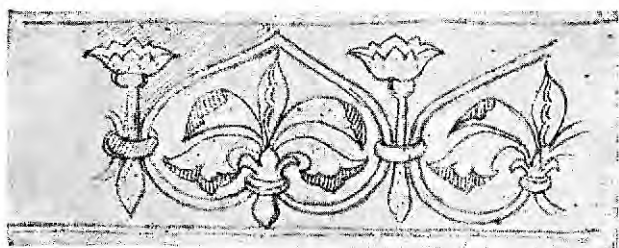

Fig. 438. Popăuți, ornament

vegetale. De asemenea și pe intradosul arcarilor regăsim aceste medalioane. — Sunt legate unele de altele prin împletituri care lasă, de obicei,

¹⁾ A se vedea și figurile 2, 5, 21, 30, 33, 33, 40, 67, 68, 149, 150, 154, 155, 175, 176, 181, 263, 266, 267, 269.

câte un cerc mic între cele mari în care sunt zugrăvite capete de sfinți.

Se vede și îngrijire în rânduirea subiectelor pe ziduri așa ca să se potrivească pe cât se poate cu spațiile libere fără a strica efectul liniilor. Această grijă dispăre mai târziu.

Diferitele personaje și scene sunt și mai mari, pe când în vremea lui Rareș ele devin

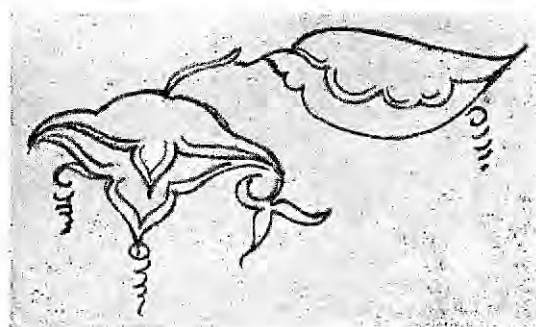

Fig. 439. Voroneț, ornament

mai mici și tind a acoperi zidurile de o rețea de dreplângiari mai mărunte. Grija decorativă, în general, seade atunce și face loc griji de a pune pe zid tot ce cere cultul, transformând pereții într'o biblie, într'o carte de învățătură religioasă sau o viață a sfinților ilustrată.

Rândurile de sfinți sunt separate prin fâșii ornamentale. Această împodobire cu motive, de origină orientală foarte veche, se regăsește mai în toate bisericile noastre și chiar după Ștefan cel Mare. — Ornamente aproape la fel se regăsesse între altele și la Mistra, (la Mitropolie, la paraclisul Sf. Ioan, la Brontochion).²⁾

Este de observat, ca tot caracterul oriental (adică în cazul nostru — bizantin), al acestor ornamente, că unele se regăsesse și în monumentele romanice din Occident, ceea ce nu e de mirare, având în vedere că ornamentica romanică a avut multe izvoare comune cu aceea bizantină, de la care s'a și inspirat direct. Alte ornamente își găsesc asemănătoare în manuscripte.

Un fel de ornament pictat, însă, ar putea să fie pătruns prin înrăurirea apuseană. Sunt aceste rinsouri de franze late stilizate, care se aseamnă mult cu acele de pe mormintele ce le am studiat. Precum am arătat, aceste motive orientale s'au încetățenit în apas în vremea romanică și înrăuririi acestei arte am atribuit prezența lor pe lespezile sepulcrale.

Le găsim de obicei la firidele mici, fie înăuntru lor fie în timpanele arcului, asemenea

²⁾ G. Millet. — Mistra.

Fig. 440. Sf. Gheorghe din Suceava, Sfinți militari

Fig. 441. Sf. Gheorghe din Suceava, Sfinți militari

Fig. 442. Paraclisul tărnolei Bistriței

în timpanele unor uși; nu le vedem decât foarte rar formând frize continue ca celelalte ornamente (vezi fig. 445 și fig. 413 la stânga).

De oare ce, însă, aceste ornamente se regăsesc și în alte țări bizantine, așa bunăoară la Mistra și chiar la biserica domnească din Curtea de Argeș precum și în manuscrisele noastre, n'ar fi motive pentru a le atribui mai curând influenței occidentale decât acelei bizantine.

de exact reprezentat, dar sunt și documente în privința costumului și a portretelor personajelor reprezentate. Este adevărat că, din acest punct de vedere, poate să existe o oarecare îndoielă la o parte din ele. Se poate observa că unele figuri au fost scoase, urmând de obicei conturul obrazului, și refăcute tot cu fresc. La Arborea tot tabloul votiv e refăcut pe o altă tencuială, afară de sfinții și de Christos, pe când la al doilea

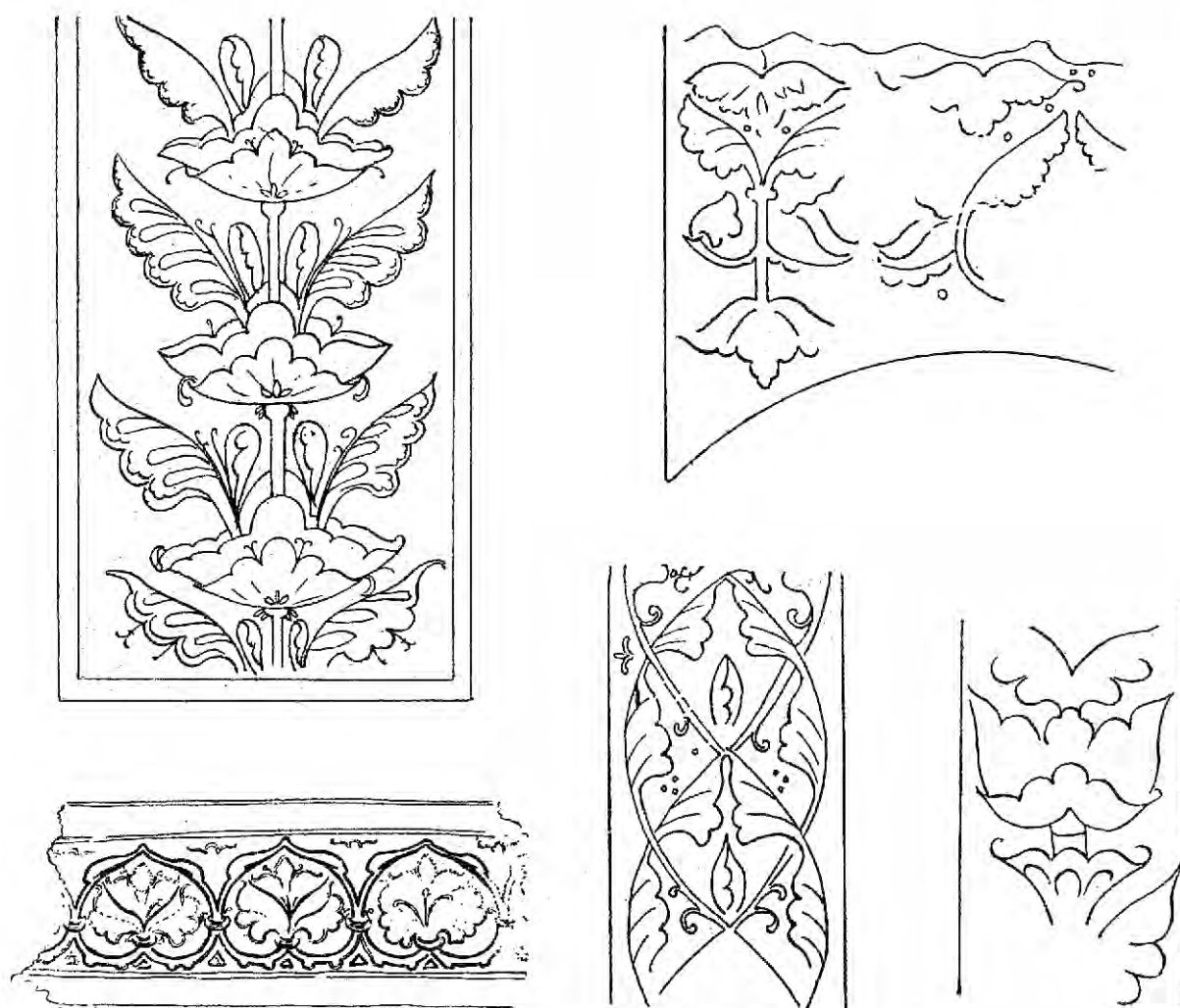

Fig. 443. Ornamente din bisericile de la Mistra (după G. Millet)

Una din părțile cele mai interesante ale acestor frescuri este peretele votiv care ne înfățișează ctitorul cu familia sa, prezentând Domnului Isus sau Maicii lui biserica prin mijlocirea sfântului cui e dedicată.

Aceste picturi, despre care am mai vorbit, când am discutat forma acoperișului, sunt din cele mai prețioase, nu numai pentru lumina ce o aruncă în privința formei primitive a monumetalui, mai totdeauna destul

tablou ce se găsește în chivotul din pronaos, numai figurile sunt refăcute — afară de ale copilor.

Intr'alte părți, unele chipuri de sfinți sunt reînviite în acest fel; așa la Dorohoi, unde figura lui Ștefan e numai în parte reparată, sunt sfinți care au capul întreg refăcut.

Presupunem că — în urma unor năvăliri — cotropitorii au mutilat sau stricat aceste reprezentări, de fanatism religios sau de ură

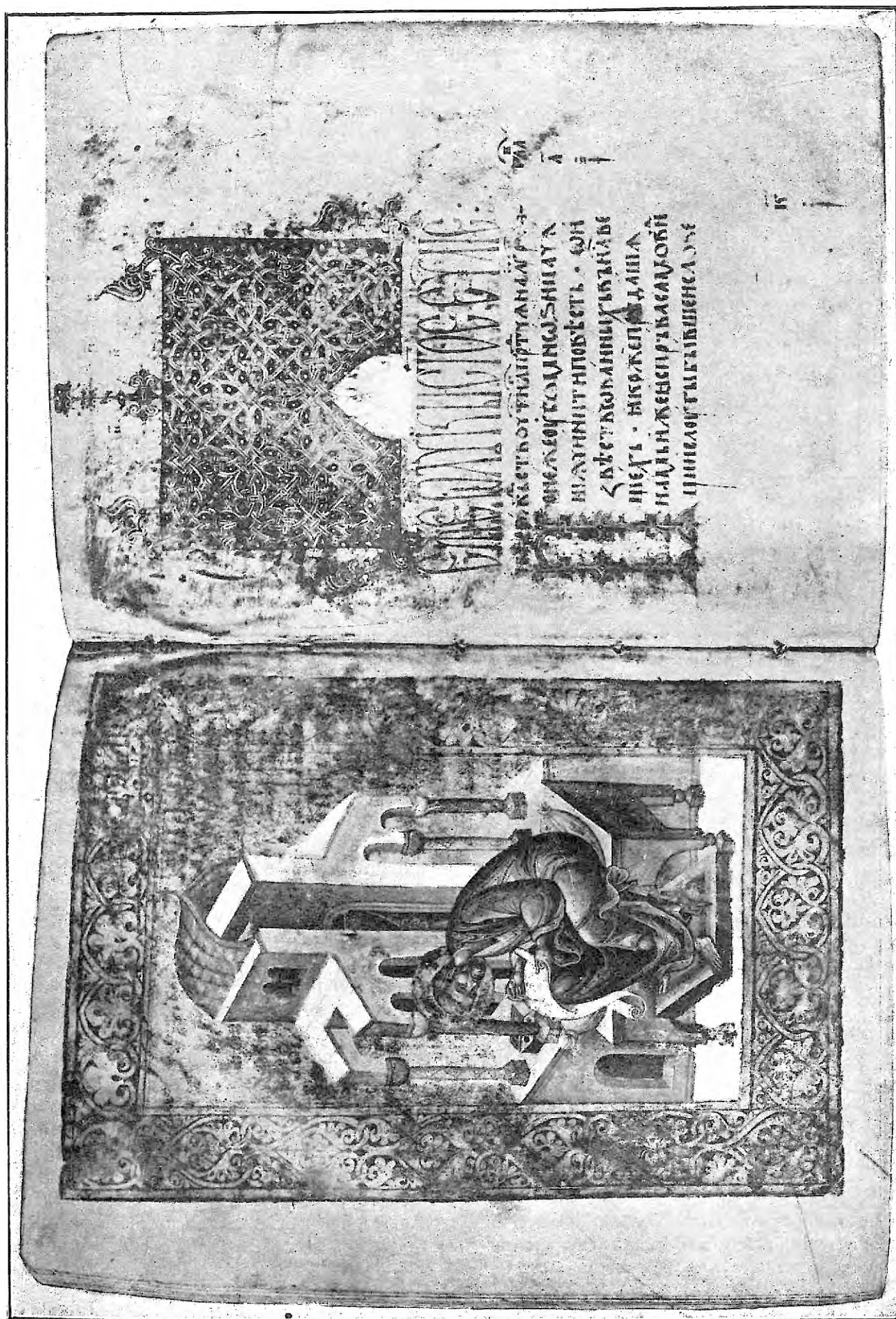

Fig. 444. Apostolul Luca, Evanghelia din 1491, dăruită de Ion Alexandru Vodă, fiul lui Ștefan cel Mare (din catalogul expoziției de artă veche rusească din Moscova în 1913).

în contra dușmanului. Reparația nu s'a putut face — după tehnica frescului — de cât scoțând complet partea stricată și refăcând'o cu tencuiala ca total.

Așa se explică aceste refaceri care au câte o dată o factură foarte asemănătoare cu restul pictarei.

Chipurile marilor dregători și ale soțiilor lor sunt poate și mai interesante de cât ale domnitorilor, căci neavând pe cap coroana convențională a voevodului, costumul e mai exact redat. Hainele sunt totdeauna acoperite cu splendide brocate cusute cu aur și cu ornamente orientale, dar probabil de fabricațiune italiană. Des sunt garnisite cu blană.

Bărbații poartă pe cap un fel de tichie sau bonetă mică de stofă ornată.

Femeile au o pălărie cu marginea mai lată care pare a fi de pae sau de o stofă ușoară, așezată peste o maramă care cade pe

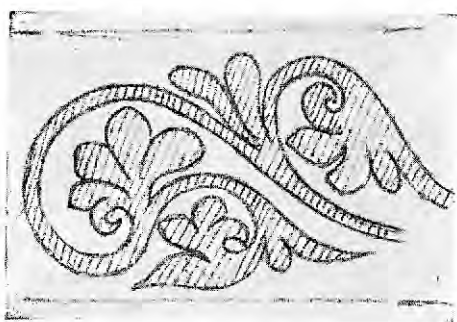

Fig. 443. Voroneț, ornament

umeri. Mantia lungă seamănă cu aceea a bărbaților; din mânecile deschise, es mânecile late ale cămășei acoperite cu cusături și strânse la mâini. Podoabe de mărgăritare le atârnă la urechi și la gât.

Imbrăcămintea copiilor seamănă cu a părinților.

Pe aceste portrete, cel puțin pe cele care nu par a fi fost refăcute târziu, figurile sunt des mai fin lucrate de cât restul frescarilor care sunt tratate în mai largi și mai repezi lovituri de penel.

Finețea și migăloșia lucrului, mai cu seamă în tratarea părului, dau câte o dată acestor portrete un aer de înrădire cu picturile nemțești din această epocă.

Această grijă mai mare ce s'a dat acestor detalii ne întărește în credința că personajele reprezentate pe tablourile votive sunt

adevărate portrete asemănătoare și nu numai figure convenționale.

Restul picturilor, și obrajii sfinților sunt tratate cu multă largeță așa cum se obișnuiește în frescul bizantin și nu se vede aici nici o migăleală.

De obicei, tabloul votiv se găsește pe perețele vestite al naosului, pe partea de miazăzi a așei. Acestei pozițiuni datorim pierderea a multor din aceste tablouri din pricina suprimării zidului despărțitor, ceea ce s'a întâmplat mai cu seamă în Moldova. Astfel la Hârlău, nu se mai zărește de cât o domniță; la Popăuți nu se mai vede nimic din tot tabloul, nici la mănăstirea Neamțului. Același lucru s'a întâmplat și mai târziu la mai multe biserici construite după Ștefan cel Mare.

Tablouri votive complete mai găsim la Voroneț, la Sf. Ilie, (până eri era cel de la Milișăuți), la Pătrăuți, la Sf. Nicolae din Dorohoi, la Bălinești, la Dolhești, la Arbora, repetat de două ori.

Pe partea cealaltă a așei, pe același perete, se văd mai totdeauna Sf-ții Împărați Constantin și Elena.

Calitatea acestor frescuri este, în general, remarcabilă. Franchețea colorilor, siguranța execuției și frumoasa expresiune a figurilor, sunt cele mai de căpetenie însușiri ale lor.

Pe lângă aceste, trebuie lăudat și frumosul sens decorativ ce a călăuzit zugrăvul precum și armonia colorilor.

Din acest punct de vedere, naosul din Voroneț mi se pare a fi cel mai vrednic de laudă și cea mai bună pildă de acest efect de dulce tonalitate a vechilor covoare orientale despre care s'a pomenit așa de des.

Nu credem a greși, socotind că frumusețea acestor picturi bisericești nu a fost ajansă în urmă, în Moldova. În această privință, Voronețul e un excelent obiect de studiu, unde fiecare poate face ușor comparațiuni între frescurile din naos dintr'o parte și cele ale pronaosului, ale exonartexului și ale exteriorului dintr'altă parte.

Bălinești a lui Tăutu este ear de o execuție foarte frumoasă și de un adânc sentiment, și rivalizează cu naosul din Voroneț, din punctul de vedere artistic.

În același șir de zugrăveli, ar trebui să așezăm și cele dela Sf. Gheorghe din Suceava (ceva mai târzie și poate rezugrăvite), și cele de la Parhăuți ai lui Gavril Tro-

tușan, unde găsim un tablou votiv foarte interesant.

Toate aceste frescuri au — cu rezerva celor spuse pentru portrete — o înfățișare cu desăvârșire bizantină și legăturile acestor zugrăveli cu satul Balcanilor este evidentă.

Din nefericire ne lipsese puncte de comparație cu Muntenia, din această vreme.

Studiul iconografic (vezi Podlacha) aduce la concluzii concordante, cu toate că s'a relevat unele înrâuriri apasene, înrâuriri de altminterlea, care s'au găsit și la Sf. Munte — poate mai accentuate.

Toate probabilitățile sunt deci că meșterii zugravi să fi venit de la miază-zi (cum par a arăta și documentele). Dar este de presaput că nu s'au pictat într'un timp relativ așa seart atâtea biserici fără ca să se fi format și zugravi locali. Și persistența acestui stil de pictură, deosebit de cel răsesc, deosebindu-se și intra câtva de cel atonic, ne permite să conchidem la existența unei școli moldovenești¹⁾.

Doar se vorbește în Rusia pentru veacul al XVI-lea de artă moldovenească?²⁾

¹⁾ Există la Suceava, în 1570, un „zagravskoe bratstvo“ pentru iconari (Podlacha. *Malowidja Sciencie*).

²⁾ (Kondakoff, verbal, la congresul de studii bizantine 1924).

Aceste frescuri, cu toată înegreala lor, datorită prafului și fumului lumânărilor, cu toate rețușele locale ce există, sunt încă foarte bine conservate în majoritatea lor, afară de acele locuri unde, apa pătrunzând prin acoperiș a stricat tencuiala bolților. (Arbora-Parhăuți).

O altă cauză de stricăciuni este vandalismul celor care își sgârie numele pe ele, necruțând nici obrajii sfinților.

Este adevărat că asemenea grafito din veacurile trecute au devenit interesante documente fiind scrise cu data lor. Așa găsim unele din veacul al XVI-lea. Multe sunt numele soldaților lui Sobieski, la sfârșitul veacului al XVII-lea și puține sunt bisericile din nordul Moldovei care să nu poarte armele lor, printre care se găsesc multe nume cunoscut.

* * *

Pentru o completă descriere a bisericilor lui Ștefan cel Mare ar trebui vorbit și de mobilierul lor. Din nefericire nu ne-a rămas nimic din ele, și cecace se vede acum e din vremuri mai recente.

Unele iconostase sunt de zid, așa bunăoară cele de la Borzești și de la Dolhești. Nu putem însă ști dacă sunt sau nu de la început.

CAPITOLUL VIII

CLOPOTELE

Clopote au rămas mai multe ale căror prin mila lui Dumnezeu, gospodar al țării
inscripții mărturisesc vechimea lor. moldovenești a făcut acest clopot la anul
La **Voroneț** sunt două clopote cu aceeași 6996 (=1488) luna Mai 5“.

Fig. 446. Clopot (cu inscripție slavonească) Bistrița

inscripție¹⁾. Cavintele sunt din când în când
întrerupte prin frunzulițe, la sfârșit e litera C,
poate un semn de meșter: „ Ștefan Voevod,

1) Kozak Inschriften p. 203.

La **mănăstirea Neamțului** e un clopot
din 1485.

«Ca voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și
cu săvârșirea Sfântului Duh, Io Ștefan Voe-

vod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod a făcut acest clopot mănăstirii Neamțului, unde e hramul slăvitei înălțări a Domnului Dumnezeu și Mântuitorul nostru Isus Hristos, sapt egumenal popa Pimen, în anul 6693 (1485) luna lui Septembrie I.¹⁾

La **Bistrița**, în clopotniță sunt două clopote.

Pe cel mare:

„Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod a făcut acest clopot în anul 7002 (1494) Ianie 25, în anul al treizeci și optulea curgător din Domnia sa²⁾ car pe cel mic pe latinește: (pe când toate celelalte au inscripția pe slavonește).

«Leopoli anno Domini M. CCCC.L. XXXX» (deci 1490.)

Între cavinte, mici cruci și ornamente, asemenea între miile, satele și zecile datei. — Caracterele sunt majuscule gotice. — Clopotul este deci turnat la Lemberg.

La **Putna**.

Clopotul numit Blagovistnic și care cântărește 318 kilograme a fost făcut de Ștefan cel Mare:

„Ștefan Voevod gospodar al țării moldovenești a făcut acest clopot mănăstirii sale din Putna sub arhimandritul Paisie Scurtal în anul 6988“ (1490).

Mai era și un clopot mare de 1564 kilograme, numit Baga, făcut de Ștefan cel Mare în 1482. A fost însă de mai multe ori turnat din nou.³⁾

* * *

Despre toate minunatele odore lăsate de Ștefan etitorilor sale nu e de loc aici să se vorbească.⁴⁾ Nu intră în cadrul acestei lucrări.

Destul să amintesc ca unul dintre cei mai mari cunosători în asemenea materie, Stry-

govski, a putut spune de ele că întrec bogățiile tezaurilor împărătești.

³⁾ Mănăstirea și comuna Putna, de D. Dan, pag. 31.

⁴⁾ Vezi Tafrali, Le trésor du monastère de Putna și Catalogul expoziției de artă românească de la Paris, 1925.

¹⁾ N. Iorga, Mănăstirea Neamțului pag. 16.

²⁾ Iorga, Inscriptii

Fig. 447. Clopot cu inscripție latinească, Bistrița

CAPITOLUL IX

MEȘTERII

Meșterii bisericilor noastre au venit la început, precum arată istoricii noștri, din Galiția. Circumstanțele politice, carentele economice, înlesnirea comunicațiilor explică în de ajuns acest fapt.

Alexandra cea Bună a chemat la dânsul meșteri de biserici din Polonia ¹⁾; numele anului dintre dâșii e dat într'un document ²⁾. În 1479 ³⁾, un document din Lemberg pomeneste de „Iohanes Marator”, care pleacă spre Moldova.

În 1482, un Ioan Privana a zidit biserica din cetatea Chilie ⁴⁾. Acest arhitect grec a lucrat probabil într'un stil răsăritan: această biserică ce nu ne a parvenit. S'a vorbit și de un Teodor asupra căruia vom reveni mai departe.

În tot decursul veacurilor al XIV-lea și al XV-lea nu se găsesse nimic de meșteri ardeleni, nici nu se găsesse documente arătând că să fie venit vre unul de acolo. Toemai sub Petru Rareș, începem a găsi asemenea documente. Aceasta n'ar însemna că n'au venit dintr'această țară zidari sau lucrători pietrari, dar mai mult că conducătorii lucrării, arhitecții cum am zice acum, nu veneau din Ardeal.

Și concluziile la care ajungem la sfârșitul acestui studiu, bazați pe considerațiuni tehnice, ne duc la același rezultat, doar că am putea pune ceva mai de vreme venirea meșterilor principali din Ardeal.

Într'adevăr, am arătat că am putea vedea o înrâurire polonă (adică galițiană) — în afară de planul bisericilor de tipul Rădăuților —

în cărămizile smălțuite ce împodobesc fațadele bisericilor noastre precum și în transmiterea figurelor ornamentale ale discurilor (lei, armele cu cimier, Melazina).

Această înrâurire poloneză se vedește și prin baldachinele de pe mormintele de la Putna și de la Arborea.

Dintr'altă parte, am văzut că nu găsim în bisericile din Ardeal aceste ferestre mici, cu malare întretăiate, ce le vedem mai cu seamă la naos, pe când nu e exclus să fi existat în Galiția.

În același timp am observat că așa mediană a bisericii ce unește naosul cu pronaosul își găsește modele în Ardeal, așezate de obicei în zidul lateral cam la mijlocul bisericii. Aceste observații ne duc la următoare concluzii ipotetice:

Meșterii galițieni cei d'ântâi cari au lucrat la noi au introdus, între alte elemente, aceste ferestre mici la clădirile ce le au ridicat în primul veac al istoriei Moldovei, clădiri care nu s'au păstrat, sau care nu ni s'au păstrat de cât modificate.

De la un moment care ar putea coincide cu începerea stăpânirii lui Ștefan în Ardeal, la Ciceu și Cetatea de Baltă, adică pe la 1476, au început a veni și meșteri ardeleni a căror înrâurire se manifestă prin introducerea așei mediane cu chenar dreptunghiular și baghete încreștate, care le vedem deja la Pătrăuți (1487), la Milișăuți, la Sf. Ilie.

Ferestrele mici galițiene care se potriveau, se vede, cu gustul nostru și cu trebuințele cultului — care prefera o lamină mai măsurată de cât cea dată de ferestre mari — au trăit înainte.

Namăi în pronaos s'au introdus ferestrele mari, pronaosul neavând nevoie de misterul naosului și nici nu având ca să-l lumineze în timpul slujbelor lumânările ce scânteiesc în chor.

¹⁾ N. Iorgă, Vechiul meșteșug de clădire al Românilor pag. 15.

²⁾ Id. Meșteșugul de pictură și sculptură pag. 10

³⁾ N. Iorgă — Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul, pag. 15.

⁴⁾ Al. Lăpedatu, — Meșterii bisericilor moldovene, Bul. Com. Mon. Ist. 1912.

Putem deci — în mod logic — fixa aproximativ pe la 1476 — 78 momentul venirii meșterilor ardeleni în Moldova, la început în concurență probabilă cu Galițienii, cari cu încetul au fost înlocuiți — cu atât mai lesne cu cât spre sfârșitul Domniei lui Ștefan, relațiile lui cu Polonia au devenit dășmănoase.

Dar acești meșteri apaseni erau executanți; nu puteau concepe și planul bisericii. Aicea intervenea elerul și vătavul domnesc, desigur na lipsiți și ei de pricepere, cari impuneau dispozițiile cerute de religie sau dorința Domnului. Aceste direcții aduceau după sine și forme de boltiri diferite de cele apasene, încât se poate ca presupune aicea, — presupunere confirmată prin studiu bolților, — că au fost ajutați meșterii occidentali de zidari locali de modă orientală, pricepuți în această parte a construcției, dar care nu se pricepeau în cioplirea pietrelor, încât împodobirea fațadelor nu putea să intre în lucrul lor, ei rămânând simpli ajutori ai meșterilor galițieni sau ardeleni, mai învățați.

Printre acești lucrători ziditori de bolti, am arătat că au putut fi și anii deprinși cu metodele armenesti.

În cât este greu de a spune cine a fost arhitectul sau arhitecții acestor biserici, în sensul modern al cuvântului. Și mai curând am fi înclinați să dăm acest titlu prepașilor domnești cari hotărâau probabil dimensiunile generale și distribuția încăperilor. Rolul meșterului strein ni se va părea prin aceasta ceva redus și chiar destul de mic să nu putem să-i aducem lui cinstea de a fi autorul bisericii.

S'a spus că Ștefan cel Mare ar fi avut un arhitect grec, anume Teodor, care a lucrat la Cetatea Albă.

D-nul G. Mandrea¹⁾ spune: „Să știe de

asemenea că numitul Domn (Ștefan cel Mare) avea pe arhitectul Teodor, care a fost întrebuințat și la întărirea Cetății Albe.

Cred că nu mergem greș dacă am atribui și Cetatea Sucevei tot acestui arhitect, care a fost însărcinat și cu clădirea diferitelor biserici construite de Ștefan cel Mare²⁾.

Iar Părintele D. Dan³⁾, bazat pe aceste rânduri, zice: „Teodor, arhitectul grec a lui Ștefan cel Mare a lucrat la ea (mănăstirea Putna) îndelungatul restimp de trei ani“.

Aceste presupuneri își au temeiul lor într-o inscripție grecească de la Cetatea Albă, citată întâi de Hăjdea³⁾, după Marzakievicz.

Anotația spane:

„După 1475. — Arhitectul grec Teodor, sub privigherea pârcălabului și din ordinea lui Ștefan cel Mare, adăogea un nou turn și un nou mar la fortificațiile Cetății Albe.“

Iar inscripțiunea:

Δέησις τοῦ δουλοῦ τοῦ Θεοῦ Θεοδώρου...

„Ruga lui Teodoru șerbul lui Dumnezeu. „(Monograma Criștalui). Această cetate „s'a zidit în zilele prea „evlaviosului principe „Ion Ștefan Vodă, prin „îngrijirea magistrului „provinciei și coman- „dantului cetății. Mân- „tuește Maica Domnu- „lui pe șerbul tău, pe „Ștefan (locul analui „nedescifrabil)“.

Se vede că nimic nu arată că acest Teodoru să fi fost arhitectul cetății. Dar D-nul Bogdan (Inscripțiunile din Cetatea Albă) a arătat că citirea e greșită:

„Rugăciunea robului lui Dumnezeu Fedorea „(Isus Christos biruște). Făcând s'a această „cetate pe vremea prea evlaviosului Domn gos- „podar Io Ștefan Voevod și prin boerul Dom- „niei Sale și al cetății pârcălab în anul

Fig. 448. Intrarea mănăstirii Neamț

²⁾ D. Dan, Mănăstirea Putna p. 13.

³⁾ Arhiva Istorică. Tom. I. No. 266.

¹⁾ G. Mandrea, Cetățile Neamțu și Suceava p. 21.

„6948 (=1440). Mântuește de primejdie pe „robul tău, născătoare de Dumnezeu — Ștefan „— Noembrie în 10“.

D. Bogdan stabilește că Fedorca a fost na arhitectul ei păreălabil cetăței. Iar inscripția fiind din 1440, e vorba de domnia lui Ștefan al II-lea, fiul lui Alexandru cel Ban.

Deci, acest Teodoru, arhitect grec al lui Ștefan cel Mare, na a existat.

* *

Mormintele le-a impodobit un meșter apusean, acest „Mistr“ Ian, probabil ceh. Dacă a avut ajutoare sau elevi moldoveni na putem știe; na cunoaștem nici un alt nume.

Dragotă Tăutulovici¹⁾, care și-a pus numele pe pisania bisericii din Bălinești și pe mormântul maicei sale, fost'a și el un cioplitor? sau numai cel care a conceput inscripția. In orice caz, precum am văzut, ornamentația

este altă decât pe pietrele lui Ian și mult inferioară.

* *

Zugravii sunt și ei aproape necunoscuți in această vreme. Se citează²⁾ un zugrav Ștefan, pomenit într'un document și care ar fi putat lucra pentru Alexandru cel Ban. La Hârlău e piatra de mormânt a zugravului Gheorghe din Tricala, care ar putea să fie anal dintre zugravii lui Ștefan cel Mare.

Se mai vorbește de Toma de Cocavia (Suceava)³⁾.

Dar dacă na suntem mai documentați in privința acestor zugravi, am văzut că na poate fi indoială asupra originii lor; ei erau „bizantini“, venind din părțile de sud ale Balcanilor; dar și formarea ulterioară a unor elevi pământeni pare foarte probabilă, fie dintre călugări, fie dintre laici. Am pomenit și de existența unei corporații de zugravi iconari care exista la Suceava in veacul al XVI-lea.

1) Al. Lăpedatu, Bul. Com. Mon. Ist. 1911

2) N. Iorga, Bul. Com. Mon. Ist. VII pag. 193.

3) Al. Lăpedatu, ibid.

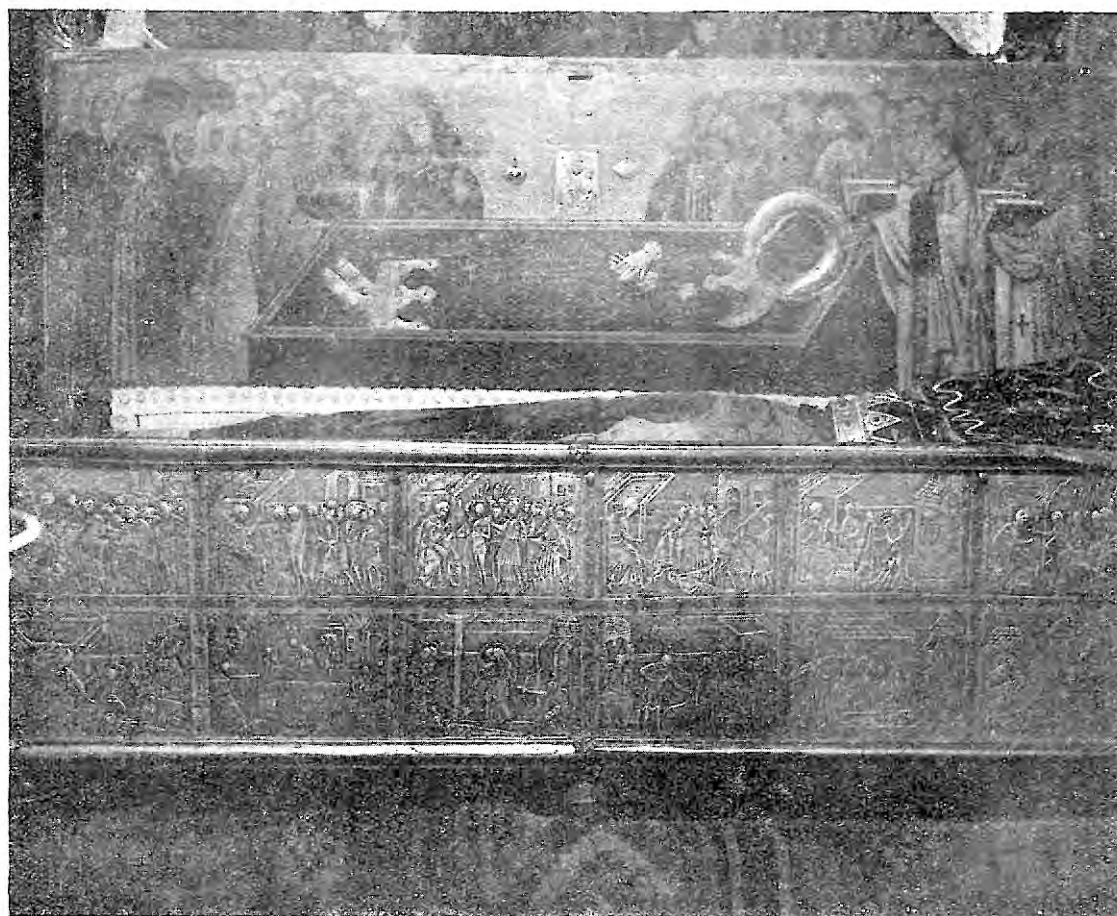

Fig. 449. Sf. Gheorghe din Suceava, Racla sfântului Ioan cel Nou

CAPITOLUL X

C O N C L U Z I I

În paginile ce preved am văzut care au fost elementele ce au contribuit la alcătuirea stilului nostru bisericesc din Moldova, stil rezultat din cerințele cultului ortodox care au impus normele planului bizantin și din înrăurea apuseana care s'a manifestat încă de la primile începuturi acestui meșteșug moldovenești de a clădi.

Iată cum ne putem închipui istoria acestor prime timpuri ale arhitecturii moldovenești.

are caractere de plan sârbești și balcanice, prin influența transmisă prin călugări sârbi.

Pe urmă, sub Alexandra cel Bun care zidește deja în mod pur gotic biserica de la Baia pentru soția lui catolică, sosese în țară mii de emigranți Armeni pe cari i-așează în șapte orașe¹⁾.

Printre toți acești emigranți se vor fi găsit vr'unii meșteri zidari și lor le putem atribui introducerea arcurilor piezișe de origină iranică.

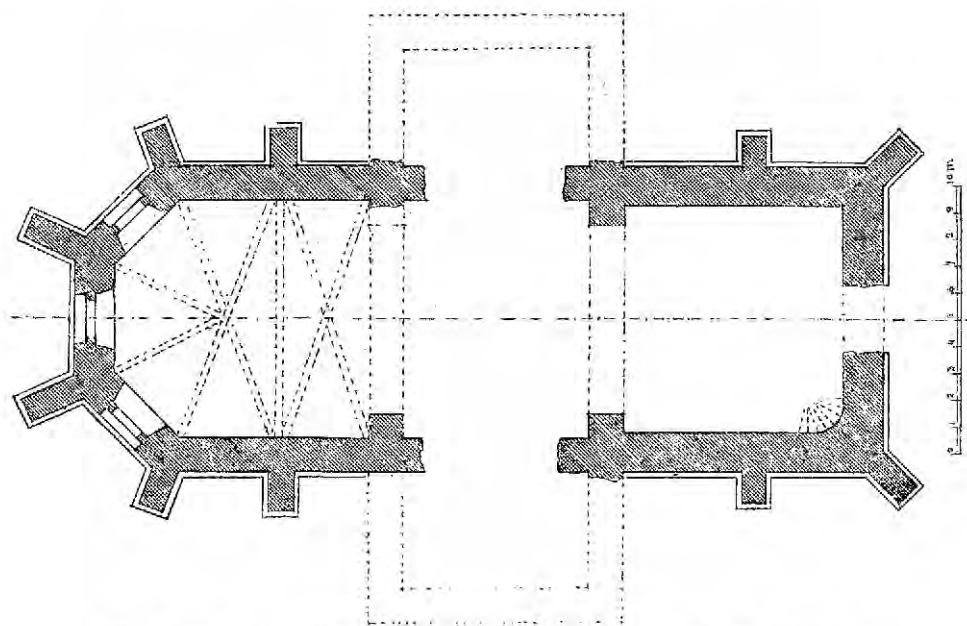

Fig. 450. Baia, Biserica catolică; plan (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Când a descălcat țara Bogdan, și a vrut să zidească, desigur că nu a putut aduce în țara lui cea nouă și încă sălbatică din Galizia sau din Transilvania, în acest moment unde arta romanică era învinsă de cea gotică, meșteri cei noi și căutați—gotiei—, ei cel mult cei mai modești și fără lucrul ai școalei părăsite.

Și astfel se explică Rădăuți, precum mai târziu se explică Sf. Treime din Siret, care

Adăogând aceste arcari naosului bisericii din Siret, ne apropiăm mult de aceea din Pătrăuți, ale cărei sinari reproduc în exterior arcadele oarbe de la Siret.

Așa ne putem explica geneza stilului nostru.

Dar totodată am văzut și influența climii și a materialelor locale în alegerea formelor și în împodobirea zidurilor.

1) G. Pray, Dissertationes.

Din contopirea acestor elemente, s'au născut aceste biserici, care la început mai simple, relativ scunde, se înfrumusețază, se înalță, se lungesc, așa ca la moartea marelui voevod stilul e perfect încheiat și și-a căpătat forma definitivă.

De atunci înainte el va mai evolua, biserica se mai va înalța, se va lungi și mai mult, i se vor adăuga încăperi, dar aceste modificări nu mai sunt decât inovațiuni de detalia. Nu este un alt stil ce se alcătuiește, este continuarea stilului lui Ștefan cel Mare care se prelungește până la sfârșitul veacului al XVI-lea, când se arată primele semne ale decadenței.

De altminterlea ne putem întreba până la ce punct introducerea compartimentelor intermediare între naos și pronaos a fost o idee fericită sau a constituit un progres în ceea ce privește biserica propriu zisă.

Gândul a pornit, de sigur, de la concepția de a feri mormintele, dar printr'această îndepărtare a pronaosului de naos s'a creat o separație prea desăvârșită între aceste două elemente principale ale bisericii, stricând astfel unitatea ei.

Altă schimbare mai însemnată ce se ivește sub armașii lui Ștefan în cursul veacului al XVI-lea a fost împodobirea bisericilor prin zugrăvirea pereților exteriori. Și aici — cu tot marele interes ce-l prezintă aceste frescuri, —trebuie să mărturisim că numai corespund

spiritului logic din vremea lui Ștefan care își împodobise fațadele cu materiale trainice, rezistente în contra intemperiilor și potrivite cu liniile constructive.

În definitiv, din aceste puncte de vedere, bisericile lui Ștefan cel Mare din ultimii 10 — 15 ani ai vieții lui, (precum și Sf. Gheorghe din Suceava care îl putem mai curând grupa cu cele care preced) mi se par a forma punctul culminant al artei noastre moldovenești. Clădirile din vremea lui Rareș, egale (sau poate superioare) sub unele privinți, sunt inferioare sub alte.

Calitățile mai de seamă ale acestui stil al lui Ștefan cel Mare sunt deci rațiunea, banul simț, cămpătarea, ingeniozitatea în soluțiunile tehnice și în general echilibrul în tot întregul clădirii.

Din acest punct de vedere, studiul acestei arhitecturi ne prezintă numai un interes istoric și arheologic dar și un interes mai practic. Aceste forme raționale, potrivite cliimei, aceste linii simple care plac ochiului românesc, această judicioasă alegere și întrebănțare a materialelor ce se găseseră ușor în țară și care au îngăduit un lucru trainic cu mijloace restrânse, pot servi și acuma de pildă.¹⁾

1) Aceste concluzii reproduc cele publicate în „Începuturile arhitecturii bisericesti din Moldova” de G. Bolș.

CAPITOLUL XI.

A N E X Ă

PIETRELE DE MORMANT DIN VREMEA LUI ȘTEFAN CEL MARE ȘI PANĂ LA 1527, ACTUALMINTE RĂMASE.

După Kozak ¹⁾

Arbora în pronaos. Chivotul descris mai sus cu inscripția:

„Acest chivot 'și a făcut Pan Laca Arbore, părcălabul Sacevei, fiul bătrânului Arbore, părcălabul Neamțului în anul 7071 Aprilie 29 (1503).“

Lespedea de sub chivot nu poartă nici o inscripție.

De alungul chivotului, la nivelul pardoselei e mormântul soției lui Laca Arbore, Iuliana. Inscripția e ciuntită. Lungimea = 1,44 m. lărgimea = 54 și 47 cm.

.... «lui Damnezeu, Iuliana, care s'a prispit la veșnicele....»

Asemenea și aceea a unei a treia groapă făcută de Laca Arbore, cui? nu se mai vede. Piatra e mică: 75 cm., pe 41 și 38 cm; era probabil a unui copil. «Această groapă a înframusețat-o Pan Laca Arbore părcălab....»

La **Parhăuți**, zidită la 1522 de logofătul Gavril Totrașan, se găsește o piatră de mormânt cu franze decorative la mijloc, de 1,62 m. pe 76 și 60 cm.

«Această groapă este a robului lui Damnezeu, Pan Anjinea, vameșul, care s'a matat la veșnicele lăcașuri. Veșnica lui pomenire, în anul 7002 luna Noembrie 4». (1494).

O a doua piatră (de 1,58 m. pe 0,62 și 0,65 cm. lățime, acoperă mormântul mamei lui Totrașan:

«Această groapă a înframusețat robul lui Damnezeu, Pan Totrașan, vistiernic, mamei

sale, roaba lui Damnezeu Maria, care s'a matat la veșnicele lăcașuri la anul 7014 (=1506) luna Februarie 14.»

Pe o a treia piatră de 1,41 m. lungime și 0,56 și 0,47 m. lățime — cu câmpul mijlociu fără ornamente ca și piatra precedentă:

«Această groapă a înframusețat robul lui Damnezeu Pan Gavril Totrașan logofăt, eneaghinei lui, roaba lui Damnezeu Anna, care s'a matat la veșnicele lăcașuri și a fost înmormântată aici în anul 7029 (=1521) luna Decembrie 2».

Anna era fata cea mai mică a lui Laca Arbore.

La **Putna**.

a) În exonartex, piatra făcută de Ștefan mitropolitului Teoctist, 1,54 m. pe 0,75 și 0,49 m. — gresie ¹⁾.

În mijloc ornament romanic cu caractere foarte amestecate. Pe fâșia exterioară, împletituri.

»Blagocestival gospodar al țării moldo-venești, Io Ștefan Voevod fiul lui Bogdan Voevod, a înframusețat această groapă părintelui nostru mitropolitului Sacevei.... Kir Teoctist, care a marit în anul 6986 luna Noembrie 18». (1478)

b) În naos — compartimentul ctitorilor — o nișă de 42 cm. adâncime și un baldachin eșit cu 76 cm. pe două coloane. Lespede de gresie de 11 cm. grosime, 1,72 m. lungime pe

¹⁾ Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

¹⁾ Deformările lespezilor pe reproduceri sunt datorite perspectivei fotografice.

78 cm., așezată la 46 cm. înălțime pe un soclu cu o bogată ornamentare gotică.

Pe câmpul din mijloc, ornament vegetal cu flori și păsări. În loc de săpătură în „méplat“, avem aici o sculptură în relief rotund obișnuit. Motivul este oriental dar factura evident occidentală. E groapa Mariei din Mangop.

„În anul 6985 luna Decembre 19 a marit blagocestiva roaba lui Damnezeu Maria, Doamna blagocestivalui Ioan Ștefan Voevod, gos-

vegetale cam înrădite cu cele de pe piatra Mariei de Mangop, dar mai rudimentare și ca desen și ca execuție.

«Aceste gropi sunt ale robilor lui Damnezeu Bogdan și Petra fii lui Io Ștefan Voevod, gospodar al țării moldovenești, cari au marit Bogdan în anul 6087 luna Iulie 26 Petra în anul 6988 Noembrie 21». (1479 și 1480).

d) La dreapta, lespede de marmoră albă gălbui de 16 cm. grosime, pe un soclu de

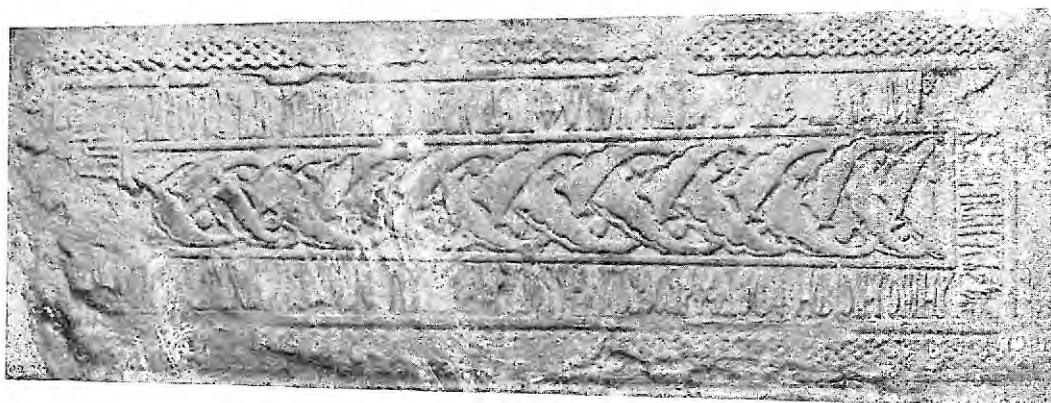

Fig. 451. Patna, Mormântul Mitropolitului Teoctist

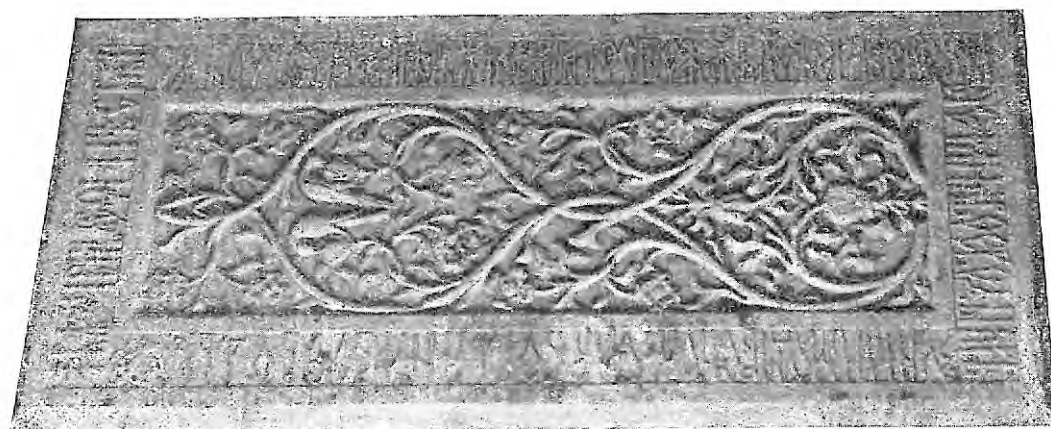

Fig. 452. Patna, Piatra Mariei din Mangop

podar al țării moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod“ (1477).

e) Lângă acest mormânt pe pardoseală o lespede tot de gresie de 15 cm. grosime, 1,62 m. lungime pe 42 cm. În partea de sus un seat de asupra căruia se află un coif cu capul de zimbura ca cimier și ornamente ca lambrachine.

O stea se vede între coarnele zimbrului. Restul pietrei este acoperit cu ornamente

44 cm. înălțime și cu un ornament floral romanic (sau bizantino-romanice); lungimea e de 1,83 m. pe 0,81 m. În mijloc, frumoase rînsouri gotice, având totuși legături și cu ornamentația orientală.

În afară de rîndul cu inscripția o altă bandă ornamentală gotică; inscripția se isprăvește pe laturile verticale ale pietrei.

„Blagocestival domn, Io Ștefan Voevod, prin mila lui Damnezeu gospodar al țării

moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod, ctitor și ziditorul acestui sfânt lăcaș, care e calcat aici, și s'a mutat la veșnicile lăcașuri în anul 7... luna... și a domnit ani... (completat ca ereionul) 47,3 luni.

Piatra pregătită de Ștefan după 7000 (1492) nu a fost completată după moartea lui. (Vezi figurele 454 și 460).

e) În fața mormântului lui Ștefan cel Mare, pe pardoseală, o lespede de marmură albă gălbui, de 14 cm. grosime, lungă de 1,70 m., lată de 52 cm. La mijloc ornament vegetal de stil oriental dar de un desen cam confuz, lipsit de grație și de o execuție mai uscată.

„Această groapă este a Domnei Maria, fiica lui Rada Voevod, doamna lui Ștefan Voevod, gospodarul țării moldovenești, care s'a mutat la veșnicile lăcașuri în anul 7... luna...“.

Și aici placa pregătită nu a fost completată după moartea Doamnei.

Ca toate că următoarele morminte nu mai sunt din vremea lui Ștefan, le notăm ca termeni de comparație.

f) În pronaos, o nișă adâncă de 40 cm. și în fața un chivot de piatră boltit pe două picioare; poartă pe un scau capul de zimbru. Soclul e bogat ornat cu motive gotice.

Lespedea de gresie de 18 cm. grosime, are 1,76 m. lungime și 72 cm. lărgime.

În mijlocul plăcii un ornament vegetal romanice — aproape la fel ca cel de pe piatra lui Teoctist — pe margine un rîsca gotic sculptat în relief rotund. Și slovele inscripției sunt mai rotund săpate, mai puțin curat și neted ca pe piatra lui Ștefan, bănoară.

„Această groapă este a blagocestivalui domn Io Bogdan Voevod, gospodar al țării moldovenești fiul lui Ștefan Voevod, ctitorul acestui sfânt lăcaș, care s'a mutat la veșnicile lăcașuri în anul 7025 luna Aprilie 20 la miez de noapte“ (1517).

g) Sub același baldachin, în fața mormântului lui Bogdan, pe pardoseala, este acela al surorii, lui Maria. Lespede de gresie de 1,73 m. lungime, și 64 cm. lățime.

În mijloc, un frumos ornament vegetal, tot romanice dar deja cu ceva amestec, care se deosebește ceva de celelalte prin faptul că nu e așezat pentru a fi privită piatră în lung,

dar în lat. Pare totuși a fi același mână ca la piatra lui Bogdan.

„Această groapă este a Mariei, numită Chiajna, fiica lui Ștefan Voevod, gospodar al

Fig. 453. Putna, Piatra Voevozelor Bogdan și Petru

țării moldovenești, ctitor al acestui sfânt lăcaș, care s'a mutat la veșnicile lăcașuri în anul 7026 luna Martie 18“ (1518).

În partea stângă a pronaosului, cam același baldachin ca în partea dreaptă.

h) Piatra Mariei, prima soție a lui Petru Rareș, așezată la 72 cm. înălțime; de gresie, are o lungime de 1,79 m. iar 0,65 m. lățime.

„Blagocestivat și iubit de Christos Ioan Petru Voevod, gospodar al țării moldovenești, a înfrumusețat această groapă doamnei sale

Fig. 454. Patna, Piatra lui Ștefan cel Mare (după Kozak)

Fig. 455. Patna, Piatra Mariei, fata lui Rada cel frumos

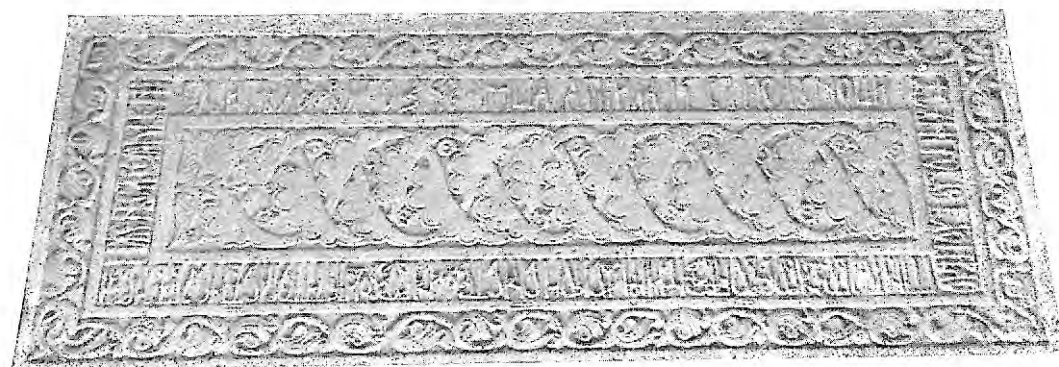

Fig. 456. Patna, Mormântul lui Bogdan cel Orb

Ornamentul câmpului din mijloc e cam la fel ca al pietrei lui Ștefan cel Mare, după care a fost evident copiat.

Maria care s'a mutat la veșnicele lăcașuri — veșnica ei pomenire — în anul 7037 luna Ianie ziua 28" (1529).

i) Jos în fața acestui mormânt, o lespede de gresie, de 1,42 m. lungime, 0,61 și 0,54 m. lățime. Ornamentul central seamănă cu acela „Blagocestivul și iubitorul de Christos Io Petra Voevod, gospodar al țării moldo-venești, a înfrumusețat acest mormânt nepo-

Fig. 457. Patna, Mormântul Mariei, fata lui Ștefan cel Mare

Fig. 458. Patna Piatra Mariei, prima soție a lui Petru Rareș

Fig. 459. Patna, Mormântul lui Ștefaniță Vodă

al pietrei lui Bogdan și al pietrei lui Teoctist. Marginea exterioară poartă un ornament ceva diferit, tot în „méplat“ și de caracter bizantino-romanice.

talui său Ștefan Voevod, care s'a mutat la vesnicele lăcașuri în anul 7035, luna“ (1528)

E mormântul lui Ștefaniță Vodă.

Fig. 460. Patru, Piatra de mormânt a lui Ștefan cel Mare

Rădăuți.

În naos, la dreapta, mormântul lui Bogdan cel d'înteii, la 39 cm. înălțime; lespede de gresie e de 0,19 m. grosime, 1,71 m. lungime, 0,62 și 0,53 m. lățime.

La mijloc, un foarte frumos ornament romanice; la marginea pietrei, în afară de rândul inscripției, un ornament în formă de impletitură.

„Prin mila lui Dumnezeu, Io Ștefan Voevod, gospodar al țării moldovenești fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumusețat această groapă strămoșului său, bătrânului Bogdan Voevod, în anul 6988, luna Ianuarie 27. Aceste morminte le-a făcut Mistr Ian“. (capul de zimbri) (1480).

2. Mormântul lui Lațcu, la 0,56 m. înălțime, 1,70 m. lungime, 0,61 și 0,55 m. lățime. La mijloc ornament romanice; în afară o impletitură.

„Blagocestival și iubitul de Christos Io Ștefan Voevod, gospodar al țării moldovenești fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumusețat această groapă, strămoșului său Io Lațcu Voevod, în anul 6988 Luna Ianuarie 20, fiind episcop de Rădăuți Ioanikie. (capul de zimbri) (1480).

În naos, la stânga:

3. Piatra lui Ștefan Vodă I de 0,13 m. grosime 1,62 m. lungime și 0,61 și 0,50 m. lățime, la 0,37 m. înălțime.

Ornament romanice cu franze late la mijloc, și la fel la margine.

„Blagocestival și iubitul de Christos Io Ștefan Voevod, gospodar al țării moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod a înfrumusețat această groapă strămoșului său Ioan cel bătrân Ștefan Voevod, — carele a bătut pe Ungarii la Chindov — în anul 6988 luna Mai, 20“ (capul de zimbri) (1480).

4. Piatra lui Roman la 0,50 m. înălțime, 1,72 m. lungime, 0,35 m. și 0,56 m. lățime. Mijlocul cu ornament de franze romanice în-

rudii ei aceluiași al pietrei lui Bogdan I, dar mai gras; marginea cu împletitură.

„Prin mila lui Dumnezeu blagocestiva noastră domn Io Ștefan Voevod, gospodar al

venești în anul 6987 Luna Decembrie 15“. (capul de zimbru) (1479).

5. Piatra lui Bogdan, fratele lui Alexandru

Fig. 461. Piatra lui Bogdan I, Rădăuți

Fig. 462. Piatra lui Lațcu, Rădăuți

Fig. 463. Piatra lui Ștefan I, Rădăuți

toatei țării moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod gospodar al țării moldovenești, a înfrumusețat această groapă strămoșului său Io Roman Voevod gospodar al țării moldo-

cel Bun, la 0,61 m. înălțime, 1,73 m. lungime, 0,63 m. și 0,53 m. lățime. Ornament romanice în mijloc; pe marginea pietrei o împletitură stângăcieu executată.

„Blagocestival și iabitorul de Christos, Io Ștefan Voevod, gospodar al țării moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod a înfrumusețat această groapă banicală¹⁾ său Io Bogdan

6. Piatra lui Bogdan, fiul lui Alexandra cel Bun, la 0,60 m. înălțime, 1,68 m. lungime, 0,63 m. și 0,59 m. lățime. Frumos ornament romanice la mijloc, de un caracter

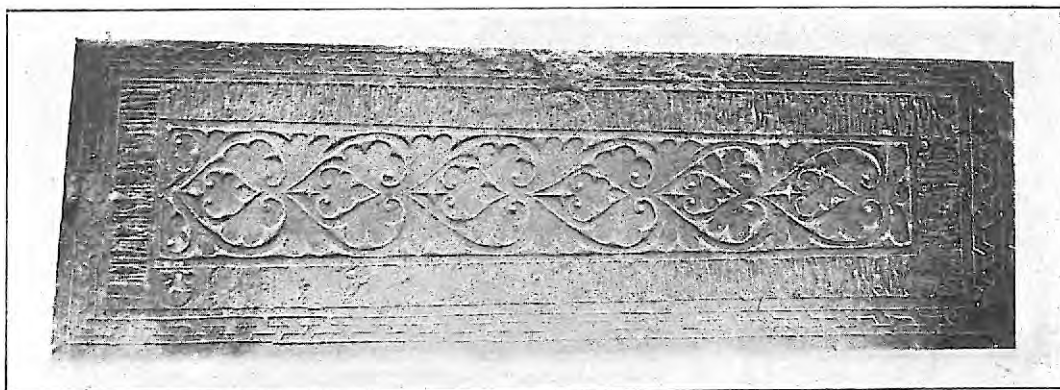

Fig. 464. Piatra lui Roman Vodă, Rădăuți

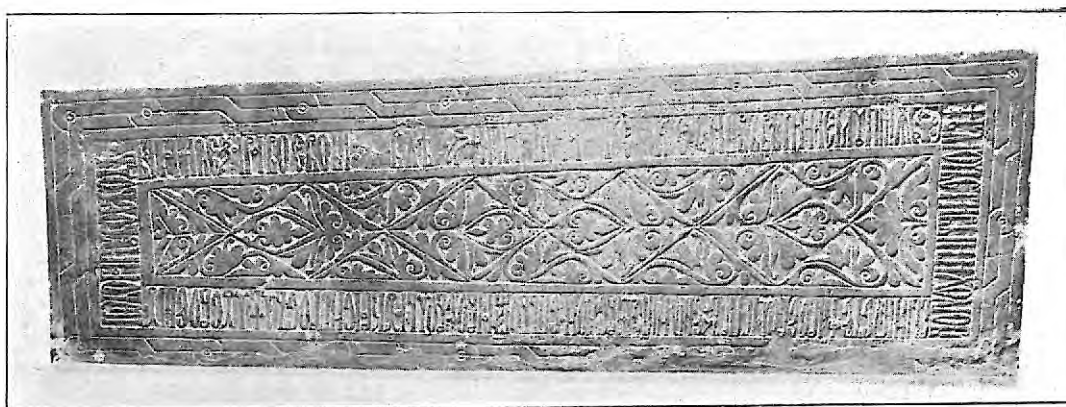

Fig. 465. Piatra lui Bogdan, fratele lui Alexandra cel Bun, Rădăuți

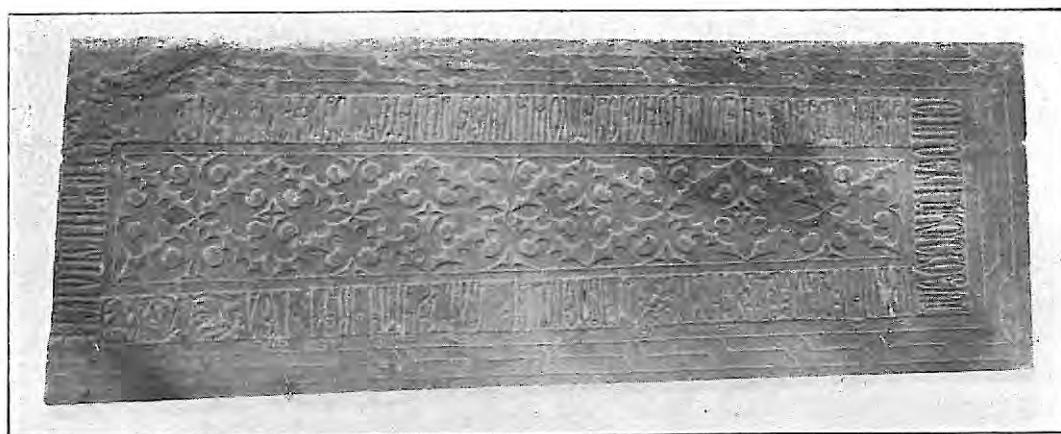

Fig. 466. Piatra lui Bogdan, fiul lui Alexandra cel Bun, Rădăuți

Voevod fratele lui Alexandra Voevod în anul 6988 luna Ianuarie ziua 25, spre veșnica lui pomenire“. (capul de zimbru) (1481).

1) Adică anchialul tatălui.

mai deosebit; la margine împletituri cam la fel ca la lespezea precedentă.

„Blagocestival și iabitorul de Christos Io Ștefan Voevod, gospodar al țării moldovenești

fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumusețat această groapă anchiului său Bogdan Voevod, fiul lui Alexandra Voevod, la anul 6988 luna Ianuarie 30 (capul de zimbru)" (1481).

În pronaos, la stânga: Anastasia fiica lui Lațcu.

7. Pe pardoseală, lespede de 0,19 m. gro-

lăcaș, fiica lui Lațcu Voevod, a murit la anul 6928 luna Martie 26". (1497 data pietrei).

8. Piatra Stanei, mama lui Ștefăniță Vodă tot pe pardoseală. Lespedea are 0,22 m. grosime, 1,34 m. lungime și 0,58 m. lățime. Ornamente copiate în parte de pe piatra Marii, fata lui Radu cel Framos de la Patna;

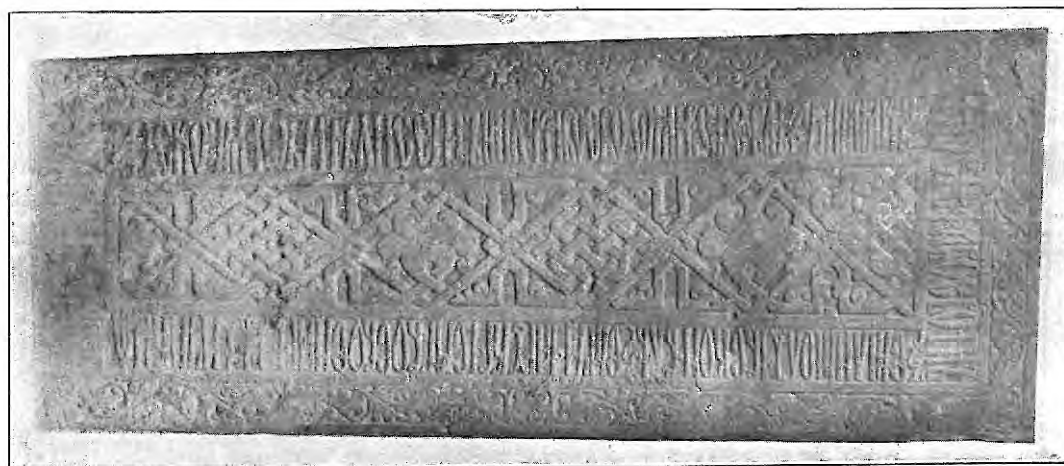

Fig. 467. Piatra Anastasiei, fiica lui Lațcu Voevod, Rădăuți

Fig. 468. Piatra Stanei, maica lui Ștefăniță Vodă, Rădăuți

sime, 1,49 m. lungime și 0,60 m. și 0,53 m. lățime. La mijloc frumoase ornamente împletite, cu trei frunze printre ele, iar la margine un elegant rinsou de frunze.

„Io Ștefan Voevod, domn al țării moldo-venești, în anul 7005 luna Aprilie 11, a înfrumusețat această groapă strămoșei lui eniajnei Anastasia, care a dat Coțman acestui

se vede un cap de zimbru în partea de jos, dar de proporții mai puțin lungărețe.

În afară e o bandă ornamentală copiată după aceea de pe piatra Anastasiei. Săpătura slovelor este cam ștersă și fără vicioane.

«Blagocestival și iubitorul de Christos Io Ștefan Voevod, gospodar al țării moldo-venești, fiul lui Bogdan Voevod, a înfruma-

seșat această groapa mamei sale Stana în anul 7026 luna Ianuarie 28, fiind episcop Pahomie" (1518).

În pronaos, în dreapta:

9. O piatră uzată de 1,58 m. lungime, 0,60 m. și 0,57 m. lățime.

Kozak a mai citit:

„....s'a mutat la veșnicele lăcașuri“....

Wickenhauser citise:

„Aceasta este groapa lui Oanikie episcop de Rădăuți.... care s'a mutat la veșnicele lăcașuri în zilele blagocestivului (Ștefan Voevod) în anul 70 (12?) luna..., ziua....

Adormirea Maicei Domnului din Suceava.

1. O piatră de mormânt grecească, de 2,11 m. lungime și 0,59 m. lățime:

4. O piatră de mormânt în două fragmente cu inscripția la mijloc și un ornament romanice în jurul ei.

„Această piatră a făcut și înfrumusețat roaba lui Dumnezeu călugărița Maria prea iubitului său.... Petra..... 7....“

5. Alt fragment:

„Această piatră a făcut Ștefan..... la anul 7028 — luna“ (1519).

În muzeul din Suceava, provenind din Drăgoești. Câmpul din mijloc e gol. Lespedea e de gresie.

„În anul 7000 și 20 a murit robul lui Dumnezeu, Pan Ioan Drăgoia, pârcealab, luna Octombrie 16“. (1512).

Pe o piatră de mormânt sfărâmată de lângă cetate o inscripție grecească din 1480.

Fig. 469. Voroneț, Piatra de mormânt a lui Danil (după Kozak)

«Pomeniște Doamne cu sfinții tei sufletul robului tău Ioan fiul lui Mănoil Ma(r)a(t)i, Roman (din Constantinopol), a murit și a fost îngropat în vremea domnului Io Bogdan Voevod, fiul marelui domn Io Ștefan Voevod în anul 7018 (1510) Aug. 11».

2. O piatră de 1,96 m. lungime — 0,58 m. lățime:

„Această groapă a înfrumusețat-o roaba lui Dumnezeu Nastasia soțului său Marateu, care s'a pristăvit la veșnicele lăcașuri în anul 7019 luna Octombrie 15, veșnica lui pomenire» (1511).

3. Altă piatră de 1,58 m. lungime și 0,52 m. — 0,50 m. lățime — fără ornamente:

„Această groapă a înfrumusețat-o roaba lui Dumnezeu Marașa soțului său Procopie Pskovitîn, care s'a pristăvit la veșnicele lăcașuri la anul 7033 — ziua.... —» (1525).

Voroneț.

În pronaos.

Lespede de gresie de 0,10 cm. grosime, 1,32 m. lungime și 0,50 m. și 0,42 m. lățime. Ornament romanice cu frunze foarte late. La margine, împletituri. Inscripția e pe două rânduri transversale sus și jos.

„Această este groapa tatălui nostru David, Schimnicul Danil“.

În pronaos o piatră de mormânt de 1,21 m. lungime — 0,59 până la 0,41 m. lățime cu un ornament în mijloc.

„Această groapă au înfrumusețat Turcea și Stoica tatălui lor, Pan Florea care s'a pristăvit la veșnicele lăcașuri la anul 7013 luna Ianuarie 18 zile“. (1505).

Bacău.

Pe o piatră (1,50 × 0,50), frumos decorată în pur stil gotic, foarte deosebit de celelalte

și ca motiv și ca factură; pe cele patru laturi inscripția :

„Io Alexandra Voevod, fiul lui Ștefan Voevod, domnul țării Moldovii înfrumusețează acest mormânt care s'a prestăvit spre

Voevod, care s'a prestăvit în anul 7009 (1501) luna lui“

Anul morții e greșit. Tăutul a murit după 1511. Ornamentul e tratat într'un stil asemănător celui de la Rădăuți, franzele sunt

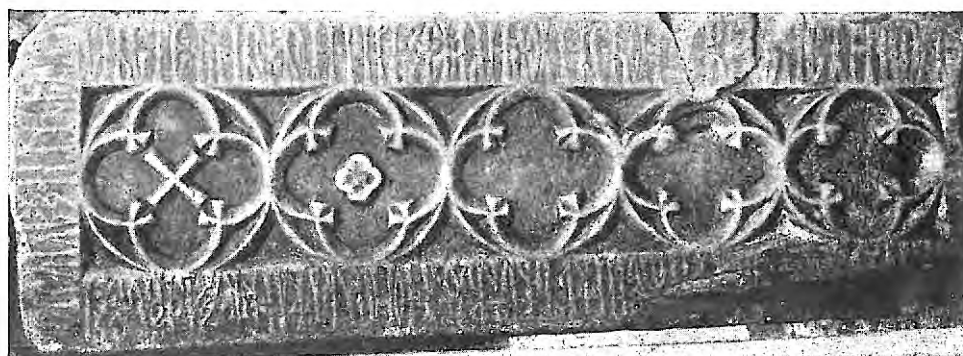

Fig. 470. Precista Bacău, Piatră de mormânt (Bul. Com. Mon. Ist.)

vecinicile lăcașuri în anul 7004 (1496) luna Septemvrie 16».

(Bul. Com. Mon. Ist. 1911 p. 153 de V. Drăghiceanu care presupune că mormântul este al unui fiu al lui Alexandra)

însă amestecate cu împletituri rotunjite. Banda cu inscripție e foarte lată; în afară nu mai este nici un ornament.

2. 3. 4. 5.

Patru morminte ale copiilor lui Tăutu

Fig. 471. Bălinești, piatra de mormânt a lui Tăutu (Bul. Com. Mon. Ist.)

Bălinești.

1 Piatra de mormânt al ctitorului bisericii, marele logofăt Ioan Tăutul, ciuntită :

„Aceasta este mormântul dumnealui Ion Tăutul, marele logofăt al domnului Ștefan

Petru și Teodor și Vasilica și Magda. Pietrele celor doi fii sunt ornate cu totul într'un mod stângăcia și fără nici o singuranță de execuție, atât în câmpul central cât și în fâșia de la margine.

Ornamentul central al pietrelor fetelor e mai larg tratat, dar tot de-o mână nedibacie; se inspiră de frunzele romanice deja văzute. Banda exterioră a pietrei Magdei e la fel ca motiv ca aceea a pietrelor fraților săi, dar mai bine executată.

Septembrie 18, — veșnica ei pomenire — i'a făcut și i'a înframusețat Ion Tăutul logofăt“.

„Acest mormânt este al roabei lui Dămnezeu Magdei, fiica damnealui Tăutul logofăt,

Fig. 472. Bălinești, Piatra de mormânt a lui Petru, fiul logofătului Tăutu (Bul. Com. Mon. Ist.)

„Domnul Ion Tăutul logofăt, a înframusețat acest mormânt fiului său Petru, care s'a prestavit la veșnicele lăcașuri în anul 7002 (= 1494) Septembrie 2“.

„Domnul Ion Tăutul logofăt a înframusețat acest mormânt fiului său Teodor, care

care s'a prestavit la veșnicele lăcașuri în anul 7008 (= 1500) Septembrie în 29“.

6. Piatra de mormânt a Mariei, mama lui Dragotă Tăutulovici.

„Acest mormânt l'a înframusețat Dragotă Tăutulovici maicei sale Cneaghinei Mariei

Fig. 473. Bălinești, Piatra de mormânt a lui Teodor, fiul logofătului Tăutu (Bul. Com. Mon. Ist.)

s'a prestavit la veșnicele lăcașuri în anul 7002 (= 1494) Septembrie 22“.

„Acest mormânt este al roabei lui Dămnezeu Vasilica, fiica lui Tăutul logofăt, care sa prestavit în anul 7003 (= 1495) Iana lui

care s'a prestavit la veșnicele lăcașuri în anul 7007 (= 1499) Martie 23“.

Ornamentul central al pietrei este de un alt stil decât cel văzut pe pietrele descrise până acuma. E nedibaci și uscat executat; Se întrezărește aici o influență orientală,

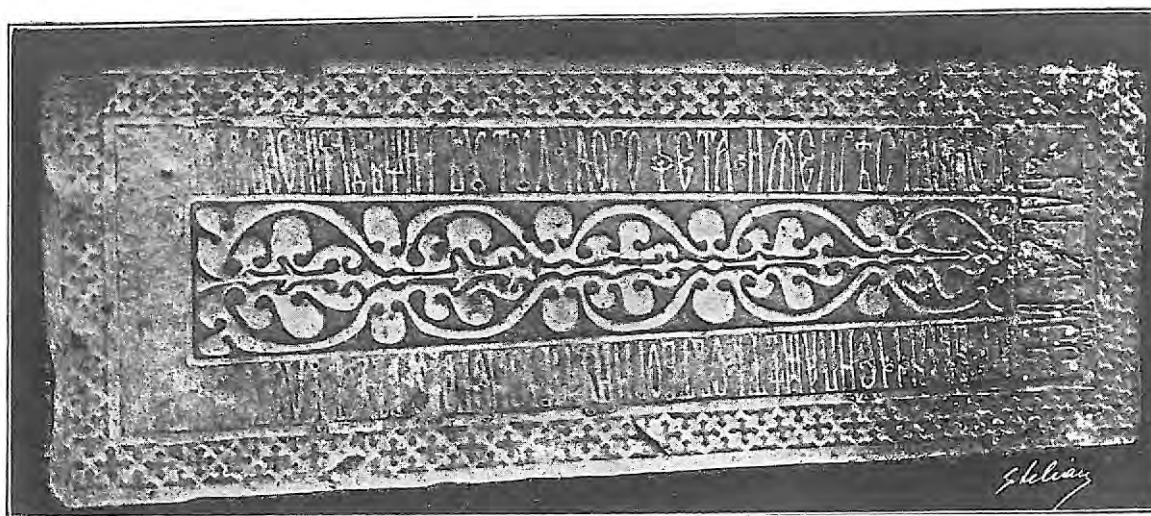

Fig. 474. Bălănești, Piatra de mormânt a Vasilichei (Bul. Com. Mon. Ist.)

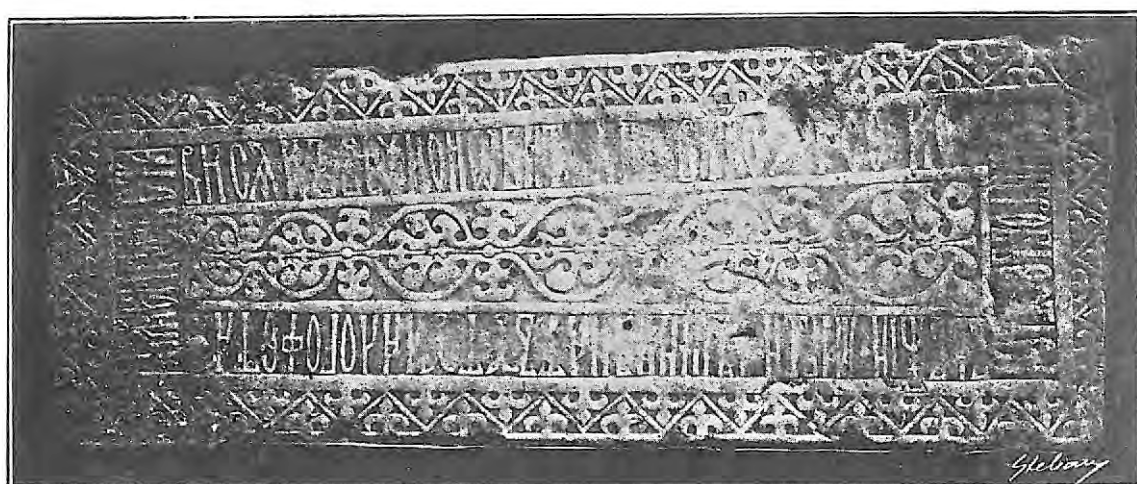

Fig. 475. Bălănești, Piatra de mormânt a Madgei (Bul. Com. Mon. Ist.)

Fig. 476. Bălănești, Piatra de mormânt a Mariei, maica lui Dragotă (Bul. Com. Mon. Ist.)

precum și în rinsoul exterior care amintește tot o dată alte mai vechi de stil romanice.

7. Spre comparație mai dăm și piatră, An-

Bistrița.

(Iorga Inscriptii I. pag. 38).

Mormântul Doamnei Ana, a lui Alexandru cel Bun, pus de Ștefan cel Mare.

Fig. 477. Bălănești, Piatra de mormânt a Angelinei (Bul. Com. Mon. Ist.)

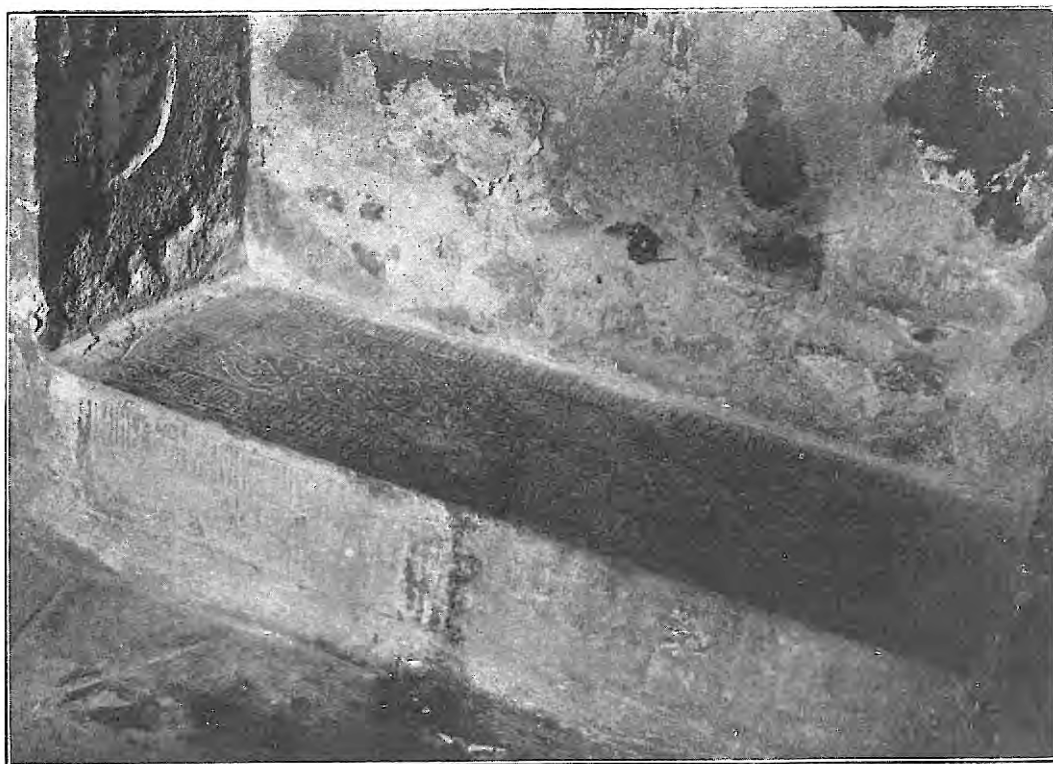

Fig. 478. Mormântul Doamnei Ana a lui Alexandru cel Bun, Bistrița

gelinei, soția lui Drăgan Tăutul (1617) care vădește în veacul al XVII-lea evidența copiere a pietrelor fetelor lui Ion Tăutul.

(Inscriptiile bisericești din Bălănești de A. Lăpedatu, Bul. Com. Mon. Ist. 1911, p. 213).

Lespedea, în stilul romanic celor de la Rădăuți.

„Io Ștefan Voievod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, înfrumuseță această groapă doamnei

Ana, Doamna lui Alexandra Voevod, mama lui Ilie Voevod, care s'a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 6926 (1418) luna Noembrie 2, — fiind egamen popa Grigorie“.

Dolhești mari.

(Iorga inscripții I. p. 62).

1. Doamnă pietre din veacul al XV-lea; ana e a tatălui lui Șendrea Hatmanul.
2. Lespedea frumos lucrată a Mariei sora

Hârlău.

(Iorga Inscriptii I. pag. 6).

„Această groapă este a robului lui Damnezeu damnealui Sto(Ini)cal ? Gheorghe și zugrav — a venit din părțile Tricalei și s'a strămutat la veșnicele lăcașuri“.

Secolul al XV-lea — cel mult al XVI-lea.

S'a presupus că acest Gheorghe din Tricala a putut fi unul din zugravii lui Ștefan cel Mare.

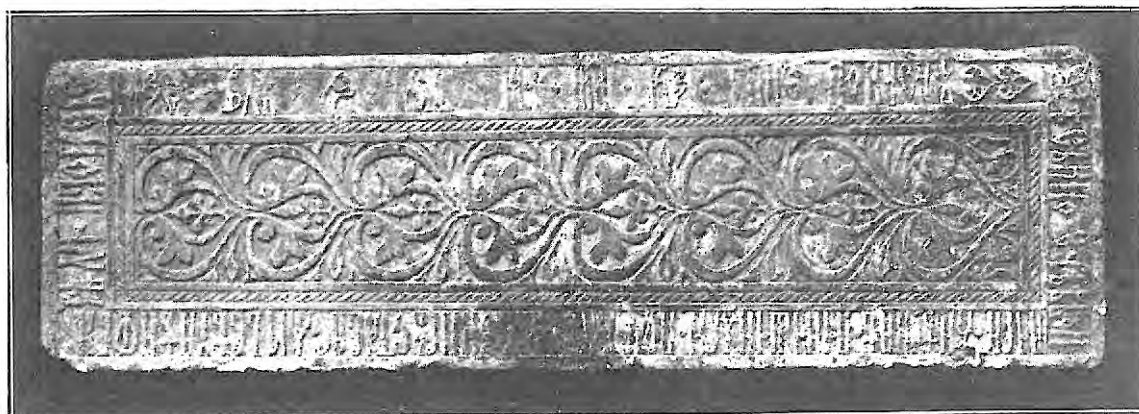

Fig. 479. Dolhești, Piatra de mormânt a Mariei lui Șendrea

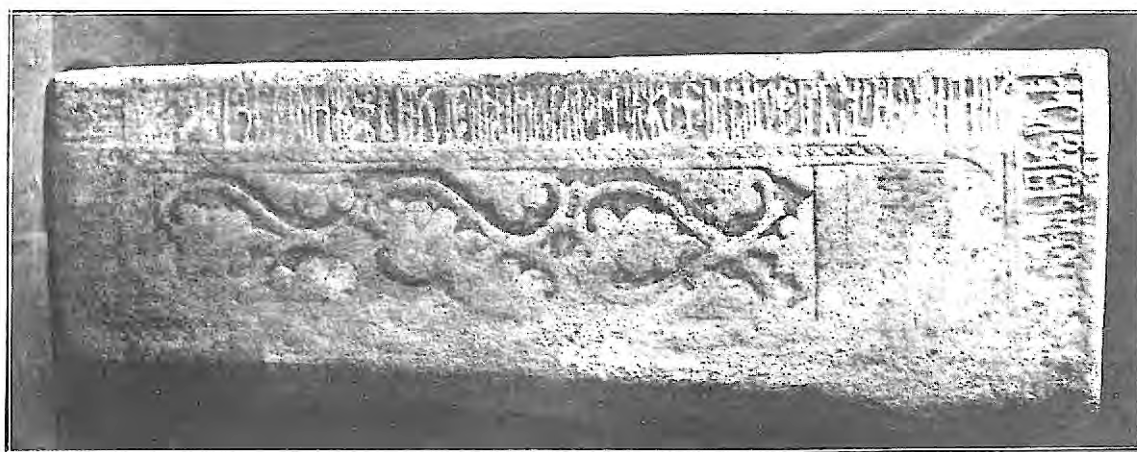

Fig. 480. Dolhești, Piatra de mormânt

lui Ștefan cel Mare. E ceva ridicată de la pământ:

„Această groapă este a roabei lui Damnezeu, Doamna damisale Șandrea Portar, care a încetat din viață și s'a îngropat în anul 6994 (1486) luna lui Mart în 27. Luni după Paști“.

2. Mormântul lui Șendrea — inscripția ștearsă. — (Șendrea a murit în 1481).

3. O piatră unde nu se mai poate citi decât cuvintele... viesternic s'a îngropat....“

Mănăstirea Neamțului.

În compartimentul etitoretic.

1. Piatra lui Ștefan, fiul lui Alexandra cel Bun, frumos ornamentată într'un stil asemănător cu cel de la Rădăuți, dar fără margine decorată exterioară.

„Această groapă a înfrumusețat-o Io Ștefan Voevod, ea mila lui Damnezeu, domnul țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, unchiului său Ștefan Voevod, fiul bătrânului Alexandra

Fig. 481. Mănăstirea Neamțului, Piatra de mormânt lui Ștefan Vodă, fiul lui Alexandru cel Bun

Fig. 482. Mănăstirea Neamțului, Piatra de mormânt a egumenului Hariton

Voevod, care a murit și-a fost îngropat în anul (6955, luna lui Iulie 16)".

(Iorga. Ștefan cel Mare și Mănăstirea Neamțului în Bul. Com. Mon. Ist. 1910 p. 103).

2. În pronaos, piatra lui Micota, care fusese pârceălab de Neamț. Motivul ornamental

3. Ca punct de comparație :

Piatra de mormânt a egumenului Hariton, din 1536, așezată acuma tot în pronaos și care pare a fi o copie cam stângacic a pietrei lui Roman Vodă, de la Rădăuți.

Fig. 483. Mănăstirea Neamțului, Piatra de mormânt a pârceălabului Micota

este cam la fel ca la piatra precedentă dar cu mai puțină maestrie executat.

„Acest mormânt este al robului lui Dumnezeu Micotă pârceălabul de Neamț, și i l'a împodobit Io Ștefan Voevod al țării Moldovei. A răposat și a fost îngropat aici la anul 7003, luna lui (Octombrie luna (?) zile) = 1495.

Probota.

(Iorga Inscriptii I. pag. 59).

Pe un mormânt adus din mănăstirea Sf. Nicolae :

„Această piatră a făcut'o Ștefan Voevod (cel Mare) lui Petru Voevod, fiul bătrânului Ștefan Voevod, veșnică lui pomenire.

2. Piatra Oltei, mama lui Ștefan cel Mare, e de marmoră albă, cu un ornament romanic la mijloc și o largă împletitură la margine:

3. O piatră alcătuită acuma așiorii unei ași la casele de la clopotniță.

„Această groapă este a robul lui Dam-

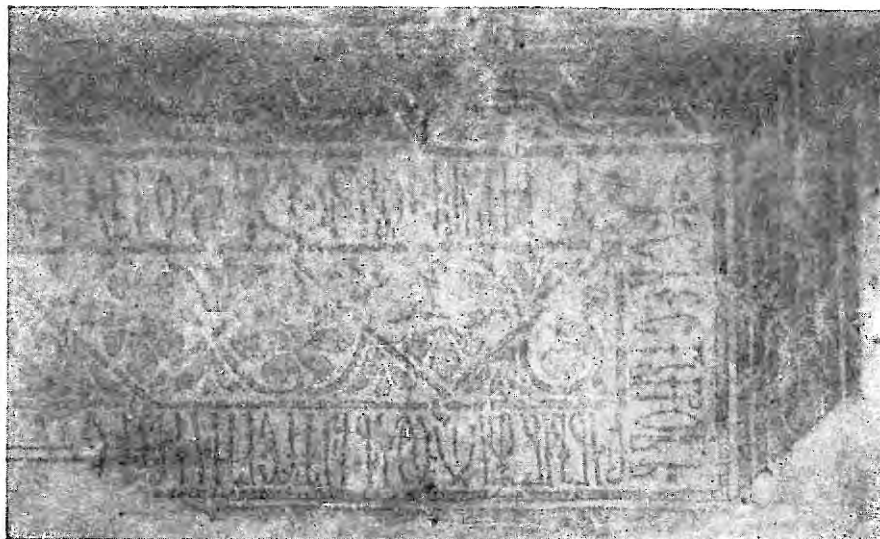

Fig. 484. Piatra Oltei, Probota

„Această este groapa roabei lui Damnezeu Oltea, mama domnului Io Ștef[an care a murit] în anul 6973 (1465) Noembre 4“.

nezeu damnealul..... năpui Postelnic, fiul Sorii, surorii lui Ștefan Voevod, care a murit (la anul) 7008 (1500) Ianuarie“.

LES EGLISES D'ETIENNE LE GRAND

R É S U M É

La présente étude est le développement du premier chapitre sur l'architecture religieuse moldave, paru dans „L'Art Roumain”.¹⁾

Nous y avons, en outre, ajouté la description sommaire — avec plans à l'appui — des églises que nous connaissons depuis les commencements de l'architecture moldave jusqu'en 1527, date de la mort du prince Etienne le Jeune, petit fils d'Etienne le Grand.

Ce travail présente donc un inventaire de ces monuments, leur critique et un essai de classification.

* * *

L'étude de l'époque d'Etienne le Grand est pour l'étude de l'architecture religieuse moldave, non seulement du plus grand intérêt, mais elle constitue la clef même du problème.

Plusieurs églises ont été élevées, il est vrai par ses prédécesseurs et surtout par Pierre Muşat et Alexandre le Bon, ainsi que le démontrent maints documents. Une partie, — peut être la majorité — de ces édifices, était en bois. Ceux

construits en pierre, qui nous sont restés de cette époque — deux ou trois — ne sont pas d'un grand aide pour l'étude des commencements de notre architecture, quel que soit l'intérêt qu'ils présentent d'autre part.

A l'époque d'Etienne le Grand, le style de ces églises se trouve déjà formé dans ses lignes principales et s'il n'a pas encore atteint tout son développement, il a pourtant trouvé ses formes caractéristiques et les modifications qu'il subira ensuite ne porteront plus, en somme que sur des points secondaires et ceci jusqu'au moment où commencera la décadence du style moldave.

Dans les lignes qui suivront, nous nous occuperons à peu près exclusivement d'églises; ce sont en effet, à peu près les seuls monuments religieux de cette époque — exception faite pour quelques clochers — dont nous puissions certifier l'authenticité.

Nous examinerons d'abord les influences et puis les formes, sans qu'il nous soit, du reste, possible de toujours séparer ces deux parties de notre étude, l'une aidant à la compréhension de l'autre et réciproquement.

1) L'Art Roumain par N. Iorga et G. Balş.

LES INFLUENCES

Les influences étrangères qui peuvent entrer en ligne de compte sont en premier lieu l'influence byzantine et l'influence gothique. La première, transmise par des voies diverses, se sent d'une façon indiscutable dans le plan de l'église, ainsi qu'il était du reste naturel qu'il le fût, les besoins du culte orthodoxe étant ici prédominants et indiquant, en somme, le programme de la construction auquel devront s'adapter les possibilités constructives et les tendances ornementales.

On retrouve chez nous, comme dans tout le domaine de l'art byzantin, les séparations classiques en autel (avec ses annexes, la prothèse et le diaconicon), en naos et pronaos. De même les voûtes sont de principes byzantins. Les arcs sont en plein cintre ; les arcs brisés, dits ogivaux, ne se trouvent que dans des détails d'ornementation ; les voûtes sont en calote de sphère et sauf de très rares exceptions nous n'en trouverons pas sur nervures de mode gothique. Et de même les voûtes caractéristiques moldaves, avec leurs arcs obliques superposés aux grands arcs du naos, n'ont aucune relation avec l'art gothique.

L'influence byzantine est encore mise en évidence par le plan trilobé du naos, devenu chez nous, comme à l'Athos, aux Météores et en Serbie, la règle presque générale. L'examen du plan nous amène à la conclusion que cette disposition athonique a dû nous parvenir par l'intermédiaire de la Serbie. Cette conclusion s'impose d'autant plus que c'est un fait connu que des moines serbes sont venus vers la fin du XIVe siècle — appelés ou favorisés par les souverains du pays — créer des fondations religieuses en Moldavie, tandis que nous n'avons aucune preuve de la venue de maîtres de l'Athos.

Nous n'avons pas d'indice d'influences spéciales venant de Bulgarie — malgré certains traits de parenté, communs du reste à l'art de tout le sud-est européen.

Après l'art byzantin, celui qui a le plus mar-

qué sur l'architecture moldave est l'art gothique. Les relations constantes de la principauté avec la Pologne et avec la Transylvanie expliquent suffisamment ce fait, ainsi que la facilité avec laquelle on pouvait en faire venir des maîtres habiles, bien plus que des Balcons, tombés sous le joug des Turcs.

Les nouveaux caractères que cette influence impose à nos églises, sont en première ligne — et l'influence serbe peut du reste avoir travaillé dans le même sens — la plus grande hauteur de la bâtisse, ce symbolique élancement des églises gothiques en opposition avec la concentration en soi — toute orientale — des proportions byzantines. C'est l'apparition des contreforts extérieurs, principe occidental, en opposition, lui aussi, avec l'esprit byzantin qui concentre à l'intérieur des murs de l'église toutes les parties constructives destinées à annuler la poussée des voûtes. C'est, enfin, la façon dont est traité tout ce qui est pierre sculptée, les profils des socles, des tablettes, des contreforts et surtout les encadrements des portes et des fenêtres.

On a pu ainsi caractériser l'église moldave en disant qu'elle était de plan byzantin, exécuté par des mains gothiques et d'après des principes en partie gothiques.

Lequel de ces deux pays voisins, la Pologne ou la Transylvanie nous a-t-il transmis cette influence ? A défaut de documents précis, nous tâcherons de répondre plus loin à cette question par l'étude des différents détails.

On a constaté une influence marquée de l'Arménie jusqu'aux bords du Rhin, où on l'a signalée dans les cathédrales romanes de cette région. (Strykowski, Choisy etc.)

Ce peuple de constructeurs et d'architectes émérites, a émigré à plusieurs reprises en Galicie et en Moldavie. Leur influence sur l'architecture locale est donc très plausible et nous pensons que c'est à cette influence, qu'il faut attribuer l'introduction du second étage d'arcs obliques des voûtes du naos que nous avons signalés plus haut.

On ne remarque pas d'influences russes à cette époque; ce n'est que plus tard qu'elles se feront sentir et surtout dans les détails.

Certains documents nous parlent de maîtres italiens, qui, en route pour la Russie, auraient été retenus par Étienne le Grand. Ce prince a du reste, demandé à Venise des artistes et des peintres; mais rien dans nos églises ne montrent l'œuvre de ces étrangers.

Ni l'art oriental — ottoman, persan ou arabe — ne s'évident dans les monuments moldaves de l'époque dont nous nous occupons. Nous trouvons évidemment des motifs d'origine orientale, mais ce sont de ceux qui sont devenus le patrimoine commun des arts de toute l'Europe, et qui nous sont revenus par la voie de l'Occident ainsi que nous le verrons plus tard.

Ce que nous venons de dire regarde l'architecture proprement dite. Quant à la peinture, elle est entièrement byzantine — quoique certains traits — surtout dans les portraits des tableaux votifs, semblent trahir une influence occidentale.

Mais il ne suffit pas, dans l'étude de la genèse des formes architectoniques, de tenir compte des influences des arts voisins. Dans les régions du moins, où les arts se développent d'une façon rationnelle et non pas seulement par imitation aveugle on par la fantaisie des constructeurs, il y a d'autres facteurs qui interviennent et qui peuvent même devenir prépondérants. Je veux parler ici du climat et des matériaux de construction. Ce sont les toitures en premier rang qui se ressentent de ces circonstances par la nécessité de rejeter loin des murs, d'une façon sûre et rapide, les neiges et la pluie, dans ces régions pluvieuses du pied des montagnes. La recherche de ce problème a suggéré à nos maîtres — ainsi que nous le verrons plus loin — des solutions originales et pittoresques.

Le climat extrême et changeant, très froid l'hiver, brûlant l'été, a amené les constructeurs à renoncer aux enduits et à construire en matériaux apparents et de petites dimensions par suite de la difficulté des transports.

D'autre part, l'incertitude des temps, les guerres continuelles, la pauvreté du trésor ne permettaient pas d'élever de ces grands monuments que l'on admire dans d'autres pays plus heureux. Les églises se construisaient rapidement et dans de courts moments de tranquillité, et elles étaient naturellement petites et modestes comme ornementation mais néanmoins harmo-

nieuses de formes, bien équilibrées et bien appropriées aux besoins de l'époque.

Lorsque nous considérons, à un certain moment l'art constructif d'un pays, le premier élément, dont nous nous servons pour étudier son évolution est naturellement l'art des temps immédiatement antérieurs. Or — ainsi que nous l'avons dit — dans notre cas, cet élément principal nous manque à peu près complètement en Moldavie, et nous nous trouvons à l'époque qui nous intéresse, en face de monuments où apparaissent d'emblée presque tous les éléments constitutifs de son style, sans guère pouvoir discerner dans les quelques bâtisses plus anciennes qui nous ont été conservées, le fil conducteur de son évolution.

Nous connaissons ainsi l'église de Rădăuț, bâtie, dit-on, par Bogdan, le fondateur de la principauté de Moldavie (1359—1364), par Alexandre le Bon (1401—1433) suivant d'autres ¹⁾. Cette construction est une modeste église romane avec une nef centrale et deux bas côtés. Elle est pourtant séparée en naos et en pronaos, selon l'usage oriental.

Une autre église qui paraît dater des dernières années du XIVe siècle, la Trinité de Seret, est de construction byzantine avec quelques caractéristiques de plan serbes et quelques légers signes d'influences occidentales. St. Jean de Seret, qui passe pour avoir été bâti à la même époque, appartient, sous sa forme actuelle, au XVIIe siècle.

L'église de Mirăuț, de Suceava, qui a été bâtie dans les toutes dernières années du XIVe siècle, ne possédait plus rien de son ancien aspect lorsqu'on l'a restaurée, il y a quelques années, mais était, elle aussi, une construction du XVIIe siècle.

Alexandre le Bon (1401—1433) a bâti les monastères de Bistritza et de Moldovitz. Le premier a été totalement refait au XVIe siècle et il ne reste du second que des ruines informes.

Le même prince a construit à Baia une église catholique (aujourd'hui en ruines) absolument gothique de formes et de détails; elle sort donc du domaine dont nous nous occupons.

Ce fil conducteur, qui est l'étude des monuments de l'époque précédente, nous manque ainsi à peu près totalement, c'est à l'étude même des formes que nous devons nous adresser pour tâcher de trouver la solution des problèmes qui nous intéressent.

¹⁾ Agrandie et restaurée par Alexandre Lapușneanu (vers 1559).

CHAPITRE II

LES ÉGLISES

Après la courte introduction qui précède, il est nécessaire de présenter d'une façon succincte les différentes églises de l'époque d'Etienne le Grand. Le plan, la section longitudinale et quelques reproductions en donneront, en général, une idée suffisante pour qu'il ne soit pas nécessaire de donner leur description — description utile pour les lecteurs roumains, mais qui pourrait être fastidieuse pour les lecteurs étrangers. Ces éléments seront suffisants pour permettre ensuite de mettre en évidence les traits caractéristiques de ces monuments, pour les grouper et montrer leur évolution. — Ils permettront aussi de suivre l'analyse des détails et de juger leurs origines et les influences qu'ils dénotent. Dans le but de donner un coup d'œil plus complet sur cette époque, nous avons ajouté aux monuments d'Etienne le Grand (1457—1504), ceux qui l'ont précédé et ceux — du reste peu nombreux — élevés pendant les règnes de son fils Bogdan le Borgne (1504 — 1517) et de son petit-fils Etienne le Jeune (1517—1527), édifices qui se rattachent davantage à ceux qui les précèdent qu'à ceux du règne de Pierre Rareș qui a succédé à Etienne le Jeune. De cette façon, cette étude sera, de fait, l'étude de l'architecture moldave depuis ses commencements et jusque vers 1527, et présentera l'inventaire des églises de toute cette époque.

Nous nous contenterons donc, dans ce résumé, d'énumérer les églises décrites, en ajoutant seulement quelques mots d'explication dans certains cas particuliers.

Baia, probablement construite peu après 1467, n'a gardé aucune inscription et aucun document qui permette de préciser. Elle porte — avec certains traits très archaïques — les traces évidentes d'une reconstruction des parties hautes au XVIIe siècle ou même plus tard. Elle a été récemment restaurée.

Pătrăuț, bâtie en 1487, est — à part *Baia* et

peut être *Dolhesti* — la plus ancienne et aussi une des plus simples des églises qui nous soient restées de l'époque d'Etienne le Grand.

Milișăuț (= *Bădăuț*) de 1487. Cette intéressante église a été détruite pendant la guerre (en 1916). L'inscription sur pierre a seule échappé à la destruction. Elle était encore ornée des fresques de l'époque, ce qui nous fait doublement déplorer sa perte. — C'est à cette église qu'apparaissent, pour la première fois, les contreforts.

St. Elie (près de *Suceava*), de 1488. Très voisine des précédentes et de *Voronetz*. Apparition de la base de la tour à plan étoilé.

Voronetz (de 1488) a été agrandie au milieu du XVIe siècle. — Fresques d'une belle qualité et d'un bel effet décoratif. Les peintures extérieures, ainsi que celles du pronaos et de l'exonarthex sont de 1547 — 1550.

St. Nicolas de *Dorohoi*, 1495. Apparition du pronaos surélargi.

Ornementation de briques et de disques de terre cuite émaillée avec ornements géométriques et animaux fantastiques. — Restaurée il y a quelques années.

Popăuț (*Botoșani*) 1496. Plan presque pareil à celui de *Dorohoi*. La paroi de séparation entre le naos et le pronaos a été enlevée ultérieurement; le pronaos a des voûtes sur nervures de briques.

Les fenêtres du pronaos ne sont plus du même type que celles du naos, mais plus grandes et de forme ogivale.

Popăuț a été restaurée il y a peu d'années.

St. Georges de *Hârlău* (1492), à peu près du même type. Restaurée à la même époque que *Dorohoi* et *Popăuț*, elle a subi quelques changements dans le parement de pierre. L'intérieur de ces trois églises n'a pas été touché.

St. Nicolas de *Iassy* (1491 — 1493), du même style, avait été agrandie au XVIIe siècle. — Elle a été restaurée il y a une vingtaine d'an-

nées par Lecomte du Nouy — qui y a malheureusement introduit plusieurs modifications qui altèrent le style primitif.

Precista (la S-te Vierge) de Bacău (de 1491). Du même style, mais plus simple; elle n'a pas eu ou n'a plus de décoration émaillée et a du reste subi, au cours des siècles, plusieurs modifications; elle est actuellement en voie de restauration. — St. Jean de *Vaslui* de 1490. Reconstituée au XIX-e siècle à partir du socle. Les travaux de restauration en cours ont mis au jour de nombreux fragments de l'ancienne bâtisse, fragments qui, joints aux descriptions que l'on possède, permettent une fidèle reconstitution.

Huși de 1495. Il n'existe plus de l'ancienne église que l'inscription en pierre et peut être les fondations.

Tazlău (1496—97) Eglise de couvent, tandis que les sept qui précèdent sont des églises de ville ou des chapelles de cour. La paroi de séparation du naos et du pronaos a été enlevée à une époque postérieure — époque à laquelle on a ajouté l'exonartex.

Războeni (1496) représente un nouveau type, sans tour et sans absides latérales. De plus, le plan présente la particularité d'avoir pour soutenir les voûtes du naos, non de simples arcs larges, sortes de courts berceaux, mais de vrais doubleaux. Ces arcs se prolongent sur les parois par des pilastres dont le relief est réduit vers le bas par des consoles successives. De plus, sur les parois nord et sud, à gauche et à droite de ces pilastres se trouvent de hautes niches des, cendant jusqu'au sol. Ces détails donnent au plan un caractère qui le rapproche de certains plans serbes.

Nous retrouvons ces mêmes caractères dans les églises de *Borzești* (1493—94) et de *Piatra* (*Neamț*) (1497—98), qui forment avec celle de *Războeni* un groupe à part.

Ces deux dernières églises sont, en outre, décorées de briques de couleur émaillées et de disques, sans figures toutefois.

L'église de *Războeni* est couverte d'un épais enduit qui ne nous permet pas de savoir si elle ne possède pas, elle aussi — comme c'est probable — la même décoration.

Piatra diffère en ceci de ses deux soeurs qu'elle a des absides latérales à l'intérieur, absides qui ne sont marquées à l'extérieur que par un surépaississement de toute la paroi du naos.

Ces trois églises ont les voûtes de leur pronaos séparées en deux par un arc transversal et couvertes de calottes sphériques.

L'église du monastère de *Neamț* (1497) est la plus grande des églises construites sous le règne d'Etienne le Grand. Elle a, du reste, encore été agrandie ultérieurement par l'adjonction d'un exonarthex et d'une sorte de sacristie; mais à part ces additions, elle possède aussi un nouveau compartiment intercalé entre le naos et le pronaos. (Il est vrai que la paroi de séparation n'existe plus aujourd'hui, mais elle a été enlevée à une époque plus récente). Cette innovation, qui apparaît ici pour la première fois, deviendra plus tard une caractéristique des églises importantes à partir du second tiers du XVI-e siècle. Le pronaos a des voûtes du même type que celle de *Războeni*, de *Borzești* et de *Piatra* et les disques vernissés qui ornent l'extérieur, sont du même type aussi qu'à ces trois églises.

Arbore et *Reușeni* (1502 et 1504) sont d'un type nouveau et plus simple. Elles n'ont pas de tours, et le pronaos est voûté par une succession d'arcs longitudinaux et transversaux qui réduisent l'espace jusqu'à un petit carré couvert d'une petite calotte. Les fenêtres et la porte du naos ont leur partie supérieure en arc de cercle, ce qui paraît être une première influence de la Renaissance. Une arcade ouverte sur le côté ouest de l'église a servi à abriter les cloches.

L'église de *Dobrovăț* (1504) est du même type que les précédentes, mais avec adjonction d'un second pronaos qui fait du premier un compartiment intermédiaire. On réalise de cette façon le même programme qu'à *Neamț*.

Les tours actuelles de l'église sont une addition tardive.

Cotnar est une des églises les plus simples de cette époque; elle n'est pas datée, mais il ne paraît toutefois pas douteux qu'elle ne soit de l'époque d'Etienne le Grand; elle a pourtant subi quelques modifications qui portent sur les cadres de la porte et des fenêtres, qui paraissent avoir été refaits vers la fin du XVI-e ou même au XVII-e siècle.

Dolhești représente avec *Volovetz* et *Balinesti* un autre type — qui paraît dériver de la vieille église de *Rădăuț*. Elles sont voûtées en berceau avec doubleaux; c'est donc un principe roman qui domine ici. *Dolhești*, dont on ne possède plus l'inscription, date d'avant 1481.

Volovetz est de 1502 et *Balinesti* de 1499. Cette dernière église se distingue par de beaux détails gothiques — balustrade et nervures de la voûte de l'entrée, et par son clocher — ajouté, il est vrai — mais presque contemporain, toutefois, du reste de la bâtisse. Ce clocher constitue une

exception et ce n'est que bien plus tard qu'on le verra prendre une part constitutive dans la constructions de nos églises.

Jusqu'alors le clocher est isolé à une certaine distance, d'habitude vers le nord-ouest de l'église.

Balinesti est encore décoré des disques émaillés à animaux que nous avons vus à Dorohoi, à Hârlău etc.

Les peintures de Balinesti peuvent se classer parmi les plus remarquables de celles qui nous ont été conservées.

L'église de *Scânteia* qui passe pour avoir été élevée par Etienne le Grand est, sous sa forme actuelle, une église reconstruite au XVIIe siècle.

Putna est le monastère qu'a construit Etienne le Grand, pour lui servir de sépulture, à lui même et à sa famille. L'église primitive a été détruite au XVIIe siècle et reconstruite quelques années plus tard, puis restaurée au XVIIIe siècle. L'analyse de la construction confirme pleinement les données des documents. Il ne reste des bâtiments monastiques de l'époque d'Etienne le Grand que la tour dite du trésor, qui faisait partie du système défensif du couvent. A part une série de belles pierres tombales abritées, en général, sous des dais ou baldaquins, Putna se distinguent encore par son riche trésor qui renferme encore de nombreuses pièces du XVe siècle, orfèvrerie, manuscrits, tissus.

La tour-clocher de *Piatra* date de 1499, celle de *Popăuț* n'est pas datée, mais date sûrement de l'époque de la fondation de l'église, à très peu près. Le clocher de *Bistritza*, qui contient une chapelle, est de 1498. Il lui a été accolé, au cours du XVIe siècle, une petite bâtisse destinée surtout à agrandir la chapelle.

La tour du trésor de *Putna* a dû être faite pour servir de réduit en cas de danger et a, de fait, soutenu plusieurs sièges. Toutes ces tours-clochers ont leur entrée à la hauteur du premier étage et on n'y avait accès que par un escalier ou une échelle extérieure.

Après avoir décrit les églises datant du règne d'Etienne le Grand, nous avons décrit, pour avoir une vue plus complète sur toute l'époque,

les églises qui l'ont précédé et celles qui l'ont immédiatement suivi.

L'église de *Rădăuț*, la plus ancienne que nous possédions et qui date peut être de 1360 environ, est une église romane par ses voûtes en berceau avec doubleaux. Elle a une nef centrale et des bas côtés. On lui a ajouté un exonarthex au XVIe siècle et renouvelé les portes et les fenêtres.

Nous avons parlé plus haut de la *Trinité* de Seret qui pourrait être des dernières années du XIVe siècle.

Mirăuț à Suceava, ainsi que nous l'avons dit plus haut, construite vers 1400, a disparu et a été remplacée par une nouvelle église vers le milieu du XVIIe siècle.

St. Georges, de Suceava, a été commencée en 1513 par Bogdan le Borgne et terminée par son fils Etienne en 1522. Cette église a beaucoup de ressemblance avec *Neamț*, dont elle paraît bien procéder.

Le compartiment intermédiaire manque cependant mais est remplacé par un assez long berceau qui allonge le naos à l'est et à l'ouest de la coupole centrale. Cette modification est très naturelle, *St. Georges* n'ayant pas été construite pour être une église de couvent, mais bien l'église métropolitaine de la capitale du pays, dans laquelle devait trouver place toute la cour du prince.

St. Georges est la dernière église où nous trouvons les disques émaillés qui ornent les façades.

Un exonarthex a été ajouté dans la deuxième moitié du XVIe siècle.

Parhăuț, qui ressemble assez à *Arbora*, date de 1522. — Elle en diffère par le fait que l'arcade ouverte, qui, à *Arbora*, sert de clocher, est remplacée par une sorte d'exonarthex ouvert à deux étages.

Șipote est une modeste église qui ressemble plus ou moins à *Cotnar* et à *Arbora*; elle date de 1507.

Văleni, de 1519, est à peu près du même type.

LES FORMES

En synthétisant ce qui résulte de la description des monuments et en ne jugeant que d'après les églises qui sont sans conteste du temps d'Etienne le Grand, on voit qu'il s'agit, en lignes générales d'un plan composé d'après le type byzantin du moyen-âge. Ces bâtisses sont d'un plan plus allongé que ne le sont d'habitude les églises byzantines et surtout plus élevées. Toutefois l'impression générale à l'intérieur est bien celle d'une église byzantine, même si la peinture n'accentuait pas encore davantage ce caractère. Mais l'extérieur, par la présence des contreforts et la mise en évidence du caractère gothique des fenêtres et des portes, se différencie de ce que l'on connaît, par ce mélange de caractères dont est sorti un type et un style nouveau.

Nous analyserons d'abord les différentes parties constructives de l'église type, et puis nous en examinerons les détails constructifs et décoratifs.

LES FORMES INTÉRIEURES

Le plan et les voûtes

L'église se divise donc en trois parties, ces trois parties constitutives indispensables : l'autel, le naos et le pronaos.

L'autel séparé du naos par l'iconostase, se compose d'une abside demicirculaire couverte d'une voûte en quart de sphère et prolongée par un court berceau. Quelquefois un second arc, placé un peu plus haut, accompagne ce berceau. Nous verrons, à la discussion du plan, l'importance de cet élément architectonique.

À gauche et à droite se trouvent la prothèse et le diaconicon ; ces deux annexes se réduisent souvent à de simples niches ; jamais nous ne les trouverons formant des pièces nettement séparées, comme on le voit dans les types classiques byzantins.

De petites niches, ménagées dans l'épaisseur du mur, servent souvent à placer les divers objets nécessaires au culte.

L'autel est éclairé par une seule fenêtre dans l'axe principal de l'église ; la prothèse et le diaconicon par de très petites ouvertures qui manquent même quelquefois ; tout à fait.

L'autel est toujours exhaussé d'une ou deux marches au dessus du pavé du reste de l'église.

Le naos se compose en plan d'un espace rectangulaire légèrement allongé dans le sens de l'axe de l'église. Deux grands arcs transversaux larges et deux plus étroits collés contre les murs extérieurs de l'église, tous en plein cintre, soutiennent — à l'aide de quatre pendentifs — un tambour cylindrique, sur lequel un nouveau système de quatre arcs, placés à 45° des premiers, soutient la calote sphérique de la voûte. Dans les églises qui ont une tour sur le naos, le cercle formé par les quatre pendentifs supérieurs supportent le cylindre de la tour qui est éclairé par quatre fenêtres longues et étroites.

Le naos est habituellement élargi au nord et au sud par deux absides latérales qui donnent au plan cette forme caractéristique trichonque dont nous avons parlé.

Ces absides ne sont quelquefois que faiblement marquées à l'intérieur par une légère concavité dans l'épaisseur du mur (Arbora, Reusenî, Dobrovetz) ; mais habituellement elles sont assez prononcées pour être marquées à l'extérieur par des absides en segment de cercle ou par un surépaississement de la muraille (Baia, Piatra).

Dans quelques cas plus rares, ces absides manquent complètement (Borzesti, Războieni Cotnar).

Le naos est éclairé par deux fenêtres placées sur son axe transversal, fenêtres largement évasées à l'intérieur, surtout à leur partie inférieure.

Le pronaos, rectangulaire — quelquefois carré —

est séparé du naos par une paroi pleine, percée d'une seule porte à cadre rectangulaire gothique, orné de baguettes entrecroisées aux angles. D'habitude, une petite niche se trouve placée au dessus, dans laquelle est peinte une image.

Cette paroi manque actuellement dans plusieurs églises, et est remplacée par une large arcade. Ces ouvertures ont toujours été faites après coup (Hârlău, Tazlău, Popăutz, Neamtz, Piatra, Bacău).

Une série d'églises (St. Nicolas de Dorohoi, Popăutz, St. Nicolas de Iassy, Bacău) ont un pronaos surélargi par rapport au naos; ce surélargissement se traduit pareillement à l'extérieur.

La voûte du pronaos est supportée par quatre arcs en plein cintre, les deux arcs transversaux étant habituellement plus larges que les autres. Ces arcs s'arrêtent sur des consoles placées dans les quatre coins.

La voûte est d'habitude une simple calotte hémisphérique, plus ou moins déformée. La transition est ménagée par quatre pendentifs. À Neamtz, les calottes sont soutenues par un double système d'arcs tel qu'il a été décrit au naos.

À Hârlău cette disposition est encore compliquée par quatre autres arcs parallèles aux axes et qui s'entrecroisent avec les arcs obliques.

Enfin nous trouvons à Popăutz des voûtes sur nervures d'aspect gothique.

Plusieurs églises (Arbora - Reuseni - Dobrovetz) ont un pronaos voûté par une succession d'arcs placés soit en long, soit transversalement et qui réduisent l'espace jusqu'à une petite calote sphérique.

Enfin, dans certains édifices où le pronaos prend une plus grande importance (Piatra, Războeni, Borzești, Neamtz) il est partagé en deux par un doubleau et chacune des parties ainsi formées est voûtée par de larges arcs longitudinaux et des calotes soit simples, soit soutenues par des arcs obliques.

Le pronaos est éclairé par deux fenêtres, placées sur ses côtés nord et sud, ou par deux fenêtres sur chaque côté comme à Hârlău ou dans les églises dont le pronaos a deux voûtes.

Nous trouvons cependant des fenêtres sur le côté ouest quand cette partie n'est pas occupée par la porte d'entrée.

Les fenêtres du côté nord sont quelquefois absentes (Piatra) ou ont été murées ultérieurement. (Războieni). Ces fenêtres sont pareilles à,

celles du naos (Pătrăutz, Milișăutz, St. Elie, Voronetz, Arbora, Reuseni), ou bien plus grandes.

La porte d'entrée du naos est placée dans l'axe de l'église à Pătrăutz, St. Elie, Voronetz, Bacău, St. Nicolas de Iassy, Vaslui, Dolhești, Hârlău, Tazlău, Borzești, Dobrovetz, Neamtz, Cotnar, ou bien sur le côté sud (Milișăutz, Dorohoi, Războeni, Arbora, Reuseni, Balinesti, Volognetz) ou encore sur le côté nord (Piatra). À Popăutz enfin, il y en a deux, une du côté sud et une du côté nord.

Nous voyons, donc que pendant que le naos ne varie guère, le pronaos a une plus grande variété de formes—fait qui est du reste de règle générale dans tout le domaine de l'art byzantin et plus spécialement au Mont Athos.

On a souvent ajouté, au cours des siècles, un exonarthex (pridvor) en avant et à l'ouest du pronaos—dans le but probable d'augmenter la capacité de l'église ou de protéger en hiver les fidèles contre le froid de la porte (Voronetz, Tazlău, Neamtz).

Cette addition s'est quelquefois faite en même temps que l'ouverture du mur de séparation du naos et du pronaos; le réemploi de la porte de cette paroi déplacée à la nouvelle entrée en est une preuve.

Nous ne parlons pas—bien entendu—de ces petites constructions sans caractère que l'on a placées si souvent de nos jours devant les portes d'entrée.

Deux églises de cette époque font cependant exception au plan type. Il s'agit de l'église du couvent de Neamtz et celle de Dobrovetz; ces deux monuments ont un plan plus développé; ils possèdent, entre le naos et le pronaos, un compartiment supplémentaire, destiné aux tombeaux des fondateurs.

Ces deux églises plus importantes, annoncent donc celles des règnes qui suivront, avec lesquelles elles paraissent se relier plus qu'avec les autres églises de l'époque d'Etienne le Grand. Elles ont, du reste, été construites vers la fin de son règne, celle de Neamtz en 1497 et celle de Dobrovetz en 1504, c'est à dire au cours de sa dernière année.

Le clocher, d'après l'usage oriental et méridional adopté anciennement en Moldavie, est une construction isolée (Piatra, Popăutz, Bistritza). L'église de Balinesti, seule, fait exception; le clocher est collé à la façade sud du pronaos,

formant une sorte de porche devant l'entrée. Balănești possède du reste encore d'autres éléments qui lui prêtent un caractère plus occidental qu'aux autres églises.

Considéré dans son ensemble, le plan de nos églises montre une double parenté. Le naos uni au pronaos tel que nous l'avons décrit, aussi grand ou même plus important que le naos, ne représente pas un type constantinopolitain, mais un plan athonique et serbe, et surtout celui de l'école de la Morava.

À Constantinople, le pronaos (le narthex) est toujours traité comme une sorte d'entrée, de dimensions réduites par rapport au naos.

Nous avons vu que la présence des absides latérales est aussi un caractère athonique et serbe et non de Constantinople où une pareille disposition est des plus rares.

La coupole (ou la tour du naos) est placée, en Moldavie, sur le carré des grands arcs d'après le mode constantinopolitain, qui existe aussi à l'Athos et en Serbie dans les églises du tzar Lazarre et de son fils Etienne, c'est à dire que les grands arcs ne présentent à l'intérieur aucun relief—ce ne sont pas des doubleaux—mais ils forment de simples berceaux, tandis que dans les églises serbes plus anciennes (Studenitza Jitcha, etc.), on voit très souvent ces arcs accuser à l'intérieur leur relief comme des nervures ou de vrais doubleaux¹⁾.

Mr. G. Millet voit ici une distinction caractéristique²⁾.

Dans ce cas c'est un carré de murs percé de quatre arcades, dans l'autre ce sont quatre berceaux qui se rencontrent.

Ensuite, les églises moldaves sont du „type complexe“ comme plan, c'est à dire celui où l'autel est séparé des voûtes du naos par un berceau distinct³⁾.

Ce mode de construction est constantinopolitain et athonite (l'Athos étant en général une succursale de la capitale à cet égard) tandis que les églises serbes sont du „type simple“ c'est à dire que l'abside est immédiatement placée après le grand arc de l'est du naos sans aucun intermédiaire (Kruchevatz, Kalenitch et en général tout le groupe de la Morava).

Enfin les églises serbes présentent dans les berceaux est et ouest du naos une sorte de hautes

arcatures, on de niches aveugles sur leurs parois nord et sud. Cette disposition, que nous trouvons quelquefois en Valachie, manque en Moldavie, sauf dans le groupe des trois églises déjà citées : Piatra, Borzești, Războeni.

Le plan moldave montre donc quelquefois des caractéristiques athonites et serbes qui manquent à Constantinople, d'autres fois des caractéristiques constantinopolitaines et athonites qui ne sont pas serbes et enfin des caractères que l'on retrouve dans ces trois régions.

Nous pouvons donc conclure que les principes de notre plan nous ont été transmis du Mont Athos par la Serbie ; quelques uns des caractères spécifiques serbes sont restés en évidence mais d'autres ont disparus.

En ce qui concerne spécialement la manière de voûter le naos au moyen d'un système d'arcs placés à 45° des grands arcs, j'ai exprimé l'opinion qu'elle est due à une influence arménienne, explicable en Moldavie par l'arrivée, à plusieurs reprises, de nombreux émigrants arméniens⁴⁾. Ce mode de construction est inconnu dans les pays voisins d'où nous sont venues les diverses influences qui ont déterminé le style moldave. Mais en Arménie, dans l'Iran, ainsi que dans les pays qui ont été dans la sphère d'influence de sa civilisation et de son art—aux Indes, en Egypte, en Espagne,—on trouve des solutions très voisines. La conclusion naturelle qu'on en tire est d'admettre une influence de l'Iran transmise par les Arméniens.

LES FORMES EXTÉRIEURES

(Les Façades)

Le plan que nous avons décrit s'exprime à l'extérieur par des lignes simples. L'abside de l'autel est presque toujours polygonale (à sept ou neuf côtés) rarement semi-circulaire (Dorohoi, Voronetz). Les absides latérales, quand elles existent, sont également polygonales, à cinq côtés (sept à Voronetz). Lorsque la grande abside est sur plan circulaire, les petites absides le sont pareillement.

À Baia et à Piatra, au lieu d'absides latérales, il y a un surépaississement de la muraille qui forme un ressaut rectangulaire. — Ainsi que nous l'avons déjà dit, le pronaos ressort souvent lui aussi, étant plus large que le naos. (St.

¹⁾ Par exception trois églises moldaves présentent des arcs de cette nature (Piatra, Borzești, Războeni).

²⁾ G. Millet : L'ancien art serbe, pg. 73.

³⁾ G. Millet : L'école grecque, pg. 55—56.

⁴⁾ G. Balș : Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine-Congrès des études byzantines, 1924.

Nicolas de Dorohoi, Popăuț, St. Nicolas de Iassy, Vaslui, Bacău, Tazlău).

Les églises se présentent avec ou sans tour sur le naos; La tour est habituellement placée sur deux socles superposés. Il existe une corrélation entre la présence de la tour, des absides latérales et celle des contreforts, ainsi qu'il est du reste naturel que cela soit. Les poussées plus grandes dûes au poids de la tour demandent un contrebutement plus puissant, et les absides et les contreforts contribuent à cet effet. Mais, même sans tour, on a quelquefois senti la nécessité de contreforts (Piatra, Războeni, Dobrovetz).

Ces contreforts sont habituellement placés à droite et à gauche des absides latérales (St. Elie, Milișăuț, Hârlău, Tazlău, Neamț, Piatra et montent, en général jusqu'au rang inférieur de niches, rarement plus haut. Ils se réduisent vers le haut par retraites successives couvertes de tablettes à profils gothiques.

Lorsque le pronaos est surélargi, les contreforts manquent à cet endroit (sauf à Tazlău).

Un petit contrefort bas renforce l'abside principale sous sa fenêtre. — Nous trouvons aussi des contreforts obliques, placés à 45° aux angles de la façade ouest (Piatra). Les contreforts sont exécutés en pierre de taille, aux moins dans leurs parties extérieures.

La façade est en pierre apparente, irrégulière. Elle s'élève sur un socle de pierre profilée, dont les angles sortants sont également de pierre de taille.

Des rangs de briques apparentes, souvent émaillées, ornent les façades à la partie supérieure desquelles se trouvent deux rangs de niches; deux petites niches du rang supérieur correspondent, en général (à peu près) à une niche du rang inférieur. Exceptionnellement il n'y a qu'un rang et dans un cas même trois. Les absides sont ornées de longue arcades aveugles qui vont du socle jusqu'aux petites niches — une arcade correspondant à un côté du polygone des absides. Elles laissent entre elles de minces pilastres qui sont en briques apparentes ainsi que les arcatures des niches.

Les absides ont de petites fenêtres à cadre rectangulaire allongé et à ouvertures généralement rectangulaires à leur partie supérieure ou en arc brisé ou même demi-circulaire. Des fenêtres presque pareilles se trouvent aux tours et quelquefois au pronaos; mais ici il y a une plus grande variation, autant comme position des ouvertures que comme grandeur et comme forme

Elles sont toutes de formes gothiques, ayant souvent de beaux encadrements, des meneaux et des ornements en forme de rosaces, de trilobes, des époques rayonnante et flamboyante.

Les portes sont rectangulaires mais encadrées de moulures ogivales qui quelquefois sont à leur tour prises dans un deuxième cadre rectangulaire.

Cette forme ogivale est la règle générale; lorsque nous voyons actuellement à l'extérieur la porte à cadre rectangulaire et à baguettes croisées, que nous avons vue dans la paroi du naos, c'est que nous nous trouvons en présence d'un remaniement, contemporain de la construction d'un nouvel exonarthex.

L'inscription gravée se trouve à l'extérieur près ou au dessus de la porte.

Un des éléments les plus importants de la décoration polychrome de nos façades sont les disques de terre cuite émaillée, des mêmes couleurs que les briques, et qui se trouvent dans les tympans des arcatures ou formant frise sous la toiture ou sur les tours. Les uns ont de simples boutons à leur centre, mais d'autres sont ornés de figures géométriques ou d'animaux fantastiques.

La corniche supérieure manque le plus souvent et lorsqu'elle existe, elle est toujours peu prononcée et des plus simples. Nous ne trouvons jamais ces corniches en rangs de briques, les unes placées en dents de scie, ainsi qu'elles existent partout en pays byzantins et ainsi, du reste, qu'on les trouvera aussi plus tard en Moldavie.

La tour, presque toujours polygonale et à huit faces, quelquefois à douze ou seize — rarement cylindrique — repose sur un socle étoilé à huit pointes. Ce socle est à son tour posé sur une base de plan carré ou octagonal. Cette disposition correspond d'une façon rationnelle à la disposition des arcs du naos; la base carrée se superpose au carré des grands arcs et l'étoile à huit pointes correspond au carré des quatre arcs supérieurs obliques, complété par les côtés prolongés de l'octogone de la tour.

De cette forme type sont dérivée les autres dispositions, plus ou moins variées, que l'on trouvera plus tard.

De même qu'à l'intérieur les arcs obliques du naos sont un caractère original de l'architecture moldave, les bases étoilées de la tour le sont à l'extérieur.

L'ornementation d'arcades aveugles et de petites niches est analogue à celle de la façade

Quatre fenêtres pareilles à celles du naos sont placées sur les axes principaux et entre elles nous trouvons souvent (et ceci dans les églises un peu plus tardives) quatre petits contreforts qui contrebutent la tour dans la direction de la naissance des grands arcs.

Les toitures des églises sans tour sont simples; elles sont actuellement assez basses là où elles sont recouvertes de matériaux modernes, comme la tôle, ou à pentes rapides là où elles sont couvertes en bardeaux (surtout en Bucovine). Les sommets portent, d'après l'usage, des croix posées sur des sphères.

Les toitures des églises à tour offrent des formes plus compliquées et qui ont été le sujet de beaucoup de discussions. La présence de la tour posée sur ses socles ne présente aucune difficulté tant que la toiture de l'église ne dépasse pas la base carrée. Avec les matériaux dont on disposait du temps d'Etienne le Grand, ceci n'était possible qu'avec le plomb et les tuiles creuses. Il est certain que le plomb a été employé en Moldavie dans une certaine mesure, ainsi qu'il l'a été dans toute l'Europe au Moyen-Age; quant aux tuiles creuses, si répandues dans le midi, leur emploi en Moldavie est certainement beaucoup plus tardif.

Le problème est autre lorsque les pentes sont plus raides, soit par suite des formes choisies par l'architecte, soit que les matériaux disponibles l'imposent. C'est le cas des bardeaux, employés jusqu'à nos jours en Roumanie et c'est le cas de la tuile plate habituelle. Avec ces deux sortes de matériaux, une première solution est celle d'une seule toiture qui couvre toute l'église, et dont la tour, avec ses bases à demi enfouies, ne sort que partiellement. Cette solution, des plus gauches, n'a jamais pu — et pour plusieurs raisons — avoir été celle des constructeurs. Un autre moyen sera de couvrir séparément chaque membre de la bâtisse, pronaos, naos et autel.

Cette solution, conforme à l'esprit gothique, qui l'a toujours adoptée dans tout l'occident, le centre et le nord de l'Europe est certainement celle qui a été choisie, et ceci quelles que soient les objections de nature technique ou esthétique que l'on puisse élever. Les nombreux tableaux votifs, peints à fresque dans nos églises et dont les dates sont, à peu de chose près, déterminées, montrent tous cette disposition — disposition qui s'est maintenue du reste, pour quelques unes de ces églises, jusqu'au XIX-e siècle.

En ce qui concerne les matériaux employés,

les indications fournies par le dessin de l'église sur les tableaux votifs, ainsi que les couleurs, ne permettent pas de porter un jugement précis. Mais, en résumé, on peut dire que les bardeaux ont été beaucoup employés; le plomb dans des cas plus rares et, enfin, quoique les tuiles plates ne soient pas absolument exclues, il ne paraît pas — et ceci pour des motifs basés sur des documents — qu'elles aient été employées à cette époque. Il en est de même pour le cuivre dont l'emploi paraît plus récent.

Dimensions et Proportions

Les églises d'Etienne le Grand sont toujours de dimensions modestes. Pătrăuț, la plus petite n'a que 14,50 mètres de longueur intérieure et 4,50 mètres de largeur, et sa hauteur, à la clef des grands arcs du naos, est de 6,30 mètres, la calotte de la tour étant à 14,00 mètres du pavé.

L'église du monastère de Neamț a 37,50 mètres de longueur intérieure (sans compter l'exonarthex ajouté plus tard) et 6,50 mètres de largeur intérieure (sans compter la saillie des absides latérales.) La hauteur à la clef des grands arcs est de 10 mètres, et celle de la calotte de la tour de 23,30 mètres.

Mais si nous laissons de côté cette église, qui avec Dobrovetz, représente un type exceptionnel, c'est St. Georges de Hârlău qui, avec Tazlău, est la plus grande. Elle a 21,50 mètres de longueur (toujours intérieure), 5,70 mètres de large, 9 mètres de haut à la clef des grands arcs et 21,50 mètres à la calotte de la tour. La voûte du pronaos monte à 13,50 mètres au dessus du pavé.

Nous n'avons pas mis en ligne de compte l'église du monastère de Putna qui a été refaite au XVII-e siècle.

En examinant les principales dimensions des églises de cette époque on voit que les unes sont plus ramassées, et les autres plus allongées et plus hautes. Il y a donc une variété plus voisine du byzantin et une autre plus svelte, plus gothique; entre les deux il y a toutes les transitions.

Ainsi le rapport de la longueur de l'église à sa largeur, passe de 3 à Pătrăuț et à St. Elie à 4,85 à Neamț (sans l'exonarthex) et le rapport de la hauteur à la clef des grands arcs à la largeur passe de 1,28 à Voronetz jusqu'à 1,58.

Mais, quelle que soit la catégorie dans laquelle on puisse ranger ces églises, leurs proportions sont toujours réussies et rien ne nous y donne une impression de gaucherie ou de maladresse.

Classification.

Ce qui a été dit jusqu'ici, nous permet de procéder à une classification des églises de cette époque.

A première vue, ce qui paraît le plus naturel, c'est de faire deux catégories: les églises à tour et celles sans tours. Mais cette classification est trop générale et trop vague et, en entrant davantage dans l'analyse de ces monuments, on verra qu'on peut en faire une autre basée sur les différences de construction.

Une première catégorie comprend les églises de Pătrăuț, Milișăuț, St. Elie et Voronetz, abstraction faite, bien entendu, de l'exonarthex ajoutée au XVIe siècle.

Ces quatre églises, de dimensions plus modestes, ont une tour, des absides latérales et un pronaos carré ou à peu près carré.

Elles ont (sauf Pătrăuț) des contreforts sur les côtés nord et sud.

Toutes les fenêtres ont un encadrement rectangulaire (Milișăuț a eu une fenêtre ogivale sur sa façade ouest).

Ces quatre églises — élevées entre 1487 et 1488 — forment un groupe suffisamment homogène et on peut admettre, avec beaucoup de probabilité, qu'elles sont construites par le même maître ou par des maîtres de la même école.

Un second groupe — qui suit chronologiquement le premier — est celui des églises dites „principières“ qui sont dans des villes, St. Jean de Vaslui, la Ste Vierge de Bacău, St. Georges de Hârlău, St. Nicolas de Iassy, St. Nicolas de Dorohoi, St. Nicolas de Popăuț (Botoșani), toutes construites entre 1490 et 1496.

Ces églises sont plus grandes que celles du groupe précédent et plus hautes. Elles ont toutes des tours et des absides latérales, des contreforts et le pronaos surélevé (à l'exception de Hârlău) et à peu près carré.

Ces églises étant placées dans des villes, on a, probablement, senti la nécessité d'admettre un plus grand nombre de fidèles, ce qui a amené ce surélargissement.

Ces églises présentent une riche ornementation de briques et de disques émaillés à figures. (Bacău ne paraît pas avoir possédé ce décor.) Dans ce groupe, les fenêtres du naos et de la tour restent petites et à cadre rectangulaire, tandis que celles du pronaos sont grandes, ogivales et ornementées dans la style gothique.

Il est probable que c'est dans ce groupe que devait se ranger la chapelle du château de

Suceava où l'on a trouvé de nombreux disques émaillés à figures, pareils à ceux des autres églises de ce groupe.

Toutes ces églises paraissent être l'œuvre d'un même maître; — on pourrait faire exception pour Bacău, qui est plus rudimentairement exécutée. —

Ce deuxième groupe se présente donc comme la suite évolutive du premier.

Une troisième classe est formée par les églises de Borzesti, Războeni et Piatra (Neamț) [1493 à 1498]. Ces églises sont sans tours et sans absides latérales.

Nous trouvons dans ce groupe des arcs doubleaux en relief sous les voûtes du naos; ces reliefs se continuent par des pilastres engagés sur les murs sud et nord, réduits vers le bas par une succession de retraites en consoles.

C'est un principe constructif ingénieux pour réduire le diamètre de la coupole et partant, sa poussée.

À l'ouest et à l'est du naos, sur ces mêmes parois nord et sud se trouvent de grandes arcades aveugles qui ne se trouvent pas dans les autres églises de cette époque.

Ce détail, et la présence des doubleaux, sont des caractéristiques de plan serbe.

Les voûtes du pronaos de ces trois églises sont séparées en deux par un doubleau sur consoles, comme au naos; le pronaos devient, en plan, un rectangle allongé.

Le naos a de petites fenêtres et le pronaos de grandes fenêtres gothiques ornées.

Ces églises présentent, elles aussi, une décoration de briques et de disques émaillés; mais ces disques ne représentent aucun ornement figuré et n'ont qu'un simple bouton à leur centre.

Nous nous trouvons donc en présence d'un groupe à caractères originaux bien définis et on ne peut guère se tromper en les attribuant à un seul et même maître.

On pourrait considérer comme une continuation de ce groupe l'église du monastère de Neamț, construite en même temps que St. Jean de Piatra (1496—1497).

Nous n'y trouvons pas, il est vrai, les arcs doubleaux du naos et les arcades intérieures de caractère serbe, mais nous retrouvons le pronaos séparé en deux et les disques émaillés à bouton du groupe précédent.

Du reste, la partie ouest du naos de ce groupe pourrait être considérée comme une première indication, comme un acheminement vers le compartiment nouveau que nous trouvons à

Neamtz et que nous trouverons plus tard sous le règne de Pierre Rareș.

Neamtz serait donc une combinaison des deux groupes précédents, et nous pourrions ajouter comme procédant de la même influence St. Georges de Suceava (1514—1522) qui a beaucoup de points de ressemblance avec Neamtz.

Le groupe qui suit et se classe chronologiquement immédiatement après Neamtz, comprend les églises d'Arbora, de Reuseni et de Dobrovetz, [1502—1504], les dernières églises du règne d'Etienne le Grand.

Ce sont des églises sans tour; elles n'ont pas d'absides latérales; une très légère inflexion à l'intérieur en indique la place, encadrée d'un faisceau de colonettes engagées, qui atteignent la voûte.

Le pronaos est voûté, d'une façon pittoresque et pratique, par deux paires de larges arcs longitudinaux et deux autres paires transversales qui ne laissent plus qu'un petit carré à voûter, que couvre finalement une calotte sphérique.

Tous les encadrements des fenêtres sont extérieurement rectangulaires et de petites dimensions. Arbora et Reuseni sont, à peu de chose près, identiques comme dispositions, dimensions et détails. Les murs du sud et du nord sont prolongés vers l'ouest et réunis par un berceau qui sert de support aux cloches.

Dobrovetz ne diffère de ces deux églises que par l'adjonction au pronaos, au lieu d'un simple berceau, d'un nouveau narthex, — le premier devenant ainsi un compartiment intermédiaire. Ce nouveau narthex a de grandes fenêtres ogivales à ornements gothiques. (Les actuelles tours de Dobrovetz sont une addition relativement moderne).

Ces trois églises représentent donc un type et une conception sensiblement différentes de ceux des monuments à peu près contemporains des groupes deux et trois. On peut donc les attribuer à un autre maître.

Un groupe absolument spécial — archaïsant — est celui des églises de Dolhesti, Balinești et Volovetz. Ce groupe procède, comme inspiration, de la vieille basilique de Radautz. C'est un

type roman, voûté en berceau sur le naos et le pronaos. Au droit de chaque pilier, un arc doubleau renforce la voûte.

La principale différence consiste en ce que, à Rădăuț, il existe des bas côtés qui communiquent avec la travée médiane par trois paires d'arcs au naos et deux au pronaos. Ces arcs, à Dolhesti et à Volovetz, se réduisent à des niches aveugles, par suite de la disparition des bas côtés; à Balinești, ces arcades, restes du type primitif, disparaissent complètement.

Cette classe ne se groupe pas dans le court intervalle de quelques années comme les autres. Dolhesti est d'avant 1481, Balinești de 1494 et Volovetz de 1502, tandis que Rădăuț, le prototype est du XIVe siècle.

Ces églises présentent du reste aussi une certaine variété à l'extérieur.

L'abside de l'autel est semi-circulaire à Volovetz avec plusieurs contreforts (comme à Rădăuț), tandis qu'à Dolhesti et à Balinești, elles sont polygonales — à cinq côtés — et sans contreforts. La décoration est, de même, plus variée.

Comment expliquer la survivance d'un type vieilli et démodé? La supposition la plus vraisemblable est que, entre Rădăuț et Dolhesti, ont existé d'autres églises — aujourd'hui disparues — qui ont transmis la tradition.

L'église de Baia — probablement la plus ancienne des églises qui nous sont restées d'Etienne le Grand — est restée en dehors de notre classification. Elle a subi d'évidents remaniements et présente plus d'une singularité.

Tazlău (1497) a quelque ressemblance avec le deuxième groupe, dont il diffère toutefois par plusieurs points.

Cotnar nous représente le type d'église le plus simple, qui paraît avoir été imité plus tard, combiné avec le type Arbora, à Șipote, à Valeni, à l'église de Rareș de Baia et à d'autres.

Enfin — et bien entendu, — nous avons laissé de côté les églises que nous ne croyons pas appartenir à l'époque d'Etienne le Grand: Putna, Măruț, Scânteia, Ștefănești.

Le tableau suivant résume ce qui vient d'être exposé:

Groupe			Caractères Généraux
I	Pătrăuț Milișăuț St. Elie Voronetz	1487 1487 1488 1488	avec tour et absides latérales
II	Vaslui Bacău Hârlău St. Nicolas Iassy St. Nicolas Dorohoi St. Nicolas Popăuț	1490 1491 1492 1492-93 1495 1496	avec tour, absides latérales, pronaos surélargi, disques émaillés à figures
III	Borzești Războeni Piatra	1493-94 1496 1497-98	sans tour, sans absides latérales, — arcs doubleaux, arcades aveugles intérieures, pronaos avec voûte à deux coupes, disques émaillés à bouton.
	Monastère de Neamtz St. Georges de Suceava)	1497 1514-22	avec tour, absides latérales, pronaos à deux coupes, disques émaillés à bouton.
IV	Arbora Reuseni Dobrovetz	1502 1503-4 1504	sans tour, sans absides latérales, colonnettes engagées au naos et pronaos à petite calotte.
V	Dolhesti Bălinești Volovetz	avant 1481 1494 1502	type archaïque, voûte en berceau de caractère roman.

Si l'on groupe chronologiquement les églises d'Etienne le Grand, on verra que la classification que nous venons de faire, en nous basant sur des considérations purement constructives, concorde assez bien avec le groupement dans le temps et permet de distinguer les différentes manières, les différents maîtres ou écoles qui ont travaillé à ces églises tandis que la classification d'après la présence ou l'absence de la tour ne jetait aucune lumière sur l'histoire constructive et sur l'évolution de l'architecture de l'époque d'Etienne le Grand.

Au contraire, si nous considérons les groupes qui représentent les types caractéristiques de l'époque — en laissant de côté les petits groupes de types plus spéciaux — c'est-à-dire si nous considérons le groupe Pătrăuț — Milișăuț — St. Elie — Voronetz et le groupe des églises de ville ainsi que l'église du monastère de Neamtz, l'évolution du type nous apparaîtra clairement.

Pătrăuț, la plus petite de ces églises, a une tour basse; elle n'a pas de contreforts, parce que les poussées relativement faibles des voûtes n'en faisaient pas sentir la nécessité. Elle n'a pas encore de base étoilée, ni, sous l'abri de la toiture, de rangées de petites niches.

Milișăuț, plus élancée, a encore la base de la tour carrée, mais elle a des contreforts qui ont, peut-être, été ajoutés après coup. — Le premier rang de niches fait son apparition, ainsi que — peut-être — les premiers disques.

St. Elie nous montre la première base de tour en étoile et deux rangs de niches.

Voronetz a abandonné les contreforts qui étaient au droit du mur de séparation du naos et du pronaos, comme inutiles, ce qui est, du reste, logique.

Il est vrai qu'actuellement on ne voit pas à Voronetz le rang supérieur de niches, mais il existe très probablement, caché par les enduits.

Puis vient le groupe des églises de ville. Le

pronaos surélargi apparaît, rendant encore plus inutiles, les contreforts à l'ouest des absides latérales. Les fenêtres du pronaos s'agrandissent et s'embellissent; l'église devient plus haute et la décoration de briques et de disques émaillés devient la règle générale.

Enfin, à Neamtz, les dimensions s'accroissent encore. Sous l'influence du groupe Borzești, — Războeni — Piatra, le pronaos s'allonge et sa voûte se partage en deux coupes; le naos allongé lui aussi, s'augmente, pour la première fois du compartiment des tombeaux.

Plus tard, St. Georges de Suceava, gardera les mêmes dispositions de même que l'allonge-

ment du naos, tout en laissant de côté le nouveau mur intérieur de séparation, gênant dans la métropole de la capitale où il y avait besoin de beaucoup d'espace.

Ainsi, dans le court laps de dix ans (1487 à 1497), s'est accompli toute l'évolution de ce style, de la modeste église de Patrautz jusqu'à la fière construction du monastère de Neamtz.

Il résulte encore de ceci, que les quelques églises du règne d'Etienne le Grand, plus anciennes, et qui ne nous sont pas parvenues—et parmi elles la première église de Putna — ne peuvent avoir été que des édifices modestes et très simples de formes.

ANALYSE DES DÉTAILS

Après avoir terminé l'étude des lignes principales, c'est-à-dire celles du plan, des voûtes et des façades, nous passons à l'examen des détails, à leur analyse et à la recherche de leur provenance, en commençant par les éléments de pierre sculptée.

Les *portes* sont toujours de petites dimensions, un mètre de large ou moins et 1,90 à 2,20 m. de haut. La porte qui fait communiquer le naos et le pronaos a un encadrement rectangulaire formé de baguettes entrecroisées qui se défont en deux branches aux angles supérieurs, lesquels se trouvent de la sorte arrondis à l'intérieur et prennent une apparence caractéristique.

À leur partie inférieure ces baguettes s'appuyent sur un plan incliné, directement ou par l'intermédiaire de petites bases ornementées.

Ce genre de porte, que nous retrouvons en Moldavie encore longtemps après le règne d'Etienne le Grand, a son prototype en Transylvanie où de nombreuses églises du XVe siècle nous les montrent placées sur les façades latérales de l'église (généralement sur le côté sud) tandis que les portails principaux sont ogivaux.

Ces églises transylvaines ne possèdent pas de murs de séparation intérieurs comme les églises moldaves. Il paraîtrait donc que les maîtres maçons transylvains, appelés en Moldavie, ont trouvé tout naturel de placer dans cette partie médiane le genre de porte qu'ils appliquaient au même endroit—mais sur le mur extérieur—dans leurs églises, tandis qu'ils gardaient pour le porte d'entrée le type ogival de leurs portails, placés normalement dans les deux types d'églises sur la façade ouest.

Ces portes extérieures présentent une richesse et une variété plus grandes; mais quelle que soit la forme de la porte elle-même, ce qui domine et donne son cachet, ce sont les nervures très accentuées en arc brisé du cadre principal.

La brisure de l'arc n'est pas très marquée et témoigne de la fin du gothique.

Nous retrouvons aussi souvent les nervures supportées par les petites bases ornées déjà vues aux portes intérieures. Ces bases sont une caractéristique du gothique allemand finissant; elles se trouvent en Transylvanie au XVe siècle ainsi qu'en Galicie.

Des exemples de ce genre de portail se trouvent, comme nous l'avons dit, en Transylvanie. Les ogives en Moldavie ont toujours un voussoir à la clef, et jamais un joint ainsi que cela est plutôt la règle en Occident. En Transylvanie nous trouvons les deux solutions.

Les *fenêtres*, nous l'avons vu, sont de deux sortes; les petites qui éclairent toujours le naos, la tour et quelquefois le pronaos, et les grandes, plus variées qui se trouvent au pronaos. Les premières, étroites et longues, ont leur encadrement rectangulaire, à baguettes croisées aux angles. L'intérieur est rectangulaire ou en arc légèrement brisé, ou encore — vers la fin — en plein cintre. Les baguettes s'arrêtent sur un plan incliné toujours placé plus haut que le bas de la fenêtre; elles ne reposent sur des bases ornées que rarement (dans deux des dernières églises du règne, à Arbora et Reuseni). Quant aux fenêtres du pronaos, elles sont, soit d'une seule ouverture, soit partagées en deux ou en trois parties par des meneaux. Le cadre est mouluré et la partie supérieure décorée d'ornements gothiques (rosaces, trilobes etc.) souvent, — mais pas toujours — à jour. Les nervures reposent toujours à leur partie inférieure, directement sur le plan qui termine horizontalement le cadre de la fenêtre.

On trouve facilement dans les pays gothiques voisins des fenêtres du genre des dernières que nous venons de décrire. Il n'en est pas de même pour les petites; nous ne les trouvons ni aux églises de Transylvanie ni à celles de Galicie; mais nous trouvons des formes assez

voisines, quoique moins allongées dans les constructions civiles de ces deux contrées.

Le fait que ne trouvons ces fenêtres à aucune des deux cents églises gothiques transylvaines, qui nous ont été conservées, nous fait supposer que c'est de Galicie qu'elles sont venues en Moldavie, de Galicie, où le nombre très réduit des églises gothiques encore existantes, peut nous permettre de supposer qu'elles ont existé dans un certain nombre d'édifices disparus.

On pourrait donc voir une influence de la Galicie, à ce point de vue; mais comme les portes montrent une indéniable influence transylvaine, on arriverait à cette conclusion que les portes seraient transylvaines d'origine et les fenêtres polonaises.

Jusqu'à ce que de nouveaux éléments nous permettent de trancher d'une façon plus précise cette question, on ne peut que faire la supposition que les maîtres galiciens qui sont venus en Moldavie ont introduit ce genre de fenêtres dans des églises aujourd'hui disparues. Les maîtres transylvains qui sont venus après eux, ont respecté ces petites fenêtres qui correspondaient probablement davantage aux besoins et aux goûts locaux et se sont contentés de modifier les portes et puis, plus tard seulement, les fenêtres du pronaos.

Il y a peu à dire des socles profilés, des contreforts à couronnements identiques à ceux des pays voisins, — des corniches de pierre taillée, toujours très simples et qui ne paraissent du reste pas apparaître avant le groupe Piatra — Borzești. Les reproductions et les profils publiés donnent une idée suffisante de leur genre.

La pierre taillée est encore employée pour les chaînages d'angle et à l'intérieur pour certains arcs, — entre autres pour les doubleaux et les pilastres à consoles des églises du type Piatra—Borzești—Războeni.

Toujours en pierre sont les consoles, les nervures, des balustrades comme celle, très élégamment travaillée, de la tour de Balinești dont nous retrouvons le motif à la loggia du réfectoire du monastère des Franciscains à Cluj.

Les inscriptions gravées avec caractères en relief, sont toujours en pierre; leur encadrement est toujours simple et consiste le plus souvent en une moulure à larmier destinée à les garantir contre la pluie. Ces inscriptions sont pour nous des documents des plus précieux, qui nous permettent de dater avec précision nos monuments.

Sur plusieurs de ces éléments de pierre taillée

se retrouvent les signes lapidaires des maîtres maçons qui les ont travaillés. Ces signes, dont la figure géométrique de base dans laquelle ils s'inscrivent, est presque toujours le carré et le triangle équilatéral, se rattachent aux loges de Strassbourg et de Cologne. Comme ces signes sont très répandus et en Transylvanie et en Galicie, leur présence en Moldavie ne nous aide pas à solutionner le problème de l'origine immédiate de nos maîtres. Elle confirme pourtant — si cela était encore nécessaire — qu'ils appartenaient à des écoles gothiques.

Le parement est de pierre brute de petites dimensions, les angles sont en pierre de taille à queue irrégulière. La brique apparente est employée en rangées horizontales aux pilastres et aux arcatures des arcades et des niches. Ce sont ces grandes arcades aveugles qui décorent les absides et ces rangées de niches sous la toiture qui sont la décoration architecturale la plus caractéristique de nos églises. Quelle peut être leur origine? on trouve dans tout le domaine de l'art roman des arcades qui décorent les façades de l'église; — on les retrouve dans les Balkans, en Asie, en Arménie. Les arcades à colonnettes formant galerie à jour de l'Italie et des bords du Rhin sont présentes à toutes les mémoires. Mais la façon dont se présentent ces éléments ornementaux diffèrent considérablement.

Pour pouvoir nous faire une opinion sur les influences qui se sont manifestées en Moldavie, il est nécessaire de bien déterminer le caractère de ces arcades aveugles.

Celles des églises d'Etienne le Grand ne se trouvent qu'aux absides; ce premier fait nous permet de mettre hors de cause presque toutes les églises romanes, celles du Mont Athos, de Serbie, de Macédoine, de Bulgarie et celles d'Arménie. Nos arcades présentent simplement leur plan intérieur rentré par rapport à la façade, ces plans rentrés laissant entre eux des sortes de pilastres aux angles du polygone des absides. Ces pilastres n'ont jamais le caractère de colonnettes engagées, ainsi qu'on le voit en Serbie (école de la Morava), en Arménie et dans les pays d'architecture romane. L'archivolte est dans le plan même du mur supérieur; elle n'a aucun bandeau ornemental, aucun relief décoratif. Quoique ornementales dans leur ensemble, ces arcades procèdent en somme d'un principe constructif.

Des arcatures pareilles aux nôtres se retrouvent dans certaines constructions byzantines d'Italie

et dans les Balkans, dès les premiers siècles des temps chrétiens. Celles qui ont les caractères les plus approchés des nôtres se trouvent à Constantinople, dans des édifices de l'époque des Comnène et des Paléologue (St. Théodore-Thiron, Pammakariste, S-te Thédosie, Pantocrator) et à Salonique (St. Pantéleimon, St. Elie, les Saints Apôtres).

Quelques unes de ces églises ont aussi des niches au-dessus des arcades aveugles, mais elles ont un autre caractère qu'en Moldavie où la continuité de ces niches qui font tout le tour de l'église, leur donne l'aspect de vraies frises, tandis qu'à Constantinople et en Macédoine elles rappellent — d'une manière décorative — la fenêtre absente. Cependant deux ou trois églises (St. Elie, St. Panteleimon) pourraient indiquer un acheminement vers le motif en frise.

En résumé ce sont les pays du sud des Balkans où se trouvent l'esprit et les formes les plus voisines des nôtres.

Nous croyons donc à une influence assez directe de ces régions sur notre architecture en ce qui concerne les grandes arcades aveugles.

La question est moins claire pour les petites niches.

Quant aux briques émaillées, vertes, jaunes brunes etc. qui ornent les façades, quoique leur principe soit oriental, nous ne pensons pas que ce soit à une influence d'Orient qu'il faille attribuer leur présence en Moldavie, parceque dans tous les Balkans nous n'en trouvons pas de ce genre, tandis qu'elles ont été employées au XIV-e et au XV-e siècle en Pologne d'une façon analogue et avec des couleurs pareilles.

Mais la décoration la plus originale de ces églises, sont les disques de terre cuite émaillée qui ornent les tympans des arcades et qui forment des frises sous la toiture et sur les tours; ils ont les mêmes couleurs que les briques et offrent une grande variété d'ornementation.

Les uns n'ont pour tout décor qu'un ou deux cercles concentriques et un bouton central, d'autres ont des rosaces, des rais, des figures géométriques. D'autres encore, — les plus intéressants, représentent des animaux héraldiques ou fantastiques.

Nous y voyons la tête de bison — les armes du pays — accompagnée de „tenants“ héraldiques, des lions rampants ou passants de diverses

espèces, des cerfs à quatre cornes, des griffons, des dragons entrelacés, un quadrupède androcéphale couronné et ailé, des sirènes à double queue et d'autres sujets du même genre. Quoique quelques unes de ces représentations aient eu primitivement une origine asiatique, elles ont de bonne heure pénétré en Occident et nous les retrouvons de nombreuses fois dans les sculptures romanes et gothiques. L'art héraldique s'en est du reste emparé et les a répandus dans tout l'Occident.

En ce qui concerne nos disques, leur rôle est purement ornemental et de même que les tailleurs de pierre nous ont apporté leur manière de traiter la pierre, de même les ouvriers en terre cuite, qui étaient d'école allemande, ont reproduit sur ces disques les figures qui leur étaient familières et qui se voient du reste aussi sur les plaques de poêles émaillées de cette époque. Il ne faut pas oublier que c'était le moment où les fabricants de poêles allemands atteignaient à une grande perfection dans leur art.

Le caractère occidental des figures de nos disques n'est pas douteux. Mais l'habitude d'orner les façades de plats ou de disques est orientale. Il faut donc supposer que c'est d'Orient que nous est venu le goût, le désir de cette sorte d'ornementation, mais que les seuls ouvriers qu'on ait trouvés pour exécuter ce genre de travail étaient les potiers allemands ou polonais qui travaillaient au métier de poêliers.

Il résulte, d'une façon indubitable, de l'analyse des éléments décoratifs que l'on vient de faire, que les façades des églises de cette époque étaient en matériaux apparents. Toutes ces pierres taillées, ces briques apparentes, ces disques émaillés, n'étaient évidemment pas faits pour être recouverts d'enduit. D'un autre côté, le fait qu'ils sont placés dans le plan même du mur et la façon dont ils sont placés par rapport aux chaînages de pierre, montrent qu'ils ne pouvaient pas rester apparents sur un mur enduit.

Les fresques qui ornent aujourd'hui la plupart de ces façades ont été faites ultérieurement. Les inscriptions de Voronetz, par exemple, ne peuvent laisser aucun doute à cet égard.

Le fond des niches était peut-être enduit, ainsi qu'on le croit généralement, mais nous n'avons aucune précision à cet égard.

CHAPITRE V

LES MATÉRIAUX EMPLOYÉS ET LES MÉTHODES DE CONSTRUCTION

Nous avons vu qu'on a employé la pierre brute qui se trouve partout en Moldavie, la pierre de taille qui provenait de carrières choisies avec soin, la brique d'excellente qualité, ainsi que nous le montre la façon dont elle résiste depuis plus de quatre siècles à un climat changeant et rude.

La brique est de grandes dimensions (surtout les briques émaillées), pareille à celle employée à cette époque en Transylvanie et en Galicie et surtout beaucoup plus grande et plus épaisse que les briques byzantines (7 à 8 centimètres d'épaisseur au lieu de 3,5 à 4).

Les briques employées à l'intérieur sont plus petites que celles du parement, surtout celles qui entrent dans la construction des voûtes. Ces voûtes sont du reste fréquemment construites en tuf calcaire pour en diminuer le poids.

Le mortier est de chaux blanche mêlée de brique pilée et quelquefois de petits cailloux — mais sans employer le sable comme aujourd'hui.

Les pierres sont taillées avec soin à l'aide de la pointe, de la brettüre ou de la laie ; elles portent encore quelquefois les traces des instruments avec lesquels on les élevait à pied d'œuvre.

Les joints des briques sont relativement minces, comme en Transylvanie et en Galicie et non d'après le mode byzantin, d'après lequel on fait des joints presque aussi épais que les briques elles mêmes.

Les arcs de briques ainsi que les calottes sont construits par assises radiales ; jamais l'extrados n'est souligné d'un rang de briques mises à plat, comme en Valachie et dans les Balkans

et comme cela se fera plus tard en Moldavie même.

Les pendentifs sont construits généralement par assises horizontales d'après le mode byzantin ; il y a cependant des cas où elles sont verticales ce qui paraît bien indiquer une influence occidentale. Les enduits, encore presque toujours existants, ne permettent pas une étude très détaillée sur ce point.

Dans les grands pendentifs du naos et quelque fois plus haut, se trouvent des pots de résonnance pris dans le massif de la maçonnerie, l'ouverture restant visible ; leur but n'était pas d'alléger la maçonnerie mais bien de renforcer les sons.

Les tours sont entièrement en briques ainsi que le socle supérieur tandis que la base inférieure est le plus souvent en pierre.

Les enduits intérieurs sont faits du mortier dont nous avons parlé plus haut. Les enduits destinés à la fresque sont de chaux mélangée d'étoupes hâchées. La chaux paraît toujours avoir été éteinte avec le plus grand soin.

L'épaisseur des murs par rapport à la largeur de l'église et à sa hauteur est toujours considérable, et atteint 1,50 mètre et plus.

Le pavé de l'église, généralement de dalles de pierre, paraît avoir été quelquefois exécuté en plaques de terre cuite émaillée.

* * *

Parmi les ouvrages accessoires qui sont trop intimement liés à la construction pour qu'on puisse négliger d'en parler, il faut citer en premier rang, les tombeaux et surtout la peinture.

LES TOMBEAUX

Les tombeaux sont habituellement placés dans le pronaos ; une dalle de pierre, placée au niveau du pavement ou à quelques centimètres au dessus, recouvre le tombeau proprement dit. Les dimensions varient entre 1,32 et 1,83 m. de long, 0,42 — 0,81 m. de large et 0,10 à 0,20 m. d'épaisseur.

Leur forme est rectangulaire, quelquefois plus large à la partie qui correspond à la tête. Tout autour, sur une bande de 5 à 10 centimètres de large est sculptée l'inscription qui rappelle le mort. Les caractères sont toujours en relief et jamais gravés. Le milieu de la dalle est occupé par un ornement généralement végétal pareillement en relief. Nous ne trouverons jamais la représentation du mort, ainsi que c'était l'usage en Occident (et en Pologne et en Transylvanie).

Le matériel employé est le marbre, le calcaire et le grès.

L'ornementation a un caractère occidental et paraît dériver de l'ornementation romane, et ceci quoique l'origine de ces larges feuilles en

élégantes volutes stylisées soit évidemment orientale et se rencontre un peu partout en pays byzantin. Mais c'est un de ces motifs qui se sont acclimatés en Occident et la façon dont il est exécuté sur nos tombeaux dénote une facture occidentale.

Sur quelques pierres, le caractère gothique est plus accentué, tandis que sur d'autres, des motifs plus purement orientaux se font jour.

Sur une des pierres de l'église de Rădăutz, posées par Etienne le Grand sur les tombes de ses ancêtres, figure une signature : „Mistr Ian“. Il est probable que c'était un tchègue. Ce maître aurait-il formé une école ? ou a-t-il travaillé seul ? On l'ignore. Quoiqu'il en soit, pendant une quarantaine d'années, de 1478 à 1518 nous trouvons le même style et à peu près la même facture. Après, ce genre de travail disparaît — sauf deux ou trois copies.

Les pierres tombales ont été quelquefois abritées par des baldaquins de pierre, de travail gothique, tels que ceux de Putna et d'Arbora. Ici l'influence polonaise paraît évidente.

CHAPITRE VII

LA PEINTURE

Du temps d'Etienne le Grand, l'intérieur des églises devait toujours être peint. C'était le complètement nécessaire et naturel des travaux : parure et enseignement.

Plusieurs de ces églises nous ont conservé leurs fresques, datant de l'époque de la construction ou d'une époque encore fort approchée de la fondation.

Voici, dans l'ordre chronologique, celles qui, de nos jours encore, possèdent ce revêtement, au moins partiel :

Dolhesti, Pătrăuț, Milișăuț, (Bădăuț)¹⁾, Voronetz, St. Georges de Hârlău, St. Nicolas de Dorohoi, Popăuț, Neamț, Balinesti, Arbora, Dobrovetz, — auxquelles on peut ajouter la chapelle de la tour-clocher de Bistritza. Il y a encore quelques restes des fresques de St. Nicolas de Iassy que l'on conserve encore.

Nous n'avons que peu de points de repère qui nous permettent de dater ces fresques avec quelque approximation.

Le pronaos de Voronetz a été terminé en 1550, ainsi que l'indique une inscription, tandis que l'exonarthex et l'extérieur l'ont été en 1547. Pour plusieurs motifs, la peinture du naos ne peut être que plus ancienne.

Les fresques de Dobrovetz, datées elles aussi par une inscription, ont été exécutées entre 1527 et 1531. Ces peintures présentent déjà plus de ressemblance avec celles du règne de Pierre Rareș.

La comparaison de ces fresques permet de reculer celles du naos de Voronetz encore avant cette date et de les considérer, si pas de l'époque même d'Etienne le Grand, du moins des années qui l'ont suivi de peu.

¹⁾ Milișăuț a été malheureusement détruit pendant la dernière guerre ; mais ses peintures avaient auparavant été étudiées.

Enfin si l'on songe au soin évident avec lequel ce prince a édifié toutes ses églises, on croira difficilement qu'il les ait laissées sans cette parure qui était en même temps la terminaison naturelle des travaux et une nécessité pour le culte — et ceci d'autant plus pour Voronetz qui paraît avoir été un de ses monastères de prédilection.

Nous pensons donc ne pas nous tromper en disant que les fresques du naos de Voronetz, celles de Milișăuț, de St. Elie sont de l'époque d'Etienne le Grand, ainsi que celles qui présentent les mêmes caractères iconographiques et qui leur ressemblent comme groupement ornemental et comme facture.

Le professeur Podlacha arrive, du reste, à des conclusions analogues et considère les fresques du naos de Voronetz, comme les plus anciennes connues avec celles de St. Elie et dans une certaine mesure, celles de Bădăuț (=Milișăuț).

Nous rangeons dans cette catégorie, les fresques récemment découvertes à Dolhesti, celles de Balinesti, de St. Nicolas de Dorohoi, de St. Georges de Hârlău ; — Arbora, le paréclision de Bistritza et Popăuț paraissent être d'une époque plus récente. Dobrovetz a été peint entre 1527 et 1531 ; — à Arbora une inscription récemment lue, indique qu'on y aurait travaillé en 1541. Est-ce la date des premières fresques ou plutôt celle d'un renouvellement ?

Pătrăuț, d'une belle facture, paraît être de date plus récente. Les inscriptions en grec pourraient renvoyer au XVIIe siècle. St. Nicolas de Iassy a été repeint lors de sa reconstruction au XVIIe siècle.

L'église du monastère de Neamț a été repeinte en 1830, mais selon toute apparence, en respectant les anciens sujets.

A St. Elie, à Balinesti, à Popăuț, à Tazlău

on trouve dans certains endroits sous la couche de peinture un enduit sur lequel sont imitées, en couleurs verte, rouge, et jaune, des briques apparentes. On peut supposer que ces peintures ont été faites pour ne pas laisser les murailles de l'église nues avant l'exécution des fresques, dans les cas où celle-ci tardait.

Les grafiti sur les peintures de ces églises sont très nombreux ; il y en a beaucoup d'intéressants ; les plus anciens cependant n'étant que de la fin du XVIe siècle. Ils ne peuvent pas nous être de grande utilité pour fixer la date des fresques.

Sans parler de l'iconographie de nos églises, nous dirons quelques mots de la disposition de leurs peintures. La partie inférieure est ornée des draperies connues, auxquelles succèdent sur deux ou trois rangées des carrés séparés en triangles colorés en jaune, vert, rouge et imitant probablement les placages de marbres des anciens temps.

À Pătrăuț même, ce sont des marbres et des porphyres qui sont imités. Au dessus de ce lambris, commencent les rangées de saints et de scènes religieuses dans l'ordre demandé par le culte ou l'herminie.

Le soin de les grouper d'une façon ornementale est évident. Les lignes de la construction sont respectées et soulignées par l'ordonnance de médaillons souvent reliés entre eux par des agencements de grands et de petits cercles. Ce soin disparaît plus tard sous les successeurs d'Etienne le Grand. Le mur tend de plus en plus à se diviser en rectangles qui couvrent les parois sans souci des lignes de l'architecture.

Le sens décoratif diminue pour le céder à l'enseignement religieux qui fait des murs une bible ou une vie des saints illustrée.

Les rangées de saints sont séparées par des bandes ornementales à motifs d'origine orientale souvent très ancienne et que nous retrouvons entre autres à Mistra et sur maints manuscrits. Il est à remarquer que certains de ces motifs se retrouvent dans les monuments romans d'Occident, ce qui n'a rien d'étonnant, étant données leur sources communes. Le caractère de nos ornements les rattachent pourtant à l'art byzantin.

Une des parties les plus intéressantes de nos fresques sont les tableaux votifs qui représentent le fondateur et sa famille offrant leur église au Christ ou à sa Mère par l'intermédiaire du saint auquel elle est dédiée.

Ces peintures sont des plus intéressantes par

le jour qu'elles jettent sur la forme primitive de nos églises, assez exactement représentées. Ensuite, elle sont de précieux documents pour le costume et les portraits des personnages représentés, et ceci malgré quelques réparations évidentes qui apparaissent en quelques endroits.

Il est à remarquer que souvent la figure des donateurs est traitée d'une façon plus détaillée et plus méticuleuse, rappelant un peu — de loin — la facture des maîtres allemands contemporains, tandis que les figures des saints et tout le reste de la peinture sont exécutés avec les larges touches et la technique simplifiée des byzantins.

Il paraîtrait donc que le désir de faire ressembler les portraits des fondateurs a amené le peintre à modifier en quelque sorte sa technique habituelle et ceci paraît être un gage de plus de la fidélité de ces portraits.

D'habitude, le tableau votif se trouve sur la paroi ouest du naos. La suppression fréquente de cette paroi nous a ainsi privé de plusieurs de ces tableaux.

La qualité de nos fresques est en général remarquable. La franchise des couleurs, la sûreté de l'exécution et la belle expression des figures sont principalement à relever.

Il faut aussi louer le sens décoratif qui a guidé le peintre et son sens de l'harmonie des couleurs.

À ce point de vue, c'est Voronetz qui paraît avoir les fresques les plus dignes d'être étudiées et qui paraissent bien (avec celles de Balinesti) n'avoir pas été dépassées en Moldavie.

À la suite des fresques des églises d'Etienne la Grand nous citerons aussi celles de St. Georges de Suceava et celles de Pătrăuț qui sont de la même série.

Les relations de nos peintures avec celles du sud des Balkans sont évidentes. Malheureusement les points de comparaison avec la Valachie à cette époque, nous manquent.

L'étude iconographique (voir V. Podlacha) amène à des conclusions concordantes ; quoiqu'on ait relevé certaines influences occidentales, influences qui sont, du reste, peut être encore plus accentuées au Mont Athos.

Il est donc plus que probable que les peintres sont venus du sud, ainsi que paraissent l'indiquer les documents.

Mais il est à présumer que toute cette série de peintures ne s'est pas exécutée sans qu'il ne se soit formé des peintres locaux. Et la persistance de ce style, différent du style russe et dans une certaine mesure de celui de l'Athos, nous permet

de conclure à l'existence d'une école moldave. Il existait encore à Suceava, en 1570, une corporation ou confraternité de peintres (pour les peintres d'icônes).

Dans leur majorité, — malgré le noircissement dû à la fumée des cierges, — ces fresques sont bien conservées, sauf dans les cas où l'absence de toiture a permis aux pluies de dégrader les enduits. Il faut aussi, à ce point de vue, déplorer

la manie déjà ancienne des visiteurs qui, sans aucun respect, gravent leurs noms sur les peintures.

En ce qui concerne le mobilier de cette époque, rien ne nous est, malheureusement, resté. Les iconostases aussi ont disparus. Ceux de Borzesti et de Dolhesti sont en maçonnerie, mais nous ignorons de quelle époque ils datent.

CHAPITRES VIII

LES CLOCHES

Il existe encore quelques cloches dont les inscriptions attestent l'ancienneté et nous indiquent Etienne le Grand comme leur donateur.

Elles se trouvent à Voronetz, au monastère de Neamtz, à Bistritza, à Putna.

CHAPITRES IX

LES MAÎTRES

C'est de Galicie que sont venus à l'origine les maîtres maçons qui ont bâtiné les églises. Ce n'est que sous le règne de Pierre Rareș qu'on trouve des noms de maîtres transylvains. Ceci ne veut pas dire qu'il n'y en a pas eu antérieurement mais plutôt que les conducteurs du travail, les architectes, ne venaient pas de Transylvanie. L'analyse que nous avons faite nous amène au même résultat. On voit en effet, une influence polonaise (galicienne) dans les briques émaillées qui ornent les façades de nos églises, dans la transmission des figures héraldiques des disques. Nous voyons de même cette influence dans les baldaquins des tombeaux de Putna et d'Arborea; nous la voyons aussi dans les petites fenêtres à moulures entrecroisées que nous ne retrouvons pas aux églises transylvaines.

D'un autre côté nous avons vu que les portes médianes qui unissent le naos et le pronaos ont leur prototypes en Transylvanie.

Nous en concluons que les maîtres tailleurs de pierre galiciens ont introduit, entre autres éléments, les petites fenêtres dans les églises qu'ils ont construites en Moldavie pendant le premier siècle de son histoire. Ces églises ont disparu ou ne se sont conservées que modifiées.

A partir d'un moment qui pourrait correspondre avec la prise de possession par Etienne le Grand des domaines de Cetatea de Balta et de Ciceu en Transylvanie (vers 1476), les maîtres maçons et tailleurs de pierre ont commencé à venir de cette région et leur influence se manifeste par l'introduction des encadrements rectangulaires des portes médianes, encadrements que nous trouvons déjà à Pătrăuț, à Milișăuț, à St. Elie.

Les petites fenêtres qui paraissent s'être adaptées à notre goût et aux besoins du culte—qui préféreraient une lumière plus mesurée que celle

donnée par les grandes fenêtres — ont persisté.

Les grandes fenêtres ont pris place dans le pronaos seulement. Ici le mystère du naos n'est plus nécessaire et il y manque du reste aussi la lumière des cierges — d'où besoin de plus de clarté. On peut donc logiquement fixer vers 1476 — 78, approximativement, le moment où les maîtres maçons transylvains sont venus en Moldavie, d'abord en concurrence avec les Galiciens, qui ont été petit à petit éliminés, et ceci d'autant plus facilement que vers la fin du règne d'Etienne le Grand ses rapports avec la Pologne sont devenus hostiles.

Mais ces maîtres maçons et tailleurs de pierre n'étaient que des exécutants; ils ne pouvaient concevoir le plan de l'église. C'est ici qu'intervenait le clergé, le représentant du prince, personnage certainement plus ou moins au courant de ces questions et qui imposait les dimensions exigées par le culte ou désirées par le Prince. Ces directives entraînaient des formes de voûtes différentes de celles de l'Occident, ce qui explique l'emploi par les maîtres occidentaux de maçons locaux au courant des procédés orientaux, mais incapables de travailler la pierre. Le travail des façades restait ainsi l'œuvre des maîtres galiciens ou transylvains plus savants.

Nous avons émis l'opinion que, parmi ces ouvriers locaux, il y en avait qui étaient au courant des méthodes de voûtaison arméniennes.

S'il faut décider qui ont été les architectes des églises d'Etienne le Grand — au sens moderne du mot— nous serons donc inclinés à donner ce titre aux préposés princiers, qui décidaient des dimensions principales et de la distribution.

Le rôle du maître étranger paraîtra ainsi assez réduit et assez même pour pouvoir lui refuser l'honneur de le considérer comme l'auteur de l'église.

Si, de l'église, nous passons aux tombeaux, nous trouvons comme maître sculpteur ce „Mistr Ian“ — Maître Jean — probablement tchèque, — qui a sculpté les principales tombes de l'époque. Nous ne pouvons savoir s'il a eu des aides ou des élèves moldaves — aucun autre nom ne nous est connu.

Dragota Tăutolovici (fils de Tăutu) qui a mis son nom sur le tombeau de sa mère à Balinesti,

était-il un tailleur de pierre ? ou le rédacteur de l'inscription ? En tout cas l'ornementation est autre que celle des pierres de Ian et de beaucoup inférieure.

Les peintres aussi nous sont à peu près inconnus à cette époque. Un document nous parle d'un Ștefan, qui a peut-être travaillé pour Alexandre le Bon ; à Hârlău se trouve la pierre tombale de Georges de Tricala qui a peut-être été un des peintres d'Etienne le Grand ; on trouve encore le nom de Toma de Cocăvia (Suceava).

CHAPITRE X

CONCLUSIONS

Nous avons ainsi passé en revue les éléments qui ont contribué à la formation de notre style religieux moldave, style résultant des nécessités du culte orthodoxe qui ont imposé les normes du plan byzantin et de l'influence de l'Occident qui s'est manifestée dès les commencements de notre architecture. On peut donc se représenter son histoire de la façon suivante :

Au moment où Bogdan, révolté contre son suzerain, a fondé la principauté de Moldavie, — l'art roman en Galicie et en Transylvanie, vaincu par l'art gothique, cessait de vivre. Il est évident que Bogdan, lorsqu'il a voulu construire, n'a pas pu faire venir dans son nouveau pays, encore sauvage, les maîtres du nouvel art, si recherchés à ce moment, mais il a dû se contenter des maîtres plus modestes, et peut être sans travail, de l'école qui disparaissait.

Ainsi s'explique Rădăuț — simple église romane attardée — comme s'explique un peu plus tard la Trinité de Seret, qui a des caractères de plan serbes, par l'influence transmise par les moines serbes.

Ensuite sous Alexandre le Bon, qui a construit à Baia une église purement gothique, arrivent de nombreux émigrés arméniens ; c'est à eux que nous attribuons les arcs obliques du naos, d'origine iranienne.

En ajoutant ces arcs obliques au naos de Seret, nous arrivons, à peu de choses près, au

plan de Pătrăuț dont les absides latérales re produisent, du reste, à l'extérieur les arcades aveugles de Seret,

D'un autre côté nous avons vu quelle a pu être l'influence du climat et des matériaux locaux dans le choix des formes et de l'ornementation.

C'est du mélange de ces éléments que sont nées ces églises qui d'abord simples, trapues, s'embellissent, se haussent, s'allongent, de façon que, à la mort d'Etienne le Grand, le style est parfaitement formé et a trouvé sa formule définitive.

A partir de ce moment il évoluera certainement, mais les innovations ne seront, en somme, que de détails. Ce n'est pas un style nouveau qui se créera plus tard, ce sera la continuation du style d'Etienne le Grand qui se prolongera jusqu'à la fin du XVIe siècle, lorsque commenceront à se montrer les premiers signes de décadence.

C'est pourquoi il nous paraît que les dix ou quinze dernières années du règne d'Etienne le Grand représentent le point culminant de l'art architectural moldave.

Les principales qualités de cet art et de ce style sont donc la raison, le bon sens, la mesure, l'ingéniosité dans les solutions techniques, et en général un parfait équilibre dans tout l'ensemble.

BIBLIOGRAFIA

- BULETINUL COMISIUNEI MONUMENTELOR ISTORICE cu articole de N. Iorga, Al. Lepădatu, N. Ghica Budești, V. Drăghiceanu, D. Dan și alți.
- G. BALȘ. Inceputurile arhitecturii bisericești din Moldova.
- I. BOGDAN. Inscriptiile de la Cetatea albă.
- Catalogue de l'Exposition d'art roumain á Paris 1925.
- D. DAN. Mănăstirea Putna.
- N. GHICA-BUDEȘTI și G. BALȘ. Mănăstirea Probota.
- V. GRECU. Le siège de Constantinople in Byzantion 1925.
- N. IORGA. Istoria bisericii românești.
- N. IORGA. Inscriptii din bisericile României I și II.
- N. IORGA. Contribuții la Istoria bisericii noastre. I. Despre mănăstirea Neamțului. II. Bălănești.
- N. IORGA și G. BALȘ. L'art Roumain.
- DR. C. ISTRĂTI. Biserica și podul din Borzești.
- DR. C. ISTRĂTI. Despre Cetatea Hotinului.
- KOZAK. Inschriften aus der Bukovina.
- E. KÜHLBRANDT. Die ev. Stadtpfarrkirche in Kronstadt.
- O. LUȚĂ. Legenda Sf. Ioan cel Nou de la Suceava in frescurile de la Voroneț in Codrul Cosminului 1924.
- MELCHISEDEC. Notițe istorice și archeologice.
- MELCHISEDEC. O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina.
- V. MIRONESCU. Mănăstirile și bisericile întemeiate de Ștefan cel Mare.
- F. MÜLLER. Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen.
- I. NISTOR. Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau.
- I. NISTOR. Handel und Wandel in der Moldau.
- I. NISTOR. Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien.
- ODOBESCU. Heraldica la Români.
- STELIAN PETRESCU. Odoarele de la Neamțu și Secu.
- V. PODLAHA. Malovidla Scienna w Cerkwiach Bukowiny.
- V. PODLAHA. Bulletin de la Société polonaise pour l'avancement des Sciences 1912.
- V. PODLAHA. Das heilige Abendmahl in den Wandgemälden der Kirchen der Bukowina in: Kunstgeschichtliches Jahrbuch der K. K. Central-Commission 1910.
- V. PODLAHA. Abendländische Einflüsse in den Wandmalereien der griechisch-orientalischen Kirchen in der Bukowina in Zeitschrift für christliche Kunst 1911.
- V. PODLAHA. Die „göttliche Liturgie“ in den Wandmalereien der Bukowiner Klosterkirchen in: Zeitschrift für christliche Kunst 1910.
- PUIG I CADAFAŁCH. Les églises de Moldavie: Congrès de Byzantinologie de Bucarest 1924.
- ROMSTÖRFER. Die moldauisch-byzantinische Baukunst.
- ROMSTÖRFER. Einwölbung und Dachform der moldauischen Kirchen.
- ROMSTÖRFER. Schloss Neamțu und einige Klosteranlagen in seiner Umgebungen.
- ROMSTÖRFER. Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putna.
- ROMSTÖRFER. Diferite comunicări in Mitteilungen der K. K. Central-Commission și in Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museum.
- ROMSTÖRFER și LAPEDATU. Cetatea Sucevei.
- V. ROTH. Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen.
- O. TAFRALI. Le trésor de Putna.

Fig. 483. Piatra, Tarnul-clopotniță, Pisanla.

TABLA DE MATERII

	Pag.		Pag.
CUVÂNT ÎNAINTE		TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DE LA BISTRITA	154
BISERICILE LUI ȘTEFAN CEL MARE	9	TURNUL TEZAURULUI DE LA PUTNA	156
CAPITOLUL I. CERCETAREA ÎNRĂURIRILOR	11	RĂDĂUȚI	158
CAPITOLUL II. DESCRIȚIA BISERICILOR	17	SF-TA TREIME DIN SIRET	160
BAIA	17	BISERICA MIRĂUȚI DIN SUCEAVA	163
PĂTRĂUȚI	22	MOLDOVIȚA	168
MILIȘĂUȚI	23	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA	170
SF. ILIE	27	PARHĂUȚI	178
VORONEȚ	31	ȘIȘOTE	181
SF. NICOLAE DIN DOROHOI	36	VĂLENI	182
SF. NICOLAE DIN POPĂUȚI	42	CAPITOLUL III. FORMELE	185
SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU	47	A) FORMELE INTERIOARE (Planul și boltirile)	185
SF. NICOLAE DIN IAȘI	57	B) FORMELE EXTERIOARE (Fațadele)	189
PRECISTA DIN BACĂU	61	DIMENSIUNI ȘI PROPORȚII	198
SF. IOAN DIN VASLUI	64	CLASIFICARE	198
HUȘI	67	CAPITOLUL IV. CERCETAREA AMĂNUNTELOR	203
TAZLĂU	68	CAPITOLUL V. MATERIALELE ÎNTREBUINȚATE	
RĂZBOENI	75	ȘI METODELE DE CONSTRUCȚIUNE	238
BORZEȘTI	81	CAPITOLUL VI. MORMINTELE	241
SF. IOAN DIN PIATRA	87	CAPITOLUL VII. ZUGRĂVEALA	245
MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI	98	CAPITOLUL VIII. CLOPOTELE	266
ARBORA ȘI REUSENI	111	CAPITOLUL IX. MEȘTERII	268
DOBROVĂȚ	118	CAPITOLUL X. CONCLUZII	271
DOLHEȘTI MARI	124	CAPITOLUL XI. ANEXĂ	273
VOLOVĂȚ	130	RĂSUMÉ. — (REZUMAT ÎN LIMBA FRANCEZĂ)	291
BĂLINEȘTI	133	BIBLIOGRAFIE	316
COTNAR	139	TABLA DE MATERII	317
SCÂNTEIA	141	TABLA ILUSTRAȚIILOR	319
PUTNA	143	REPERTORIUL NUMELOR DE BISERICI, LOCALITĂȚI	
TURNUL-CLOPOTNIȚĂ AL LUI SF. IOAN DIN PIATRA	151	ȘI ȚĂRI CITATE	
TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DE LA POPĂUȚI	153	ERATA	

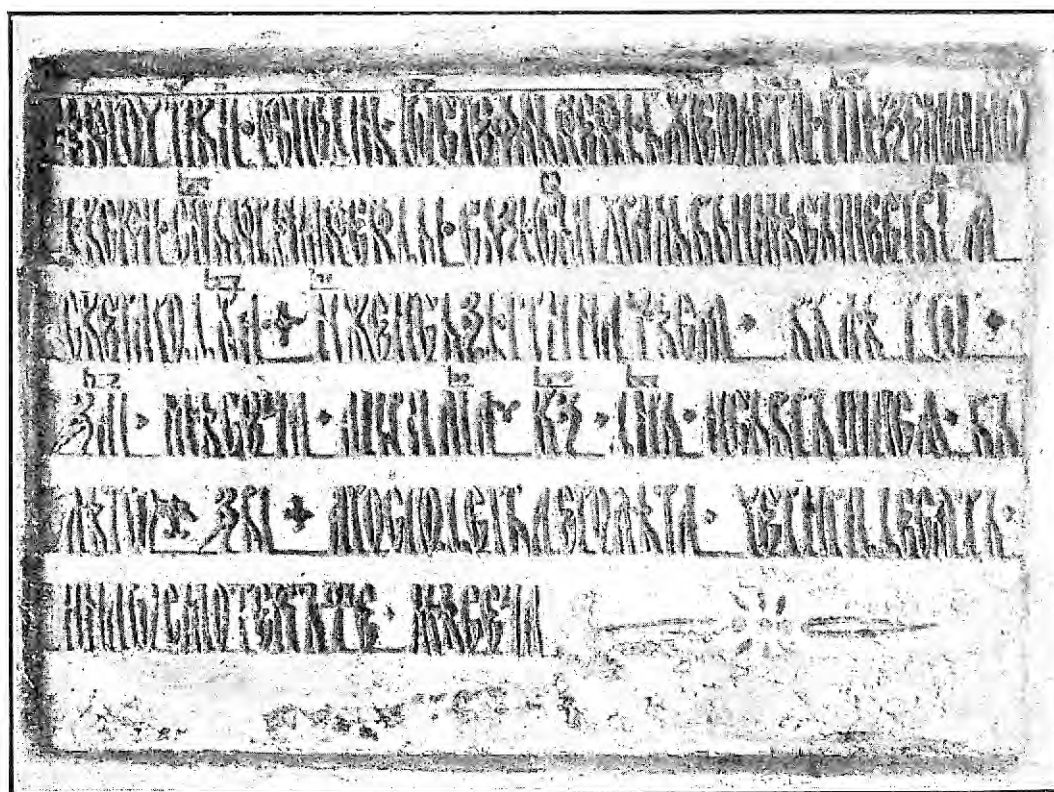

Fig. 486. Dobrovăț Pisania.

TABLA ILUSTRĂȚIUNILOR

Fig.	pag.	Fig.	pag.
TITLUL. Pecetea lui Ștefan cel Mare din 1459		45. SF. NICOLAE DOROHOL. Ușa exterioară (C)	40
Coroana lui Ștefan cel Mare după tabloul votiv din Voroneț		46. SF. NICOLAE DOROHOL. Fereastra vest a pro- naosului (C)	40
1. MILIȘĂUȚI	9	47. SF. NICOLAE DOROHOL. Pisania (C)	40
2. SF. NICOLAE DIN DOROHOL (C) Tabloul votiv	10	48. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Înainte de restaurare	41
3. SF. ILIE.	11	49. SF. NICOLAE POPĂUȚI. (C)	42
4. SF. GHEORGHE. HÂRLĂU (C)	13	50. SF. NICOLAE POPĂUȚI. (Botoșani) (C) Vedere spre altar	43
5. BĂLINEȘTI. Tabloul votiv	15	51. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Secțiune longitudinală	44
6. SF. IOAN SIRET	16	52. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Planul bisericii	44
7. BISERICA ALBĂ BAIA	17	53. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Bolțile pronaosului (C)	45
8. BAIA, BISERICA ALBĂ, înainte de restaurare	18	54. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Ușa Nord (C)	46
9. BAIA, BISERICA ALBĂ. Secțiune longitudinală	19	55. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Fereastra absidei (C)	46
10. BAIA, BISERICA ALBĂ. Plan	19	56. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Bolțile naosului (C)	47
11. BAIA, BISERICA ALBĂ. Detalii la turlă	20	57. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Fereastra pronaosului (C)	48
12. BAIA, BISERICA ALBĂ. Detalii la turlă	20	58. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Pisania (C)	48
13. BAIA, BISERICA ALBĂ. Detalii la turlă	21	59. SF. GHEORGHE HÂRLĂU (C)	49
14. BAIA, BISERICA ALBĂ. Ușa exterioară, înainte de restaurare	21	60. SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Secțiune longitu- dinală	50
15. PĂTRĂUȚI.	22	61. SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Planul bisericii	50
16. PĂTRĂUȚI. Secțiune longitudinală	23	62. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Înainte de restaurare	51
17. PĂTRĂUȚI. Planul bisericii	23	63. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Altarul bisericii în- ainte de restaurare	52
18. PĂTRĂUȚI. Pisania	24	64. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Vedere Sud (C)	53
19. PĂTRĂUȚI. Ușa interioară	24	65. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Un contrafort (C)	54
20. PĂTRĂUȚI. Ușa exterioară	25	66. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Ușa exterioară (C)	54
21. PĂTRĂUȚI. Console în pronaos	25	67. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Bolțile naosului (C)	55
22. MILIȘĂUȚI. Secțiune longitudinală	26	68. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Bolțile pronaosului (C)	56
23. MILIȘĂUȚI. Planul bisericii	26	69. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Pisania (C)	57
24. MILIȘĂUȚI. Vederea unei abside laterale	27	70. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Ferestrele pronaos- ului (C)	57
25. MILIȘĂUȚI. Pisania	27	71. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. O fereastră a na- osului (C)	58
26. MILIȘĂUȚI. Intrarea bisericii	28	72. SF. NICOLAE DOMNESC. DIN IAȘI	59
27. SF. ILIE.	28	73. SF. NICOLAE IAȘI. Elevație, înainte de restaurare	60
28. SF. ILIE. Secțiune longitudinală	29	74. SF. NICOLAE IAȘI. Planul bisericii	61
29. SF. ILIE. Planul bisericii	29	75. SF. NICOLAE IAȘI. Pisania	61
30. SF. ILIE. Bolțile naosului	30	76. PRECISTA BACĂU	62
31. SF. ILIE. Ușa exterioară	30	77. PRECISTA BACĂU. Secțiune longitudinală	63
32. SF. ILIE. Pisania	31	78. PRECISTA BACĂU. Planul bisericii	63
33. VORONEȚ.	32	79. SF. IOAN VASLUI. În cursul lucrărilor de restau- rare	64
34. VORONEȚ. Secțiune longitudinală	33	80. SF. IOAN VASLUI. Planul bisericii	65
35. VORONEȚ. Planul bisericii	33	81. SF. IOAN VASLUI. Fereastră mică reconstituită	65
36. VORONEȚ. Peretele est al pronaosului cu ușa interioară	34	82. SF. IOAN DIN VASLUI. Profilul chenarului ușei exterioare	66
37. VORONEȚ. Pisania	34	83. SF. IOAN DIN VASLUI. Bolțar al ușei exterioare	66
38. VORONEȚ. Ușa interioară	35	84. SF. IOAN DIN VASLUI. Chenare de ferestre	66
39. VORONEȚ. Fereastră	36	85. SF. IOAN DIN VASLUI. Cheea chenarului ușei exterioare	66
40. VORONEȚ. Ușa exterioară a pronaosului	36		
41. SF. NICOLAE DIN DOROHOL (C)	37		
42. SF. NICOLAE DIN DOROHOL. Secțiune longitu- dinală	38		
43. SF. NICOLAE DIN DOROHOL. Planul bisericii	38		
44. SF. NICOLAE DIN DOROHOL. Vedere dinspre sud (C)	39		

Fig.	pag.	Fig.	pag.
86. SF. IOAN DIN VASLUI. Profilul ferestrei pronaosului	67	144. NEAMȚ. Fereastră sud a exonartexului	104
87. SF. IOAN DIN VASLUI. Pisania	67	145. NEAMȚ. Fereastră absidei sud (C)	106
88. HUȘI. Pisania	68	146. NEAMȚ. Ușa interioară (C)	106
89. MĂNĂSTIREA TAZLĂU. Vedere generală	69	147. NEAMȚ. Ușa principală a pronaosului (C)	107
90. TAZLĂU. Secțiune longitudinală	70	148. NEAMȚ. Ușa vestmintăriei (C)	108
91. TAZLĂU. Planul bisericii	70	149. NEAMȚ. Vedere în pronaos (C)	109
92. TAZLĂU (C)	71	150. NEAMȚ. Arcuri în pronaos (C)	110
93. TAZLĂU. Bolțile naosului (C)	72	151. NEAMȚ. Pisania (C)	109
94. TAZLĂU. Ușa interioară (C)	73	152. NEAMȚ. Ușa de fier (C)	109
95. TAZLĂU. Ușa exterioară (C)	73	153. REUSENI. Secțiune transversală	111
96. TAZLĂU. Ușa exterioară (C)	74	154. ARBORA. Ușa exterioară	111
97. TAZLĂU. Panoul unei mese din ospelul comunal din Bartfeld	74	155. ARBORA	112
98. TAZLĂU. Pisania (C)	75	156. REUSENI	112
99. RĂZBOENI. Vedere generală	75	157. ARBORA. Secțiune longitudinală	113
100. RĂZBOENI. Secțiune longitudinală	76	158. ARBORA. Planul bisericii	113
101. RĂZBOENI. Planul bisericii	76	159. REUSENI. Fereastră	114
102. RĂZBOENI. Vedere	77	160. REUSENI. Fereastră	114
103. RĂZBOENI. Bolțile naosului	78	161. REUSENI. Ușa exterioară	114
104. Schema împingerei arcurilor	78	162. REUSENI. Secțiune longitudinală	115
105. RĂZBOENI. Ușa interioară	79	163. REUSENI. Planul bisericii	115
106. RĂZBOENI. Ușa exterioară	79	164. REUSENI. Ușa exterioară	116
107. RĂZBOENI. O fereastră a naosului	79	165. REUSENI. Vedere în naos	116
108. RĂZBOENI. Fereastră pronaosului	80	166. REUSENI. Profil de colonetă	116
109. RĂZBOENI. Fragment al ușii exterioare	81	167. REUSENI. Pisanie	117
110. RĂZBOENI. Pisania	81	168. DOBROVĂȚ. Secțiune longitudinală	118
111. BORZEȘTI. (C)	82	169. DOBROVĂȚ	119
112. BORZEȘTI. Secțiune longitudinală	82	170. DOBROVĂȚ. Planul bisericii	119
113. BORZEȘTI. Planul bisericii	83	171. DOBROVĂȚ. Secțiune transversală	120
114. BORZEȘTI. Vedere dinspre vest (C)	84	172. DOBROVĂȚ. Vedere dinspre sud-vest (II)	121
115. BORZEȘTI. Vedere dinspre est (C)	84	173. DOBROVĂȚ. Ușa exterioară (II)	122
116. BORZEȘTI. Ușa exterioară (C)	85	174. DOBROVĂȚ. O ușă interioară (II)	122
117. BORZEȘTI. Ușa interioară (C)	85	175. DOBROVĂȚ. Bolta încăperii din mijloc (H)	123
118. BORZEȘTI. Ferestrele pronaosului (C)	86	176. DOBROVĂȚ. Vedere în naos (II)	123
119. BORZEȘTI. Pisania	85	177. DOBROVĂȚ. Peretele sud	124
120. BORZEȘTI. Pilastru interior	87	178. DOBROVĂȚ. Fereastră nord a pronaosului (H)	125
121. BORZEȘTI. O consolă	87	179. DOBROVĂȚ. Fereastră sud a pronaosului (H)	125
122. SF. IOAN DIN PIATRA (C)	88	180. DOBROVĂȚ. O fereastră mică (H)	125
123. SF. IOAN DIN PIATRA. Secțiune longitudinală	89	181. DOBROVĂȚ. Bolta naosului (H)	126
124. SF. IOAN DIN PIATRA. Planul bisericii	89	182. DOLHEȘTI MARI (C)	126
125. SF. IOAN DIN PIATRA. Secțiuni transversale	90	183. DOLHEȘTI. Secțiune longitudinală (C)	127
126. SF. IOAN. Ușa interioară (C)	90	184. DOLHEȘTI. Planul bisericii	127
127. SF. IOAN-PIATRA. Altă vedere (C)	91	185. DOLHEȘTI. Vedere interioară (C)	128
128. SF. IOAN-PIATRA. Vedere spre altar (C)	92	186. DOLHEȘTI. Ușa interioară (C)	128
129. SF. IOAN-PIATRA. Detalii (C)	92	187. DOLHEȘTI. Fereastră mică (C)	129
130. SF. IOAN-PIATRA. Contraforturi (C)	93	188. DOLHEȘTI. Fereastră mare (C)	129
131. SF. IOAN-PIATRA. Contraforturi (C)	93	189. VOLOVĂȚ.	130
132. SF. IOAN-PIATRA. Pisania (C)	94	190. VOLOVĂȚ. Secțiune longitudinală	131
133. SF. IOAN-PIATRA. Bolțile naosului (C)	94	191. VOLOVĂȚ. Planul bisericii	131
134. SF. IOAN-PIATRA. Fereastră la naos (C)	96	192. VOLOVĂȚ. Vedere spre altar	132
135. SF. IOAN-PIATRA. Contrafortul mic al altarului (C)	97	193. VOLOVĂȚ. Pisania	132
136. SF. IOAN-PIATRA. Bolțile pronaosului (C)	98	194. VOLOVĂȚ. Secțiune transversală	132
137. SF. IOAN-PIATRA. Ușa exterioară (C)	99	195. BĂLINEȘTI	133
138. BISERICA MĂNĂSTIREI NEAMȚULUI	101	196. BĂLINEȘTI. Secțiune longitudinală	134
139. BISERICA MĂNĂSTIREI NEAMȚULUI. Secțiune longitudinală	102	197. BĂLINEȘTI. Planul bisericii	134
140. MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI. Planul bisericii	102	198. BĂLINEȘTI. Vedere dinspre nord	135
141. MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI. Ferestrele sud ale pronaosului (C)	103	199. BĂLINEȘTI. Intrare	136
142. NEAMȚ. Ferestrele vest ale exonartexului (C)	103	200. BĂLINEȘTI. Bolta intrării	137
143. NEAMȚ. Fereastră (C)	104	201. Logia refectorului mănăstirii Franciscanilor din Cluj	139
		202. BĂLINEȘTI. Pisania	138
		203. COTNAR. Vedere	
		204. COTNAR. Secțiune longitudinală	140
		205. COTNAR. Planul bisericii	140

Fig.	pag.	Fig.	pag.
206. COTNAR. Ușa exterioară	141	259. MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI. Turnul de intrare (C)	169
207. COTNAR. O fereastră	141	260. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Secțiune longitudinală	170
208. SCÂNTEIA	141	261. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Planul bisericii	171
209. SCÂNTEIA. Secțiune longitudinală	142	262. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA	172
210. SCÂNTEIA. Planul bisericii	142	263. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA, înainte de restaurare	173
211. SCÂNTEIA. Ușa pronaosului	143	264. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Naos (H)	173
212. SCÂNTEIA. Ușa naosului	143	265. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Fațada sud	174
213. MĂNĂSTIREA PUTNA. Vedere generală	144	266. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Fațada sud	175
214. PUTNA. Secțiune longitudinală	145	267. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Vedere în pronaos (II)	176
215. PUTNA. Planul bisericii	146	268. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Ușa pronaosului (H)	176
216. PUTNA	147	269. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Maica Domnului la intrare principală (H)	177
217. PUTNA	147	270. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Discuri de pămant ars	177
218. PUTNA. Elevație	148	271. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Pisanie (H)	178
219. PLANUL BISERICII DIN GALATA (IAȘI)	149	272. PARHĂUȚI	179
220. PLANUL BISERICII MĂNĂSTIREI CETĂȚUIA	149	273. PARHĂUȚI. Pisanie	179
221. PLANUL BISERICII TREI ERARHI DIN IAȘI	149	274. PARHĂUȚI. Pisanie (după Kozak)	179
222. PISANIA CURȚEI DOMNEȘTI DIN HÂRLĂU (H)	150	275. BISERICA DIN PARHĂUȚI. Secțiune longitudinală	180
223. TURNUL CLOPOTNIȚĂ AL BISERICII SF. IOAN DIN PIATRA (C)	151	276. PARHĂUȚI. Planul bisericii	180
224. TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DIN PIATRA. Planul	151	277. BISERICA DIN ȘIȘOTE. Secțiune longitudinală	181
225. TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DIN PIATRA. Secțiune orizontală	151	278. ȘIȘOTELE. Planul bisericii	181
226. TURNUL DIN PIATRA. Ușa interioară	151	279. BISERICA DIN ȘIȘOTE (IAȘI)	182
227. TURNUL-CLOPOTNIȚĂ AL BISERICII SF. IOAN DIN PIATRA, înainte de restaurare	152	280. ȘIȘOTELE. Pisanie	182
228. TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DE LA POPĂUȚI. Planul	153	281. BISERICA DIN VĂLENI (ROMAN)	182
229. TURNUL-CLOPOTNIȚĂ AL BISERICII DIN POPĂUȚI (C)	153	282. BISERICA DIN VĂLENI. Secțiune longitudinală	183
230. TURNUL-CLOPOTNIȚĂ AL MĂNĂSTIREI BISTRIȚA (NEAMȚ) (C)	154	283. VĂLENI. Planul bisericii	183
231. MĂNĂSTIREA BISTRIȚA. Planul turnului	155	284. VĂLENI (ROMAN). Ușa de intrare (C)	184
232. MĂNĂSTIREA BISTRIȚA. Planul etajului superior al turnului	155	285. VĂLENI (ROMAN). Pisanie (C)	184
233. TURNUL BISTRIȚA. Pisanie. (C)	155	286. STUDENIȚA	187
234. MĂNĂSTIREA PUTNA. TURNUL tezaurului	156	287. ARILIE	188
235. MĂNĂSTIREA PUTNA. Turnul tezaurului. Planul tezaurului	157	288. KRUSEVAȚ	188
236. PUTNA. Turnul tezaurului. Planul etajului I	157	289. KALENICI	188
237. PUTNA. Turnul tezaurului. Planul etajului II	157	290. Dispoziția schematică a bazelor turlei bisericii din Sf. Ilie	190
238. PUTNA. Turnul tezaurului. Planul etajului superior	157	291. Biserica de pe pictura votivă din Pătrăuți	190
239. RĂDĂUȚI	158	292. Biserica de pe tabloul votiv din Milișăuți	191
240. RĂDĂUȚI. Secțiune transversală	158	293. Biserica de pe pictura votivă din Sf. Ilie	191
241. RĂDĂUȚI. Secțiune longitudinală	159	294. Biserica de pe tabloul votiv din Voroneț	191
242. RĂDĂUȚI. Planul bisericii	160	295. Biserica figurată pe peretele exterior Sud al bisericii din Voroneț	191
243. SF. TREIME DIN SIRET	161	296. Biserica figurată pe peretele exterior al bisericii Sf. Ilie	192
244. BISERICA SF. TREIME DIN SIRET. Secțiune longitudinală	162	297. Biserica de pe tabloul votiv din Dorohoi	192
245. SF. TREIME DIN SIRET. Planul bisericii	162	298. Biserica de pe tabloul votiv din Moldovița	192
246. SF-TA TREIME DIN SIRET	163	299. Tabloul votiv de la Sucevița	192
247. CUCEVIȘTE	163	300. Tabloul votiv de la Sf. Nicolae din Iași	193
248. RUDENIȚA	163	301. MĂNĂSTIREA PUTNA. După o pictură păstrată la mănăstire	193
249. MIRĂUȚI	164	302. PUTNA. După un desen de Zirkel	193
250. BISERICA MIRĂUȚI. Secțiune longitudinală	165	303. BISERICA MĂNĂSTIREI NEAMȚULUI, După o gravură	194
251. MIRĂUȚI. Planul bisericii	165	304. Fresc în turnul de intrare al mănăstirii Neamțului	194
252. ARON-VODĂ (IAȘI). Planul bisericii	166	305. BISERICA MĂNĂSTIREI NEAMȚULUI. După un fresc în turnul de intrare	194
253. BISERICA MĂNĂSTIREI GALATA	166	306. CASTELUL DIN PIERREFONDS	195
254. SF-ȚI ÎMPĂRAȚI TÂRGOVIȘTE	167	307. HOTELUL LUI JACQUES COEUR	195
255. BISERICA DIN TUTANA (ARGEȘ)	167		
256. BISERICA DIN COENI (VLAȘCA)	168		
257. RUINELE MOLDOVIȚEI VECHE	168		
258. RUINELE MOLDOVIȚEI VECHE	169		

Fig.	pag.	Fig.	pag.
308. CETATEA BUDEI	195	379. Pecetea lui Petru Șchiopol	229
309. CASTELUL DIN HUNEDIOARA	196	380—381. Plăci de teracotă smălțuite din ruinele cetății Suceava	229
310. HOTELUL LUI JACQUES COEUR	196	382. Stema de pe turnul de la Sf. Dumitru din Su- ceava	230
311. VORONEȚ, Solzii acoperișului. După tabloul votiv	197	383. Stema de pe mormântul voievozilor Bogdan și Petru	230
312. BISERICA DIN RUȘI-MĂNĂSTIOARĂ	197	384—385—386—387. Sirene	231
313. Profilul chenarului ușei bisericești din Bacău	203	388. Sirenă	232
314. FELEAC. Ușa Sud	203	389. Sirenă	232
315. HETZELDORF. Ușa sacristiei	204	390. Sirenă. Batisterul din Parma	232
316. CLUJ, MĂNĂSTIREA FRANCISCANILOR. Ușa re- fectoriului	204	391. Sirene. Stockerau	232
317. CATEDRALA DIN SIBIU. Ușa interioară	205	392—393—394—395—396—397. Patrupezi andro- cefali	233
318. SIBIU, CATEDRALA. Ușa laterală	205	398. TOULOUSE (La Daurade)	233
319. PROFILE DE UȘI EXTERIOARE	206	399. Apocalipsa din Sf. Sever	234
320. FELEAC. Ușa de vest	207	400. SF. SAVIN	234
321. SEBEȘUL SĂSESC	207	401. Psaltirea din München	234
322. REICHESDORF. Ușa sacristiei	207	402. SOUVIGNY	235
323. PROFILE DE UȘI EXTERIOARE	208	403. BAYEUX	235
324. SIBIU, BISERICA URSULINELOR	208	404. SF. PETRU (AULNAY)	235
325. CISNĂDIA	209	405. PIATRA. Paramentul cu discuri smălțuite	236
326. SEBEȘUL SĂSESC, Biserica mică	209	406. TÂRNOVO, SF. DUMITRU	237
327. CISNĂDIA	209	407. Instrumente de cioplit piatra	239
328. SEBEȘUL SĂSESC, Fereastră sud. Biserica mare	209	408. Oală de rezonanță	240
329. REGHINUL SĂSESC	210	409. PUTNA. Mormântul lui Ștefan cel Mare	241
330. BISERICA SF. MIHAIL DIN CLUJ	210	410. PUTNA. Groapa Mariei din Mangop	242
331. BISERICA DOMINICANILOR CLUJ	211	411. ARBORA. Chivotul mormântului lui Luca Arbure	243
332. BISERICA NEAGRĂ BRAȘOV	211	412. Pictura votivă din Pătrăuți (H)	244
333. CRACOVIA, Fereastră la turnul ospelului comunal	211	413. PĂTRĂUȚI. Sf.ții Constantin și Elena (H)	246
334. CRACOVIA. Fereastră la turnul ospelului comunal	211	414. PĂTRĂUȚI. Picturi în pronaos (H)	246
335. SPITALUL SF. DUH CRACOVIA	212	415. PĂTRĂUȚI. Picturi în naos (H)	247
336. Fereastră la ospelul comunal din Sibiu	212	416. POPĂUȚI. Picturi în naos (H)	247
337. Fereastră la castelul din Hunedioară	212	417. SF. ILIE. Tabloul votiv	248
338. Profilul soclului. Piatra	212	418. SF. ILIE. Tabloul votiv	248
339. Profile de socluri	213	419. SF. ILIE. Picturi în naos	249
340. Profile de socluri	214	420. MILIȘĂUȚI. Caznele Sfântului Procopie	249
341. Profile de coronament al contraforturilor	214	421. MILIȘĂUȚI	250
342. Cornișe	215	422. VORONEȚ. Parte din tabloul votiv (după o copie)	250
343. Chenare de pisanie	215	423. DOIHEȘTI. Peretele votiv (C)	251
344. Semne lapidare	216	424. SF. NICULAE DOROHOI. Picturi în naos (C)	252
345. Diagrame de semne lapidare	217	425. BĂLINEȘTI. Picturi în naos	252
346. Diagrame de semne lapidare	218	426. SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Picturi în pro- naos (C)	253
347. SF. TEODORU TIRON (KILISSE DJAMI)	219	427. SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Sfânta Varvara și Sfânta Alexandra (C)	254
348. SF-TA TEODOSIA (GOL-DJAMI)	219	428. SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Sfânta Teodora și o altă sfântă (C)	254
349. PAMMAKARISTOS (FETIYEH-DJAMI)	220	429. SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Sfânta Irina (C)	255
350. Cei DOISPREZECE APOSTOLI (SALONIC)	220	430. SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. O sfântă (C)	255
351. SF. IOAN ALITURGITOS, MESSEMBRIA	221	431. ARBORA. Sfânta Marina	256
352. PANTOCRATOR. MESSEMBRIA	221	432. ARBORA. Pictură în chivot	256
353. SF. PANTELIMON (SALONIC)	222	433. ARBORA. Tabloul votiv	256
354. HODEGETRIA-BRONTCHION (MISTRA)	222	434. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Un ctitor (Bog- dan cel Orb?) (H)	257
355. CARACALU (ATOS)	222	435. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Sfinții Nistor și Nicetas (H)	257
356. SF. ILIE (ESKI SERAI, SALONIC)	223	436. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Sfinții Teodori Tiron și Stratilat (H)	258
357. PARACLISUL MAICEI DOMNULUI LA LAVRA	223	437. DOBROVĂȚ. Tabloul votiv (H)	258
358. Discuri smălțuite (H)	224	438. POPĂUȚI. Ornament	259
359. Discuri smălțuite (H)	„	439. VORONEȚ. Ornament	259
360. Discuri smălțuite (H)	„	440. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Sfinți militari (H)	260
361. Discuri smălțuite (H)	„		
362—363—364—365 Discuri smălțuite	225		
366—367 Discuri smălțuite (H)	„		
368—369—370—371 Discuri smălțuite (H)	226		
372. Triumfiuri smălțuite (H)	227		
373. GRIFON. SF. PETRU, ANGOULÊME	227		
374. GRIFON. SAN MARTINO, LUCCA	227		
375. GRIFON și LEU, BORGO SAN DONINO	228		
376. Stemă la Cetatea Albă	228		

Fig.	pag.	Fig.	pag.
441. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Sfinți militari (H)	260	467. RĂDĂUȚI. Piatra Anastasiei, sica lui Lațcu Voevod (H)	281
442. PARACLISUL TURNULUI BISTRITEI (C)	261	468. RĂDĂUȚI. Piatra Stanei, maica lui Ștefăniță Vodă (H)	281
443. Ornamente din bisericile de la Mistra	262	469. VORONEȚ. Piatra de mormânt a lui Daniil	282
444. APOSTOLUL LUCA. Evanghelia din 1491, dăruită de Alexandru Vodă, fiul lui Ștefan cel Mare	263	470. BACĂU. Piatră de mormânt	283
445. VORONEȚ. Ornament	264	471. BĂLINEȘTI. Piatra de mormânt a lui Tăutu	283
446. CLOPOT (cu inscripție slavonească) Bistrița (C)	266	472. BĂLINEȘTI. Piatra de mormânt a lui Petru, fiul lui Tăutu	284
447. CLOPOT (cu inscripție latinească) Bistrița (C)	267	473. BĂLINEȘTI. Piatra de mormânt a lui Teodor, fiul lui Tăutu	284
448. INTRAREA MĂNĂSTIREI NEAMȚULUI	269	474. BĂLINEȘTI. Piatra de mormânt a Vasilichei, fata lui Tăutu	285
449. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Racla sfântului Ioan cel Nou	270	475. BĂLINEȘTI. Piatra de mormânt a Magdei, fata lui Tăutu	285
450. BAIA. BISERICA CATOLICĂ. Plan	271	476. BĂLINEȘTI. Piatra de mormânt a Mariei, mama lui Dragota	285
451. PUTNA. Mormântul Mitropolitului Teoctist (II)	274	477. BĂLINEȘTI. Piatra de mormânt a Anghelinei	286
452. PUTNA. Piatra Mariei din Mangop (H)	274	478. BISTRITĂ. Mormântul Doamnei Ana lui Alexandru cel Bun (C)	286
453. PUTNA. Piatra Voevoților Bogdan și Petru (H)	275	479. DOLHEȘTI. Piatra de mormânt a Mariei lui Șendrea	287
454. PUTNA. Piatra lui Ștefan cel Mare (după Kozak)	276	480. DOLHEȘTI. Piatră de mormânt (C)	287
455. PUTNA. Piatra mamei, fata lui Radu cel frumos (H)	276	481. MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI Piatra de mormânt a lui Ștefan Vodă fiul lui Alexandru cel Bun (C)	288
456. PUTNA. Mormântul lui Bogdan cel Orb (H)	276	482. MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI Piatra de mormânt a părcălabului Micota (C)	288
457. PUTNA. Mormântul Mariei, fata lui Ștefan cel Mare	277	483. MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI Piatra de mormânt a egumenului lui Hariton (C)	289
458. PUTNA. Piatra Mariei, prima soție a lui Petru Rareș (H)	277	484. PROBOTA. Piatra Oltei	290
459. PUTNA. Mormântul lui Ștefăniță Vodă (H)	277	485. PIATRA. TURNUL-CLOPOTNIȚĂ. Pisană (C)	317
460. PUTNA. Piatra de mormânt a lui Ștefan cel Mare (H)	278	486. DOBROVĂ. Pisană	319
461. RĂDĂUȚI. Piatra lui Bogdan I (H)	279		
462. RĂDĂUȚI. Piatra lui Lațcu (H)	279		
463. RĂDĂUȚI. Piatra lui Ștefan I (H)	279		
464. RĂDĂUȚI. Piatra lui Roman Vodă (H)	280		
465. RĂDĂUȚI. Piatra lui Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun (H)	280		
466. RĂDĂUȚI. Piatra lui Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun (H)	280		

N. B. — Reproducerea inedită sunt făcute în cea mai mare parte după fotografii executate de către D-nul A. Chevallier, fotograf în Piatra Neamț (însemnate cu C) și de către D-nul Haydvoel, fotograf în Curtea de Argeș (însemnate cu H).

REPERTORIUL NUMELOR DE BISERICI, LOCALITĂȚI ȘI ȚĂRI CITATE

- Angoulême (Sf. Petru) 227.
- Arbora 111, 112, 113, 115, 116, 118, 120, 131, 135, 138, 141, 149, 178, 181, 182, 184, 185, 186, 196, 199, 200, 201, 202, 206, 207, 208, 240, 243, 245, 253, 256, 262, 264, 265, 268, 273, 295, 296, 298, 303, 304, 306, 310, 311, 314.
- Ardeal 105, 106, 159, 191, 198, 203, 206, 207, 211, 212, 213, 215, 216, 223, 238, 239, 241, 268.
- Arilie 188, 187 (v. erata) 299 (erata).
- Arles 233, 299, 307.
- Armenia (Armeni) 14, 188, 189, 219, 271, 292.
- Aroneanu = Aron Vodă 148, 165, 166.
- Arta Sf. Vasile 236.
- Asia mică 223.
- Asie, 307.
- Atos 12, 186, 187, 188, 236, 292, 298, 299, 307, 312, 313.
- Atos (Caracalu) 222.
- Atos (Lavra — Paraclisul Maicei Domnului) 223.
- Aulnay (Sf. Petru) 233, 235.
- Austria 109, 198, 230.
- Bacău (Precista) 42, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 83, 186, 189, 199, 201, 202, 203, 213, 282, 283, 295, 297, 299, 303.
- Bădăuți = (Milișăuți) 23, 245, 294.
- Baia (Biserica albă) 17, 18, 19, 20, 21, 78, 129, 141, 160, 186, 189, 191, 200, 202, 294.
- Baia (biserica catolică) 16, 17, 160, 271, 293, 315.
- Baia (biserica lui Petru Rareș) 139, 184, 200, 303.
- Balcani (Balkans) 13, 36, 219, 223, 236, 265, 270, 292, 307, 308, 309, 312.
- Bălinești 14, 15, 29, 75, 117, 124, 125, 130, 133, 134, 135, 136, 138, 165, 186, 187, 200, 201, 202, 207, 214, 215, 239, 245, 250, 252, 255, 264, 270, 283, 284, 285, 286, 295, 296, 298, 299, 303, 304, 307, 311, 312, 315.
- Bărnova 148, 165.
- Barnovschî (vezi Iași).
- Bartfeld 69, 74.
- Bayeux 235.
- Beclean = Betlen 204.
- Berna 215.
- Birthing 203.
- Bistrița (Ardeal) 106, 191, 203, 204, 215, 216.
- Bistrița 16, 104, 149, 241, 286, 293.
- Bistrița (turnul-clopotniță) 151, 154, 155, 156, 187, 214, 245, 253, 261, 266, 267, 296, 298, 311, 313.
- Bogdana 165.
- Bolonia (San Pietro e Paolo) 230 (vezi erata), 231.
- Borgo San Donino 228.
- Bourges (Hotelul lui Jacques Coeur) 195.
- Borzești 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 95, 96, 97, 103, 110, 171, 178, 186, 187, 188, 199, 201, 202, 203, 205, 207, 208, 213, 214, 216, 217, 224, 226, 265, 295, 297, 298, 299, 302, 304, 305, 307, 313.
- Botoșani (vezi Păpăuți).
- Brebu (turnul) 167.
- Brașov 166.
- Brașov (biserica neagră) 203, 204, 211, 216.
- Bucovina 27, 56, 190, 192, 245, 301.
- București (muzeul) 151.
- Buda (cetatea) 195.
- Bulgaria 12, 307.
- Caracalu (Atos) 222.
- Cetatea Albă 228, 269, 314.
- Cetatea de Baltă 268, 269.
- Cetățuia (Iași) 147, 148, 150, 165.
- Chartres 197.
- Chauvigny (Sf. Petru) 233.
- Chilia 268.
- Chindov 278.
- Ciceiu 203, 268, 314.
- Cisnădia (Heltau) 203, 209.
- Cluj 138, 139, 215.
- Cluj (Franciscani) 24, 138, 139, 204.
- Cluj (Dominicani) 211.
- Cluj (Catedrala Sf. Mihail) 106, 210.
- Ooeni (Vlașca) 167, 168.
- Cocavia = (Suceava) 270, 315.
- Colonia 215, 216, 307.
- Constantinopol 162, 187, 219, 221, 223, 282, 299, 302.
- Constantinopol (Sf. Teodor Tiron = Teotokos = Kilise Djami) 219, 221, 308.
- Constantinopol (Sf. ta Teodosia = Gül Djami) 219, 221, 308.
- „ (Pammakaristos = Fetiye Djami) 220, 308.
- „ (Pantocrator = Zeirek Djami) 22, 308.
- „ (Tekfur Serai) 236.
- Cotmana (Argeș) 236.
- Coțman 281.
- Cotnar 139, 140, 141, 181, 184, 186, 200, 202, 213, 216, 217, 295, 296, 298, 303.
- Coucy 195.
- Cracovia 216.
- „ (Sf. Duh) 212.
- „ (Biblioteca) 207.
- „ (Casă particulară) 207.
- „ (Franciscani) 214.
- „ (Ospelul comunal (Rathus) 211.
- „ (turn lângă poarta Sf. Florian) 224.

Cracovia (Sanctum Sacramentum) 152.

„ (Suchenița) 212.

„ (Wawel) 212, 228, 244.

„ (Catedrala Sf-ta Maria) 152, 214, 216.

Cuceviște = Kuceviște 161, 163.

Curtea de Argeș 262.

Dalmatia 219.

Dej 203, 204, 214, 216.

Dipșa = (Durbach) 203, 204.

Dobrovăț 45, 48, 111, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 138, 178, 185, 186, 187, 189, 198, 199, 200, 201, 203, 207, 208, 240, 245, 253, 258, 295, 297, 298, 300, 301, 303, 304, 311, 319.

Dolhești Mari 56, 117, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 135, 179, 186, 200, 201, 202, 245, 250, 251, 264, 265, 284, 294, 295, 303, 304, 311, 313.

Dorohoi (Sf. Nicolae) 10, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 46, 48, 52, 58, 62, 65, 82, 83, 134, 136, 137, 186, 189, 190, 192, 193, 199, 201, 202, 206, 207, 213, 239, 245, 250, 252, 262, 264, 294, 296, 298, 300, 302, 304, 311.

Drăgoești 282.

Dragomirna 147, 148, 165.

Egipt 189, 309.

Espagne (Spania). 309.

Feleac 140, 203, 204, 208.

Florești (Tutova) 109, 150.

Franta 215.

Fruscagora 12

Fünfkirchen (= Pecs) 230.

Gabrin 227, 236.

Galata 148, 149, 165, 166.

Galiția 14, 152, 159, 175, 191, 197, 200, 207, 211, 212, 213, 216, 224, 238, 239, 268, 269, 271, 292, 306, 307, 309, 314, 315.

Germania 219, 227.

Golia (v. Iași).

Halici (Sf. Stanislas) 159.

Halici 228.

Hărlău (Sf. Gheorghe) 13, 36, 42, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 69, 74, 82, 83, 95, 127, 134, 186, 189, 199, 201, 202, 205, 206, 207, 210, 213, 215, 224, 226, 235, 238, 239, 240, 245, 253, 254, 255, 264, 270, 287, 294, 296, 298, 300, 301, 302, 304, 311, 315.

Hărlău (curtea) 150, 151.

Hervarto 69.

Hetzeldorf 203, 204.

Hlincea 20.

Hotelul lui Jacques Coeur (Bourges) 195, 196.

Hotin (paraclisul cetății) 150.

Humor 29, 127, 179.

Hunedoara 195, 196, 212.

Huși 67, 68, 104, 295.

Iași (Barnovschi) 140.

„ (Golia) 165.

„ (Trei Erarhi) 58, 147, 148, 150, 165.

„ (Sf. Gheorghe=Mitropolia veche) 57, 61, 245.

„ (Sf. Nicolae) 42, 46, 57, 59, 60, 61, 62, 65, 74, 165, 186, 189, 193, 194, 199, 201, 202, 205, 224, 227, 232, 245, 255, 294, 298, 300, 302, 304, 311.

India 189.

Iran 189, 223, 309.

Italia 219, 236, 307.

Ițcani vechi 148, 165.

Iuriew Polski 227.

Jicea (=Jitchea) (v. erată) 187, 299.

Kalenici 188, 309.

Kalicz 228.

Krușevăț 188, 309.

Kuceviște (Sf. Arhangeli) (= Cuceviște) 161, 163.

Le Mans 230.

Lemberg (= Lwow) 224, 267, 268.

Leopoli (= Lemberg) 267, 268.

Lucca (San Martino), 230, 232, (v. erată).

„ (San Michele), 230 (v. erată), 231.

Macedonia 161, 162, 219, 221, 236, 307, 308.

Marko (Macedonia) 221.

Messembria 13, 221, 236.

„ (Mitropolia) 221.

„ (Pantocrator) 221.

„ (Sf. Ioan Aliturgitos) 221.

Merbaka 236.

Meteori 12, 292.

Mesopotamia 223.

Milano 236.

Milișăuți 9, 23, 26, 27, 28, 34, 48, 69, 74, 186, 189, 191, 193, 196, 198, 201, 202, 205, 207, 221, 236, 240, 245, 249, 250, 264, 268, 294, 298, 300, 302, 304, 311, 314.

Mirăuți 16, 163, 164, 165, 167, 168, 200, 293, 296, 303.

Mistra 221, 236, 259, 262, 312.

„ (Brontochion) 259.

„ Mitropolia) 259.

„ (Pantanassa) 236.

„ (Paraclisul Sf. Ioan) 259.

„ (Panaghia Hodigitria din Brontochion) 221, 222.

Moldovița (veche) 16, 168, 169, 293.

Moldovița 192, 194, 250.

Morava (Serbia) 187, 188, 219, 299, 307.

Moscova 263.

München 234.

Muntele Atos (vezi Atos)

Muntenia 166, 167, 188, 223, 236, 239, 265.

Neamț (mănăstire) 45, 48, 69, 74, 78, 81, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 118, 120, 148, 149, 168, 170, 171, 178, 186, 187, 189, 194, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 209, 213, 214, 215, 224, 226, 240, 241, 242, 245, 255, 264, 266, 267, 269, 287, 288, 289, 295, 296, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 311, 313.

Neamț (turnul de intrare) 168, 169.

Neamț (cetatea) 119, 241, 273, 275, 289.

Pârăul alb (vezi Războeni).

Parhăuți 149, 178, 179, 180, 200, 201, 264, 265, 273, 296.

Parize le Châtel 230, 232.

Parma (Catedrala) 233.

„ Batisterul) 232.

Pătrăuți 21, 22, 23, 24, 25, 27, 74, 186, 190, 194, 198, 201, 202, 203, 205, 207, 221, 236, 240, 244, 245, 246, 247, 523, 259, 265, 268, 271, 294, 298, 301, 302, 304, 311, 314, 315.

- Pavia S. Michele 230, 231.
 „ S. Pietro 233.
 Pavia 236.
 Pecs = Fünfkirchen 230.
 Piatra (Sf. Ioan) 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 103, 110, 136, 137, 171, 178, 186, 187, 188, 189, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 207, 208, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 228, 236, 238, 267, 268, 269, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 281, 295, 297, 298, 299, 300, 302, 304, 305, 307, 317.
 Piatra (Turnul-clopotniță) 43, 48, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 187, 296, 298.
 Pierrefonds 194, 195.
 Polonia (Pologne) 13, 14, 174, 197, 236, 241, 268, 269, 308, 310.
 Popăuți (Botoșani) 36, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 56, 58, 62, 65, 69, 72, 74, 82, 83, 98, 110, 127, 133, 134, 186, 189, 198, 199, 200, 201, 202, 207, 213, 215, 238, 239, 240, 245, 247, 253, 255, 259, 264, 294, 298, 300, 302, 304, 311.
 Popăuți (Turnul-clopotniță) 43, 151, 153, 154, 156, 187, 296, 298.
 Praga 215.
 Precista (vezi Bacău)
 Probota 103, 107, 171, 241, 250, 289, 290.
 Probota (Sf. Nicolae) 289.
 Putna 143, 144, 145, 146, 147, 148, 156, 165, 191, 193, 194, 195, 197, 198, 200, 202, 228, 230, 241, 242, 243, 244, 267, 268, 269, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 281, 296, 301, 303, 305, 310, 313, 314.
 Putna (turnul tezaurului) 151, 156, 157, 296.
 Rădăuți 16, 17, 31, 36, 56, 111, 125, 130, 133, 135, 158, 159, 160, 166, 200, 241, 242, 243, 268, 271, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 286, 287, 289, 293, 296, 303, 310, 315.
 Râmnic 129.
 Râmnicul-Sărat 202.
 » (Sf. ta Paraschiva) 150
 Râșca 177.
 Războeni 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 97, 103, 171, 175, 186, 187, 188, 189, 199, 201, 202, 203, 205, 207, 208, 213, 214, 240, 295, 297, 298, 299, 300, 302, 304, 305, 307.
 Reghinul Săsesc 203, 204, 210.
 Reichenhof 208.
 Reusen 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 138, 141, 178, 184, 185, 186, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 207, 208, 213, 216, 217, 240, 295, 297, 298, 303, 304, 306.
 Rin (Rhin) 14, 219, 292, 307.
 Rodos 236.
 Roman (Episcopie) 104.
 Rudenița 161, 163.
 Rusia 14, 197, 227, 239, 265, 293.
 Ruși-Mănăstioara 196, 197.
 Salonic 162, 308.
 » (Cei doisprezece Apostoli) 220, 221, 308.
 » Sf. Ilie (=Eskiserai) 221, 222, 308.
 » Sf. Pantelimon (=Isakie Djami) 221, 223, 308.
 San Tomaso di Almeno 232.
 Scănteia 141, 142, 143, 200, 296, 303.
 Schiai (=Văleni) 183.
 Secu 20.
 Sebeșul Săsesc 207, 209.
 Serbia 12, 161, 162, 187, 188, 219, 236, 292, 299, 307.
 Seres (Sf. Nicolae) 161.
 Sf. Ilie 11, 21, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 47, 48, 65, 74, 75, 137, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 201, 202, 207, 215, 236, 239, 240, 245, 248, 249, 250, 255, 264, 268, 294, 298, 300, 301, 302, 304, 311 (v. erata) 314.
 Sf. Munte 12, 219, 265.
 Sf. Onufrie 143, 165.
 Sf. Savin 234, 235.
 Sf. Sever 234.
 Sf. Gheorghe (vezi Hărlău).
 Sf. Gheorghe (=Mitropolia veche vezi Iași).
 Sf. Gheorghe (vezi Suceava).
 Sf. Ioan Botezătorul (vezi Suceava).
 Sf. Ioan (vezi Piatra).
 Sf. Ioan (vezi Siret).
 Sf. Ioan (vezi Vaslui).
 Sf. Nicolae (vezi Dorohoi).
 Sf. Nicolae (vezi Iași).
 Sf. Nicolae (vezi Popăuți, Botoșani).
 Sf. ta Paraschiva (vezi Râmnicul-Sărat).
 Sf. ta Paraschiva (vezi Ștefănești-Botoșani).
 Sf. ta Treime (vezi Siret).
 Sibiu (Catedrala) 203, 205.
 » (Ursuline) 208.
 » (Rathhaus=Ospelul comunal) 212.
 Sicilia 12.
 Sintereag 203, 204.
 Șipote (Iași) 139, 181, 182, 183, 184, 200, 296, 303.
 Siret Sf. Ioan 16, 293.
 » (Sf. Treime) 16, 17, 160, 161, 162, 163, 166, 168, 271, 293, 296, 315.
 Slatina 104, 191, 196, 197.
 Solca 148
 Souigny 235.
 Spania 189.
 Ștefănești (Botoșani) Sf. ta Paraschiva 150, 200.
 Stockerau 230, 232.
 Strasburg 215, 216, 307.
 Studenița 187, 299.
 Suceava 27, 29, 116, 117, 125, 163, 164, 197, 235, 265, 270, 273, 282, 293, 294, 313, 315.
 Suceava (Cetatea) 146, 150, 181, 182, 196, 197, 199, 216, 218, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 235, 240, 269
 Suceava (Adormirea Maicei Domnului) 282
 » (Sf. Dumitru) 228, 230.
 » (Sf. Ioan Botezătorul) 20, 148, 165.
 » (Sf. Gheorghe) 78, 81, 103, 106, 107, 110, 137, 164, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 182, 188, 191, 197, 199, 201, 202, 203, 205, 216, 218, 224, 236, 257, 258, 259, 260, 264, 270, 272, 296, 299 (v. erata), 303, 304, 305, 312.
 Suceava (Sf. Gheorghe, Eclisiarnița) 177.
 » (Mitropolie) 164.
 » (Mirăuți) (vezi Mirăuți)
 Sucevița 20, 192, 194.
 Suzdal 227.
 Țara Românească 12, 24.
 Târnovo 13.
 » (Sf. Dumitru) 237.
 Târgoviște (Biserica Domnească) 167.
 » (Sf. Împărați) 167.
 » (Sf. Nicolae) 167.

- Tazlău 23, 29, 47, 48, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 110, 186, 189, 198, 200, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 213, 240, 255, 295, 298, 300, 301, 303, 311.
Teaca 203, 204.
Tekfur Serai (vezi Constantinopol) 236.
Toulouse (La Daurade) 230, 234.
Transilvania 13, 14, 215, 271, 292, 306, 307, 309, 310, 314, 315.
Trei Erarhi (vezi Iași).
Tricala 270, 287, 315.
Tutana (Argeș) 167.
Ungaria 69, 198, 211, 215, 230.
Valachie 309.
Valea Albă (vezi Războeni).
Văleni (Roman) 139, 182, 183, 184, 200, 296, 303.
Varșovia 227, 230.
Vaslui (Sf. Ioan) 42, 58, 62, 64, 65, 66, 67, 104, 186, 189, 199, 201, 202, 206, 209, 213, 295, 298, 300, 302, 304.
Vaslui (Curtea) 64, 150.
Veneția (Venise) 14, 293.
Viena 215.
Vladimir 227.
Vorigarelli (Pind) 236.
Volovăț 79, 124, 125, 130, 131, 132, 135, 186, 200, 201, 202, 206, 207, 214, 240, 295, 298, 303, 304.
Voronetș 22, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 52, 65, 74, 137, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 213, 214, 215, 237, 240, 245, 250, 259, 264, 266, 282, 294, 298, 299, 301, 302, 304, 308, 311, 312, 313.
Zolkiew 175.
Zürich 215.
-

E R A T A

Pag.

- 29 coloana 1 al 4-lea rând de jos, a citi fig. 290 în loc de fig. 285.
- 57 „ 2 al 5-lea rând de sus. A citi fig. 300 în loc de fig. 295.
- 65 „ 2 ultimul rând. În loc de Sf. Nicolae din Bacău, a citi Sf. Nicolae din Dorohoi.
- 150 „ 2 notița de jos. În loc de 1925, a citi 1926.
- 187 „ 2 al 7-lea rând de jos. se adaogă: (Studenita, Arilie, Jicea).
- 189 „ 2 al 30-lea rând de sus, a citi: unu și două menouri, în loc de: două și trei.
- 201 „ 5 al 4-lea rând. În loc de turle, a citi turlă.
- 214 fig. 340 a) Clișeul este întors cu partea superioară în jos.
- 223 fig. 356 a citi Eski Serai în loc de Eski Sergi.
- 229 Figurile 377 și 378 nu sunt tipărite.
- 230 coloana 1 al 4-lea rând de jos. De adăogat după cuvântul: San Michele, cuvintele: și san Martino.
- 230 „ 1 al 3-lea rând de jos. În loc de Catedrala din Parma, a citi San Pietro e Paolo din Bolonia.
- 231 fig. 385 În loc de San Michele, Pavia, a citi San Pietro e Paolo din Bolonia II 29.
- 231 fig. 386 În loc de San Pietro e Paolo din Bolonia, a citi San Michele, Pavia I. 66.
- 232 fig. 388 În loc de San Michele a citi San Martino II. 7.
- 239 coloana 1 după al 4-lea rând de sus. Grinzi îngropate în zidărie s'au găsit la Sf. Ioan din Vaslui.
- 240 „ 2 al 8-lea rând. A citi fig. 102 în loc de 189.
- 256 „ 2 rândurile 7 și 8 sunt intervertite.
- 299 colonne 1, 28-e ligne. Après le mot: Studenitza, ajouter Arilie.
- 299 „ 2, 5-e ligne. Après le mot: Războeni, ajouter: et St. Georges de Suceava.
- 311 „ 1, 12-e ligne. Après le mot: (Bădăutz), ajouter: St. Elie.

BISERICILE LUI ȘTEFAN CEL MARE

Cercetări arheologice

În deceniul trei al secolului trecut în prestigioasa revistă a Comisiunii Monumentelor Istorice vedea lumina tiparului lucrarea lui George Balș *Bisericile lui Ștefan cel Mare*. Au urmat, în anii 1928 și 1933, alte două volume, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea* și *Bisericile și mănăstirile moldovenești din secolele XVII-lea și al XVIII-lea*, cele trei volume formând o istorie a arhitecturii eclesiastice din Moldova medievală. Autorul, inginerul G. Balș, a supus unei analize amănunțite edificiile de cult construite pe teritoriul est-carpatic în secolele XIV-XVIII, care au înfruntat vremurile și au ajuns până în zilele noastre. Analiza a vizat nu numai planul bisericilor, dar și sistemul de realizare a bolților, modul de decorare a fațadelor, detalii de arhitectură sculptate în piatră, pictura murală, pietre de mormânt, influențe care s-au exercitat asupra arhitecturii eclesiastice din Moldova.

G. Balș nu a dispus, în elaborarea operei sale, de rezultatele unor cercetări arheologice efectuate în cuprinsul bisericilor moldovenești, arheologia epocii medievale în România fiind în acea perioadă la începuturile sale.

Este meritul incontestabil al cercetărilor arheologice efectuate în Moldova începând cu deceniul șase al secolului trecut, prilejuate cele mai multe dintre ele de lucrări de restaurare, care au dus la descoperirea vestigiilor dispărute de-a lungul timpului, dintre care unele, necunoscute din alte izvoare istorice, erau suprapuse de edificii de cult existente încă.

Cercetări arheologice au fost efectuate atât în cuprinsul unor biserici, dar și la alte categorii de monumente arhitecturale medievale din România, cele mai multe dintre acestea fiind prilejuate de lucrările de restaurare desfășurate, mai cu seamă după înființarea DGMI (Direcția Generală a Monumentelor Istorice) în anul 1952, în cadrul nou înființatului Comitet de Stat pentru Arhitectură și Construcții¹. Rezultatele cercetărilor arheologice nu s-au lăsat așteptate. Au fost descoperite vestigiile unor biserici anterioare, unele dintre ele construite din lemn, dar și altele din piatră, cele mai multe dintre ele având planul dar și dimensiunile, diferite de cele ale lăcașurilor actuale. A putut fi urmărită evoluția planimetrică a unor biserici, care au cunoscut diferite faze de edificare. Se mai poate face o remarcă. Nu toate bisericile datând din timpul domniei lui Ștefan cel Mare, ori atribuite acestei perioade restaurate în diferite epoci, au fost cercetate din punct de vedere arheologic. În această categorie se încadrează bisericile de la Pătrăuți, Sfântul Nicolae Iași, Precista Bacău, Tazlău, Borzești, Sfântul Ioan din Piatra Neamț, Arbore, Cotnari, Scânteia, Sfântul Gheorghe (Mănăstirea Sfântul Ioan cel Nou) de la Suceava, Șipote, Văleni. Nici toate rezultatele cercetărilor arheologice efectuate pe parcursul timpului nu au văzut lumina tiparului (Bădeuți, Dolheștii Mari, Dorohoi).

Ne propunem, în paginile care urmează, prezentarea succintă a rezultatelor cercetărilor arheologice efectuate în cuprinsul atât al edificiilor de cult din Moldova, care au fost descrise de G. Balș în volumul *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, dar și a acelor lăcașuri de cult, necunoscute anterior, care au fost descoperite începând cu anul 1951, anul deschiderii, la Suceava, a primului șantier școală de arheologie medievală din România, șantier unde s-a format prima generație de arheologi cu preocupări exclusiv legate de istoria Evului Mediu.

¹ Peter Derer, *Reciclarea fondului clădit (III)*, în *BCMI*, IV, 1-2, 1993, p. 16.

Biserica Sfântul Gheorghe de la Baia, cunoscută și sub numele de Biserica Albă, este atribuită de tradiție lui Ștefan cel Mare, care a construit-o după victoria din decembrie 1467 împotriva oștilor conduse de regele Ungariei Matia Corvin². N. Iorga era de părere că biserica a fost ctitorită de către Ștefan cel Mare³, în timp ce alți specialiști înclinau să creadă că Ștefan cel Mare a înlocuit un modest edificiu de lemn⁴ ori că a refăcut lăcașul construit la începutul secolului XV, distrus în timpul luptei din noaptea de 14/15 decembrie 1467⁵. În timpul lucrărilor de restaurare, întreprinse în primul deceniu al secolului trecut, arhitectul N. Ghika-Budești a dispus executarea unor săpături în altar și la exterior, sub fereastra altarului, fără a se descoperi niciun indiciu legat de existența vreunei construcții anterioare⁶. G. Balș a analizat biserica Sfântul Gheorghe în două din volumele sale dedicate arhitecturii religioase din Moldova, ajungând la concluzia că în cazul lăcașului de la Baia ne găsim în fața unei construcții mai târzii, din secolul XVII⁷. Despre detalii arhitecturale sculptate din piatră, „chenare de uși și ferestre așa de primitive”⁸, de fapt *piscina* încastrată în zidul de incintă, lintelul original al portalului de vest, situat la baza peretelui de sud și portalul de intrare dintre pronaos și naos, Rada Teodoru a formulat ipoteza că reprezintă *spolia* de la biserica catolică Sfinții Petru și Pavel, un edificiu construit fie în ultimul sfert al secolului XIII, fie la începutul celui următor⁹.

Anul 1487 este cel care deschide perioada în care activitatea constructivă a domnului Ștefan cel Mare și a boierilor săi se va îndrepta spre edificarea de lăcașuri de cult, biserici și mănăstiri. Șirul acestor edificii începe cu bisericile de la Bădeuți și Pătrăuți. Biserica Sfântul Procopie de la Bădeuți a fost distrusă în timpul luptelor dintre armatele rusă și austro-ungară din timpul primului război mondial¹⁰. Ruinele bisericii Sfântul Procopie, vizibile și astăzi în cimitirul satului, au fost cercetate arheologic în deceniul nouă al secolului trecut, rezultatele acestor cercetări rămânând din păcate inedite.

Biserica mănăstirii de maici de la Pătrăuți, dedicată Sfintei Cruci, nu a beneficiat de cercetări arheologice.

Izvoare documentare coroborate cu cercetări arheologice efectuate la mănăstirile Sfântul Ilie și Voroneț au dovedit că ambele biserici au fost construite pe locul unde se aflau vestigiile altor edificii de cult.

Biserica Mănăstirii Sfântul Ilie de lângă Suceava a fost menționată documentar în prima jumătate a secolului XV, înainte de anul 1443. Într-o notă marginală pe un codex care a aparținut cardinalului Ioan de Ragusa, mort la 1443, este menționat călugărul Macarie de la mănăstirea Sfântul Ilie Tesviteanul de lângă Suceava¹¹. A fost formulată ipoteza că această mănăstire era o ctitorie a lui Iliaș, fiul și urmașul lui Alexandru cel Bun la tronul Moldovei¹². Cercetări arheologice efectuate în ultimul deceniu al secolului trecut au dus la descoperirea,

² Vasile Neamțu, *Istoria orașului medieval Baia (Civitas moldaviensis)*, Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza", Iași, 1997, p. 163.

³ N. Iorga, *Drumuri și orașe din România*, ed. a II-a, Editura Librăriei Pavel Suru, București, f. a., p. 136.

⁴ Alexandru Lapedatu, *Antichitățile de la Baia, I, Note istorice*, în *BCMI*, II, 1909, p. 62.

⁵ Nicolae Grigoraș, Ion Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova până la mijlocul secolului al XV-lea*, ed. a II-a, Editura „Meridiane”, București, 1971, p. 69.

⁶ N. Ghika-Budești, *Note arhitectonice și lucrări noi*, în *BCMI*, II, 1909, p. 66.

⁷ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în *BCMI*, XVIII, 1925, p. 17-21; idem, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, p. 115-118.

⁸ Idem, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 21, fig. 14.

⁹ Rada Teodoru, *Vechile biserici de la Baia*, în *SCIA - AP*, 20, 1973, 2, 235-248, fig. 3, 6, 7.

¹⁰ G. Balș, *op. cit.*, p. 23.

¹¹ Petre Ș. Năsturel, *D' un document byzantin du 1395 et des quelques monastères roumains*, în *Travaux et Mémoires*, 8, Paris, 1981 (*Hommage à M. Paul Lemerle*), p. 351.

¹² *Ibidem*.

pe latura de vest a ctitoriei ștefanieni, în zona ușii de intrare în biserică, a urmelor unei construcții de lemn, care a fost distrusă de un incendiu puternic¹³.

Aceleași cercetări arheologice efectuate în anii 1997-1999 au demonstrat că atât contrafortul situat în axul absidei altarului, cât și cele două plasate pe laturile de nord și sud, în zona peretelui care desparte naosul de pronaos, au fost adăugate ulterior, fie prin adosare, fie prin sistemul stepilor, posibil în secolul XVII, cândva, într-o perioadă anterioară realizării, în vremea mitropolitului Varlaam, a picturii exterioare în frescă¹⁴. Alte descoperiri ne oferă date despre aspectul exterior al bisericii. Au fost descoperite fragmente de discuri nesmălțuite, dar și smălțuite în galben și verde decorate cu Sirena bicaudată și doi balauri înțeleștați în luptă precum și butoni triunghiulari deasemenea smălțuiți, cărămizi de fațadă acoperite cu smalt albastru de peruzea¹⁵. În nivelul arheologic legat de momentul edificării bisericii de zid, au fost descoperite fragmente ceramice care proveneau de la acoperișul clădirii. Este vorba de țigle plane, masive, cu o proeminență rotundă pe revers, pentru montare, precum și olane, semicilindri cu o margine în „ghirlandă” servind pentru realizarea coamelor și a îmbinărilor. Atât țiglele cât și olanele sunt fie nesmălțuite, fie acoperite cu smalt verde olive sau galben, fără angobă¹⁶.

Cercetări arheologice efectuate la Voroneț au dus la descoperirea urmelor unei biserici de lemn pe temelie de piatră de râu, cu dimensiunile de 17x6 m, pardosită cu plăci de cărămidă pătrate și acoperită cu șindrila¹⁷. Vestigiile bisericii de lemn au fost suprapuse de edificiul ctitorit de Ștefan cel Mare. În preajma primei biserici a Mănăstirii Voroneț au existat câteva clădiri din lemn și chirpic, ridicate pe temelii de piatră de râu, compartimentate în încăperi cu pardoseală de lutuială, încălzite cu sobe amenajate din cahle smălțuite, funcționale înainte de anul 1469¹⁸. Recent, a fost avansată ipoteza că această primă biserică destinată a fi o capelă de curte sau un mic schit a fost ctitorită de familia Bârlici, al cărei reprezentant, Stan Bârlici, apare numit într-un act din 19 septembrie 1436 ca fiind de la Voroneț¹⁹. În lipsa unor elemente de datare certe, subliniate de autorul descoperirii, atribuirea primei biserici de la Voroneț familiei Bârlici rămâne o ipoteză seducătoare, dar fără acoperire. Ceea ce trebuie subliniat este faptul că în anul 1472 este menționată Mănăstirea Voroneț și egumenul sau Misail într-un act de danie de la Ștefan cel Mare²⁰, informație care ne face să presupunem că obștii păstorite de Misail îi aparțineau biserica de lemn pe temelie de piatră de râu.

Acoperișul bisericilor Sfântul Ilie și Voroneț, așa cum apare și în *Tablourile votive*, se prezintă segmentat, fiecare compartiment al edificiului având învelitoarea sa proprie. În lipsa unor știri documentare a fost formulată ipoteza că acoperișul bisericilor moldovenești, cu rare excepții, era realizat din șindrila²¹. În cursul cercetărilor arheologice de la biserică fostei Mănăstirii Sfântul Ilie au fost descoperite fragmente de țigle și olane de lut smălțuite în verde și galben²², fapt care ne-a făcut să avansăm ipoteza că măcar o parte a bisericilor construite în timpul domniei lui Ștefan cel Mare aveau învelitoarea realizată din plăci ceramice de diverse

¹³ Paraschiva – Victoria Batariuc, *Cercetări arheologice la biserică Mănăstirii Sfântul Ilie*, în *Analele Putnei*, VI, 2010, 1, p. 216, fig. de la p. 221.

¹⁴ *Ibidem*, p. 213-214.

¹⁵ *Ibidem* p. 217-218, fig. de la p. 223.

¹⁶ *Ibidem*, p. 217-218, fig. de la p. 222.

¹⁷ Nicolae N. Pușcașu, Voica Maria Pușcașu, *Mănăstirea Voronețului. Arheologie și istorie*, în *Analele Putnei*, V, 2009, p. 77-82, 90.

¹⁸ *Ibidem*, p. 82.

¹⁹ Cristian Nicolae Apetri, *Reședințe boierești din Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVI*, Editura „Istros”, Brăila, 2009, p. 217– 218.

²⁰ DRH, A, Moldova, vol. II, p. 166-167, nr. 181.

²¹ G. Balș, *op. cit.*, p. 191 – 194.

²² Paraschiva – Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 217-218, fig. de la p. 223.

forme și culori. Ipoteza noastră este susținută de reprezentarea bisericilor în *Tablourile votive*. La biserica Sfântul Ilie acoperișul a fost reprezentat segmentat, ascuțit, cu pante repezi, divers colorat: învelitorile altarului, pronaosului sunt roșii, la absidele laterale albastru – cenușiu, partea superioară a turlei este roșie, iar baza galbenă. Pe întreaga suprafață a acoperișului au fost desenate linii care se întretaie, trasând spații dreptunghiulare ce sugerează țigle de mari dimensiuni. Aceleași țigle de mari dimensiuni, dar de data aceasta terminate în acoladă, au fost reprezentate și în cazul bisericii Mănăstirii Voroneț; acoperișul turlei este albastru spre verde, baza turlei galbenă, restul fiind de culoare roșie²³.

În anul 1997, la biserica Sfântul Nicolae de la Dorohoi au fost executate lucrări de îndepărtare a centurii de beton turnată cu ocazia restaurării efectuate de arhitectul Alexandru Băicoianu la începutul secolului XX. Cu această ocazie au fost descoperite, sub fundațiile bisericii actuale, vestigiile unui edificiu mai vechi, din piatră, cu dimensiuni puțini mai mari decât ctitoria lui Ștefan cel Mare²⁴.

Biserica Sfântul Nicolae a fost construită în anul 1496 de către Ștefan cel Mare în satul Popăuți, situat la aproximativ 2 km nord-vest de orașul medieval Botoșani. În ultimele decenii ale secolului XX, în zona bisericii Sfântul Nicolae au fost întreprinse cercetări arheologice de mică amploare, rămase din păcate inedite²⁵. Inițierea lucrărilor de restaurare a reînființatei Mănăstiri Sfântul Nicolae Popăuți a coincis și cu desfășurarea, în anii 2000-2001 a unor cercetări arheologice, desfășurate atât în interiorul cât și la exteriorul bisericii, iar rezultatele nu au întârziat să apară²⁶. Au fost făcute observații conform cărora terenul pe care se înalță astăzi biserica Sfântul Nicolae era ocupat de o necropolă cu morminte în groapă simplă, datând din secolul XV²⁷. Prezența necropolei a permis autoarei cercetărilor arheologice să considere că în imediata vecinătate se afla o așezare laică, dar și o biserică contemporană cu înmormântările practicate aici²⁸. La un moment dat, peste morminte au fost așezate lespezi de piatră de râu, direct pe suprafața solului, pavajul fiind orientat SSE-NNV, pavaj care indică faptul că terenul în cauză era înscris în aria ocupată și circulată a unei așezări medievale²⁹. Suprafața de teren pe care a fost construită biserica Sfântul Nicolae nu conține vestigiile unei alte construcții. Au fost săpate inițial șanțurile de fundație, fără a se lua măsuri de defrișare sau nivelări de teren³⁰. Nivelări interioare și exterioare au avut loc după înălțarea zidurilor, prin întinderea parțială a pământului scos din fundații, obținându-se astfel orizontalizarea necesară, atât pentru a amenaja pardoseala inițială, realizată din plăci ceramice romboidale, smălțuite în verde, cât și circulația curentă din jurul bisericii³¹. La interiorul bisericii Sfântul Nicolae din Popăuți au fost descoperite mai multe morminte. Unele dintre, M6, M9, ele aparțin necropolei anterioare edificării, în anul 1496, a bisericii lui Ștefan cel Mare³². Alte morminte, practicate în groapă simplă sau în cripte construite din cărămidă, se găseau în pronaos, spațiu care în perioada secolelor XVI-XIX a servit ca loc de înmormântare. În primele secole de existență a acestui edificiu se pare că mormintele au aparținut unor personaje laice pentru că, după transformarea în anul 1751 a bisericii Sfântul

²³ Eadem, *Acoperișul bisericilor din secolele XIV – XVI din Moldova*, în *AT*, XIV – XV, 2004 – 2005, p. 18, fig. 2, 4, 7, 15 -17.

²⁴ Cercetări inedite, informație colegul Florin Hău.

²⁵ Voica Maria Pușcașu, *Biserica „Sfântul Nicolae” a mănăstirii Popăuți din Botoșani*, Editura „Axa”, Botoșani, 2004, p. 7, nota 7.

²⁶ *Ibidem*, p. 5-78.

²⁷ *Ibidem*, p. 17-18, fig. 8, 9.

²⁸ *Ibidem*, p. 18 și nota 15.

²⁹ *Ibidem*, p. 25, fig. 11,12.

³⁰ *Ibidem*, p. 25.

³¹ *Ibidem*, p. 28-31, fig. 7, 8.

³² *Ibidem*, p. 18, fig. 10.

Nicolae în mănăstire, au apărut morminte ale unor călugări și înalți prelați³³. Inventarul funerar aflat în morminte este relativ modest. Excepție fac nasturii filigranați din sârmă de aur, proveniți din M9³⁴, și cerceii, nasturii globulari, dar și cele 19 monede de aur cusute pe un fragment textil, obiecte aflate în cavoul 4/2001, care adăpostea scheletul unei fete³⁵. La interiorul bisericii, în poziție secundară, a fost descoperită o lespede funerară ușor trapezoidală (165x66/65x27 cm), având la margine o inscripție în limba slavonă; câmpul este decorat cu patru grupe de palmete în relief. Textul inscripției care menționează anul 1492 și pe Nurod, vornic de Botoșani³⁶, a generat o polemică inedită în peisajul științific românesc³⁷. O lespede funerară cu un motiv asemănător, dar având inscripția deteriorată a fost descoperită în curtea bisericii³⁸.

Cercetări arheologice întreprinse în urmă cu un deceniu la biserica Sfântul Gheorghe din Hârlău au dus la descoperirea vestigiilor a două edificii de cult, care se succed în timp. În naosul bisericii actuale au fost puse în evidență fundația și un fragment din absida semicirculară a altarului primei biserici. Grosimea zidului fundației era de 1,80 m, iar a elevației de 2,20 m. La 2 m în interiorul absidei se găsea masa altarului, un postament pe care se afla o lespede cu lungimea de 0,80 m³⁹. La circa 2 m vest de masa altarului apare fundația unui zid care a fost încastrat în temelia zidului dintre naos și pronaosul al celei de a doua biserici⁴⁰. Despre încadrarea cronologică a vestigiilor celor două biserici au fost formulate mai multe ipoteze. Prima biserică ar putea data din a doua jumătate a secolului XIV, ipoteză care se bazează pe tehnica de construcție, cu ziduri groase și fundații puțin adânci, de 0,90-1,00 m. Acest edificiu a dispărut, dărâmat „din cauze naturale”, absida altarului prezentând o fractură care despică fundația până la bază. Cea de a doua biserică, de dimensiuni mai mari decât cele ale primului edificiu, de plan triconc, este deviată de la axul celei vechi. Tehnica de construcție, adâncimea mare a fundațiilor, care coboară până la 2,30-2,50 m, precum și grosimea de numai 1,40-1,50 m au fost considerate de autoarea descoperirii drept indicii pentru încadrarea cronologică a celei de a doua biserici în timpul domniei lui Alexandru cel Bun, cel care a ridicat alături și casa care reprezintă nucleul Curții Domnești de la Hârlău. Cea de a doua biserică de la Hârlău a avut de suferit, și ea, ca și precedenta, din cauza trecerii timpului, cutremurul din anul 1471 provocându-i serioase degradări. Această a doua biserică a fost demolată până la partea superioară a fundațiilor, peste care au fost construiți pereții bisericii ctitorite de Ștefan cel Mare⁴¹. Dacă despre pardoselile primelor două biserici nu se poate spune decât că au fost amenajate pe un pat de mortar hidraulic, nisip, mici fragmente de cărămidă și cărbune, pavimentul bisericii edificată de către Ștefan cel Mare era compus din plăci ceramice în forma literei „L”, smălțuite în galben, verde, albastru de peruzea⁴². În pronaosul bisericii Sfântul Gheorghe din Hârlău au fost descoperite patru morminte în groapă simplă și 10 cavouri din cărămidă legată cu mortar⁴³. Încadrarea cronologică a mormintelor este dificil de realizat în lipsa unor elemente de datare cum ar fi monedele, accesoriile vestimentare sau podoabele, datorită faptului că toate cavourile au fost prădate încă din

³³ *Ibidem*, p. 34-35, fig. 28-29.

³⁴ *Ibidem*, p. 18, fig.10.

³⁵ *Ibidem*, p. 36, pl. VII/b

³⁶ *Ibidem*, p. 41, 53-54, fig. 32.

³⁷ Sorin Ullea, *Un unicat în ortodoxie: Piatra de mormânt din biserica Sfântul Nicolae Popăuți, 1492*, Editura „Axa”, Botoșani, 2002, *passim*.

³⁸ Voica Maria Pușcașu, *op. cit.*, p. 55, fig. 43.

³⁹ Stela Cheptea, *Biserica „Sfântul Gheorghe” și Curtea Domnească din Hârlău*, Editura „Golia”, Iași, 2004, p. 16.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 17.

⁴¹ *Ibidem*, p. 17.

⁴² *Ibidem*, p. 17.

⁴³ *Ibidem*, p. 18, fig. 25-27, 29-38.

vechime⁴⁴. Se pot face doar anumite precizări în condițiile în care trei din cele patru morminte în groapă simplă au avut elemente de inventar: fragmente de țesătură cu fir de aur și argint sau nasturi globulari⁴⁵. Primul mormânt din biserică a fost unul în groapă simplă, după care au început să fie amenajate cavourile de cărămidă. Nu se cunosc numele celor care au fost înmormântați în biserica Sfântul Gheorghe de la Hârlău. Autoarea cercetării arheologice este de părere că primul mormânt ar fi putut aparține lui Petru, fratele nevârstnic a lui Ștefăniță Vodă, despre care *Cronica* lui Grigore Ureche menționează că a murit la Hârlău⁴⁶. Despre un cavou aflat în zona de nord a pronaosului a fost formulată ipoteza că a adăpostit vremelnic trupul domnitorului Radu Șerban, mort la Hârlău în anul 1626 și care, mai apoi a fost strămutat în ctitoria sa de la București⁴⁷.

Reluarea cercetărilor arheologice la „Curțile Domnești” de la Vaslui în perioada 1998-2002 a permis efectuarea unor săpături arheologice la biserica Sfântul Ioan, ctitorită de Ștefan cel Mare în anul 1490. Sub fundațiile actualei biserici, au apărut vestigiile altor două edificii de cult. Prima fundație a aparținut unei biserici de plan treflat (?), care, în lipsa unor elemente de datare nu poate fi încadrată cronologic în mod cert. Cu toate acestea, descoperitorii acestor vestigii consideră că prima biserică ar putea fi o ctitorie din timpul lui Alexandru cel Bun sau a urmașilor săi imediați⁴⁸. A doua fundație, a unei biserici de plan triconc, este considerată a reprezenta vestigiile locașului ctitorit de Ștefan cel Mare în anul 1490. Peste aceste două fundații s-a pus temelia celui de al treilea edificiu de cult⁴⁹, refăcut în anul 1820 de către Maria Cantacuzino, soția marelui logofăt Costache Ghica⁵⁰. Cercetarea arheologică a infirmat părerea conform căreia din vechea ctitorie a lui Ștefan cel Mare se mai păstrau soclul și primele asize, precizându-se faptul că actualul edificiu a fost refăcut în întregime, pisană originală, din anul 1490, fiind încastrată în zidul actual⁵¹.

Cu ocazia lucrărilor de restaurare la biserica Sfântul Arhanghel Mihail de la Războieni, ctitoria din anul 1496 a domnitorului Ștefan cel Mare, au fost executate, în vara anului 1973, cercetări arheologice de mică amploare. Săpăturile arheologice desfășurate la interiorul bisericii⁵² au pus în evidență faptul că locul pe care a fost ridicată biserica lui Ștefan cel Mare nu a fost ocupat anterior de un alt edificiu, dovedind doar că terenul a fost nivelat înainte de începerea lucrărilor de construcție. Dar cercetarea arheologică a condus la descoperirea în altar și naos a unei gropi cu lungimea de aproximativ 10,50 m, lățimea de circa 3,50 m și adâncimea de 1-1,20 m, marginea vestică a gropii nedepășind limita vestică a naosului. Pe fundul gropii au fost depuse, fără a se respecta vreo regulă, oseminte umane reîngropate, formând un strat de circa 35-40 cm grosime, peste care s-a așternut un strat de pământ gălbui-castaniu⁵³. În partea de est a naosului, la o distanță de circa 2 m de iconostas, a fost descoperită altă groapă, adâncă de numai 0,50 m, în care se găsea un strat gros de oseminte reînchinate, peste care se observau resturile unor scânduri pe care erau depuse alte oseminte reînchinate, așezate fără nicio rânduială. A fost făcută observația că în porțiunea

⁴⁴ *Ibidem*, p. 18.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 18, fig. 69, 72, 73, 74, 75.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 18.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 18, fig. 30.

⁴⁸ Mircea D. Matei et alii, *Investigațiile arheologice sistematice de la „Curțile Domnești” – Vaslui din anii 1998-2002*, în *ActaMM*, XXII-XXIV, 2001-2003, p. 86.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 87.

⁵⁰ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, sub redacția prof. Mihai Berza, Editura Academiei RPR, București, 1958, p. 87.

⁵¹ Mircea D. Matei et alii, *op. cit.*, p. 87.

⁵² Gheorghe. I. Cantacuzino, *Biserica lui Ștefan cel Mare din Războieni – un monument comemorativ*, în *MemAntiq*, IV-V, 1972-1973, p. 231.

⁵³ *Ibidem*, p. 232.

cercetată nu au fost găsite crani⁵⁴. Cercetările arheologice au arătat că cele două gropi cu oseminte umane reîngropate au fost făcute înainte de începerea edificării bisericii. Mai mult chiar, s-a putut face precizarea că, între amenajarea celor două mari morminte colective și începerea construirii bisericii a trecut un anumit interval de timp, nu foarte îndelungat, perioadă în care s-a depus un strat subțire de arsură⁵⁵. Descoperirea celor două morminte colective în interiorul bisericii de la Războieni, într-un spațiu în care în mod obișnuit nu se practică înmormântări, dovedește caracterul neobișnuit al acestui lăcaș de cult, un monument comemorativ ridicat de că Ștefan cel Mare pentru a adăposti osemintele celor care au căzut în luptele de la Valea Albă, cu păgânii, din vara anului 1476.

În incinta Mănăstirii Neamț, ctitorită de Ștefan cel Mare, cercetări arheologice efectuate cu o jumătate de secol în urmă au dus la descoperirea vestigiilor unor edificii anterioare. Pe o înălțime mărginită la est și sud de pâraul Maghernița iar la nord de apa Nemțisorului, pe latura de sud a actualei incinte, au fost descoperite urme de lemn de stejar și brad, de la o construcție, probabil o bisericuță de lemn, confirmând tradiția existentă despre începuturile acestui așezământ religios⁵⁶. În prima jumătate a secolului XV, pe locul ocupat de biserica de lemn, a fost ridicat un mic lăcaș din piatră, decorat cu cărămidă smălțuită de culoare albăstrui, dar și nesmălțuită. Au fost descoperite și fragmente de tencuială pictată⁵⁷. A fost formulată ipoteza conform căreia biserica de zid, de la începutul secolului XV, se încadrează în categoria edificiilor de plan triconc, cu altar semicircular, naos pătrat supralărgit de două arcade longitudinale adosate zidurilor de nord și sud, precum și un pronaos dreptunghiular îngust⁵⁸. Biserica de piatră avea fațadele împodobite cu discuri ceramice cu diametrul de aproximativ 16 cm, decorate fie cu rozete solare incizate, fie cu cercuri realizate din mici alveole, decor care nu se va mai regăsi în Moldova⁵⁹.

În ultimii ani ai domniei lui Ștefan cel Mare au fost edificate trei biserici, Volovăț, Arbore și Reuseni, dar numai prima și ultima sunt ctitorii al voievodului, biserica de la Arbore fiind construită de portarul de Suceava, Luca Arbure.

Ultima ctitorie a domnului Ștefan cel Mare a fost biserica cu hramul Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul, ridicată la Reuseni, după cum spune pisania „în acest loc unde a fost tăiat capul tatălui său Bogdan voievod”, în anul 1503 și terminată de Bogdan al III-lea în 1504.⁶⁰ Cercetările arheologice recente efectuate la biserica de la Reuseni nu au dus la descoperirea unor vestigii anterioare lăcașului de cult ctitorit de Ștefan cel Mare⁶¹.

În anii 1503-1504 Ștefan cel Mare a ctitorit, pe pâraul Dobrovățului, o mănăstire cu hramul Pogorârea Sfântului Duh. Cercetarea arheologică efectuată în deceniul opt al secolului trecut, prilejuită de lucrările de restaurare, a precizat că terenul pe care a fost ridicată biserica ctitorită de Ștefan cel Mare nu a fost ocupat anterior de un alt edificiu, suprafața aferentă fiind doar nivelată înainte de începerea lucrărilor de construcție⁶².

Biserica de la Volovăț, cu hramul Înălțării Sfintei Cruci, a fost construită între anii 1500 – 1502. Tradiția consemnată de Nicolae Costin menționează că Ștefan cel Mare a

⁵⁴ *Ibidem*, p. 232-233.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 232-234.

⁵⁶ Radu Heitel, *Cercetări arheologice efectuate la mănăstirea Neamț (șantier DMI, an 1960)*, în *MMS*, XXXVIII, 5-6, 1962, p. 330, fig. 3.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 331 și planul de la p. 332.

⁵⁸ Cristian Moisesescu, *Arhitectura românească veche*, vol. I, Editura „Meridiane”, București, 2001, p. 163, 195, 198, 211 și nota 548.

⁵⁹ Radu Heitel, *op. cit.*, p. 331, 333, fig. 4, 5; Paraschiva - Victoria Batariuc, *Decorul ceramic al monumentelor din Moldova medievală (secolele XIV - XVII)*, în *SCIA – AP*, 42, 1995, p. 5, fig. 2/1, 2.

⁶⁰ Eugen Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*, vol. I, *Steinschriften*, Viena, 1903, p. 117-118.

⁶¹ Cercetări inedite efectuate de colegii Florin Hău și Ștefan Dejan. Le mulțumesc pentru informațiile oferite.

⁶² Voica Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu, *Mănăstirea Dobrovățului. Monografie arheologică și istorică*, Editura „Doxologia”, Iași, 2012, p. 30-49.

construit la Volovăț biserica de piatră pe locul celei de lemn mutată la Putna⁶³. Cercetări recente au dus la descoperirea urmelor unei picturi geometrice, imitând cărămizi pictate cu roșu și alb, la interiorul bisericii, în pronaos⁶⁴.

În ultimul deceniu al secolului XV, cândva, în intervalul 1492 – 1495, unul din marii boieri din sfatul domnesc a lui Ștefan cel Mare, logofătul Ioan Tăutu a construit biserica de la Bălinești, cu hramul Sfântul Nicolae, sfințită la 6 decembrie 1499⁶⁵. Cercetările arheologice efectuate în anii 2002-2003 în interiorul bisericii Sfântul Nicolae au evidențiat faptul că edificiul ctitorit de logofătul Ioan Tăutu reprezintă primul locaș de cult ridicat pe acest loc⁶⁶. Au fost făcute și observații în legătură cu pridvorul surmontat de turnul clopotniță. Astfel, într-o primă etapă pridvorul a avut alte dimensiuni decât cel actual. Această soluție a fost însă abandonată, pridvorul actual fiind construit după finisarea fațadelor, dar înainte de realizarea picturii interioare⁶⁷.

La 10 iulie 1466, a început zidirea Mănăstirii Putna, destinată a fi necropola domnului Ștefan cel Mare și a familiei sale, biserică care a fost sfințită de un sobor de 64 de ierarhi la 3 septembrie 1469⁶⁸. Prima biserică a Mănăstirii Putna a fost o construcție de dimensiuni impunătoare, care se încadra în categoria edificiilor de plan triconc, cu altar circular alungit, un naos rectangular, prevăzut cu abside laterale semicirculare, o gropniță rectangulară, un pronaos spațios, dreptunghiular și un pridvor închis, alăturat cel târziu după anul 1484⁶⁹. La interior, într-o primă etapă, pereții au fost tencuiți și apoi pictați cu o imitație de cărămizi, roșii și albastre, pentru ca mai apoi întreg edificiul să fie pictat în frescă, împodobită cu foiță de aur⁷⁰. La exterior, fațadele au fost ornamentate cu un ansamblu de discuri circulare, decorate cu un cerc compus din alveole, smălțuite în verde, și din butoni pătrați și triunghiulari, acoperiți cu smalt verde și brun⁷¹. Acoperișul a fost realizat din draniță⁷², pentru ca după incendiul din primăvara anului 1484 să fie refăcut din tablă de plumb⁷³. Este posibil ca după incendiul din anul 1484 fațadele bisericii să fi fost pictate în frescă, împodobită cu foiță de aur, astfel de fragmente fiind descoperite în cursul cercetărilor arheologice⁷⁴, confirmând informația furnizată de Ion Neculce: ”și așa au făcut mănăstirea de frumoasă, toată cu aur poleită zugrăveala, mai mult aur decât zugrăveală, și pre lăuntru și pre din afară și acoperită cu plumb”⁷⁵. Cercetările arheologice efectuate la interiorul bisericii Mănăstirii Putna au dus la descoperirea unui număr de 31 de morminte, atât în groapă simplă, dar mai cu seamă în cavouri de cărămidă. Cele mai multe din aceste morminte au fost

⁶³ Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711*, în *Scrieri*, vol. I, Editura Știința, Chișinău, 1990, p. 99-100.

⁶⁴ Informație pe care o deținem de la părintele Dumitru Valenciu, parohul acestei biserici. Îi mulțumim și pe această cale pentru informație.

⁶⁵ Corina Popa, *Bălinești*, Editura „Meridiane”, București, 1981, p. 13.

⁶⁶ Voica Maria Pușcașu, *Rezultatele cercetărilor arheologice efectuate la Biserica Sf. Nicolae din Bălinești*, în *RMI*, LXXIV, 2005, p. 6, 23-24

⁶⁷ *Ibidem*, p. 18-21, 24.

⁶⁸ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de P. P. Panaitescu, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1955, p. 84 și 87.

⁶⁹ Nicolae N. Pușcașu, Voica Maria Pușcașu, *Bisericile Putnei. Cercetările arheologice din anii 1969–1970*, în *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, vol. I, Sfânta Mănăstire Putna, 2007, p. 187, pl. 3.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 187–188.

⁷¹ Paraschiva - Victoria Batariuc, *Ceramica monumentală descoperită la Mănăstirea Putna*, în *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, vol. I, Sfânta Mănăstire Putna, 2007, p. 200, fig. 1 – 5/a, b.

⁷² Nicolae N. Pușcașu, Voica Maria Pușcașu, *op. cit.*, p. 188.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ Informație colegul Alexandru Rădulescu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁷⁵ Ion Neculce, *O samă de cuvinte*, în *Opere*, ed. Gabriel Ștrempel, Editura Minerva, București, 1986, p. 162-163.

practicate la interiorul bisericii ctitorite de Ștefan cel Mare și doar șase aparțin edificiului reconstruit în secolul XVII⁷⁶.

*

În succinta introducere la volumul *Bisericile lui Ștefan cel Mare* G. Balș face cunoscute câteva din ideile care l-au călăuzit în prezentarea arhitecturii ecleziastice din Moldova din epoca ilustrului voievod: „Spre o mai bună documentare a celor expuse și pentru a umplea cea ce cred a fi o lacună în materialul nostru de cercetare, am adunat planurile și vederile ale tuturor bisericilor din vremea lui Ștefan cel Mare actualmente cunoscute, precum și ale celor din vremea lui Bogdan cel Orb și a lui Ștefăniță care sunt o urmare firească a celor dintâi. S-a alcătuit astfel un fel de inventar al bisericilor de la început și până la Petru Rareș”⁷⁷.

Din primul secol de existență a statului medieval Moldova până la noi au ajuns doar două edificii de cult: bisericile Sfânta Treime din Siret și Sfântul Nicolae de la Rădăuți, ale căror începuturi, controversate, sunt atribuite de tradiție, prima fie lui Dragoș Vodă fie fiului său Sas, iar cea de a doua lui Bogdan I.

Despre biserica Sfântul Nicolae de la Rădăuți tradiția tardivă consemnează faptul că a fost construită de Bogdan I⁷⁸, tradiție acceptată de cei care s-au ocupat de istoria Țărilor Române⁷⁹. Cercetările arheologice efectuate în deceniul opt al secolului trecut la Rădăuți au relevat faptul că actuala biserică de zid a fost construită în vremea domniei lui Petru I, înglobând în structura sa, în altar și naos, un lăcaș de lemn, format dintr-o navă de plan pătrat (5x5 m) și un altar dreptunghiular îngust (2,40x3,20 m), decroșat, edificiu datat la începutul secolului XIV⁸⁰. Biserica de lemn a fost destinată a fi capela unei reședințe boierești, care a aparținut unui conducător local, cnez sau voievod, stăpânitor al văii superioare a râului Suceava la începutul secolului XIV. În această mică biserică de lemn au fost îngropați ctitorul, acel stăpânitor local, dar și Bogdan I și fiul și urmașul său în scaunul Moldovei, Lațcu⁸¹. Biserica ctitorită de Petru I este un edificiu de plan bazilical, adaptat pentru cultul ortodox, cu trei nave, împărțit în altar, naos, pronaos, pridvorul fiind adăugat în secolul XVI, cu fațadele ritmate de contraforturi⁸². La interior, în altar, sub nivelul actualei pardoseli, au fost descoperite porțiuni din stratul inițial de tencuială pictată, anterior epocii lui Ștefan cel Mare⁸³. A fost formulată ipoteza că biserica de zid a fost destinată a fi „capela unei reședințe feudale private...și necropolă voievodală...până în vremea lui Alexandru cel Bun, când va deveni lăcaș episcopal”⁸⁴. O particularitate constructivă existentă în altar – sintronul – acea bancă de piatră care se găsește numai în catedralele episcopale și mitropolitane, l-a făcut pe Dimitrie Dan să considere că biserica Sfântul Nicolae din Rădăuți a jucat încă de la

⁷⁶ Nicolae N. Pușcașu, Voica Maria Pușcașu, *Mormintele Putnei*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 19-36, tab., I, II, pl. I, II, fig. 1-12.

⁷⁷ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 8.

⁷⁸ Dimitrie Dan, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, ed. a II-a, Editura „Basilica”, București, 2009, p. 12.

⁷⁹ Karl A. Romstorfer, *Die Kirchenbauten in der Bukowina*, în *Mitteilungen*, NF, XXII, 1898, p. 73; G. Balș, *op. cit.*, p. 158 – 160; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, Editura Academiei RPR, București, 1959, p. 301–302; *Istoria artelor plastice în România*, Editura „Meridiane”, București, 1968, p. 179, 183.

⁸⁰ Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *Reședința feudală de la Rădăuți din secolele XIII-XIV*, în *Documente recent descoperite și informații arheologice*, București, 1984, p. 75-76; *idem*, *Contribuția cercetărilor arheologice la cunoașterea arhitecturii ecleziastice din Moldova în secolele XIV-XV*, în *SCIVA*, 45, 1994, 2, p. 146.

⁸¹ *Idem*, *Despre cronologia bisericilor și funcția ansamblului feudal de la Rădăuți în secolul al XIV-lea*, în vol. *Rădăuți și întemeierea Moldovei. 650 de ani (1359-2009)*, Editura „Basilica”, București, 2009, p. 139-153.

⁸² Cristian Moisesescu, *op. cit.*, p. 152.

⁸³ Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *op. cit.*, p. 147.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 146.

începuturile sale rolul de sediu arhieresc⁸⁵. Ipoteza formulată de Dimitrie Dan a fost infirmată nu numai de observațiile făcute asupra picturii, care au dovedit că sintronul a fost adăugat după realizarea frescei actuale, în secolul XV⁸⁶, dar și de faptul că cea mai veche mențiune documentară a Episcopiei de Rădăuți datează din 25 aprilie 1472, când într-un act de danie de la Ștefan cel Mare este menționat numele întâiului stăpân al acestei eparhii, Ioanichie⁸⁷.

Atribuită de tradiție lui Sas, fiul lui Dragoș Vodă⁸⁸, biserica Sfânta Treime din Siret a generat diverse controverse legate de perioada când a fost edificată. Observații ținând de istoria arhitecturii, planul triconc cu anumite particularități constructive⁸⁹, decorația ceramică a paramentelor⁹⁰, coroborate cu rezultatele cercetărilor arheologice⁹¹, au condus la concluzia că acest edificiu ecleziastic a fost construit în timpul domniei lui Petru I, drept capelă a curții, posibil în perioada când acesta încă rezida la Siret, confirmând ipoteza lui N. Iorga care a atribuit acestui domn biserica Sfânta Treime⁹². În urmă cu mai mult de trei decenii a fost avansată ipoteza că biserica Sfânta Treime ar fi o refacere, din temelii, în condițiile respectării vechiului plan, datând de la începutul secolului XV⁹³. Recent, în legătură cu biserica Sfânta Treime a fost formulată o altă ipoteză, conform căreia aceasta a avut inițial un alt plan, fiind edificată de la cota zero a elevației, probabil în primii ani ai domniei lui Alexandru cel Bun⁹⁴. Toate aceste ipoteze sunt infirmate de observațiile făcute în deceniul cinci al secolului trecut, cu ocazia lucrărilor de restaurare a bisericii Sfânta Treime, când în timpul operațiunilor de subzidire precum și la executarea șanțurilor de drenaj de la exterior nu a apărut niciun indiciu care să ateste existența unei construcții anterioare, observații reluate recent, după redescoperirea documentației arhitectului Horia Teodoru, legate de restaurarea edificiului ecleziastic de la Siret⁹⁵.

Atribuită de tradiție lui Dragoș Vodă sau efemerului Iuga⁹⁶, prima biserică Sfântul Gheorghe din Suceava (Mirăuți) a fost de asemenea construită în timpul domniei lui Petru I. Cercetările arheologice efectuate cu ocazia lucrărilor de restaurare întreprinse în ultimul deceniu al secolului trecut au dus la descoperirea vestigiilor bisericii construite în timpul domniei lui Petru I, un edificiu de plan dreptunghiular, fără abside laterale, cu absida altarului pentagonală atât la interior cât și la exterior, de dimensiuni apropiate de cele ale lăcașului actual⁹⁷, compartimentat în altar, naos cvasipătrat și pronaos rectangular. În zona inferioară a pereților naosului, lângă altar, au fost descoperite fragmente de tencuială pictată, numeroase

⁸⁵ Dimitrie Dan, *op. cit.*, p. 24, 37-38.

⁸⁶ *Istoria artelor plastice în România*, p. 349.

⁸⁷ DRH, A, Moldova, vol. II, p. 272-274, nr. 184.

⁸⁸ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 161.

⁸⁹ Horia Teodoru, *Contribuții la studiul evoluției planului triconc în Moldova*, în *BMI*, XXXIX, 1970, 1, p. 31-35.

⁹⁰ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 304; Răzvan Theodorescu, *Balcani, Bizanț, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*, Editura „Meridiane”, București, 1974, p. 311; Cristian Moisesescu, *op. cit.*, p. 155-56.

⁹¹ Victor Spinei, Costică Asăvoaie, *Date preliminare privind rezultatele săpăturilor din anul 1992 de la Siret*, în *ArhMold*, XVI, 1993, p. 215-227; Victor Spinei, Elena Gherman, *Șantierul arheologic Siret (1993)*, în *ArhMold*, XVIII, 1995, p. 229-255.

⁹² N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri și icoane. Vechiul meșteșug de clădire al românilor. Bisericele și mănăstirile lor*, Editura Ramuri, Craiova, f.a., p. 104.

⁹³ Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *O locuință domnească din vremea lui Alexandru cel Bun*, în *RMM-MIA*, 2, 1975, p. 76, nota 47.

⁹⁴ Costică Asăvoaie, *Rolul reședințelor domnești în consolidarea statului moldovenesc*, în *ArhMold*, XXV, 2002, p. 210.

⁹⁵ Gheorghe Sion, „Biserica Sfânta Treime” din Siret, cercetări mai vechi sau mai noi, comunicare prezentată la Simpozionul „Artă și civilizație medievală”, Suceava, 25-26 noiembrie 2005.

⁹⁶ Isidor Onciul, *Biserica Mirăuților*, în *Candela. Foaia bisericească – literară*, an XI, 1892, 9, p. 534.

⁹⁷ Mircea D. Matei, *Biserica Mirăuți sub lupa arheologilor*, în vol. *Un reper al culturii române – monumentul Mirăuți*, Editura Mușatinii, Suceava, 2001, p. 11-17 și fig. de la p. 17.

alte fragmente de frescă fiind găsite în întreg cuprinsul bisericii. Unele din aceste fragmente au fost datate în secolul XIV⁹⁸. Despre planul bisericii Sfântul Gheorghe din Suceava, primul sediu al Mitropoliei Moldovei, locașul unde în anul 1415 au fost depuse moaștele Sfântului Ioan cel Nou, s-a scris că se încadrează în tipul edificiilor ecleziastice de plan triconc⁹⁹ pentru ca mai apoi, în urma cercetărilor arheologice, să se formuleze ipoteza că prezenta o structură în formă de cruce greacă înscrisă¹⁰⁰ sau că se încadrează în planul bazilical¹⁰¹. La interiorul bisericii Mirăuți au fost descoperite de-a lungul timpului mai multe morminte, cele mai multe aparținând edificiului ctitorit de Petru I. În cursul primelor lucrări de restaurare, sub stâlpul nordic din structura care desparte naosul de pronaos a fost descoperit un cavou de cărămidă în care se afla un sicriu din lemn de stejar, fragmente de țesătură cu fir de aur, o pereche de cizme cu carâmbii descompuși, dar și scheletul foarte deteriorat al unui copil de circa trei-patru ani¹⁰². Amplele lucrări de restaurare întreprinse în perioada 1992-2001 au permis reluarea cercetărilor arheologice la biserica Mirăuți din Suceava. La interiorul bisericii, în naos și pronaos, au fost descoperite 23 de morminte, unele în groapă simplă, altele de reînhumare, precum și câteva cavouri din cărămidă¹⁰³. Cele mai multe morminte au rămas anonime, doar unul dintre ele, cu un sicriu din lemn de culoare roșie, acoperit cu o lespede fragmentară de gresie, frumos decorată cu un grup de palmete încadrate de o inscripție slavonă, a aparținut doamnei Evdochia de Kiev, prima soție a lui Ștefan cel Mare, trecută la cele veșnice la 25 noiembrie 1467¹⁰⁴. În partea de sud a naosului se găsea un cavou din cărămidă nearsă care adăpostea un sicriu din lemn de stejar, unde își dormea somnul de veci un personaj masculin, identificat inițial a fi domnul Petru I. Inventarul funerar compus din elemente textile și câțiva nasturi traforați, din argint aurit, au condus la ipoteza că mormântul a aparținut lui Ștefan Lăcustă, domnul așezat în scaunul Moldovei de oștile sultanului Soliman Magnificul în toamna anului 1538 și ucis de boieri în Cetatea de Scaun a Sucevei în decembrie 1540¹⁰⁵.

Vechea biserică a Mănăstirii Moldovița, a fost construită la începutul secolului XV, pe valea pârâului Ciumârna, la nord de actuala ctitorie a lui Petru Rareș, prima mențiune documentară datând din 31 octombrie 1402¹⁰⁶. Analiza recentă a *Pomelnicului Mănăstirii Moldovița*, alcătuit în anul 1775 de arhimandritul Vartolomei Mazereanu cu ocazia transcrierii celui vechi¹⁰⁷, a condus la concluzia că la Moldovița a viețuit o obște monahală grupată în jurul unei biserițe de lemn încă la sfârșitul secolului XIV¹⁰⁸. Anul redactării primului pomelnic, transmis de Vartolomeu Mazereanu, 6925 (1417), a fost considerat drept un argument în favoarea ipotezei despre edificarea bisericii de zid a Mănăstirii Moldovița de către Alexandru cel Bun¹⁰⁹. În prima fază a existenței sale, biserica veche a Mănăstirii

⁹⁸ Ion Istudor, *Considerații tehnice asupra unor picturi murale din România (epocile antică, medievală, modernă)*, în *RMI*, LXXXI/1, 2002-2003, p. 78.

⁹⁹ G. Balș, *Biserica Mirăuți din Suceava*, în *BCMI*, XVII, 1924, p. 169-172, fig. 2, 3.

¹⁰⁰ Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *Contribuții arheologice la cunoașterea primului lăcaș al Mitropoliei Moldovei. Biserica Mirăuților din Suceava*, în *CAMNI*, V, 1982, p. 219.

¹⁰¹ Mircea D. Matei, Gh. Sion, Paraschiva – Victoria Batariuc, *Probleme care așteaptă răspuns de la cercetarea arheologică a bisericii „Sf. Gheorghe” (Mirăuți) din Suceava*, în *RMI*, LXIV, 1995, 1-2, p. 13.

¹⁰² Karl A. Romstorfer, *Die Restaurierung der Miroutz kirche in Suczawa*, în *JBLM*, 1697, p. 107.

¹⁰³ Mircea D. Matei, *op. cit.*, p. 14-17 și fig. de la p. 17.

¹⁰⁴ Mircea D. Matei, Gheorghe Sion, Paraschiva – Victoria Batariuc, *Lespedea funerară a Evdokiei de Kiev, dezbatere organizată de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București în ziua de 21 martie 1997*.

¹⁰⁵ Maria Magdalena Székely, *Taina mormântului de la Mirăuți. Un indiciu spre dezlegare*, în *Analele Putnei*, III, 2007, 2, p. 13-20, fig. 1-12.

¹⁰⁶ *DRH*, A, Moldova, vol. I, p. 23, nr. 16.

¹⁰⁷ Ștefan S. Gorovei, *Despre începuturile mănăstirii Moldovița*, în *Analele Putnei*, VI, 2010, 2, p. 25.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 31.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 29-30.

Moldovița, de plan triconc, a fost compartimentată în altar, naos și pronaos¹¹⁰, la sfârșitul secolului XV fiind adăugat și un exonartex¹¹¹. În urmă cu trei sferturi de veac se mai vedeau *in situ* trei console din piatră profilată, toate dispuse la înălțimea de circa 4 m, din care două se aflau la baza arcelor longitudinale ale pronaosului, iar cea de a treia la nașterea dinspre sud arcului transversal al naosului¹¹². Relativ recent a fost formulată opinia conform căreia cei patru pilieri de zidărie din colțurile încăperii reprezintă de fapt deplasarea spre extremități a pilaștrilor ce flanchează absidele de la Siret, Volovăț sau Humorul vechi¹¹³. Acești stâlpi la care erau încastrate consolele sunt o soluție concepută pentru realizarea boltirii, anticipând boltirea moldovenească cu arce piezișe, prin introducerea primului registru de arce susținute de consolele respective¹¹⁴. Vechea biserică a Mănăstirii Moldovița a avut fațadele decorate cu cărămizi smălțuite albastru de peruze¹¹⁵, interiorul fiind acoperit cu pictură în frescă¹¹⁶.

În anul 1522, logofătul Gavril Troțușan a construit la Părhăuți, unde avea curtea sa, biserica cu hramul Duminica Tuturor Sfinților. La biserica de la Părhăuți, au fost efectuate cercetări arheologice, care au evidențiat faptul că terenul pe care se află edificiul ctitorit de logofătul Gavril Troțușan nu a fost ocupat anterior de o altă construcție¹¹⁷.

*

Săpăturile arheologice efectuate în a doua jumătate a secolului trecut au dus la descoperirea unor noi biserici edificate în Moldova în perioada secolelor XIV-XVII. Cercetări interdisciplinare au adus informații inedite asupra altor edificii de cult din teritoriul de la est de Carpați. Prezentarea succintă a rezultatelor acestor cercetări vine să întregască volumul redactat cu aproape un secol în urmă de G. Balș și dedicat bisericilor din Moldova ctitorite de Ștefan cel Mare.

Nicolae Costin¹¹⁸ dar și două documente din secolul XVIII, unul de la Mihai Racoviță din 17 martie 1723¹¹⁹ și cel de al doilea din 14 martie 1736 de la Grigore Ghica¹²⁰, consemnează tradiția legată de existența bisericii de lemn de la Putna, cu hramul Intrarea Maicii Domnului în Biserică, ctitorită de Dragoș Vodă la Volovăț unde a și fost înmormântat și adusă de Ștefan cel Mare la Putna, „căci au fost veche, s-au suit rândul și mănăstirei Putna de este mai înaintea altor mănăstiri și până astăzi”¹²¹. Biserica atribuită de tradiție lui Dragoș Vodă a suferit numeroase modificări de-a lungul timpului, edificiul actual fiind rezultatul masivelor transformări datorate arhimandritului Vartolomei Mazereanu, care a adăugat absidele laterale și pridvorul¹²². A fost emisă ipoteza, pe baza unor detalii constructive, dar și pe existența a trei desene naive, care reprezintă biserica înainte de prefacerile din anul 1778,

¹¹⁰ Gheorghe I. Cantacuzino, *Vechea mănăstire a Moldoviței în lumina cercetărilor arheologice*, în *BMI*, XL, 1971, 3, p. 79-84.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 81.

¹¹² Cristian Moisesescu, *op. cit.*, p. 160.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 160, fig. 191.

¹¹⁵ Corina Nicolescu, *Începuturile ceramicii monumentale din Moldova*, în *Omagiul lui George Oprescu, cu prilejul împlinirii a 80 de ani*, Editura Academiei RPR, București, f.a., p. 386, nota 3 ; Gh. I. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 81-82.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 82, fig. 8.

¹¹⁷ Florin Hău, Ștefan Dejan, *Cercetări arheologice la Biserica de la Părhăuți*, comunicare prezentată la Simpozionul național *Artă și civilizație medievală*, Suceava, 21-22 noiembrie 2008.

¹¹⁸ Nicolae Costin, *op. cit.*, p. 99-100..

¹¹⁹ Teodor Balan, *Documente bucovinene*, vol. IV, Editura Mitropoliei Bucovinei, Cernăuți, 1938, p. 23.

¹²⁰ Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, Editura Academiei Române, București, 1905, p. 94.

¹²¹ *Ibidem*, p. 126-127.

¹²² Ion I. Solcanu, *Datarea și planul bisericii de lemn de la Putna*, în *SCIA - AP*, 21, 1974, 1, p. 95-100; Gheorghe Bratiloveanu, Mihai Spânu, *Monumente de arhitectură de lemn din ținutul Sucevei*, Editura „Meridiane”, București, 1985, p. 59-60.

că edificiul inițial prezenta un plan în formă de navă cu absida altarului poligonală și un pronaos de asemenea poligonal¹²³. Cercetări dendrocronologice recente au confirmat măcar în parte legenda consemnată de Nicolae Costin. Astfel, unele probe au fost datate în anii 1345 – 1346, iar altele în intervalul 1399 – 1402. Aceleași cercetări au pus în evidență un sistem de identificare a bânelor, dovadă a demontării și remontării edificiului. Alte refaceri ulterioare, prin înlocuirea parțială a bânelor afectate de trecerea timpului au fost și ele evidențiate¹²⁴. Nu se cunoaște locul de la Volovăț unde se găsea biserica lui Dragoș Vodă. Documentul de la Mihai Racoviță face doar precizarea că „Ștefan vodă au mutat-o acolo, la Putna, zidind în locul ei alta de piatră”¹²⁵.

De la mijlocul secolului XIV datează fundațiile de piatră ale unui edificiu ecleziastic de lemn, descoperite în urma cercetărilor arheologice efectuate în cuprinsul bisericii Sfânta Înviere din Suceava, ctitoria din anul 1551 a doamnei Elena Rareș. Vestigiile primului edificiu religios sugerează planul unei construcții în formă de cruce, cu soclu de piatră și elevație de lemn, alcătuită dintr-un altar pentagonal, decroșat, un naos pătrat (6,50x6,50 m) și un pronaos îngust în raport cu naosul (lățimea 5 m). La interior biserica a fost podită cu scânduri, la exterior fiind amenajat un pavaj din lespezi de șist verde. În altar se mai păstra ultima asiză a fundației Sfintei Mese¹²⁶. Observații stratigrafice au condus la concluzia că prima biserică de lemn a avut două faze de construcție, ambele edificii fiind distruse în urma unor incendii violente¹²⁷. Cea de a doua biserică de lemn de la Sfânta Înviere se încadrează cronologic din primele decenii ale secolului XV până la începutul celui următor¹²⁸. Cel de al treilea lăcaș de cult este ctitorit de doamna Elena, pe locul fostului edificiu de lemn. Lăcașul construit în secolul XVI este o biserică din piatră, de plan dreptunghiular, cu un altar cu absida poligonală la interior, decroșat, un naos rectangular și un pronaos de asemenea rectangular, alungit. Între altar și naos se găsea un iconostas de zid. A fost formulată ipoteza că noul edificiu era prevăzut cu bolți semicilindrice unitare, prinse sub un singur acoperiș¹²⁹.

Informații istorice târzii ne vorbesc despre existența la Baia a unei bisericii aparținând călugărilor franciscani, dedicată Sfinților Apostoli Petru și Pavel. Analizându-se unele detalii arhitectonice sculptate în piatră, încastrate în zidurile bisericii Sfânta Fecioară Maria (două ancadrame de la o fereastră biforă)¹³⁰ și la Biserica Albă (*piscina* aflată în zidul de incintă¹³¹, lintelul original al portalului de vest, situat acum la baza peretelui de sud¹³² și portalul de intrare dintre pronaos și naos¹³³), a fost formulată ipoteza că toate aceste piese în stil romanic târziu provin de la biserica Sfinților Apostoli Petru și Pavel, un edificiu construit fie în ultimul sfert al secolului XIII, fie la începutul celui următor¹³⁴. A fost identificat și locul unde se găsea mănăstirea franciscană, în livada locuitorului Gheorghe Mihai Dediu, cercetări arheologice efectuate relativ recent ducând la descoperirea vestigiilor unei mici biserici de zid, în care au apărut și morminte¹³⁵.

¹²³ *Ibidem*, p. 60.

¹²⁴ Alexandru Baboș, Hans Linderson, *Mănăstirea veche de lemn a Putnei în arhitectura medievală românească*, în *AIIX*, XXXIX – XL, 2002-2003, p. 43-59.

¹²⁵ Dimitrie Dan, *op. cit.*, p. 126 – 127.

¹²⁶ Mandache Ciubotaru, Emil I. Emandi, *O ctitorie voievodală din Suceava mai puțin cunoscută – biserica „Învierea Domnului”*, în *Candela*, I(SN), 2-4, 1990, p. 37–38; Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *Contribuția cercetărilor arheologice*, p. 152.

¹²⁷ Mandache Ciubotaru, Emil I. Emandi, *op. cit.*, p. 38.

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *Contribuția cercetărilor arheologice*, p. 160 – 161.

¹³⁰ Rada Teodoru, *Vechile biserici din Baia*, p. 244, fig. 12.

¹³¹ *Ibidem*, p. 235-237, fig. 7

¹³² *Ibidem*, p. 235, nota 23, fig. 3.

¹³³ *Ibidem*, p. 235, fig. 6, 7.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 248.

¹³⁵ Vasile Neamțu, *op. cit.*, p. 164 și nota 104.

Domniei lui Petru I îi aparține și un alt monument ecleziastic care trădează influențe gotice: biserica din Giulești, comuna Boroaia, punctul „La Temelie”, construită în cuprinsul reședinței unui mare boier, menționat în sfatul domnesc, *dominus Jula* sau *Djula Capitaneus*¹³⁶. Biserica de la Giulești, de plan dreptunghiular, a fost compartimentată în altar, naos și pronaos. Altarul prezintă o absidă poligonală, atât la interior cât și la exterior, un naos pătrat (8,70x8,70 m) având în centru un stâlp octogonal în elevație și trei pilaștri angajați, dintre care doi pe laturile de sud și nord și ultimul în zidul iconostasului, pronaosul îngust, de plan dreptunghiular (3,40x3,80 m) cu ușa de intrare pe latura de vest. Altarul, care conservă piciorul de la Sfânta Masă, a fost separat de naos printr-un iconostas de zid, străpuns de două uși. La exterior, zidurile bisericii au fost flancate de contraforturi, situate în zona altarului și la pronaos. Prezența stâlpului central din naos precum și descoperirea unor pietre profilate, întregi și fragmentare și a cărămizilor au condus la formularea unor ipoteze privind modul de tratare a boltirii, care are la bază bolta în cruce pe ogive, realizată din cărămidă¹³⁷. În interiorul bisericii, în moloz, au fost descoperite fragmente de tencuială zugrăvită în alb precum și bucăți de frescă pictate în nuanțe de roșu, verde, albastru și galben, despre care s-a presupus că provin de la o icoană pictată pe zidul iconostasului, ce putea să reprezinte tema „*Deisis*”, dacă nu de la cele patru icoane împărătești¹³⁸. Biserica, care a suferit în secolul XV o refacere, a funcționat până în secolul XVII¹³⁹.

Cercetări arheologice întreprinse în deceniul nouă al secolului trecut au dus la descoperirea în satul Netezi, comuna Grumăzești, județul Neamț, în punctul „Brătuleț”, „Locul popii” ori „La Țintirim”, a vestigiilor unei reședințe boierești, datând de la sfârșitul secolului XIV, din timpul domniei lui Petru I. Ansamblul, în ruină, era compus dintr-o locuință de tip turn, cu două încăperi, precum și din biserică¹⁴⁰. Biserica, situată la circa 135m nord de locuință, cu dimensiunile de 15,75x8 m, a fost construită din piatră, în două etape. Inițial, edificiul a fost alcătuit din altar și naos, pronaosul fiind adăugat ulterior. Absida altarului, decroșată, prezintă un contur semicircular atât la interior cât și la exterior, naosul aproape pătrat a fost prevăzut cu o pereche de pilaștri adosați pe mijlocul laturilor de nord și sud, formând patru nișe simetrice pe fiecare parte a axului longitudinal. Între altar și naos se găsea un iconostas de zid, prevăzut cu două uși. Pronaosul, adăugat ulterior, prezenta câte o pereche de pilaștri, situați spre vest, pe fiecare zid lateral. Interiorul bisericii a fost pardosit cu dale de șist verde; pereții au fost tencuiți și apoi zugrăviți cu var.¹⁴¹ Se consideră că stăpânitorul acestei reședințe a fost Bratu Netedul, prezent în sfatul domnesc din Moldova în ultimul deceniu al secolului XIV¹⁴².

*

Lucrările de degajare a zidurilor Cetății de Scaun a Sucevei de pământul și molozul depuse de-a lungul timpului cât a stat părăsită, au dus la descoperirea, pe latura de est a fortului mușatin, a vestigiilor unei capele, situată la nivelul superior¹⁴³. Starea precară de conservare a ruinelor Cetății de Scaun în momentul îndepărtării molozului și pământului care

¹³⁶ Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, Ion Vătămanu, Ștefan Scorțanu, *Ansamblul reședinței feudale de la Giulești, jud. Suceava*, în *CAMNI*, VI, 1983, p. 90 -91.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 82, 84, 86, fig. 1.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 84.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 88.

¹⁴⁰ Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, Ion Vătămanu, *Cercetările de la Netezi, jud. Neamț*, în *CAMNI*, V, 1982, p. 83-86.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 90-91, fig. 1.

¹⁴² *DRH*, A, Moldova, vol. I, p. 3-4, nr. 2, p. 5-6, nr. 4, p. 10-11, nr. 8, p. 11-12, nr. 9.

¹⁴³ Karl A. Romstorfer, *Cetatea Sucevii descrisă pe temeiul propriilor cercetări, făcute între 1895 și 1904*, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, București, 1913, p. 37, 39, 40, 51-52.

le acoperea a făcut dificil de precizat atât planimetria paraclisului, cât și perioada când turnul de apărare de pe mijlocul laturii de est a fortului a fost transformat pentru a adăposti absida altarului și pastoforiile, până în zilele noastre păstrându-se doar absida circulară a altarului străpunsă în ax de o fereastră dreptunghiulară, îngustă, și cele două nișe practicate în grosimea pereților de nord și sud, pentru proscomidiar și diaconicon. Forma actuală a paraclisului Cetății de Scaun sugerează că acest edificiu prezenta un plan dreptunghiular. A fost formulată ipoteza că paraclisul Cetății de Scaun a Sucevei este edificat odată cu aripa de est a fortului, în timpul domniei lui Petru I¹⁴⁴. Cercetarea arheologică a primului șanț de apărare al Cetății de Scaun, care a fost parțial astupat înainte de construirea de către Ștefan cel Mare a zidului de incintă, a dus la descoperirea în pământul și molozul rezultate din remodelarea diverselor încăperi ale fortului atât a unor fragmente de frescă, dintre care cele provenite de la aureolele sfinților erau acoperite cu foiță de aur¹⁴⁵, cât și blocuri masive de zidărie, pe tencuiala cărora a fost aplicată o pictură murală așternută în două straturi¹⁴⁶, descoperiri care se constituie în argumente în favoarea ipotezei formulate de arhitecta Mariana Șlapac. S-a presupus că pictura murală, la care nimburile sfinților au fost realizate cu foiță de aur, poate fi atribuită domniei lui Alexandru cel Bun¹⁴⁷. În timpul domniei lui Ștefan cel Mare, într-o etapă anterioară anului 1476, a fost refăcut și paraclisul Cetății de Scaun a Sucevei, dovada în acest sens fiind atât blocurile de piatră acoperite cu tencuială și pictură în frescă, cât și fragmente de frescă descoperite în umplutura primului șanț al cetății – Șanțul I -, rezultate în urma lucrărilor de refacere a bisericii¹⁴⁸. În intervalul 1487 – 1496 sobrele paramente ale paraclisului, dar și ale întregului fort, au fost împodobite cu ceramică ornamentală: cărămizi smălțuite în verde și albastru de peruzea, butoni ornamentali pătrați și triunghiulari, discuri decorate cu motive geometrice și zoomorfe¹⁴⁹. În timpul lucrărilor de degajare a pământului și molozului depuse în cetate, arhitectul Karl A. Romstorfer a făcut observația că în zidul exterior al altarului paraclisului se găseau încastrate pietre profilate care proveneau de la o construcție mai veche, refoosite la edificarea acestui spațiu cu destinație specială¹⁵⁰. A fost formulată ipoteza că paraclisul Cetății de Scaun a fost refăcut în timpul domniei lui Vasile Lupu¹⁵¹; probabil că atunci a fost din nou acoperit cu pictură în frescă, picturi care se mai păstrau până a mijlocul secolului XIX, în absida altarului¹⁵².

Săpăturile efectuate în anul 1899 de arhitectul Karl A. Romstorfer pe Câmpul Șanțurilor, vastul platou de lângă Cetatea de Scaun a Sucevei, au dus la descoperirea vestigiilor unei biserici de lemn pe temelie de piatră, de plan dreptunghiular, necompartimentată, cu absida altarului rectangulară¹⁵³. Reluarea cercetărilor arheologice la Cetatea de Scaun a dus, în anul 1952, la descoperirea, pe Câmpul Șanțurilor, în zona cercetată anterior de Romstorfer, a vestigiilor a două biserici suprapuse. Prima biserică, edificată în întregime de lemn, a sfârșit în urma unui incendiu violent, peste resturile nivelate fiind ridicată o nouă construcție, de asemenea de lemn pe temelie de piatră¹⁵⁴, ale cărei vestigii au

¹⁴⁴ Mariana Șlapac, *Cetățile medievale din Moldova. Mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea*, Editura „Arc”, Chișinău, 2004, p. 293.

¹⁴⁵ Bucur Mitrea et alii, *Șantierul arheologic Suceava – Cetatea Neamțului*, în SCIV, 5, 1954, 1 – 2, p. 268.

¹⁴⁶ Idem, *Șantierul arheologic Suceava – Cetatea Neamțului*, în SCIV, 6, 1955, 3-4, p. 757.

¹⁴⁷ Idem, *Șantierul arheologic Suceava – Cetatea Neamțului*, în SCIV, 5, 1954, 1-2, p. 268.

¹⁴⁸ Paraschiva – Victoria Batariuc, *Cetatea de Scaun a Sucevei*, Editura „Lidana”, Suceava, 2004, p. 60-61.

¹⁴⁹ Eadem, *Catalogul Colecției Romstorfer – ceramica monumentală*, Editura „Mușatinii”, Suceava, 2008, p. 45-52, fig. 40 a-b-50 a-b.

¹⁵⁰ Karl A. Romstorfer, *op. cit.*, 52, fig. 22, 23, 38/m.

¹⁵¹ Mircea D. Matei, Alexandru Andronic, *Cetatea de Scaun a Sucevei*, Editura „Meridiane”, București, 1965, p. 40.

¹⁵² Karl A. Romstorfer, *op. cit.*, p. 54.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 25 – 26, pl. I C/D.

¹⁵⁴ Paraschiva – Victoria Batariuc, *Necropola medievală de la Suceava – Câmpul Șanțurilor*, în *ArhMold*, XVI, 1993, p. 230.

fost descoperite la sfârșitul secolului XIX de către Romstorfer. În jurul bisericii de pe Câmpul Șanțurilor s-a constituit o vastă necropolă (234 de morminte fiind cercetate în anii 1952-1954), care se încadrează într-o perioadă lungă de timp, de la sfârșitul secolului XIV și până în primele trei decenii ale secolului XVI¹⁵⁵. Prezența mormintelor în care au fost descoperite monede emise de Petru I ne face să încadrăm prima biserică de lemn de pe Câmpul Șanțurilor în intervalul de la sfârșitul secolului XIV și până la sfârșitul celui următor¹⁵⁶. Cea de a doua biserică a funcționat până în prima jumătate a secolului XVI fiind probabil abandonată după evenimentele din anul 1538; pe pavajul acestui edificiu a fost găsit un strat de oase de animale și deșeuri de fier și plumb, strat atribuit asediului din anul 1653¹⁵⁷.

Sfârșitul secolului XIV îi aparține și biserica, ale cărei vestigii au fost descoperite cu ocazia lucrărilor de restaurare, în curtea bisericii Sfântul Dumitru de la Suceava, între ctitoria lui Petru Rareș și turnul clopotniță construit de Alexandru Lăpușneanu. Prima biserică descoperită în perimetrul lăcașului de cult dedicat Sfântului Dumitru este un edificiu de plan aproape pătrat, cu abside rectangulare, căruia într-o fază ulterioară i s-a mai adăugat o încăpăre, de asemenea cvasipătrată și având în colțurile de nord-vest și sud-vest câte un turn¹⁵⁸. Această biserică a fost atribuită, datorită planimetriei sale neobișnuite, cultului catolic¹⁵⁹. Biserica, edificată în două etape, în ultimul sfert al secolului XIV, și-a încetat existența în primii ani ai veacului următor, când zidurile au fost demantelate în mod sistematic¹⁶⁰. În legătură cu prima biserică, de plan rectangular, de la Sfântul Dumitru din Suceava, au fost formulate și alte ipoteze. Astfel s-a scris că biserica a aparținut cultului ortodox, încadrându-se în tipul de edificiu de plan „cruce cu brațele libere”¹⁶¹. Despre prima biserică, de plan rectangular istoricul Petru Ș. Năsturel a avansat acum mai bine de trei decenii ipoteza că ne găsim în fața uneia din cele două mici mănăstiri, *monydria*, Sfântul Dumitru și Panaghia, pentru care boierul Iaskos din Mavrovlachia, identificat cu acel Iațcu menționat într-o serie de documente emise de cancelaria Moldovei în perioada 1390 – 1410, solicita în anul 1395 patriarhului ecumenic Antonie al IV-lea să accepte calitatea de ctitor, și anume aceea cu hramul sfântul Dumitru¹⁶².

În curtea bisericii Sfântul Dumitru din Suceava, suprapunând parțial vestigiile bisericii de plan rectangular, au fost descoperite urmele unui alt edificiu, de plan triconc, cu abside circulare, de dimensiuni impunătoare și compartimentat în altar, naos, pronaos și pridvor¹⁶³. Autorii descoperirii sunt de părere că biserica de plan triconc de la Sfântul Dumitru din Suceava este acel edificiu construit înainte de anul 1534 de Ioan Zidarul (Johannes Murator) pentru Petru Rareș, care s-a prăbușit în scurt timp¹⁶⁴. Într-un studiu publicat în anul 1956 părintele profesor Ion Zugrav a formulat ipoteza conform căreia în perimetrul actualului edificiu cu hramul Sfântul Dumitru se află o altă biserică, mai veche, zidită de Ștefan cel Mare¹⁶⁵. Relativ recent a fost reluată vechea ipoteză formulată de profesorul cernăuțean conform căreia biserica de plan triconc de la Sfântul Dumitru din

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 231.

¹⁵⁶ Paraschiva – Victoria Batariuc, *Cetatea de Scaun a Sucevei*, Editura „Lidana”, Suceava, 2004, p. 116.

¹⁵⁷ Eadem, *Necropola medievală de la Suceava – Câmpul Șanțurilor*, în *ArhMold*, XVI, 1993, p. 231.

¹⁵⁸ Mircea D. Matei, Alexandru Rădulescu, Alexandru Artimon, *Bisericele de piatră de la Sf. Dumitru din Suceava*, în *SCIV*, 20, 1969, 4, p. 542-543.

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 544, 552-554.

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 547.

¹⁶¹ Cristian Moisesu, *Mănăstirea Săraca – secolul al XIV-lea – din Șemlacul Mic (județul Timiș)*. Contribuții privind arhitectura monumentului, în *RMM – MIA*, 2, 1989, p. 70 – 71.

¹⁶² Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 345-350.

¹⁶³ Mircea D. Matei, Alexandru Rădulescu, Alexandru Artimon, *op. cit.*, p. 548-552, fig. 1.

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 551-552.

¹⁶⁵ Ion Zugrav, *Biserica Sfântul Dimitrie din Suceava*, în *MMS*, XXXII, 1956, 8-9, p. 467.

Suceava este lăcașul de cult ctitorit de Ștefan cel Mare după victoria de la Codrul Cosminului din 26 octombrie 1497¹⁶⁶, ipoteză pe care ne-am însușit-o și noi¹⁶⁷

Cercetări arheologice efectuate în penultimul deceniu al secolului trecut au dus la descoperirea, în perimetrul actualei biserici cu hramul Adormirea Maicii Domnului din Ițcani (astăzi în orașul Suceava) a vestigiilor a două monumente ce se succed în timp, cu planuri și structuri diferite, încadrate cronologic în secolele XIV și respectiv XVI¹⁶⁸. A fost avansată ipoteza că edificiul din secolul XIV, de lemn, se încadra în categoria bisericilor de plan sală¹⁶⁹. Probabil că această construcție a fost cea mică mănăstire cu hramul Panaghia, ctitorită de boierul Iaskos/Iațcu. La data de 23 februarie 1453, când Alexandru domnul Moldovei acorda mănăstirii „ce este lângă Suceava, unde este hramul Adormirii Maicii Sfintei Născătoare de Dumnezeu” mai multe privilegii, în cancelaria țării se știa că mănăstirea de lângă oraș era „mănăstirea lui Iațcu”¹⁷⁰. Biserica din secolul XVI, de plan triconc, compartimentată în altar, naos, pronaos și pridvor a fost dezafectată¹⁷¹, peste vestigiile ei fiind construit edificiul de zid, ctitorit de călugărița Nazaria și fiica sa Anghelina¹⁷², existent și astăzi.

De la sfârșitul secolului XIV datează și vestigiile bisericii descoperite în urma cercetărilor arheologice la Volovăț, peste drum de locașul ctitorit în anul 1502 de Ștefan cel Mare. Biserica de la Volovăț, de dimensiuni medii, se încadrează în categoria edificiilor de cult de plan triconc, fiind compartimentată în altar, naos, pronaos. Întocmai ca la biserica Sfânta Treime din Siret, absidele laterale erau încadrate la interior de patru pilaștri de zidărie, formând două perechi de firide, egale ca deschidere¹⁷³. În legătură cu sistemul de boltire au fost emise mai multe ipoteze. Potrivit uneia dintre ele, cei patru pilaștri ce flanchează absidele laterale au susținut o suită de arce pe care se sprijinea turla, în timp ce pronaosul prezenta o calotă semisferică, sprijinită pe arce, pandantivi și pilaștri¹⁷⁴. A doua ipoteză consideră că naosul era acoperit cu un semicilindru longitudinal, eventual ritmat de arce dublouri¹⁷⁵. Despre edificiul de cult de la Volovăț autorul descoperirii vestigiilor sale a scris că a fost construit în secolul XIV, fiind biserica de curte a unui boier din sfatul Moldovei¹⁷⁶. Relativ recent a fost formulată ipoteza că biserica de la Volovăț aparține unei perioade mai târzii, poate din primii ani de domnie a lui Alexandru cel Bun, fiind contemporană cu edificiile de la Moldovița și Humor¹⁷⁷. La 15 martie 1490 Ștefan cel Mare întărea Episcopiei de Rădăuți jurisdicția asupra unui număr de sate cu bisericile și preoții lor din ținuturile Suceava și Cernăuți, confirmând o danie a lui Alexandru cel Bun. Între bisericile dăruite, la Volovăț sunt menționate două lăcașuri de cult¹⁷⁸; a fost formulată ipoteza ca unul dintre ele reprezenta

¹⁶⁶ Paraschiva – Victoria Batariuc, *Biserici din timpul lui Ștefan cel Mare la Suceava*, în AT, XIII -XIV, 2003-2004, p. 21; eadem, *Biserici dispărute*, p. 181-183.

¹⁶⁷ Eadem, *Biserici din timpul lui Ștefan cel Mare la Suceava*, p. 21.

¹⁶⁸ Mircea D. Matei, *Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Suceava în lumina datelor arheologice*, în RMI, LX, 1991, 2, p. 8 – 15.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 12.

¹⁷⁰ DRH, A, Moldova, vol. I, p. 38-40, nr. 28.

¹⁷¹ Mircea D. Matei, *op.cit.*, p. 12.

¹⁷² Eugen Kozak, *op.cit.*, p. 147.

¹⁷³ Alexandru Artimon, *Câteva considerații istorico – arheologice asupra bisericii din secolul al XIV-lea descoperită la Volovăț (județul Suceava)*, în SCIVA, 32, 1981, 3, p. 392.

¹⁷⁴ Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *Contribuția cercetărilor arheologice*, p. 150.

¹⁷⁵ Cristian Moisesescu, *Arhitectura românească veche*, p. 157, fig. 84.

¹⁷⁶ Alexandru Artimon, *op. cit.*, p. 402– 404.

¹⁷⁷ Costică Asăvoaie, *Observații privind fundațiile de biserică descoperite la Volovăț (jud. Suceava)*, în CercetIst, XVI, 1977, p. 9.

¹⁷⁸ DRH, A, Moldova, vol. III, p. 135 – 139, nr. 73.

legendara ctitorie a lui Dragoș Vodă, iar cel de al doilea biserică de zid descoperită în apropierea celei construite de Ștefan cel Mare¹⁷⁹.

Vestigiile unui alt locaș de cult au fost descoperite în urma cercetărilor arheologice efectuate la Tulova – Vornicenii Mari, aceleași cercetări punând în evidență și urmele reședinței vornicului Oană de la Tulova, unul din marii boieri ai Moldovei, membru în sfatul domnesc în prima jumătate a secolului XV¹⁸⁰. Biserica considerată a fi ctitoria vornicului Oană se încadrează în planul triconc, cu absida altarului semicirculară, decroșată, un naos alungit prevăzut cu două abside laterale semicirculare și un pronaos dreptunghiular ale cărui ziduri longitudinale erau prelungite dincolo de limita vestică¹⁸¹. Elementele de plan permit formularea ipotezei că biserică de la Tulova prezenta un sistem de boltire constând din trei semicalote ce acopereau absidele, o cupolă sprijinită pe pandantivi și arce semicilindrice încoronau naosul, iar un semicilindru acoperea pronaosul¹⁸². Fațadele bisericii au fost împodobite cu un adevărat ansamblu de ceramică decorativă: cărămizi smălțuite în albastru de peruze, flori cruciforme și discuri acoperite cu smalț verde olive, brun și galben în diferite nuanțe, elemente ceramice menite a sublinia detaliile constructive ale paramentului¹⁸³. Cărămizi smălțuite albastru de peruze au fost folosite pentru amenajarea unui cavou aflat în pronaos, atribuit ctitorului¹⁸⁴. La interiorul bisericii au fost descoperite fragmente de tencuială pictată, un indiciu despre decorația murală a acestui edificiu¹⁸⁵.

Vornicul Oană de la Tulova a ctitorit și vechea biserică a Mănăstirii Humor, menționată documentar la 13 aprilie 1415¹⁸⁶. Cercetările arheologice efectuate în deceniul șapte al secolului trecut au demonstrat că vechea biserică a Mănăstirii Humor datează din primii ani de domnie a lui Alexandru cel Bun¹⁸⁷. Inițial, vechea biserică se compunea dintr-un altar semicircular, decroșat, și un naos dreptunghiular, flancat de două abside semicirculare, prevăzute cu patru pilaștri ce le încadrează, pronaosul fiind adăugat în ultima parte a secolului XV¹⁸⁸. Profilul frânt la cheie al nișelor care încadrează absidele laterale, precum și spațiul restrâns al traveei vestice a naosului constituie particularități care caracterizează ctitoria de la Humor a vornicului Oană, particularități care au fost explicate prin lipsa de experiență a meșterului constructor care a ridicat respectiva biserică¹⁸⁹. La exterior, fațadele vechii biserici a Mănăstirii Humorului au fost decorate cu cărămizi smălțuite în verde, brun, albastru de peruze¹⁹⁰, în timp ce la interior, până deceniul opt al secolului XX se mai păstrau fragmente semnificative din fresca care împodobește altarul¹⁹¹.

O biserică cu o planimetrie asemănătoare cu aceea a vechii mănăstiri a Humorului a fost descoperită la Cumpărătura, în vatra satului dispărut Nemirceni. Biserica de la Nemirceni, în prima fază a existenței sale, prezenta un altar decroșat, semicircular la interior și pentagonal la exterior și un naos dreptunghiular, flancat de două abside laterale, ovale la

¹⁷⁹ Costică Asăvoaie, *op. cit.*, p. 10.

¹⁸⁰ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV – XVII*, Editura Enciclopedică Română, București, 1971, p. 281.

¹⁸¹ Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *O ctitorie din secolul al XIV-lea a vornicului Oană de la Tulova*, în SCIA - AP, 32, 1985, p. 5, fig. 1.

¹⁸² Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *op. cit.*, p. 149.

¹⁸³ Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *op. cit.*, p. 7-9, fig. 3; 4/3-6.

¹⁸⁴ *Ibidem*, p. 6.

¹⁸⁵ *Ibidem*, fig. 5.

¹⁸⁶ DRH, A, Moldova, vol. I, p. 57-59, nr. 40.

¹⁸⁷ Elena Busuioc, Gheorghe I. Cantacuzino, *Date arheologice asupra vechii mănăstiri a Humorului*, în SCIV, 20, 1969, 1, p. 79-81.

¹⁸⁸ *Ibidem*, p. 70, 80.

¹⁸⁹ Cristian Moisesescu, *op. cit.*, p. 159.

¹⁹⁰ Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 386, nota 1.

¹⁹¹ Observații personale ale autorului, făcute în toamna anului 1972.

interior și pentagonale la exterior¹⁹². În a doua jumătate a secolului XVI a fost adăugat și pronaosul, mai îngust decât naosul¹⁹³. Biserica de la Nemirceni a fost datată în prima parte a domniei lui Alexandru cel Bun¹⁹⁴, fiind considerată o ctitorie a panului Nemirca Ciortorinschi, unul din boierii din sfatul domnesc al Moldovei¹⁹⁵. Cercetări perieghetice au dus la descoperirea, la aproximativ 350 m nord-est a unei reședințe boierești, datând din secolul XVII, atribuită hatmanului Vasile Șeptilici¹⁹⁶.

Mănăstirea Bistrița ctitorită la începutul secolului XV de Alexandru cel Bun a fost refăcută în anul 1554 de către Alexandru Lăpușneanu. Cercetările arheologice efectuate la biserica mănăstirii Bistrița cu ocazia lucrărilor de restaurare, în deceniul opt al secolului trecut au rămas din păcate inedite, doar câteva informații, extrem de parcimonioase ne-au parvenit în lucrările unor fețe bisericești. Astfel, în lucrarea arhimandritului Ciprian Zaharia dedicată primului mitropolit al Moldovei, Iosif I aflăm că „arheologul Adrian Bătrîna a descoperit recent la Bistrița un mormânt arhieresc ce este, după toate probabilitățile, al lui Iosif Mușat”¹⁹⁷. Ioanichie Bălan în monografia mănăstirii Bistrița ne transmite informația că „în urma săpăturilor arheologice din ultimii 10 ani s-a constatat că biserica lui Alexandru cel Bun avea peste 30 metrii lungime și era despărțită în pronaos, gropniță, naos și altar, fiind necropola familiei domnitoare”¹⁹⁸. La sfârșitul lucrării este adăugată o planșă care prezintă planul ansamblului monastic de la Bistrița unde pe latura de sud bisericii de plan triconc ctitorite de Alexandru Lăpușneanu a fost desenat conturul unui zid cu o absidă circulară, care ar fi figurat o porțiune din planul primei biserici¹⁹⁹.

Din primele decenii ale secolului XV datează biserica mănăstirii de călugărițe de la Horodnic, menționată documentar la 15 iulie 1439²⁰⁰. Cercetări arheologice efectuate în deceniul opt al secolului trecut în punctul Călugărița, unde tradiția amplasează mănăstirea de la Horodnic, nu au dus la descoperirea unor vestigii care să aparțină unui lăcaș de cult, ci doar a 32 de morminte lipsite de inventar²⁰¹. A fost formulată ipoteza că biserica mănăstirii de la Horodnic era un edificiu de lemn, situat cu probabilitate în afara perimetrului cercetat²⁰².

Cercetări arheologice au dus la descoperirea pe teritoriul comunei Fântâna Mare, în punctul „La Temelie”, în vatra fostului sat Răciuleni, a vestigiilor unei capele de lemn, alcătuită dintr-o navă dreptunghiulară și un altar cu absida poligonală decroșată, datată la începutul secolului XV²⁰³. În a doua jumătate a secolului XV, peste vestigiile bisericii de lemn a fost construit un edificiu de piatră. Biserica de zid de la Răciuleni se încadrează în tipul edificiilor de plan triconc, cu abside semicirculare, fiind compartimentată în altar, naos, pronaos și exonartex²⁰⁴. Cantitatea deosebită de cărămidă descoperită a condus la concluzia

¹⁹² Florin Hău, Ștefan Dejan, *Cumpărătura, com, Bosanci, jud. Suceava. Punct: Biserica satului dispărut Nemirceni*, în CCA, 2005, București, 2006, p.146.

¹⁹³ *Ibidem*, p.146–147.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p.146.

¹⁹⁵ Florin Hău, Ion Mareș, *Ruinele unui monument medieval necunoscut: biserica satului dispărut Nemirceni*, în Suceava, XXII – XXIII, 1995–1996, p. 327.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 330–331.

¹⁹⁷ Ciprian Zaharia, *Iosif I Mușat. Întâiul mare ierarh român*, Editura Episcopiei Romanului, Roman, 1982, p.13, nota 3.

¹⁹⁸ Ioanichie Bălan, *Mănăstirea Bistrița*, ed. A III-a, Editura Mitropoliei Moldovei și Sucevei, Iași, 1990, p.7.

¹⁹⁹ *Ibidem*.

²⁰⁰ DRH, A, Moldova, vol. I, p. 278 – 280, nr. 197.

²⁰¹ Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *Cercetările arheologice de la Horodnic (jud. Suceava)*, în Suceava, V, 1978, p. 163.

²⁰² *Ibidem*, p. 171-172, fig. 1.

²⁰³ Lia Bătrîna, Octav Monoranu, Adrian Bătrîna, *Cercetările arheologice din zona Fântâna Mare – Spătărești, com. Vadu Moldovei, jud. Suceava*, în CAMNI, VIII, 1986, p. 85 – 86, fig. 1/I.

²⁰⁴ *Iidem*, *Cercetările arheologice de la Fântâna Mare, com. Vadu Moldovei, jud. Suceava*, în CAMNI, VII, 1984, p. 166, fig. 1, 3.

că bolțile bisericii au fost realizate din acest material de construcție²⁰⁵. În pronaos au fost descoperite două morminte, un dublu cavou din cărămidă și un altul, în groapă simplă, adăpostind trupurile a trei fete, ambele morminte aparținând familiei ctitorilor²⁰⁶. Recent a fost formulată ipoteza că biserica descoperită în punctul *La Temelie* de la Fântâna Mare a jucat rolul de capelă a curții boierești de aici²⁰⁷.

Prima mențiune documentară a unui edificiu monastic la Probota datează din 2 iulie 1398 când Ștefan voievod și „fratele” său Alexandru dăruiesc „sfintei mănăstiri cu hramul svântului Niculai, cari mănăstiri esti în Poiană, între Șomuz și între pârâul Pobratei” două sate²⁰⁸. În actul de închinare al Mănăstirii Probota la Sfântul Mormânt de la Ierusalim din anul 1677 mitropolitul Dosoftei vorbind despre începuturile acestui lăcaș notează: „carei aiste făptura de la începutul țării de săhaștri când pre acestea locuri era deșert”²⁰⁹. Locul unde a fost construită această primă mănăstire a rămas necunoscut, *Pomelnicul* din 1823 menționează că „biserica cea dintâi durată” se găsea „unde-i țințirumul vechi de se-ngroapă robii acum”²¹⁰. Ștefan cel Mare este cel care a „zidit a doua mănăstire, de piatră, mai la vale, lângă pârâu” în lunca Șomuzului²¹¹. Cercetări arheologice efectuate în lunca Șomuzului, unde se mai păstrează ruinele unor construcții de piatră, au dus la descoperirea vestigiilor a două biserici, de zid, care se suprapun parțial, numite convențional Probota I și Probota II. Prima biserică, Probota I, de dimensiuni apreciabile, de plan mixt, se compunea din patru compartimente: un altar semicircular la interior și poligonal la exterior, lipsit de simetrie, un naos ușor supralărgit ale cărui abside laterale au fost practicate în grosimea zidurilor, o gropniță de formă rectangulară și un pronaos, de asemenea dreptunghiular. La exterior se găseau trei perechi de contraforturi masive, cel de al șaptea, fiind situat în axul altarului²¹². Pardoseala a fost realizată din plăci ceramice dreptunghiulare, cu muchiile ușor teșite, așezat pe un suport de argilă bine compactată²¹³. În gropniță au fost descoperite doar două morminte, amenajate la începutul celei de a doua jumătăți a secolului XV²¹⁴. Despre sistemul de boltire a fost emisă ipoteza, bazată pe elementele de plan descoperite, că altarul a fost acoperit de o semicalotă, naosul de o calotă sprijinită pe arcuri transversale și două longitudinale, camera mormintelor printr-o boltă semicilindrică dispusă transversal, iar pronaosul de două calote despărțite de un arc dublou sprijinit pe două console, reducerea dreptunghiurilor la pătrate făcându-se prin intermediul unei serii de arce longitudinale²¹⁵. La interior biserica a fost acoperită cu pictură, fragmente de frescă fiind descoperite în toate compartimentele lăcașului²¹⁶. La exterior, pe latura de sud a absidei altarului au fost descoperite *in situ* fragmente de tencuială cu frescă, ce par a reprezenta faldurile unui veșmânt și câteva litere pe o filacteră²¹⁷. A fost descoperit și un fragment de disc ceramic, cu diametrul de 8,9 cm, smălțuit în verde deschis, ceea ce a condus la concluzia că biserica

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 168.

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 168, 172, fig. 1, 4.

²⁰⁷ Cristian Nicolae Apetrei, *op. cit.*, p. 144–145.

²⁰⁸ DRH, A, Moldova, I, p. 7-9, nr. 6.

²⁰⁹ Ștefan Dinulescu, *Vieața și scrierile lui Dositeiu mitropolitul Moldovei*, în *Candela*, IV, 1885, p. 147.

²¹⁰ Tereza Sinigalia, Voica Maria Pușcașu, *Mănăstirea Probota*, Editura „Meridiane”, București, 2000, p. 11-12.

²¹¹ Episcopul Melchisedec, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 monastiri și biserici antice*, Tipografia cărților bisericești, București, 1885, p. 150.

²¹² Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *O primă ctitorie și necropolă voievodală datorată lui Ștefan cel Mare: Mănăstirea Probota*, în *SCIA – AP*, 24, 1977, p. 210, fig. 3.

²¹³ *Ibidem*, p. 211.

²¹⁴ *Ibidem*, p. 213.

²¹⁵ *Ibidem*, p. 211.

²¹⁶ *Ibidem*, p. 212, fig. 6.

²¹⁷ *Ibidem*, p. 212–213, fig. 8.

Probota I a avut registrul superior al fațadelor ritmat de decor ceramic²¹⁸. A fost formulată ipoteza că biserica Probota I a fost construită de Ștefan cel Mare cel mai târziu în anul 1465, fiind destinată a adăposti mormintele părinților săi, Bogdan al II-lea și Maria Oltea²¹⁹. O altă opinie aparține arhitectului Cristian Moisescu, care era de părere că biserica Probota I a fost edificată în prima jumătate a secolului XV²²⁰.

Aceleași cercetări arheologice care au dus la descoperirea vestigiilor bisericii denumită convențional Probota I au pus în evidență ruinele unui alt edificiu denumit Probota II. A doua biserică construită în lunca Șomuzului o suprapune pe prima, ceea ce le deosebește fiind planul, triconc, cu abside laterale circulare în cazul Probotei II²²¹. Biserica Mănăstirii Probota II a avut fațadele decorate cu firide înalte și înguste, cu pictură în frescă – un fragment de tencuială cu pictură a fost descoperit *in situ* pe colțul unui contrafort²²², dar și cu un complex de ceramică monumentală compus din cărămizi smălțuite în albastru de peruzea, butoni triunghiulari, discuri ornamentale decorate cu motive geometrice, elemente heraldice, personaje fantastice, smălțuite în alb ivoriu, galben, verde deschis și verde ocru, brun roșcat²²³. Asocierea între pictura în frescă și decorația ceramică devine frecventă după anul 1490, și se transformă într-un element deosebit de important, care permite datarea bisericii Probota II în ultimul deceniu al secolului XV²²⁴.

Cercetări arheologice întreprinse în ultima jumătate de secol au dus la descoperirea vestigiilor unor biserici care datează din a doua jumătate a secolului XV.

În vara anului 1954, la Suceava, în zona cunoscută sub numele de Șipot, au fost descoperite urmele unei biserici de zid, de plan triconc, cu abside poligonale la exterior și semicirculare la interior, cu lungimea de 21 m și lățimea de 6 m, compartimentată în altar, naos, pronaos și posibil pridvor²²⁵. Biserica a avut la interior un paviment realizat cu probabilitate din plăci ceramice nesmălțuite, în timp ce absida altarului se găseau plăci romboidale, smălțuite în verde. La interior, pereții bisericii au fost acoperiți cu pictură în frescă, dimensiunile reduse ale fragmentelor descoperite nepermițând să se facă precizări despre calitatea și programul iconografic al acestor picturi. Biserica de la Suceava - Șipot a avut paramentul decorat cu ceramică monumentală: discuri smălțuite și cărămizi de fațadă acoperite cu smalț albastru de peruzea. Fragmentele de discuri descoperite se încadrează în categoria celor figurate, fiind decorate unul cu rozeta cu brațele curbate, tip „vârtej”, încadrată în torsadă, iar celălalt cu un cerb pășind spre dreapta²²⁶. Prezența discurilor figurate permite datarea bisericii de la Șipot în intervalul 1487 – 1496, perioadă când în ornamentarea paramentelor unor edificii din Moldova erau folosite aceste obiecte decorative. Biserica de la Șipot a funcționat până la sfârșitul secolului XVII, când, se pare, a fost distrusă de cutremurul care a avut în timpul celei de a treia domnii a lui Gheorghe Duca în Moldova²²⁷. La sfârșitul secolului XVIII, în anul 1785, *Registrul de delimitare a proprietăților din orașul Suceava* menționează „biserica Vinerea Mare, părăsită, aflată pe ulița Sfânta

²¹⁸ *Ibidem*, p. 213.

²¹⁹ *Ibidem*, p. 214–216.

²²⁰ Cristian Moisescu, *op. cit.*, p. 160-161.

²²¹ Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *O primă ctitorie și necropolă voievodală datorată lui Ștefan cel Mare: Mănăstirea Probota*, p. 221-222.

²²² *Ibidem*, p. 223.

²²³ *Ibidem*, p. 224-225, fig. 12, 13.

²²⁴ *Ibidem*, p. 225-226.

²²⁵ Bucur Mitrea et alii, *Șantierul arheologie Suceava – Cetatea Neamțului*, în *SCIV*, 6, 1955, 3-4, p. 777–779, fig. 23.

²²⁶ Paraschiva – Victoria Batariuc, *Descoperiri inedite de ceramică monumentală la Suceava*, în *Suceava*, XXI, 1994, p. 104, fig. 1/6,8. Se va cita în continuare *Descoperiri inedite*.

²²⁷ Bucur Mitrea et alii, *op.cit.*, p. 779.

Vineri”²²⁸, ceea ce a permis identificarea ruinelor descoperite la Șipot cu biserica cu hramul Sfânta Paraschiva²²⁹.

Vestigiile unei alte biserici datând din a doua jumătate a secolului XV au fost descoperite la Bucecea, în vatra satului dispărut Vâlcești. Biserica de la Vâlcești – Bucecea, de plan dreptunghiular, cu absida altarului semicirculară, a fost edificată în două etape. Inițial biserica se compunea dintr-un altar decroșat și un naos rectangular; după puțin timp, posibil în urma unui incendiu, i s-a adăugat un pronaos. Altarul și naosul au fost pavate cu piatră de râu, iar pronaosul cu cărămidă. Biserica a fost pictată la interior, fragmente de tencuială cu frescă găsindu-se în altar și naos, pe traseul fundațiilor. În biserică au fost descoperite morminte, între care și două cavouri de cărămidă și un altul din piatră²³⁰. Despre biserica de la Vâlcești a fost formulată ipoteza că a jucat rolul de capelă a curții boierești a lui Vlaicu, unchiul lui Ștefan cel Mare, pârcălabul Cetății Albe²³¹.

În anul 1977 lucrări edilitare efectuate pe teritoriul satului Drăgoești, pe Dealul Fora, în punctul *Mocirlă*, unde tradiția amplasa existența unei curți boierești, au dus la descoperirea vestigiilor unei biserici. Biserica descoperită la Drăgoești se încadrează în tipul de plan dreptunghiular, cu absida altarului semicirculară la exterior, fiind compartimentată în altar, naos și pronaos. Extremitățile zidurilor lungi se prelungesc spre vest, creând o nișă pe care am întâlnit-o la bisericile de la Arbore și Reuseni²³². La interior biserica de la Drăgoești a fost acoperită cu pictură în frescă de bună calitate²³³. De la Drăgoești provine și piatra de mormânt a pârcălabului Ioan Drăgoi, trecut la cele veșnice în anul 1512, considerat de tradiție întemeietorul satului, de fapt un strănepot al marelui pan Drăgoi, adevăratul întemeietor, menționat în documente la sfârșitul secolului XIV și în primele decenii ale celui următor²³⁴. A fost avansată ipoteza că biserica de la Drăgoești a fost construită la sfârșitul secolului XV sau în primii ani ai secolului următor, deoarece la 1512 a primit între zidurile sale trupul neînsuflit al pârcălabului Ioan Drăgoi²³⁵. Fragmentele ceramice, de cahle și obiectele de fier descoperite pe Dealul Fora indică faptul că alături de biserică se găsea curtea boierilor din familia marelui pan Drăgoi²³⁶.

La Suceava, de-a lungul timpului, au fost descoperite și alte vestigii, care pot fi puse în legătură cu existența unor edificii de cult dispărute, datând de la sfârșitul secolului XV, fără a putea să spunem prea multe despre aceste biserici, și ne referim atât la fragmente de ceramică monumentală, cât mai ales la prezența cimitirelor.

Discuri smălțuite figurate au fost descoperite în incinta mănăstirii armene Sfântul Auxentie (Zamca)²³⁷.

Fragmentele de discuri și butoni smălțuiți coroborate cu descoperirea unei vaste necropole în curtea clădirii cunoscută sub numele de Hanul Domnesc au permis formularea ipotezei despre existența în acest perimetru a unei biserici din secolul XV²³⁸.

²²⁸ Mihai Ștefan Ceașu, Emil I. Emandi, *Aspecte din evoluția economico-socială și urbană a orașului Suceava din anii 1774-1778, (I)*, în AIIA, Iași, XXV/1, 1988, p. 94.

²²⁹ Paraschiva – Victoria Batariuc, *Biserici dispărute la Suceava*, în HU, XV, 2007, 1- 2, p. 190-191.

²³⁰ Eduard Setnic, *Bucecea, com, Bucecea, jud. Botoșani, Punct: Biserica Pustie*, în CCA, 2005, București, 2006, p. 74-76, nr. 51.

²³¹ Cristian Nicolae Apetri, *op. cit.*, p.155 - 156.

²³² Adrian Bătrîna, Emil I. Emandi, *Cercetările arheologice de la Drăgoești (Suceava)*, în Suceava, v, 1978, p. 198-200, fig. 1-3.

²³³ *Ibidem*, p. 198.

²³⁴ *Ibidem*, p. 198, 200.

²³⁵ *Ibidem*, p. 200.

²³⁶ Karl A. Romstorfer, *Reste eines ehemaligen Kloster in Dragojestie*, în JBLM, 1897, p. 86-87; Paraschiva – Victoria Batariuc, *Catalogul Colecției Romstorfer – ceramica monumentală*, Suceava, 2008, p. 123-124, fig. 211, p. 136-137, fig. 239, p. 142, fig. 249.

²³⁷ Eadem, *Descoperiri inedite*, p. 105-106, fig. 1/6,7; eadem, *Biserici dispărute*, p. 194-195.

²³⁸ Eadem, *Descoperiri inedite*, p. 108, fig. 1/3,4; eadem, *Biserici dispărute*, p.195-196.

Cimitire au fost descoperite întâmplător în urma lucrărilor edilitare, pe strada Constantin Dobrogeanu-Gherea²³⁹, în curtea bisericii Sfântul Ioan Botezătorul²⁴⁰, în zona centrală a orașului, pe un teritoriu cuprins între străzile Aleea Nucului, 6 Noiembrie și Casa de Cultură²⁴¹.

Informații despre biserici existente în a doua jumătate a secolului XV ne sunt furnizate de documente istorice.

Din timpul domniei lui Ștefan cel Mare datează o succintă informație despre două biserici dispărute, din Suceava, „biserica cea dinaintea târgului Sucevii” și biserica Sfântul Anastasie, menționate într-un document din 12 august 1461²⁴².

La 15 martie 1490, Ștefan cel Mare întărește Episcopiei de Rădăuți 50 de biserici cu preoții lor, 44 din ținutul Sucevei și 6 din ținutul Cernăuți, care biserici îi fuseseră date acestei eparhii de către Alexandru cel Bun. În ținutul Sucevei sunt menționate bisericile din Lucavăț, Jadăuți, Stăncăuți, Storojineț, Bălinești pe Siret, Răjești pe Siret, Hliboca, Bârlinți, Teterna, Cercepcăuți, Volcineți, unde este Cudrea Opriș, Bainți, Telebecinți, Brânza, Sinăuți, Dărsca, Vlădăuți, Rugășești, Slăvăuți, Călinești, Dobrinăuți, Zamostia, Basiști, Bălilăuți, Grama, Calafendești, Calinăuți, Roman, Crăinicești, Bădeuți, Ivancicăuți, la Iuga cel Prost (Dornești), Dolhăuți, Ilieșinți, două la Vâlhovăț, pe Soloneț la Vlad Negrul, mai jos de Vlad Negrul unde a fost popa Matei, la gura Solonețului, la gura Solcii, la gura Costinii, Bălăceani, la Costâna, la Dragomir Juratu. În ținutul Cernăuți au fost întărite două biserici în târg la Cernăuți, trei la Cuciur și o biserică la Mihalcea. Ștefan cel Mare a schimbat șase biserici din ținutul Sucevei, care fuseseră date de Alexandru cel Bun Episcopiei de Rădăuți și anume cele de la Climăuți, Vigșani, Frătăuți, Balasdinăuți, Jicov de Sus, Măcicătești cu cele șase biserici din ținutul Cernăuți, bisericile din ținutul Suceava fiind dăruite Mănăstirii Putna²⁴³. Niciuna din aceste biserici nu a ajuns până la noi.

Paraschiva-Victoria Batariuc

²³⁹ *Ibidem*, p. 198-199.

²⁴⁰ *Ibidem*, p. 197-198.

²⁴¹ *Ibidem*, p.196.

²⁴² DRH, A, Moldova, vol. II, p. 142-144, nr. 100.

²⁴³ DRH, A, Moldova, vol. III, p. 135-139, nr. 73.

BISERICILE LUI ȘTEFAN CEL MARE

Aceste pagini trebuie citite strict în paralel cu textul din lucrarea lui G. Balș, întrucât reprezintă fie un comentariu direct la acesta, care, firesc, nu a mai fost repetat, fie se referă la cercetări și la lucrări de restaurare posterioare anului publicării variantei originile, în Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, în 1926. Paginile menționate înainte de fiecare paragraf sunt cele din lucrarea lui G. Balș.

p. 9 - 11

Intuiția lui G. Balș a fost confirmată de cercetările arheologice din ultimii 65 de ani, numărul bisericilor construite înainte de domnia lui Ștefan cel Mare fiind considerabil, iar diversitatea lor planimetrică și spațială remarcabile²⁴⁴.

Capitolul I CERCETAREA ÎNRĂURIRILOR

p. 12

- Afirmția lui G. Balș privitoare la inexistența arcurilor frânte în arhitectura din Moldova este contrazisă de prezența lor la biserica Sf. Nicolae din Rădăuți și la biserica din Dolhești Mari²⁴⁵.
- Problema originii planului triconc simplu a preocupat pe mulți cercetători²⁴⁶, dar cel puțin pentru Moldova, originea sa athonită, ca și variantele venite de la Sfântul Munte, inexistente aici, ies din discuție.
- O discuție serioasă privitoare la relațiile dintre arhitectura din Moldova și cea din Serbia încă nu a avut loc.

p. 14

- Afirmția lui G. Balș, „S'a putut caracteriza biserica moldovenească ca fiind un plan bizantin executat de mâini gotice și după principii în parte gotice”, a făcut carieră în literatura de specialitate, majoritatea cercetătorilor preluând-o exact sau parafrazând-o și uneori comentând-o.
- Introducerea arcelor piezișe în sistemul de bolți moldovenești după model armean a devenit, după publicarea lucrării lui Balș, o problemă controversată în literatura de specialitate din România²⁴⁷.

p. 16

- Cercetările arheologice au confirmat faptul că biserica Sf. Ioan din Siret este din secolul al XVII-lea și că ar suprapune un lăcaș anterior, care ar putea fi fosta biserică a călugărilor predicatori, menționată documentar²⁴⁸.
- Pentru datarea bisericilor Mirăuți și Bistrița există acum datele rezultate din săpăturile arheologice²⁴⁹.

²⁴⁴ Vezi capitolul *Arheologia*, din Comentariile la acest volum.

²⁴⁵ Vezi infra, la *Descrierea bisericilor*.

²⁴⁶ Răzvan Theodorescu, *A propos du plan triconque dans l'architecture du Sud-Est Européen au Haut Moyen Age*, în vol. *Roumains et Balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, Editura Enciclopedică, București, 1999, p.163-175.

²⁴⁷ Vezi infra.

²⁴⁸ Mircea D. Matei, *Cercetările arheologice de la Siret*, în *Suceava*, XXIV-XXV, 2000, 77-87. Biserica anterioară menționată la p. 82.

²⁴⁹ Vezi capitolul *Arheologia*, din Comentariile la acest volum.

Capitolul II

DESCRIPTIA BISERICILOR

Acesta este capitolul cel mai amplu, cel mai substanțial și cel care a generat demersul lui G. Balș când a pornit îndrăzneța și atât de necesara sinteză asupra arhitecturii din Moldova. Întreprinderea este cu atât mai specială și mai valoroasă cu cât autorul se putea baza numai pe foarte puține studii prealabile privitoare la bisericile analizate. Primul volum din cele trei, câte cuprinde vasta sa Istorie, rămâne și astăzi o lucrare de referință despre arhitectura bisericilor din vremea lui Ștefan cel Mare, nu doar la nivelul catalogului de monumente și al considerațiilor generale privind fenomenul constructiv, ci și la cel al unor domenii conexe acestuia: decorația arhitecturală (ancadrame de uși și ferestre, profilatură; semne de meșter, decor ceramic), pictura murală, sculptura pietrelor de mormânt.

Comentariile noastre cuprind referiri la bibliografia ulterioară și păstrează ordinea monumentelor indicată de autor.

BAIA

p. 17 - 21; fig. 7 - 14

Conform *Repertoriul monumentelor și obiectelor de cult din timpul lui Ștefan cel Mare*²⁵⁰, după tradiție, biserica ar fi fost înălțată de Ștefan cel Mare, în urma luptei de la Baia, din 1467. Nu există nici un comentariu privitor la o altă datare.

Planul și elevația aparțin mai curând unei biserici de secol XVI sau chiar de secol XVII. Ele nu sunt caracteristice arhitecturii religioase din Moldova din secolul al XV-lea.

Ultima restaurare a bisericii a fost încheiată în anul 2002. Pictura murală interioară, realizată de pictorul Nicolae Sava, a fost terminată în 2009.

PĂTRĂUȚI

p. 21 - 23; fig. 15 - 21

Biserica a aparținut unei mici mănăstiri de maici, care a funcționat până în 1785.

Formularea din *Repertoriul Ștefan cel Mare*²⁵¹ privitoare la proscomidie și diaconicon poate crea confuzii: pastoforiile nu flanchează absida, ci sunt reprezentate de câte o nișă mică săpată chiar în zonele de nord și de sud ale hemiciclului acesteia.

Cele două straturi de pictură murală din naos nu se află la nivelul *Ciclului Patimilor*²⁵², ci numai pe porțiunea sudică a *Tabloului votiv*, informațiile din *Repertoriul Ștefan cel Mare* fiind parțial eronate, parțial confuze²⁵³. În rest, există un singur strat de pictură, pe care au existat repictări parțiale.

În anii '70 ai secolului XX, a fost refăcută învelitoarea de șifă sub forma unui acoperiș fragmentat inspirat din *Tabloul votiv* din naos, care degajă turla, punând-o în valoare. Imaginea acestei învelitori se păstrează în arhiva Catedrei de Istoria Arhitecturii de la Universitatea Națională de Arhitectură „Ion Mincu” din București (relevu axonometric) și a fost publicată de Grigore Ionescu²⁵⁴ și, în paralel, deja pusă în operă, reproducă în sinteza lui Vasile Drăguț²⁵⁵, ambele apărute în 1982.

²⁵⁰ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, sub redacția prof. Mihai Berza, Editura Academiei RPR, București, 1958, Nr. 24, p. 198–201.

²⁵¹ *Ibidem*, p. 61.

²⁵² *Ibidem*.

²⁵³ *Ibidem*, p. 61, 67.

²⁵⁴ Grigore Ionescu în *Arhitectura din România de-a lungul veacurilor*, București, Editura Academiei, 1982, p. 223, fig. 136.

²⁵⁵ Vasile Drăguț, *Arta românească. I. Preistorie. Antichitate. Ev Mediu. Renaștere. Baroc*, Editura Meridiane, București, 1982, p. 156.

În 1986-1987, a fost descoperit și restaurat singurul fragment existent din pictura murală exterioară, de pe fațada de vest, reprezentând *Judecata de Apoi*. Restaurarea picturii murale interioare a început în 2003 și continuă și în prezent. Cu această ocazie, a putut fi observată, în pronaos, tehnica de construcție a zidăriei bolților, iar în ceea ce privește pictura, s-a reconstituit integral programul iconografic²⁵⁶.

MILIȘĂUȚI

p. 23 - 27; fig. 1, 22 - 26

În conformitate cu documentele de epocă, în Evul Mediu localitatea în care se afla o Curte Domnească, pe lângă care Ștefan cel Mare a constuit, în 1487, biserica închinată Sf. Mucenic Procopie, se numea Bădeuți/Badeuți²⁵⁷. Denumirea de Milișăuți apare mai târziu, când limitele dintre cele două localități, Bădeuți și Milișăuți, s-au modificat, vechea arie a Curții intrând în cea de a doua localitate.

Nici un autor nu a remarcat că sistemul de boltire al pronaosului bisericii, format dintr-un semicilindru longitudinal penetrat de alți doi transversali cu diametru mic, pe care îl observaseră, nu putea aparține epocii lui Ștefan cel Mare, ci trebuie să fi fost rezultatul unei reconstrucții de la sfârșitul secolului al XVIII-lea sau din prima parte a veacului XIX, de când data și adăugarea turelor false de pe pronaos și altar, cu acoperișurile lor baroce, similare cu cel adăugat turlei originale de pe naos (cele false - înlăturate ulterior). Biserica, restaurată între 1887 și 1890 de arhitectul austriac Karl Romstorfer, este prima din Moldova care și-a redobândit învelitorile fragmentate, arhitectul inspirându-se din imaginile păstrate în *Tablourile votive* ale bisericilor moldovenești din secolele XV-XVI²⁵⁸.

Pisania pusă de Ștefan cel Mare se găsește acum la Muzeul Național de Istorie a României, din București.

Informațiile despre pictură transmise de G. Balș după notițele publicate de Karl Romstorfer și după descrierile lui Wladyslaw Podlacha au fost folosite pentru restituirea parțială a programului iconografic interior [V. comentariile la capitolul „Zugrăveala”]²⁵⁹.

Sf. ILIE

p. 27 - 32; fig. 3, 27 - 32

A fost un lăcaș de mănăstire.

Biserica a fost restaurată la începutul secolului XX, când probabil a fost refăcută o parte din parament, inclusiv prin înlocuirea unora dintre cărămizile smălțuite policrom.

Învelitoarea nu a fost refăcută în forma fragmentată.

Tabloul votiv din naos are o zonă cu o repictare masivă, realizată pe o nouă preparație, iar capetele personajelor laice au fost înlocuite²⁶⁰.

²⁵⁶ Tereza Sinigalia, *Relația dintre spațiu și decorul pictat al naosurilor unor biserici de secol XV- XVI din Moldova*, în *RMI*, LXXVI, 2007, p. 46-62.

²⁵⁷ Corina Lucescu, *Ocolul, biserica și Curtea Domnească de la Badeuți în hrisoave și alte documente istorice*, în *RMI*, LXV, 1996, nr. 1 -2, p. 92-96, care menționează 11 hrisoave dintre 30 martie 1392 și 13 aprilie 1425 în care apare Drăgoi Viteazul din Badeuți, apoi hrisoave date de Ștefan cel Mare la Curtea Domnească de la Badeuți la 8, 13 și 18 septembrie 1503, ca și o adunare a boierilor la Curtea Domnească din Badeuți la 14 -18 septembrie 1538, în timpul atacării Sucevei de către armata sultanului Soliman Magnificul și a pierderii tronului de către Petru Rareș.

²⁵⁸ Un studiu care reactualizează toate informațiile privitoare la biserica din Milișăuți la Tereza Sinigalia, *Vechi autori și bisericile Bucovinei – încercare de recuperare a unui monument*, în *Monumentul. Lucrările celei de a X-a ediții a Simpozionului Național „Monumentul. Tradiție și Viitor”*, Iași, 2009, vol. II, p. 31-48.

²⁵⁹ *Ibidem*.

²⁶⁰ Tereza Sinigalia, *Ctitori și imagini voievoi în pictura murală din Moldova la sfârșitul secolului al XV-lea și în prima jumătate a secolului al XVI-lea. O ipoteză*, în vol. „*Arta Istoriei. Istoria Artei. Academicianul Răzvan Theodorescu la 65 de ani*”, Editura Enciclopedică, București, 2004, p. 62-63.

VORONEȚ

p. 31- 37; fig. 33 - 40

Mănăstirea a fost desființată ca instituție în 1785 de către administrația austriacă, devenind biserică de mir. A fost restituită ca mănăstire în 1991.

G. Balș a presupus că biserica lui Ștefan cel Mare a avut „podoaba de materiale aparente”, decor alcătuit din discuri ceramice policrome smălțuite, având motive heraldice și fantastice. Acest decor a fost redescoperit pe fațada de nord, sub preparația picturii figurative din 1547, cu ocazia restaurării din anii 1960 - 1962²⁶¹.

Învelitoarea bisericii a fost schimbată de 3 ori în ultima jumătate de secol, la prima din aceste intervenții adoptându-se soluția unui acoperiș fragmentat, cu o poală amplă, menită să protejeze pictura exterioară. Soluțiile au fost reluate și la refacerile ulterioare, inclusiv la ultima, realizată din șită, în 2003.

Cu ocazia acestei ultime intervenții, a fost confirmată existența, la partea superioară a fațadei de vest a pronaosului bisericii din 1488, a unei frize florale, decorative, anterioară anului 1547, când a fost adăugat exonartexul.

La restaurarea picturilor murale din exonartex (2004 – 2008), s-au descoperit, pe peretele de est al încăperii (fațada originală a bisericii lui Ștefan cel Mare), fragmente de pictură, în vecinătatea zonei de racord dintre peretele de vest al bisericii originare și peretele de sud, respectiv de nord al exonartexului adăugat de mitropolitul Grigorie Roșca, în 1547²⁶².

Numele pristavului Marcu, invocat de G. Balș²⁶³, nu mai intră astăzi în discuția privitoare la autorul prezumat al ansamblului mural exterior, acesta fiind considerat ispravnicul lucrărilor inițiate de mitropolitul Grigorie Roșca²⁶⁴.

Istoricii de artă au demonstrat că pictura din pronaosul bisericii a fost realizată odată cu cea din altar și din naos²⁶⁵, fapt confirmat de către restauratori²⁶⁶.

Pictura murală exterioară a fost restaurată în anii '80 ai secolului XX. Ion I. Solcanu consideră că a descoperit numele pictorului – Ionașcu Chiril – pe scena *Judecății de Apoi*²⁶⁷.

Pictura murală interioară a fost restaurată în anii 2000 – 2008.

SF. NICOLAE (DOROHOI)

p. 37 - 42; fig. 2, 42 - 47

Biserica a fost restaurată între 2002 – 2010. A fost îndepărtat cimentul din rosturile dintre blocurile de piatră și dintre cărămizile zidăriei, introdus la restaurarea arhitectului Alexandru Băicoianu din primul deceniu al secolului XX. Învelitorile au fost înlocuite cu forme individualizate, corespunzătoare spațiilor interioare ale bisericii: turlă, altar, abside laterale, pronaos.

Pictura murală din altar și naos a fost datată 1522- 1525, pe baza identificării personajelor din *Tabloul votiv* din naos²⁶⁸. În pronaos nu există pictură murală.

²⁶¹ Vasile Drăguț, *Arta creștină în România*, 4, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1985, p. 144.

²⁶² Oliviu Boldura, *Cercetări stratigrafice și tehnologice privind pictura de la biserica mănăstirii Voroneț*, în *RMI*, LXXVI, 2007, p. 28-31.

²⁶³ G. Balș, *Bisericele lui Ștefan cel Mare*, p. 35.

²⁶⁴ Ion I. Solcanu, *Artă și societate românească. Sec. XIV – XVIII*, Editura Enciclopedică, București, 2002, p. 56.

²⁶⁵ Ecaterina Cincheza - Buculei, *Le programme iconographique du narthex de l'église du monastère de Voroneț*, în *RRHA - BA*, XXX, 1993, p. 3-23.

²⁶⁶ Oliviu Boldura, *op. cit.*, loc cit.

²⁶⁷ Ion I. Solcanu, *op. cit.*, p. 24, n. 19, cu toată bibliografia anterioară.

²⁶⁸ Sorin Ulea, *Datarea ansamblului de pictură de la Sf. Nicolae – Dorohoi*, în *SCIA*, 1964, nr. 1, p. 433-437; *Istoria artelor plastice*, vol. I, p. 360.

POPĂUȚI

p. 42 - 47; fig. 48 - 58²⁶⁹

La restaurarea realizată de arhitectul Băicoianu, în primul deceniu al secolului XX, acesta nu a înlăturat numai pictura exterioară a bisericii, ci a și placat lăcașul cu blocuri de piatră fățuită combinată cu suprafețe întinse (arcaturile și montanții firidelor, frizele de sub cornișă) de cărămidă aparentă. Deși publică o fotografie cu aspectul bisericii de dinainte de intervenția arhitectului Alexandru Băicoianu, G. Balș nu consemnează existența, pe pereții și turla acesteia, a picturii exterioare [Fig. 48]. De asemenea, în descrierea sa, el nu comentează prezența deasupra arcelor geminate ale firidelor de pe abside a unor arce suplimentare, care este posibil fie să fi fost astupate cu ocazia tencuirii fațadelor în vederea pictării lor exterioare, fie să fie o invenție a restauratorului.

Numărul foarte mic de discuri smălțuite, policrome, originale, din friza de sub cornișă, s-ar putea datora aplicării aceleiași preparatii, deși, în cazul similar al bisericii din Bălinești, aceasta din urmă a afectat mai puțin smalțul pieselor de la nivelul absidei altarului și al terminației poligonale a pronaosului²⁷⁰. Observații privitoare la decorul ceramic face și arheologul Voica Pușcașu, care a descoperit în săpătura arheologică și cărămizi cu o latură acoperită cu smalț²⁷¹, elemente care nu se regăsesc în paramentul rezultat din restaurarea lui Băicoianu. De asemenea, cercetătoarea face o serie de considerații de ordin mai general privitoare la decorul ceramic al bisericilor din timpul lui Ștefan cel Mare, unele dintre ele putând fi reținute ca sugestii²⁷².

Băicoianu a înlocuit și toate ancadramentele de piatră ale bisericii, singurul original fiind cel de la portalul de nord, înzidit.

Cu ocazia cercetărilor arheologice din anii 2000 – 2001 s-a dovedit că în mai multe zone din biserică au fost refolosite cărămizi smălțuite provenind din pardoseala originală a lăcașului, în locurile în care noul paviment de piatră nu se racorda bine la ziduri²⁷³. În aceste condiții, opinia lui G. Balș conform căreia pavimentul de cărămizi smălțuite din zona fostului zid despărțitor dintre naos și pronaos ar trebui datat după înlăturarea acestuia²⁷⁴ nu mai poate fi susținută.

Aceleași cercetări au dus la descoperirea unor înhumări anterioare bisericii actuale, tăiate de fundațiile acesteia, ceea ce indică prezența unei biserici mai vechi, nedescoperite însă.

În urma coroborării informațiilor documentare cu rezultatele cercetărilor arheologice din interiorul bisericii și din incintă, Voica Pușcașu atribuie biserica unei Curți Domnești și exclude folosirea ei de către comunitatea orășenească²⁷⁵. Problema este mai complexă și ar merita o discuție amplă, axată exclusiv pe această temă.

În cadrul unui proiect de cercetare privitor la posibilitatea eradicării umidității interioare ridicate din biserică, s-a înlăturat placajul-soclu de pe o zonă de pe absida de nord, pus de Băicoianu și s-au făcut unele cercetări minimale pentru a aduce la lumină paramentul original. Suprafețele dezvelite de pe corpul bisericii s-au dovedit insuficiente pentru a putea trage concluzii, ele trebuind extinse în cadrul procesului de restaurare viitor.

Starea de conservare foarte gravă a picturii murale interioare a determinat începerea procesului de restaurare în anul 2003, acțiune care continuă și în prezent. Au fost recuperate

²⁶⁹ Greșeli în numerotarea imaginilor.

²⁷⁰ Tereza Sinigalia și Andrei Vretos, *Decorația exterioară a bisericii din Bălinești*, în *RMI*, nr. LXXVII, 2008, p. 102-119.

²⁷¹ Voica Maria Pușcașu, *op. cit.*, p. 51.

²⁷² *Ibidem* și nota 23.

²⁷³ Voica Maria Pușcașu, *op. cit.*, p. 10.

²⁷⁴ G. Balș, *op. cit.*, p. 47.

²⁷⁵ Voica Maria Pușcașu, *op. cit.*, p. 50.

picturi de o valoare excepțională, unele necunoscute, din turlă, altar, naos și pronaos, datând din jur de 1500²⁷⁶.

În anul 2006, s-a refăcut învelitoarea actuală, fragmentată, din tablă de cupru.

Cu ocazia restaurării picturii murale, a fost pus în valoare primul decor pictat al bisericii, cel „arhitectural”, constând din imitarea prin culoare a cărămizii aparente roșii, cu rosturi albe, care acoperea interiorul turlei, pandantivii mari și probabil parte din suprafața pereților, cel puțin în vecinătatea golurilor²⁷⁷.

HÂRLĂU

p. 47 - 57; fig. 4, 60 - 71

G. Balș descrie biserica așa cum se prezenta ea în 1925 și nu menționează pictura sa exterioară, deși publică o fotografie cu imaginea lăcașului de dinaintea de restaurarea din 1908, realizată de arhitectul Alexandru Băicoianu [Fig. 63], când această pictură a fost înlăturată și a fost realizat paramentul actual din asize de blocuri de piatră fățuită și cărămidă aparentă folosită la arcaturi și în zona superioară a bisericii, sub cornișă, și la turlă.

Este posibil ca arcaturile superioare în arc frânt, care se sprijină pe cheile arcelor geminate ale firidelor de pe abside, originare, să fi fost și la originea celor existente astăzi și la biserica Sf. Nicolae- Popăuți, din Botoșani.

Socul original al bisericii era din piatră de carieră, ca întreaga structură a zidăriei, doar profilul de la partea superioară fiind de piatră sculptată.

G. Balș nu comentează restaurarea lui Băicoianu, respectiv nici refacerile arbitrare de parament cu materiale și într-o tehnică străină epocii lui Ștefan cel Mare (asizele de piatră fățuită), nici copierea ancadramentelor ferestrelor.

Discuția despre destinația lăcașului – biserică de Curte domnească sau biserică orășenească²⁷⁸ – depășește cadrul restrâns al comentariilor de față și, așa cum spuneam, cu referire la biserica Sf. Nicolae - Popăuți din Botoșani, ea merită o discuție specială, în alt context.

G. Balș atinge în treacăt problema picturii interioare, considerând că frescele „foarte probabil că sunt cele de la început”²⁷⁹, lăsând să se înțeleagă că ar data din timpul lui Ștefan cel Mare.

În BCMI, în numărul pe lunile aprilie-iunie din 1933, la capitolul „Oficiale”, este menționat: „Se aprobă facerea recepției provisorii a lucrărilor executate de d. Noroce la pictura bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău; no. 373”²⁸⁰.

Cercetătorii actuali datează pictura interioară, ca și pe cea exterioară (acum dispărută), în 1530, considerând că aceste fresce inaugurează seria ansamblurilor murale exterioare din Moldova, din vremea lui Petru Rareș²⁸¹.

²⁷⁶ Tereza Sinigalia and Carmen Cecilia Solomonea, *Saint Nicholas Church, Popăuți Monastery, Botoșani County, Romania, Project: Byzantine Monuments and World Heritage. II. Network of conservation and rehabilitation of Byzantine period monuments, Thessaloniki, 2003*, în *Deltion*, Thessaloniki, 2003, 4, p.353-381; Carmen Cecilia Solomonea, *Le concept de la première décoration de l'église Saint Nicolas de Popăuți-Botoșani. La reconstitution de l'image antérieure à la réalisation de la peinture murale*, în *RRHA-BA*, XLV, 2008, p. 45-52; Eadem, *Voroneț, Popăuți, Probota și Moldovița. Metode tehnice ale picturii murale*, Editura Artes, Iași, 2009, passim; Tereza Sinigalia și Andrei Vretos, *Relația dintre spațiu și decorul pictat al naosurilor unor biserici de secol XV-XVI din Moldova*, în *RMI*, LXXVI, 2008, p. 46-62.

²⁷⁷ Carmen Cecilia Solomonea, *Le concept de la première décoration de l'église Saint Nicolas de Popăuți-Botoșani*, p. 45-52.

²⁷⁸ Stela Cheptea, *Un oraș medieval: Hârlău*, Editura Dosoftei, Iași, 2000, p. 183 – 194; Eadem, *Biserica Sf. Gheorghe din Hârlău*, Editura Golia, Iași, 2004.

²⁷⁹ G. Balș, *op. cit.*, p. 52.

²⁸⁰ Raportul ședinței din 12 aprilie 1932 a Comisiunii Monumentelor Istorice, în *BCMI*, XXVI, 1933, fasc. 76, p. 97.

²⁸¹ Sorin Ulea, *Originea și semnificația picturii murale exterioare din Moldova*, I, în *SCIA - AP*, 1963, 1, passim; Idem, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment ait-elle apparue*, în *RRH*, 1984, 4, p. 285-286.

Discuția depășește în mod clar cadrul acestor comentarii, care au un simplu rol de consemnare mai mult sau mai puțin selectivă a unor contribuții apărute după publicarea lucrării lui G. Balș.

IAȘI – SF. NICOLAE DOMNESC

p. 57- 61; fig. 72 - 75

G. Balș descrie biserica actuală, cea reconstruită de Lecomte du Noüy. El nu a avut la dispoziție decât un relevu al lui André Lecomte du Noüy ridicat înainte de demolarea bisericii și de refacerea ei, conform unui plan și unei elevații „ideale”, de către arhitectul francez.

În 1978, profesorul Grigore Ionescu a publicat un plan, o secțiune și o altă variantă a fațadei de sud, desenate de Lecomte înainte de a dărâma biserica, precum și proiectul acestuia pentru reconstituirea edificiului (fațada de sud)²⁸². Analiza lui Grigore Ionescu reprezintă o luare de poziție echilibrată în controversata problemă a restaurărilor lui Lecomte.

G. Balș publică *Tabloul votiv* care îl reprezintă pe domnitorul Antonie Ruset ținând în mâini macheta bisericii, *Tablou* care datează din 1677 – 1680, el fiind inițiatorul repictării ansamblului mural interior. Panoul a fost extras de pictorii francezi Bernard Bories și Emile Menpiot²⁸³, care au lucrat pentru Lecomte, și se află expus în Sala gotică de la mănăstirea Trei Ierarhi din Iași. Această machetă este considerată a fi o imagine autentică a bisericii dispărute.

Pisania pusă de Ștefan cel Mare, care la Balș părea a fi expusă într-o colecție cu piese epigrafice [Fig. 75], este astăzi montată pe fațada de vest a bisericii, spre sud de portal.

PRECISTA DIN BACĂU

p. 61 - 64; fig. 76 - 78

În 1924, Comisiunea Monumentelor Istorice, prin arh. G. Sterian, a înlăturat adaosurile neoclasice, din 1854, și a decapat tencuielile de pe fațade, lăsând aparentă structura de piatră brută a zidăriei combinată cu zone de cărămidă aparentă a bisericii²⁸⁴. Pictura nouă realizată în acest an, restaurată la rândul său de mai multe ori, a fost înlăturată în 1986 și înlocuită cu cea existentă, realizată de pictorul Constantin Apostol²⁸⁵.

BISERICA DOMNEASCĂ DIN VASLUI

p. 64 - 67; fig. 79 - 87

Cercetări arheologice și de arhitectură, relativ recente, au demonstrat că biserica lui Ștefan cel Mare nu avea pronaosul supralărgit²⁸⁶, repunând astfel în discuție tipologia stabilită de G. Balș pentru grupul așa-numit al ”bisericilor de oraș”, preluată după el de toți cercetătorii²⁸⁷.

²⁸² Grigore Ionescu, *Sur les débuts des travaux de restauration des monuments historiques en Roumanie et l'activité de l'architecte français André Lecomte du Noüy en ce domaine*, în *RRHA-BA*, XVII, 1980, p. 97-100.

²⁸³ Radu Ionescu, *Un artiste oublié: Emile Menpiot*, în *RRHA-BA*, XVI, 1979, p. 81-84.

²⁸⁴ Vasile Drăguț, *Arta creștină în România*, 4, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1984, p. 156.

²⁸⁵ Alexandru Artimon, *Civilizația medievală urbană din secolele XIV – XVII (Bacău, Tg. Trotuș, Adjud)*, Editura Documentis, Iași, 1998, p. 82.

²⁸⁶ Informație arh. Gh. Sion, care a participat la cercetări, căruia îi aducem mulțumirile noastre.

²⁸⁷ Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii românești*, București, 1937, ediție anastatică, Editura Capitel, București, 2007, p. 248; Idem, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, Editura Academiei, București, 1982, p. 222.

HUȘI

p. 67- 68; fig. 88

Nu se cunosc cercetări care să confirme sau să infirme existența unor vestigii ale bisericii construite de Ștefan cel Mare în structura lăcașului actual.

TAZLĂUL

p. 68 - 75; fig. 89 - 97

Biserica se află în restaurare (proiect arh. Virgil Polizu), fiind inclusă în Planul Național de Restaurare. Nu au fost publicate rezultatele cercetărilor de arhitectură.

RĂZBOIENI (VALEA ALBĂ)

p. 75 - 81; fig. 99 - 110

Biserica a fost restaurată de către Direcția Monumentelor Istorice în anii 1973 – 1974 (proiect arh. Ștefan Balș), când a primit aspectul actual. S-a renunțat la turlile adăugate în secolul al XIX-lea, s-a optat pentru un parament aparent, care valorifică materialul de construcție (piatra brută, care se străvede prin stratul foarte subțire de mortar „la piele”, cărămida și discurile de ceramică smălțuită), totul adunat sub acoperișul înalt, unitar. În interior, a fost pusă în valoare decorația originală care imită un parament de cărămidă aparentă cu rosturi albe, care marchează sistemul de boltire din naos și pronaos, respectiv calote, pandantivi și arce, ca și partea superioară a pereților.

Descoperirea, prin cercetări arheologice, a marelui osuar al oștenilor morți în bătălia de la Izvorul Alb (1476)²⁸⁸, face din biserică „*un adevărat mausoleu, primul din istoria țării noastre*”²⁸⁹.

BORZEȘTI

p. 81 - 87; fig. 111 - 121

Aspectul actual al bisericii este cel rezultat din restaurarea din anii 1930, când au fost redeschise ferestrele pronaosului, a fost reparat paramentul de piatră brută, lăsată aparentă, și a fost refăcută învelitoarea²⁹⁰.

Cu această ocazie, a fost pusă în evidență decorația interioară, care ocupa numai anumite suprafețe (calotele pronaosului, pandantivii, glaful ușii dintre naos și pronaos), reprezentată dintr-o imitație prin pictură a unui parament de cărămidă aparentă, groasă, cu rosturi albe.

Fragmentele acestea au fost în parte conservate și integrate în noua pictură murală, realizată în 2003 – 2007 de pictorul Grigore Popescu-Muscel.

Cea mai originală parte a noului ansamblu mural este pictura din pronaos, a cărei tematică principală este axată pe faptele care i-au adus lui Ștefan cel Mare, ctitorul bisericii, privilegiul de a fi declarat Sfânt.

PIATRA (NEAMȚ)

p. 87 - 98; fig. 122 - 137

Biserica a primit aspectul actual în urma restaurării realizate de Comisiunea Monumentelor Istorice în anii 1931 – 1937²⁹¹. Cu această ocazie, s-au înlăturat adaosurile realizate anterior,

²⁸⁸ Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice la biserica lui Ștefan cel Mare din Războieni*, în *RMM-MIA*, 1975, nr. 2, p. 63 - 64.

²⁸⁹ Vasile Drăguț, *Arta creștină*, 4, p. 176.

²⁹⁰ Arhiva INP, Fond CMI, Dosar 387.

²⁹¹ Răzvan Theodorescu, Ion Solcanu, Tereza Sinigalia, *Artă și civilizație în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 2004, pl. LXX –LXXII.

iar ancadramentul portalului interior a fost montat la exterior, independent, la sud de biserică²⁹².

MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI

p. 98 - 111; fig. 138 - 153

Cea mai completă și mai corectă descriere a bisericii de după restaurarea, începută în 1927, întreruptă și reluată în 1954-1962 de către CSCAS (proiect arh. Ștefan Balș)²⁹³ a fost dată de Vasile Drăguț, în 1985²⁹⁴.

Cu ocazia restaurării din 1954 -1962, s-a revenit la forma fragmentată a învelitorii, realizată din tablă de cupru, care a înlocuit-o astfel pe cea unitară, din secolul al XIX-lea, care generase și frontonul neoclasic; s-a renunțat și la acoperișul în bulb baroc al turlei în favoarea unui coif piramidal; s-a decapat mortarul de pe turlă și de pe fațade, punându-se în valoare paramentul original de piatră de carieră și decorul ceramic policrom smălțuit: șiruri de cărămizi care ritmează pe verticală zidurile, discuri în friză sub cornișă, în timpanele dintre ocnilele registrului superior și formând arhivolte la ferestrele pronaosului. S-a demonstrat că exonartexul a fost construit odată cu restul încăperilor bisericii, nefiind deci un adaos, după cum credea și G. Balș²⁹⁵.

În interiorul bisericii lui Ștefan cel Mare nu s-au efectuat cercetări arheologice, care ar fi putut lămuri existența sau nu a unui lăcaș anterior pe locul acestuia.

Există studii care privesc alte aspecte ale bisericii²⁹⁶.

În anii 1994 – 2004 s-a restaurat pictura murală din altar, din compartimentul vestic al naosului și din gropniță²⁹⁷.

ARBORA ȘI REUSENI

p. 111 -118

Cu toate asemănările dintre ele, cele două biserici nu au mai fost niciodată tratate împreună, ci totdeauna separat, biserica Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul din satul Arbore beneficiind de un interes mai mare și de o bibliografie mai bogată datorate în principal ansamblului mural interior și exterior care o decorează²⁹⁸.

ARBORA/ARBORE

fig. 154 - 158

În istoria arhitecturii, ea este discutată împreună cu biserica din Reuseni și cu cea a mănăstirii Dobrovăț ca aparținând „planului mixt”, caracteristic arhitecturii din Moldova din epoca lui

²⁹² Arhiva Institutului Național al Patrimoniului, Fond CMI, Dosar nr. 2625.

²⁹³ Ion Balș, Ștefan Balș, Radu Heitel și Petre Năsturel, *Restaurarea mănăstirii Neamț, în Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, București, Direcția Monumentelor Istorice, 1963, p. 33-59.

²⁹⁴ Vasile Drăguț, *Arta creștină în România*, 4, p. 196 – 201. Dă ca ani ai restaurării 1958 – 1961.

²⁹⁵ Răzvan Theodorescu, Ion Solcanu, Tereza Sinigalia, *op. cit.*, pl. LX – LXII.

²⁹⁶ Tereza Sinigalia, *L' église de l'Ascension du monastère de Neamț et le problème de l'espace funéraire en Moldavie aux XVe – XVIe siècles*, în *RRHA –BA*, XXXV, 1998, p. 19 – 32.

²⁹⁷ Teodora Spătaru-Ianculescu, Anca Vasiliu, *Biserica „Înălțarea” de la mănăstirea Neamț. Dosar de restaurare a picturii murale din absida altarului*, în *SCIA-AP*, 41, 1994, p. 57-81; Răzvan Theodorescu, Ion Solcanu, Tereza Sinigalia, *op. cit.*, pl. LXIII – LXVIII.

²⁹⁸ ****Repertoriul Ștefan cel Mare*, p. 184-189; Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 28 -30; *** *Istoria artelor plastice în România*, I, p. 332-333; Vasile Drăguț, *Dragoș Coman, maestrul picturilor de la Arbore*, Editura Meridiane, București, 1969; Ion Solcanu, Cap. *Arhitectura* din vol. Răzvan Theodorescu, Ion Solcanu, Tereza Sinigalia, *op. cit.*, p. 32.

Ștefan cel Mare²⁹⁹, tip căruia alți autori îi adaugă bisericile din Borzești, Piatra Neamț și Războieni³⁰⁰. În realitate, numai cea din Piatra Neamț aparține acestui tip.

Nișa adâncă de pe fațada de vest, practică pe aproape întreaga înălțime a zidului a prilejuit discuții privitoare la funcționalitatea acestui spațiu: loc pentru amplasarea clopotelor, reluând sugestia lui Balș³⁰¹, sau loc pentru adăpostirea mesei de pomeni³⁰².

Cu excepția refacerilor acoperișului, biserica nu a suferit modificări la nivelul arhitecturii. Câteva fisuri majore brăzdează pereții de sud și de nord. Aceste fisuri nu se văd clar în fotografiile mai vechi.

Ansamblul mural interior este în restaurare din anul 2001.

REUSENI

fig. 159 - 167

În afară de bibliografia mai recentă, care o încadrează în grupul deja amintit, biserica nu a beneficiat nici de cercetări speciale, nici de restaurări semnificative. Bibliografia anterioară anului 1970 apare la Nicolae Stoicescu³⁰³.

DOBROVĂȚ

p. 118 - 124, 125 - 126, fig. 168 – 181, 486/p. 3

Biserica a fost restaurată între anii 1974 și 1976 (Arh. Nicolae Diaconu). Cu această ocazie, s-a renunțat la cele 3 turle adăugate în secolul XIX, revenindu-se la o structură lipsită de turlă, așa cum arată biserica în *Tabloul votiv* din naos³⁰⁴. S-a renunțat și la mortarul gros care acoperea fațadele, noul parament punând în valoare piatra de carieră folosită pentru zidărie, acoperită cu un strat fin de tencuială „la piele” și s-a coborât nivelul de călcare din jur pentru a contribui la eradicarea umidității din interior și pentru a reda bisericii silueta ei originală elegantă³⁰⁵.

Biserica mică, aflată spre sudul incintei, pe care G. Balș o considera a data din secolul XIX (p. 124), conform probabil unei pisanii din 1851, pe care nu o menționează, dar care se referea la unele adosuri din acest an (pronaos, turlă, parament neoclastic), a fost dăruită, fără aviz, în jurul anului 1986 de preotul paroh și refăcută de mănăstire după anii '90³⁰⁶.

În naosul acestui paraclis, pe latura de sud, într-o nișă din apropierea iconostasului, se afla piatra de mormânt și *Tabloul funerar* al lui Pavel Movilă, fiul domnitorului Simion Movilă.

Autorii monografiei „Mănăstirea Dobrovățului”, publicată în 2012, consideră că această bisericuță ar fi fost fie primul lăcaș al așezământului monastic de aici, cea din 1499, fie ar fi marcat locul acestuia³⁰⁷. Această monografie repune în discuție întreaga problemă privitoare la istoria mănăstirii Dobrovăț, având ca punct de plecare cercetările arheologice din interiorul și de la exteriorul bisericii, din anul 1974.

DOLHEȘTII MARI

p. 124 - 129, fig. 182 - 188

²⁹⁹ *** *Istoria artelor plastice în România*, I, p. 332-333.

³⁰⁰ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, Editura Academiei RPR, București, 1959, p. 677-687.

³⁰¹ *Ibidem*, p. 687

³⁰² Vasile Drăguț, *Dragoș Coman*, p. 16.

³⁰³ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 709-710.

³⁰⁴ Vasile Drăguț, *Dobrovăț*, Editura Meridiane, București, 1984, p. 12-13.

³⁰⁵ *Ibidem*.

³⁰⁶ Voica Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu, *Mănăstirea Dobrovățului. Monografie arheologică și istorică*, Editura Mitropolit Iacov Putneanul – Mănăstirea Putna, Editura Doxologia, Iași, 2012, p. 91-93.

³⁰⁷ *Ibidem*, p. 91.

Plecând de la informația din *Cronica* lui Grigore Ureche, pe care o menționează și G. Balș, că în biserică a fost înmormântat pârcălabul Șendrea – mort în bătălia de la Râmnic la 8 iulie 1481 - alături de tatăl său, Nicolae Grigoraș a emis ipoteza că biserica a fost construită încă în timpul vieții acestuia din urmă³⁰⁸.

O abordare mai ciudată a bisericii este plasarea ei în descendența bisericii Sf. Nicolae din Rădăuți (ceea ce este, după toate probabilitățile, corect), dar și într-un context în care la însuși lăcașul ctitorit de Ștefan cel Mare la Putna s-ar fi regăsit similitudini planimetrice și structurale cu biserica de la Dolhești Mari. Conform acestei opinii, biserica din Dolhești, considerată ctitoria hatmanului Șendrea, ar fi urmat exemplul domnesc de la Putna, deschizând calea bisericilor de curte boierească până în timpul lui Rareș³⁰⁹. Cercetările arheologice de la biserica mănăstirii Putna au confirmat faptul că prima biserică a mănăstirii a fost ridicată pe un plan triconc, având altar, naos, gropniță și pronaos, la care a fost adăugat, până „cel târziu în 1484” un exonartex³¹⁰ și nu a fost o biserică de plan dreptunghiular simplu.

VOLOVĂȚ

p. 130 - 132; fig. 189 - 194

Biserica are astăzi un parament de piatră de carieră aparentă, pe care se detașează contraforții de piatră ecarisată și registrul dublu al ocnițelor de sub cornișă, tencuit. Învelitoarea este de tablă de aramă³¹¹. Ea nu a avut pictură figurativă interioară.

BĂLINEȘTI

p. 133 - 139; fig. 5, 195 - 202

În 1925, a fost întocmit un proiect de restaurare a bisericii³¹², care însă nu se găsește în arhiva Institutului Național al Patrimoniului, în Fondul CMI.

Comparând fotografiile de dinaintea și de după această restaurare, se pot stabili cele mai importante activități derulate cu această ocazie: decaparea paramentului pictat figurativ de pe fațada de sud a naosului și pronaosului și de pe laturile de nord-vest și nord ale pronaosului poligonal; înlocuirea majorității discurilor deteriorate sau lipsă de pe toate fațadele; păstrarea unui parament de piatră de carieră aparentă pe toate fațadele bisericii, cu excepția absidei altarului, ca și a bandoului lat cu registre de discuri ceramice smălțuite pe fațada de sud.

Cu ocazia restaurării picturii exterioare de pe absida bisericii (2003 – 2005), au fost puse în valoare toate resturile de pictură murală păstrată, atât cele la care este încă vizibilă policromia cât și cele la care se conservă doar siluete de sfinți, culoarea fiind pierdută. A fost evidențiată, de asemenea, suprapunerea paramentului original cu discuri smălțuite de către stratul cu pictură figurativă.

Săpăturile arheologice, care au premers proiectul de restaurare a bisericii (nepus încă în operă), din anii 2003 – 2005, au demonstrat că biserica este primul edificiu ridicat pe acest

³⁰⁸ Nicolae Grigoraș, *Date și observații asupra unui vechi monument de arhitectură din Moldova*, în BMI, 1972, 1, p. 40-44.

³⁰⁹ Sorin Ulea, *Prima biserică a mănăstirii Putna. Contribuții la studiul fazelor de dezvoltare a arhitecturii medievale moldovenești*, în SCIA – AP, 16, 1969, p. 35-63. Referirile la Dolhești Mari apar pe aproape tot parcursul articolului.

³¹⁰ Nicolae N. Pușcașu, *Informare asupra săpăturilor de cercetare arheologică efectuate la mănăstirea Putna în anii 1969 -1970*, în BMI, XLII, 1973, 4, p. 70-72; Nicolae N. Pușcașu și Voica Maria Pușcașu, *Bisericile Putnei. Cercetări arheologice din anii 1969 – 1970*, în *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, vol. I Sfânta Mănăstire Putna, 2007, p. 177 – 198, cu tabele, foto și planșe hors texte.

³¹¹ Răzvan Theodorescu, Ion Solcanu, Tereza Sinigalia, *op. cit.*, pl. LXXXVII.

³¹² *Rapoarte tehnice*. 1924, 1925, în BCMI, 1926. Privesc consolidarea turnului-clopotniță cu tiranți de fier, subzidirea cu ciment și înlocuirea pavimentului din pronaos cu piatră de Zastavna.

loc și că turnul-clopotniță care surmontează pridvorul deschis a fost adăugat bisericii la puțin timp după ridicarea acesteia³¹³.

Cercetările arheologice nu au putut oferi o datare mai strânsă a bisericii, intervalul acceptat pentru construcție fiind 1494 – 1499.

Anterior, cercetările unor istorici de artă coborau datarea construcției – funcție de lectura unui grafit aflat pe pictura din altar – în anii 1491 -1492³¹⁴, sau după o altă lectură a aceluiași grafit, în 1494³¹⁵, ori, în afara acestui context, în anii 1494 -1495³¹⁶.

COTNARI

p. 139 - 141; fig. 203 - 207

Nu există argumente noi care să infirme sau să confirme tradiția apartenenței bisericii la epoca lui Ștefan cel Mare.

SCÂNTEIA

p. 141 - 143; fig. 208 - 212

Nu există argumente noi care să infirme sau să confirme tradiția apartenenței bisericii la epoca lui Ștefan cel Mare.

PUTNA

p. 143 - 149; fig. 213 - 218

La transcrierea pisaniei bisericii de către G. Balș s-a strecurat o greșeală: anul terminării bisericii refăcute de Gheorghe Ștefan și Eustratie Dabija este 7170=1662, nu 1652, ca în text. Cercetările arheologice din anii 1969-1970 infirmă opinia lui G. Balș conform căreia biserica lui Ștefan cel Mare trebuie să fi avut alt tip de plan decât cea refăcută în secolul al XVII-lea. Biserica ctitorită de Ștefan cel Mare în 1466 -1469, sfințită în 1470, a fost ridicată pe un plan triconc, fiind alcătuită din altar, naos, gropniță, pronaos, iar înainte de 1484 i s-a adăugat un exonartex³¹⁷.

Arcosoliul, care în vremea lui Balș era demontat, a fost remontat deasupra sarcofagului lui Ștefan cel Mare, alipit peretelui de sud al gropniței. Trebuie specificat că arheologii au descoperit cripta în care a fost înhumat Ștefan cel Mare, aflată spre mijlocul gropniței, în timp ce cea a Doamnei Maria Voichița se afla spre sudul acesteia, alipită peretelui³¹⁸.

Biserica a fost restaurată în anii 1969 – 1977 (Arh. Ioana Grigorescu) de Direcția Monumentelor Istorice, împreună cu alte clădiri din ansamblul monastic³¹⁹.

³¹³ Voica Maria Pușcașu, *Rezultatele cercetărilor arheologice efectuate la biserica Sf. Nicolae din Bălinești*, în *RMI*, LXXIV, 2005, p. 5-34.

³¹⁴ Sorin Ulea, *Gavril Ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești. Introducere la studiul picturii moldovenești din epoca lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Cultura moldovenească din timpul lui Ștefan cel Mare*, Editura Academiei RPR, 1964, p. 424-425, nota 1/p. 425

³¹⁵ Ion Solcanu, *Biserica de la Bălinești: datarea construcției și a picturii interioare*, în *AIIA*, Iași, XIX, 1982, p. 531-537.

³¹⁶ Corina Popa, *Bălinești*, Editura Meridiane, București, 1980, p. 36; Dumitru Năstase, *Biserica din Bălinești și pictura ei exterioară*, în *SCIA – AP*, 43, 1996, p. 3 -18.

³¹⁷ Nicolae N. Pușcașu, *Informare asupra săpăturilor de cercetarea arheologică efectuate la mănăstirea Putna în anii 1969 -1970*, în *BMI*, XLII, 1973, 4, p. 70-72; Nicolae N. Pușcașu și Voica Maria Pușcașu, *Bisericile Putnei. Cercetări arheologice din anii 1969 – 1970*, în *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, vol. I, Sfânta Mănăstire Putna, 2007, p. 177-198, cu tabele, foto și planșe hors texte. Nota 11/p. 179 din acest din urmă text rezumă opiniile privitoare la controversa privind planimetria bisericii originare. A se vedea și discuția privitoare la biserica din **Dolhești Mari**, din acest comentariu.

³¹⁸ Nicolae N. Pușcașu și Voica Maria Pușcașu, *Bisericile Putnei*, p. 192.

³¹⁹ Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 118.

În completarea capitolului dedicat bisericilor ridicate în timpul domniei lui Ștefan cel Mare sau atribuite prin tradiție acestuia, G. Balș menționează paraclisul din CETATEA SUCEVEI și pe cel din CETATEA HOTIN, dar și ruinele CURȚILOR DIN HÂRLĂU ȘI VASLUI. Aceste două din urmă au fost cercetate arheologic și publicate integral sau parțial de autorii săpăturilor³²⁰.

Tot la acest capitol, sunt menționate **turnurile-clopotniță** de pe lângă bisericile din PIATRA NEAMȚ (p. 151-153; fig. 224-227)³²¹ și BOTOȘANI (p. 153- 254; fig. 228-230)³²², restaurate odată cu bisericile respective.

TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DE LA MĂNĂSIREA BISTRIȚA

p. 154 - 156; fig.230-233

Turnul a fost restaurat odată cu toate clădirile din incintă (Arh. Nicolae Diaconu). I-a fost schimbat acoperișul, optându-se pentru unul piramidal cu pantă frântă, iar paramentul a fost lăsat aparent³²³.

TURNUL ZIS „AL TEZĂURULUI” DE LA MĂNĂSTIREA PUTNA

p. 156-157; fig. 234-238

A fost cercetat și restaurat în 1969-1974 (Arh. Ioana Grigorescu, Arh. Ștefan Balș)³²⁴. Arh. Ioana Grigorescu, cercetând paramentul, a emis ipoteza apartenenței turnului la o clădire fortificată, cu rost de locuință, construit de Ștefan cel Mare și înglobat ulterior mănăstirii³²⁵.

*

Descrierea bisericilor mai vechi

RĂDĂUȚI

p. 158 - 160; fig. 239 - 241³²⁶

În urma cercetărilor arheologice efectuate în interiorul bisericii, aceasta a fost redată, ctitorirea ei fiind atribuită lui Petru I Mușatinul (1377-1391)³²⁷. Cu ocazia restaurării bisericii, în anii '70 ai secolului trecut, au fost scoase la iveală toți contraforții care flancau biserica pe sud și pe nord și ocnițele de sub cornișă, unele străpunse de ferestrele care deserveau tainițele.

Deși G. Balș amintește câteva trăsături gotice ale bisericii, în principal traseul în arc frânt al arcelor și bolților, el consideră că biserica este romanică și din acest motiv susține că datarea ei trebuie coborâtă cât mai jos, în vremea domniei lui Bogdan I, întrucât stilul încetase de mult a fi manifest în teritoriile din jur.

Cristian Moisescu apreciază că biserica are elemente tratate „în spirit gotic”³²⁸: contraforții, inclusiv cei vestici oblici³²⁹, decroșul absidei, profilul secțiunii bolților interioare.

SFÂNTA TREIME DIN SIRET

³²⁰ Stela Cheptea, Stela Cheptea, *Un oraș medieval: Hârlău*, Editura Dosoftei, Iași, 2000; Pentru Vaslui, v. Capitolul *Arheologia*, din acest volum

³²¹ Răzvan Theodorescu, Ion Solcanu, Tereza Sinigalia, *op.cit.*, pl. LXX.

³²² *Ibidem*, pl. L.

³²³ *Ibidem*, pl. LXIX.

³²⁴ *Ibidem*, pl. III.

³²⁵ Ioana Grigorescu, *Cercetarea și restaurarea Turnului Tezaur de la mănăstirea Putna*, în *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, vol. I, Sfânta Mănăstire Putna, 2007, p. 37-49, retipărire.

³²⁶ Figura 240 din textul lui G. Balș este trecută de două ori, la p. 158 și respectiv la p. 159.

³²⁷ Vezi Comentariul la capitolul *Arheologie*, din acest volum.

³²⁸ Cristian Moisescu, *Arhitectura românească veche*, Editura Meridiane, București, 2001, p. 152.

³²⁹ Autorul nu marchează ca fiind oblici contraforții vestici ai pronaosului original.

p. 160 - 163; fig. 243 - 248

Biserica Sf. Treime din Siret a fost restaurată în anii 1937 - 1939³³⁰. Cu această ocazie s-au făcut cercetări la fundațiile bisericii, care au pus în lumină un sistem de sprijin al bolților, care a fost interpretat de descoperitorul său, arh. Horia Teodoru, ca fiind o intenție de a flanca absidele laterale cu câte o pereche de pilaștrii pe care să se descarce arcele mari de sprijin pentru o calotă, având așadar de a face cu un triconc de tip sârbesc³³¹. Tot atunci, a fost adus la lumină paramentul original al bisericii, care prezintă un decor ceramic policrom smălțuit bogat, alcătuit din cărămizi și din discuri de mici dimensiuni, cu mici cruciulițe ceramice între ele, organizat în benzi orizontale, în panouri care marchează golurile și în arhivolte ale firidelor de pe abside.

Cristian Moiescu consideră că naosul bisericii ar fi avut la început o boltă semicilindrică, aflată în continuarea celei de pe pronaos, înlocuită în 1873 cu actuala calotă sferică³³².

BISERICA MIRĂUȚI DIN SUCEAVA

p. 163 - 168; fig. 249 - 250

Problemele privitoare la prima biserică a Mirăuților au fost rezolvate cel puțin în parte prin cercetarea arheologică³³³. Cercetătorii însă nu au ajuns la un consens privitor la planul bisericii: basilical cu pronaos sau cruce greacă înscrisă cu turlă și pronaos.

MOLDOVIȚA

p. 168; fig. 257-258

Cercetarea arheologică a elucidat problemele planimetriei primei biserici a mănăstirii Moldovița³³⁴, iar cea de arhitectură pe cele ale elevației³³⁵. S-a stabilit astfel că încăperea vestică a bisericii în ruină este un adaos de la sfârșitul secolului al XV-lea, deci că biserica nu a avut la origine o gropniță, ci doar altar, naos și pronaos în prima fază de existență

Consolele de la nivelul nașterii bolților și nișele din colțul de sud-est al exonartexului, care mai existau la începutul secolului XX, au fost reconstituite de restauratori după fotografii vechi³³⁶.

*

Bisericile din vremea lui Bogdan cel Orb și a lui Ștefăniță

Sf. GHEORGHE DIN SUCEAVA

p. 170 - 178; fig. 260 - 271

Exonartexul bisericii nu este adăugat în 1579, pisania menționată referindu-se, după cum observa Ioan Caproșu, la un pridvoraș adăugat pentru a proteja intrarea la vechea biserică a Mirăuților, lăcaș în care se aflau, în acel an încă, moaștele sf. Ioan cel Nou³³⁷.

Argumentele cele mai convingătoare pentru această aserțiune sunt: a) Lipsa oricărei fisuri la joncțiunea dintre pronaos și exonartex; b) Continuitatea iconografică și stilistică a

³³⁰ Arhiva Institutului Național al Patrimoniului, Fond CMI, Dosar 3099.

³³¹ Horia Teodoru, *Contribuții la studiul originii și evoluției planului triconc în Moldova*, în *BMI*, XXXI, 1970, 1, p. 31-36.

³³² Cristian Moiescu, *op. cit.*, p. 156.

³³³ Vezi comentariile la Cap. *Arheologie*, din acest volum.

³³⁴ Gh. I. Cantacuzino, *Vechea mănăstire a Moldoviței în lumina cercetărilor arheologice*, în *BMI*, XL, 1971, 3, p. 79-84.

³³⁵ Ștefan Balș, *Câteva date noi despre mănăstirea Moldovița*, în *BMI*, XL, 1971, 3, p. 85.

³³⁶ *Ibidem*.

³³⁷ Ioan Caproșu, *Vechea Catedrală mitropolitană din Suceava. Biserica Sf. Ioan cel Nou*, Editura Mitropoliei Moldovei și Sucevei, Iași, 1980, p. 43.

ansamblului mural interior din pronaos și exonartex și a celui care decorează peretele exterior de sud al celor două încăperi.

Pictura murală exterioară a fost restaurată în anii 1984-1985³³⁸, iar cea interioară (cu excepția bolții și nișei de sud-vest a naosului) în anii 2001 – 2008.

PĂRHĂUȚI

p. 178 - 180; fig. 272 -276

Există un proiect pentru restaurarea bisericii și unul pentru restaurarea picturilor murale.

Restaurările picturilor murale realizate în ultimul deceniu la biserici din Moldova de Nord au pus în lumină ansambluri sau numai scene aproape necunoscute. Printre acestea se află și tema „Iisus în mormânt”, cea numită de G. Balș „Pieta”, care nu se regăsește numai la Părhăuți, ci și la Voroneț, Sf. Ilie, Sf. Nicolae-Botoșani, Probota, Humor, Moldovița, Sucevița, Dragomirna.

ȘIPOSE

p. 181 - 182; fig. 277 - 278

Biserica nu a fost studiată după G. Balș, bibliografia ei fiind dată de Nicolae Stoicescu³³⁹.

VĂLENI (Roman)

p. 182 - 184; fig. 281- 285

Bibliografia bisericii este dată de Nicolae Stoicescu³⁴⁰.

Capitolul III FORMELE

O serie de sinteze de istoria arhitecturii, atunci când au capitole speciale dedicate Moldovei din intervalul cuprins între domniile lui Bogdan I și Petru Rareș, pleacă de la punctele de vedere ale lui G. Balș, acceptându-le total sau parțial, respingându-le sau nuanțându-le³⁴¹.

p. 186:

- Balș consideră că exonartexul („pridvorul”) de la biserica mănăstirii Neamț a fost adăugat.

Faptul este infirmat de cercetarea de arhitectură derulată cu prilejul restaurării bisericii³⁴².

p. 187:

- Cercetările arheologice au demonstrat că și prima biserică a mănăstirii Bistrița, prima biserică a mănăstirii Putna și bisericile Probota I și Probota II au avut gropniță³⁴³.

p. 188 - 189:

³³⁸ Vasile Drăguț, *Arta creștină în România*, 5, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988, p. 168.

³³⁹ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 835.

³⁴⁰ *Ibidem.*, p. 904.

³⁴¹ Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii românești*, București, 1937, ediție anastatică, Editura Capitel, București, 2007; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, București, 1959; Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, I, Editura Academiei RSR, București, 1963; *** *Istoria artelor plastice în România*, I, Editura Meridiane, București, 1965; Grigore Ionescu, *Arhitectura din România de-a lungul secolelor*, Editura Academiei RSR, București, 1982; Vasile Drăguț, *Arta românească*, I, Editura Meridiane, București, 1982; Cristian Moisesescu, *Arhitectura românească veche*, I, Editura Meridiane, București, 2001.

³⁴² Ion Balș, Ștefan Balș, Radu Heitel și Petre Năsturel, *Restaurarea mănăstirii Neamț*, în *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, București, Direcția Monumentelor Istorice, 1963, p. 33 – 59.

³⁴³ Vezi capitolul *Arheologia*, din Comentariile la acest volum.

- Balș reia ideea originii din Iran transmisă prin Armenia a sistemului de bolți moldovenești, care folosesc arcele piezișe și al doilea rând de pandantivi.
- Opinia sa a generat o întreagă literatură. Prima reacție a venit din partea lui Virgil Vătășianu, care susținea că sistemul de bolți moldovenești își are originea în arhitectura de lemn din Moldova³⁴⁴. G. Balș îi răspunde printr-un articol - „Grinda și arcul”³⁴⁵ - care trădează gândirea și logica inginerului constructor și de la care se revendică cei mai mulți arhitecți și istorici de artă care au abordat problema bolților moldovenești. Virgil Vătășianu revine asupra opiniilor sale în 1959³⁴⁶. Ceva mai nuanțat, la aceeași opinie aderă istoricul de artă Ion Solcanu³⁴⁷. Profesorul arhitect Grigore Ionescu tranșează problema în 1937³⁴⁸, reluându-și argumentația în 1982³⁴⁹. El dă o descriere și o epură a bolților, susținând competența demonstrație a lui Balș.

p.190 -196: *Forma învelitorilor*

- După modelul inaugurat de Carl Romstorfer la Milișăuți, și existent la Putna, inspirându-se din machetele bisericilor din *Tablourile votive*, arhitecții restauratori din perioada postbelică au refăcut învelitorile bisericilor, din tablă de diferite tipuri sau de șită, fragmentate, pentru bisericile de plan triconc cu turlă pe naos, sau, după caz, unitare, la cele dreptunghiulare, mixte sau de plan triconc fără turlă.

p. 196 - 197: *Materialul învelitorilor*

- În timpul cercetărilor arheologice din incinta mănăstirii Probota, arheologul Voica Pușcașu a găsit un depozit de lingouri de plumb, marcate³⁵⁰. Tot arheologii au găsit și fragmente de olane în săpăturile de la alte biserici³⁵¹.

Capitolul IV CERCETAREA AMĂNUNTELOR

p. 203 - 237

Acest capitol reprezintă și astăzi cea mai completă abordare a acestei problematice, urmărind comparația dintre ancadramentele de uși și ferestre ale bisericilor și căutând să descopere surse în zonele din jurul Moldovei pentru modul de tratare al profilelor de piatră și al îmbinării elementelor constitutive de origine gotică.

Lucrarea *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei* a arhitectei Mira Voitec-Dordea reia această problemă, dar discută numai despre ancadramente, pornind de la fotografii, solarizate și parțial redesenate, multe preluate și de la G. Balș³⁵².

Nici un cercetător nu a fost interesat de reluarea discuției comparative despre profile.

O altă problemă este cea a semnelor lapidare.

³⁴⁴ Virgil Vătășianu, *Bolțile moldovenești. Originea și evoluția lor istorică*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Cluj, 1929, p. 415 și urm.

³⁴⁵ G. Balș, *Grinda și arcul*, în *BCMI*, 1931, p. 66-69.

³⁴⁶ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, București, 1959, p. 640-646.

³⁴⁷ Ion Solcanu, Cap. *Arhitectura*, în vol. Răzvan Theodorescu, Ion Solcanu, Tereza Sinigalia, *Artă și arhitectură în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 2004, p. 28-30.

³⁴⁸ Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii românești*, București, 1937, ediție anastatică, Editura Capitel, București, 2007, p. 242-244.

³⁴⁹ Idem, *Arhitectura în România de-a lungul veacurilor*, Editura Academiei, București, 1982, p. 106-108.

³⁵⁰ Voica Maria Pușcașu, *Archaeological excavations at the monastery*, în vol. *The Restoration of Probota Monastery*, UNESCO, Metaneira Publishing, Helsinki, 2001, p. 169-171, fig. 293.

³⁵¹ Vezi capitolul *Arheologia*, din Comentariile la acest volum.

³⁵² Mira Voitec-Dordea, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, București, Editura Meridiane, București, 1976.

În 1970, Madeleine Adrienne-Van de Winkel publica un articol amplu intitulat *Introduction sommaire à l'étude des signes lapidaires de Roumanie*³⁵³, dar nefolosind și partea aceasta de studiu inițiată de G. Balș.

În același mare capitol, G. Balș include discuția, sumară, despre originea firidelor de diferite dimensiuni, care își fac apariția acum în arhitectura din Moldova, subiect, de asemenea, puțin dezvoltat de cercetarea ulterioară.

Mult mai atrăgătoare s-a dovedit tema ceramicii monumentale, care îi preocupă pe cercetătorii de azi și datorită faptului că, în săpăturile arheologice, s-au descoperit numeroase piese întregi sau fragmentare de discuri, elemente de legătură și cărămizi policrome smălțuite. Discuțiile s-au purtat asupra originilor străine ale acestui tip de decor, întâlnit de la biserica Sf. Treime din Siret până la biserica Sf. Gheorghe a mănăstirii Sf. Ioan cel Nou din Suceava, păreri mergând de la mai vechi acceptatele înrâuriri balcanice, la propunerea unei noi filiere, polono-baltică³⁵⁴.

Mult mai numeroase sunt contribuțiile arheologilor, printre care se disting cele ale doamnei Paraschiva - Victoria Batariuc³⁵⁵.

În final, G. Balș pune problema tencuirii fațadelor în raport de acest tip de decor ceramic, dar și pe cea a posibilei existențe a picturii murale exterioare în ocnițelele pe fațade.

Studiind fațada bisericii mănăstirii Neamț după restaurarea care a lăsat fațadele cu paramentul de piatră de carieră aparent, cercetătoarea Corina Niolescu a descoperit că în registrul de ocnițe mici de sub cornișă fuseseră pictați Îngeri³⁵⁶.

O ipotetică soluție similară pare să fi existat, mai extinsă chiar, și la ocnițele mari, la biserica Sf. Nicolae din Bălinești³⁵⁷.

Capitolul V

MATERIALELE ÎNTREBUINȚATE ȘI METODELE DE CONSTRUCȚIE

p. 240: *Pardosela*

- Săpăturile arheologice de la biserica Sf. Nicolae Popăuți din Botoșani au confirmat existența unei pardoseli din cărămidă smălțuită colorată pe suprafețe mari din biserică³⁵⁸.

Decorul parietal:

- Restaurările picturii murale au pus în valoare zone întinse din „prima decorație” a bisericii Sf. Nicolae – Popăuți, din Botoșani, cea care imita un aparaeiaj de cărămidă aparentă, cu rosturi albe³⁵⁹.
- Un asemenea decor temporar, roșu și albastru-gri, combinat cu cărămizi smălțuite, a fost descoperit și în altarul și naosul bisericii mănăstirii Neamț.

³⁵³ Madeleine Adrienne-Van de Winkel, *Introduction sommaire à l'étude des signes lapidaires de Roumanie*, în *Pagini de veche artă românească, I. De la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, Editura Academiei RSR, București, 1970, p. 169- 261.

³⁵⁴ Vasile Drăguț, *Ceramica monumentală operă de inspirată sinteză*, în *RMM-MIA*, XLV, 1976, 1, p. 33-36.

³⁵⁵ Paraschiva - Victoria Batariuc, *Decorul ceramic al monumentelor din Moldova medievală*, în *SCIA – AP*, 42, 1995, p. 3-17; Eadem, *Catalogul Colecției Romstorfer. Ceramica monumentală*, Suceava, 2008; Eadem, *Civilizație medievală românească. Ceramica monumentală din Moldova*, Editura Academiei Române, București, 2012 (volum care reunește studiile publicate în timp de autoare privitoare atât la decorul ceramic arhitectural cât și la cahle).

³⁵⁶ Vasile Drăguț, *Arta creștină în România*, 4, p. 200 – cu o analiză a întregii decorații exterioare recuperate prin restaurare.

³⁵⁷ Tereza Sinigalia și Andrei Vretos, *Decorația exterioară a bisericii Sf. Nicolae din Bălinești*, în *RMI*, LXXVII, 2008, p. 102-119.

³⁵⁸ Vezi supra, *Popăuți*.

³⁵⁹ Vezi supra, *Popăuți*.

Capitolul VI MORMINTELE

p. 241 – 245

p. 243:

- Mormântul lui Ștefan cel Mare nu a fost așezat lângă peretele de sud al gropniței, ci spre mijlocul acestui spațiu funerar³⁶⁰.

Capitolul VII ZUGRĂVEALA

G. Balș acordă picturii murale un loc puțin important în lucrarea sa. Motivul ar putea consta în faptul că, fiind inginer, domeniul îi era relativ străin, dar și pentru că, în momentul în care își publica lucrarea, restaurările de pictură murală și cercetările asupra acesteia erau extrem de puține. Singura sinteză era cea a lui Władysław Podlacha³⁶¹, apărută în limba polonă, la Lwow, în 1912 și netradusă în românește decât în 1985. Sintezele lui I. D. Ștefănescu³⁶² și ale lui Paul Henry³⁶³ vor apărea câțiva ani mai târziu.

Curățări parțiale în vederea cercetării și fotografierii unor ansambluri murale au fost făcute în anii '50 - '70 ai secolului trecut.

Din aceeași perioadă și continuând până astăzi datează studii, monografii și sinteze privitoare la această pictură murală din Moldova de Nord.

La sfârșitul acestui interval, odată cu apariția școlii românești de restaurare a picturilor murale, prin crearea, în anii 1971-1972 a șantierului-școală de la Humor, sub îndrumarea Institutului Central de Conservare și Restaurare a Bunurilor Culturale de la Roma (ICCROM), se formează primii restauratori români moderni. De atunci, restaurările științifice se succed într-un ritm constant, două momente de cotitură fiind reprezentate de înscrierea bisericilor cu pictură murală exterioară din Bucovina în Lista Patrimoniului Mondial (1993) și de activitatea Șantierului internațional de restaurare de la mănăstirea Probota (1997-2001), desfășurat sub auspiciile UNESCO și finanțat de Japan Trust Fund for World Heritage.

De atunci, dintre picturile menționate de G. Balș în acest volum, au fost restaurate sau sunt în stadii avansate de restaurare bisericile mănăstirilor Voroneț, Sf. Nicolae Popăuți din Botoșani, Sf. Gheorghe a mănăstirii Sf. Ioan cel Nou din Suceava, Humor și cele ale bisericilor din satele Pătrăuți, Bălinești și Arbore.

Comentariile succinte care vor urma se vor baza pe bibliografia mai mult sau mai puțin recentă privitoare la fiecare dintre aceste ansambluri. Ele păstrează succesiunea paginilor așa cum apar la G. Balș în capitolul „Zugrăveala”.

p. 245

³⁶⁰ Vezi supra, *Putna*.

³⁶¹ Titlul original al lucrării este *Malowidła sciennie w cerwiach Bukowiny*, Lwow, 1912. traducerea românească, la Grigore Nandriș, *Umanismul picturii postbizantine*, Editura Meridiane, București, 1985, vol. I.

³⁶² I.D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Paris, 1928; Idem, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle. Nouvelles recherches. Etude iconographique*, Paris, 1929.

³⁶³ Paul Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord des origines à la fin du XVIe siècle. Architecture et peinture. Contribution à l'étude de la civilisation moldave*, Paris, 1930.

- Plecând de la descrierile date de Władysław Podlacha în 1912, publicate în românește în 1985³⁶⁴, și de la câteva informații apărute în publicația „Mitteilungen der K.K. Central Commission”, de la Viena³⁶⁵, a fost reconstituit în mare parte programul iconografic al picturilor din biserica din Milișăuți/Bădeuți distrusă în timpul războiului, în 1917³⁶⁶. Înainte de dărâmare, alături de alte scene, se păstrau *Tabloul votiv* al lui Ștefan cel Mare, din naos, și un *Ciclu al Sf. Procopie*, patronul bisericii, în pronaos. Biserica a avut și pictură exterioară. G. Balș reproduce în acest volum două scene: Fig. 420/p. 249 – *Caznele Sfântului Procopie*; Fig. 421/p. 250 – *Sfântă*, ambele din pronaos.
- Menționarea picturilor de la biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași, „*ce se păstrează la Sf. Gheorghe din Iași*”, ca datând „*din vremea zidirei sau din vremuri apropiate*” nu este corectă din două puncte de vedere. În biserica Sf. Gheorghe a vechii Mitropolii din Iași se păstrau fragmente extrase la restaurarea lui Lecomte du Noüy, dar care nu datau din una din perioadele menționate, ci de la repictările inițiate de Antonie Ruset în 1677 și terminate de Gheorghe Duca, în 1680³⁶⁷. S-au păstrat câteva panouri din această pictură [Fig. 300]. Unele sunt expuse acum în Sala gotică de la mănăstirea Trei Ierarhi. Picturile care se pare că reconstituiau un *Tablou votiv al lui Ștefan cel Mare și al familiei sale*, refăcut în 1667-1680, au dispărut. Ele au fost parțial copiate cu ocazia discuțiilor purtate în Academia Română, în anii 1881 -1882, privitoare la autenticitatea portretului lui Ștefan cel Mare din Tetraevangheliarul de la Humor (1473) și publicate abia în 1912, în *BCMI*³⁶⁸.
- Pronaosul bisericii mănăstirii Voroneț a fost pictat odată cu altarul și naosul bisericii³⁶⁹. Restauratorii picturii murale din anii 2000 - 2008 au demonstrat că inscripția din 1550, de pe peretele de est al pronaosului, se referă la aurirea parțială a unor elemente decorative din pictura acestei încăperi³⁷⁰.
- Picturile din altarul, naosul și pronaosul bisericii mănăstirii Voroneț, acum considerate contemporane³⁷¹, au fost datate - în funcție de *Tabloul votiv* în care apare Bogdan în calitate de moștenitor al tronului - după 26 iulie 1496, adică după moartea lui Alexandru, fiul cel mare al lui Ștefan, și 23 noiembrie 1499, data la care a murit fiica lui Ștefan cel Mare Ana, care, spre deosebire de Pătrăuți, nu mai apare în scena de familie³⁷².

p. 245, 250

³⁶⁴ Władysław Podlacha, *op. cit.*, vol. I. Referirile la biserica din Bădeuți/Milișăuți apar în capitolul „Aprecierile istorice a stilului. Subcapitol III. Bădăuți, Rădăuți, Arbore, Părhauți”, ca și în diverse locuri pe parcursul lucrării.

³⁶⁵ Carl A. Romstorfer, în *Mitteilungen der K. K. Central Commission*, Neue Folge, Viena, 1889, p. 215, cf. G. Balș, lucrarea de față, p. 25-27.

³⁶⁶ Tereza Sinigalia, *Vechi autori și bisericele Bucovinei – încercare de recuperare a unui monument*, în „*Monumentul. Lucrările celei de a X-a ediții a Simpozionului Național „Monumentul. Tradiție și Viitor”*”, Iași, 2009, vol. II, p. 31 – 48. Din nefericire, editorii au omis publicarea *Anexei*, menționată la Fig. 12, reprezentând restituirea grafică a programului iconografic, care conținea explicațiile aferente acestui program, indispensabile pentru descifrarea lui.

³⁶⁷ Victor Brătulescu, *Vechi icoane și fresce la Iași*, în *MMS*, 1958, 9-10, p. 728.

³⁶⁸ A[lexandru] L[apedatu], *Portretele ctitoricești de la Sf. Nicolae Domnesc din Iași*, în *BCMI*, 1912, p. 130 – 132. Sunt reproduse: portretul lui Ștefan cel Mare, cel al lui Bogdan, fiul său, și cel al Doamnei Evdochia, prima soție a lui Ștefan cel Mare.

³⁶⁹ Ecaterina Cinchea - Buculei, *Le programme iconographique du narthex de l'église du monastère de Voroneț*, în *RRHA - BA*, XXX, 1993, p. 3-23.

³⁷⁰ Oliviu Boldura, *Cercetări stratigrafice și tehnologice privind pictura de la biserica mănăstirii Voroneț*, în *RMI*, LXXXVI, 2007, p. 28-31.

³⁷¹ Vezi, supra

³⁷² Maria Ana Musicescu, *Considerații asupra picturii din altarul și naosul Voronețului*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, Academia RPR, București, 1964, p. 363-417.

- Pictura murală din întreaga biserică a mănăstirii Dobrovăț [Fig. 437/p. 258] a fost datată de Sorin Ulea în 1529, plecând de la componența *Tabloului votiv* din naos, în care apar Ștefan cel Mare, Bogdan III și Petru Rareș, cel menționat în inscripția care însoțește compoziția și de la faptul că pictura a fost realizată înainte de anul 1530, în care acesta ia în căsătorie pe Elena Branković, după decesul primei sale soții, Maria, în 1528³⁷³, datare care a fost acceptată de către toți cercetătorii care s-au ocupat ulterior de biserică³⁷⁴ și de diferitele aspecte ale picturii murale³⁷⁵.

p. 250, 253

- Fig. 422/p.250 are legenda: „*Voroneț. Parte din tabloul votiv (după o copie)*”. Ceea ce este interesant în imagine este transcrierea textului de deasupra capului lui Ștefan cel Mare: „*Stefa<n> Vaevod G<ospo>dar Zemli Moldavschi*”. Copia transcrie inscripția pe două rânduri, în realitate, ea fiind scrisă pe un singur rând. Această inscripție este astăzi aproape ștersă. Ea se păstra mult mai bine în perioada interbelică, de când data o fotografie din arhiva Comisiunii Monumentelor Istorice, publicată în *Repertoriul monumentelor*³⁷⁶.
- Afirmția lui Balș privitoare la faptul că ar fi fost imposibil ca Ștefan cel Mare să nu fi comandat măcar pictura unora dintre ctitoriile sale este confirmată de *Repertoriul monumentelor*³⁷⁷, de amplele studii ale lui Sorin Ulea, *Originea și semnificația picturii murale exterioare moldovenești*³⁷⁸ și respectiv *Gavril Ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești. Introducere la studiul picturii moldovenești din vremea lui Ștefan cel Mare*³⁷⁹, dar, și de subcapitolul „*Pictura*” din capitolul *Arta în Moldova de la mijlocul secolului al XV-lea până la sfârșitul secolului al XVI-lea* din *Istoria artelor plastice în România*, elaborată de un colectiv de cercetători de la Institutul de Istoria Artei din București, sub coordonarea Acad. G. Oprescu³⁸⁰, de restaurările încheiate sau aflate în curs și de diverse studii care au avut ca obiect unul sau mai multe ansambluri murale din această epocă.
- De la Bălinești sunt reproduse numai două scene: *Tabloul votiv* din naos (fig.) și un grup de *Sfinte*, din pronaos (fig. 425).
- Grupului de monumente pe care Balș crede că le poate atribui inițiativei lui Ștefan cel Mare – Voroneț, Milișăuți și Sf. Ilie – trebuie să îi fie adăugat ansamblul de la Pătrăuți³⁸¹.
- Aceleași perioade Balș îi atribuie picturile de la Dolhești (Mari), considerând că cele din bisericile Bălinești, Sf. Nicolae din Dorohoi, Sf. Gheorghe din Hârlău, Arbore, paraclisul Bistriței și Popăuți „par a fi de o epocă mai recentă” (p. 252-253).
- Pictura din nișa de sud-vest a pronaosului bisericii de la Dolhești Mari a fost datată după 1481, anul morții hatmanului Șendrea, reprezentat în *Tabloul funerar* de aici³⁸²

³⁷³ Sorin Ulea, *Originea și semnificația*, Partea I, partea II; Idem, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment ait-elle apparue?*, în *RRH*, București, 1984, 4, p. 285-311; Idem, *O surprinzătoare personalitate a evului mediu românesc: cronicarul Macarie*, în *SCIA - AP*, 1985, p. 14-48.

³⁷⁴ Vasile Drăguț, *Dobrovăț*, Editura Meridiane, București, 1984, p. 7.

³⁷⁵ Ecaterina Cincheza – Buculei, *Menologul de la Dobrovăț*, în *SCIA - AP*, 39, 1992, p. 7-32; Constanța Costea, *Nartexul Dobrovățului*, în *RMI*, 1991, 1, p. 10-22.

³⁷⁶ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, sub redacția prof. Mihai Berza, Editura Academiei RPR, 1958, fig. 49, p. 85.

³⁷⁷ *Ibidem*, passim.

³⁷⁸ Sorin Ulea, *Originea și semnificația picturii murale exterioare moldovenești*, I, *SCIA - AP*, 1963, 1, p. p.57-93; II, *SCIA - AP*, 19, 1972, p. 37-52.

³⁷⁹ Sorin Ulea, *Gavril Ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești. Introducere la studiul picturii moldovenești din vremea lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 419-461.

³⁸⁰ ****Istoria artelor plastice în România*, Editura Meridiane, București, 1968, p. 348-360.

³⁸¹ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, București, 1959, p. 805 – 807; Sorin Ulea, *Gavril Ieromonahul*, passim.; ****Istoria artelor plastice în România*, vol I, p. 350 – 357.

[Fig. 423/p. 251]. În timp, s-a acumulat o bibliografie destul de bogată privitoare la acest ansamblu, inclusiv la rolul și semnificația sa în contextul picturii murale din Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea³⁸³. Pictura nu a fost restaurată după descoperirea ei.

- Datarea picturii de la Bălinești este controversată. Nici pentru datarea bisericii nu există o opinie unanimă a cercetătorilor³⁸⁴. Pornind de la lectura unui grafit făcută de Orest Tafrali în 1925, Sorin Ulea datează ansamblul mural de la Bălinești, pe care îl atribuie lui Gavril Ieromonahul, a cărui semnătură a descoperit-o pe *Tabloul votiv* al logofătului Ioan Tăutul și al familiei sale, din naos, în anul 1493³⁸⁵. O altă datare îi aparține lui Ion Solcanu, care, reinterprețând același grafit datează pictura după 1500³⁸⁶. Ultima datare este datorată Corinei Popa, care în monografia publicată în 1980, propune datarea ansamblului între 1500 (data morții Magdei, fiica logofătului, care nu apare în *Tabloul votiv*) și data morții lui Ioan Tăutu, 1511³⁸⁷. Problema picturii exterioare a bisericilor din Moldova a devenit de actualitate, mai cu seamă după ce multe ansambluri au fost sau se află încă în restaurare, cercetătorii propunând coborârea momentului de debut a acestora în deceniile 1-2 ale secolului al XVI-lea³⁸⁸. La biserica Sf. Nicolae din Bălinești a fost restaurat exteriorul absidei altarului, pictura interioară din altar, din cea mai mare parte a naosului și a fost curățată pictura din pronaos, prilejuind observații noi cercetătorilor³⁸⁹.
- Pictura bisericii Sf. Nicolae din Dorohoi [Fig.424/p. 252] a fost datată în anul 1522 - 1525 în baza analizării personajelor reprezentate în *Tabloul votiv*: Ștefan cel Mare, Bogdan III, Ștefan cel Tânăr și fratele său Petru³⁹⁰.
- Picturile interioare ale bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău au fost datate fie încă în vremea lui Ștefan cel Mare³⁹¹, fie în 1530³⁹², dată acceptată până acum de majoritatea cercetătorilor. Nu au fost încă restaurate (fig. 426-430).
- Picturile murale interioare și exterioare din biserica din satul Arbore ridică probleme mai complicate. Ele au fost datate 1541 și atribuite lui Dragoș fiul popii Coman din

³⁸² I. D. Ștefănescu, *La peinture murale en Bucovine et en Moldavie. Nouvelles recherches. Etude iconographique*, Paris, 1929, p. 6-7.

³⁸³ I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, loc cit; Idem, *L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles, 1936 -1937, p. 37-38; *** *Istoria artelor plastice în România*, vol I, p. 348; Tereza Sinigalia, *Programul iconografic al spațiului funerar din biserica Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul din satul Arbore*, în *RMI*, 2001 – 2003, p. 29-30.

³⁸⁴ Vezi supra, comentariile la capitolul *Arhitectura*.

³⁸⁵ Sorin Ulea, *Gavril Ieromonahul*, p. 419, 425, nota 1/p. 425.

³⁸⁶ Ion Solcanu, *Biserica de la Bălinești: datarea construcției și a picturii interioare*, în *AIIAI*, Iași, XIX, 1982, p. 532 -534.

³⁸⁷ Corina Popa, *Bălinești*, 1980, p. 37.

³⁸⁸ Dumitru Năstase, *Biserica din Bălinești și pictura ei exterioară*, în *SCIA – AP*, 43, 1996, p. 3 -18; Tereza Sinigalia, Andrei Vretos, *Decorația exterioară a bisericii Sf. Nicolae din Bălinești*, în *RMI*, LXXVII, 2008, p. 102-119.

³⁸⁹ Oliviu Boldura, *Perspectives on the restoration of Bălinești church*, în *RMI*, LXXVII, 2006, p. 69-78; Oliviu Boldura, Geanina Roșu, Carmen Cecilia Solomonea, *Research report: Implementation of a Pilot project for the consolidation and cleaning of the interior murals of the churches of the monasteries Sucevița and Popăuți-Botoșani and of St Nicholas church in Bălinești*, în *RMI*, LXXVII, 2006, p. 93-135; Geanina Roșu, *Redescoperirea Tabloului votiv de la biserica Sf. Nicolae din Bălinești*, în *RMI*, LXXII, 2008, p.102-119; Tereza Sinigalia, *Relația dintre spațiu și decorul pictat al naosurilor unor biserici de secol XV-XVI din Moldova*, în *RMI*, LXXVI, 2007, p. 46-62.

³⁹⁰ Sorin Ulea, *Datarea ansamblului de pictură de la Sf. Nicolae – Dorohoi*, în *SCIA*, 1964, 1, p. 433-437; ****Istoria artelor plastice*, vol. I, p. 360.

³⁹¹ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 816

³⁹² Sorin Ulea, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești* (I), în *SCIA*, 10, 1963, 1, p.57-93 – Hârlău, p. 68; (II), în *SCIA - AP*, 19, 1972, 1, p.37 - ; Hârlău – p. 49, nota 41.

Iași odată cu publicarea unei inscripții de către Dimitrie Dan în 1926³⁹³. Datarea a fost acceptată de toți cercetătorii³⁹⁴, cu excepția lui Ion Solcanu, care dă o nouă lectură și interpretare inscripției, redatând ansamblul interior și exterior în timpul vieții ctitorului (ucis în 1523) și considerând lucrarea lui „*Dragosin*” [nu „*Dragoș*”, ca în lectura lui D.Dan] ca o reparație a *Tabloului votiv* și a altor distrugerii provocate de turci³⁹⁵. Restaurările aflate în curs repun problema datărilor, ridicând dubii sau formulând ipoteze: pictura realizată fie în timpul vieții ctitorului³⁹⁶, fie după moartea acestuia³⁹⁷.

- Paraclisul din turnul-clopotniță al mănăstirii Bistrița a fost pictat în timpul primei domnii a lui Petru Rareș³⁹⁸. Pictura a fost curățată de văruieli și mortare în 1976³⁹⁹.

p.255

- Pictura de la Pătrăuți datează din jur de 1490, iar partea de sud a *Tabloului votiv*, în care este reprezentat Ștefan cel Mare și familia sa, a fost repictată în 1496⁴⁰⁰ (fig. 413-415).

Pictura este în curs de restaurare, recuperându-se un ansamblu mural de mare frumusețe, realizat de o echipă de pictori greci.

- Pictura din altarul, partea de vest a naosului și din gropnița bisericii mănăstirii Neamț a fost restaurată și datată cu probabilitate în 1523-1527⁴⁰¹.

p. 258 – 259

- Balș se exprimă cu ușurință asupra curățirii picturilor murale. Restauratorii actuali știu însă cât de dificilă și de riscantă poate fi această operație, care poate antrena pierderi ireparabile din stratul pictural.
- Problema apariției picturii exterioare încă în vremea lui Ștefan cel Mare este una deschisă⁴⁰².

p. 259 - 262

- Pictura decorativă interioară nu a fost studiată în sine, deci nici originea și circulația motivelor nu a preocupat pe cercetători.

p. 262 - : *Portretele votive*

- Problema decupării capetelor unor personaje laice sau ale unor sfinți nu este pe deplin elucidată.
- Cercetarea și restaurarea *Tabloului votiv* din naosul bisericii din satul Arbore confirmă afirmațiile lui G. Balș. El a fost refăcut, iar unii cercetători pun această

³⁹³ Dimitrie Dan, *Ctitoria hatmanului Luca Arbore*, în *BCMI*, XIX, 1926, p. 22-24.

³⁹⁴ Sorin Ulea, *Gavril Ieromonahul*, p. 429; *** *Istoria artelor plastice în România* (I), p. 365-366; Vasile Drăguț, *Dragoș Coman maestrul frescelor de la Arbore*, Editura Meridiane, București, 1969 (ediție franceză).

³⁹⁵ Ion Solcanu, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbore (I). Pictura interioară*, în *AIIA Iași*, XII, 1975, p. 41 și urm.

³⁹⁶ Tereza Sinigalia, *Din nou despre picturile bisericii din satul Arbore*, în *RMI*, LXXIV, 2005, p. 49.

³⁹⁷ Constanța Costea, *Herod's Feast at Arbore*, în *RRHA - BA*, XLI-XLII, 2004-2005, p. 3-6.

³⁹⁸ Vasile Drăguț, *Arta creștină în România*, 4, p. 194.

³⁹⁹ Tatiana Pogonat, *Restaurarea picturilor murale din paraclisul mănăstirii Bistrița-Neamț*, în *RMM - MIA*, 1976, 1, p. 86-89.

⁴⁰⁰ Maria Ana Musicescu, *Considerații asupra picturii din altarul și naosul Voroneșului*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 368, 370.

⁴⁰¹ Anca Vasiliu, *Observații și ipoteze de lucru privind picturile murale în curs de restaurare*, la Teodora Spătaru-Ianculescu și Anca Vasiliu, *Biserica „Înălțarea Domnului” de la mănăstirea Neamț. Dosar de restaurare a picturii murale din absida altarului*, în *SCIA - AP*, 41, 1994, p. 60-69.

⁴⁰² Vezi supra, *Bălinești, Arbore*.

refacere pe seama zugravului Dragoș (Dragosin) fiul lui pan Coman din Iași, realizată în 1541, în urma unor distrugerii⁴⁰³.

- Costumul domnesc și cel al dregătorilor a fost studiat de Corina Nicolescu⁴⁰⁴.
- O bonetă de tipul celor purtate de dregători în *Tablourile votive* a fost descoperită de Voica Pușcașu într-un mormânt din pronaosul bisericii mănăstirii Probota⁴⁰⁵. Piesa a fost restaurată în Secția Textile a Laboratorului de restaurare, Suceava, și este expusă în secția Tezaur a Muzeului Bucovinei din Suceava.
- Restaurarea picturilor murale din aceste biserici permite reevaluarea acestora, nu în sensul creării unor ierarhizări cu orice preț, ci în cel al stabilirii valorii reale a fiecărui ansamblu, al unor posibile conexiuni între ele și a căutării locului pe care fiecare îl poate ocupa în cadrul fenomenului larg moldovenesc de la sfârșitul secolului al XV-lea și din primele decenii ale celui următor.

p. 264 – 265

- Datarea ansamblului mural din biserica Sf. Gheorghe a mănăstirii Sf. Ioan cel Nou din Suceava nu se mai poate susține, Sorin Ulea citind anul 1534 deasupra *Tabloului votiv* de pe peretele de vest al naosului, în porțiunea rămasă după tăierea marelui arcade dintre naos și pronaos⁴⁰⁶.
- Imaginile din fig. 440 - 441 nu provin de la biserica Sf. Gheorghe a mănăstirii Sf. Ioan cel Nou din Suceava, ci de la biserica mănăstirii Humor.

Capitolul VIII

CLOPOTELE

p. 266 – 267 (fig. 446-447)

- Nu există informații noi despre ele.

Capitolul IX

MEȘTERII

p. 268 – 270

p. 268

- Bolta pridvorului bisericii din Bălinești prezintă asemănări frapante cu travele capelei Sf. Cruci din catedrala de la Wawel⁴⁰⁷, dar nu se poate afirma cu certitudine că meșterii au venit de acolo.
- Probabilele relații artistice cu Galiția nu au fost studiate, iar pentru vremea lui Ștefan cel Mare cele cu Transilvania au fost mai curând doar afirmate.
- Prezența zugravului Toma a fost acceptată la Humor, el fiind identificat chiar cu un personaj din scena *Aseziul Constantinopolului*, de pe fațada de sud, considerat a fi

⁴⁰³ Ion Solcanu, *Datarea ansamblului de pictură din biserica Arbure. I. Pictura interioară*, în AIIA Iași, 1975, p. 41 și urm.; Geanina Roșu, *Redescoperirea Tabloului votiv de la biserica Sf. Nicolae din Bălinești*, în RMI, LXXVII, 2008, p. 53-61.

⁴⁰⁴ Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române*, Editura Meridiane, București, 1970.

⁴⁰⁵ Voica Pușcașu, *The graves and the crypts in the pronaos*, în vol. *The Restoration of Probota Monastery*, UNESCO, Metaneira Publishing, Helsinki, 2001, p.163, fig. 287.

⁴⁰⁶ Sorin Ulea, *Datarea frescelor bisericii mitropoliei Sf. Gheorghe din Suceava*, în SCIA, 1966, 2, p. 207-231.

⁴⁰⁷ Tereza Sinigalia, *Relația dintre spațiu și decorul pictat al naosurilor unor biserici de secol XV-XVI din Moldova*, în RMI, LXXVI, 2007, p. 49-51.

același cu „*Toma zugrav din Suceava, curtean al măritului și slăvitului Domn Petru voievod*”, menționat într-un document din 1540⁴⁰⁸.

p. 270

- Sorin Ulea a construit o întreagă pledoarie în favoarea originii moldovene a zugravilor acestor biserici⁴⁰⁹, împotriva părerii lui G. Balș, care susținea că sunt balcanici.

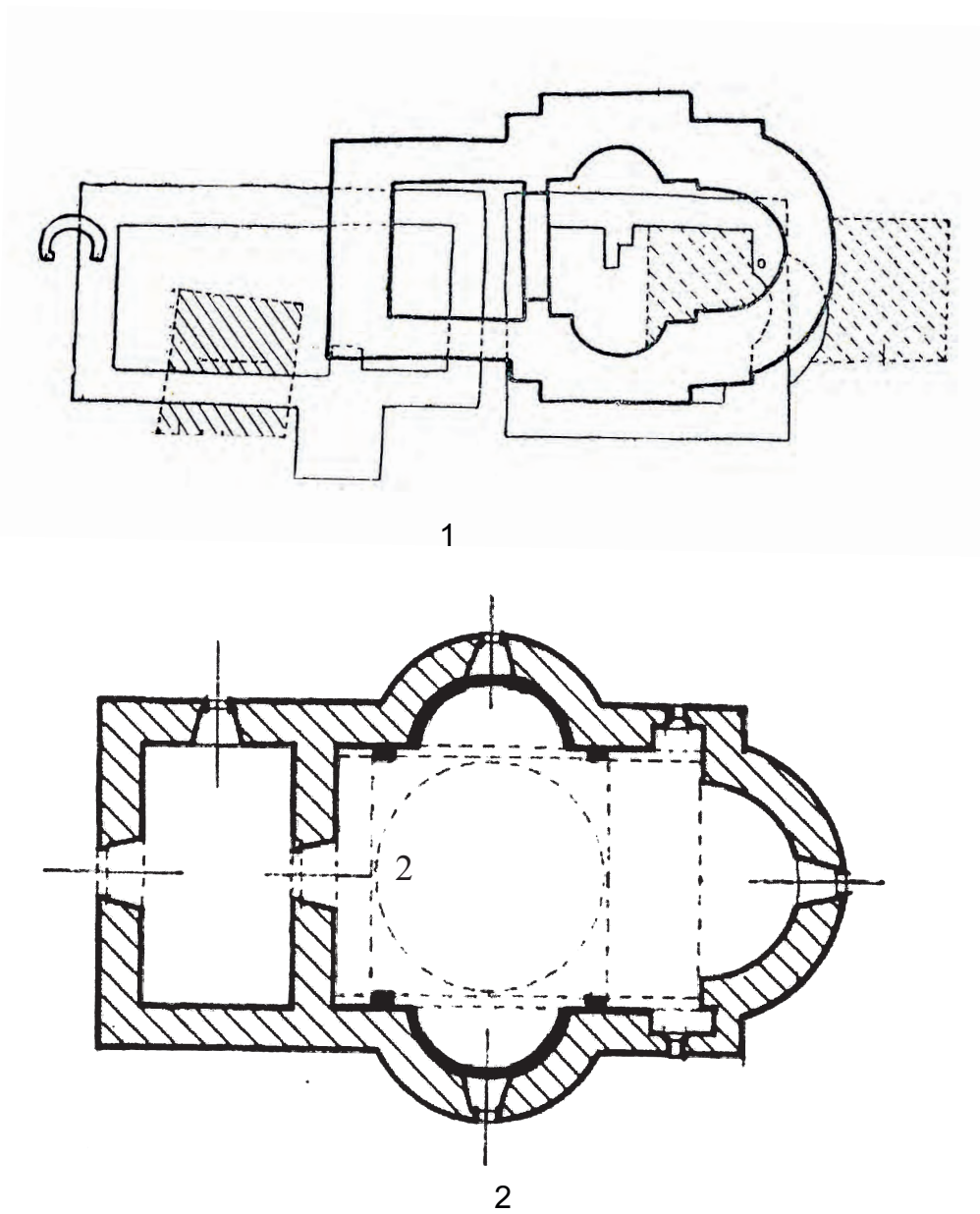
Tereza Sinigalia

⁴⁰⁸ *** *Istoria artelor plastice*, I, p. 369; Vasile Drăguț, *Humor*, Editura Meridiane, București, 1973, p. 30.

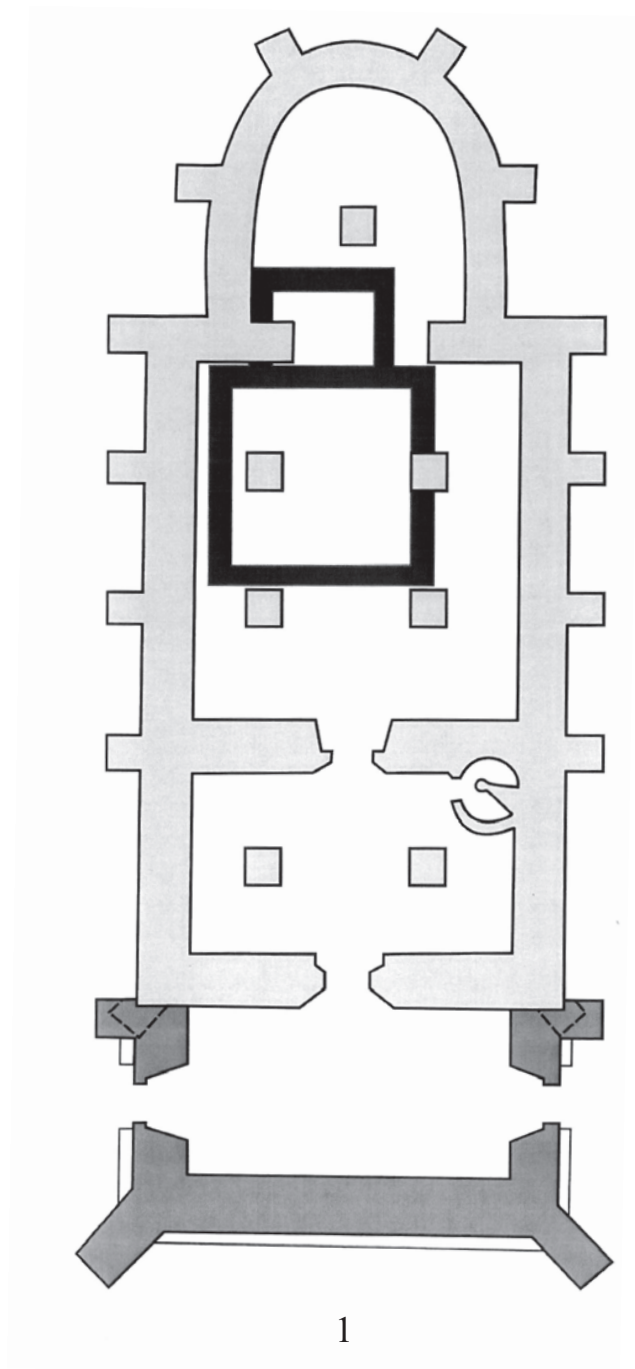
⁴⁰⁹ Sorin Ulea, *Gavril Ieromonahul*, passim; Idem, *Originea și semnificația picturii murale exterioare*, I, II; Capitolele *Pictura* și *Pictura exterioară* din *Istoria artelor plastice*, I, 352-353, 377.

ABREVIERI

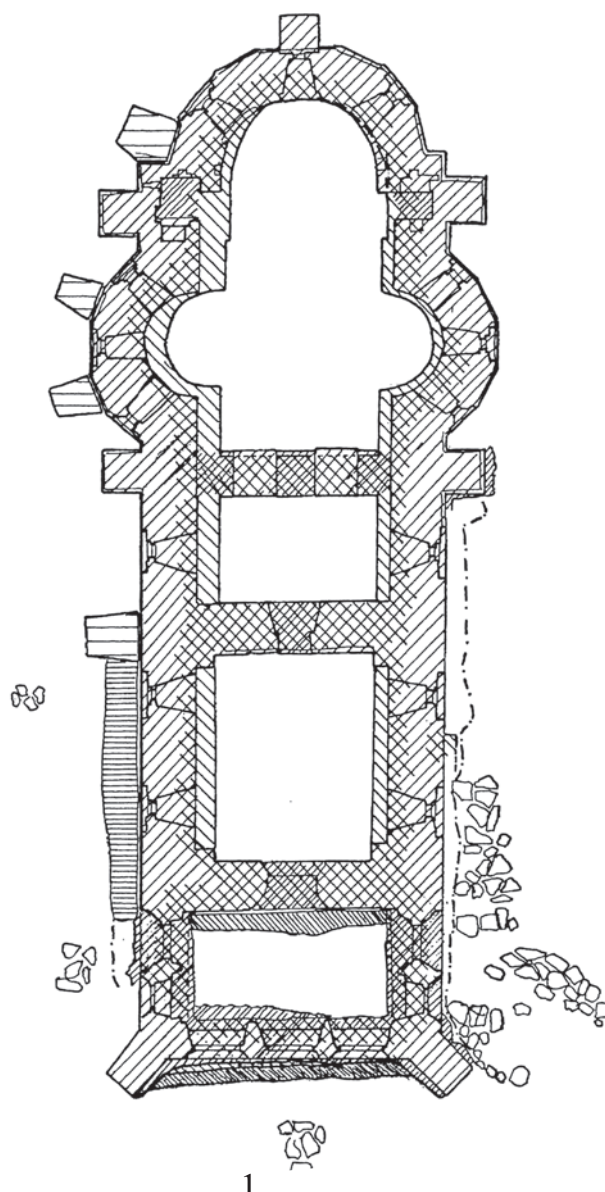
<i>ActaMM</i>	<i>Acta Moldaviae Meridionalis</i> , Vaslui
<i>AIIA</i> , Iași,	<i>Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie</i> , Iași
<i>AIIX</i> , Iași	<i>Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”</i> , Iași
<i>Analele Putnei</i>	<i>Analele Putnei</i> , Sfânta Mănăstire Putna
<i>ArhMold</i>	<i>Arheologia Moldovei</i> , Iași - București
<i>AT</i>	<i>Ars Transsilvaniae</i> , Cluj-Napoca
<i>BCMI</i>	<i>Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice</i> , București
<i>BMI</i>	<i>Buletinul Monumentelor Istorice</i> , București
<i>Candela</i>	<i>Candela. Foaia bisericească</i> , Cernăuți
<i>CCA</i>	<i>Cronica Cercetărilor Arheologice din România</i> , București
<i>CAMNI</i>	<i>Cercetări Arheologice</i> , Muzeul Național de Istorie, București
<i>CercIst</i>	<i>Cercetări Istorice</i> , Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași
<i>DRH</i>	<i>Documenta Romaniae Historica</i> , A, Moldova, București
<i>HU</i>	<i>Historia Urbana</i> , Sibiu
<i>JBLM</i>	<i>Jahrbuch der Bukowiner Landes Museum</i> , Cernăuți
<i>MemAntiq</i>	<i>Memoria Antiquitatis</i> , Piatra Neamț
<i>Mitteilungen</i>	<i>Mitteilungen der K. K. Central Commission</i> , Neue Folge, Viena
<i>RMI</i>	<i>Revista Monumentelor Istorice</i> , București
<i>RRHA - BA</i>	<i>Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, série Beaux Arts</i> , București
<i>RRH</i>	<i>Revue Roumaine d'Histoire</i> , București
<i>SCIA - AP</i>	<i>Studii și Cercetări de Istoria Artei</i> , seria <i>Artă Plastică</i> , București
<i>SCIV(A)</i>	<i>Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie)</i> , București
<i>Suceava</i>	<i>Suceava. Anuarul Muzeului Bucovinei</i> , Suceava

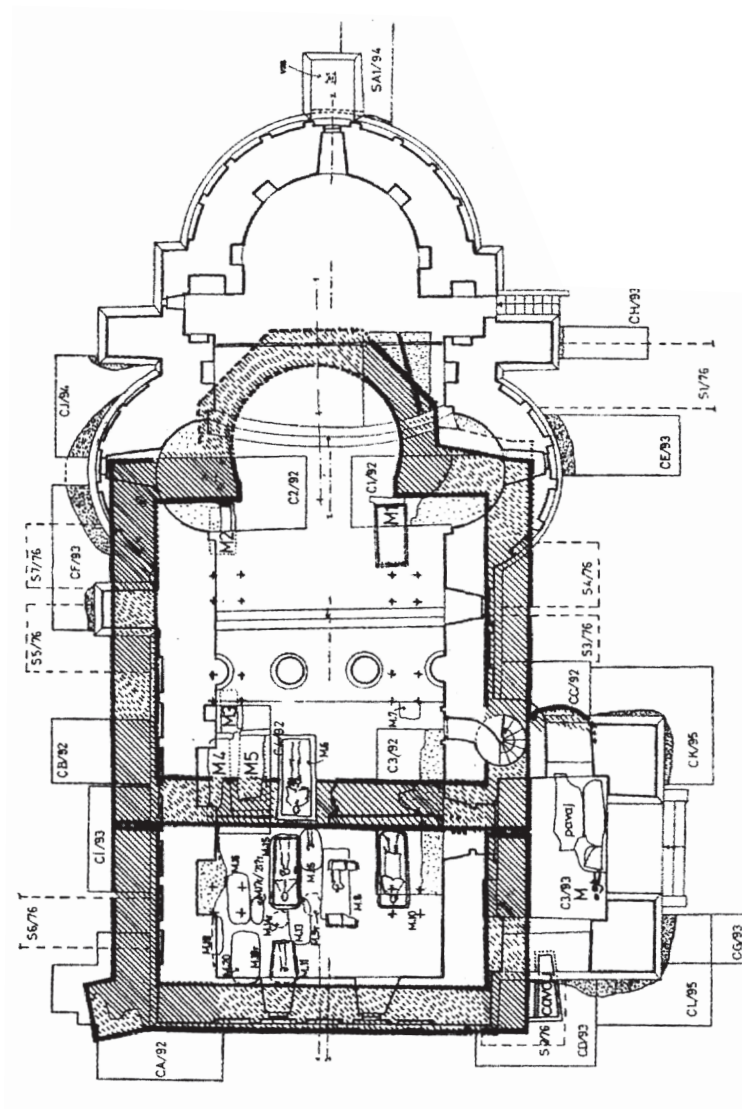
Pl.2 1. Planul săpăturilor de la Mănăstirea Neamț, după Radu Heitel; 2. Planul bisericii Sfânta Treime din Siret , după Horia Teodoru.

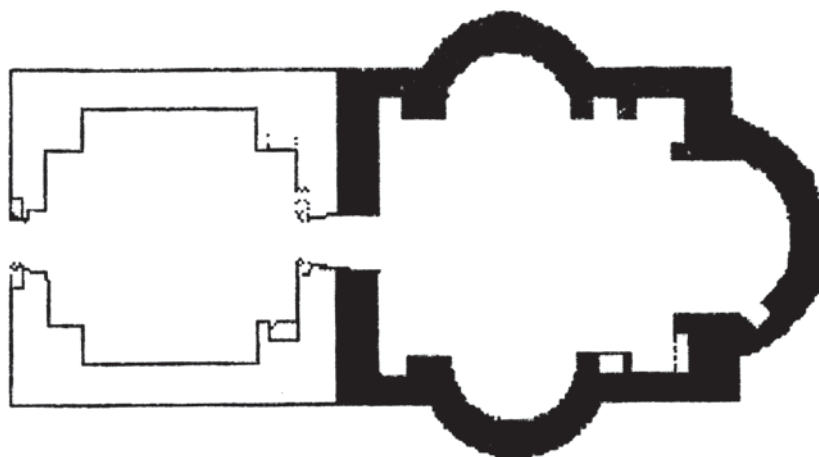
Pl. 3 Planul bisericii Sfântul Nicolaie din Rădăuți, după Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna.

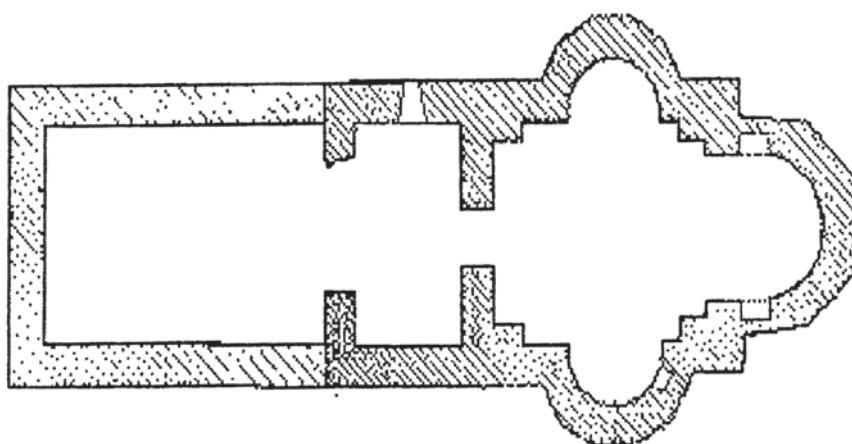
Pl. 4 1, Planul bisericii Putna, sec. XV, după Voica Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu.

Pl. 5 1, Planul bisericii Sf. Gheorghe (Mirăuți) de la Suceava, după Mircea D. Matei.

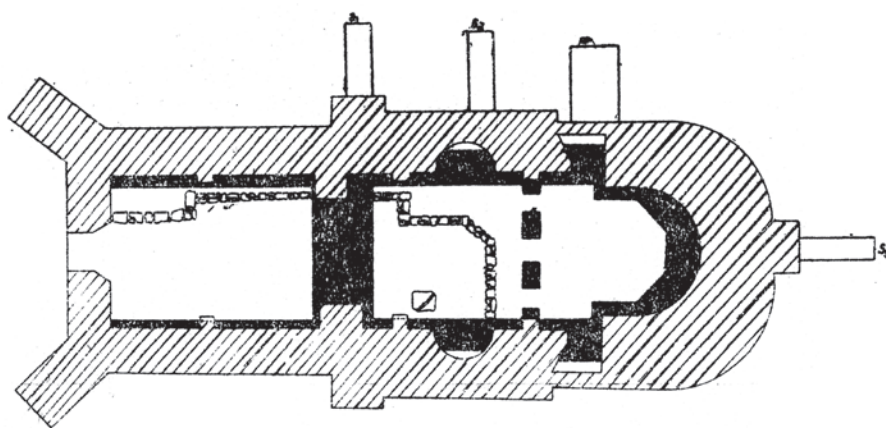

1

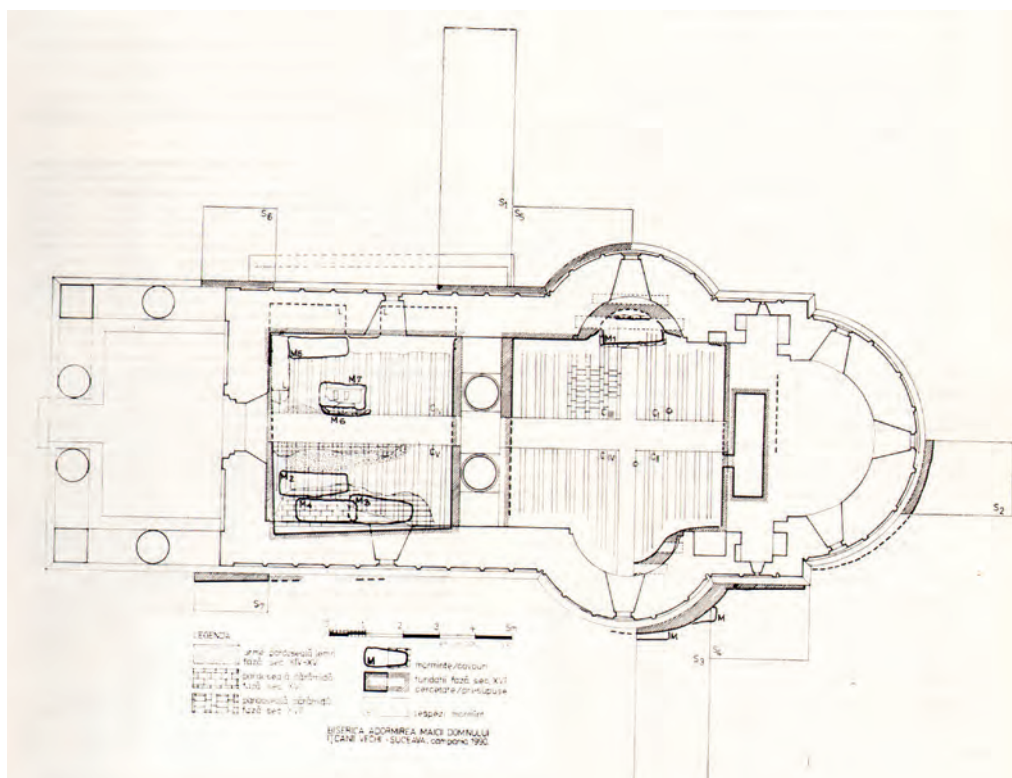

2

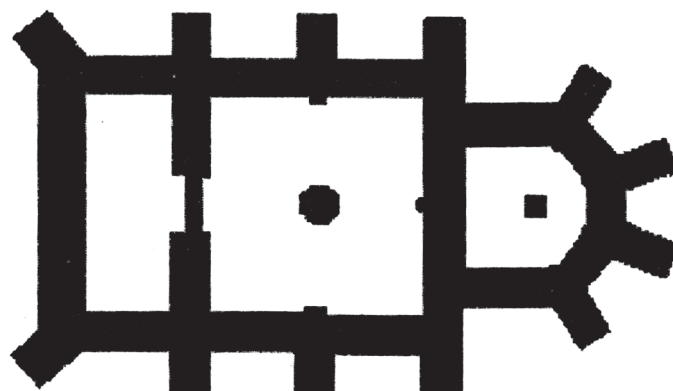
Pl.6 1, Planul bisericii vechi de la Humor, după Horia Teodoru ; 2, planul bisericii vechi de la Moldovița, după Gh. I. Cantacuzino.

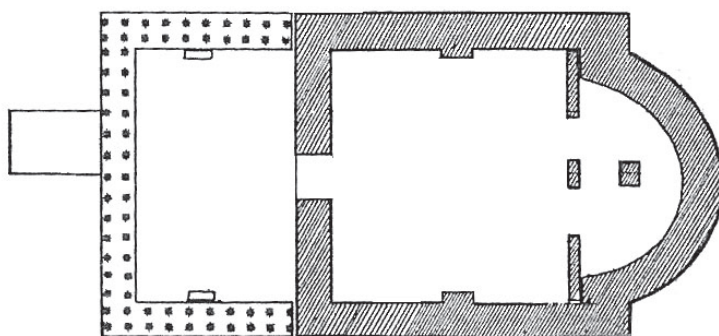
1

Pl. 7 1, Planul bisericii Sf. Înviere de la Suceava (sec. XIV-XVI), după Mandache Ciubotaru, E. I. Emandi; 2, planul bisericii Adormirea Maicii Domnului din Ițcani, după Mircea D. Matei.

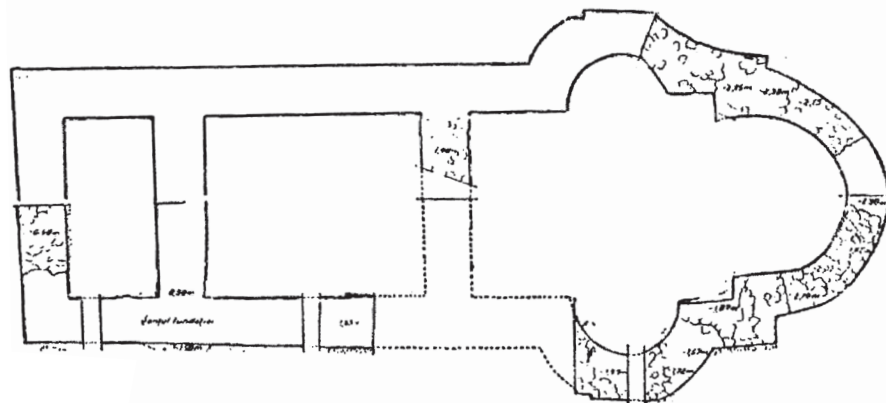

1

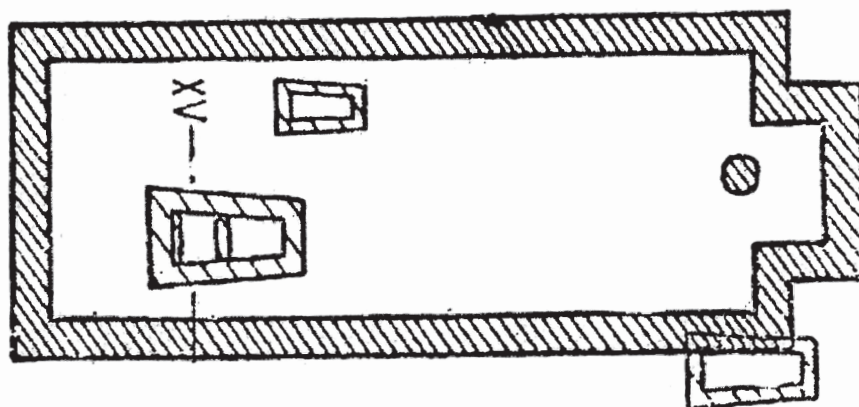

2

Pl. 8 1, Planul bisericii de la Giulești, comuna Boroaia, după Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna; 2, Planul bisericii de la Netezi, după Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna.

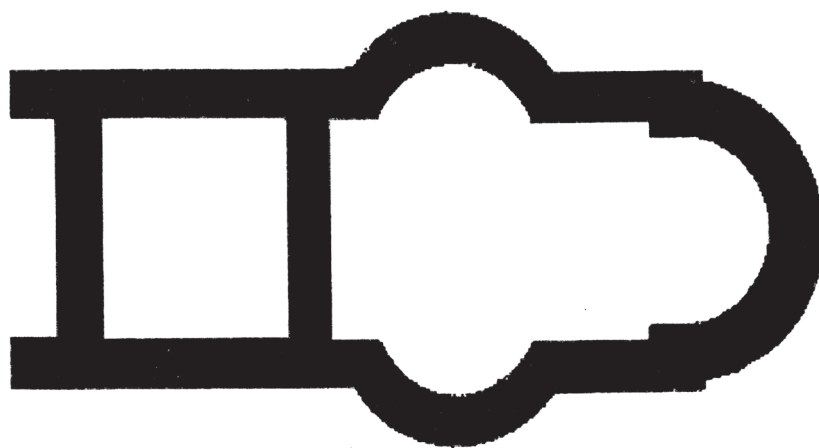

1

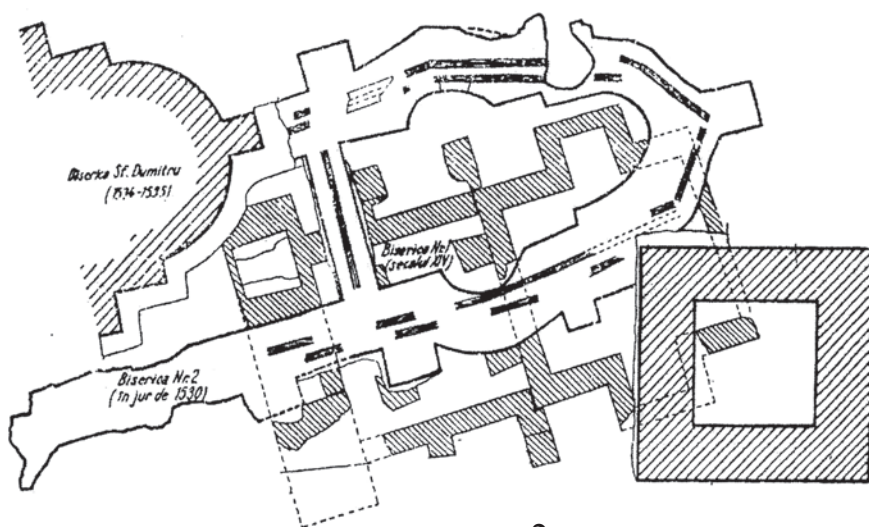

2

Pl. 9 1, Planul bisericii Sf. Paraschiva de la Suceava, Șipot, după Trifu Martinovici, Ștefan Olteanu; 2, Planul bisericii de pe Câmpul Șanțurilor Suceava, după Karl A. Romstorfer.

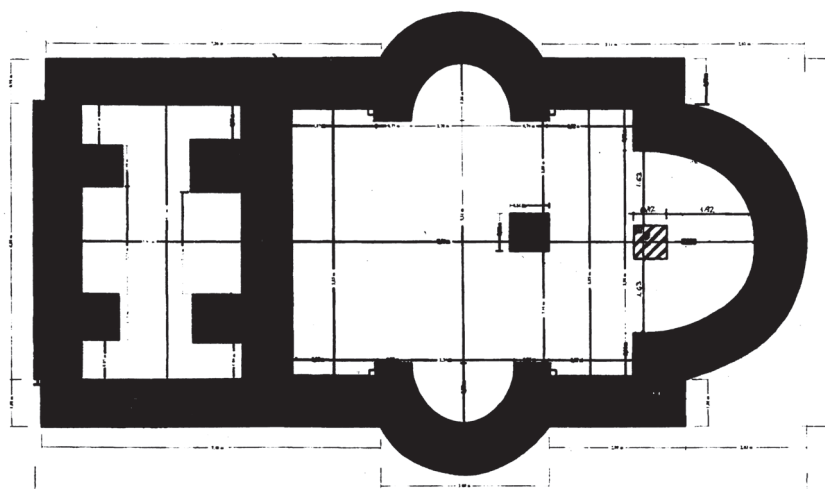
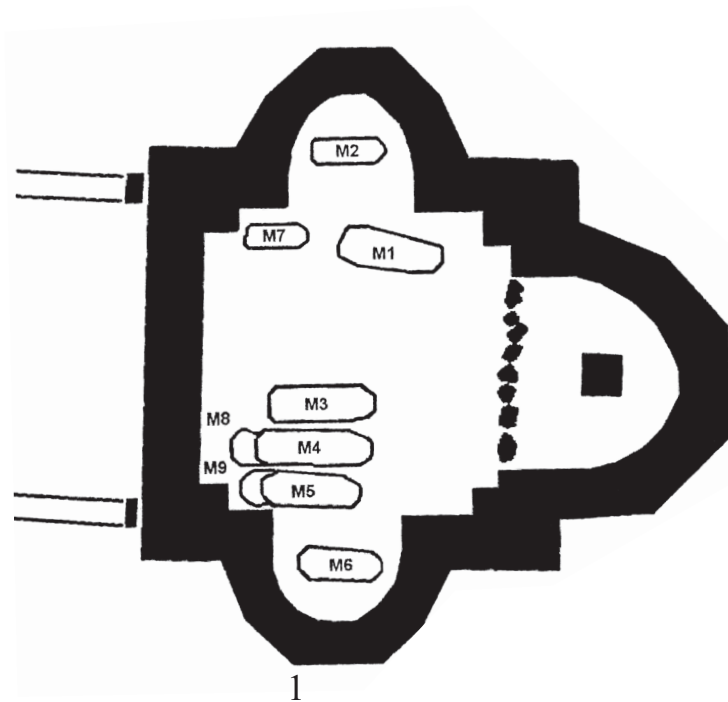

1

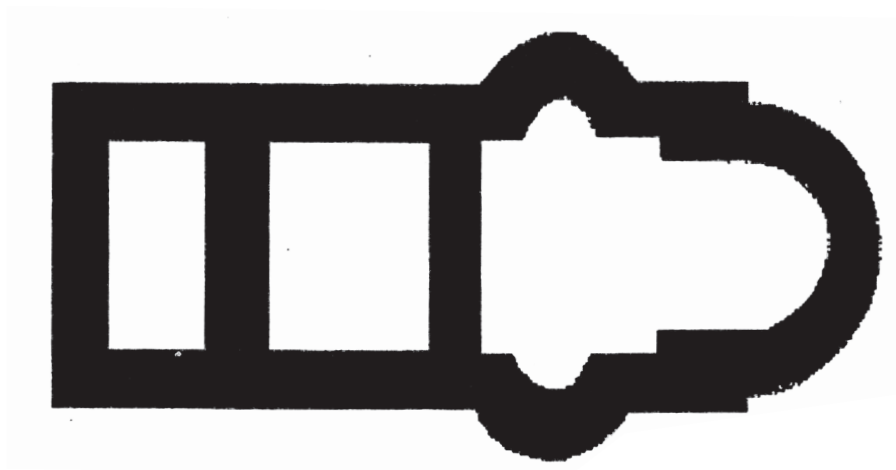

2

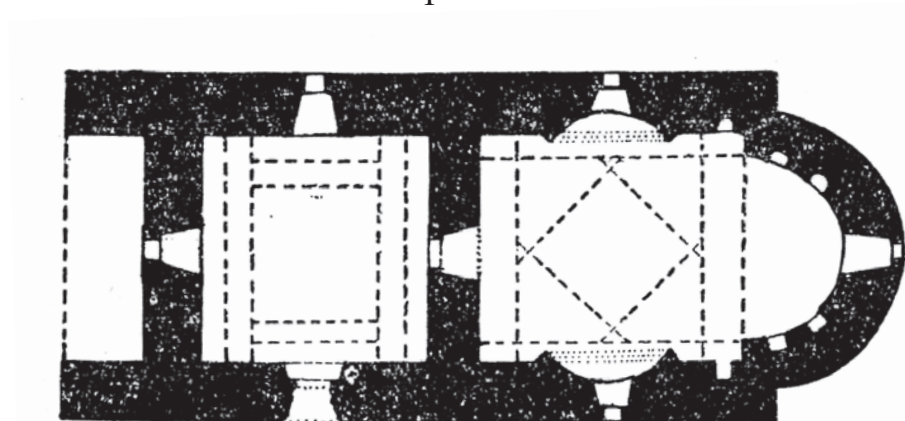
Pl. 10 1, Planul bisericii de la Tulova - Vornicenii Mari, după Mircea D.Matei, Emil I. Emandi ; 2, planul bisericilor de la SF. Dumitru, Suceava, după Mircea D. Matei, Alexandru Rădulescu, Alexandru Artimon.

Pl. 11 1, Planul bisericii de la Cumpărătura, după Florin Hău; 2, planul bisericii de la Volovăț, sec. XIV, după Florin Hău.

1

2

Pl. 12 1, Planul bisericii de la Fântâna Mare, după Lia Bătrîna, Octav Monoranu, Adrian Bătrîna; 2, planul bisericii de la Drăgoiești, după Adrian Bătrîna, Emil I. Emandi.

1

2

Pl. 13 1, Planul bisericii Probota I; 2, planul bisericii Probota II, după Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna.

Pl. 14. 1, Planul mănăstirii Bistrița, după Ioanichie Bălan.

Fig. 1. Pătrăuți. Biserica

Fig. 2. Voroneț. Biserica

Fig. 3. Voroneț. *Tabloul votiv*

Fig. 4. Sf. Ilie. *Tabloul votiv*, detaliu

Fig. 5. Sf. Nicolae Popăuți, Botoșani. Biserica

Fig. 6. Sf. Nicolae Popăuți, Botoșani. Naos, semicalota absidei de sud: *Înălțarea*

Fig.7. Hârlău. Biserica

Fig. 8. Bacău. Biserica

Fig. 9. Piatra Neamț. Biserica și turnul-clopotniță

Fig. 10. Borzești. Biserica

Fig. 11. Războieni. Biserica

Fig. 12. Mănăstirea Neamț. Biserica

Fig. 13. Tazlău. Biserica

Fig. 14. Dobrovăț. Biserica

Fig. 15. Dobrovăț. Tabloul votiv, detaliu

Fig. 16. Arbore. Biserica

Fig. 17. Arbore. Tablou funerar, pronaos

Fig. 18. Arbore. Tablou votiv, naos

Fig. 19. Reuseni. Biserica

Fig. 20. Volovăț. Biserica

Fig. 21. Bălinești. Biserica

Fig. 22. Bălinești. Tablul votiv

Fig. 23. Putna. Ansamblu

Fig. 24. Putna. Biserica

Fig. 25. Putna. Turnul Tezaurului

Fig. 26. Bistrița. Turnul-clopotniță cu paraclis

Fig. 27. Cetatea Sucevei

Fig. 28. Suceava. Biserica Sf. Gheorghe a Mănăstirii Sfântul Ioan cel Nou

Fig. 29. Suceava. Biserica Sf. Gheorghe a Mănăstirii Sfântul Ioan cel Nou. Naos, semicalota absidei de sud: *Coborârea Sfântul Duh*

Fig. 30. Bistrița. Turnul-clopotniță: clopotul de la Ștefan cel Mare, detaliu

Apărut 2013

S.C. Tipo-Lidana S.R.L. – Suceava

Tel.: 0230 517 518

e-mail: office@tipolidana.ro

